

Чоюн ӨМУРАЛИЕВ

**КООМ
МАМЛЕКЕТ
ТЕНИРЧИЛИК**

Бишкек - 2012

УДК 1/14
ББК 87.3(2)
Ө–99

Жооптуу редактор

Мукасов Ы.М. – КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, философия илиминин доктору, профессор,

Рецензенттер:

Аскарров Т.А. – КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, философия илиминин доктору, профессор,

Асанова Ү.А. – философия илиминин доктору, профессор,

Абдырахманов Т.А. – тарых илиминин доктору, профессор,

Кайыпов С.Т. – филология илиминин кандидаты, профессор.

Өмүралиев Чоюн

Ө–99 Теңирчилик. Коом-Мамлекет. – Б.: «Кыргыз Жер», 2012. – 304 б.

ISBN 978-9967-26-597-4

Теңирчилик – дүйнөлүк окуу, диний-илимий-философиялык улуу система. Автордун бирдиктүү концепциясы ушундай. Ал буга дейре теңирчиликти этикалык («Теңирчилик», 1994), тил, жазуу, табигый илим («Теңирчилик. Бурут тамга – Төрөн тил») өңүттөрүндө изилдеген монографияларын жарыялаган.

Колуңуздардагы китеп автордун мурда жарык көргөн «Теңирчилик» (Көчмөн цивилизация тереңин көздөп...Б. 1995) жана «Теңрикүт» («Кыргыз Эл» мамлекети, Б. 2010) китептери, ар жылдары жазылган ой-толгоолордон түзүлгөн, теңирчиликте укук жаатында тереңдеткен эмгек. Бул китебинде ал көчмөн цивилизациянын көп кырлуу, төтөн, руханий мүнөзүнө токтолуп, дүйнөдөгү ээлеген өзгөчө маанисин, ордун белгилейт. Өткөндүн өңүтүнөн чыгып азыркы заманды аңдайт, алдыга жол чалат. Руханий эволюциясын сактаган коом гана айтөгөрөктөлгөн төл системине ээ болот, түбөлүгү түз деген жыйынтыкка келет.

Ошондой эле батыш жана көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын тек-генезисине саресеп салып, аларды салыштыра жана синтездей келип, бүгүнкү кыргыз укукчул мамлекети кандай болушу керектиги тууралуу ой толгойт. Улуттук идеологиянын уңгусун жаңы «КЭЛ» - «Кыргыз Эл» мамлекети концепциясынын өзөгүнө чөгөрүп сунуштайт. Жалпы адамзатка алымдуу идея – «Манас цивилизациясынын манифестин» жарыялайт.

Китеп мугалимдерге, студенттерге, укуктаануучуларга жана жалпы эле улут философиясынын проблемаларына кызыккан окурмандардын кеңири чөйрөсүнө багытталат.

Кыргыз Идеясына кызмат кылат.

КР УИАнын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун окумуштуу кеңешинин жыйыны Ч. Өмүралиевдин «Теңирчилик. Мамлекет-Коом» аттуу китебин басмадан чыгарууну сунуштайт.

Ө 0301030000-12

УДК 1/14
ББК 87.3(2)

ISBN 978-9967-26-597-4

© Ч. Өмүралиев, 2012
«Кыргыз Жер», 2012

Редактордон:

Урматтуу окурман!

Сиздин колуңуздагы эмгек «Кыргыз Жер» илимий-агартуу басылмасынын кезектеги чыгарылышы. Айтып кетчү сөз, бул 1998-жылы негизделген журнал, андан бери ай сайын же квартал сайын эмес, ал эмес жыл сайын да чыккан жок. Анткени бул журналда башка басылмалар баспаган, бирок элибиздин илиминин, билиминин өсүшүнө зарыл керектүү гана чыгармалар жарык көрөт.

Мисалга, «Кыргыз Жер» журналынын биринчи номерине залкар физик маркум Самат Кадыровдун **Уңгуталаа теориясы** орус, англис тилдеринде басылып чыгып, дүйнөлүк илимий коомчулукка таркатылган. 1996-жылы Санкт-Петербургдагы Эл аралык илимий конференцияда С.Кадыровдун баяндамасы зор кызыгууну жаратып, конференция анын бул илимий ачылышы тууралуу А.Акаевке атайын **Кайрылуу** кабыл алган. Бул тууралуу учурунда өлкөбүздүн жалпыга маалымдоо каражаттарында кызуу талаштуу макалалар жарык көргөн. Мисалы, бирөөнү эле алсак, «Слово Кыргызстана» гезити **«Эйнштейнди көңтөргөн Кадыров»** деген макаланы басып чыгарып, орус тилдүү окурмандар чөйрөсү да талашка кеңири тартылган.

Тилекке каршы, бул фундаменталдык физикадагы XX кылымдагы эң бир чоң илимий ачылыштын бири азырынча өзүнө тиешелүү баасын ала элек. Бирок анын зор келечеги алдыда деп үмүттөнүүдөбүз.

«Кыргыз Жер» журналынын кийинки номеринде Ч.Өмүралиевдин **«Теңирчилик. Бурут тамга – Төрөн тил»** аттуу көлөмдүү чыгармасы басылган. Бул чыгарманын жаңылыгы – автор мында азыркы синология илиминде бир гана байыркы кытайлыктардын жазуусу катары эсептелип жүргөн **«инь»** жазууларынын түркү тилиндеги окулушунун ачкычын таап берген. Ошондон чыга, азыркы кытай жазуусунун 214 йероглиф ачкычынын баарын тең түркү тилиндеги окулушун (фонетикалык да, графикалык да) сунуштаган.

Мындан тышкары, **«вэньян»** жазма тилинин теги байыркы түрк тили менен тектеш, демек, бүгүнкү күндө жалаң эле «байыркы кытайдыкы» катары эсептелип жүргөн «Шаң Ин» маданиятынын жаралышында байыркы Алтай урууларынын салымы зор, «мүмкүн негизги» деген азыркы илим үчүн эч күтүүсүз болгон жыйынтыкка келген автор.

Журналдын ал саны шартка байланыштуу чектелүү гана нускада жарык көрүп, илимпоздордун тар чөйрөсүнө таркатылган эле.

Жакында бул чыгарманын экинчи жолку басылышы кайрадан ушул эле журналда жарык көрмөкчү.

Ал эми колуңуздардагы басылмада болсо Чоюн Өмүралиевдин **«Теңирчилик. Мамлекет–Коом»** аттуу жаңы чыгармасы. Автордун кыргыз дүйнөтанымы боюнча монументалдуу изилдөөлөрүн түзгөн бул эмгекте жыйырма жылдан берки Кыргызстандын мамлекет жана коомдук көйгөйлөрү жыйынтыкталат. Эгемен мамлекетибиздин тарыхында биринчи жолу анын мамлекеттүүлүк таржымалына байланышкан, т.а. соңку кыска тарыхы; мамлекеттүүлүктүн генезиси жана философиясы; конституциялык оңдоолорунун эволюциясына системдүү анализ; улуттук башкы символиканын табияты; өлкөнүн идеологиялык өнүгүүсүнүн комплекстүү программасы, жалпы адамзаттык цивилизациялык көйгөйлөр жана бул контексттеги Кыргыз-Алтай элдеринин цивилизациялык орду – мына ушунун баары **автордук бирдиктүү концепцияда** берилип отурат.

Көңүл бурарлык нерсе – өткөн жыйырма жыл ичинде үч президенттин тушунда мамлекеттик саясат канча түрлүү өзгөрүлбөсүн, автордун позициясы дайыма туруктуу. Ал – Мамлекет менен Жарандын кызыкчылыгынын ажырастыгы, мамлекеттин элдиктүүлүгү, мамлекеттик менчиктин артыкчылыгы, Киши – Эл укугунун гармониясы, соңкусунун дайыма Сый абалга ээлиги.

Мындан тышкары улуттук Конституциянын автордук долбору берилген.

Кыргызстан эгемендүүлүк жылдарында узак, ар кандай оомалуу-төкмөлүү окуяларга бай жол басса да, биздин оюбуз боюнча, азыр деле өзүнүн келечекке багыт алган түз, даңгыр жолун таба элек. Коомдук, илимий чөйрө да мамлекеттин, коомдун өз жолун табышына өзүнүн керектүү салымын кошо элек. Ушундай жоопкерчиликтүү тапта бул чыгарманын мааниси зор деп санайбыз.

Урматтуу окурман! «Кыргыз Жер» илимий-агартуу коом жамаатынын атынан Сиздин Чоюн Өмүралиевдин чыгармасынын тереңдигине жана кенендигине кирип-чыгуу жолуңуз байсалдуу болушун каалайбыз.

МИР ЧОЮНА ОМУРАЛИЕВА

Писатель, Мыслитель, Ученый свободного склада, один из основоположников вновь зарождающегося древнего великого учения кочевого мира – Тенгризма в современных условиях, Чоюн Омуралиев вышел на собственную стезю исследования человеческого духа на сочетании исторического архетипа сознания и перспективного научного творчества.

Научно-публицистические труды Чоюна Омуралиева являются выдающимся вкладом в развитие национального самосознания кыргызского народа и прорывом в области социальной философии за последние два десятилетия в тюркском мире в целом (имеются ввиду также предыдущие выпуски журнала «Кыргыз Жер», в которых опубликованы его фундаментальные труды «Бурут тамга – Төрөн тил» и др.). Мировая тенгриология, включая исследования шаманизма и эзотерики учения Шамбалы, только сейчас начинает расправлять свои крылья, когда как Универсальная категория *Тенгри* Чоюна – уже не узкое религиозное видение духа человека, а высокий ориентир поискового мышления, разведка новых путей открытия человека в связи с природой. Человек у Чоюна в отрыве от природы не существует, вместе с ним Природа живет, радуется, печалится, поёт, мыслит, переживает все перипетии бытия. Природа у Чоюна интерактивна, в постоянном со-переживании, соприкосновении к глубинным недрам тенгрианско-божественного аспекта творчества.

Главный аспект человеко– и природоведения у Чоюна в предлагаемой монографии – это выбор *времени*, ориентация на конкретную эпоху, где Человек призван не только выбирать, но и менять характер времени! Время для него является главной духовно-практической ценностью, ибо ребром стоит вопрос о *миссии* человека в этом реальном мире. Однако для тех, кто считает мир иллюзией или временным пристанищем, человеческая миссия уходит на второй абстрактный план. Чоюн –

не только духовен, но и конкретен, реалистичен и глубоко прагматичен. **Манасово** начало его мировоззрения (манасовость вбирает в себя высшее тождество идеального-материального через **Срединное** – Жүл) диктует императив выбора собственной судьбы путем определения идеологии единства таких иерархических аспектов как **человек-семья-общество-планета-космос**. Манасово мировоззрение проявляет глубинную сущность цельной личности в борьбе идей. Без манасовой идеи всеобъятности, всеобщности и человеческого величия тенгризм бесплоден; чтобы быть тенгриологом, необходимо владеть материалом эпоса «Манас» в достаточной степени, жить духом манасовой идеи величия человека со всеми противоречиями и перипетиями общественного бытия не только кыргызского народа, но и всего человечества. Таким образом, Чоюн Омуралиев сделал осязаемый прорыв в тенгриологии, создав научно-публицистический шедевр национальной идеологии суверенного Кыргызстана.

Широкий диапазон объектов исследования Чоюна-ученого позволяет ему вмешиваться буквально во все процессы общественно-политической жизни, будь это вопросы филологии, истории, конституционной реформы, физики и естествознания, новые научные исследования или духовные изыскания. Потому что Чоюн Омуралиев как поистине мыслитель-энциклопедист нашего времени, подобный титанам Античности или Возрождения, не вместится в одну узкотематическую рамку научного поиска. Опора на такие авторитеты исторического масштаба как Конфуций, Лао цзы, Платон, Аристотель, Гегель, Карл Маркс, Фридрих Энгельс, кыргызские мыслители прошлого, дает ему возможность взять ориентир на высокие истины, абстрагируясь от отвлекающих теорий и парадигм. Общенаучный жанр его исканий можно охарактеризовать, как вечное стремление понять и объяснить суть явлений в природе и духе. **«Узревший**

Начало, дойдет до Корня, познавший Корень, стремится к Началу» («Учту билген Түптү кармайт, Түптү көргөн Учка жалгайт»), **«БЫТИЕ: так зыбко – не понимаешь, не-БЫТИЕ: как явь – не исчезает»** («БАР, качааган – тутулбайт, ЖОК, качааган – кутулбайт») – таковы некоторые философские максимы Чоюна-мыслителя.

Самовозведение подлинного исследователя свободного жанра всегда отличается оригинальностью находок, выразительностью словесных ресурсов. Стиль у Чоюна Омуралиева – писателя универсального жанра можно назвать космическим вызовом к человечеству по своему назначению. Каждое его выражение весит тонны золотого сплава: там каждое слово, каждая фраза весомы, и разворот мысли таков, что необходимо неторопливое чтение, преодолевая шаг за шагом возводимые автором крепости из мощных силлогизмов, афоризмов и литературных новаций. Как блестящий стилист, автор находит все новые средства для выражения своих чувств и мыслей, наводя мосты между прошлым и будущим. Для того чтобы объяснить тайны своих духовных и интеллектуальных открытий, он использует передовые достижения естествознания, юриспруденции, исторические находки и оригинальные языковые средства. Наверное, поэтика Чоюновских творений тем и отличается, что авторский материал расположен гармонично и насыщенно. Те, кто хорошо понимают кыргызский язык, хорошо чувствуют в процессе чтения уникальное использование автором богатств этого языка (одного из самых древних на Земле), интегрируя текст* с научным и духовным смыслом в авторском исполнении.

Какова роль так называемой **цивилизации** в мировой истории, и что особенного она имеет, что оставляет собственно **кочевая цивилизация** за собой, или какие исторические перспективы предопределяет этот феномен, оставшийся белым пятном мировой историографии и культурологии?

Основной вывод автора концептуализован на том представлении, что только та цивилизация имеет полнокровную духовную эволюцию, сохранив ее в системном, устойчиво завершенном состоянии, которая имеет конкретный отпечаток *исторического опыта* народа. Многогранная, универсальная природа кочевого духа связывает прошлое с будущим, причем историография кочевого духа закладывает путь к устойчивому настоящему и надежному будущему. В чем секрет?

Вот здесь и таится глубина и высота кочевого духа, которую в своей манере поведал своим читателям неповторимый Чоюн Омуралиев. Сравнительный анализ и интеллектуальный синтез древней кочевой философии и западной системы цен-

ностей позволяет автору говорить о потенциале человеческого духа. Именно с этой позиции вырабатывается теоретический императив анализа кыргызской государственности в идеале. Тектонический и генетический баланс западной и кочевой основ философии позволяет сформировать корневые основы национальной идеологии, что дало возможность автору выкристаллизовать Конституцию республики «Кыргыз Эл» («Кыргыз Эл» республикасы). Поэтому обновленная идея республики «КЭЛ» – отнюдь не случайность.

Сущность Кыргызской Национальной Государственности зиждется на концепции принципиальной Конституции как средоточия *народного права*. Архетипом и материалом для подобной методологии служит титанический феномен – эпос «Манас». Используя многогранные духовные критерии народного эпоса, автор провозглашает «Манифест Манасовой цивилизации». Оценка времен прошедших и умение видеть особенности различных эпох есть особенность миропонимания автора. По его убеждению, Кыргызская национальная государственность имеет реальные архетипы в национальных традициях и самобытной культуре кыргызов, имея древнейшие корни.

Чтобы иметь нормальный стандарт жизни, необходимо жить в нормальной стране. Чтобы определить нормальную страну с нормальными условиями жизни, нужны нормальные, естественно выработанные законоположения. *Национальные законы будут иметь реальную силу лишь тогда, когда они работают, то есть жизнеспособны.* Основу народовластия по оригинальному проекту Конституции республики «Кыргыз Эл» Ч.Омуралиева составляет открытая публичная власть, где источником власти, решающим субъектом государственного строительства и управления является народ – носитель древних и современных ценностей культуры и эволюционного духа, где ветви власти не только **разделены**, но и предусмотрены механизмы их **органичного взаимодействия**, чего не было до сих пор во всех предшествующих конституциях, в т.ч. и ныне действующей. Народ в принципе не может ошибиться в выборе политического строя, ибо он воплощает коллективный разум людей, где конституционный строй защищает свободы и права каждого человека. Конституция может иметь не просто императивный характер, но прежде всего практико-нормативный уровень своей реализации. Автор пришел к этой формуле по-своему.

На языке философии нормативность означает постоянную работу реализованной потенциальной системы. Конституция у Чоюна как эмпирическая модель государственности в системном отношении проявляет разные уровни жизнедеятельности общества. Поэтому исполнение Конституции показывает практическое значение: тут проявляются сильные и слабые стороны ныне действующей Конституции страны.

* Здесь речь идет собственно не о содержательно-словесном *тексте*, а о развороте *мысли*, помещаемой определенными смысловыми и синтаксическими средствами по грамматической и стилиевой иерархии. Текст просматривается как самовыражение автора через уплотненную мысль.

Историко-правовые вопросы разработки и реализации Конституции отражены в трудах Ч.Омуралиева в виде оценки системы общественных отношений не как в виде чисто *теоретического* вопроса, но прежде всего *практического*. Человек-гражданин у Чоюна не абстракция, но прагматический субъект, способный менять реальность по строгим законам развития человека и общества. Так называемые «права человека» по иудейско-римскому праву, закрепляемые в нынешних конституциях многих стран (в т.ч. Кыргызстана), являясь ловушкой для личности, ограничивающейся тесными рамками Основного Закона страны, смоделированного заведомо изоциренно-ложными постулатами. Пресловутые права Человека и права собственности вкупе ставят государство фактически в зависимость от внешних интересов. Государство на самом деле становится заложником мировых спекулянтов от большой политики, основные богатства тихо уходят под патронат международных финансовых институтов и крупных международных компаний, а также разного рода «демократических» инстанций под видом политических и экономических реформ. Автор раскрыл подлинную суть двойных стандартов мировой политики. Поэтому ставка на *практический уклон* является особенностью теоретических программ Ч.Омуралиева как оригинального разработчика модели национальной государственности, ибо практика вытекает из теории, из недр философии, фундаментальной науки.

Испокон веков причиной всех революций и потрясений в обществе было противоречие между действием власти и ожиданиями народа. События в Кыргызстане 2005 и 2010 годов, в арабских странах – в течение 2011 года и до сих пор, в Казахстане и России – в конце 2011 года показали, что мнение народа игнорировать власти нельзя и в XXI веке.

2012 год станет решающим в плане проверки правильности тех или иных теорий, запущенных законов, в том числе и новой Конституции, смоделировавшей политическую систему государства в Кыргызстане. Потому что народ выбрал Парламент и Президента, сформировано Правительство. Теперь эффективность административной структуры страны зависит не только от народной воли, но и от разумности действий избранных народом властных структур. Народная мудрость должна быть во главе любого закона и действий власти. **«Голова правителя – мост для народа»** – «Калк үчүн хан башы көпүрө».

Однако тут осталась главная проблема: изолированная от национального духа конституционная система всегда была препятствием развития государственности и нации в целом. Дух кочевого образа жизни в новых условиях может быть трансформирован в сторону рационального мышления. Потому что каждый шаг ее реализации увязывается с жизненными реалиями, определяя деятельность конкретного человека на конкретной жизнен-

ной практике. В нынешней Конституции, называемой парламентской и составленной по исключительно западному образцу, одобренной Венецианской Комиссией в 2010 году, нет главного – национального духа, исторического опыта народа, – и посему нет четкого ориентира на будущее. Поэтому автор предлагает не ограничиваться нынешней парламентской системой правления, которая построена только по партийным принципам, а усовершенствовать ее и поднять ее на новый, более высокий уровень – в народный парламентаризм, где в определенной мере сохраняется и партийный принцип, но на первый план выходит народный Курултай – институт подлинного народовластия.

Институт Курултая как форма народного правления трактуется сейчас в обществе с различных точек зрения: выражение основных прав и свобод для гражданина; коллективное выражение народной воли путем народных собраний с результирующим решением; законодательное закрепление института народовластия с функциями контроля и получения отчетов от всех ветвей власти. Из этого общего хора особняком выделяется позиция Ч.Омуралиева. По его варианту Курултай есть органичная часть института народовластия с широкими **официальными полномочиями**, он составляет стержень построения государственной власти снизу доверху не только под постоянным народным контролем.

Особенность его структуры народовластия заключается в том, что **исполнение властных полномочий осуществляется с участием представителей народа в неразрывном единстве с публичной властью повсеместно, снизу доверху, как по вертикали построения власти, так и по горизонтали взаимодействия её ветвей**. Курултай есть концентрация народной воли, практическая реализация желаний и устремлений населения по участию в управлении государством. По этому вопросу автор провел большую исследовательскую и публицистическую работу. Он написал фундаментальный по масштабам и значению труд-диптих...

Любой вариант Конституции может показаться схожим по природе и смыслу. В процессе реализации выявляются все минусы и плюсы, нюансы этого документа (Закона), который в принципе отражает весь общечеловеческий опыт. Но основным вопросом конституционного законодательства является национальный опыт, национальное самосознание, реализация лучших традиций народа, игнорирование которых приводит к бесконечной череде заблуждений. О чем поведал нам 2,5 тысячи лет назад легендарный грек: *«Люди, забывшие основы собственного общежития обречены на то, чтобы постоянно принимать поправки к собственным законам»* (Платон).

Вот это есть ответ на вопрос, почему законы не работают. При этом важно учитывать, что опыт

других народов также является важной копилкой национального опыта в развитии государственности.

Природа и структура власти зависит от этого «тройного» опыта. Механизмы законодательства и законоисполнения должны друг друга стимулировать и Чоюн нашел эту формулу. Это «Аталык Кеңеш» (Совет Мудрецов), избираемый Курултаем, и «Тогузак» (Совет Девяти) или Госсовет, состоящий из первых должностных лиц государства, взаимодействие которых обеспечивает единство народа и власти. Верховное руководство в стране осуществляет Президент, как глава государства. Он подчиняется только Великому Курултаю и сам же является главным ответственным за претворение в жизнь его решений. Такого рода абсолютно новый проект правового государства с истинно национальным лицом и его конституционного законодательства, опирающийся, на положения народной философии, могут и должны быть объектом всестороннего анализа со стороны юристов, политиков, всей общественности и, прежде всего молодежи, больше всех в обществе заинтересованной в эффективных переменах в стране к лучшему.

Конституция не есть абстракция: она есть реально судьбоносная вещь. Поэтому методология разработки конституционного Закона должна опираться на народную мудрость. Нынешняя, абсолютно прозападная Конституция Кыргызской Республики не может удовлетворить растущие социальные требования, ибо национальный дух должен быть превыше всяких навязанных извне моделей и устройств политической системы. Хочешь не хочешь, национальный дух будет протестовать на каждом шагу законоисполнения, как шило в мешке.

Идеологические ориентиры общества в целом зависимы от гармоничной системы конституционного законодательства. «Сильное государство, благосостояние народа и работающие законы» – таков принцип правильного исполнения властных полномочий со стороны государственной системы. Уклонение от такого императива чревато народными волнениями и ухудшением экономической ситуации и нарушением социально-психологической стабильности.

Права человека не должны стать самоцелью, самодовлеющей идеей. Права нации были и будут главенствующим вопросом в определении судеб каждого человека-гражданина, ибо он не может жить вне общества и государства. Впрочем, определять судьбы людей не нужно. Человеку важно не мешать и обеспечить необходимыми свободами и правами в решении своей судьбы, ведению собственного хозяйства, не вмешиваться в личную жизнь и личный бизнес, что должно рассматриваться равнозначно, что и приведет, наконец, к гармонии в отношениях личности и государ-

ства. Не государство определяет судьбы своих граждан, а законы, которые правят государственным строем.

Народные правила, эреже, адат, салт, тартип были основой национальной системы воспитания человека и самосохранения в условиях кочевой государственности. Эти гуманные правила и нормы общежития, обогащенные опытом других народов и учитывающие реалии современной жизни, правила жизнедеятельности и способы воспроизводства, как самих людей, так и условий их существования, должны получить свое воплощение в новой конституции страны. Конституции, составляющей суть национальной идеологии, которую мы ищем тщетно вот уже целых два десятилетия со дня провозглашения суверенитета и будем ещё долго искать пока не найдем саму основу построения государственности, вытекающей из природы менталитета народа, имеющего историю, исчисляемую тысячелетия. **Ибо не бывает национальной идеологии в отрыве от Конституции, потому что она сама и есть основа, суть национальной идеологии, выраженной в форме Закона.** Вот о чем заботится автор в своих трудах.

Кыргызский народ имеет великое прошлое. Этот факт осознания истории позволяет говорить о том, что кыргызы имеют право на великое будущее. Главная цель автора заключается в том, чтобы изложить в понятной для читателя форме найденную им идеологическую основу самосохранения нации, как единого народа процветающей страны.

Таков фундаментальный труд Ч.Омуралиева: «**Теңирчилик. Коом–Мамлекет**» (Тенгрианство. Общество–Государство), объединенная концепция на базе двух его монографий. Первая – «**Теңирчилик. Көчмөн цивилизациянын тереңин көздөп**» («Тенгрианство. Постигая глубины кочевой цивилизации» – 1995), вторая – «**Теңрикут – Кыргыз Эл Мамлекети**» («Код Тенгри: Кыргызская Народная Республика» – 2010).

Речь идет об историческом месте и роли кочевой цивилизации, незаслуженно игнорируемой западными (да и восточными) историками, политологами и культурологами, в истории и жизни человечества. Равновесие в мире, удерживаемое Тенгри, неким Первоначалом всего сущего, правит всеми законами материальной и духовной эволюционности. Внутреннее развитие всякого сущего не признает временных перипетий, а проявляет себя во всех ипостасях незыблемо, определяя судьбу микро– и макромира. Нет для Тенгри постороннего, ненужного и лишнего. **Все имеет место быть в едином организме.**

Мироздание видится автором как великая кружевная вечного бытия в безостановочном движении. **Общество и государство тоже подчинены этим космическим законам внутреннего разви-**

тия, где составные понятия как народ, собственность и власть могут и должны стать производными духовной конституции. Кочевая культура и кочевой дух не должны восприниматься плоско, пресно и поверхностно: кочевая история, культура и цивилизация составляют славу человека, мощь духа. Кочевой воин, кочевой мудрец, кочевой землепашец, кочевая царица – малосвещенные характеры и образы в западном ученом мире.

Предлагаем вкратце ознакомиться с содержанием только первой главы книги.

Глава I. «ДҮЙНӨЗӨК». Стержень мироздания (миропонимания).

Судьба наций и национальных культур должна свершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры.

Н. Бердяев

Кочевнику, находящемуся в седле, течение Мира открывается, как вечная Круговерть бытия в своей первозданности. (Көчмөн ат үстүнөн Дүйнө акканын көрөт).

Автор

Неуловимое и недостижимое течение Мира вместе со временем зримо только высокочувствительным людям. Вихри Тенгри охватывают все мироздание, не оставляя ни одно существо в стороне от своего влияния и не делая ни для одного творения Тенгри исключения. Национальная история, национальное мировоззрение и будущая безопасность нации – вот корневые проблемы для выхода из статичного мышления. Избавляться от стереотипов, двусмысленных понятий и обретение исконных значений Слова – такова задача ближайшего времени, ибо они, говоря словами грузинского философа М.К.Мамардашвили: «В XX веке слова и понятия используются не столько ... для достижения Истины, стремления духа человеческого к великим Истинам, сколько стали орудием манипулирования сознанием масс». Разного рода понятия, как «свобода», «демократия», «право», стали сегодня именно таким универсальным инструментарием в руках всемогущих международных финансовых кругов, которые стремятся предопределить судьбы миллионов и миллионов людей в угоду интересов своего узкого круга. По мнению автора, «Если Мироздание представлено в сознании народа как стержневое понятие миропонимания, то Эпоха манифестируется как конкретное его проявление в различных ситуациях видения».

Последние пять столетий ознаменованы бурным ростом западной технократической цивилизации. Вырос человеческий интеллект, уровень знаний достиг необычайных высот. Научно-технический прогресс набирает силу быстрыми темпами. Однако Запад хромает на одну ногу. Позабыты неувядаемые знания кочевых народов, которые

заложили основу духовной культуры народов Евразии. Мало кто на Западе понимает, что мир вращается на колесах неувядаемых ценностей, заложенных мастером Канглы Огуз хана, создавшим телегу вечности, набирающей скорость год за годом. Человечество не успевает адаптироваться к этой скорости цивилизационного прогресса.

Разделение человечества на кочевые и оседлые народы предопределило дифференциацию их духовных ориентиров. Оседлость (западный мир) ассоциирована преимущественно с эгоистическим потребительским менталитетом, тогда как кочевости присущи коллективизм и гуманистические принципы со-выживания.

В эпоху бурного развития последних столетий в связи с выходом на авансцену истории Мира новых общественных отношений такие фундаментальные понятия как **демократия, общество, государство, человек, право, рынок, частная собственность** приняли своеобразное «прозападное» объяснение, сконцентрировав внимание на экономических интересах так называемого гомо сапиенса, олицетворяя принцип личной выгоды, при этом, не только проигнорировав, но и растоптав многие древние правила человеколюбия. Это и привело западное общество к кризису духа. Отношение к кочевому Востоку было однозначно пренебрежительным, называя их сообщества варварскими, а систему правления Востока вообще деспотическими, тиранией, «азиатчиной».

Противоречия, так называемых, базиса и надстройки общественного строя кочевая ментальность снимает, гармонизируя их противоположности. Человек жив не хлебом единым, но жив Небом – таков кочевой постулат единства Земли и Человека. Кочевой дух это не стагнация, но круговерть жизни в постоянном движении. Экономическая ситуация у кочевых народов незыблема, ибо она слита с природой непосредственным образом. Внешняя (кажущаяся) экстенсивность кочевого мира обуславливает бурное интенсивное развитие изнутри. Так называемое «традиционное общество» на то сильно, что оно основано на вековых традициях народа. Традиции – это честь, совесть, уважение человеческого достоинства, сила любви к ближнему, гуманное отношение к природе, чувство хозяина земли и ее богатств. Кочевая ментальность тем и сильна, что придерживается принципа равнотекущей реальности жизни, изменчивости бытийного плана, тем она и является движущей силой общества. Гераклитовский текучий мир у Чоюна получает свое объяснение как мир внутренних способностей развития каждой сущности.

Во-вторых, кочевой народ не болеет болезнью материального накопительства. Скопидомство – не для кочевника. Даже утеря письменности для кочевника не потеря памяти: вся его тайна – в его душе, в его сердце. Недаром же наследники кочевого народа держат в естественной памяти мил-

лионы строк эпоса «Манас» как эталон поведения. Но этот феномен не всегда понятен чужому взору, людям иной ментальности. По словам Ф. Энгельса: *«Исторический идеолог располагает в области каждой науки известным материалом, который образовался самостоятельно из мышления прежних поколений и прошел самостоятельный, свой собственный путь развития в мозгу этих следовавших одно за другим поколений... Но факты эти, как молчаливо предполагается, представляют собой опять-таки просто плоды мыслительного процесса, и таким образом мы все время продолжаем оставаться в сфере чистой мысли»...*

Значит, дело заключается в том, что пришла пора решительно менять отношение к кочевым ценностям как в теории, так и на практике.

По мнению Чоюна Омуралиева: *«Если мировоззрение народа сложится в единое, цельное, системное построение и будет достигнута гармония внутреннего и внешнего развития, то такой народ непременно найдет свою дорогу к высотам духовности, целеустремленным к вечной Истине. Это составляет основу кочевой философии, философии жизни кочевника!»*

Автор считает мир вне непримиримых диалектических противоречий, а диалектику западной философии рассматривает как отражение доминирования противоположностей. Потому как Чоюн объясняет, кочевому духу не свойственен классовый антагонизм, который определяет природу западного общественного строя. При этом он приводит интересное высказывание известного этнографа А.И.Левшина: *«Образ внутреннего управления киргизов представляет глазам наблюдателя явление странное и совсем необыкновенное, анархическую смесь деспотизма с неограниченной свободой каждого частного лица. И поэтому в одно и то же время видим здесь полномочного властелина, который вешает своего подданного за покражу барана или лошади, а возле него толпу подвластных ему же, которая торжественно отказывается от повинования и объявляет, что она переходит от него под власть другого повелителя за то, что он из нее какого-нибудь хищника выдал русскому пограничному начальству».*

Кочевая мудрость *Нарк* и традиционность *Салт* вместе образуют психологию свободы духа, которая определяет поведение народа как свободолобивого с вечной жаждой справедливости. Произшедшие дважды кыргызские революции 2005 и 2010 года тому хороший пример: народ не свыкся в семейно-клановым правлением и сверж своих правителей в одночасье. Тенгрианское созидательное начало у кыргызов сочетается с решимостью сметать все то, что мешает ему быть свободным.

Не противоположность, но РАВЕНСТВО начал определяет тенгрианское мировоззрение. Равен-

ство (**Тенг**) и есть средоточие **правильности, справедливости, правды, правомерности, оправданности** своего существования и **права** на самоопределение. Такова содержательная суть тенгри, как **правоопределяющей** данности с самого НАЧАЛА.

Так Чоюн плавно приступает к разбору частей тенгрианского мировоззрения через сопоставление Кочевого Духа вкупе с Абсолютом. Такое солидное категориальное отношение к объяснению единства мира как диалектика у Чоюна получило новое толкование: это не противопоставление, а видение крайностей явлений и сущностей, причем как тождественных начал Великого ЕДИНОГО. Чтобы обосновать свое понимание сути Тенгри он обращается к мировым именам, сопоставляя их мысли, выявляя их единство и глубинные различия.

Аэций: *«Анаксимандр считал мир преходящим».*

Аристотель: *«Некоторые полагают, что из единого выделяются соединенные в нем противоположности, как говорит Анаксимандр...».*

Симплиций: *«По мнению Анаксимандра, рождение происходит не через изменение стихии, а через обособление, благодаря вечному движению противоположностей... А противоположности эти: «теплое и холодное, сухое и влажное и др.»*

Псевдо-Плутарх: *«Анаксимандр говорил, что при зарождении этого мира из вечного выделилось животворное начало теплого и холодного...»*

Анаксимандр считал началом начал всего мироздания некий **«апейрон»**. Апейрон не распадается на стихии как огонь, вода, воздух, земля, а их единение. Тождественным Апейрону Чоюн видит Дао. Как сказал великий Лао Цзы:

«Дао рождает единое. Единое рождает два начала: инь и ян. Два начала рождают третье. Третье порождает все сущее. Все существа носят в себе инь и ян, наполнены ци и образуют гармонию».

Мужское (*ян*) и женское (*инь*) как единство противоположностей образуют Дао.

Премудрый Лао говорит: *«ущербное хранит совершенное, кривое становится прямым, пустое наполненным, ветхое сменяется новым; стремясь к малому, достигаешь многого...».*

Гераклит говорит: *«холодное нагревается, горячее охлаждается, влажное сохнет, сухое увлажняется».*

«Борьба – отец всего и всему царь.»

«Одно и то же, живое и умершее, проснувшееся и спящее, молодое и старое, ибо первое исчезает во втором, а второе – в первом»...

Гераклитовская субстанция – *логос*, как и сказанное устами Лао дао – сопредельны. Диалектика античных греков сходится на противоположностях бытия. Объективная идея Платона раскрывается тенгрианским содержанием вполне гармонично и уместно. Чоюн нашел это сходство нео-

быкновенным внутренним чутьем диалектика-тенгрианина.

Он проанализировал философское наследие Декарта, Спинозы, Шеллинга, перейдя к предельным категориям Канта и Гегеля. Материалистическая диалектика К.Маркса, Ф.Энгельса и В.Ленина также находит свое место в ряду необходимых понятий тенгрианского объяснения мира Чоюном-мыслителем довольно конкретно через абсолютный Дух как начало мыслительной энергетики тенгрианина и продвинутых эпистемологов Запада, рефлекслируясь через великую китайскую стену даосизма...

Но он не останавливается на достигнутом, уходит дальше, нежели древние греки или китайцы и улавливает ту самую суть сокровенности Тенгри, выразившихся в бессмертных духовных творениях кочевого мира, кладезе истинной народной мудрости. Например, в известном, но малоисследованном повествовании «Огуз-намэ» от дочери Неба рождены Солнце, Луна и звезды, а от земной дочери – Көк (Земля), Таг (Гора) и Дениз (Море), как по-парные тождества. Конечно, высшим общечеловеческим достижением космичности духа является эпос «Манас», где эти данности парных явлений и сущностей переданы куда более абсолютно.

Вот так автор подходит к раскрытию духовной ипостаси бесподобного феномена по имени Манас, как философского понятия.

Естественная диалектика взаимоотношений правого и левого, женского и мужского, света и тьмы у Чоюна не фронтально, фатально, непримиримо противоположно, они находятся в едином вихревом круговращении, гармонично уравновешиваясь в ГЛУБИННОМ!

Миры преходящи, Тенгри – един-вечен. Между парами вездесуще сияет дух единства, дух незыблемой Любви. Вот в той сфере находится нечто срединное, неизменно уравновешивающее, связывающее космос – Кут, Жүл, чье имя Манас.

Говоря языком метафоры:

*Сияние Солнца и Луны –
Суть составляет кут-Манас.
К единению Неба и Земли –
Путь прокладывает кут-Манас.*

Гениальность Тенгрианства в том и состоит, что оно уравнивает через понятие **манасовость** всякие различия в тождественные целостности, превзойдя даже гегелевское видение беспредельного духа – **Абсолюта**, в природе которого доминирует противоречие, нежели единство; превзойдя шеллинговское **тождество**, где нет абсолютной середины.

ПУТЬ (ЖОЛ) Тенгри, кстати, вытекающее из понятия Жүл – Центр, Середина, всегда средоточие справедливости: ни одна сторона не противоречит противоположной (паре), не превосходит другую.

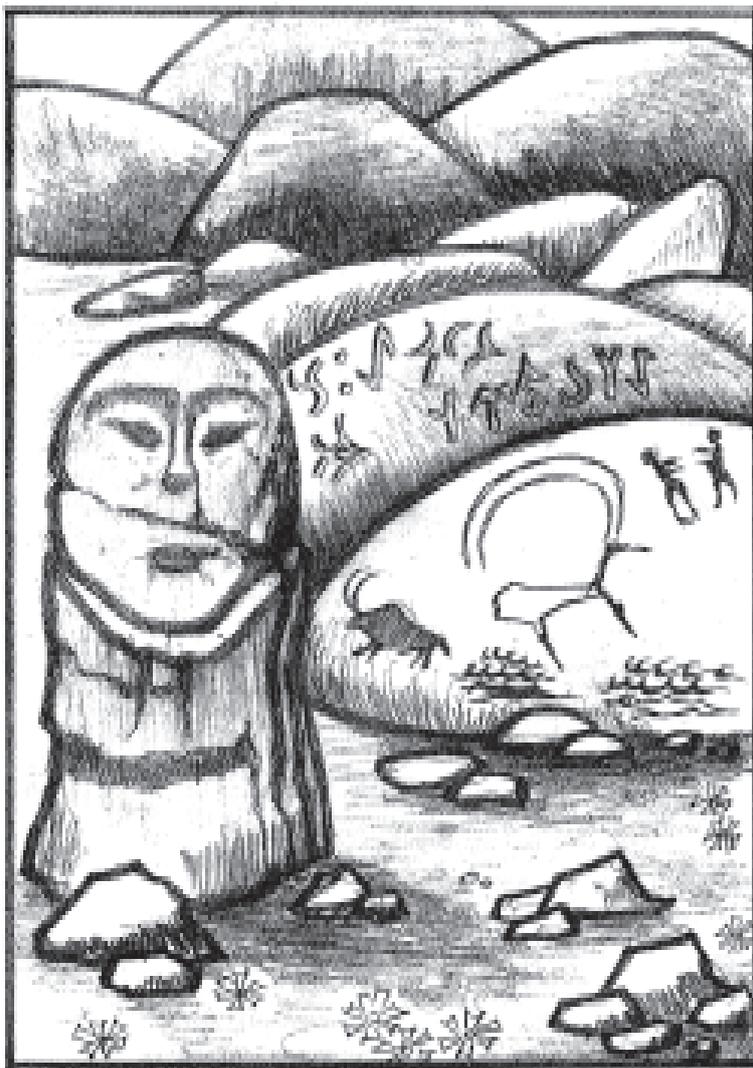
Поэтому тенгрианин не потерпит проявления нарушения равновесия, справедливости. В этом одна из тайн непобедимости кыргызского духа. Потому что ему не нужно кого-то подавлять, побеждать, выигрывать, получать какие-то особые регалии. Поэтому для Манаса – героя эпоса понятие «враг» относительно, в нем вмещается абсолютно все! Он воистину есть Айкөл (Великодушный), образ поистине универсальный, как земное воплощение Того, кто создал Его самого.

Тенгрианское мировоззрение только начинает пробивать себе дорогу, например, в модных нынче течениях Запада как теория неравновесности, диссипативности и синергетики, а также новых космологических постулатах на стыке веков.

Таков Чоюн-тенгрианин, наш Чойуке. Так у нас в народе обращаются к почтенным, достигшим определенных высот мудрости, личностям. Пожелаем автору крепкого здоровья и не уставать ему на своем Пути, ибо его Путь – это путь познания поистине непознанного, он тернист и многотруден.

А читателю пожелаем не уставать в познании трудов Чоюна Омуралиева, ибо этот читательский труд не менее многотруден и тернист.

**Карыбек Байбосунов
Эдилбек Сарыбаев**

КООМ – МАМЛЕКЕТ

Алгы сөз

Замананын зарын ук.
Арстанбек

*Басаар болсоң алдыга,
Байыркы Жол учун айт.
Багытыңды “сак-сак!” - тап,
Бабаң Манас учурайт.*

90-жылдардын башында айтылган кеп эле бул. Ооба, ошол жылдары сырткы коомдук турмушубузда да, ички руханий дүйнөбүздө да, аңылдап оңбогондой бир вакуум турду. Жаңы эле эгемендикке бут малган жайдары кыргыз эли кайда басаарды, кимди ээрчирди билбей дел турдук. Анткени буга чейинки көндүм түшүнүк боюнча коомдук экономикалык формациялардын – капитализм деп аталган бир орчун тепкичин эч баспай туруп улуу орус элинин шарапаты менен феодализмден социализмге карай бир аргып секирип өтүп кеткен бактылуу эл биз элек! Биз билген бир-ак чындык ушул эле!

Көрсө андай да болбойт экен. Жеңил бакыт болбойт экен. Кудай калыс (же, табийгат) баары бир бастырат экен баспай кеткен жолуңду. Өткөрөт экен өтпөй койгон кыл көпүрөлөрүңдү. Эми, ошондогу биз кыйгап кеткен кыйынчылык эсесине, ана, кыл көпүрө болуп алдыбыздан биз үчүн такыр чочун жана суроолуу капитализм заманы карп – күрп тосуп алды, Сурайыл сурданып! Эми бул тозооку жолго баары бир түшүшүбүз керек экен, башкалар эбак өтүп койгон, артка эң кеми үч жүз жыл ыргытылып! Ушундай ындыны өчкөн ныл маанай бийлеп турган эле, ошондо көпчүлүгүбүздү.

Ушунда, жапырт жабылып жол издедик, жооп издедик.

Швед социалистик капитализми! Француз капиталистик социализми! Швейцария – үчүнчү жолу! Түркия модели! Баары, баары ... бирок, бир гана Кыргыз Жолу эмес эле издегенибиз. Анткени, кыргыз тарыхы, айттык, бул кыямат жолду билбейт эле, анын кыл четин да көргөн эмес эле. Демек,

жол сыртта! Ошентип, курук ал вакуумду ар кимибиз каалаганыбыздай, алды алдыдан тал кармап беткелди толтурганга кириштик, үзүрү - бүгүнкү күн...

Арийне, бул жылдары улуттук ураан салынган жок деп да эч кимибиз айта албайбыз. Салынды. Салынганда да кандай! Мол! Берекелүү! Өткөн эки президенттин тең тушунда. Мисалы, “Манастын жети осуяты”, “Манас эпосунун миң жылдыгы”, “Оштун үч миң жылдыгы”, “Көчмөндөр цивилизациясы”, “Улуттук идеология-макал лакапта!” ж. б. “бахх” кычуубузду кандырып алаар баа жеткис улуттук идеологиялар! Бирок ушул баа жеткис шаң салтанат ураандарды шаңшып салгандан, бая бир гана нерсе – турмушубуз гана берекелүү болуп кетпеди. Керинче, кедерибизге кеткенден кетип, соңу “качкын эки президенттүү” абалга жеттик. Мунун баарынын түпкү себеби кайда, эмнеде?

Колунуздагы китепте ушул суроолорго жооп изделди.

Белгилүү, биринчи Президенттин тушунда өлкөнүн өнүгөр багыты такталды, башкы стратегиясы аныкталды. Башта тапталган айдаңгыр жол жок, жаңы чыйырлар салынды (тек, ал “стратегиялардын” курсу-куну гана эмнеге турганын кийинки турмуш көрсөттү). Ал жылдары алдыда али басылган жол жок, тарыхый сабак болчу практика жок, чаап баратып ат үстүндө ойлондук, күжүлдөгөн турмушту жашап жатып күндөлүк багытыбызга тээк - миң кыл теорияларды колдондук. Арийне, жаздык, жаңылдык...

Баяраак, “байыры жолдун түбүнө түшсөң – алгы жолдун учун тутасың” деген элек. Биз да заман багытын чалууда, баскан жолубузда, дамамат ушул баба чындыгын тутундук. Кечээгини келечегибизге айтөгөрөк жарык кармоого аракеттендик. Анткени, элдик философия – дайыма универсалдуу (универсалдуу болбосо ал философия болбой

калат!). Ушул философиянын жарыгында буга чейинки биздин акыл эсти түгөл бийлеп келген окууларды (м: марксизм, ленинизм), не, эми бизди баш көтөртпөй, көз ачырбай ураган-бороонунда ур-прессинге алып, ойлонууга да үлгүртпөй камгактай айдап чыккан учурдун улуу демократиялуу ураандарын (т. а. “оюндарын”, м: укукчул мамлекет – граждандык коом; жеке менчик; сөзгө, динге эркиндик ж. б. д. у. с.) түшүнүүгө жана маңызын ачууга ыклас арттык. Андыктан китептин Акаев заманына байланышкан биринчи бөлүм материалдары көбүнесе теориялык өңүттө түзүлдү, жана да ал, автордун көз карашы өз мезгилиндеги расмий саясы курс менен канчалык полемикалуу өңүттө өнүгүп жүрүп отургандыгынан кабар айтат.

Экинчи бөлүм материалдары экинчи Президент К. Бакиевдин мезгилине арналды. Бул кезеңде баштагы курс негизинен өзгөргөн жок, кескин өзгөрүшү да, чыны, кыйын эле. Анткени, Акаев матырган саздан мамлекетти чечкин сууруш... жок, козгош үчүн да (!), өзү ошончо чечкин, интеллекти жеткилең, заман бийигиндеги чыныгы улуттук революционер лидер (революция бийликке алып келген) болушу керек эле. Экинчи Президентибиз да, тилекке каршы, андай чыгаан чыкпады. Тескерисинче, эл аралык таякемафия менен тыкыз быгышып кеткен жээнуул курсу бүтүндөй мамлекетти эмне деген гана улуу куяга куюктуруп баратканын элебей, кайра аны так- таажылоого умтулуп, мүлдө элдин тагдырын жана тобокел жолго салды. Заман мүнөзүнө жараша китептин экинчи бөлүм материалдары ушул өңүттөгү практикалык жашообузду чагылдырды. Ошол эле кезде түпкүлүктүү жолду издөө улантылды.

Баяраак дагы, улуттук идеологиялар канчалык шаң салтанаттуу салынса да «Шананын шымынан» өйдө көтөрүлбөдүк дедик, Неге? Көрсө, улуттук идеология деген, анын зыл уңгусу деген, бул, биринчи ирээтте – мамлекеттик түзүлүштүн дал өзү, ага бап мамлекеттик башкаруунун дал көзү экен! Же, күпүлдөгөн Манастан да мурда – күндөлүк практика, элдин өзүнүн бир бүтүн организмделиши – мамлекеттелиши экен! Бул эң башкы фактор-коргон зыл орномоюнча руханий, адабий, философий ураандарды улам бирден кубулжутуп салганыбыз бекер, бекер, бекер... Натыйжасыз!

“Эл” менен “Бийликтин” биримдиги - бүгүнкү да, эртеңки да, алыскы келечектин да, көздөй эң биринчи зарылдыгы ушул!

Анткени, кечээ араб дүйнөсүн кебез менен муздап билги бүлүндүргөн дүйнөлүк төбөл күчтөрдүн эртеңки дүйнөлүк сапары да эми эч токтобойт, бүтпөйт, күчөйт. Ырксыз итарка эл- мамлекеттердин ичине быкшы чычала ыргытыла бередет.

Ушунда, Эл бийликтин бирлиги гана, Элдин кудурети Мамлекетинде чулу уюшу гана (Йога – Мамлекет!) элди сактайт. Кыргызды сактайт.

Башка жол жок, болбойт дагы.

Китептин үчүнчү жана калган бөлүм материалдары ушул маселелерге арналды.

Арийне, кыргыз мамлекеттүүлүк философиясы бул китепте (бир автордун позициясында) толук айтылды деп эсептебейбиз.

Көп маселе китеп сыртында калды. Атаганда, көчмөн мамлекеттүүлүк – отурук мамлекеттүүлүк тек генезисин ары улай:

батышта – байыркы жылдар Платон, Аристотелдерден тарта, берки – социал-утописттердин чыныгы тегин теңшөө; Жаңы Европа салдары: Кантын укукчул мамлекети, Гегелдин «мамлекеттенген» абсолют духу, Гоббс, Локк, Монтескье, Руссо, Дидро окуулары;

ортодогу орустун – Чернышевский, Добролюбов, Герцен, кийинки Соловьев, Булгаков, ж. б. дааналарынын биздин жан дүйнөбүзгө жакын жамаатчыл социализми (общинный социализм), жана рухий коом жайындагы омоктуу идеялары;

чыгышта – эзелки хунн, эски түрк, эртеги кыргыз, соңку монгол, жаңы селчок көчмөн империяларынын мамлекет курум, эл башкаруу салты, философиялары тууралуу кеңитип көп кызытса болор эле, бүгүнкү биз сунуштаган “Телегей” систем – Эл башкаруу теги, тээ тереңден салттуу жылжып келээрин санаттасак болор эле, бирок буга бурчабыз келбеди. Балким, эртеңки күндүн иши чыгаар, бул...

“Телегей” систем демекчи, өз мамлекеттүүлүк философиябызга негизделген улуттук укукчул мамлекетти саргарып издөөнүн зарылдыгы неде? Батыштан бизге байма-бай агылган көп демократиянын бизге ылайык көркөмдүү бир үлгүсүн албайбызбы да, төп жашай бербейбизби?

Жок, жашай албайсың?! Жашатышпайт! Ал адеми демократиянын сага ылайыксыздыгынан да эмес бул (“ылайыктап”, же “ылайыкташып” алсаң да болот ко, акыры!), жок, ал “демократиялардын” уламдан улам түр өзгөртүп, калтар кубулуп, хамелеон кулпунуп, чөл закымдап, сени миң азгырып - жазгырып бара берээр, акыры кууп жүрүп жыгаартынаар куу философиясына байланышкан маселе, бул. Бирин эле мисалдайын – “бихевиорализм” теориясын. Алгач 30-жылдары Чикаго мектебинен өнүп чыгып, бу күндө салаа-салаа, талаа-талаа болуп тарамдалып кеткен бул саясы философиянын эң башкы маңызы – мамлекеттерди «мамлекетсиздендирүү», бийликтерди ичтен (сыртын айтпаганда) курутуу, рынок стихиясында экономикаларды быркыратуу, уюп келаткан уюшмаларды ичтен иритүү, түзүлүп келаткан түзүмдөрдү эс жыйдырбай талкалоо, алардын ар бирине, ар бир жолу улам жаңы бир, ага гана «ылайыктуу» (эстеңиз: «о кыргыздар, силер неткен гана табигый тоодон тоголонуп түшө калган даяр демократ элсиңер, мына, анык тоолук деп силерди айт, бийликти эч тоготпойсунар, молодес!») ультразаманбап укмуш моделдерди билги таңуулоо аркылуу былгы анархиялоо!

Демек, «демократиялуу» боло берип үлгүрбөйсүң («мы только учимся демократии» беле, түбөлүк урааныбыз?!), акыры «окуучу козу» (же «гои») «молдо карышкырдын» алдында баары бир «демократиялуу күнөөлүү» болуп чыгат, өлүп тынат (Крылов).

Бу мектептин таянган илимий негиздери да ультразаманбап:

акыры күчтүүлөр, жырткычтар гана тандалат, алга! (социалдарвинизм, неофрейдизм);

дүйнөнүн түбү өзү будуң чаң- хаос, демек, бир будуңдап алмайын баары бир жаңы ыраатка, системге өсүп чыгуу жок! (өзү уйушмал, синергетика);

табияттын өзүндө, ар бир кадам – эсеп «чотсуз, окус-кокус» («вероятность, случайность поведения элементарных частиц»), а демек бийлик табияты да ошондой кылт өзгөрмөлүү болууга тийиш - өзүңө ыңгайлуу, өзгөгө ыңгайсыз, кылт-култ, кылт-жулт («гейзенберг аныксыздыгы»)..

Ушундай мүлтүң теорияларда, алар анан, эң билимдар акаевдерди да, эң билимсиз бакиевдерди да улам бирден жеңип ала беришет, расса, маданияттуу, кансыз-жинсиз... Мамлекетине кошуп! Бизди жыйырма жыл бою жиниктирип, улам жаңы бир «демократиялуу ыкыттарга» сала коюп өсөртө чаап жаткандын бири ушул - бихевиорал философия!

Ким информацияны мурда ээлеп кетсе, ал дүйнөнү башкарат деген да ушулар. Жок, дүйнөнү акыры жылт-кылт информация эмес, зыл философия башкарат. Солк эткис улуу философияга ээ эл гана бир болк этпейт, ар кандай куу, утурум, азгырык-жазгырык желкайып желдең информацияларды боюнан кагып жиберет, кайытып ийет. Ас-

ман-Жер арасын шаалдап тиреп, дүйнөгө үстүн калат. Түркүк!...

Эми мындай эң жаңы, эң күчтүү түптүү делген ультразаманбап теорияларды тегинен теңшеп, ар бирин орду-ордуна койгон универсалдуу анык теория да, акыры, кыргыз кыртышында түзүлдү.

Чыныгы табигый фундаменталдуу теорияга гана таяна («Уңгуталаа»), чыныгы элдик универсалдуу чындыктан чыксак гана («Телегей») түпкүлүгү түз жолдо болорбуз. Ар кандай «би... си... хевиорал» куу теорияларга алдырбаспыз, чалдырбаспыз. Китептин эң соңку «Манас цивилизациясы» бөлүгү ушуга арналды.

Сөз соңунда да бир эске саларыбыз - китеп тарыхый-хронологиялык мүнөзгө ээ. Телчигип жаткан мамлекет менен тең үзөңгүлөш жашадык биз дагы. Болуп жаткан окуяларга баам - бүгүнкү күндүн бийиги эмес өз күндөрүнүн кызуусунда айтылган. Демек, ал жыйырма жылдык эгемен тарыхыбызды кайрадан бир, эми китеп бетинде, басып өтүүгө окурманга мүмкүнчүлүк ачат деп ойлойбуз. Автор неде жазды, неде азды, а эмнеде ашты – муну таразалоо эми сиздин ыкыбалда, азиз окурманым. «Өмүрүң өткөөлгө туш болбосун» деген орустун бир айткан сөзү бар. Биздин өмүрдүн гүл чактары өткөөлдө өттү. Бирок кимдир бирөөлөрдүн да өмүрү өткөөлдө өтүшү, соңкуга көпүрө сунулушу, милдет! Ал эми өткөөл али да өтүлө элек, бүтө элек. Сөздүн эң башында айтылган өз философияңдын угунан чыгып өнөгөлүү өлкөңдү түзүү, куруу, соңкуга мурастоо озуйпасы – эми биздин тагдырга жазылды, замандаш. Биз ушул улуу миссиянын бийигинде боло алабызбы?

Болушубуз... милдет!

1-БӨЛҮМ

ЧЫЙЫР АЗАБЫ

ТИЗГИНЖАЯР

ИЛГЕРИ

КӨЧМӨН ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН ТЕРЕҢИН КӨЗДӨП...

*Жон-жондон желдей зулдап,
Жолборстой сүрдүү эр өттү,
Эр өтпөсө ким өттү.
Эчен кылым эл өттү!
Тоо бузулуп сай болду,
Сай козголуп тоо болду.
Аты калып өзү жок
Ар канча деңиз жоголду.*

Манастан

Ооба, Аккан Дүйнө салтынан жанбай сансыз кылым салаадан чубурду. Сай бузулуп тоо болду, тоо бузулуп коо болду, аты калып жыңы жок албан деңиз эл жоголду. Аккан Дүйнөнүн мыйзамы ошол. Заманга жарыш бара албасаң ал тагдыр сени да ара жолдо акмалап багат. Айкын багытын айра албай көзү жумук, көкүрөгү туюк ээлене келген Эл – Пендени акыры кара аскага согуп тынат. А демек, кай заман болсун, качан болсун Кан Жолду чалмак лаазым. Илгериден бери ушул.

Илгериден...

Айтса, кыргыздын жомокторунун баары ушинтип башталат. «Илгери, илгери»... дейт, өткөн, өткөн бир окуяны санаттайт. Бирок таңгаларлыктар түрдө келээр илгеринин сабагын айтат. Таамай айтат. Залкар заманачылар да ошенткен: «байыркынын тарыгы, деги жакшы нарыгы» дешкен. Аларды өткөндү зарлап көксөп жатышат дешкен. Бирок ошол арман-идеянын экинчи учу айланып келип болочокту боолгоо болгон. Ооба, бул билгенге, бир улуу айланыш Жол экен көрсө. «Илгеринин» философиясы да ушул жакта; анын башаягы түпкүчтөй биригип калган, Айтөгөрөк ийрилип калган, демек эки «илгери» туташ калган. Андыктан көчмөндүн көксөгөн идеал зары эч качан көңкү бир заманда кайтпас катылып кете берген эмес, ал ар бир жолу алдынан жаңырып турган, табылып турган. Ушундай болушу мүмкүнбү?

Эгерде болсо, кай заманда, не коомдо? Же дагы; эмне үчүн адамзат тарыхында не бир дүңгүрөгөн албан цивилизациялар улуу мезгилде аңтарылып агып кеткен, куму алдында калган? Ал эми көчмөн цивилизация тирүү келген? (Ооба, канчалык парадоксалдуу угулбасын, көчмөн доор өз саатын кагып бүткөн дешпесин, ал цивилизация али тирүү!) Айтса, дегеле цивилизация дегениңдин өзү эмне? Башкы аныктооч белгиси кайсыл? Соболдон собол туулат...

Көрсө, ал акыры түбүндө, аныктооч белгисинде барып-барып руханий кубулуш экен. Байыркы Египет пирамидалары, же байыркы Шумер жер китеби (глиняные таблички), жаки, ташбака ташын саймалаган Шаң Ин мурасы – «жйагу» жазуу, болбосо эртеги эллиндердин эргиген асем өнөрү өзү өзүнчө турганда канчалык көз жоосун алсын, көөнөрбөс эстелик саналсын, алардын эң башкы баа өлчөмү кайталангыс сырты эмес, балким кайталанган ичи, башкача айтканда, адамзат руханы, анын ажайып мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кыл порумда жарыя ачылышы, чагылышы. Соңкулар үчүн өтпөс-өчпөс баасы ошондо – көкүрөк нурдун көңкүдө калып кеткен бир мерчемин көөхар сыныгындай кайра алаарга бир аңсатып-эңсетип идеал калганында чыгаар. Ал цивилизациялардын жашоо поруму өзү жалынын сыртка жагып, шаар салып, эстелик куруп, эсин китеп түйүп, сүрөт чийип,

кыскасы рух кудуретин материалдаштыруу багытына басым ооштуруптур. Андыктан алардын изи ар-ар жерге мөөр басылып, эстелик орноп, арал чачылып кала берипир. Кечээги менен келечек-отурук элдин тарых-тагдырында арасы ачык жиктел эки айрык абалда калып кеткени ошолдур. Ал эми көчмөндүктө дал ошол өткөн чак да, келээр чак да жок мисал, же тагыраак айтканда, анык бар, ал тынымсыз... тынымсыз... кыймылда аккан, аягы-башы бир кошулган-жошулган айтөгөрөк АБАЛ экен. Көчмөн цивилизация жердиги-табияты боюнча мүлдө руханий кубулуш экен. Анын жашоо поруму өзү ошол экен. Дүйнө өзөгүнө өткөн, жашап калган, кайталайм, **дайымкы АБАЛ** экен ал!

Эгерде отурук цивилизация жалынын сыртка бүркүп басым материалдашса, көчмөн цивилизация, керинче, жалынын ичке жыйган, руханий жанарланган. Андыктан, айталы, Александрия китепканасы менен кошо канча бир муундун эси кошо өрттөлгөн-өчкөн, түтүндөй житкен. Байыркы гректин не бир аруу айкелдери, асем курулуштары кулаган, бүткөн. Байыркы Египет папирустарынын төл тил ыргагы жоголгон, оңгон. Заманында улуу рух уютуп жыйган санскрит менен латын тил да өлүүгө өткөн. Шаңлар жазуусу болжол окулган. «Идиш» тил жасалма тирилген. Ал эми көчмөндүн аабалкы АСМАН – МАНАС китеби ар бир мезгилдин данын кагып, маңызына канып, сансыз кылымды салаада сапырып, байыркы тейин баймабай сактап, сактап гана эмес, бараткан багытында байытып да жүрөктөн түз жүрөккө алоо табын алып өткөн. **Ар бир муун алмустактан берки баба өмүрүн Манасы аркылуу кайра бир жашап алган, аа таяна алдыңкы Жолун чаап, жасап да алган** (кечээги жарык, бүгүн күңүрт).

«Жок! – дейт ким бирөө буга каршы, - башка эмес, дал көчмөн цивилизация көрүнөө быдырап чачылып кеткен, – дейт. Байыркы рун, уйгур жазуусун унуттук, эртеги скифтин ааламды жайпаар өнөрү кайда, болбосо ташты ырдаткан таңкалардыктай тере-ең-терең... Теңирге сөнгөн таңгажайып белги сүрөттөр таш кылымга неге житти, сыры жангыс маңги катты» – дейт. Жок, анын бири да өчкөн жок, үзүл өткөн жок. **Көчмөн цивилизациянын табияты өзү руханий үчүн анын баары тең үзүлбөй, сүзүлбөй рухта бир чулу уюп калган. Материалии жана руханий өнөрүнүн эволюциясында соолгус тирүү ийип калган. Манас – ошол цивилизациянын Алтын Кору.** Бардык Сыр ошондон жанат, бардык учук ошондон табылат. Ал, Манас, алоого айланып дүйнөнү шыркырай каптап Жер – Көккө сыйбай чыкканы ошолдур... Ушинтип гана жер бетиндеги эң байыркы цивилизация кылым кыйырлап бу күнгө эсен келген. Ушунча узак сапарында ал Теңири тарабынан Асман – Жер арасында рух кулачы сунулар не мүмкүнчүлүк берилсе ошонун өрүнө өскөн, бийигин алган. Соңкулар диалектика атаган улуу таанымын таап кыймылдуу Дүйнөнүн ТЕҢ салмагын кармап, **Дүйнөзөктө**

калган. Жер үстүндө мынча узак үзүлбөй - рухий жашаган башка кайсы цивилизация бар? Андыктан көчмөндүн өзү дагы, бир карасаң, калган дүйнө кайтпас жоготуп алган, улуу мезгилдин улуу тирүү эстелик-күбөсү өңдүү көрүнөт маа. Демек, ал материалдуу дүйнөнүн ириде ички маңыз, руханын асырап баруу Жараткан – Теңирден вазийфатталган өзгөчө цивилизация! Муундан-муунга, тарыхтан-тарыхка, илгериден-илгериге... Учу-Түбүн айтөгөрөк уютуп, кошуп...

Ал ырас, акыркы жүз жылдыктар Батыш арааны жүргөн заман болду. Техника өстү, илим өнүктү. Адам акылы ай чапчыды. Аган салават! Бирок да адамзаты, айталы, азыркы күү-шаа агылган кыймыл тээ байыркыда көчмөн Угуз Каандын Канглы (арабалуу) устасы аавал чапкан дөңгөлөк үстүндө зыпылдап тездик арттырып келатканын билер бекен? Демек, өнүгүшүндүн өзү - абалтан алгы-берги дүйнө экен. Ооба, күлүк күнүндө, тулпар тушунда. Кезинде көчмөндөр улуу өнөр, тааным жараткан. Бир жерден экинчи жерге маданият тараткан. Адамзат тарыхында анын айгине жаратман орду тур. Агэр соңку замандары ал сырттан алып атса, о замандагы бергени кайра оролуп атканы. Адамзат тарыхы али бүтө элек. Бардыгы Адам руханынан башталма алары турган соң, улуу руханий цивилизацияны уңгусунда уютуп калган көчмөндүн да алдыңкы заман бийигинде кайрылып кайра берээри бар. Билим чечээр заманда билги зээни серпилээр. **Бирок бир гана шартта, эгерде ал руханий эволюциясын сактай алса...**

Айттык, анда улуу мезгилди арыткан улуу руханий эволюция жүргөн. Ошол эволюция эч бир заманда эч качан үзүлбөгөн, сүзүлбөгөн, тагырак айтканда, акыркы жүз ашуун жылга чейин. Акыркы кылым ичинде анын жашоосу оомалуу-төкмөлүү жүрдү. Көчмөн руху заман талабына жараша ыкчам кыймылга өттү. Ыңгайын өзгөрттү. Тагдыры экен, сырткы революцияларды айтпаганда да жалаң этнопсихологияны тамырынан булкан эчен бир бууракан революцияларды башынан кечирди. Айталы, падышалык Россия тушундагы социалдык ар бир реформа орус адамынын өзүн түбүнөн канча титиретти. Бул, демек, этноменталитети таптакыр башка тегиздиктеги көчмөнтагдырда эволюция эселеп бузулуп барды деген кеп. Кайриет, азоо тарыхтын жалында колу карышып, ал уңгутагдыр, руханын алакачып чыкты. Төгүлүп-чачылып чыкты, жоготконун эселеп таап ачыгып чыкты, асылын ашырып чыкты. Ошентип жашоого ийкем рух табияты XIX-XX кылымдын зор катаклизмдеринде сындан өттү.

Азыр да ошол абал, ошол кысталаң... Жок, бу жолку сапар эми алдече катаал, татаал. Сырттан жасалма таңууланган тездик процессти тездетти. Бул тездиктин опуртал жайы мында - окуя агым эми улуттук аң-сезимдин өнүгүүсүн утурлап, озуп барат. Биз анын өзөккү маани-маңызын туюнууга шаабыз келип-келбей турбуз. Адаптацияга

үлгүрбөй. Демек, руханий эволюция дагы опурталда. Дамамат артын жыйып, алдыга чалма ыргыткан бая дуудамал серпилген чулу организм эми чуудасын чубап, чың бою бошоп, бир туташ АБАЛЫНА зак алар алды, балким. Бу демек, кечээгиси эми келечегине айтөгөрөк өтө бербейт, күмөн. Тамырдын бойго кубаты кемийт, тарыхтын Жолго жарыгы чаңыйт деген сөз. Эгерде улут өзүнө гана таандык мөл табиятын төл кыртышынан чыгып, кечикпей аңдай албаса! Руханий эволюцияны сактабаса. Демек, кайрадан улут тагдыры улуу сыналаар учур. «Көчмөн цивилизация – АБАЛДЫН» өзгөчө табиятын, философиясын түшүнүү ушун үчүн өткөрө зарыл. «Көчмөн цивилизациянын тереңин көздөп» деген түшүнүк ошол үчүн эки мизинде тең иштейт, эки «илгериге» бирдей умтулат, эки учун бир кошуп айтөгөрөктөлгүсү бар...

«Теңирчиликтин биринчи китебинде ошол Айтөгөрөктүн Жолун чалып, «Замана» бөлүмүн тек шилтем тейинде сунуштагам. Эмики үдөөм – аны улоо. Арийне, Замана жайында айтуу – Дүнүйө жайында айтуу. Экөө эриш-аркак. «Дүнүйө» калк таанымынын эзелден келген зыл уңгусу, же универсуумдун чагылышы катары көрүнсө, «Замана» анын ар мезгилдеги конкрет жүзү, ыраңы катары чыгат. Болоорго боолгоо ирээти туюлат. Андыктан «Замана» маңызын «Дүнүйөнүн» уңгу удул, контекстинде карамак эп. Эгерде экөөнүн чыныгы ыраатын таба алсак, «эриш-аркак» аталган табигый бир бүтүндүк түзүлөт. «Улуттук философия», «улуттук идея» деген түшүнүк ушунда бир ийге келет, же улуттук философия универсуум аталган мейкинден конкрет мезгилге жанат да, улуттук идеяга байтүп суналып калат. Заман багытына жарык чагат. Маркс айтмакчы, карандай идея ошондо массаны козгоор кара күчкө айланат. **АБАЛ сакталат.** Ич-Сырт жашоосун идеалына шай улаган төл системи тирилет. Ушунда гана улут Руханий Конституциясына ээ болот! Демек, эгемен болдук деп делбе ээленбей, ириде рухтун өзүн эркиндикке алып чыгууда турат маселе. **Эл, коом, менчик, бийлик** жана башка түшүнүктөрдү өз кыртышыңдан серпилип, кайра маңыздап чыгышта турат маселе. Адамы азатчыл, өзү укукчул деп ууру

кылтыйтпай, улуу тогоол – «мамлекет» деген түшүнүктүн өзүн чытырман жыштан бошотуп, азаттыкка алып чыгышта турат маселе. Эгемен эске ошондо ээ болот эл. Руханий Конституциясын ошондо аңдайт. Расмий Конституциясын ага далдайт. Руханий эволюция үмүт байлайт. Төл системи төгөрөктөлөт!

Систем демекчи, эмгиче Тоораттан аяк ажыратпаган еврейдухтун, протестантизмден наар аткан евродухтун, шариатты шам кармап ислам мамлекетин курмакчы мусулман калктын, Конфуцийге кайра ийрилген Чыгыш элдин, баарын-баарын козгоп, кыймылга алган да идея ушул – улуттун уңгутагдырын улаар, сактаар рухий-фалсафий системаны таануу, табуу, түбөлүгүнө жол алуу. Аал, көчмөн цивилизацияга келсек, анын системи Теңирчил илимдедир.

Теңирчилик... Ал тек карт заманда калып кеткен качангы ишеним эмес, анда заманды аныктар кудурет катылган. Жалгыз кыргыз эмес, жамы түрк дүйнөсүн баш коштууар байкыртыш ал.

Көчмөндүк жана көчмөндүх... Көчмөндүк жашоо мүнөз болсо, көчмөндүх ошол миңдеген жылдар калыптаган дүйнөгө көз караш, дээр-зээр-уңгутагдырды өзүндө уюткан.

XXI кылымда Дүнүйө диний, рухий, тарыхый, маданий, тил жалпылыктарында ириленээр, иргелээр. Бүткүл Батыш-Чыгыш түркий баш кошуусу эки тепкич аркылуу өтөөр: обол Теңирчиликте ислам менен эптүү элдештирген Баласагундук Жусуп баба баштаган ойчулдар кыркаарында, соңунда андан аргып көчмөн дүйнөнүн көй санатын батырган Манас баштаган көңкү рух ааламында. Көөнө түркий маданияттын көзүндө жаткан көчмөндүхтун орошон алып жүрүүчүлөрү ордолу кыргыз, казак, Алтай журттун башка боордоштору алдындагы озуйпасы артыкча. Субконтиненталдык орток маданияттын кут тамган очогун кармап тургандар алар. Демек, бу күндө, бу эл тек керт тагдырынын гана ээси эмес, уңгутагдыр үчүн да жоопкер!

Биз, кыргыздар, ошол жоопкерчиликтин бийгин сездикпи? Башкы багытыбызды кармадыкпы? Же...

I БАП

ДҮЙНӨЗӨК

Судьба наций и национальных культур должна свершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры.

Н. Бердяев

Көчмөн ат үстүнөн Дүйнө акканын көрөт.

Автор

**ЖИНИККЕН АТТАРДЫ
АТЫП САЛЫШАТ!
ЖЕ
УЛУТТУН ӨЗҮН АНДОО
ЗАРЫЛДЫГЫ**

«Жиниккен аттарды атып салышат, ыраспы, эй?!» Жетимишинчи жылдары америкалык белгилүү режиссер Стэнли Крамердин дүйнөгө дүң түшүргөн фильми ушундайча аталаар эле. Анда «улуу даражалуу капиталдын» бүт бардык нерсени өзүнүн алкагына алып чарк имерген табияты шоу-жарышка түшүп, бир-бирден жиниккен адамдардын трагедиялуу образы аркылуу таңкалаарлыктай таасын ачылган. Биздин азыркы турмушубуз дал ошол адам жиниктирген жарышка окшойт.

Убакыт ушунчалык учкул агат! Биз болуп өткөн окуялардын маани-маңызын аңдап үлгүргөнгө да буямабыз келбей калууда. Кечээги ой бүгүн эскирип, азыркы мыйзам ананкыга жараксыз чыгууда. Каякка баратабыз, кайсы чектебиз, бет алганыбыз эмине? Муну бир ууч саясатчылар, анда-мында аалымдар боолгобосо (алардын да баасы, баамы ар бөлөк), жалпы караламан калкты кой, улут эси делген интеллигенциянын башкы сабы да не болуп, не койгонун аңдай албай эңги-дең.

... Абай салсак, Ай деле өз ордунда тургансыйт, Күн деле өз огунда жылгансыйт. Асман, жылдыз баары абалкыдай. Ала-Тоо да кечээги ордунда.

Эшек эскиче бакырып, ит деле илгеркиче жортот. Мамлекетибиз менен дүрр козголуп куюндай чамбирик аткан бир гана бизбиз. Ооба, дүйнөлүк шектиктештикке коошкон соң, теңдешсиз жарышка түшкөн соң рыноктун ыркыраган ылдамдыгын кабыл албаска аргаң жок. Алабыз. Ыкшоолук кылсак эми катаал заман шарында көмөлөнүп тынаарбыз. Бул – ак! Бирок да бул чындыктын бир гана жагы, жана биз анын экинчи жагын да кошо моюндашыбыз керек - бул кутургандай темп бизге эми сырттан атайын жасалма түрдө түзүлүп таңууланганы да жашырын эмес. Бокстагы атаандашын эсине келтирбей прессингурга алгандай бир кырдаал... Мындай кырдаалда мамлекет бараар жердин танабы таанылдыбы, токтоор жердин кыяпаты ачылдыбы, бараткан багыт элдин, ириде мамлекетке атын берген кыргыз элдин түпкү мурагына канчалык шай, же ар бир жолу улам жаңы реалдуулук сырттан жасалма түзүлүп, өкүм күчтөр өз ыңгайына өжөр баштап барабы деген да собол жанат. Баса, кыргыз эл демекчи, бул өзү эмине эл? Эмне коомдо жашаган? Анын чыныгы руханий, философиялык, социалдык, тарыхый турпаты кандай жана анын ошол чыныгы менталитетине жооп берээр коом кандай болушу мүмкүн? Укуктук мамлекет дегендин өзүн да ар бир улуттук мамлекет өз элинин философиялык, психологиялык ыңгайынан чыгып конкреттүүрөөк түшүнөбү, же ал бир, башкы түшүнүктөрүнүн баарын (**Адам, Мамлекет, Менчик, Укук**) бирдейлеп, экономика эрежелерин

тегиздеп алган дүйнөлүк жаңы космополит мамлекеттердин катарыбы? Ал, андай болсо дүйнөлүк өкүмзор мамлекеттердин көздөгөн акыркы максаты эмине? Анда кичи мамлекет кантиши керек? Кай куралын тутушу керек? Кантип коргонушу керек? Айтса, биз чын эле өзүбүздү өзүбүз билебизби, тааныйбызбы, же кайра эле бая башка жактын окуу, теорияларын башыбызга ширге кийип, калыптарга жанды камап, кыскабызды чоюп, узунбузду кертип, миф үстүнө миф жаратып келебизби? Андай болсо ал миф акыры эмнеге согот? Суроодон суроо... ойлонуп үлгүргүчөң шуу этип заман сызат. Шарына алат. Жинигип келебиз. Эс пештегиче эмкиси даяр. Акыл калчагыча ананкысы даяр...

Өзүнүн ким экенин аңдап билбеген калк эрте-дир-кечтир тарых айдычынан жок болот. Ал эми чыныгы аңдап билүү ал өтө терең кубулуш. «Умом Россию не понять» деп орус акыны айткандай, узаакы тарыхы бар улуу элдердин тагдыры-табиятында карандай акылдын чаркы эч качан жете албай турган аркы тереңдиги калат. Мисалы, Манастай улуу Сырды жараткан элдин тереңи түпсүз. Элдин тереңин аңдап билүү ар түрлүү. Бир эл тууралуу экинчи бир элдин ою болот. Элдин өзү тууралуу өз ою бар. Булар бири-бирине дал келе бербейт.

Өкүм зордугун жүргүзүп көнгөн эл, эгерде маданий деңгээли анчейин болсо башка элге кекирейип мамиле этип, аны жапайысынта берет. Өз таанымын таңуулай берет. Ушунун өзү жапайылык экенин элебейт. Ошого тең, такай басынып, бирөөнүн көзүн карап жүргөн эл да чынды жүз жолу калп дей беришсе чын эле калптыгына ишенип алгандай, өзүнө таңууланган «варварлыкты» айныксыз моюндап да алат. Анан Манасына кошулуп миң машайак келсе да, мейли, сыртынан макул, а бирок ичинен мунун баары кандайдыр өзүнө тиешесиз («космоско учкан заманда таш кылымдагы Манастан улуттук идея издеш апендилик» дейт ал), сырткаркы, иши кылып бир себепкүчтөрдүн натыйжасында иши кылып бир жаралып калган нерседей гана санайт. Маңкуртчулуктун коркунучу ушунда, ал энеси айтса да ишенбейт, анткени элинин тарыхынан, рухунан ажырап калган.

Белгилүү деңгээлде биз – кыйла бөлүгү ошондой акыбалда калган элбиз, андыктан «цивилизациянын мирде мындай, андай» деп таптакыр башка кыртышта, өзгөчө социалдык-тарыхый шартта көз жарган, калыптанган элдердин турмушунда болгон-неткен нерсени өзүбүзгө механикалык түрдө көчүрүп түшүнгөнүбүздү койбой келебиз. Ал эми улуттун өзүн-өзү чындап таанышы, өзгөрмөлүү дүйнөнүн бардык кыйды жүрүштөрүнө жараша контр жүрүштөрүнүн запасын карманышы уламдан улам зарылдын зарылына айланып барат. Ал эми бул болсо улут өзүнүн төл философиясына таяганда гана ишке ашар мүмкүндүк. Ушул себептүү биз, өзүбүздү азаттыкка чыктык деп эсептеген эл, айрыкча анын ар-намысы болгон интеллигенция,

башыбызга жабылган ширгени сыйырып, «улуттук стратегия», «улуттук мамлекет», «граждандык коом», «жеке менчик кудайдын берген укугу», «ведь носителем высшей суверенности является человек» өңдүү ж.б. ушунчалык күнөөсүз, татына, сулуу, жылма түшүнүктөрдү механикалык түрдө көчүрүп түшүнбөй, жана эң башкысы, анын кайсы убакта чын да, кайсы убакта саясы максат көздөп айтылып жатканын ажыратып билишибиз алдэбак абзел жанган. Белгилүү грузин философу Мамардашвили айткандай, жыйырманчы кылымда саясы айдыңда Сөз, Түшүнүк өзүнүн абалкы биринчилик аруу маанисин жоготуп тынган. Анткени ал эч качан чын маанисинде чыкпай, саясы ниеттерди гана жаап көшөгөлөгөн мүлтүң функция аткарууга өткөн! Сөздөрдүн, Түшүнүктөрдүн, Мыйзамдардын, Эрежелердин мына ушундай чытырман жышында улут үчүн чындыкты ажыратып билүүгө мүмкүндүк ачаар чыныгы критерий акыры бирөө гана калат, ал - **улуттун тарыхы, улуттун дүйнө таанымы, улуттун келечек коопсуздугу**. Ал эми дүнүйөгө өзүнүн көзү менен кароо деген, ал - стереотиптерден арылуу деген сөз. Абсолют чындык катары калк эсинде кабылданып кеткен кай-кай түшүнүктөрдү кайрадан өз позициясынан аңдоо деген сөз. Жарамсыз калып-теорияларды жарып чыгып, жаңы тарыхый реалияны камтууга кудурети жетик, жан жарыгында жарыткан жаңы методологияны түзүү деген сөз. Антпесек, заман көлдөлөң койгон башкы маселелердин бар тереңин өз позициябыздан аңдай албасак, башкы дөдөмөлүбүздү тактабасак, анда таман алдыбыз дайым тайгак. Демократия - азоо тайдай... Бул жөн эле баарын жерий берген кезектеги нигилизм эмес, эстин эгемен экендигин («суверендүүлүк парадын» рухка ооштуруп) иши кылып эле жар салып коюу да эмес – улуттун келечек тагдырында өз Жүзүн, Жолун түзүүдөгү эң биринчи шарт, зарылдык! Анткени, өзүн тааныбаган, рух философиясын аңдай албаган калк дүйнөлүк тарыхый процесстин тек бир пассивдүү субъектисине айланат да, соңунда андан чийилип тынат. Ушул ыңгайдан чыгып, абалы, эң жалпы мүнөздө болсо да өзүбүздү боолгоп көрөлү, кимбиз, неткен, элбиз, соңунда керектүү сөзгө кезек таштаарбыз.

Сөздү Түптүн түгүнөн баштабаса маселенин башы ачылбайт. Сөз отурук Батыш менен Азиялык көчмөн элдин эң жердигиндеги айырма тууралуу. Арийне, тээ аавалда аалымдар айткан бар адамзаты «жайылжурт» («пастушеские племена») жашап турган бир доорду айтпай-ак бери, берээк келгенде, жашоо ыңгайынан улам бирөөлөрү отурук мүнөз күтүп, экинчилери көчмөн жашоого өтүптүр. Алардын жан дүйнөсү ошончо алыстан калыптана баштаптыр. Отурук жашоо ыңгайынан, тарыхый-социалдык да башка себептерден улам жеке менчик институту келип чыккандан тартып Батыш отурук элдерде турмушка керектөөчүл (потребительское отношение) мамиле акырындап

биринчи планга чыгат. Ал эми керекчил мамиле табигый түрдө адамда эгоизмди, индивидуализмди калыптандырат. Арийне, ал чактары Батыш адамында бул сезимдер кийин-кийинки ээ-жаа бербей агылган сурайыл түрүнө өтпөгөн чыгаар. Анткени аны мораль, дин өңдүү коомдук аң-сезимдин да башка түрлөрү кантсе да ооздуктап келген. Бирок ошол диндин өзөгүндө да Батыш адамынын керектөөчүл маанайы басым чагылып калганын христианчылыкты кенен, терең изилдеген, өзү Батыш адамы Л.Фейербах бир нече ирет баса айтканы бар. *«Учение о творении исходит из юдаизма. Лежащий в его основе принцип есть не столько принцип субъективности, сколько эгоизма... Свои особенности евреи сохранили и до настоящего времени. Их принцип, их бог есть самый практический принцип в мире – эгоизм и притом эгоизм в форме религии»* (62. 143).

Жогорку айтылган ой иудаизм байтүп болуп берген Батыш христианчылыгын да кыйла мүнөздөйт. Протестантизмдин суурулуп бөлүнүп чыгышынын өзү да Асман-Кудаага эмес, Жер мудаага байланыш жатканы бекер эмес. Менталитети, жашоо образы Батыштыкынан бир топ өзгөчөлүү кең «русская душалуу» орустардын, азыр, төл православие ишенимин, ал аркылуу жанын-дээрин чыркырап калкалап атканынын, коргоп бөлүп айтканынын да бир жөнү бар чыгаар. Ошентип башканы койгондо да адамдын эң бир изги, ички аяр дүнүйөсүнөн арууланып сызылып чыгаар диний сезимдин өзүндө да керектөөчүлүктүн кермек даамы катылып жатса, башканы айтып не кылабыз...

Эми Европанын бүткүл өнүгүш жолуна серп салсак, анда, өндүрүштүк мамилелердин тынымсыз-тынымсыз өркүндөшү, экономикалык түзүлүштөрдүн биринен сала бири өзгөрүшү, социалдык революциялар жүрүп, коом бир формациядан экинчи формацияга өтүп келгенин көрөбүз. Дал ошол «коомдун базиси» деп аталган байтүптү козгоп кыймылга келтирген эң башкы күчтүн өзөгүндө да рационализмге айкаш практицизмдин, керектөөчүлүктүн күчтүү деми жатканы айкын. Керекчил дух Батыш коому өнүгүүнүн капиталисттик тилкесине кирген ченде баштагыдан алда канча эсе артылып чыкты. Ар бир сословие, ар бир класс, ар башка мамлекеттер өзүнүн кызыкчылыгын, жеке менчигин коргоп, жактап, жан аябай кырчылдашып жатышып акыры Күн алдында чоң, кичине орундарын ар бири алып тынышты.

Демократия, Мамлекет, Адам, Укук, Рынок, Жеке менчик деп аталган фундаменталдуу түшүнүктөрдүн Батыштык өзгөчө мааниси эволюциялуу калыптанды. Адамдын **экономикалык кызыкчылыгы** (демек, пайдакечтиги да) эң башкы планга аныктооч мүнөз күтүп, жеке кызыкчылыгына кайчы келген мурдагы кай-кай эрежелерди, түшүнүктөрдү, салттарды аеосуз кыйратып, ар бир жолу өзүн башкы планга бөлүп чыгып турган

өзгөчө менталитет өөрчүдү. Анын акыры - өткөн кылым соңунда, биздин кылымдын башында Батыш коомун терең руханий деградацияга алып келгени бекер эмес.

Эми, Күн Чыгыштын Жолу өзүнчө болду. Оболу баштагы стереотип боюнча окумуштуулар бир ооздон «чыгыш деспотизми», «чексиз тирания», «варварчылык» деп атап келишкен зылдай түшүнүктөр 30-жылдары Кытай революциясынын («Синхай») мүнөзүн, кыймылдаткыч күчүн териштирүү башталганда байтүбүнөн бир зак берди. Алар мурда өзүлөрүнө тааныш эмес жаңы жагдайга тушугуп, Маркс алда эбак дүңүнөн айтып кеткен Азиялык өндүрүш жолу тууралуу теориясына кайрылууга аргасыз болушту.

Кийин 60-жылдары, дүйнөдө Азиянын добушу улам күчтүү жаңырышы, Африканын ойгонушу менен кайрадан ага кызыгуу күчөп, байыркы Кытай, Индус, Египет, Шумер цивилизацияларынын узаакы тарыхы комплекстүү изилденүүгө өттү. Аалымдардын басым бөлүгү - Күн Чыгыш өзгөчөлүү жол басканын, ал Батыш өңдүү коомдун байтүбүн шымаланып талкалап бербей, Батыш басып өткөн коомдук өнүгүү баскычтарын (жолдорун) сөзсүз эле басып өтпөй, маданий-рухий салттарын аяр сактап өнүгүп отураарын моюндашты. «Түбөлүк феодализмдеги» «традициялуу коом» түшүнүгү калыптанды, бирок да ал «Чыгыш деспотизмине гана кызмат кылган» деген бая талаштуу ой кала берди.

Ал эми көчмөн коомго эмне үлүш тийди? «Азиялык өндүрүш жолу» тууралуу ошончо орошон талаштарда дүйнөлүк аалымдардын көңүлү бир гана Чыгыштын отурук калктарынын жашоо турмушуна бурулганын эстесек, анда дүйнөлүк тарыхый процесске, өндүрүшкө, акыл-эске эч бир «экономикалык салым» кошпой, даярга тап жамбаштап жата берген, болбосо жортуул жүрүп байлык карактаган, бүтүлүүнү бүлдүргөн «варварларга» башкалар тарабынан тарыхтан кайсы энчи биротоло ыйгарылганын баамдоо анчалык кыйынчылыкка турбас. Бир гана көчмөн элдин өз өкүлүнөн чыккан аалым, казак Д.Кшибеков «Кочевое общество» (АА.1986) аттуу китеп жазып, ошол бөксөнү кыйла биринчилерден болуп толтуруптур. Бирок да бар маселеге таптык тургудан мамиле этүү, марксизмдин теориясына камалуу, балким, авторго аталган маселенин чыныгы бийигине серпилип чыгууга мүмкүндүк берген эмес шекилденет. Демек, бул маселе дыңдын дыңы бойдон калып келет. Эми Азиянын картасында чыныгы өз боёгу менен боёлуп чыккан Монголия, Казакстан, Кыргызстан өңдүү жана Борбор Азиянын башка эгемен мамлекеттеринин тагдырына чыныгы жүзүн издөө буйрук-милдет болуп жазылып чыкты. Эгерде алар дагы эле буга дейре бирөөлөр каалагандай боёй берген картадагы боек бойдон калбай, чыныгы улуттук жүзүнө ээ мамлекетин курууга белсенишсе, же бирөөлөр көргүсү келген (аныгы - жең-

гиси келген!), абстракт демократиялуу мамлекетти көчүрмөлөй бербей, жана эң башкысы, чыны менен калкынын табиятындагы жанар күчкө таянгысы келсе, анда алар өзүлөрүн чындап билиши лаазым, өз башы менен өзүн таанышы лаазым.

Менин жеке баамымда көчмөн цивилизациянын анык маңызын түшүнүш үчүн тээ жердигинде жедеп эске сиңип болгон тарыхый материализмдин башкы теориясын, б.а. **базис жана надстройканын бир бирине катышы тууралуу ойду догма тутпай, чыгармачылык менен түшүнүү керек. Эгерде биз ушул байтүптөгү маселени башын ылдый салаңдатпай ордуна коюп карай албасак, анда эч качан өз коомубуздун баскан жолун, ошондон улам бүгүнкүсүн нак түшүнө албайбыз, эртеңки мүдөөбүздү көрө албайбыз.** Буга кийинчерээк арналуу токтолобуз. Азырынча көчмөн коомдун жердик табияты тууралуу кептин түбү түшүнүксүз калбасы үчүн жалпы текст алкагында буларды белгилемекпиз.

Жогоруда Батыштын баскан жолунан көрдүк, аякта коомдун базиси дамамат башкы планга чыгып, ар бир жолу надстройкасын өзгөртүп жүрүп отурду. Эгерде материалисттерче, тарыхтын кыймылдаткыч күчүн массанын жай аң да, бейаң да умтулуштарынан жыйылып бириккен күч түзөт деп эсептесек, анда Батыш журту адамзатка бир кез асем грек маданиятын, кайра жаралуу заманын, классицизм, романтизм, реализм, позитивизм, изм... изм... дердин түрлөрүн байма-бай бергенине карабай, акыры бая айткандай терең руханий деградация тилкесине келиши, глобал экологиялык апаатты жакындатышы, анын байыркы ыйык «Осуяты» айткан «ни хлебом единым сыт человек» философиясы да ошол айныгыс практицизмине каршы тараза туруп такаат бере албай калгандыгын кашкайта ачып берет. Жөжө күзүндө саналат.

Ушинтип базистин надстройканы, же орой айтканда кара курсактын, карандай акылдын рухту ар бир жолу айрандап басып кетип турган тараза ташы, соңунда, Адам – Табият – Космостун абалкы гармониясын да ошондойчо ойрондоп бузуп тынды. Ал эми көчмөндөргө келгенде, маселе түп тамырынан өзгөрөт. Албетте, бул айтылгандын баары Батыш жолун жокко чыгарып чийип салыш үчүн керек эмес, «жайлоодо жамбаштап жатсаң сонундага» чакырык салыш үчүн керек эмес, биз келечекке карай керектүү ориентирлерди карманыш үчүн зарыл. Батыш, же калган Чыгыш дүйнөсү сыяктуу эле көчмөндөр цивилизациясынын адамзат тарыхында алган кайталангыс асыл орду бар, жана алдыда айтаар сөзү да бар, ошону аңдаш үчүн зарыл.

Ошентип көчмөндөргө келгенде базис менен надстройканын катышы өзгөрөт. Же ал идеалдуу гармонияга келет. Гармонияга келгени ушу; ал: «ни хлебом единым сыт человек» деп формуланы жерге (хлеб) ийип мүлтүндөтпөйт. «Человек жив Не-

бом!» деп, аабалкы гармониянын башкы учугун жоготпой көкүрөк керип, түптүз эле айтат. Анткени ал отурук элдей таңдан кечке бүгүлүп, жер чукуп калган эмес. Жүлүнү түз! Жер менен Көк ортосун керилип тиреп турат. А балким аргымагынын боюнча Көккө жакын. Ал Жерден жулайын дебейт, Жер өзү берип турат аган. Андыктан Жердин өзүн да ал Ыйыктап алган. «Ыйык Жер-Суу» деп атап алган. Ээсине табынган (Жеке менчикчил дух жердиги ошон үчүн көз жарбаган). Аны менен толук шайкеш келген. Мундуктан Көк Теңир да далысын салбай ага мээрин ийип турат.

Метафораны жөнөкөйлөтүп айтсак, анда, көчмөн коомдо - «кайра өндүргөн экономика» деген болбогону белгилүү жана бүт аалымдардын найза сындырган жери да ушерде. Алар көчмөн коомду мал азыгы менен даяр оокат кылган, турмуштук биринчи зарылдыкка айланбаган соң, жер чукуса да бир буурсундан башканы ойлоп да таба албаган, бүткөн бир примитив коом деп Батыштын чен өлчөмүнөн чыгат (баса, алардын өзүн «жайылжурт – пастушеские племена» замандан соң табияттан киндик үзбөй, континенттерди чалмакей чалбай, индейлерди кырып тынбай, улуу цивилизациясын сапырып салбай, акыры барып жаратылыштын тең салмагын бузуп, жамы адамзатты улуу апаатка такабай эмне үчүн башка бир гумандуу жолго түшүп кете албадың деп айтканга, эми Гоген жок!). Ошондон улам көчмөндүн чарба жүргүзүү ыкмасын экстенсивдүү (Батыштын интенсивдүү ыкмасына анти) деп табышат. Чынында «экстенсивдүү өнүккөн» дештин өзү да көчмөн коомго ылайыксыз, аны отурук Чыгышка колдонсо эп. Ал эми көчмөндүн тээ байыркы таш замандан берки бар таап алган куралы - бир камчы, бир ээр, бир жүгөн, бир сабаа, бир көнөчөк, бир жаргылчак, бир буурусун, бир балта, бир чот экен болгону. Муну кандайча экстенсивдүү өнүгүш деп айтасың. Ашырып биротолу, стагнация десең жарашпайбы? Стагнация... Тык! Жок, тарыхый процессте сенек каткан же жансерек калган коом болбойт. Эгер ошого чапса эле, бүттү, тарыхтын кан жолунан өзү четке ыргыйт. Урушсуз, согушсуз эле, диалектиканын, өнүгүштүн ички мыйзамы аны ичтен иритип жок кылат. Тарыхый процесс – активдүү, катаал процесс. «Атасынан баласы ашпаса акыр заман болот» дешкен экен кыраа көчмөндөр. Ушунун өзүн алардын бүтүндөй коомуна түз көчүрүп түшүнүү орундуу.

Андай болсо көчмөн коом каякка өнүккөн? Патриархалдык – уруучулдук деп аталган узаакы-узаакы жолдо «түбөлүк примитивизм» түрүндө жыйырманчы кылымдын башына чейин жылмышып куюкка кулабай кантип гана эсен жеткен? Кайда өнүккөн? Кайда-а?..

Ичке өнүккөн! Руханий тилкеде өнүккөн экен көчмөн коом! Тынымсыз... тынымсыз... бир тынымсыз руханий өнүгүштүн улуу жолун баскан экен көчмөн коом! Рух жарыгын уютуп жыйган экен

көчмөн коом. Сырты экстенсивдүү, ичи интенсивдүү иримденип аккан экен көчмөн коом!

Марксизмдин классиктери надстройканын пассивдүү калбай айланып келип базиске тийгизип турар таасири тууралуу айтышкан, бирок баары бир барып-келип коомдун өнүгүшүндө базистин чечүүчү ролун белгилешкен. Күн Батыш кыртышынан көз жарган окуу катары марксизм андан башкача айта да алмак эмес жана анын теориясы прагматик Батыш коомунун тарыхый өнүгүшүн туура мүнөздөп берет. Ал эми көчмөн коомдо анын базиси Батыштагыдай эч качан башкы планга бөлүнүп чыкпайт. Көчмөн жашоо мүнөздүн өзү мүмкүнчүлүк бербейт. Кийиктей от кубалап мал ээрчиген ал маңырайып Асманга суурулган, Жерге жуурулган. Мал асыроо дегендин өзү дагы көчмөн үчүн тек жан багуу каражаты эмес, тирүү дүйнө менен киндиктеш өсүү, боорун жерден алганы боорлошуу («мал боор эт менен тең») деген да сөз болгон. **Б.а. экономикалык кырдаалдын өзү табиятында рухий кырдаалга жуурулуш, чулу жатат.** Кайталайм, чулу! Демек, мында сөз базистин надстройкага үстөм жүрүшү жайында эмес, өзгөчөлүү түзүлгөн тарыхый-социалдык кыртыштын өзгөчөлүү мыйзамына ылайык экөөнүн табигый шайлыкка келгени тууралуу жүрүшү керек. Ошентип, коомдун чыныгы жаратман энергиясы көр оокатты «көр оокат чегине» таштап, көкүрөгүн Көккө керип, жердиги адеп, рух тегиздигине көчкөн. Адамзат тарыхындагы кайталангыс кубулуш - кара жердин бир ыптасын бооруна баскан прагматик, керекчил, жекечил тарабына Тагдыр тарабынан Адамзатка бир тараза салмак катары тынымсыз агылып турган, тазарып турган аккан суудай аяк башы үзүлбөгөн, сүзүлбөгөн, баарына тең ачык, таандык, жамаатчыл, рухий-маданий бир коом ушинтип тамчыдай Жердин жети катмарынан сыгылып, сызылып отуруп узаакы жолдо табигый түзүлгөн экен. Үзүлбөй уланып келген экен!

Ырасын айтсам, руханий-маданий коом деп да мен тек башка отурук Чыгыш элдеринен айырмалаш үчүн гана орусчадан калькалап айтып (духовно-культурное) атканым. Акыйкатта көчмөндүн өз тилинде айтсак, ал Нарк-Салттуу коом делсе туура. Бир аз чечмелейли; Нарк адамдын керт башына – ичке байланышса, Салт – сыртка байланышат. Бирок көчмөн коом бир ордунда жылбай каткан отурук эмес, дайыма кыймылдагы, бар мүчөсү так уюшкан, социалдык бир бүтүн организм болгондуктан бу дагы бир шарттуу бөлүү. Анткени ар адамдын ички наркынан куралып барып эл наркы аныкталат, же салт чегине өтөт. «Нарк билген эл бекен? Нарк билген жер бекен?» делет элде. Ошондой эле салт дагы өз кезегинде сырткар чөйрө түшүнүгүндө кала бербей, сөзсүз ар адамдын керт башында, нарк тегиздигинде уланат, ал салт тутумунда эреже адеп карманып жашайт. Андыктан «Салт бузаар – журт бузаар» деп да айтылат элде. Нарк-Салттуу коом ушинтип ичи-

тышы бирдейленет. Ал эми көчмөн коомдо нарктын да, салттын да учугу Көк-Теңирге жалгашат. Демек, бул Теңирнарк – Теңирсалт деген кеп эмес бекен! Жарымы Жер, жармында Асман калкылдаган «Айтөгөрөктүн» белгиси как ушунда. Жалпы Чыгышка тан айтылган «Салттуу коом» («Традиционное общество») деген түшүнүк өзүнүн жердигинде өзгөчөлүгү бар көчмөн коомдун нак маңызын ача албайт дегенибиздин себеби ушул.

Эми көчмөн дүйнөнүн ошол отурук Чыгыш калктарынан айырмалуу жагына азыраак серпсал.

Биринчиден, отурук «Салттуу коом» байыртан келаткан баба салтын, жашоо мүнөзүн бекем карманып, өзүн туруктуу сактайт. Бул анын белгилүү деңгээлде оң, консервативдүүлүгүн да шарттайт. Мындай коом сырткы таасирди оңой өткөрбөйт, өткөргөнүн акырындап өзүнө «аш» кылып сиңирип барат да, соңунда өзүнө эритип менчиктеп алат. Ал эми көчмөн коомдун өзүнүн тээ абалтан табият койнунда эриш-аркак ийкемдүү тил табышып, Дүйнө өзөгүнө сүңгүп, камыр-жумур жуурулушуп кетээр табиятынын өзү сырткы таасирге бат коошоор мүнөзүн шарттайт, жаңыны тез кабылдагыч (терс консервативдүү эместигин) табиятын калыптайт. Бирок мындай «өзгөргүчтүк» анын тээ эң түпкү өжөр туруктуулугу менен өзөктөш чырмалышкан, кылымдар бою катмарлап жыйылган «өлүү жүк» эмес, «тирүү дем» болуп жашаган Алтын Кордон (айталы Манастан) азыктанат. Алтын Казыгын айланат («Ат айланып казыгын табат»). Андыктан ал ошончо жаш демократиялуу да, ошончо карт традициялуу. Ал - руханий! Жашоого ийкем! **Ийкем, бирок... бир гана шартта! Улут өзүн өзү аңдап турган тушта!** Жок, улут башатынан адашып, башына жарым ширге жабылып турса, «менталитет» өңдүү жат түшүнүктөрдүн мээкаңгыт талаасында адашып, «кыргыз табиятынан ачык, кабылдагыч, демократ!» деп делбелене эргий берет да, улуттук иммунитетти билинбей иштен чыгат, жакшы-жаманды ылгап ала албай жат таанымга бастырат. Кедерине тартат. Керинче, улут өзүн өзү аңдап эс бийигинде турганда, жаңычыл умтулушу салтынан таман ажыратпай барат да, аны активдүү кыймылга алат, ишке салат. Демек, келечегине тартат.

Отурук Чыгыштан дайыма кыймылдагы Аккан Дүйнө – Көчмөндүктүн башкы айырмасы ушунда. Калганы мындан агылып чыгат.

Же, **экинчиден**, отурук чыгыш элдеринен айырмаланып көчмөн коом бардык матералий-рухий дасмыясын ороо казбай, китеп жазбай, сарай салбай, жыйып-жыйып катмарлабай өзү менен кошо журттан журтка көчүрүп, көкүрөктүн деминде кармап, табын сактап, муундан муунга тирүү берет.

Үчүнчүдөн, Менчик, Укук, Мамлекет, Адам, Дөөлөт ж.б. түбөлүктүү түшүнүктөргө карата көчмөн тирлигине байланыштуу бардык отурук калктарга салыштырмалуу өзгөчө баамы, баасы калыптанат.

Биздин оюбузча көчмөн коомдун отурук Батыш, Чыгыш дүйнөсүнөн дүң айырмаланган өзгөчөлүгү ушундай. Батышта калыптанган методология, теорияларга сыйбай ай чапчый берип жамажайын жарган көчмөндүн (а биз ансайын камай берген) азоо духу ошол руханий-маданий кеңдикте. Ага эрк керек! Б.а. жандуу турмушту жат кыртышта көз жарган теорияларга камай бербей, жандуу турмуштун өзүнүн ырын-сырын укмак зарыл!

Бул тууралуу, кайрылып эле Энгельстин өзүнүн мындан туптуура жүз жыл мурунку бир сөзү менен айтса жарашат: *«Исторический идеолог располагает в области каждой науки известным материалом, который образовался самостоятельно из мышления прежних поколений и прошел самостоятельный, свой собственный путь развития в мозгу этих следовавших одно за другим поколений... Но факты эти, как молчаливо предполагается, представляют собой опять-таки просто плоды мыслительного процесса, и таким образом мы все время продолжаем оставаться в сфере чистой мысли»...* (64. 16). Демек, маселе көндүм эреже-ойлордун калыбынан суурулуп, өзүбүздү өзүбүз үчүн да, өзгөлөр үчүн да жаңыдан кайра ачып чыгууда турат. Марксты ээрчий айтсак, маселе **көчмөн коомду жарамсыз теориялар менен түшүндүрө бергенди токтотуп, эми теориянын өзүн өзгөртүүдө турат.**

Арийне, бизди ичтен билбегендерге, же көнүмүштүн күчүндө калгандарга «көчмөн коомдун жаратман энергиясы адеп, рух тегиздигине көчкөн» деген түшүнүк бир кур кыялдай көрүнөөр. Кечээги Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч аталардын соңунан дагы бир кылым кечигип чыккан дагы бир заманачынын кеч жаңырган зар-зарындай сезилээр. Анткени далайдын акыл-эсинде көчмөндүн образы эч качан бийик руханий, асыл адеп, таза аристократ борумда калыптанган эмес, керинче, ал - варвар гана! Сырт тарых гунндардын жүрүшүн, селчоктордун жүрүшүн, Чыңгыз каандын жүрүшүн, Аксак Темирдин жүрүшүн гана билет, анан да бүткүл көчмөн дүйнөнү ичтен ирип, өз-ара «ыркырашкан итарка заман» кечирген деп гана түшүнүшөт. Ошону эң башкы планга алып чыгып айтышат, жазышат, ишендиришет. Тарых чындыгын да өзүнүн күлдөбөсүнөн карап, жарымы төгүн, жарымы чын миф жаратышат. Бул чоң сөз, атайын сөз. Аа дейре жортуулчул замандын жоокер рухунун баасын эч кемитпей туруп бир шилтеп айтаар чындык бул: керек болсо, көчмөн дүйнөнүн ички анык философиясын, мисалы, «Көкөтөйдүн ашы, көп чатактын башы» делген улуу аштан соңку окуя эмес, **улуу ашка чейинки окуя, дал ашка чакыруунун фактысынын өзү аныктайт. Теңирдей Наркты, Салтты, Адилдикти туу тутканы аныктайт.** Ал эми Адилдик буулганда кылыч суурулган. Көкөтөйдүн ашындагыдай! Көчмөн жанар жана бүркүлгөн - Теңир алдында Теңирдей тең Калыстыкты, Адилдикти, Намысты, Сөздү кайра

ордуна коюш үчүн! Тарых ошентип кайрадан чайпалган, чайкалган. Айттык, бул чоң сөз, өзүнчө сөз...

Ошентип, коомдун базиси миңдеген жылдар бою өзгөрүүгө учурабай, коомдук аң-сезим утурумдукка байланбай, аалымдар «мифтик аң-сезим» деп атап салышкан тээ абалкы Дүйнө-Аалам менен чулу жуурулушкан балалык баёолугун, тазалыгын сактай келген, мезгилге жарыш байыта келген көчмөн өзүнүн да, табияттын да, Асмандын да Сырын көкүрөк менен жандыра отуруп, узаакы жолунда керемет, чулу рух илимин жаратып келген экен. Эгерде Күн Батышта экономикалык революциялар жүрүп адамды кара оокат, менчик өз алкагында улам чарк айлантып алса, көчмөн коомдо ар бир чоң согуштардан, табигый алааматтардан, дагы башка түрлүү-түрлүү адам коомун аңтар-теңтер сапырып ийген сабактардан соң, ар бир жолу пейил-куюнда, рухунда зор силкиништер жүрүп турган экен. Мындай өзгөрүштөр Батыш адамын ар бир жолу дагы акылдуураак, дагы эпчилирээр, дагы камбылыраак, өзүмчүлүрөөк кылып барса, көчмөндүн аабалтан келаткан салттарын, көз караш ишенимин, жыйган накылын аеосуз мезгил сынагынан кайра өткөрүп таразалап, жамаатчыл заманга зарылын (боордошчулук, бир туугандык, күйүмдүүлүк, кайрым, ыйман) ылгап алып турган. Теңирге табынып, бардык идеалын Теңирден көрүп, көөнүндө чексиз ошого умтулушу - көчмөндү руханий да, нравалык да жактан тынымсыз, тынымсыз тазалап турган, аруулап турган. Ал өзүн өзү күзгү караган Аккан Суусуна окшоп тунуп барган. Ошентип анын **Теңирчилик** деп аталган Рухтаанымы акырындап бир системге келип, илимге айланыптыр. Бул таанымдын өтө көөнө, узаак-узак жол басканы ушунчалык, ал көчмөндүн каны-жанына чыккыс сиңген, өзөгүнө өчпөс өскөн, акыры **Өзүн** түзүп калган! Адам туруму канча тегиздикте өлчөнөөр болсо, ошончо тегиздикте уйуп Теңирчилиги жатканы таң калтырат. Бул уңгу тууралуу мурдагы «Теңирчилик» деп аталган ой толгоомдо кененирээр айткан элем, антсе да сөздүн ыраатын бузбай буерде кыскача нускап алгым бар.

УҢГУ ТУУРАЛУУ УЧКАЙ КЕП

Бири биринде оошуп бөлүнбөй чулу жаткан ал дүйнөнү элестүүрөөк болсун үчүн бир аз жиктеп айталы.

1. Теңирчилиги – рухунда.

Көктүн, Жердин, Адамдын жаралышы, байланышы жайында космогониялык миф уламыштарынан тартып, түтөгөн оозеки чыгармачылыгынын бардык түрүндө байма-бай жатат. Жан, арбак, Жер-Суу ээси, колдоор жылоосу тууралуу ишенимдеринде тунат. Рухтун Сырын уга-туя билген, кармай-башкара алган касиетинде жатат. Аалымдардын буга дейре «шаманизм», «тотемизм» «ани-

мизм» деп бир чулу ишенимди бөлөк-салак жиктеп караганы эскирген мамиле катары каралыш керек мындан ары.

2. Теңирчилик – асем дүйнөсүндө (эстетика-сында).

Байыркы таштарга чегилген сырлуу белгилерден тартып, Көк чапчыган табышмактуу сүрөттөр, татаал сюжеттер, жандуу табият, скиф – айбанат стили, жасалга-колдонмо өнөрү, оймо-чийме, ала кийиз, шырдакка чейин жөнөкөй мазмуундан татаал символикага өсүп бир үзүлүп-сүзүлбөй ырааттуу эволюциялуу өнүгүп келген, асем өнөр эле эмес, дүйнөнүн ички сырын өздөштүрүп өрлөгөн материалый таанымды уюп жатат.

3. Теңирчилик – ыйман, адеп-ахлак, пейил-куюнда (этика, мораль, нрава).

«Үстүдө Көк Теңири жаралганда, астыда буурул Жер жаралганда, ортосунда Киши уулу жаралды». Көчмөн бүткүл жашоо гөйүн, өмүр тирлигин өзү ыйыктап ташка чегип салган ушу ыраатка ылайык курган.

Анын ишениминде Теңир – ата, Жер – эне, ортосунда – уулу адамзат. Үчыйык. Комуздун үч кылындай бир биримдик. Жан - Көктөн бүткөн, Ден - Жерден бүткөн. Көк – руханий, Жер – материалый. Теңир – бийик, Жер – жапыз. Бийикти Жапыз ээрчимек шарт. Бирок Бийиктин да Жапыз алдында улууудай милдети, бар. Атанын Бала алдында милдети бар. Эрдин Аял алдында милдети бар. Кандын Кара – (мамлекет-эл) алдында милдети бар. Теңир ийип багат, Жер сүйүп канат. Адамзаты Көктүн – Жердин кулуну катары өзүнүн Жолун ушул улуу Ыйык Жолго удул кармашы шарт. Ата менен Баланын, Эркек менен Аялдын, Улуу менен Кичүүнүн, Кан менен Каранын мамилеси Теңир менен Жердин катышында түзүлүшү лаазым. Ошондо гана Теңир алдында бүткүл жашоо, адам коому ыраатталат. Теңирге табынган көчмөн өзүнүн жашоо-тирлигин ушул уңгуга кармаган. Улуу, Кичүүнүн Ордун тактап, мамилесин идеалдуу Жолго салган. Же муну азыркы тилде айтканда «жарандын укугу менен милдети» десе жарашаар. Тек, бир айырмасы, эмики керектөөчүл замандай, же укукчул мамлекетте дегендей, ал сырт мыйзамга байланган эмес, ички моралдык бек императивге негизделген. Нарк-Салттуу коомдо мындан башкача да болууга мүмкүн эмес эле. Бул тууралуу сөз кийин. Ошентип табияттан киндиги түк үзүлбөй калган көчмөндүн пейил куйу чексиз тазара барып, адеп-ахлак маданиятынын шыңгыр үлгүсүн жараткан экен.

4. Теңирчилик – укукта.

Элдин алгаачы уютку-башаты – үй бүлөө. Үй-бүлөө ичинде атаны – Оң жараткан, энени – Сол жараткан, ортосунда данакер ТЕҢ – Бала. Бала да кезегинде тамырлап, көктөп чайлап өнүп, үй бүлөө курап, кези келгенде ал да же Оңго (Эр), же Солго (Үр) айлана, ортосунан Балада как жарыл-

ган! Кайра-кайра, кайра-кайра... Үй бүлөө, Чоң үй, Ата уулу, Жети ата, тууган, урук, уруу, тайпа, Канат, Эл - көчмөн мамлекет! Көчмөн мамлекеттин өзү аабалкы теңирчил салтта Оң канат, Сол канатта чалгын керип, Ордо-Ичкиликте бир уюган. Көчмөн мамлекеттер куралган. Ушул эле салттуу нукта, ал кезинде, улуу каганатка кеңиген...

Да кайталап айтам, биз ачыгыраак түшүнүп алуу максатында гана ар салаага бөлүп, жиктеп айткан Теңиртааным өз табиятында бөлүнбөй чулу жатат. Мындай бардыгы бир ийкемге келген, бир системге келген, бир тоомдон табышкан кубулуш көчмөн коомдо гана болушу мүмкүн, ишке ашышы мүмкүн. Себеби, анын баарын ал өзү менен кошо тирүү алып жүрөт. Манасына жууруп ойдон ойго, бойдон бойго тирүү өткөрүп отурат. Теңирчилиги чулу сыйган ушунча улуу мухиттин бөксөрбөй жандуу сакталып келгендигинин себеби да ушунда – **ал бир эле убакта элдин эң байыркы тарых-таанымы да болгон, ошол эле кезде Эл өзү жашап турган дайымкы турмуш абалы да болгон.** Манасты жаратып келген кыртыш же коомдун байтүбү кебелбей сакталган. Ошол байтүптү кармаган Манасчы бир эле учурда көкүрөгүн Көк даарыган Жайсаң катары чыкса, ошол эле учурда аягы түбөлүк кыртышынан ажырабай калган Антей сыңары көрүнгөн. Бир карасаң ал тээ байыркы замандын сыпатын санаттап жаткандай сезилсе, ошол эле учурда өзү күндө көрүп, аралаш жүргөн коомдун нарк-насилин, ыраатын ырдап, күпүлдөп күүгө салып турган. Манасчынын жан тереңи Аң Тереңден бөлүнгөн эмес, Жомокчунун ой тереңи гөй Тереңден төгүлгөн элес болгон. Теңирчилик уюган Манастын философиялык генезиси ушул жерде!

Ошентип базиси надстройканын мүнөзүн өзгөртпөй, балким, узаакы жолунда надстройка – Наркы-Салтынын артылып барышы, күзгүдөй жаркып тунушу бүтүндөй коомун гумандаштырып отурган. Батыштагыдай базисти надстройкага үстөм алып чыкпай, керинче, эч үзүлбөгөн эволюция коомдун философиялык, моралдык, нравалык кыртышын асылдандырып барган.

Улам жыйылып, көрөңгөлөнүп уюган рух нурунда (духовность), артылып барган;

Асем өнөрдүн (эстетика) миң кырында тазарып барган;

Таалим-тарбия **пейил-куюнда** (этика) бир бирине үналыш (синхрон) жаңырып, азбас-тозбос **алтын корго** айланып барган;

Анан мүлдө ушул көөрлүү тартибин **мамлекетинде** (укук) так мөөрлөп алган.

Кыскасы, руханий-материалдашкан. Гумандашкан!

Антей демекчи, Европаны байыркы Илиаданын акчайыт духунан алыстатып, Гомердин тукумун үзгөн да Батыш өзү, прагматик коому. Ырас, Батыш өзү да алтын заманын дамамат кусаланып эңсей келди. Улам артка барам деп кайра алды-

нан ренессанс тапты, классицизм, романтизмди тапты... Илим өнүктү. Улам динамикалуу өсүп барган коомун түшүнүп туруу үчүн өз койнунан титандарын күрдөөл бөлдү. Вольтерди, Руссону, Кантты, Гегелди, Фейербахты, Кантту... Бирок нетесиң, рационализм – кара акылдын да челегине калтылдап, калтылдап толуп барышы экинчи бир нерсенин уламдан улам кемип, кемип кедерине кетип барганы менен да коштолгону жашырын эмес. Б.а. бая көчмөн коомдо улам-улам жыйылып Рух көрөңгөлөнүп, соңунда азбас-тозбос түзүлүп калган Алтын Корго антикубулуш – камбыл керектөөчүлүктүн Кара Туягу да (черная дыра) ошончо уюлдады. Эң “алгачкы” аталган капитализм заманында араанын айрыкча ачып чыкты. Ал эми бул болсо, Батышта тарыхты жылдырган кыймылдаткыч күчтүн өзү-көзүнө айланып, улам арааны ачылгандан ачылып, ажаан түр күтүп, ал Өзүн оболу кошунанын, анан айылдын, анан Элдин, Жердин, акыры Кудайдын да үстүнө алып чыгып, бөлүп чыгып, Мефистофель духу басып кеткенин тастыктайт. Сөздүн өтмө да, түз да маанисинде. Атасынын (Көктүн), Энесинин (Жердин) үстүнө калкып чыккан **эгосун** кийин **«адам укугу»** деп аталган жалбырак менен сыйда жаап көшөгөлөп алганын каңкуулайт. Ага ал өзүнүн балалык сүйүүсүн аттап (“библейская любовь»), “эдип комплексинде” курман чалып барганын айтат. Саягы, айып Фрейдде же Дарвинде деле эмес (ал кезде социал дарвинизм капарында да жок), дарт чалган кыртыштын дал өзүндө жатса керек. Руссо да, Вольтер да, Монтескье да, ошол түбүн зак чалган нравалык кыртышты кайра асылдаш үчүн кажынып кык ташып жүрүшкөн Мезгилдин бир ак ниет дыйкандары гана сыңар...

Дыйкан, Кожоюн, Укук жана... Жеке менчик... Айтса, Батыштын бардык замандагы, бардык чоңкичине ойчулдарын өз орбитасында айланткан башкы маселе, акыры ушул. Коомдун өзүндө, тарыхтын көзүндө жаткан маселе ушул. **«Адам укугу»** деп биз бүгүнкү күндө идеал тутуп аңыздаган Батыш үлгүдөгү башкы кооз түшүнүктүн экинчи көмүскө бети да бир гана **«жеке менчик»** деген түшүнүктөн турат. «Жеке менчикке укук» деген маңыз тунат.

Америкалык колонист уулдары өзүлөрүнүн киндиктеш жери Англиядан кол үзүшүп согушуп чыкканда, аабал мурда араларын аңырдай ачкан себеп – ошол Жеке Менчик эле.

Америка адеп Кошмо Штаттарга биригип, көз каранды эместик Декларациясын жарыялап, «адамзаты дүйнөгө акысы бирдей туулат» деп жар салып чыгышканда да, ошол айыпсыз ураанды артынан кара дөөдөй кайтарып жаткан сакчы түшүнүк – Жеке Менчик эле.

Атактуу француз революциясынан соң Улуттук Жыйын Адам Укугунун Декларациясын дүйнөдө алгач жарыялап чыкканда да жар салынган бардык ыйык укуктары байланып жаткан козголгус мамы да ушул - Жеке Менчик эле.

Ал тургай азыр Батыш дүйнө башка дүйнөгө азгырыктуу сонундаткан «Адам укугунун» да башкы маңызы дал ушул **«адам укугу жеке менчиктен ажырагыс»** деп жар салынган көзүр принцибинде катылган.

Батыштын бүткүл философиясы барып келип ушул башкы айлампада айланат. Тээ Платондон тартып Маркска чейин ар бири Жеке Менчикке байланган Адамдын укугун тактап, эркиндигин нускап, коомдун идеалын чуқтап, ар бири өз-өзүнчө изденген экен, бир-бир Жол издешкен экен. Мына ошондуктан да Батыштын ар философу тарткан дүйнө сүрөтү өзүнчө, этикасы өзүнчө, эстетикасы өзүнчө, идеалы өзүнчө. Аабалкы чулу бүтүндүктү акылда экчеп, ар бири карандай башы менен кажынып казып, ар бири өз-өз тегиздигинде бир бирине кайчы кайып, кантесиң, баары бир «чаты айрык бараткан» (раздвоение личности, разложение индивида) адамды аман сактап калышка кудурет шаалары жетпей кала беришкен экен. Жетмек да эмес экен! Анткени, эми анын – Батыш адамынын таман алдынан таканчыгы тайып, Жер өзү кайып бараткан эле. Түптүз маанисинде да, философиялык маанисинде да! «Колуңду ишке арна, көкүрөгүңдү Көккө арна» деп жердиги көчмөн коомдо Адамды бөлбөй-жиктебей чулу сактаган кубулуштун Күн Батышта - «экономика материалдуу, нрава рухий» деп ажырым саналып, соңунда ошол жиктин коркунучтуу жаракага айланышы, жүрүп отуруп катардагы адамды эми ошол өзү тырмышып тутунган акыркы арга – экономикалык эркинен да ажыратып тынды. Ажыратып гана тынбай, аны Тагдырдын, Кудайдын бардык функциясын энчилеп бир өзүндө топтоп алган Улуу Кудуреттин – Жеке Менчиктин кулдур кулуна айлантып салганы да калп эмес. *«Самоубийство – это господство человека над законами природы»*. Фихтенин ушу айтканы Жанды да Денди да, Асманды да Жерди да аттап, бардык ыйыкты тепсеп салган керектөөчүл коомдогу Абийирдин аскадан боюн таштаар алдындагы акыркы жанчыңырыгынын апофеозундай угулат. Аны дүрр коштоп: *«воля к смерти», «воля к жизни», «воля к войне», «экзистенция»* өңдүү түрдүү, түрдүү «волялардын» жамырап чыгышы ага жаңырыктуу үч илеп (!!!) нокот коет. Ушундай улуу деградациядан соң гана аабалкы алтын заман - коммунизм идеясын башка эмес, дал ошол коммунизмди тып-тыйпыл кыйратып тынган кыртыш гана кайра өзү аңсамак, жандандырмак! Ал ыйык вазийфат кийин дүйнөлүк биринчи коммунисттер Маркстын, Энгельстин тагдырына жазылып чыкты. Ал эми көчмөнгө келсек, ал тек, эзелтен эмкиге дейре дээрлик өзгөрбөй келген өз кыртышында таман ажыратпай жашап жатты...

Байыркы Кронос заманында деп Платон айткан коом ушул.

Эртеги Ирокездер деп Энгельс эңсеген коом ушул.

«Алтын заман» деп Руссо, Гегель аңсаган да заман ушул.

Ал тургай Лао, Куң даанышмандар Дүйнө өзөгүнө өтсөк деп тамшанышып, Лао кетип тынган, Куң жетип тынган да коом ушул эле!

Ошол коом өзүнүн өзөгүн жарып тапкан таанымын аркалап, алмустактан аликүнгө маңызын сактап, «төп төгөрөк» тегеренип, бирине бири сүйөк-жөлөк оошуп-коошуп, биз жашаган кылымга бүтүн чулу келген экен. Батыш, Чыгыш арасын жаадай керип жаткан экен. *«И что за чудесная организация этот родовой строй во всей его наивности и простоте! Без солдат, жандармов и полицейских, без дворян, королей, наместников, префектов или судей, без тюрем, без судебных процессов – все идет своим установленным порядком. Всякие споры и распри разрешаются сообща теми, кого они касаются – родом или племенем, или отдельными родами между собой...»* (38. 294)

*Бир ооз айткан СӨЗ эле,
Чектен чыккан тентегин
Сот, милыйса жок эле
Аксакалдар чогулуп
Тескеп койчу өзү эле...*

Эй, дүнүйө-эй! Кимиси Казыбек да, кимиси Энгельс! Алыскы индейлердин континент артындагы алы-жайы, турмушу, коом куруму, салт-санаасы бабаларыбыз баштан кечирген жашоо гөйүнө канчалык бап жаңырганы таң калтырат! Байыркы Алтайрухка киндиктеш жайын да бир ирет кашкайта айтат! Болбосо, Азия тереңинен жаңырган доош да эмне үчүн эле дамамат байыркы бир баеолукка чакырат да, Түпкө үндөйт: *«Прогоните мудрецов и отрекитесь от знания, и только тогда крупный разбой прекратится, выкиньте яшму и уничтожьте жемчуг, тогда мелкие ворюшки переведутся, сожгите все грамоты и разбейте яшмовые печати, и народ станет простым и бесхитростным, уничтожьте мерки и сломайте весы, и прекратятся раздоры среди людей, отмените в Поднебесной все законы мудрецов и совершенномудрых, и тогда с народом можно будет разговаривать».* (7. 216)

Табияттан улам ажырап барган агедил Адамды кайрадан аа кайтара албай, табыштыра албай, тазарта албай, анын бар айласын байыркыдан гана көрүп, аа кайтууга чакырык салып кардыккан качанкы карт Чжуаң зыга кайра эле дулдул Казыбек туура эки миң жыл кийин кардыкпаган үн менен, сүрдүкпөгөн тил менен дүбүрт улап, көңкү дүйнөдөн көөнөрбөй келген көч жайын үналыш минтип сайрайт:

*Көчмөндүү кыргыз калкы бар,
Көрөөргө түрлүү салты бар.
Алы келген үйлөрдө
Алмач өркөч алты нар.
Жабдык салып төөсүнө,
Жапса килем жаркыраар.
Жаштары ойноп күлүүгө
Жарашыктуу наркы бар.*

*Ар боруму келишкен,
Ат жабдыгы күмүштөн.
Булгаары тердик кундуздап,
Бурчунда чеге жылдыздап,
Буластаган келин кыз,
Бурала басып ыргыштап.
Кымбат баа кийгени,
Кылыктуу жорго мингени,
Кыз-келиндер аралаш
Кызыл-тазыл көч ошол.
Суулуктап күлүк ат минип
Суктанып жүргөн кез ошол.*

*Ак Сай, Арпа конушка,
Айылы консо жадырап.
Карыялар чогулуп,
Кашатка чыгып бабырап.
Кырка наспай тартуучу,
Кызыктуу сөздөн айтуучу.
Кымызды чайкап ичишип
Кызымтал болуп кайтуучу.*

*Кемселчен басып кыйгачтап
Келеңкор чачпак бош таштап
Келиндер үйгө кирбеген,
Келберсип ачык күлбөгөн,
Кесирди көзгө илбеген.
Кеп айтууга ошого
Кээ жигиттер сүрдөгөн,
Кезеги келген күндөрдө
Келинди кимдер сүйбөгөн.*

*Күмүштөй тиши кашкайып,
Күлө багып сүйлөгөн.
Күлүктү кимдер минбеген,
Күүлөнүп кимдер жүрбөгөн,
Дөөлөтү болсо башында
Дооронду кимдер сүрбөгөн.
Кадырлап ошол баркыңды
Каталык бизден билбеген... (28. 51)*

Арийне, көчмөн коомдун ошол абалкы коммунизм экендигин Батыш аалымдарынан баштап биздин марксисттерге чейин баары эле моюндашкан. Бирок Казыбек акын өзөгүн как жарып айткан көчмөндү ичтен билишпеген соң бир кичинекей нерсени «унутуп» (т.а. элебей) калышкан. Ал бая Толстой чал айткан «кеңдик менен кемдиктиктин» арасында жаткан «чуть-чуть». Мына ушул «чуть-чуть» - көчмөн коомду алар айткан «примитивдүү общиналык коммунизм» менен чектеп, биз айткан биздин заманга жеткен бийик руханий-маданий, же нарк-салттуу коом арасын бөлүп турат.

Марко Полодон тартып кечээги орус ориенталисттерине чейин «жапайылардын» нравалык жактан ушунчалык бир бийик, мөл тазалыкка жетишкенин таң калып да, суктанып да жазышканы бекер эмес! Кийин Радлов да кыргыз сүйлөсө эле куюлуштуруп ырдаарын айткан!! Затаевич жазып

алган «казактын беш жүз ан-күйүн» Чыгыш маданиятынын билерманы Ромен Роллан угуп отуруп, эрксизден эрээркеп ыйлаган!!! Ал эми Нарк-Салттуу коомдун уңгу табиятын, башкы мүнөз удулун аныктап калган Сөз, Музыка, бул - «частная собственность», же экономикалык категория эмес, **рухий мейкин**. Б.а. коомдун аныктооч мүнөзүн түзгөн башкы көрсөткүч экөөндө эки башка. Көчмөн коомдун мына ушул өзгөчөлүгүн билбей, материалисттик таанымдагы «*бытие определяет сознание*» дегенди түздөн-түз өндүрүшкө көчүрүп түшүнүү, демек, көчмөндүн дүйнөтааным, акыл-эсин тээ ташкылымдан бир аз эле берээк чектен көрүү - анын чыныгы жүзүн билбестик болгон. Орой айтканда ошону ойлоп тапкан аң-сезимдин өзүнүн жармачтыгы болгон. **Коомдук аң-сезимдин деңгээли сөзсүз эле өндүрүштүн деңгээли менен өлчөнбөйт**. Керек болсо, белгилүү бир шартта, коомдун базиси «каткан» кезде - коомдук аң-сезим күчтүү өнүгөт! Төтөн, эгерде ал көчмөн коомдой эч качан жандуу табияттан ажырабай киндиктеш калса! Ушунда гана аң-сезим табияттын жан Сырын тартат. Теңир менен түз байланышка чыгат. Дүйнө өзөгүнө сапар алат. Чыгыштын улуу устаттарынын – даостордун, бутпарас кечилдердин, сопулардын, дервиштердин аска учундагы кечилканаларда, болбосо жылдыздуу мейкин тепчиген учсуз Жолдо жылжып-куюлуп Дүйнө өзөгүнө кошулганы-жошулганы бекер бекен! Отурук Чыгышта айрым-айрым Дааналар коомдон бөлүнүп, буга атайлап умтулушса, көчмөн Чыгыш бүтүндөй Коому менен ал абалда табигый жашаган. Көчмөн коомдун **байыркы** примитив эмес, мезгилге адымдаш **дайымкы** замандын бийигиндеги чыныгы ушул ордун Евроордо (Евроцентризм) апологеттери эч качан көрө алган эмес. Көрө да алмак эмес!

Мына ушундан соң мыйзамдуу бир суроо туулат. **Деги ал, философия дегениң эмине өзү?** Биздин элде Батыш менен Чыгыштын өнүккөн өлкөлөрүндөгүдөй бир системге салынган классикалык философиясы иштелип чыккан эмес деген сөздүн канчасы чын? Дегеле көчмөн философиянын формасы кандайча көрүнөт? Философия дегениң ал ар бир титаны жогоркудай, м: Батыштагыдай, ар башка салаа-тегиздиктерде табышпай, адашкан талашкан акылдардын тирешкен плюрализми элеби, же Дүйнө-Болмуштун чулу бүтүндүгүн сактап келген эспи, сактап эле эмес дирилл жашап калган тирүү дилби? Бүтүндөй бир Элди өз Жолунда адаштырбай баштап барган турмуштук Дааныш да Жолбу? Андай болсо Калк Жолун, Мамлекет курумун кайдан чалыш керек? «Сифилизованный элдерден» эле издей бериш керекпи, же...

Ооба, Нарктын, Салттын бийиктигине өскөн элдин философиясы түзүлбөй калмак эмес. Түзүлмөк! Бирок, көчмөн түр алмак. **Ошол философия-илимдин аты-ысмы – Теңирчилик**. Бар-

дык эле эл Дүйнө-Болмуштун сырын тартмакка белсенет, бирок баары эле анын калкагар бийигине жанаша бербейт. **Эгер элдин Дүйнө түшүнүгү толук, терең бир системге келсе, ыраатталса, жашоо турмушунун бар жагын камтып жайылып калса, ичин да, тышын да бирдейлеп салса, сарай, сарайга китеп толуп жыйыла бербей баскан Жолуна жарыгын тийгизип кызмат кылса, кыяматтын эчен бир кыл көпүрөсүнөн эсен-аман өткөрүп келсе, өбөк-жөлөк болуп берсе, акыры барып кийген кийими, ичкен ашына айланып кетсе, рухун гүлдөтсө, ошол – философия!** Же мындай учурда философиясын жашоо, жашоосун философия аныктап шарттап калат. Экөө бөлүнүп жиктелбей **жашоонун философиясы** деген чулу, нак маанисине келет.

Мындай тааным өтө узаакы руханий Жол басып, Дүйнө өзөгүнөн тамырын үзбөй жашаган улуу элдердин гана ыкыбалына туш. Көчмөндөр - ошол сапта! Кыргыз бир территорияда отурук жашаган эмес, бирдиктүү экономикалык системи түзүлгөн эмес, өнүгүүнүн капиталисттик тилкесине жеткен эмес деп сыртын чапчыган отурук стереотип миф кишени ушул жерден кыйрайт. Анткени Улут, Эл деген нак маанисинде - массаны билдирген материалдык түшүнүк эмес, Дүйнө Болмушка өзүнүн ички мамилесин иштеп чыккан, иштеп гана чыкпай, аны менен дем алып жашаган **эгемен эс, маданий-рухий кубулуш!** Улуттук мүнөз, улуттук психология, улуттук дүйнөтааным ушинтип өтө терең-тереңден калыптанат. Ал өзгөчөлүктөрүн барк албай, аа таянбай, тааныбай туруп чыныгы улут мамлекетин курам деш, бекер кеп.

Батыш менен көчмөн коомдун эң түпкү айырмачылыктары ушунча алыстыктарда. Ошол айырмачылыктардан улам келип чыгаар баам-баасы, дүйнөтааным өзгөчөлүктөрү ушунча тереңдиктерде. **Демократия, Адам, Мамлекет, Жеке менчик, Жер** өңдүү улуттун тагдыры байланышкан башкы маселеде чыныгы өзүнүн философиясынан чыга албай, стратегиясы ошондон такталбай, Батыш өзүнчө өзгөчөлүү өнүгүү Жолун басып өткөнүн элес албай, Монтестье минткен, Гоббс анткен, “как казал Медисон» (Акаев ыкма) деп карыш четке чыксаң каңк эттире АКШнын Конституциясы менен башка чаппай, чет элдик эксперттерди чакыра коем деп коркутпай, таптакыр башка тарыхый-социалдык шартта жашаган башка элдин психология-философиясынан жаралган туундуларга историзм принцибинен мамиле эткен оң. Бир элде реалдуу быгышып кеткен нерсе, экинчи кыртышта фарска айланат. Орус атка минсе өпөңдөбөй койбойт. Ал эми азыр айла-амалы ашынган бу куу заманда ар бир эл жантабиятында не күчтүү жагы болсо, ошону көтөрүп чыгып күрөшөт, коргонот, башканы иритээр не күчү болсо, ошону башкы планга алып чыгат, башкага таңуулайт. Бул эзелтен сыналган жол. Жинди ылдамдыктын жиниктирген философиясынын тамыры да так ушерде!

ТАП ТУУРАЛУУ

Ким билет, кынтыкчыл окурманга, биз тарткан көчмөн коом сүрөтү мурда ал көнгөндөй эмес, кыйла идеалдуу, тапсыз коом, бир сөз менен айтканда бир тузу кем коммунизмдей сезилип мыйыгына күлкү чакыраар. Жок, мен деле ал сыңары реалист болгум бар, өткөндү өжөр мактагым жок, тек, көңүлдөн келген дүйнөнү өзгө эмес, көчмөн тургудан түшүнүп көрүү ниетимде тур. Арийне, көчмөн деле Ай алдында Күн алдында ыйы-күлкүсү аралаш бардык эле адамзатындай реалдуу өмүр сүргөн.

Бирок анын Батыш адамынан башкы айырмачылыгы, жантабияты башка тегиздикте жатаарын атайылап нускадым. Көчмөн жашоо мүнөздүн өзү керекчил коомдун табиятында калыптанаар эгоизм, индивидуализмден сырт тураарын, керинче, жамаатчылык-жашоосунун башкы шартын аныктап калгандыктан жалпыга алымдуу эрежелер милдетке айланаарын, соңунда барып коом Нарк-Салттын бийигине өсөөрүн белгиледим. Акыйкатта, кандай гана эл болбосун анын элдик куну, касиети, өзгөчөлүк-артыкчылыгы да биринчи ирээтте анын рухий-нравалык бийиги, гуманисттик салттары менен өлчөнүүгө тийиш. Ал эми анын тапсыздыгына келсек, биякта чыны менен тактап алаар жагдай бар. «Көчмөн социализм» деген түшүнүк көз жарганга чейин далай башты карытып, далай акылды талытканы бекер эмес чыгаар...

«Тап» деген түшүнүккө келээр алдын дегеле бу атаманын түркү тилиндеги түпкү маанисин тактап алалы. Билишибизче, ал «тайпа» деген аталыштын эле экинчи бир угуму. Бизде пассивдүү тарткан. Кээ бир тектеш тилдерде, активдүү колдонулган, мисалы татарларда. Менимче, айрым авторлордун «тап» деген түшүнүктү К.Тыныстанов ала кийизге салынган эки карама-каршы оюнун ортосуна кармалган жик-милтенин аталышынан алып, «класс» маанисиндеги жаңы терминди жаратып салган деши натуура кеп. Окумал Касым ага деле бу атаманы татар тилинен алып, аны «класс» маанисине которуп неологизмге айлантып салган шекилди.

Эми атынан затына барсак, анда «тап-класс» түшүнүгү жеке менчиктин келип чыгышы менен классикалык антагонисттик маанисине өтөт. Энгельстин айтуунча Европада тарых тастыкталып катка алына баштаган заманда эле жерге жеке менчик орноп калган чагы экен. Байыркы Афина мамлекетинин тарых аренасына келиши менен уруучул тартип ургаалдуу кыйрап, **соодагерлик, дыйканчылык, кол өнөрчү** атанып эмгектин өз ара бөлүштүрүлүшү баштагыдан өркүндөптүр. Акчанын жүгүртүлүүгө өтүшү натуралдык чарба жүргүзүп жашаган айыл коомдорун «ичтен кислотадай иритип» бир эле уруу ичиндеги жер ээлеринин ортосунда аңырдай ажырым чыгыптыр. Сүткорлук гүлдөптүр. Жер мурда уруу ээлигиндеги кезде анын сатылышы, колдон колго өтүшү

мүмкүн болбосо, жеке менчикке айланышы менен жеке мүмкүнчүлүк гана эмес ага ээлик кылууга, мыйзамдуу тартып алууга тарыхта биринчи ирээт шарт түзүлүпүр. Ал - ипотека ыкма. Бул ыкманын ишке кириши - жерди массадан тартып, соңунда аны азганакай бир ууч жер ээлеринин бутуна жыккан. Малын саттырган, баласын саттырган, аялын саттырган. Акыры өзүн «сатса пулсуз, өлтүрсө кунсуз» чулук кулга айлантып тынган. Ошентип уруу ичиндеги ынтымак кыйрап, коом колунда бар бардарларга жана жону ачылган жокторго жиктелген. Кулдан өз байлыгын коргош үчүн да, аны иштетип байлыгын арттырыш үчүн да эзген тап Мамлекет аталган аппарат тапкан. *«Классовый антагонизм, на котором покоились теперь общественные и политические учреждения, был уже не антагонизмом между знатью и простым народом, а антагонизмом между рабами и свободными».* (40.315) Тарыхта каршылаш таптар ушундайча чыккан. Марксизм ошондон соңку дүйнөлүк тарыхый өнүгүштү жалаң антагонисттик таптар арасындагы бир туташ күрөш катары сүрөттөйт. Ал кулчулук, феодализм, капитализм аталган коомдук-экономикалык формацияларын басып, бирде ич ара айыгышкан тажаал түр күтсө, бирде сырткы кысталаң шарттан улам улуттук ынтымакка келип тымызын басмырт тарткан, бирок эч качан үзүлбөйсүзүлбөй уланып келген. Батыш коомуна толук мүнөздүү болгон бул көрүнүш бая байкалгандай көчмөн коомдун табиятына дал түшө бербейт. Анын уруучул-жамаатчыл мүнөзү социалдык жиктелүүнү эч качан таптык антагонисттик деңгээлге өстүрүп чыгарбайт. Көчмөн коомдогу катыш-мамиле тээ түптөн келаткан уруучул, жамаатчыл вертикал түрүн солк этпей сактайт, Батыштагыдай жекечил мамилеге негизденген горизонталь түргө ооп кетпейт. Көчмөн жашоонун өзү ага мүмкүнчүлүк бербейт. Элестүү айтканда, жалкынын (кул ээсинин, помещиктин, капиталисттин) байлыгына эмес, жалпынын маакул (жамааттын, уруунун, элдин) бийлигине негизденет.

Арийне, бул көчмөн коомдо социалдык теңсиздик такыр эле болгон эмес деген түшүнүктү билдирбейт (социалдык теңсиздик, албетте, болгон, бирок ал тапчыл коомдогудай биротоло өзгөрбөс калган, аягына че аныкталган, бүткөн, каткан, түшүнүк эмес, көчмөн коомдун өзүндөй кыймылдуу, конкреттүү тарыхый кырдаалга, жалпы нравалык климатка жараша өзгөрмө түшүнүк, демек «таптык антагонизм» эмес, «социалдык ажырым» дешибиз эп), ал башка күчтүү башталышка, же уруу, эл ынтымагына баш ийдирилген. Мында коомдук орун-озуйпанын, функциянын өз ара бөлүштүрүлүшү айрыкча так, ырааттуу, күчтүү. Ар социумдун ээлеген иерархиялык орду ар башка болсо да, баары бир нерседе – уруунун, (уруу боюндагы ар биринин) кызыкчылыгында, жашоо коопсуздугунда кесилишип, тил табышат. Ушул коопсуздук уруунун ар бир мүчөсүн-механизмин өз-

өз ордуна коет, так иштетет. Койчунун кой артында, мырзанын журт башында, баатырдын эл четинде, дыйкандын жер четинде болушун талаптайт. Кезинде, бул - ич ара кактыгыш, каршылыкты эмес, керинче Наркка-Салтка, б.а. бийик адепке негизделген уруу ынтымагын, намысын башкы планга алып чыгат. Ушунун эле өзү жекелик планда ала келгенде да ар кимдин түбүндө ууру буккан индивидуализм менен эгону дамамат ооздуктап, бир тилектеш, пикирлеш жамаатчыл сезимди жар салат. **Демек, Батыштык маанидеги антагонисттик тапчыл жиктелүүнүн келип чыгышына эң түпкү даректин-данектин өзүндө уюп каршылык жатат.** Көчмөн коомдун негизги табиятын, социалдык-психологиялык жагдайын аныктаган, тапчыл маанай эмес «журт ынтымагы» деген фалсафий түшүнүк ушундайча келип чыгат. Балким муну кыргыз эмес, орус баласы айтканы оңдур. Ошондо ал ишенимдүүрөөк угулаар. Эмесе казак турмушун революцияга чейин кеңири изилдеген этнограф А.И.Левшиндин бир сөзүнө кулак кагалы. *«Образ внутреннего управления киргизов представляет глазам наблюдателя явление странное и совсем необыкновенное, анархическую смесь деспотизма с неограниченной свободой каждого частного лица. И поэтому в одно и то же время видим здесь полномочного властелина, который вешает своего подданного за покражу барана или лошади, а возле него толпу подвластных ему же, которая торжественно отказывается от повиновения и объявляет, что она переходит от него под власть другого повелителя за то, что он из нее какого-нибудь хищника выдал русскому пограничному начальству»* (45.).

Жагдайдын ички себебин анча кармай албай дел калган жазгычтын бул пикиринде, билгенге, көчмөн коомдун мүнөздүү бир учуру дүңүнөн таамай чагылдырылып турат. Оторчул замандын оор запкысынан бели майышкан, пейил-куйун зак чалган элдин аянычтуу абалы канчалык айкын турса да келтирилген ушул мисалда тапчыл тилектештиктен мурда жамаатчыл тилектештик башкы планда байкалат. Арийне, эл эл болгону соң журт боюнда жалаң Теңирий жаратман нук гана эмес, мал-сезим кыйратман жук да жашайт. Ал да жыйылат, ал да катмарланат, жанарланат... Ал дагы конкрет-кырдаалга, тарыхый өткөн-кеткен себептерге, болбосо, алдыдан күтүлгөн кооп болжолго байланышат. Ошондой чактары да көчмөн дүйнө өзөгүнө жыйыла келген өрт бир күнү өзүн өтүнөн жарып чыгаарын туйгандай өрөпкүп өзү сыртка алгач чыгарган. Болбосо, тарых сапары кайталанма экенин кадиксиз билген ал мезгил ырайын кыраа туюп, эртеңки кооптун алдын алган: «кезек бир келет!» «келме кезек – терме тезек», «чабылбайм десең чаап тын!» деп чагылгандай кубатын жыйган. Эзелки эгешкен жоосун беттеп жортуул жүргөн. Урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппай, Жер-Көккө сыйбай калганда көчмөн дүйнөнүн күтүүсүз бир

бүркүлүп жанардай жарылып чыккан себеби да ушул жакта чыгаар.

Же дагы, баатыр жигиттер зеригип болду, кыз күлкү, келин шыңкы боюн матап, катын сыяк муунун качырып барат дешип, же дагы, урунаарга тоо жок, же урушаарга жоо жок, ошондо жоктуктан эмес бардыктан, сараңдык эмес эрдиктен бир биринин жылкысын тийип, күч эле сынашпай ар намыс, Нарк сынашып, кадыр билишкен Барк сынашып, чатырап дуулдап, соңунда Салт Жолунда жыгып же жыгылып келген, ушинетип да көчмөн дүйнө өз жашоо ыраатын, Нарк-Салт Жолун сергек туткан. Ортодо жүйөө жүргөн. Коом өнүгүүсү жапан стихия эркинде калбай кадимкидей эле башбилги башталган, башкарылган. «Турмуштун туткасы – Адам» деген туу чындыктын түбү ушуякта. Демек, эгешкен тапчылдыкка табиятында орун калбай калган. Сырт көзгө анын бу ички мыйзамы дайым эле дайын болгон эмес. Далдаа калган. Эсеби, «аскерий демократия» аталган аксиомага айланган көз караштын да бир жаңылыштыгы ушул жерде. Алдуусу алсызын баскан, күчтүүсү күчсүзүн чапкан тартипти даң кылган бу теория өткөн тарыхыбызды түшүндүрүүдө кай бир калпыстыктардын келип чыгышына да жол ачкан. Өз өткөнүбүздүн кай-кай жактарын өзүбүздөн көшөгөлөп салган. Андыктан ушерден бир келки мисал келтире кетүү орундуу: *«Богатство соседей возбуждают жадность народов, у которых приобретение богатства оказывается уже одной из важнейших жизненных целей. Они варвары: грабеж им кажется более легким и даже более почетным, чем созидательный труд. Война, которую раньше вели только для того чтобы отомстить за нападение... ведется теперь только ради грабежа, становится постоянным промыслом.*

... То же самое происходит и внутри общества. Грабительские войны усиливают власть верховного военачальника... родовой строй превращается в свою противоположность: из организации племен для свободного регулирования своих собственных дел он превращается в организацию для грабежа и угнетения соседей, а соответственно этому его органы из орудий народной воли превращаются в самостоятельные органы господства и угнетения, направленные против собственного народа. Но этого никогда не могло бы случиться, если бы алчное стремление к богатству не раскололо членов рода на богатых и бедных, если бы имущественные различия внутри одного и того же рода не превратили общность интересов в антагонизм между членами рода».(40. 356)

Байкагандырсыз, Батыш адамынын бардыгын ыйып-жыйып бооруна баскан отурук психологиясынан жаралган материалый баам-бычым мында да башкы орунга чыккан. Ал эми байлык жана менчикке келсек анын эки руханий континенттеги-менталитеттеги мазмуну ар башка. Анын жөнү өзүнчө.

Дүйнөлүк тарыхый өнүгүштү жалаң антагонисттик таптардын күрөшүндө көргөн марксизмдин башкы теориясы ушинтип өз кучагына Азиялык көчмөндөрдүн да тарыхын натуура тартып алган.

Ырас, ар кандай коомдук өнүгүүдө кыймыл булагы - карама каршылыктардын өз ара аракетине байланышат. Бирок бул императив чындык эмес. Төтөн, көчмөн дүйнө үчүн! Арийне, уруучул көчмөн коомдо да түмөн түрлүү ачык-анык каршылыктар болбой койбойт, бирок ал мында социалдык катмарлардын эмес, айрым-айрым уруулардын, элдердин арасына оошот, жана да эч качан таптык антагонисттик түр күтпөйт. Уруулар аралык мамиле чегинде калат. Же чабыша келет, же табыша келет... Коом канчалык Нарк-Салттын бийигине көтөрүлүп барса уруктун, уруунун, андан барып Элдин ынтымагы артылат. Эл биримдиги келип чыгат. Керинче, Нарк-Салттан канчалык тайып барса, Ынтымагы ошончо ыдырайт. Каршылык күчөйт. Алтоо ала болуп алдындагыны алдырат. Журт бузулат, чабылып чачылат. Нравалык башат аныктооч ролду ойногон Нарк-Салттуу коомдун башкы мыйзамы ушундай. Узаакы, узаакы кылым кечкен тажрыйбасынан чыгып көчмөндөр бул кубулушту «Кел-Кел» жана «Кет-Кет» заман деп дүң мүнөздөп салышкан. Улуу баян Манастан тартып кенже делген эпосторго чейин, таш жазуудан тартып санжыра сабагына чейин эски накылдын да негине катылган Сыр шыбырга баам салсак, анда, кайран бабалар самырдай какшап кайра-кайра келээр муунга эки гана башкы осуятын эриш-аркак санаттап салганын көрөбүз. Ал дал ушул «Кел-Кел» жана «Кет-Кет» заман чындыгы. Кайсы учурда Теңир көчмөнгө ыбаа карап, кай кездери андан тетир жүз бураары, ал бир тарап – Теңир эркинен гана агылбастан (Ал – улуу айкөл, тегиз, теңиз, кечиримдүү), адам, коом өз пейил куйунан да табаары, баары, баары Теңирчийинге байланышаары, Ыйык Чийинден («Төп Төгөрөк») чыкканды анын кыйыктаары жайындагы зор чындык. Карт тарых кай заманда көчмөн өз эркин Теңир эркине шай жалгап, демек Адилдик, Калыстык, Биримдик, Намыс, Ынтымакты ТЕҢ жарлап «Кел-Кели» келип жылдызы жанганын, кай кездери элдик намысын тепсеп Каралыгынан (эл) Караламанга (аламан) тайыганын, кедерине кеткенден Теңир да тетир бурулуп, соңунда эл бузулуп, журт ирип «Кет-Кеттин» кээри басканын, баарын, баарын билет. Анын бар билген, баскан-кечкен төл «формациясы» ушул. Диалектикалык байланыштагы эриш-аркак эки Абал. Кыймылдуу көчмөн коом бирде толуп жайнап «Кел-Кели» жанса, бирде чөгүп, дымып «Кет-Кети» баскан. Б.а. ал бирде Нарк-Салттын бийигине көтөрүлсө, бирде кедерине тарткан. Ошого тең, коом мүчөлөрүнүн өз ара алакасы, менчикке мамилеси да өзгөрмөлүү-кыймылдуу болгон. «Өлүү дүйнөнүн» өлөрманы, не «тири Дүйнөнүн» билерманына өткөн. Эриши бирде жумшак, бирде катуу, Аркагы бирде чыйрак, бирде бошоң...

Энгельс белгилүү эмгегинде мындай бир айткан жери бар: *«На средней ступени варварства у пастушеских народов мы находим уже имущество в виде скота, которое при известной величине стада регулярно доставляет некоторый излишек над собственной потребностью...»* Ушул сүйлөм, билгенге, көп нерсеге ачкыч.

Бул көчмөн коомдун сырт жоого бастырбай, ыңгай-табиятына табышып, толук бойдон ички мыйзамынын чегинде жашап турган бир бейпил, бакыбат чагын мүнөздөйт. «Аш көп болсо - каада көп» дейт кыргыз. «Адеп - бардарчылыкта калыптанат, жетпеген турмушта – бузулат» дейт Гуаңзы⁹. Башкача айтканда, бардар заманы элдин пейил-куйун оңоп, эзелтен келаткан Нарк-Салттын бийигине үндөп турган чагы бул.

Биз бая, узаакы тарыхында Нарк Салттуу коом өзүнүн оюлбас да ноюбас Алтын Корун түзөт, алгы сапарында ал ошол соолгус мүрөгүнөн наар татып, байытып барат деген элек. Арууланат, гумандашат, Теңир Жолунда өрлөп-төрлөп руху ургаал өнөт деген элек. Ошол чен-өлчөм – Алтын Кор, көчмөн үчүн нагыз дөөлөт эмине, жалган дөөлөт эмине экенин айныксыз айтып нускап турат. Элдин байлыкка да, бийликке да, утурум майдалыкка да, түбөлүк бийикке да карата классикалык баабычымы түзүлөт. Ал эми «бүгүн бар да эртең жок, ушундай экен Дүйнө бок» деп бар утурумдуктан, өтөөр-кетээрден өзүн тазалап арылган-арууланган, табияттан киндик үзбөй бир жумуруланган, Улуу Теңирдин мээр-каары алдында жыпжылаңач даң салган, ал гармония – ыраатка алган, руху үзүлгүс туташ калган көчмөн үчүн эң башкы өлчөм саналып эмне байлык, эмне бийлик калат акыр? Улам Асмандай түбүнөн тазарган, мөлл кристалдашкан улуу гуманизми гана калат! Көчмөн коомдун түпкү умтулган бийиги Теңирдей Нарк-Салт калат! Бардык заманга баа өлчөмү, идеалы - классикалык «Баарзаман» калат. Кай заман болсун ага анти, баары тик туруп каршы уюшаар «Каарзаман» калат. Кайталайм, көчмөн доордун мүлдө тарых-тагдыры диалектикалык байланышта термелген ушул эки гана **Абалды** билет. Анын төл формациясы ушул.

Арийне, коомдун «Кел-Кел» же «Кет-Кет» түр алышы бир гана ички мыйзамдан агылып чыкпайт, ал жалпы тарыхый процесске, сырткы окуялардын да эбине байланышат.

Демек, көчмөн коом Батыш басып өткөн коомдук-экономикалык формациялардын капитализмге чейинки тепкичтерин да ырааттуу басып өтпөгөн соң болбой эле аны алдын ала түзүлгөн калыптарга камап, «таптык коомдун келип чыгышы, эртеги феодализм, көч феодализм, капиталисттик мамилелердин түзүлө башташы» ж.б. ж.б. деп, эң эле болбой калганда: «таптык жиктелүү анча айкын формада көрүнгөн эмес» деп жумшарта айтып, айтоор түп фактынын түбүндө калпыс интерпретацияланышы уламдан улам чындыктын көзүнө

чым бастырып, көчмөн табиятын так аныктап алууга болгон мүмкүндүктү тарытып, миф үстүндө миф жаратып бара берген, бара берген, бара да берет, эгерде...

Акыйкатта, факт жана анын интерпретациялары диалектикалык байланышта. Аксиомага айланып алган эски интерпретация ар бир жолу жаңы фактыны болбой эле өзүнүн айлампасына ийрип ала берет. Жаңылыш ойго чала берет. Андыктан биз да калк тарыхын акыры барып анын өзүнүн төл таанымынан чыгып жоруптабасак, эч качан объективдүү чындыкка келе албайбыз. Ал бирөөлөргө ылайыкталган, бирөөлөр көргүсү келген гана тенденциялуу мүнөз күтүп кала берет. Ушул тургудан алганда марксизмдин бая айтылган «дүйнөлүк тарых жалаң антагонисттик таптардын күрөшүнүн гана тарыхы» деген Батышка дал белгилүү жобосу бизге анчейин алгылыксыз чыгат. Бул теория, менимче, эки жерден айласыз зак берет.

Биринчи, бул, керекчил маанайды башкы планга алып чыккан (базис, надстройканын катышын эстеңиз) Батыш коомдун позициясынан туулган көз караш.

Экинчи, мүмкүн тарыхый өнүгүштүн белгилүү бир этабында белгилүү бир элдер үчүн (м. Европа алкагы үчүн) ал акыйкат бүтүм чыгаар. Бирок да ал этапты конкрет бир мезгил тепкичтеринде басып өтүп кеткен коом менен (Батыш), өтүп кетпей ошол тилкеде түбөлүк өркүндөп (!) калган коомдун (көчмөн) ортосунда бая айтылган руханий-тарыхый улуу айырма аралык жатат. Демек, алиги «уруу мүчөлөрүнүн арасына оошкон антагонизм» теориялык планда алганда, көчмөнгө, тек сырттан таңууланган жасалма антагонизмге окшойт. **Андыктан бул учурду марксизм булагы аркылуу эмес, Манас, Эл булагы аркылуу үйрөнүү биз үчүн аавал зарыл.**

Ырас, өз өткөн тарыхыбызга тапчыл тургудан айныбай мамиле этип калышыбызга марксизмдин официал идеологиясы гана эмес, ага чейинки элибиз башынан кечирген «кош эзүү» аталган оторчул оор кезең да олуттуу таасир тийгизгени анык. Арийне, акыркы үч жүз, төрт жүз жыл - камбыл Батыштын заманы болду. Ооматы келип тарыхый өнүгүшкө активдүү таасир этишти алар. Көчмөндөрдүн басым бөлүгү зор Россиянын кол астында калды. Буржуазиялык коомдун кыйла тартиби көчмөн коомдун традициялуу ыраатына аздыр-көптүр өз тартибин, ритмин киргизди, чарба ыкмасына гана эмес жан дүйнөсүнө да өз таасирин тийгизди. Бирок бул ички эмес, сырткы фактор болду, же келип чыккан капиталисттик эң адепки мамиле элементи да анын өз табиятынан табигый өнүп чыкпады. Марксизм белгилегендей өндүрүштүк мамилелердин өзгөрүшү эволюциялуу, өзүнө чейинки өкүм сүрүп турган коомдук мамиленин өнө боюнда ичкериден бышып табигый жетилет. Ошого тең, анын кыймылдаткыч күчүн түзгөн таптар суурулуп башкы планга чыгат.

Көчмөн коом муну билбейт. Андыктан оторчулдук заманда да мурдагы таптык жиктелүү тереңдей берди деген бүтүм бир жактуу, калпыс. Анын ордуна сырткы эзүүнүн күч алганы, Нарк-Салттын тебелендиде калганы, жерин, суусун тартып алуу, кысталаң шартта бирин экинчисине шилтеп эптүү башкаруу, социалдык теңсиздиктин тез тереңдеши, айла-амалын ашырып урууларды араздаштырып трайбализмге аңырдай жол ачуу, акыры журттун суканы качып кедерине кетиши, же элдин өз сөзү менен айтканда «Кет-Кет» заман баскан кезең болгонун айтуу чындыктын көзүнө чыгарат (өйдөкү А.И.Левшин айткан мисалды эстеңиз).

«Кет-Кет» заман караңгы-ы, караңгы замандардан бери калк башына канча жолу каран түндөй жабылды экен, ким билсин, бирок эл да өлтүргөн сайын өөрчүп, өжөр тирилип ички кудурет-дем эсебинен өзүн сактап отурган экен. Анткени, мейли бир учур - ичтен ирип, Теңири каарласын, экинчи учур - сыртынан калмак алсын, манжуу чалсын, **эң башкысы, кылымдар бою калыптанган жашоо мүнөзүнүн өзү, чарба жүргүзүү ыкмасы, түп кыртышы, психологий ыңгайы, эмкиче айтканда этноменталитети бир солк этпей, өзгөрбөй сакталып турган экен.** Ыңгай-табияты ирибей фалсафий кыртышы сакталган калк эч качан маңкуртка айланбайт. Уңгутагдырын (самоидентификация) улайт. Ошол зылдай өзөк кайран эл орус оторчулугунда калганда бир күчтүү солк эткен экен! Жанга зак алган экен кыргыз. Акыйкатта, Калыгул олуя баштаган кылымдардын тажрыйбасына канык кыраа салт сакчыларынын замана ырлары тапчыл аалымдар айткандай мезгил тамырын кармамай албай тек өткөндү бир жактуу көксөгөн арман эмес, керинче, Нарк-Салттуу коомдун байтүбүн баккан (же идеалын мураска алып жүргөн) даанышмандардын Батыш эмес көчмөн тургудан, башканын эмес өз көзү менен карап замандын реализмге канык тарыхый-философиялык зор полотносун таасын тартып бериши катары каралмагы эп.

«Кет-Кет» замандан соңку эл тагдыры эки гана түрлүү. Же ал узаакы кор замандан соң биротоло кедерине кетип тагдырын трагедиялуу аяктайт, дүйнөлүк тарыхтан чийилет. Жок болот. Же, «Кел-Кели» жанат. Тарыхый тагдырыбыз экен, акыркы бир жарым кылым ичиндеги замандын «Кет-Кет» каары да, «Кел-Кел» баары да Россия мамлекетинин тарыхый жолу менен байланышта болду.

Эгерде эл кылымдап калыптанган табигый жашоо ыңгайына карандай кайчы, терс жолго күргүштөп күчтөп салынса, анда аны эмне тагдыр күтөт? Буга анык жоопту орус оторчулдугуна байланышкан жөн эле экономикалык эзүү эмес («журт аркасы темир талкуу», чыдайт ал, бул али акыркы опуртал эмес), андан жаманы – этнопсихологиялык эзүүдө калган абалы берет. Улуттук дүйнөтаным негиздин ургаал талкаланып кириши менен шартталган трагедиялуу сабак ушуну айтат. Же керинче, замандын күр жаңылыгы, сырт жаңыры-

гы канчалык күчтүү жаңырбасын ал дал ошол этноменталитет өзгөчөлүгүнө эптүү жуурулуш өткөндө - Ич менен Сырт илинчек кетет. Көчмөн социализмге табияты эң көп жеринде айкаш

түшкөн, жылдызын кайра бир жандырып кеткен кечээги Кеңеш доор тушундагы «Кел-Кел» замандын сабагы да ушуну айтат. Эки сабак эми алдыга ой калчатат...

Туркеме №1

Талип Молдо «КОР ЗАМАН»

Мына ошол убакка чейин Ысык-Көл кыргызы Бугунун мурунку ата-бабасынын адаты, жакшы кылык-жоругу, жоого эрдиги, бир кишидей ынтымагы, бир-бирине ызаат-урматы, кадыр сактап сыйлаганы, бийлеринин адилети, четтен бир сөз кошуп сүйлөгөн кишини тили буруу болдуңбу? – деп айтканы, «боло турган баланды базар жолун көрсөтпө» деп соодагер болуудан корккону, элден бөлөкчө бирөө кийим кийсе айып катарында жек көргөнү, жалгыз өз башы үчүн иш кылбаганы, **кеңешээргэ киши табылбаса бөркүңө кеңеш** дегени, жана башка ушул сыяктуу ичкен-жегени, букара-манабы окшош болгондуктан ошол убакта четтен келген ырчылар, – байы, кулу белгисиз баары манап турбайбы, кулун, тайы белгисиз баары жорго турбайбы, – деп ырдачу экен.

Куулук, шумдук, кыянат, ууру, жалган айтуу, бузукулук, жалаа кылуу жок эле.

Анда жоодон, жуттан башка элдин камчысы жок эле. Бечараларына көчсө, консо, өргүсө мингенине ат, жүгүн жүктөөгө унаа берер эле. Бөлүнгөндү бөрү жейт деп, би-рин-бири ташташчу эмес.

Эри бар катын башка киши менен бузуктук иги кылганы билинсе, анын жазасы өлүм эле. Кыргыз элинин (жогоруда айтылган) жол-жосуну мурун ушундай болгон.

Орус келип, шаарларды куруп, четтен келген соодагерлер менен куулук шумдук кошо келген.

Ал убакта эл пексул дегенди билчү эмес. Болуш буюрса болду, ишин кыла берчү. Күндөн-күнгө закүңчүлөр көбөйдү. Орусча бир нерсени каралап жазып колуна кармата салып, айтканын алып кете берчү. Ал кагазды шаардагы тилмечтерге барып көрсөтсө, – сен закүңчү болгон экенсиң. Муну жазган закүңчүнү таап алып кел. Болбосо өзүңдү түрмөгө тыктырам десе, ыйлап-сыктап жатып араң бошонуп кетчү.

Булардан кийин сүткор соодагерлер пексул алып жүрчү болду. Акча өткөргөн жерде, карындаш менен бир нерсени жазган болуп, колун коюмуш кылып кете берчү. Ал эми, эл арасында тиги киши пексулга түшүптүр дегенди укса эл ушунчалык коркчу эле. Мындан соң эл закүңчүлөрдөн үйрөнүп, пексулга судиядан кол койдуруп мөөр бастырып алчу болду. Кийин сүткор соодагерлер судияга баруудан жадап, элдин өзү менен убадалашып актай пексулга кол койдуруп, малга акча өткөрчү болду. Кийин кээ бирөөлөр, жалган деп алган акчасын танып, пексулунда судиянын колу, мөөрү жок, – деп сүткор соодагерди сызга отургузгандары да болду. Мындай кордукка чыдабай уу жеп өлгөн сүткорлор да болду. Ошондон кийин «ак пексул, кара пексул» деген макал болуп калды. Судиянын мөөрү басылбаган пексулга сурак жок эле.

Пексул маркесин жүргүзчү казынага пайда үчүн, элге эч кандай пайдасы жок эле. Кыргыздар, сүткор соодагерлердин куулук, шумдуктарын абдан үйрөнүп, кайта алардын өзүнө жабышты.

Шаарда короо-жайы бар кишилерди кепил кылып берип, малга акча көтөрүп алуучулар көбөйдү. Убактысы келгенде, баягы кишилердин малын, короосу менен коюн, өрүшү менен жылкысын айдап берчү болду. Бүткүл элде чуу көбөйдү.

Шаарда нотариус деген судия чыкты деп, муну соодагерлер, кыргыздар болуп ортого алды. Адбакет, закүңчүлөр толду. Бул пексулдун суммасынан акча алат экен. Жана мал жазыла турган казынанын бир түрдүү кагазы чыккан. Бул малды акчага эсеп кылып, ага да сүткорлор амал тапты. Тапкан амалы: көтөрмөчүлөрдүн тилинен тилгат. Бул байдын мынча малын уурдап алып, эми төлөөсүнө мынча мал бермек болдум. Эгер бере албасам, бийлердин алдында уурулугумду мойнума алып, сотуна түшүп, не жаза кылса ыраазымын деп кагазга жазып, ыстарчын-бийдин мөөрүн бастырып алып берчү болду.

Бул да билинип, ашкере болуп, сураксыз болуп калды. Караколдо, сиезде, топто Атбашы, Нарындан бери бардык болуш, бийлер он-он беш күн жатып, кайра барганда Караколдо сиезде же топто болгон чыгым деп байжарды дебей түтүнгө чыгым салып, элди канап-бутап жеп туруучу эле.

Бул чыгымды төлөбөй койсо, бийге салып айыбы менен төлөтүп алып турган. Бийге чакыргандардан келбей калганы болсо, «сырт бүтүм» деген чыккан. Бийлер сыртынан бүтүм кылып коюшчу. Бийдин бүтүм кагазын болуш алып, жасоолун жиберип сабатып, жаранган малын айдап алып коет, эл абдан жарды болуп калган соң малдан ажырап, айласыздан, катын балдарын бага албай, Атбашы, Нарындан тартып, Семизбел, күңгөй-тескейдеги жардылар эмерегин көтөрө катынбаласын ээрчитип, чубап, мужуктарга шаарларга кире, кара тамагы үчүн, мужук, сарт, ногой байларына малай болушту.

Ушул убакта илгери Кытайдан качып келген дунгандар артыкча байыган эле. Дунгандар Кытайдан качып, кыш ортосунда үшүп, буту-колун суукка алдырып келгенде, кыргыздар эки жүз үй тигип берип, элден аштык жыйнап, отунуна чейин берген эле. Союп жегенине өгүз берип баккан эле. Ошол дунгандардын ар кайсынысында отуз, кырдан малайлар катын-балдары менен жыбырап жылаңайлак аштык, апиийим отоп жүргөнүн ысыкта көргөн кишинин көзүнөн ыктыярсыз жаш чыгар эле. Кайнаган ысыкта жаш жигиттердин эти кап-кара болуп күнгө күйгөн. Ысык-Көлдүн тегерегинде кайсы бир жакшы дың жерлер дунгандыкы, ал жерлерге аштык, кыча

айдап, оруп-бастырып, ошончо алыс жерден аштык, кычаны чиркеген төөдөй жөө көтөрүп ташыйт. Короосунда үймөк-үймөк аштык, саман, топон көп турат. Миңдеген ириктерди байлап семиртип, Анжианга айдап сатуучу эле. Бир жагынан соодагерчилик кылып, көтөрмө, койго акча берип турган. Өгүздөрдү байлап, семиртип сатып турган. Дунгандар дээрлик көпчүлүгү миллионер болуп кеткен эле. Жаш жигиттери артыкча көөп кеткен. Кишини көзүнө илчү эмес. Улуктар дунгандын чөнтөгүндө эле. Агер ачуусу келип бир кишини уруп жатса, эч ким арачалап алчу эмес. Болуш, ыстарчын, бийлердин аттарын алпарып короосуна байлап коюп, алар атына келгенде көтөрмөгө берген акчаларына кагаз документтерин бүтүрүп алып кое берчү. Дунганга пексулдун кереги жок эле. Өзүнүн дептерине жазып койсо болду. Эч ким бербей коюуга алы жетпейт. Кыргыздарда сулуу кыз же келин болсо, үйүнө келип уруп, тартып алып кеткендери көп болгон. Биздин белектин башчысы болгон бир кишинин эки кызын бир дунган ала качып алган. Үйүнө алып барган соң эч сурак бербей койгон.

Көп кишинин жерин зордук кылып алып койгон. Бир чакырым жерге коргон салып корук кылган. Ошентип журттун башына түшкөн бир балээ болгон. Неге десеңиз, ал кезде дунган ак падышанын эркеси болгон. Улуктар болсо дунгандын чөнтөгүндө эле.

... Падышанын алык-салыгы байга да, жардыга да бирдей. Үч жылда бир болуш шайлап, волосной, үйөзной сиездерде бийлер өз билгенин кылып, сураксыз, текшерүүсүз бийлик бүтүм кылган. Улуктары көрүп турса да көрмөксөн болуп, момун элди олжолошуп, залым падышанын элге кылган карасанатай саясаты, бузулуунун башкы себеби эле. Бул бузулууну журттун баш кишилеринен эч кимиси баштаган жок. Бүтүн кара журт, кары-жашы баары жанынан кечип, текши көтөрүлүп, ар кимиси өз туш-тушунан бир күндө бузулган эле. Орус кыргыздын чегин ажыраткан соң, журттун жакшылары кара журтка кошулуп анан башчы болуп калган.

Эми он алтынчы жылдан кырк жыл мурунку кыргыздын кылык, жорук, адатына бир карайлык. Бул эки жактык кылык, жоругубузду бирин-бирине салыштырып көрсөк, арасы алты айчылык ыраак жол десек дурус болор деп ойлоймун.

Эми өзүм ичинде чоңоюп-өсүп, көзүм менен көрүп жүргөн элдин мурунку кылык, жоругунан бир азыраак айттайын.

Журттун аксакал бийлери, баатырлары көчсө, консо, баш кошуп кеңешип, бир кишидей журтту көчүрүп, конгондо элдин алдында, аркасында, баатырлар эл четинде, жоо бетинде сыртынан күзөтүп бакканы. Журт ичинде бир козулук доо, жаңжалы, же чоң иш болсо да, бой көтөрбөй астына келип, өз баласы болсо да тартпай, адилеттик менен бүтүргөнү, кишиден зордук кылып, же үмүт кылып бир нерсе албаганы. Журт бийлеген чоң кишилердин бир-экөө убактысыз бечаранын үйүнө конуп калса мал сойдурбай өзү ичкен жегенинен ичип, жеп кеткени.

Кийген ичиги өз букарасыныкына окшоштугу. Букараларынын ыкыласынын актыгы. Ал убактагы журттун бай-жардысы, кары-жашынын баарысынын барга-жокко канагат кылуусу. Бир кишинин буйругунда ынтымактуусу. Көчсө, консо, өргүсө – урган таштай бүтүн журт бүт козголуп, киши кишинин чычкак улагын таштабай чогуу алып жүрүшү. Жоо же бөрү болобу деп күн-түн жабдыгынан ажырабай даяр жүрүшү. Жоого минүүчү атын өзүнөн ажыратпай, этинен өткөрбөй жетелеп че-

неп откоргону. Жарды-жакырга жардамдуусу. Конокко, мусапырга сыйлуусу. Зарыл болгонго колдо барын аябай жоомарттыгы. Ырчыга тогуздап бергени. Сен бай, мен жарды дебегени. Ач көзсүздүгү. Бир кичине иш болсо да «кеңештүү журт аябайт», «кери кеткен бири-биринин кеңешине баспайт» деп кеңешсиз иш кылбаганы. **Ачкага аш, жылаңачка тон, жөөгө ам аяба** деп, четтен жөө келген календер болсо да түшүп атын бергени. Жоого өлгөнчө кайраттуу эрдиги. Элдешкен журтка бир туугандай ынтымагы. Бузук кылганды тыйганы. Чын сөздүүсү. Убадасында опосу. Калп ырыс кесет. Жалганчынын үйү күйсө киши ишенбейт деп бири-бирине насыят кылганы. Тили буруу болбо, **ата-бабаңдын тилин бузба, кийимдин түрүн бузба** деп өз улутун сактаганы. Артыкча ам жабдык, кийим кечелерине, бири-бирине кайрымдуу көз салышканы. Айла-алдоо не экенин билбегени. Агер бир кишиден, эркек же ургаачы болсун, өйдөкү айтылган жакшы сапаттардан бир кемчилик көрсө баары жаман көрүп айыптаганы. Анда-санда бир кишиден жалган же кыянаттык жаман иши билинсе, бардык журт өмүрүнчө, ал ант ичсе да ишенбегени. Сараң болгончо жок бол деп жаштарга насыят кылганы. Мына ушуларга окшогон жакшы кылыктар, бири-биринен малын, жанын бөлөк санабаганы. Мындай кылык жоруктарын айта берсем сөз узарат.

Бузук оңбойт. **Доо доолаган куурайт. Ам башындай алтының болсо да кечип жибер**, а да сенин тууганың. Эрдин малы элде жүрсүн, эриккенде колго тийсин. Тирүү кишиден түңүлбө, анын да пайдасы тийет деп насыят кылышар эле. Жогоруда айтылган кыргыздын жол-жосуну, кылык жоругуна кийинки кыргыздын эрки өз колунда болуп, ичибизге ачбөрүдөй болуп ара-лап, окумуштуу деп аталган элден үйрөнүп, алган жол-жосунун, мурунку аталарыбыздын жол-жосунуна салыштырып көрөлү. Дос-душманын, пайда-зиянын. Билимсиз эл сокур кишидей ар күнү түшүп турган чукурдан кутуламбы деп жол сураса, бере турган кеңеш үчүн соодалашып акысын алыт туруп берген акылы, көрсөткөн жолу – чукурдан жаман баткакка тыгылтуучу. Мунун аты закүн эле. Мына ошондой болуп караңгылыктан азып тозуп, бирин бири аздырып, туура акыл айтпаган. Ошонун натыйжасында бири-бирине ишенбөө келип чыкты. Жалганчылык, кыянатчылык, уручулук, алдамчылык, жалган-жалаа доо кылмак, касам-ант ичмек, эки кишинин бир аз иши боло калса, арасына өзү барып жабышып бийлик кылмак. Андан бир нерсе өндүрүп алмак. Ошондой эки кишини чагым салып уруштуруп ортосунан бийлик алмак. Бирөө береселүү болуп калса сүткө (бир теңгени эки теңгеге) пул бермек. Он теңге үчүн карабашыл кишини сатмак. Эрди-катынды бузуп башын ачмак. Катындын башын ачып бийлик алмак. «Көктүн суусун аяба, ак саткан оңбойт» деген ата-бабасынан калган сөздү унутуп, айылындагы кары-жашына таттырбай кымыз-айранын тыйынга сатмак. Өлгөн малынын этин сатмак. Тери-жүндөн бечарага бергенди унутуп, малдуулардын баары сараң болмок. Өлүп жатса да бири-бирине карашмак жок. Жөнү жок жерден бузуктук иш кылгандын уят-айыбы жок.

Бирин-серин мурунку кишилерден калган, акыл-эстуу карылар: – Мурунку кылык-жорук, жол-жосундан бири да калган жок. Айылдын ичи бузулуп жок болобуз го. Бизди ушундай күнгө салгандар өздөрү да оңбойт го, – деп зар ыйлачу эле. Мына баягы кыргыз эски жол-жосунунан ажырап, анын тескерисинче жол-жосунубуз бүт түлкү менен маймылга айланып калды деп айтканын уктум эле.

АРСТАНБЕК
“ТАР ЗАМАН”

Замана ырын ырдайлы,
Илгеркинин санатын
Артыбызда сөз калсын,
Бирден терип сындайлы,
Сөз жакшысын ылгайлы.
Уламадан улаган,
Улуулар сөздү кураган.
Илгеркинин жакшысы,
Олуя сындуу бакшысы,
Өңү сары, көзү көк,
Орус чыгат деп айткан,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат деп айткан,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп чыгат деп айткан.
Эки башын кайкайтып,
Кайык чыгат деп айткан.
Мейил кадыр болом деп,
Зайып чыгат деп айткан.
Калем алып кат жазган,
Безер чыгат деп айткан.
Калпты чындай сүйлөгөн,
Эсер чыгат деп айткан.
Акыр заман кишиси
Башка болот деп айткан.
Адеби жок сүйлөгөн,
Кашка болот деп айткан.
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот деп айткан.
Эгиндин нурку азайып,
Ачка болот деп айткан,
Акыр заман адамы –
Бакыл болот деп айткан,
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.
Андан кийин змана
Акыр болот деп айткан.
Акыр заман адамы
Аалым болот деп айткан.
Аяттын сөзүн бек тутпай,
Заалым болот деп айткан.
Аганын тилин ини албай,
Жайыл болот деп айткан.
Капыр менен аралаш
Ошондо айыл конот деп айткан.
Замананын адамы
Молдо болот деп айткан,
Акыр заман жакындап,
Келип калды деп айткан.

Оо армандуу дүнүйө,
Булут минсең жетпейсиң,
Мурункунун наркына,
Буркурайсың түтүндөй,
Бул замандын артына.
Байыркынын мингени
Кылтылдаган ат болгон,
Кыргызга ким чак болгон?
Баатырлары көп болгон,
Байыркыга сөз болгон,
Кыраандары көп болгон,
Кылым арта сөз болгон.
Жомогу жолдо айтылган,
Жоругу жолдо камтылган.

“Манасын” айтып баптаган,
“Семетейин” септеген,
Анча-мынча ырчыны
Ашка-тойго келтирбей,
Ана-мына дедирбей,
Боз балдар эле эптеген.
Кыргыз кырда ырдаган,
Кыз-кыркыны сындаган,
Тоо башында ырдаган,
Топ карыя сындаган.
Ашка, тойго чакырып,
Аземдеп күлүк чабуучу.
Ырчылар чыгып ортого
Сөз гүлүгүн табуучу.
Мурункунун наркында
Казак, кыргыз калкында,
Миң жылкыда жорго жок,
Миң түтүндө молдо жок,
Кызыл кагаз пулу жок.
Эки бөлөк үйү жок,
Элүү башы бийи жок.
Араба менен чана жок,
Торпок менен тана жок,
Жасоол деген балаа жок,
Ыстарчын деген жалаа жок,
Набакты деген тамы жок,
Үйөз башы чоңу жок,
Болуш деген бийи жок,
Суу башында бекет жок,
Карагай башы зымы жок,
Кагаз жазар пезер жок,
Калп айтуучу эсер жок,
Нечен түрдүү кесел жок,
Шарият сөздү билбеген,
Адамды көзгө илбеген,
Орус деген осол жок,
Каары катуу каапыр жок,
Кайкалап баскан майыр жок,
Жасалоочу соту жок,
Жазаңды берчү оен жок,
Калктын болчу көңүлү ток.

Байырыда кыргыздын
Баласы бараң атчы эле,
Баракатта жатчы эле.
Кыздары кымкап кийчи эле,
Кылыгы журтка тийчи эле.
Не бир азаматтар бар эле,
Бала жолборс баштанган,
Кылычынан кан тамган,
Каңгайга чейин жол салган,
Не бир байбичелер бар эле,
Сарамжалы сан эле,
Салтанаты мол эле.
Эми баатырлары пас болду,
Балакет каапыр кас болду.
Кымкап кийген кыздардын
Тал-талдап өргөн чачтары,
Осмо койгон каштары
Түйдөктөлүп жүн болду.
Эндик жапкан беттери
Кызылы өчүп, боз болду,
Кыйын заман кез болду.
Каса элечек байбиче

Кара жоолук салынып,
Казан кармар күң болду.
Кайсы бирин айтайын,
Кадеми кетип кыргыздын
Кандай гана күн болду?
Кайран өткөн илгерки
Жарды-байы белгисиз,
Кунан-тайы мингисиз,
Кулу-бийи белгисиз,
Маңдайлашып жоону алган,
Таңдайлашып доону алган.
Эми жыты кетти жалбыздын,
Баасы кетти кундуздун,
Байымы кетти кыргыздын,
Барбардигер кудурет,
Пааналаган пендеңе
Кандай күндү туугуздуң?

Эми кайран заман куурулар,
Капыр менен мусулман
Камырдай болуп жуурулар.
Кайран гана кыргыздын
Кылычы кетер кынынан,
Кыздары кетер сынынан,
Келиндер кетер келбеттен,
Уландар кетер уяттан,
Катындар кетер наркынан,
Карылар кетер баркынан.
Эми заман бузулду,
Кыл жоргоң жоор ат болду,
Кыл торко тонун бөз болду.
Мурункудан барк кетти,
Каада-нуска нарк кетти.
Кулалы болду болушуң,
Кыйын го кыргыз оңушуң.
Наркы кетти карынын,
Урматы кетти уулдун,
Кымбаты кетти кызыңдын,
Кыябы кетти узундун,
Кайран заман бузулдуң.
Кызыл-тазыл көчүң жок,
Кымкап кийген кызың жок,
Кылымга кетер сөзүң жок,
Кылычың чабар баатыр жок,
Оо армандуу дүнүйө,
Байыркыны ойлосоң,
Байтерек түгүл, чырпык жок,
Байыр кылар бийиң жок,
Баш калкалар ийин жок,
Ынтымак курган айыл жок,
Ызаат кылар байың жок,
Карагайда чайыр жок,
Каран тутар жайың жок.
Айта берип эрте-кеч
Арстанбектин ичи чок.

Кыйытып айтар сөз келди,
Кыйын заман кез келди.
Бир күнү айтар солдат деп,

Колундагы балаңды
Колмо-кол мага кармат деп,
Анда кандай кыласың,
Ошондо чыгар жыласың.
Асты заман бузулду,
Беш убак намаз усулду,
Бейили менен окубай,
Пендең көрөр курсурду.
Азаматтан ал кетти,
Аргымактан жал кетти,
Адырга толгон мал кетти,
Айры өркөчтүү нар кетти,
Желе толгон бээ кетти,
Короодогу кой кетти,
Козу, улагы тең кетти,
Калың берип, кыз албай,
Каада-салтты буза албай,
Же колунда малы жок,
Кокуйлап жигит бой кетти.
Мындай заман кез келди,
Арстанбек айтар сөз келди.
Кокондуктун сарттары
Кокуй ишти баштады,
Кой көтөрүп, бул берип,
Эки кылып эсебин
Эсинди жаман кетирди,
Чом минген сартың эсирди.
Байыры кыргыз көрбөгөн,
Пул жыйнаган эсерди.
Аргымак азып жооруду,
Азамат көөнү ооруду.
Күлүгүң азып жооруду,
Гүлдөй көңүл ооруду.
Боз балдарың муңайды,
Баштагыдай көркү жок,
Кыз-кыркының чунайды.
Оо армандуу дүнүйө,
Тоо-ташыңдын көркү жок,
Өөрүп жүрчү түлкү жок,
Өргө толгон мүлкү жок,
Күмүш кармар зергер жок,
Күлкү чабар эрлер жок.
Кайберен атар мерген жок,
Калк арасы бөксөрдү,
Арстанбек айтып теңселди.
Көркү кетти жериңдин,
Мүлкү кетти элиңдин,
Күлкүсү өчтү эриңдин.
Аргымак ат мине албай,
Алгы сөздөн биле албай,
Саны кетти жашыңдын,
Сыны кетти башыңдын,
Сыйы кетти ашыңдын.
Тар заман келди такымдап,
Заманың келди закымдап
Тайган иттей такымдап
Азапка калган кайран эл
Эми гана кайда жашыңды?

II БАП

«АБСОЛЮТ ДУХ» ЖАНА КӨЧМӨНДУХ

*Устаранын мизинде
Оодарылган Дүнүйө.*

Арстанбек

*Все противоположности –
тождественны...*

Гегель

*Көкүрөк аалам, Көк аалам
Байланган жибин ким тааныйт?
КЕМге КЕҢ=ТЕҢдээл, ОҢго СОЛ
Айланган жигин ким тааныйт?..*

Автор

Метафизика башталган жерде диалектика өлөт. Кыска аралыктын кылычтай сабагы ушул: биз марксизмди, социализмди жерип атып, анын эң башкы күчтүү куралы – диалектикалык методун да таназар албай талаага таштадык. «Экономиканын өз закону бар, аны саясаттан сырт кылабыз» деген азгырыкты ээрчип экономиканын өзү чылгый саясат экенин элебедик. «Дүйнөлүк практика» деген кызуулуктун шарданында башкы нерсени – бардык кубулуштун тегинде жаткан бир универсал мыйзамченемдин көзүн тааныбадык, **илимий теорияны унут калтырдык.**

Айрымдар: «марксизм кыйрады, материалисттик диалектика жарака берди, тарыхый материализм урады, анан кайсыл окууну методологиялык курал тутмакпыз дээр. Ооба, бул айтылгандын азыраак чындыгы бар. Бирок диалектикалык дүйнөтаным калды да! Калды! Калганда да ал марксизмдин да кулачына сыйбагандай зор ааламчабыт тааным экенин баягыдан да ачык-айкын сездирип салды! Аалам чабыт... Бул керемет диалектиканы андан ары тереңдей биздин келечек эми теңирчил тегиздигинен ачаар...

Улутка философиялык-идеялык таянч аянт, чыныгы идеологиялык ориентир, этностун баардык мүчөлөрүн баш коштуруп, бир тамырга байлаган мүдөө качан да болсо аша зарыл. Канткенде улут

өзүнүн жер бетиндеги түбөлүктүүлүгүнүн гаранты **уңгутагдырына** (национальная идентичность) ээ калат? – ушул суроого айкын жообун табышы, таанышы зарыл...

Андыктан адегенде **диалектика** аталган мыйзамченемдин табияты, тарыхы-таржымалы тууралуу, анын маңызынан сырт калуу эмнеге согоорун, турмуштагы кубулуш окуялардын тамырын кармап, прогрессчил жолун чалуу зарылдыгын жана акыры барып эмне үчүн көчмөн бабалар турмуштун көзүн таанып, тарыхтын не бир коогалаңынан эсен өтүп келгендигин кеп салуу бүгүн балким көбүрөөк керегирээк чыгаар. Бир карасаң кыйыр, алыскы өңдөнгөн бу маселе азыркы акыбалыбыздын өзөгүн как жарытып берээр. Бая бизге сырттан таңууланган ылдамдык да ошондо өзү каалабаса да табиятыбызда буккан бир улуу кудуретти козгоор, аны бир багыттаар, кызмат кылаар. Андай болсо сөз обол ошого оосун. Калк таанымынан чыгып, соңунда, казыргы өктөм маселеге кайрылабыз.

АРАНИК

Мектепте жүргөн чактан: «бир кечкен сууну эки кече албайсың» деп улуу чындыкты айткан адам өткөн, ал – Гераклит» деп кулакка куюшкан. Чындыктын аты-ысмы болсо «диалектика» дешкен.

Көрсө, бу тууралуу көчмөндөр да о караңгы-караңгы замандардан бери эле «Аккан Суу» деп ырдап өтүшкөн экен. Караңгы демекчи, карама-каршылыктардын күрөш табияты, ички биримдик, чырмамыш жайы тууралуу Гераклитке чейин эле, ошол эле гректердин ичинде айткан ойчулдар болуптур. Эстесек, ириде Милет мектебинин ири өкүлү Анаксимандр келет эске.

Аэций: «Анаксимандр считал мир преходящим».

Аристотель: «Некоторые полагают, что из единого выделяются соединенные в нем противоположности, как говорит Анаксимандр...»

Симплиций: «По мнению Анаксимандра, рождение происходит не через изменение стихии, а через обособление, благодаря вечному движению противоположностей.. А противоположности «эти: теплое и холодное, сухое и влажное и др.»

Псевдо-Плутарх: «Анаксимандр говорил, что при зарождении этого мира из вечного выделилось животворное начало теплое и холодное...» (6. 271)

Анаксимандр ойчул бардыктын башат – байтүбү деп «**апейрон**» негизди атаган экен. Эгерде түбү жок Түптүн түбүндө да акыры бир Түк болду десек, анда, ошол – апейрон. Ал аба да эмес, суу да эмес, от дагы эмес, жер эмес, бу стихиялардан да булаңгыр, нары...

Анаксимандрга атайын көңүл оодардык. Ага грек философиясынын башаты саналган Милет мектебинин эң бараандуу фигурасы болгондугу үчүн эле кайрылбадык, Анаксимандрдын «апейрон» негизи жана андан карама каршы уюлдагы күчтөрдүн ажырап-айрылып чыгышы, кайра башатына кайрылышы ошол эле мезгилдери Азия тереңинде жашап турган орошон окуу, таанымдар менен тээ ичкериден киндиктешип турган үчүн атайылап мисал тарттык. Ал – даостордун илими. Абай баксак «**дао**» жана «апейрондун» табияты өзөктөш жаңырат. **Дао** да ошол. Ал – түбөлүк. Бардыктын башаты. Бирок кармаын десең кармалбайт, эске ирмесең, ирмелбейт. Түрсүз, түссүз. Жок дейин десен, бар жайда, жайнап-тигилип тиктеп турат. Айтса, тигилип тиктеп турганы – «**дэ**», же даонун бизге көрүнүп ачылып чыккан бир ырааны, поруму. Бир гана...

«Дао рождает единое. Единое рождает два начала: инь и ян. Два начала рожают третье. Третье порождает все сущее. Все существа носят в себе инь и ян, наполнены ци и образуют гармонию». Мына ушул эрбашат (ян) менен үрбашаттын (инь) бир бирине жуурулушкан гармониясы же карама-каршылыктардын биримдиги даонун өзөгүн түзөт да анын данегинде ашкан зор диалектикалык жанар катылганын жаңшайт. Ырас, Лао илимине үндөш идеялар Гераклитте бар. Ал деле ушу сыңар сүйлөйт. Эсеби, Лао айтат: «ущербное хранит совершенное, кривое становится прямым, пустое наполненным, ветхое сменяет-

ся новым; стремясь к малому, достигаешь многого...» (21. 42 гл.). Гераклит айтат: «холодное нагревается, горячее охлаждается, влажное сохнет, сухое увлажняется.» «Борьба – отец всего и всему царь.» «Одно и то же живое и умершее, проснувшееся и спящее, молодое и старое, ибо первое исчезает во втором, а второе – в первом» (6. 276) ... Гераклиттин дүйнө негизин кармап турган от-болмушу да өчүп-бүтүп барганында бийиктен паска агылат, жерге-сууга айланат, ошол эле ирмеминде жанар бүркүп көк кайсайт. Оодарылып оожалат. Же бул кыймыл дагы инь-яндын айланма агымын эске салат. Ал айткан субстанция – логос да Лао айткан даонун бир канатынан жалгам табат. Байыркы гректердин диалектикалык таанымы байыркы Чыгыштан ушундайча жаңырыкташат. Албетте, таасир жаатында ар кыл жоромол айтууга болот. Түпкү данек кайда өнгөнүн (ушуга кийин кайрылабыз) талашса болот. Бирок талашкыс да нерсе бар. Ал, мисалы, байыркы грек философиясына Египет, Бабыл, Финикий аркылуу Азиядан өткөн таасир. Экинчиден, Гераклит идеясынын байыркы гректердин өзүндө түшүнүксүз кабылданганы. Бекеринен антикалык дүйнө аны «Гераклит күдүк» («Гераклит тёмный») деп атабаган чыгаар. Айтса, байыркы Грек дүйнөсүнүн энциклопедисти Аристотель да аны кабылдабаптыр...

Бул, бул болсун. Эми Лаого кайрылып келсек, анын дао илими диалектикалык таанымга ушунчалык карк каныкканы эрксизден таң калтырат! Дао кудурети руханий жана материалдуу деп аталган болмуштун чегин бузуп, жээгин жоюп, күү-шаа кайнап сапырылып жатат. Ал ичте дагы, сыртта дагы. Б.а. ар башка зат, кубулуштардын арасын ырааттаган ошол, бир эле зат, кубулуштун ичин ирээттеген да ошол. Кезегинде ичтен тышка тебилипкеңип, же керинче сырттан ичке жемирип кирип, өзөгүн бузбай, кыймылын үзбөй жалгаш жаңырыкташат. Арийне, бул хаос эмес, ааламий гармония. Бийик менен Жапыздын, Ысык менен Муздактын, Ачуу менен Таттуунун же инь-яндын бир бирине айланып барган ырааты бар. «Ар ирмеминде карама-каршысына айланып барган – дао кыймыл» деген экен Лао зы. Бали! Мындан чулу, мындан кыска, улуу жалт айтылаарбы! Биринчи ирээт Лао катка алган бул таанымдын эң түпкү өзөгү Батыш адамы үчүн дайыма жабык калган. Анткени алар дао таанымдын чыныгы чалкар бийигине эч качан көтөрүлө алышкан эмес, менимче, Гегелге чейин... Мурда дагы, кийин дагы. Бир гана Гегель даосизмдин бүткүл уңгусуна шүңгүп чыккандай. Өз философиясынын өзөккү идеясын да ал балким... балким ошондон тапкан. Бирок... изин билги жашырып салган! Атаңгерү ай, инерциянын күчү, индивидуализмдин күчү, евроцентризмдин күчү! Ушунда бир ачылып көрүнгөн экен-эй! Гегелдей даанышман да өзүмчүл Батыш менталитетинин өзгөргүс кулуну экенин тана албаптыр. («Даанышмандык – пендечилик», даомыйзам).

Арийне, Батыш философиясында Гегелге чейин эле орошон байманалуу дөөлөт түзүлгөн. Бирок Гегель алардан айырмалап өзүнүн философиясын «абсолют идеализм» атаганы белгилүү. Ооба, абсолют! Аны Платондун бу дүнүйөгө тек сүлдөр сүртүп анык маңызын тосмо артында жашырып каткан *объективдүү идеясы* алымсындырбайт. Ошого эле окшош, аң сезимдин ачкычы сынган «куллудүйнө» («*вещи в себе*») чындыгын жарлаган Канттын купуя идеализми да кууш ага. Объективдүү дүйнөнү ой сезимдин тапкан чагылышы санап салган Фихте менен Берклинин жалаңкат субъективизми да анын эки дүйнөнү экчей алган чындыгынын жанында жарды, жарты. А балким табият менен аң сезимди (объективдүү, субъективдүү дүйнө) тең барабар чындык санап аны бир субстанция Абсолютта элдештирген, *төл (тождество)* бириктирген Шеллинг үндөш болбосун? Бирок Шеллинг *төптүгү* да түпкүлүгү барып бардык айырмачылыкты түк жойгон карандай абстракцияга чабат. Диалектика демекчи, бая айткандай, аа дейре эле байыркыда стихиялуу делген диалектиктердин кыркаары өткөн. Декарт менен Спиноза өткөн. Калдайган Кант өткөн акыл эстин антиномиясын иликтеп. Анын баарынын сабагы болсо болгондур. Бирок да «баардык мезгилден озгон, баардык замандардан бийик калган бирден бир билимдар адам» (Маркстын аныктамасы) саналган байгамбардай бул титан да өзүнүн башкы идеясынын өзөгүн барып-келип даосизмден алган экен, бирок, кайталайм, изин жашырып салган экен. Анын диалектикалык таанымды сапаттык жаңы баскычка алып чыгышы, орошон система түзүшү, б.а. бардык затты, кубулушту, табият, тарых, рухту бир айлампада тынымсыз өзгөрүп барган, өнүгүп барган, бир-бирине өтүп тепчишип барган дүйнөлүк бирдиктүү процесс катары карашы, жана эң башкысы - бар кыймылдын башат-теги ички карама-каршылыктын эсебинен ишке ашаарын нускашы (самодвижение, саморазвитие) Батыш дүйнөсү үчүн жаңы сөз эле. «Без Гегеля, конечно, обойтись невозможно, и притом нужно время, чтобы его переварить. «Малая Логика» в «Энциклопедии» – очень хорошее начало... Главная часть – это «учение о сущности»: раскрытие абстрактных противоположностей во всей их несостоятельности, причем как только собираешься удержать лишь одну сторону, так она незаметно превращается в другую, и т.д.» (44. 212).

Ал эми дал ушул маңыздын өзү дао философиясында канчалык эмин-эркин дуулдайт, поэтикалуу шаңында ырдайт: «Ал хаостон чачылган. Жерден, Көктөн мурда ачылган. О, үн десең үнү жок! О, түр десең түрү жок. Жапжалгыз жана солк эткис! Бар тарапка багыт алган – жолу ачык! Оңу дагы, Солу ачык! ... Түбөлүктүн түбүнө арылдаган, жок, түбү ансайын аңылдаган, жан жагына жайылып кеткен, жок, жайылып атып жыйылып бүткөн...» өзүнүн өзөгүнөн кыймыл тапкан даонун табияты ушу. «Агер сөз менен айткан болсоң, ал Даонун дал

өзү эмес. Агер маңызын атаган болсоң, ал даонун дал ысмы эмес» (1-эл. кот. авт.). Анткени ал акылга кармалбайт, эске ирмелбейт. Бирок жок дагы эмес – **бар жана бир**.

Эми Энгельс айткан Гегелдин «**Учение о сущности**» илиминен бир үзүм: Биринчи бөлүмүнүн бисмилла эскертүүсү: «*Абсолютное есть сущность*» (18. 264), экинчи бөлүмүнүн («Явление») бисмилла сабы: «*Сущность должна являться*» (18. 295). Экөөнүн тогошкон тоому: «*являющийся и существенный миры... оба суть самостоятельные целые существования, один должен был бы быть лишь рефлексированным существованием, а другой – непосредственным существованием, но каждый непрерывно продолжается в его другом и есть поэтому в себе самом тождество обоих этих моментов... Оба мира суть, прежде всего, самостоятельные, но они таковы лишь как цельности, и таковы постольку, поскольку каждый существенно содержит в себе момент другого*» (36. 117). Дагы: «*Сущность... содержит кажимость в себе самой как бесконечное движение внутри себя*». Дагы: «*...Разрешенное противоречие есть следовательно основание, сущность, как единство положительного и отрицательно-го*», – дейт Гегель.

Ленин улайт: «...переход, перелив одного в другого. Сущность является. Явление существенно». Эки диалектиктин айткандары тегинде даосизмдин «дао» жана «дэ» түшүнүгүнө кандай гана дал түшөт -ов! «*Превращение в противоположное – это движение дао,*» – дейт Лао зы. Ошенткен «дао» түпкү башат, маңыз болсо, дэ анын түмөн түрлүү, чексиз, чексиз... ачылып чыккан ыраңы, суурулуп чыккан турпаты. Дао өз Жолу менен дэге өтөт, дэ кайра өз Жолу менен даого житет. Же муну Гегель кайталайт: «*Сущность... есть то, что она есть... через свое собственное бесконечное движения бытия*»... «*Царство законов («дао» – Ч.Ө.) есть спокойное содержание явления; явление («дэ» - Ч.Ө.) же есть то же самое содержание, но представляющееся в беспокойной смене и как рефлексия в другое... Поэтому явление есть относительно закона цельность, ибо оно содержит в себе закон и еще более – именно момент самодвижущейся формы*»... (18.) Буган дао түшүнүгү Лаого чейин байыркы Кытай таанымында закон деген мааниде колдонулгандыгын гана кошумчаламакпыз. Ушинтип даонун табияты дүйнөлүк философия тарыхын мыкты өздөштүргөн Гегелдин диалектикасына эң орчун жем таштаган. Жок, дүкүлдөп жүрөк бүткөн! Бирок дао таасири муну менен бүтпөйт. Эмесе Гегель ойчулдун «абсолют идеясына» келели эми.

Бая айтылгандай бардыктын башаты саналган дао Жер менен Көктөн мурда ачылып (материя – идея потенциалы) ал экөөнүн арасын жалгап турган дао өз кудурети менен гана өзүнүн табигый жолунда (диалектика) эмин-эркин агылып жашап калган. Ошол субстанция-байтүптөн Түптүн Түгү

чи төрөлөт, андан *тайчи* (улуу чек) жаралат, андан *инь-ян* таралат. Инь-Ян болсо бар тирчиликке башталма саналат. Бар тирлик даонун мыйзамына баш ийип (диалектика) жашайт, өнүгөт, өсөт, кыйрайт, соолуйт, өчөт. Ошентип түп *башаты дао*го ашат. А *дао* кайрадан жаңыга башталма... Анын түбөлүктүү сапары ушул... Эми абай баксак; *даонун* айлампа жолу Гегелдин «*абсолюттук идеясынын*» баскан жолуна канчалык куйгандай дал! Тек, анын бир фазасына, даодон бөлүнүп кайра даого өткөн бир айлампа жолун толук чечмелеп мүнөздөгөн. Айталы, Гегель боюнча да ообол мурда, тил оозсуз өзүндө ийрилип тунган, өзүн али андай элек *абсолюттук идея* жашайт. Ал табиятынан ички карама-каршылыкка ээ, ошонун күрөшүнөн кыймыл табат, өз Жолуна сапар алат. Анын Жолу – өзүн өзү таануу. Бул үчүн ал үч тепкичи басат.

Биринчи - логикалык баскыч. Абсолюттук идея мында «*таза аң*», *зымырык ой* формасында тааныйт өзүн. Же логикалык түшүнүк, категориялар калыбында көрүнөт.

Экинчи - табиятка айланган баскыч. Бул, абсолюттук идеянын өзүнүн аңтара табиятын же материя маңызын тааныганы.

Үчүнчү - абсолюттук дух баскычы. Мында, өзүнө үңүлүп тереңдеп барган идея - табият маңызын танат, же андан ашыра серпилип кайрадан аң сезим – абсолюттук дух жайыгына чыгат. Ал - *жеке адамдык аң сезим, коомдук аң сезим* жана аңдоонун эң бийик формасына ээ болгон *искусство, дин, философия* баскычтарын басат. Бекеринен Гегель өзү ар бир тирүү пендени абсолюттук духтун жердеги чачырап калган тамчылары катары карабагандыр.

Ошентип соңку тепкичтин бар ыраатын басып өтүп, өзүн түнт булуң-бучкагына дейре аңдап болгон абсолюттук идея кайрадан өз башатына, бирок бу саам бар табышмагын жандырган, акчайыт универсуум маңызына кайрылат. Бул абсолюттук духтун ааламий салтанаты!

Эми байкагандырсыз; *абсолюттук идеянын* табияты, баскан жолу - *дао жолго* канчалык дал! Тек, даосизмдеги керемет поэтикалык образдын, философиялык даанышмандыктын данегин алып, кыраа немистин тыкыр тактыгына салып, интеллектин тилине которуп, логиканын темирдей бек коргон торунда кармап, караан акылда калчап, категорияларда жиликтеп, батыш усулунда кайрадан насыкаттап салган экен шер Гегель. Ушинтип Батыш менен Чыгышты бүтүндөй жууруп, эки дүйнөнү (материалдуу, идеялуу) элдештирген титан гана «менин философиямдан соң абсолюттук идея өзүн таанып бүтөт, ал адамзаттын акыркы чындыгы» деп жүрөгү даап айта алмак! Жана ал бу баага татыктуу... Маркс кайра-кайра Гегель сындаган мистицизмдин булагы да, аган кайрылбай кое албас зарылдык муктаждыгынын да себеби ушул жакта – даону тана албастыгында! Эки дүйнөнүн чындыгын кармоо далалатында.

Белгилер нерсе, Гегелдин «Философиянын тарыхы» эмгеги анын байыркы кытай, инди философиялары менен канчалык терең тааныш болгондугун да астейдил нускап тургандай. Демек, ал өз философиялык системин түзүүдө Чыгыш, асыресе, байыркы кытай – дао булагын эч кыйгап өтө албагандыгын да ачык каңкуулап турат. Ал өзү улуу «Ицзинди» «түк түшүнүксүз татаал табышмак» атап, ач талаага каңгытып таштап салгысы келгендигине карабастан – зыңгыр немис текеберленип! Демек, кайталайлы, **Гегелдин из жашырып салган бир улуу булагы байыркы грек стихиялуу диалектикасы – апейрон, гераклиттерде эле жатпайт, ал системдүү дао философиясынан да астейдил жылжып келген** деп ишенимдүү айтсак болот.

Гегелден кийин тарыхый аренага чыккан залкар аалым Маркстын диалектиканы материалисттик духта тереңдетиши, орошон илимий ачылыштардын жүрүшү, коомдук зор өзгөрүштөрдүн агымы, бул - конкрет башка мезгилдин продуктысы жана анын баары улуу немистин – Гегелдин баасын бир кемитпейт, тескерисинче материалдуулук менен идеялуулуктун тең катышын кармаган чыныгы диалектик катары анын караанын соңку окуялардын фонунда балким баштагыдан да бараандуу, чулу дааналайт... Баса, Гегель илиминин жанында марксизмдин да баасы эч кемибейт. Алардын өз сөзүнчө аягы башын аңтарып коюшканы болбосо марксизмде диалектикалык идея чып-чыргасы корбой чылк калды. Муну диалектикалык тааным өзөгүн таамай кармаган Энгельс так айткан: «*Маркс был и остается единственным человеком который мог взять на себя труд высвободить из гегелевской логики то ядро, которое заключает в себя действительные открытия Гегеля в этой области, и восстановить диалектический метод, освобожденный от его идеалистических оболочек, в том простом виде, в котором он и становится единственно правильной формой развития мысли*» (41. 797)

Абай баксак, бул ушундай да, ушундай да эмес сыяк. Маркстын кайталангыс тарыхый ролу да ушерде. Ушундайлыгы; туура, диалектикалык өнүгүү идеясын толук таанышты, алышты, тек материя тегиздигине салышты. Ушундай эместиги; балким «Гегелдин философиясы башы менен турат» деген чалгай бүтүм. Ооба, анын абсолюттук идеясы акыры түбү кайрылып өзүн аңдаган абсолюттук идеяга айланат. Бирок ошол «айлануу жолунун» өзү, б.а. тарыхы таңкаларлыктай гармонияга канык каршы-терши тепчишкен (!) тейинде маңыздалат. Же анда *форма дайым мазмуундалган. Мазмуун кайра формага канган*. Табияты да жанданган (одухотворен). «*Закон есть существенное явление*». Демек ал, бир карасаң, башы менен эмес, тетирисинче Дух, Материя аталган кош аягында турган, абсолютка бараткан бүтүн дене сыяктанат. Анда *таза абсолют идеяга* айлангычаң ушул кыймылдуу тең салмак калат. Марксизм,

ушул салыштырма гармонияны бузду. Рухту өксүтүп, салмакты бир тарап материя тегиздигине оодуруп кетти.

Аал, тарыхый материализмине келсек, Маркс окуусу - Батыш кыртышынын тарыхый, табигый туундусу, Батыш өнүгүү жолунун бар булуң буйткасынын күзгүсү, прагматик маанай баскан Батыш менталитетинин, дүйнө кабылдоосунун айкын чагылышы, Батыш рамкасынын чеги. Коомдук өнүгүш өзүнүн эң бир динамикалуу, бай, татаал жана ансайын табышмагы артылган, илими өскөн, материалисттик дүйнө карама каршылыктары ушунчалык жылаңачталган тилкесине өткөндө тагдыры аган туш болгон Маркс канчалык титан болбосун мындай кырдаалда өз терисинен эгерим суурулуп чыгып кете алмак эмес. Кете алган эмес! Материалист болбоско аргасы да жок эле. Акыйкатта, ал өз кыртышынын Биринчи Адамы. Өз мезгили менен эрөөлгө чыгып жеңген Эр. Марксизмдин диалектикачыл потенциалын пайдаланбай, кийинки жандуу турмушта байытып барбай, аны бирден бир өзгөрүлбөс илим санап, Батыш, Чыгыш, Көчмөн жайга бирдей универсал урунуп, акыры догмага айлантып жыгып тынышканы үчүн кеменгер өзү эч качан күнөөлүү эмес! Кечир, Маркс...

Гегелдин диалектикалык идеянын маңызын даосизмден таап сиңирип кеткени менен сөз бүтпөйт. Бул да али толук чындык эмес. Диалектикалык идеянын чыныгы башаты балким башка жакта. Көчмөндүхт!

Байыркы Кытай жана байыркы көчмөндөрдүн алака катышы, таасирлешүүнүн ыктымал багыттары жайында «**Теңирчилик**». Улуттук философиянын уңгусуна чалгын аталган ой толгоомдо кыйла токтолгом (Б; 1994). Анда даосизм философиясынын башкы түшүнүгү «*инь*» жана «*ян*» көчмөнтаанымда «*оң*», «*сол*» деген мааниге жанаары айтылган. Оң-Сол түшүнүгү көчмөндөрдүн тээ караңгы-караңгы замандардан калыптанган бай материалдык, руханий маданиятында, эстетикасында, этикасында, этнографиясында, кыскасы, кыбыр эткенин мүлдө тепчип дүйнө таанымы, жашоо мүнөзүнүн өзөгүнө өсүп кең системге айланганы айтылган. Көчмөндүн жан-денин, дээр-зээнин Оң-Солу дамамат Орто аркылуу оошкон-коошкон, тең салмакталган Теңирчилик түзөт. Бул сөз куру болбосун үчүн жана ал азыр өтө тыкыр мааниге ээ үчүн буга эми атайын токтолуу зарыл.

«ОГУЗ КААН» ЖАНА ДИАЛЕКТИКА

Бүткүл көчмөн дүйнөнүн башын кошкон «Огуз намэ» эпосу баарыга дайын. Өзүнүн улуу чындыгын карт мезгилдерде каңгытпай, караңгы замандарга тоздурбай аман алып чыгыш үчүн не бир образ, метафора афсанага жууруп-кынап абай каткан көчмөн журт дал ушул оймоктой чакан эпосуна оожалган маңызды мөлл чөгөргөн экен - ов! Ошо оожалган мазмун, эпосто, байыркы кытай жылнаамаларына да түшпөгөн карт замандардын тарыхы

жыш катылганы менен эле чектелбейт экен. Анын балким эң башкы баасы көчмөндөрдүн диалектикалык тааным системасын – Теңирчилигин уңгусунда зыл уютуп турганы экен. Кыска ишараттайлы.

Огуз каандын башаты да Теңир менен байланышат. Жол Теңирден башталат. «Болсунгул деп дедилар». Ушинтип бир Улуу Эркөн Дүйнө аавал жаралат. Теңир эрки жарланат. Ошондон соң Ай каган көз жарат, уул табат.

Эпосто бул мындайча сыпатталат:

1

*“Болсун!” деди, болдурду.
Дагы андан соң кубанычка тунду,
Ай Каган көз жарды да болду уулдуу.
Баланын өң-чырайы көк чаар еди,
Эрини алоо, көзү өрттөй
Чачы, кашы кара еди.
Тектүүдөн теңдеши жок көрктүү.
Ошол уул бир оозанып энесинин ак уузун
Мундан артык эмбеди. (48)*

Аалымдар «Ай каган көз жарды» деген кабарга карап мында алыскы бир матриархат доорунун жаңырыгы жатат дешип мазмунду жерге ийишкен экен. Акыйкатта ал - Көк маани, көчмөндүн философиялык түпкү таанымынан кабар айтат. Көк– Эр башат, Жер – Үр башат; Күн – Эр башат, Ай – Үр башат. Ургаачы башат катары Огуз каанды көз жарган да Айкаган. Атасы Күн көмүскөдө турат. Же муну эми Манас жарытат:

«Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй». Эки башталыш бири-бири менен диалектикалык катышта. Бирисиз – бири жок. Бири – Оң, экинчиси ага - Сол.

Анан да жашоо турмуш кыймылда. Анын бир маңызы «күрөш» – сырткы маани, бир маңызы «сүйүү» – ички маани (көчмөн философиясынын улуу маңызы ушунда). «Күрөш» маани - «кыят» темасынан жана кандуу казаттардан көрүнөт. Айтталы, Кыят ал - жырткыч. Ал аюу алды, бугу алды, жан бүткөндү кайсады. Кезинде Кыяттын түбүнө Огуз жетти. Өлгөн Кыят ичегисин да бир шумкар жеп турду. Аны жебенин тили мерт кылды. Ушинтип баары айланыш-чырмалыш айлампада ийрилген дүнүйө... Бул мааниде жашоо – «күрөш», бирине бири жем, өлүм-өмүр таймашы. **Дүңүндө – дүйнө карама-каршылыктардын биримдиги.** Эпосто бул мындайча ачылат:

3

*Ал заманда аерде,
Бир калың чер бар эле,
Күркүрөгөн дайра өзөнгө шай эле.
Жерде сызган туяктуу көп,
Көктө учкан канаттуу көп жай эле.
Ошол ормон ичинде үлкөн кыят бар эле,
Жан бүткөндү, мал бүткөндү жээр эле.
Үрөй учурган бир ушундай аң эле
айбаты зор айбарлуу,
Өгүз каган ченебес эр бу кыятты
ууламакка ой кылды.*

4

Калкан илип карыга, саадак
асып далыга,
Колго найза, жалаң кылыч
жаныга алып,
Кетти аттанып. Бир бугу алды,
Тал чыбыктап даракка таңды.
Келди эртеси таң дык салган чагында.
Көрдү ошондо: ал кыйат алып
турур бугуну.
Жана бир аюу алды, алтын белбагы
менен даракка чалды.
Таң куланөөгү келгени, дагы да
көзү көргөнү:
Ал кыйат эми алып турур аюуну.

5

Ошондо Өгүз түпкө тартты.
Түйүлүп бирде заардуу
Кыйат челет, жалын бүркүп
кайсалайт!
Бирде Өгүз жаалдуу бырча-бырча
найзалайт!
Кылыч менен шылый чаап башын
кести, байланды.
Бир караса бир шумкар кардын
жарып кыйаттын
Ичегисин жеп туру. Жаасын
бетке кармай берди.
Шумкар өлдү. Кести башын.
Айтты анан:
Бугу алдың, аюу алдың,
Анан кайдан жай алдың,

6

Темир найза жеп тындың.
Жейм деди шумкар кыйатты,
Жебенин тили мерт кылды, –
деди да кайтып кетти.
Кыйат жайы ушундай.

Жогорудагы карама-каршы күчтөрдүн айыгышкан күрөшү андан ары Оң-Сол биримдигинде же Сый (сүй, сүйүү) тегиздигинде уланат.

Огуз каандын биринчи үйлөнгөнү Теңир кызы. Аларга коюлган ат да Теңирден келет: Күн хан, Ай хан, Жылдыз хан. Экинчи үйлөнгөнү Жер кызы, аларга коюлган ат Жерден келет: Көк хан (Асман эмес, Жердин бети же, Көк мааниде, ал, Көк-Асман эпосто Теңир делет), Тоо хан, Деңиз хан.

Жана бир күн бир жерде,
Көк Теңирге сыйынууда эле.
Күүгүм уюду. Көк Теңирден көгүлжүм
нур куюлду.
Күндөн жарык, Айдан наарлуу.
Өгүз каган жүрүп берди. Көрдү анан

7

Ал жарыктын арасынан бир кызды,
Жандан жалгыз. Көркү арбаган
Нурдай сулуу жан эле.

Маңдайында шоолаланган жарык
меңи бар эле –
Алтын Казык дегидей!
Көз талыткан көркү ушунча –
Күлсө Көк Теңири кошо күлөөр,
Ыйласа Көк Теңирде түн түнөрөөр!
Бир көрүп ашык болду.

8

Алды аны, бирге жатты,
балын татты,
Бүттү бойго. Күндөн күн өтүп,
айы жетип
Ал бийке күз жарды да балкайган
үч уул тапты.
Абалкысына Күн ат койду,
Андан соңу Ай ат болду,
Акыркысына Жылдыз ат конду.
Жана бир күн Өгүз каган ууга чыкты.
Көөлгүп көл жатат дейт.
Көлдүн уюлунан,
Көрүнөт бир дарак дейт,
ал дарак көңдөйүнөн

9

Бөлүнөт бир сулуу дейт.
Көздөрү көктөй тунук мелтиреген,
Чачтары дарыядай шаркыраган,
Тиштери тизген бермет!
Чырайын бир көргөн жан чыдай албай
Кымыздай шар ачыган,
Кыжылдап дил кусасы боюна тээп,
«Жанымды ал!» деп жалбаргыдай.
Өгүз каган
Өрт түшүп өзөгүнө өзөлөнүп
сүйүп калды.

10

Алды аны, бирге жатты,
балын татты,
Бүттү бойго. Күндөн күн өтүп,
айы жетип
Ал бийке көз жарды да балкайган
үч уул тапты.
Абалкысына Көк деп ат койду,
Андан соңу Таг аттуу болду,
Акыркысына Деңиз ат конду.
Уулдарынын урматына улуу
той берди,
Жамаагатка жар салдырып,
Мыктуулдарын кеңешке алды.

Баяндан байкалгандай, мында Асман кызынан төрөлгөн Асман балдары (Күн, Ай, Жылдыз) жана Жер кызынан төрөлгөн Жер балдары (Көк, Таг, Деңиз) бири-бирине агайын, түгөйлөштөр катары ачылып турганы кызык. Асман менен Жер арасын - Көл уюлунан Көккө бургул суурулган дарактын (Көк Чынар - Дүйнөлүк Терек!) түркүк кошуп турганы, дагы кызык. Эркисизден улуу Манастын «Асман менен Жериңдин Тиреөчүндөй көрүнгөн» айжаркын философиясы жадыда жаңырат. Ушинтип,

эпос сырт канатында бая кыйат мазмуундуу карама-каршылыктарда күрөштүү көрүнсө, эми ички канатында Асман, Жер Үрлөрү менен купташтыкта, алардан туулган балдардын жупташтыгында биримдиктүү түгөйлөш, сүйүүлүү манасчыл ачылат.

Карама-каршылыктардын сырт күрөшү жана ички биримдиги эпостун андан аркы окуя-баяндагында жаңы мазмуун образдарда улам артылып тереңдей берет. Бул Огуз кагандын Ордо кеңиткен казаттарында көрүнөт. Акыйкатта, Огуз кагандын улуу жортуулдарынын тарыхый тамырлары өтө тереңде, караңгы замандарда катылган жана аларда болуп өткөн тарыхый окуялар, замандар, доорлор болуп көрбөгөндөй өтө экспрессивдүү бир-бирине кабатталган, катмарланган. Бул улаңгайыр тарых алиге ырааттуу хронологиялуу, а эң башкысы, тарыхый-философиялуу изилденбей келет жана ал дагы эле келечектин иши бойдон калууда. Биердеги биздин максат – «Огуз кагандагы» ошол тарыхый философияны да эмес, так философиянын өзүн гана так учкай нускап коюу экенин эскертмекпиз.

Ошентип, Огуз каган дүйнөнүн жарымын чаап болуп (күрөш маани), кайра Ордосуна оролот.

Бир күнү Теңир кызынан туулган уулдарын Күн Чыгышка сапар атказат. Алар жаа таап кайтат. Жер кызынан туулган балдарын Күн Батышка сапар атказат. Алар жебе таап кайтат.

35

*Эми, эпаадам калбасын унут,
Кагандын кеңешчиси бар эди ысмы
улуу Түрүк
Жайкалган ак сакалы, буурул кары,
Кылымды билген кыраа эле,
Сүйлөгөн кеби мураа эле.*

36

*Түндөрдүн бир түнүндө түш
көрүптүр,
Түшүндө мындай кызык иш
көрүптүр:
Күн тууштан Күн батышка,
Керилет алтын жаа дейт.
Түн жагын түптүз мелжелп,
Тебилет күмүш ок дейт.
Ойгонуп уйкусунан, толгонуп
тынчы кетип,
Таңында Каганына таазим этип,
Түшүн аяң кылат, баян кураат:*

37

*– Ай Каганым, өмүрүң болсунгул узун!
Төрөлүк болсунгул түзүн!
Теңирим түштө көргөнүм өңгө
келдирсүн.
Тең дүйнө жериң уругуңа бердирсүн!
Каган кары үгүтүн куш көрдү дейт,
– Түшүң түш эмес, түш келгил: –
дейт.*

*Анан кашына жыйып бар уулун,
айткан экен:
– Көңүлүм күсөйт салбуурун,
Бирок ой жеткенге кол жетпей
мында турум.*

38

*Эми Күн, Ай, Жылдыз үч уулум,
Таң атаар жакка силер бар.
Көк, Таг, Дөңиз алты уулум,
Түн түнөөр жакка силер бар.
Салбуурун мыктап салыңар да,
санаада дартты табыңар.
Үч улуусу таң атаарга барышты.
Үч кичүүсү түн түнөккө чабышты.
Күн, Ай, Жылдыз уу сапарын
карытты,
Кайткан жолдо бир алтын
жаа табышты.*

39

*Каганга тартуулашты,
Карт Каган карс-карс күлөт,
жааны иет.
Карс сындырып үчкө бөлөт:
– Жаага эми силер эге,
Жаа атаар көккө жебе...
Жана бир күн Көк, Таг, Дөңиз
удан кайтты,
Жолунан бирдей күмүш үч ок тапты.
Каганга тартуулашты.
Карт Каган карс-карс күлөт,*

40

*Жебени үчөөнө үлөштүрөт
да, айтат:
– Үч жебе үчөөңө энчи.
Жаа атса ок көккө төнчү...*

Ушундан соң каган улуу той берет. Оң жакка алтын жамбы илдирип, алдына ак кой байлатат. Сол жагына күмүш жамбы илдирип алдына кара кой байлатат. Биринчи, Теңир кызынан тапкан үч уулун Оң жагына алат. Экинчи, Жер кызынан тапкан үч уулун Сол жагына алат. Биринчи үч уулуна жаа тартуулайт: «Жаага эми силер эге, жаа атаар Көккө жебе». Экинчи үч уулуна жебе берет: «үч жебе үчөөңө энчи, жаа атса ок Көккө төнчү». Асман уулдары алтын жааны үчкө бузуп бөлүп алышат, андыктан алар «Бузук» аталышат, Жер уулдары үч жебени бир бирден бөлүп алышат, андыктан булар «Үч Ок» аталышат. Мындан соң каган дагы балдарынын ар биринин Жолуна карап улуу, кичүү устукан үлөштүрөт.

Ошентип баарын Жолго салып, Ордуна кондуруп санаасы жайланган каган Көк Теңирине түбөлүк сапар алат.

Жогорудагы болушунча бир шилтем берилген кыска баян эпосто мындан да кыска, мындан да так, миң кылымдарды бир күн боюна шыкап кыскандай чылк ишааралуу, символго карк, а бирок, керемет шыңгыр поэтикалуу берилгени таң калтырат!

Ошондон соң Огуз Каган көңүлү
тынып, элин жыйып,
Улуу Курултай чакырды дейт,
Таңдайлашкан билги, чечендерин,
Маңдайлашкан баатыр, кашка
эчендерин
Кашына алып, Каган наркы менен
Калкайып Ордосунда олтурду дейт.

41

Оң жагында он эки канат – ак өргөө,
Түндүгүндө алтын шумкар,
Оң иргеде он эки айры бугу.
Сол жагында он эки канат ак өргөө,
Түндүгүндө күмүш лаачын.
Сол иргеде мүйүзү карыш кулжа,
Оң жагына Бузуктар отурушту,
Сол жагына Үчоктор отурушту.
Каркыттап кырк күнү той курушту.

42

Анан каган үлүштөп журтун бөлүп
уулдарына
Айтыптыр: Канчама ашуу аштым,
Канча жоо менен салгылаштым,
Аргымак минип алкынттым,
Айза сайдым, жоо жыктым.
Касым кан жутту, досум шаң күттү.
Баары бүттү.
Эми өтөөр чагым Көк Теңириме.
Ыкыбал,
Кайыр кош! Калың журтуң күтүп ал...

Аяр баксак ушунун баарында калк философиясынын кайнары канчалык карк катылып калган – ошол! Бүтүндөй Асман – Жердин катышы жатат мында.

Асмандын бийик – оң (ян), экени, Жердин жапыз – сол (инь) экени;

Күнчыгыш Жолу оң экени;

Күнбатыш Жолу сол экени;

Оңдун жолу улуу экени (жаа окту жумшайт), Солдун Жолу кичүү экени (жебе жумшаган жакка учат);

Ак кой (жарык – ян) Жолу оңдо экени, Кара кой (караңгы – инь) Жолу солдо экени;

Алтын – улук (оң), Күмүш – кичик (сол) экени,-

Ошондон улам уул балдарына үлөштүргөн ар устукан да тек даам сызуу тартиби эмес, ар адамдын социалдык даража ордун Теңир Эркине ылайык курган ыраат экени образ тилде, сюжетке бап, эриш-аркак чырмалыш берилет. Оңду Сол ээрчиши керек, ошондо гана Дүйнө ыраатталат деген белгилүү фалсафий бүтүм ырасталат. **Бул диалектиканын ички биримдик - Сый мааниси.** Асман – Жердин, Кан – Каранын, Улуу – Кичүүнүн, Аял – Эркектин Теңирмисалдан агылган Сүйүүсү. Эки чекти кошуп-жошуп **Дал Ортодо дайыма - Каган Ордо! Оң менен Сол дамамат оошуп-коошуп, бир-бирине этишип-өтүшүп турган Улуу Теңдээл – Түркүк Манас, Ордо-Орто!**

Ошентип Көк Теңиринен башталган Жол бул Дүйнөнүн өзөгүн тепчип, жашоо – күрөш майданында да, жашоо – сүйүү айдычында да бар маңызын таанып-канып болгон соң кайрадан Көк Теңирине кайтат. Бул, бая, Даонун кайра артылып Дао – Башатка ашканына окшобойбу? Абсолюттук Духтун өзүн таанып болгон соң кайра айланып Абсолют Идеяга айланганын эске салбайбы? Улуу айламп...

Арийне, эпостун окуя маңызын тек сырткы белги санап, аны диалектика эмес, метафизика деп жарыялаганга ашыккан китеп чилистендер да табылат. Кантесиң, көчмөндөр диалектикалык таанымын эч качан карандай акылда калчап, категорияларда жиликтеп бербестигин, бул анын табиятында жок экендигин, тек турмуштун жиксиз биримдиги, дүйнөнүн ошол тереңги ички кыймылын окуя, образ, метафора, каймана тил, ыр, макал, лакап өңдүү чулу мазмуунда как жарып кармап, дал чагылтып, өлтүрбөй-каптырбай көчүрүп тирүү алып жүрөөрүн, ал тааным көчмөн формада гана көрүнөөрүн нетип айтасың?! Ал аз келсе, Дүйнөнүн өзөгүнө өткөн жашоосунда, ага эриштелген этикасында тунганын кантип түшүндүрөсүң. Кайра туулуш керектир ал үчүн...

Бая ТЕҢдин сырт кырын *диалектика* атап, ич кырын сүйүү дедик. Уюлу-уюгу – Улуу Түркүк, Каган Ордо! Эмесе, көчмөнтаанымдын көзү Батыштаанымдан так ушерден бир ажырымдалат!.. Батыш таанымда диалектика маңызы *карама-каршылыктардын күрөш биримдиги (единство противоречия, единство противоположностей)* деп аныкталган. Ал ички кыймылдын башатына башталма делет. Өзүнө дейре «түбөлүк тымып жаткан жыңң ааламды капыс күү-шаа түшүрүп тынчын алып чыккан» Гераклит да: «*все вещи противоречивы*» деп айткан экен. «*Раздвоение единого и познание противоречивых частей его есть суть диалектики*» деп жазган экен Ленин. Ал эми Маркс алардан да ашырып кеткен: «*существование двух взаимно-противоречащих сторон, их борьба и их слияние в новую категорию составляют сущность диалектического движения. Тот, кто ставит себе задачу устранения дурной стороны, уже одним этим сразу кладет конец диалектическому движению*». Ошентип Болмуш, кубулуштун тээ түпкү жердигинде эле «*карама-каршылыктануу*» деп маңыздалышынын, а тургай бир ыптасы «*жаман жак*» («*дурная сторона*») катары акценттелишинин өзү да биресе ойго салат...

Адамдар «диалектика» деген сөз жарала электен мурда эле диалектикалуу ой жүгүртүшкөн деген эмеспи эсил Энгельс. Эмесе көчмөнтаанымда да ошол түпкү «карама-каршылык» аталган түшүнүк «түгөй» деп түбүндө аа таптакыр кайчы түшүнүктөлгөн болбосун? Бир эле учурда мында да, мында да эмес үзүлбөс кыймыл **салмак ооп тайгаланып бараткан так ушул кырдаалында «ТЕҢ» деп аталып жүрбөсүн?**

Айталы, сырт тегиздиктеги, Бийик – Жапыз, Ысык – Суук, Жакшы – Жаман, Ачуу-Таттуу – булар, тек, пенделик түшүнүктөгү карама-каршылык, ал эми Теңирий деңгээлде, Кудай даражасында бирисиз-бири жашай албаган ичкертен байланыш чырмалышкан, үзүлбөгөн-сүзүлбөгөн Уч менен Түптүн биримдиги. Дүйнөнүн бөлүнгүстүгү. Арылдаган Аккан Дүйнө... Ырас андай болсо Асманга Жер, Аялга Эр, Ысыкка Суук, Сууга От – **Түгөй!** Карама-каршылык эмес! Акыйкатта, бул Түгөй бир-биринен автоном бөлүнгөн өз-өзүнчө бүтүндүк эмес. Кыймылдуу агымындагы Кош-Түгөйдүн ар бири бир жылт ирмеминде гана ички жүзүнө (оң, терс) ээ чыгат, ошол эле кезде алар бирисиз-бири жашай албаган сыңар, жарты. Бирине-бири түгөйлөшүп барганда гана, бири экинчисинен маңызын таап канганда гана **Бүтүн** маңызга ээ болот. Толот! Жашоо, кыймыл чыгат. Ушундай маңыздалганда гана бул биримдик каршыккан карама-каршылыктардын күрөшү эмес, ынтылган-умтулган Сүйүү катары мазмуундалат. Бири-бирине чексиз, чексиз түгөйлөшүп.. түгөйлөшүп бүтпөй барган мазмуунда гана ал **Төптүк** Жолунда болот.

Ич тегиздигине серп салсак тайгаланып бараткан кырдалында кыймыл «**ТЕҢ**» аталып жүрбөсүн дедик. Бирок бул да абсолют Тең эмес. Же керинче ТЕҢ бириккен ирмеми да абсолют Ааламтөп (абсолютное тождество) эмес. Анткен - метафизика. Ал дайыма - «**бири кем дүйнө**». А дүйнө агат, агат... бир ченинде ал жартыланат, сыңарланат, **түгөйгө** ажырымдалат, бир чегинде ал кайрадан баш аягы кошулат, жошулат, **бүтүндөлөт**, токтобойт. Аккан Дүйнө... Бири-бирине чексиз, чексиз... түгөйлөшүп, түгөйлөшүп... бүтпөй барган мазмуунда гана ал Төптүк Жолунда болот. Бул жол - Сүйүүгө умтулган Жол. **Түгөлдүккө!**..

Суроо туулат: экөөндө тең тынымсыз бир Аккан Дүйнө, ички кыймыл, андай болгон соң Батыш, Чыгыш деп ажырымдап не? Бөлбөй-ак койбойлубу! Ооба, Жараткан деңгээлде ошондой. Бирок пенде деңгээлде ал, айла канча, ушинтип эки башка мазмуундалган. Азыркы Дүйнө сүрөтү ушуга байланыш. Айталы, «карама-каршылык» деген сөздүн өзүндө түртүлгөн маанай. Аа, кайчы, «түгөйлүү» деген сөздүн өзүндө тартылган Сүйүү. Батыш, Чыгыш эки руханий континент арасында, арийне, эч качан кескин кытай чеби кармалбаса да дүңүнөн ушундай эки ажырым Жол баскан.

Дүйнөнүн Сырт маңызына басым салган Батыш өнүгүү, андыктан, коомдук системалардын улам бирин-бири жокко чыгарган ыраатын баскан (муну алар: *танууну тануу* деп категориялашат) тынымсыз социалдык силкиништерди баштан кечирген, өзүнүн бар илим теориясын, окууларын да басым ошого негиздеген. Дарвин, социал-дарвинизм, фрейдизм, неофрейдизм, акырында барып марксизмдин да тап күрөш тууралуу илими, эскини жаңынын улам күчтөп жоюшу - так ушул «карама-каршылыктардын күрөшү» теориясынын жемиши.

Ошентип диалектика тааным Батышта эң жалпылай айтканда кара жерден боорун көтөрө албаган канатсыз тейде калып, күчтүүсү алсызын жойгон, «бөдөнөнү кыргызга жем жараткан» жаныбар деңгээл, мал мыйзамда чектелип, кара жердин кишенин жарып чыга албаган.

Дүйнөнүн ич маңызына басым салган көчмөн өнүгүү - бирисиз-бири жашай албаган сыңар, жарты, андыктан ал Түгөйлөрдүн толукталуу Жолу, бирине-бири агылган Сүйүү мээрим. Ал Теңирге Жол алган, Жер кишенин кыйраткан! Карама-каршылыктар Сүйүүдө чечилген жерден, Түгөйлүүлөр Улуу Уюлда (Каган Ордо!) жиксиз уюган ченден Жаратканга Жол жалганаар... ЖОЛГО – Нурга айланаар, Барга айланаар, Бирге айланаар...

Бая Көк Теңирден башталып бул Дүйнөнүн маңызын каршыккан каршылыктарда да, андан артылып барып Оң-Солдун гармонияга умтулган өр Жолунда да бир бүтүндөп таанып болгон соң, соңунда, Адам, Коом, Эл курум, Мамлекет тартибин ошол ыңгайда ырааттаган баба кагандын: «*Эми өтөр чагым, Көк Теңириме, ыкыбал, Кайыр Кош, калың журтуң күтүп ал*», – деп дүйнөлүк айлампал жолдо (спираль) бизге калтырган карыбас арыбас асыл осуятынын учу ушуякта. Сүйүү коргоно билиши керек. Андыктан тереңги Сүйүүнү сакташ үчүн, калкалап калыш үчүн гана сырткы Кара күч зарылданат. Күчкө күчтү тиреш үчүн, Сүйүүгө Жол жиреш үчүн диалектиканын Сырт кыры ишке кирет. Анын соолгус гүлазык күчү да ушунда – Сүйүүдө. Жок, Сүйүүнү аттап каршылык карандай максатка айланып чыкса анда Нурдан Жолу кесилет, көзү таңылат. Кара күч Кыят түр күтөт. Жан бүткөндү Мал бүткөндү, Дүйнө бүткөндү кайсап чыгат. Жашоонун Башкы Маңызын аттайт, акаараттайт. Айланып келип акыры ал өзөккү ич маани – Сүйүүгө кол салат, соңунда өзүн өтүнөн жарат.

*Жакшы кылсаң өзүңө,
Жаман кылсаң өзүңө.
Өөдө карап түкүрсөң,
Кайтып түшөөр көзүңө.*

Көчмөн философиянын улуу сабагы ушул!

Аабалкы да, акыркы да чындык ушул. Ал - универсалдуу. Эмики экономика максаты, мамлекет маңызы, Адам, Коом, Асман алакасы ана ошентип байыркыда эле баба каган тарабынан көрөсөн бир чечилген! Ушул улуттук идея Огуз каан элин сактаган. Хаосту жойгон!

Демек, Батыш менен Көчмөн таанымдын башатында айры Жол. Цивилизациялуу адамзаты ушул деп Батыш маңызын башыбызга ширгедей жапкылары келген азыркы реформатор башчыларга ушул түпкү чындык бир нерсе айтаар бекен? Баса, аган да агаарбыз, бараарбыз...

Анда-а, анда, атасы Каракан заманында да ушундай бир Хаос баскан экен. Ар кыл эл, уруулар ар бутка сыйынып кеткен экен. Чачкындалыптыр. Ошондо улуу чындыктын уңгусун кармаган

уулу Огуз каан кайра баарын бир дилге – Теңирчиликке уютуптур. Ал эми элди Эл кылып сактап калаар бир ишеним – монотеизм экенин карт тарых жакшы билет. Көчмөндөр ошентип тээ караңгы замандарда эле бир монотеизмге (бу да Батыштагыдан башкача түшүнүктөлгөн), Теңиризмде бириккен. Демек, Теңиризм, тек, Көккө сокур табынган фанатизм болгон эмес, терең илим болгон. Сырлуу Аалам болгон. Ошол себептүү гана ал элди аң-сезимдүү уютта алган, бир багыттуу нуктай алган, кебелгис күч, кең ишеним берген. Ал күч, ишеним, кайталайм, анын өзгөчө **диалектикачыл** ыкмасында катылган. Гераклит айткан чындыкты («бир сууну эки кече албайсың») алмустактан көчмөн тек, шаркыратып ырдап салганы ошол.

*Муздактан музду эритип,
Сайдан чыгат Аккан Суу.
Адам айран калгандай,
Жайдан чыгат Аккан Суу.
Өзүндө кубат болбосо (самодвижение/
Кайдан чыгат Аккан Суу...*

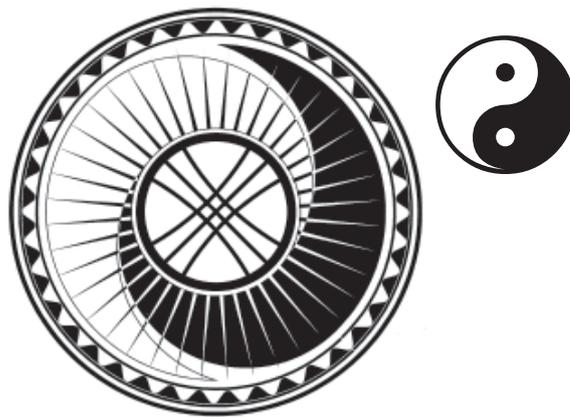
Аккан Суу-Дао сыңар. Ал кыймылды өзүнөн табат. Бирок мындай ой биздин Батыш усулунда окуп чокуган, категория, терминдерге карк канган аалымдарыбызды анча ийите бербейт. Ар-ар жерде чочуй айтылган чокон пикир, ашып барса баео диалектизм катары гана кабылданат. Ал Батыштыкынан өзгөчөлүү Жолдо ачылган, бирок уңгусу жалпы (Гегель аркылуу өткөн), чулу, кең систем, кеменгер тааным экенин элес албайт. Ал эми *оң-сол* алар үчүн тек: *правое и левое*, бул түшүнүк Дүнүйө элинин барында бар деген чолок ой менен найзалай каршы алынат. Ооба, Оң-Сол түшүнүгү Дүнүйө элинин баарында бар, бирок балээнин баары ал элде катардагы кадыресе түшүнүк катары калып кеткенинде, ал эми көчмөнтаанымда Асман – Жер (идеалдуу – материалдуу) арасын жалгап улуу тааным уңгусуна айланып калганында!

АЛТЫН ОРДО

Көчмөндөр өнүгүүнүн диалектикалык мыйзамынан кабарсыз сырт калышкан деген миф мээбизди али чытырман жыш басып тургандыктан ушуга келели эми. Тек, **диалектика** деген термин Батыш-Чыгышка байма-бай таралып калган себептүү аталган терминди аралаш колдоно барабыз. Оң-Солдун ички агым-кыймылына, анын көчмөнтаанымда аңдалган өзгөчөлүгүнө атайын токтололу. Диалектика өзү кыймылдын мыйзамы болгон үчүн олутту стереотиптерди бузуп, биз да обол тамаша өңүттөн чыгалы.

*Кылоо, кылоо торпогум,
Алдыга кетсең ууру алат,
Артта калсаң бөрү жейт,
Орто жолдон чыкпай жүр,
Кылоо кылоо торпогум.*

Бул диалектикалык кыймылдын уюлу: Же **алтын ордонун (ортонун)** философиясы, «Теңирчиликте» «Тянь» жана «Теңир» угумдардын тегижайы тууралуу ой толгоп анын миң сырлуу маанисинин балким бир жер себеби **«тең»** деген уңгуда катылган деген болжол ой айткан элек. Аал, Көк себеби - биздин ыкыбалда эмес. Ошол «ТЕҢ» маани Теңирчилик философиясынын өзөгүн түзүп турат. Бу универсал идеянын сүрөттөлүшүн мисалы, боз үй сыпатында берсе болот.

*Оң тарабы – эр жак,
Сол тарабы – эпчи жак,
Борбору – түндүк же Орто
(Алтын Ордо).*

Жарымы Кара, Жарымы Ак; Жарымы Күн, Жарымы Түн; Жарымы Эр, Жарымы Үр; Жарымы Асман, Жарымы Жер – бүткөн чулу бир Дүйнө! Бая айтылган Дао-Дүйнө ушуга окшойт, монадалык белгиси да ушуга дал, таразанын эки тарабы бирдей, Тең. Дүңүнөн - абсолют тең. Антпесе, Ак ийгиби, Кара ийгиби? – ким айтат? Күн ийгиби, Түн ийгиби, ким сүйлөйт? Бийик кайда, жапыз кайда ким билет? Бирисиз бири жок, көркүзүз, сыңар, жарты, кем... Бирок Теңиртаанымдын гениалдуулугу ушунда: ал экөөнү абсолют да барабарлабайт. Абсолют барабарлык – ал салмаксыздык, кыймылсыздык, каткандык дейт. Демек – өлүм, тыйпыл жок.

Мына ушул жуп барабарлыкка ЖОЛ – деп аталган бир керемет маани кошуу менен Теңиртааным экөөнүн бирөөнө Теңирий артыкчылык ыйгарат да кыймылсыздыкты кыйратат! Кыймыл жаратат! «Төп төгөрөктү» түз сызыкка как жарып жара тилбейт, бир бирине ээрчитип ийри тилет («Оң Сол» белгини караңыз). Кыймыл чыгат. Биринин Жолу улуу, экинчисиники ага Кичүү. Айталы, Теңир бийик, идеал, дух – андыктан анын Жолу, жапыз жана материалый Жер Жолунан улук саналат. Демек, Бийикти Жапыз ээрчимек шарт. Оңду Сол уламак шарт. Бирок бул, каткан сенек мамиле эмес. Бийиктин да Жапызга бой сунмагы бар, Улуктун да Кичикке кол сунмагы бар. Эки мамиле ТЕҢ Ортодо табышып гармония жарланат.

Мына ушундан соң гана башаламан чачкын дүйнө ирээттелген, тыткын хаос ыраатталган. **Теңирдин эркин таануу** деген ушул! Арийне, сырттай караган көзгө мунун баары, тек, орун алмашкандай, механикалык кыймылдай, метафизикадай баамдалат (Аристотель да ушуну айткан эмеспи). Чынында, андай эмес. Бул түбүндө Дүйнө-төгөрөктүн, же Даонун ички карама-каршылыктын биримдигинен төрөлгөн кыймыл – «самодвижение». Анан да, даанышман айтымда, бул кыймыл бар болмушка бирдей таандык. Руханий да, материалий да кубулуш-затка тең таралган. Универсал мааниге ээ. Муну токтоол таппай Учтан Түпкө удургунан Эстин Жолу деп билсең да эп. Ички кыймылынан азыктанып өргө ыңгыранган материянын өнүгүү мыйзамы ирээти карасаң эп. **Жалпылыгы – кыймыл булагы өзүндө.**

Бая айтылган, үзүлбөс кыймыл тайгаланып баратып бир ирмеинде как жарылып **тең-түгөйгө** ажырымдалган да, кайра чексиз түгөйлөшүп бир **бүтүндөлгөн** да биримдик ушул. Аккан Дүйнө... Төп Төгөрөк... Жараткан... Өр алган жеринде Оңго айланат, пас түшкөн жеринде Солго айланат. Жалпыз бийиктейт, Бийик жапыздайт. Карама-каршылыктын же Кош Түгөйдүн теңдиги, бая айткандай, абсолют барабар, демек өлүү, сенек, кыймылсыз калбашы үчүн, жашоо-тирлик маңызы атынан ишке чегилген ички улуу мыйзам ченем ушул – «Жолу улуу». Муну кыргыз, «Ак менен Кара жарышат, Акка Кудай болушат» деп бир шилтеп айткан. Же Даонун табиятына кайрылсак: «бар тарапка багыт алган – Жолу ачык, Оңу дагы Солу ачык, Түбөлүктүн түбүнө арылдаган, жок, түбү ансайын аңылдаган, жан жагына жайылып кеткен, жок, жайылып атып жыйылып бүткөн...», ичке- тышка тебилген, Чегин жоюп Жээк жемирген, бууракан сапырылган бу азоо кыймыл артылып Хаос түр күтүп, өз башынан алыс кетип (кудум, Толубайдын чаар атындай кайып!), өзүн өзү түгөтүп төгүп бүтпөс үчүн да аган гармония жарлаган ушул табигый Жол буйрулган. А демек, Түптүн Түгү өзү түбүндө, аң-сезимдүү (Жараткан, Эгем, – мировой разум) башталма...

Аң-сезимдүү... Антмеги анын жарлаганы - Бийик Жол! Хаос эмес! Теңирдин Жолу, Жарыктын Жолу, Күндүн Жолу, Актын Жолу... «*Не голое отрицание, не зрящее отрицание, не скептическое отрицание, колебание, сомнение характерно и существенно в диалектике, – которая, несомненно содержит в себе элемент отрицания и притом как важнейший свой элемент, – нет, а отрицание как момент связи, как момент развития, с удержанием положительного, т.е. без всякой колебаний, без всякой эклектики*» (33.207).

Теңиртаанымдагы «Жолу улуу» деген маани материалист жазган дал ушул карама-каршылыктын бир тарабы өр алып (демек Бийикке өтүп) оң – *положительныйга* айланган учуруна, каран калгыр, канчалык бап айтылган! Бая айткан диалек-

тиканын ички маңызы – «Сүйүү» деген сөздүн мааниси ушул жерден бир жанаар.

Тек бир айырма; аалымдардын бир даары (марксистер) бул кыймылдын аавал булагын материянын табиятына ооштуруп, анын мезгил-мейкинде ачылган жашоо формасы ирети айтса, экинчилери (Гегель) духтун табияты, дух башталыштын өзүн-өзү таануу процесси катары сунуштайт. Аал, Теңиртаанымда болсо, түбөлүк бир биринде оожалып оошуп жаткан, бирок артыкчылык - «жолу улуу» Теңирге калтырылган тепчилген, аккан төгөрөк Төпчүл сыпатта көрүнөт. Же муну кыргыз кылычтай бир шилтеп айткан: «**БАР, качааган – тутулбайт, ЖОК, качааган – кутулбайт!**» Кыргыздын бүткүл дүйнө таанымы ушул Уч менен Түптү өтмө катар (!) **ТЕҢ (момент связи, момент развития)**, «төп төгөрөк» (оң-сол) аталган бир алкакка ийирип салган. АККАН ДҮЙНӨ дегениң ушул.

Аккан дүйнө мыйзамында уюган эки миз макаллакабы ушул!

*«Малың болсо дооң бар,
Башың болсо жооң бар».*

Эки башка (сырт, ич) маани айтып келип ортосунан жанган от тапкан ыры ушул:

*Күкүктөп суусу ташыган,
Күкүгү бакта таңшыган,
Күкүктүн үнүн укканда ээй,
Күйүттүү пенде жашыган.*

*Булагы сайда ташыган,
Булбулу бакта таңшыган,
Булбулдун үнүн укканда аай,
Муңдуу бир пенде жашыган...*

Жан жагын ортого уюткан жасалга-колдонмо өнөрү ушул (скиф айбанат стили, шырдак, алагий-из, сайма ж.б.).

Улуу-кичүү, эркек-аял, демек, Жер-Теңир принцибине негизделип, түзүлгөн этикасы да ушул – Теңирчилик! Алтын Ордо мыйзамы ушул. Алтын Ордо демекчи, аган кайрылаар алдын Гегель жөнүндөгү кепти бүтүрөлү. Ошентип сөз башында айтылган диалектикалык таанымдын түп данегине акылман Гегель Батышка караганда Чыгыштан байма-бай канган сыягы бар. Ал эң башкы удулунда - дао маңызына дал. Ал эми дао идеясынын түп түйүлдүгү Түндүктү байырлаган байтак көчмөн журтта көз жарышы мүмкүн эле деген ой «Теңирчиликте» кең айтылган. Акыйкатта, Дүйнө акканы атчан баамга гана айкын урунган. Көчмөн атка мингенде Дүйнө акканын көргөн. **А демек диалектика өзөгүн да көчмөн жашоо мүнөз гана көзөй көрмөк.** Табияттан киндик үзбөй Дүйнө өзөгүнө (дао) өткөн өмүр таанымак. Учсуз-кыйырсыз Улуу Жолдо самсыган көч гана ийгисин алып, ийрисин танып, жарамдуусун алып, жарамсызы калып, алып-калып... калып-алып... азбас-тозбос Алтын Корго айлантып бармак. Улам-улам... Улам-улам... Ушунда гана дүйнөтааным өз уңгусунда престел-

мек. Артын жыйып, Алдыга кайгуул салмак. Данек калмак. Жандуу, тирүү, кыймылдуу... Айтөгөрөктөлмөк! Таанымдын табияты ушул. Диалектиканын диалектикасы ушул! Андай болсо, о дүйнө, «абсолюттук духтун» атасы көчмөндүхтө жатпайт бекен!... Эми «Алтын Ордо» мыйзамын айта берсек болот.

Бая айтылган «торпокко кылоо» - Алтын Ордонун жайын жалпы айтканы. Мунун кеңдиги кеп кызытса ачылат. Байыркы акылмандар, журт башкарган дааналар ушул мыйзамдын уңгусуна уюп, көзүнө чөмүлгөн. Бул – алар чыныгы диалектик болгон деген сөз. «Узунсуз кыска болбойт, улуу-суз нуска болбойт» деп турган жеринде меселдеткен кыргыз, мисалы, дагы минтет: «Ач – тоюнот, көпкөн – жарылат» дейт. Же ушуга жандырмак катар: «Барга – канаагат, Жокко – сабыр» деп да коет. Арийне, бу жөпжөнөкөй, даостой жупун кийим, бас айтылган чындыкка кимдир бирөө чычая калып: мунда кайсыл ашынып кеткен диалектика? – дээр. Эмесе дагы бир даочындык менен жарыштыра кеп салалы:

«Теңир менен Жер түбөлүк. Алар өзүлөрү үчүн жашабайт, андыктан экөө бирдей Тең түбөлүк...» («Даодэцзин» 6-бап).

Өзүлөрү үчүн жашабаганы – бир-бирине умтулганы. Жердин Асманмаңызга канып, Асманмаңыздын Жермаңызда кулпунганы, сызылып Орун алмашканы. Бул механикалык кыймыл, метафизика эмес, диалектиканын өзү! Теңирди ээрчип жашаган Даанышман жолу да ошондой. «Чын Даанышман элдин соңун көздөйт, ошон үчүн озгун. Жанын бөпөлөбөйт, «ошон үчүн жашоосу узак» (6-бап). Же өз маңызын Түгөйүнөн (батышча: карама-каршысынан) тапкан Жер-Теңир сымал Даанышман да айтөгөрөктүн бир чегинде жашап жатып, анын экинчи ченемине өткөн. Күңгөйдө туруп тескейди билет, тескейде жүрүп күңгөйгө күйөт. Эки ченем чекти бир жашайт. Айтөгөрөк толгону ошол, Дүйнө өзөгүндө калганы ошол. Ал ачтын тогу, бардын жогу бар экенин билет, андыктан сабыр кармайт, көпкөндүн жарыларын билет, андыктан канаагат жарлайт. Кырбууну ашпай, кызуукан жанталашпай ийрилип ичке – Алтын Ордого оролот. Дүйнө өзөгү – төп-төгөрөктө толуп жашайт, толук жашайт. Асман-Жерди жалт уюткан «**Айкөл**» деген бир аттын биринчи жандырмак учугу ушуякта.

Демек ал баспай туруп баарын тааныйт. Жумшак туруп таш кесет. Карабай туруп көзөй көрөт. Суурулуп чыкпайт, бирок озгун. Ишаратынан иш бүтөт. Бул демек, Аккан Дүйнөнүн өзөгү менен өзөктөшүп, жүлүнүнө жүлүнүн кошту деген сөз. Жүрөк тамыры жүрөгүнө туташып, лукулдап бир какты деген сөз. Б.а. Күн өзөгүнөн Түндү көрдү, Түн көзөмүнөн Күндү көрдү. Карама-каршылыктын биримдигин тааныды. Бир-бирине кайнашып, агылып, салаалашып бараткан жигин билди, түгөйлүү (ак, кара) Дүйнөнүн түбүнө түштү. Улуу чындыктын уңгусун илди деген сөз. Анан даос диалекти-

канын атасы эмей эмине! Оң – Солдун Сырын чечип кош кулагынан кулундай чыңырттып кармаган Манас Айкөл бу ай ааламды буй кылган жалгыз шери эмей ким! Ооба, Айкөл деген касиеттин учугу ушунда. Манастын символу ушунда:

*Асман менен Жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Алтын менен Күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен Күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.*

Өзөгү өзгөчө Сыр. Өзүнчө сөз...

Бая, Даанышман Орду Оң Солдун Уюлу – Алтын Түндүк Ордодо дедик. Бирок бул чок ортодо кыймылсыз уюган да Орун эмес. Кыймылдуу. Ушерден ал эки канатын тең кармайт. Зарылына карай бир канатынан экинчи канатына күч ооштуруп, салмагын оойт. Минтмеги, бая айткандай, Турмуштун, Өмүрдүн, Жашоонун Жолу өзү түбүндө өр (оң – ян) беттеп Теңирге – Идеалга умтулган. Демек, чын Даанышман да дамамат турмуш агымынан Башкы Багытын кармайт. Кайсы учурда эмне иштээрди кыраа аңдайт, адам жолун, коом жолун будурларда буйтатып, Түпкүлүктүү Жолго далдайт. Айталы, **эл, мамлекет Жолу өр алганда ал таманынан сүйөп таянычтуу өбөлгө түзөт, дагы алга сүрөйт, мамлекетти күчтөйт. Мамлекет Жолу төмөн чалганда аны чөгөрбөс үчүн алдыдан каршыккан тоскоол табат. Мамлекетти алга жириет, түбүнөн тирейт.** Кечээги калк кызыкчылыгындагы эң прогрессивдүү нерсе эртең башка шарт учурга жараша, балким, регресске айланышы ыктымал. Болбосо, эл Оң Жолуна оогондо анын табиятына таянган радикализм мамлекет чыңаар. Терс Жолуна оогондо ошол тейде улана берген радикализм, балким, зыянга чабаар. Анткени бул учурда эл табиятына кайчы кадам, же волонтаризмге ооп калат. Айтса, азыркы биздин реформатор башчылардын бейдиалектик, бейдарек осол кадамдары дал ушуган окшойбу?). Андыктан чын Даанышман мындайда жана айткандай заман будуңунан Башкы Багытты айра таанып көзөй көрөт да өзүн ошого маштайт, элди билги баштайт. Анте албаса «чыныгы» аты бекер, же чын диалектик эмес. «*Коммунисты должны приложить все усилия чтобы направить рабочее движение и общественное развитие вообще самым прямым и самым быстрым путем к Всемирной победе Советской власти и диктатуре пролетариата. Это бесспорная истина. Но стоит сделать маленький шаг дальше – казалось бы, шаг в том же направлении – и истина превратится к ошибку*» (34. 88). Лениндин соңку сөзү ушу учурга кандай гана таамай дал! Гегелдин казанында кайнап чыккан диалектиктин да бир айтканы мобул: «*Диалектика требует всестороннего исследования данного общественного явления в его развитии и сведения внешнего, кажущегося к коренным дви-*

жуушим силам, к развитию производительных сил и к классово́й борьбе» (32. 223). Материалисттик маанайдагы бул пикир да ушул ирмеминде бая «Даанышман тарыхый кырдаалга карай кош канаттан күч ооштуруп бир жагына, Башкы Багытка («к коренным движущим силам») салмак оойт» дегенге төп үндөшпөйбү?! Минтип чыныгы диалектик гана айтат. Тек, материалист Лениндин мында **дайымкы, өзгөргүс, башкы** (же **жолу улуу**) учур) **кыймылдаткыч күч** катары өндүргүч күч жана тап күрөшүн эсептеп койгону, ал башка сөз. **Анткени адам руху, нравасы алдыга суурулган традициялуу Чыгыш коомунда тарыхтын белгилүү бир мерчеминде өндүргүч күч эмес, өндүрүштүк мамиле, тап күрөш эмес жалпыулут кызыкчылыгы башкы планга чыгат, «внешний, кажущийся»** менен *«кореннойдун»* орду бир-бирине жылышат.

Чыныгы диалектикалык ыкма менен тишине чейин куралданган жан гана практикада замандар таң калгандай иш бүткөрөт. Ленин – ошол даанышман! Суроо туулат: Анда эмне үчүн ал негиздеген дүйнөдөгү биринчи социалисттик мамлекет байтеректей карс сулады? Байтүбү бошоң чыкты? Ашкан диалектик өмүрүн сайган иш кейиштүү бүттү? Диалектигиң ушубу?

Ошентип – Төп Төгөрөк – Оң-Солдун мыйзамынын бузулушу акыры түбү эмнеге согот деген да суроого утур бардык. Асмандан Жерге түшөөр, теориядан практикага жанаар да кез келди.

Бул эриккендин, же өткөндү эңсегендин суроосу эмес. Мейли дос, душман болсун, ашкан цивилдүү авторитет болсун, анын ар бир айтканын «хуп, майли» деп куптай бербей биз өзүбүз ар бир биз кара башыбыз менен ойлонуп-толгонуп, түбүнөн түшүнүп чыгышыбыз керек болгон «судьбоносный» суроо бул. Себеби, бул, социализмдин гана маселеси эмес, диалектиканын маселеси! Себеби, социализм идеясы - адам баласы менен ТЕҢ жаралган идея! Себеби, социализм тууралуу кайнаса каны кошулбас пикирлер эсил СССРдин өлүмүнөн соң иттин кара капталынан өрүп кетти. Акыркы жолу бизде да мамлекеттик деңгээлде башка эмес, дал Президенттин оозу менен расмий пикир айтылды. *«Бул окуянын философиясы чындыгында башкада: 17-жылдын октябрында Россия империясынын бардык элдери үчүн большевиктер тарабынан тандалып алынган коомдук өнүгүүнүн социалисттик жолу, тилекке каршы, акыры келип туюкка такалды. Жаркын коммунисттик келечек идеясы куру кыялга айланды»* (3).

Чын эле ушундайбы? Эгер мындай болсо анда бул «окуянын философиясын» жана эмне үчүн «туюкка такалганын», «куру кыял» экенин да аңдап чыгуу зарылдыгы бар. Арийне, Дүйнөлүк уругундай тенденция социализмди биттей ушалап күч алган азыркы кырдаалда алакандай Кыргызстанда арал социализм куруш үчүн эмес, кайталайм, баятан башталган диалектикалык ыкма тууралуу ойду конкрет темада улантыш үчүн зарыл. Артылып алдыга жол чалыш үчүн зарыл.

КОММУНИЗМ – ӨКСҮГӨН ТЕҢИРИЗМ

Жанараак Гегелдин диалектикасын марксизм материя кыртышка ооштуруп, аягы-башын оодарганы болбосо диалектика тааным, негизи, чыпчыргасы чылк калганы айтылды. Бул жалпыга белгилүү чындык. Бирок ким билет, марксизмдин жарак беришиндеги эң биринчи ийне көзүндөй жылчык себеп, ахилл таман талуусу да анын дал ушул материяны биротоло кудайлаштырып салганында, ошондон улам андан табигый уланган тарыхый материализмде объективдүү фактор такай чечүүчү күчкө айланып, анын каршысында руханий-субъективдүү фактордун өз даражасында (!) ага атаандаш (!) кезмектеш-салмакташ (!) деңгээлинде баа албай калганында чыгаар. Салмак борбору бирөөчөй сыртка тебилип, материя тегиздигине ооп, улуу мыйзамченем, негизинен, бир тарап материя тилкесинде калып, потенциалы кемип, дух ааламы ээрчиме сөлөкөт, экинчи чагылыш катары активдүү айлампадан четтеп, бара-бара итийленип, натыйжада, баары түбү айланып барып диалектиканын өзүнүн шайкештикке умтулган мыйзамына зак кеткенден эмес бекен. Ким билет... Бул ыңгайдан алганда, эки учу кошулуп, айтөгөрөктөлгөн Гегель «төптөгөрөктө» толуп, толук жашап калган бакшы менен даос сыңар, байыраак...

Бирок Маркстын бу ахилл талуусу акырындап, жай буралган мина сыңар, ал өлгөндөн кийин, дагы жүз жыл өтүп, Ленинди, Сталинди карытып, кийин-кийин ачылат. Балким анын абалкы талуусун соңку акылмандардын *«учение Маркса всеильно, потому что оно верно»* (Ленин В.И.) деп кудайлаштырып айтып койгон бир сөзүн пир тутпай, жаңы тарыхый шартка жараша улам айыктыра, улам байыта барышы да зарыл эле. Мындай мүмкүнчүлүк бар эле. Анын айкын мисалы – **кытайлашкан марксизм**. Бирок бул вазийфатты аткарууга дайымкы аңыздалган «русская душанын» руханий потенциалы жетпей калды. Эмне үчүн? Мунун башатын түшүнүш үчүн кайрадан социализм идеясынын тегине келүүгө туура келет.

Социализм идеясы адам баласына боор эт менен бүткөн дедик. Бирок ал социалдык илим катары Батышта гана көз жармак, жетилмек. Байыркы нарк жамаатчыл, теңчил рух, боордошчул гуманизмден тумтак кол жууп, жүрө-жүрө индивидуализмдин сазына чыккыс баткан, эго сайрандаган, өзүнөн да өндүрүштөн да жатыркап, табийгат заңынан тумтак өгөйлөнгөн жан гана, алар түзгөн коом гана байыркы акчайыт балалыгын, бешик ыр, ата жомогун, пенделик теңчилигин биологиялык муктаждык катары зарылдамак, эңсеп кусаланмак. Тушунда марксизмдин илим катары жаралышына Батыш турмушу бардык объективдүү шарты менен өнүгүп жетти, өбөлгө түздү. Тарыхый-социалдык кыртыш даярдады. Бирок бул идея Маркс вариантында да Батышта эч качан ишке ашмак эмес. Анткени миң жылдар бою тынымсыз, тынымсыз калыптанган өзгөргүс жеке менчикчил менталитет,

материалдык байлыкка кумар ышкы, тамырын айыккыс дарт чалган индивидуализм, баары бир, өз сөзүн айтмак. Социалисттик революция географиялык Евразия гана эмес рухий Евразия да болуп саналган Россияда гана ишке ашмак. Анткени ал бир жагы, капитализмдин күрдөөл жолуна түшкөн европалык өлкө катары Батышта көз жарган идеяны өздөштүрүүгө ыңгайы жетик болсо, экинчи жагы, азиялык өлкө катары өзүнүн кыртышында общиналык түзүлүш, жамаатчыл маанай, боордошчул духту мол сактаган, өзүлөрүнүн сөзү менен айтканда «русская душанын» менталитети социализм үчүн үрөнгө даяр токкыртыш маанайын эч качан жоготкон эмес. Мунун биринчисине басым салып, экинчисин анча элебеген, а тургай жериген Ленин өзү да кезегинде минтип моюндого аргасыз болгон: *«Россия в очень многих и очень существенных отношениях, несомненно, представляет одно из Азиатских государств и притом одно из наиболее диких, средневековых, позорно отсталых азиатских государств»*. Кылым башындагы шарты жетилген бууракан Россияны, табият-менталитети татаал, «позор» Россияны социалисттик революциянын жеңиштүү жээгине чебер теоретик, чечкин практик, акылман стратег, шамдагай тактик, элестүү айтканда Алтын Ордодо ар бир жолу өзүнүн ээлер Ордун жаңылбай-жазбай аныктаган кыраа диалектик гана баштап чыга алмак. В.И. Ленин заманындагы ошол адам болду.

Аал, социализмдин СССРде кыйрашына келсек мунун да түпкү фалсафий себеби бар, жана бул дагы анын ириде Евразиялык тагдырында катылган. **Биринчиден**; анын бая айткандай материяны кудайлаштырып салган диамат жана объективдүү факторду субъективдүү факторго, базисти надстройкага туруктуу үстөм алып чыккан истмат маанайы орус духунда бар европалык прагматизмине жуурулуш тереңдеди. **Экинчиден**; толук кандуу азиялык менталитеттен сырт тагдыры б.а. руханий Алтын Ордонун чыныгы ээси эместиги да анык диалектика – Оң-Солдун сырын чечүүгө кудуретсиздик кылды. Аны алдастап издеген Бердяев сындуу аалымдар өлкөгө өгөйлөндү. Духмейкин тарып теңсалмак бузулду. Коомдун бир танабын «көңкөкүрөктүк» («бездуховность») басты. Учурунда улуттар жана орус маданиятында кайра жанданган - тарыхка зор кызыгуу, «деревенская проза» аталган феномен, Чыгыш философиясына артылган ышкы, ар кандай жашырын диний секталардын тымызын күч алышы ошол көңкөкүрөк оорунун белгиси жана аган каршы азоо духтун стихиялуу бунту эле. Ушундай шартта мамлекетти чечкин жетелеп кетээр заман бийигиндеги Ленин, Сталиндей чыныгы теоретик да, практик да даанышман диалектиктер бийликте жок болду. Баса, орус духунан табылат беле ал... (?) Эки фактор биригип, дүйнөлүк зор державаны жолдон чыгарды. Ахиллталуу акыры найза жеди.

Арийне, башка да экинчи катардагы ич себептери бар, биз биерде, тек, ошонун баарын чечип кетээр потенциалды алып жүргөн эң башкы себепти айттык. Аал, сырткар себепке келсек; өзөгү көңдөлгөн байтеректи саатын күткөн кексе жоо добулдай кагып түшпөйт бекен!.. Жанаша-жарыша куралданууну таңуулап. Экономий алсыраткан-кансыраткан экинчи дүйнөлүк зор держава тапандан, таламандын тал түшүндө, тапанчадан бир ок чыгарбай туруп, жалаң идеология айла-амалда кебез менен мууздап салды! Талп кыйратып!

Ошентип, *«материалистический метод превращается в свою противоположность, когда им пользуются не как руководящей нитью при историческом исследовании, а как готовым шаблоном, по которому кроют и перекраивают исторические факты»* деген Энгельстин кылым мурунку диалектикачыл кыйкырыгы угулган жок. Марксизмди догма кылбай, башка тарыхый шартта, бөлөк кыртышта байыткан, чындап келсе марксизмге күч берип «ахиллтаманын» эмдеген окуу – Маонун «кытайлашкан социализм» тууралуу теориясы Энгельс эскерткен догматиктер тарабынан (Ленин, Сталинден кийинки) каршы алынды, «Марксизмди ревизиялоо», «идеализм», «субъективизм» катары жокко чыгарылды. Мао – кытай чылапчынга киринткен баланы Советте «гегемонизм» аталган суу менен кошо төгүп жиберешти. Ал эми Маонун теориясынын эң башкы өзөгү, бая, биз кайра-кайра кан какшап аткан, ошонун түп маңызын түшүнүш үчүн гана аргасыз ушунча сабак сөз чебаган диалектикалык таанымдын данеги – оң-сол (*инь-янь*) идеясына негизденгенинде эле. Акыйката СССР – Кытай жолунун ачаланышы да, көбүбүз алиге жаңылыш түшүнүп жүргөндөй, Сталин-Хрущев окуясында эле эмес, анын чыныгы тамыры аржакта, Мао теориясынын, мамлекет философиясынын кыртышы менен тамырлаш жаткан тагдырына байланышкан. *«Марксизм должен принять национальную форму, прежде чем он может быть применен. Не существует такого понятия, как абстрактный марксизм, существует только конкретный марксизм. То, что мы называем конкретным марксизмом, – есть марксизм, который принял национальную форму... Китаизация марксизма – так это следует назвать – означает, что во всех своих проявлениях он (марксизм) исходит из китайской специфики, применяется в соответствии с этими особенностями, становится проблемой, которую вся партия должна понять, и безотлагательно решить.»* (54.27) Маонун 1938-жылкы, Кытай социалисттик революциясынан алда канча мурунку ушул сөзү Энгельстин жогорку осуятын эске салбайт бекен.

Ал эми Кытай өзгөчөлүгү деген эмне? Эң жалпылай айтканда ал тегинде традициялуу коом. Жамаатчыл коом. Улуу Теңиризм идеясын көчмөндөрдөн ооштуруп, уңгусуна уютуп алган коом. Рух башталыш менен материя башталыш-

ты эриш-аркак согуп, бир-бирине демөөр сүйөп турган коом. Чыныгы диалектика мыйзамы – «Төп Төгөрөк» өзөгүндө жанар бугуп жаткан коом. Даос тоом. Ал Маркс жашаган ашынган прагматик Батыш эмес, дух континенти эки айрылган (же евро эмес, же азия эмес) Россия да эмес (Россиянын бир трагедиясы да ушунда, анын улуттук бирдиктүү чулу менталитети ирип калган. Азыр биздеги «биз да евразиятпыз» деп кыргыз ичинен корооздоно кошо талпынгандар ушунун караңгы түпкүрүн аңдашабы?), миңдеген жылдар бою философиялык-идеялык бир кыртышта уюган, **руханий кордо** чыңалган бирдиктүү чулу менталитет. Мао анын мына ушул эң башкы табиятын – азиялык бай кыртышын, аавалкы диалектизмдин тааныган да марксизмди Кытай кыртышта маңыздаган! Коомдук кубулуштарды түшүндүрүүдө жалаң бир тарап (кээде сенек) материалисттик ыңгайдан (т.а. Батыш менталитетинен) чыга бербей «Төп Төгөрөктүн» (оң-сол, *инь-янь*) маңызын методологиялык курал кармап башкы планга алып чыккан, объективдүү факторго катарлаш субъективдүү факторго Оң-Солдогу ээлеген таразалаш Ордун табыштап, тарыхый кырдаалга карай зарылдык туулса ага активдүү роль да ыйгарган, коомду көрөсөн баштоо үчүн Даанышмандын, мамлекет башчысынын ар бир жолу Алтын Ордодон ээлер ар башка Салмак-Ордун нускап, анык диалектикага негизденген саясат багытын аныктаган. Кылкылдаган миллиард калкты («Кытай бузулса кылым бузулат») кылчайбай чечкин баштаган, же терең теоретик болгон, анын кемгерлиги ушунда.

Бул эмнеден көрүнөт. Кеп далилдүү болсун үчүн Маонун экономикалык теориясынын беш башкы постулатын келтире кетмек эп.

1. Өнөр жай жана айыл чарбасынын ортосундагы мамилени жөндөө.
2. Мамлекеттин ички жана сырткы райондорунун ортосундагы мамилени жөндөө.
3. Экономикалык курулуш жана мамлекеттик коргонуу ортосундагы мамилени жөндөө.
4. Мамлекет, кооператив жана киши аралык мамилени жөндөө.
5. Борбор жана жергилик мамилени жөндөө.

Бул кош тараптуу мамиленин бардыгына тең Мао «*инь-янь*» философиясын өзөк кылып алат. Бирин-бири улаган, толуктаган бир бүтүндүктүн эки жагы катары карайт. Кайсы учурда башкы көңүлдү, басымды кай бөлүгүнө оодаруунун оптимал вариантын *инь-яндын* кыймылдуу өнүгүнөн издейт. Эл-Мамлекеттин «жолу улуу» кызыкчылыгынан чыгат. Айтмакчы, коомдун ички турмушуна да ушу ыңгайдан мамиле этүү, кезинде аларды «бай-кедей» деп баррикаданын эки жагына ажыратпастан, бирин-бири тап катары аеосуз жоюудан да сактап калган.

Маоизмдин сынчылары ушуну түшүнгөн эмес. Алар Азия кыртыштын туундусу, дао философиясынын макродүйнөдөгү бар кубулуштун да, микродүйнөдөгү бир кубулуштун да табиятынан агы-

лып чыгаар универсал маңызын элебей ага Европа кыртыштын бир бет материалисттик ыңгайынан мамиле эте беришкен. Эки социализмдин (СССР – Кытай) соңунда эмне чекке келгени белгилүү. Биринде - айланып келип өзүлөрүн келишкис карама-каршылыктардын бир тарабында (материалисттик) камоого, базисти надстройкага карай туруктуу мазмуун саноого, мамлекеттик бийликти толук тоталитаризмге, социалисттик пландуу экономиканы абсолют борборлоштурууга сокту (мында улуттук республикаларга зарыл деңгээлде да экономикалык өз алдынчалык бергиси келбеген тымызын шовинизмдин да «салымы» зор). Мамлекет колжойгон монстрга өстү. Экинчисинде - экономиканы борборлоштуруу жана жергиликтештирүү, мамлекеттик жана жергилик бийлик, социалисттик жалпы менчик жана өздүк менчик, жалпылык жана жекеликтин өз ара мамилесин *инь-яндын* табиятынан чыгып ийкем тескеп, кыймылдуу башкарууга алды. Маонун улуу тарыхый ролу ушунда.

Арийне, маоизмди абсолют мактоодон алыспыз. Максимализм жээгин жемире баскан учур бар. Бирок миллиард калкты чайпалтпай баштоо да өзүнчө опуртал. Анын, керек болсо, улуу гуманист Конфуцийди да аябай экинчи катарга сүрүп, ашкан мамлекетчил Шаң Йаңды (легизмдин бу негиздөөчүсүнүн жанында Макиавелли кыл эшпейт) жарлап чыкканы бекер эмес. Бул кадамы улуу мамлекетти улуу ордуна кыска убакытта коюуга умтулган учурундагы тарыхый зарылдык болгон. Калкты аёосуз коммуналарга айдап атып да ал акыры ошол бийикти алды. Кашкөй! Кечээгисиз бүгүн жок. Акыйкатта, акылман Дэн Сяо пин да анын тарыхый жаңы этаптагы табигый улантуучусу. Эми ал *инь янь* төгөрөктө заман тамырын таамай кармап, миллиард калкты стихияга алдырбай кайрадан Конфуций жолуна астейдил кайрып, кумурадагы жин зилин купуя Оң заряддап, жаратман нукка багыттап бараткандай...

Ошентип жая айтканда, оо качандыр, качандыр бир Азиянын тереңинен тегеренип кеткен «Төптөгөрөк» Оң-Сол чындыгы (кайра эле дүйнөнүн жармын ат туягында тыткан көчмөндөр аркылуу!), гректерди аралай чапкан, Гегелге өзүнчө жол таап жеткен, андан Маркска өткөн дао теориясы сынчыл электен өткөн тарыхый материализм менен байып, Мао аркылуу Кытай кыртышка кайрадан кайрылып келди. Эми 2000-жыл босогосунда Кытай социализмин байтүптөн азыктандырып «Түркүк Мамлекет» (Жуң Го) атын сактап Асман алдында бакыбат кармап турат. Демек, социализмдин түбү туюк деп акыркы бүтүм чыгарыш, эң жумшак айтканда, киндик алды тайыз сөз. «Жок, Кытай социализми бараткан жол такыр башка, ал капитализмге өткөн жол» деп көзгө топурак чачкан кепке да айтылаар жооп бар. Ал эми өзүбүзгө келсек «*Россия империясынын бардык элдери үчүн большевиктер тарабынан тандалган жолго*»

(А.Акаев), б.а. социализмге карата ошо элдин бири катары өз мамилебизди тагыраак аныктап алышыбыз эп. Анткени, бул өзгөчө мамиле.

Ооба, социалисттик революция кыргыз элин кырылып-жоюлуудан сактап калды, ооба, социалисттик түзүлүш жылдарында мамлекет түздүк, ооба, экономикалык жактан өсүп-өндүк, ооба, илим-билим өрлөп улуттук интеллект заманга кыйла шай калыптанды, ооба, кулак-куйрук, репрессиянын да кейишин кечирдик. Ооба, ооба...

Мунун баары тең чындык. Бирок мунун баары тең али чындыктын сырт гана жагы, көрүнөө жүзү, факт бети. Биз анын тереңги философиялык жүзүн аңдашыбыз андан лаазым. **Ал чындык – социалисттик түзүлүштүн баарыдан мурда кыргыз сыяктуу көчмөн элдердин чыныгы түпкү табиятына, жашоо мүнөзүнө, жамаатчыл рухуна төп келгенинде жатат.**

Социалисттик түзүлүш кыргыз элинин кылым түпкүрүнөн калыптанган ич-сырт дөөлөтү, дүйнө түшүнүгү, коомдук аң-сезими, психологиясы, кыскасы бар дасмиясы дал ошол тейинде бап келген токкыртыш болду да рух уругу тамганы соң аз гана убакыт ичинде чынарлап өсүп кетти. Эгер Октябрь революциясын шовинист орус сөксө эп (азыр сөккөндөр да ошолор). Себеби кылым башындагы капиталисттик тилкедеги дүркүрөп өнүгүп өсүп бараткан Россиянын, эгер революция тоскоол болбогондо, эмики келээр чеги, ким билет, мүмкүн, АКШныкындай станса эле. Аерде жергилик индеецтерди кырып тынгандай, буерде аз сандуу улуттардын тамыры кыркылмак. Бүгүн Евразия мейкининде бой кереген бир Россия турмак. Күч менен барбаса да турмуш менен бармак. Көчмөн калктын жашоо ыңгай, дүйнө түшүнүгүнө түбүндө караманча кайчы турган еврокапиталисттик мамиленин улам канат кериши, өзүнөн-өзү биздей элди экономик-өндүрүштүк мамиледе муунтуп бир эңгиретсе, аң сезим бүлгүнүндө эки алдастатмак. Ичи-сыртынан бирдей жеп тынмак. **Б.а. коомдун экономикалык, социалдык багытындагы көчмөндүк такыр жат, чоочун тартиптин ага эч даярдыксыз, таптакыр башка экономикалык мамиледе, социалдык психологияда, руханий өзгөчө тегиздикте жашап жаткан калкты аларга таптакыр бир түшүнүксүз тагдырдын каарындай аоесуз каптай бермек, алдастатмак, сокурдай карайлатмак. Барып, барып түбүнөн курутмак...** Улуттун учурундагы корифейлери заманачыл ойчулдар Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтардын тарыхый аренага удаама-удаа бир мезгилдери күрр чыгышы улуттун өзүн-өзү сактоо инстинкти, ички чыңырыгы эле. Кедерине кеткен элдеги кейиштүү көп өзгөрүштөр, трайбализмдин тамыры, керек болсо, так ошол жактан күчтүү түптөлгөн. Буга Талип молдонун «**Кор заман**» аттуу кол жазмасын окуган жан оңой ишенет. Улут – сырттан да, ичтен да бирдей курутулуп бараткан. Процесс ошого бараткан. **Социалисттик революция, социалисттик түзүлүш ириде кыргыздын**

жанын, руханын арачалап калды. Элди түп табиятына эң көп жеринде дал социалдык түзүлүшкө алып келди, керек болсо сур тозоңу эмитен урган Гамлет суроолуу XXI кылымга 70 жыл бою даярлап келди. Өткөн миң жылдардын дүрбүсүнөн алдыңкы катаал заманга артылып карасак, анда аган карата белгилүү бир деңгээлде интеллект-иммунитетин иштеп чыгып алган мындай улуттук тагдыр, эмне, ажайып тагдыр эмес бекен! Совет доорунда, кыска убакытта көчмөндөрдүн дүркүрөп өнүп-өсүп кеткен себеби ушуякта. Илимде «**көчмөн социализм**» деген термин тегинде тегин чыккан эмес. Ырас андай экен, социализмди «туюк жол» санаган сынчылар (кийинчерээк «большевиктер тандаган жолу» деп түзөтүү сүртүлдү) бул улуу идеянын уңгусунан сырт калган, руханий потенциалы жетпей ара жолдо чарчап тынган, социализмди жыгып алган жалаң Россиянын мисалын көңүлгө тутпай (Чыгыш Европанын жөнү бөлөк) социализм кең, түптүү түшүнүк, асыресе бай кыртышы өзүбүздө жаткан байтак түшүнүк экенин эстеги эп. Бир державанын алкагында болуп өткөн окуяны ошол державанын алкагына тартылган бардык элдер үчүн алымсыз санап, бирдей мыйзамченем катары карай берген кашка баш ойдон кайтмагы эп.

Албетте, бул сөз азыр далайга жакпайт. Эмики замандын түрпүнө, күүлөнгөн агымына кайчы дабыш бул. Дон Кихотчулук! «Өткөн ишке салабат» айтып муну унчукпай койсок болор эле. Эчтеке билбегендей тек дейди-маңыроо, демократия деген кең түшүнүктү Азия духта маңыздоого умтула берсе болор эле. Бирок антүүгө эми жылчык да калбай барат. Бир системанын биздеги тамырын жеткилең түшүнбөй туруп экинчи жээкке чабактай чабылып турбуз. Адамзат акыры айныбай бараар бирден-бир цивилизациялуу коом деп кыргыз демократизмине кайчы азылуу Батыш демократизмин идеал тутунуп турбуз. «Туюктан» качам деп өз башынан алыс секирип (!) куюкка кулаар опуртал барын ченебей турбуз. Коммунизм ал, керек болсо, тегинде «Теңиризм» экенин элебей турбуз. Себеп бирөө: диалектиканын чын мыйзамы – «Төп Төгөрөктүн» сыртында калдык, метафизика мейкинге тебилдик... Демек жолубуз Теңир жолуна кайчы түшүп турат. Абай баксак төбөдөн асман шуулдайт: «кайт кесириңен... кайт кесириңен... кайт кесириңен!...» Асман шуулдайт... Асман онтойт...

Дэн Сяопинден сурашкан экен:

– Улут табиятына кайчы демократизм уламдан улам ургаал кирди. Мамлекетибизге кооп туубас бекен, устат.

– Уюган таштан курулган храм да эскен желге термелерби? Терезени ачып желдеткендей бир кеп. А чынын айтсам, өлкөгө азыр Батыш инвестициясы абадай зарыл...

Ушинткен экен устат. Байтүп наркында бек турган зылдай мамлекеттин философ башчысы гана ушинтип айта алат. «Төп төгөрөктүн» Сырын чечкен, өз мамлекетин асман алдындагы «Алтын

Ордо» атап (Срединное Государство в Поднебесной) ага калкытып чыгаар Кан Жолдун (Срединная Путь) учугун кармап турган чыныгы каган-диалектик гана адаштырбай калк баштайт. Демек «кытай гегемонизми» деген бүгүнкү түшүнүк, керек болсо, ириде руханий гегемонизм. Кыяндай каптаар сырт маанайдан да мурда кыпкызыл жанар аккан ички маани. Азия ажыдаар... «Менин менталтетим мындай, андай», деп сырткы суук көзгө өзүн жылаңачтай бербей жыйрылып каткан тереңи ушул. А бизчи?..

Билимге эсер эмкини айтпайм, эзелки көчмөн муну билген. Билген... **сырыңы алдырба** деген. Кытай өзүн **ажыдаар** санаганда көчмөн өзүн **кыят** деп билген. Кызылдай жаалын мизине түйгөн. Табгачтын кебез менен мууздар Сырын билген («*ка-тууну жумшак кесет*»). Көз ирмебей көзүрдөй тике турган. Анткени ал, өзү **башат** – **диалектиканын** көзүндө турган, Алтын Ордонун толтосунда олтурган. Теңируул Манас - Кытай ажыдаарга айкөлдүгүн бет койгону ошо! Төп Төгөрөктү... Оң Солду... Алтын Ордону... Диалектика ыкманы! Сары Өзөндөн түндүккө созулган көз кайкыган мейкиндердин баарында, баба журтта балбал тигип, таш сайган көчмөн духу ушул Сырды калтырып кете берген экен – ов!

Сары Өзөн демекчи, дао философиясынын Кытайга белгилүү атасы Лао зы жарым көчмөн Чжоу династиясынын кан сарайында архив кармаган. Ал калтырган кунсуз китеп «**Дао дэ цзиндин**» өзү да баш аягы бардыгы 81 баптан (тогуз жерде тогуз!) турат. Тогуз санды ыйык туткан, тогузу тогуз түрлүү тогуздап тартуу тарткан байыркы кыргыз нарк-салты! «**Огуз намэ**» тогуз саптан. Огуз хан – тогуз хандан. Булар да тек бир кокустукпу? Алдэ, ар кебине «Огуз намэ» сыңар символ уюткан Осуят – Сырбы?.. Дал өзү!

а. Оң Сол – боз үйдө.
б. Кыят – тамгада.

Андай болсо түпкү Алтын Ордонун түндүк ээси ким экенин сезбейсиңби, сезбейсиңби көчмөн журт! Түп диалектика, философияңды кайра кайрып келбейсиңби, келбейсиңби, көчмөндүх!

Тереңги илим **теңиризм** – «көчмөн демократизм» экенине мына ушундайча келебиз эми. Тагыраак айтканда, коммунизм – өксүгөн Теңиризм экенин көрөбүз эми.

«Теңирчиликте» да, бая да «Теңир» угумдун бизге калтырылган бир жерсебеби (Көксөбеби – Сыр), балким, «**ТЕҢ**» деген уңгу болсо керек дедик. Аныгын асман билет, тек менин бир туйганым; көчмөндүн бүткүл жашоо маңызы, ой-ааламы, рух

тереңи ушул даанышман идеядан азыктанып, калыптанып кеткен экен. Бардык таанымынын байтүбүндө зылдай уюп ТЕҢдештирген маани тутнат. Коммунизм деген түшүнүктүн өзү да мен үчүн Теңиризмге куят. Теңдик, Адилеттик, Ак эмгек, Борокурерлик, Чынчылдык, Калыстык, Гуманизм, Сый – Коммунизмди куруучунун моралдык кодекси менен Теңирчиликтин пендеге коер талабы бир, ушул! Эгер Лениндин формуласы менен айтууга туура келсе: «*Коммунизм + (плюс) бүткүл өлкөнү электрлештирүүнүн*» ордуна: «*Коммунизм – (минус, же өксүгөн) Теңиризм*» деп жаңырытып жар салып айтаар элем. Бул, тек, сөз ойну эмес. Чыныгы ички мааниси ушул. Маңызы ушул. Анткени, теңиризм идеясы коммунизм өксүгөн эң башкы эки факторду кайра кайырып келет.

Биринчи; материалисттик маанайына байланыштуу коммунизм идеясы өзүнөн окчун, пас туткан орошон дух ааламын зарыл тааныйт, ТЕҢ катарына алып чыгат.

Экинчи; көчмөн кыртышта көз жарган өзгөчөлүү «оң сол» тааным диалектикасын жетекчиликке алат.

Ал – Теңиризм, бу Болмуштагы бар кубулушту алкагына алган, чечмелеген универсал кудуретке ээ. Тарыхыбызды, учурубүздү, келечекти... Коомдук жагдайга, ички-сырт мүлдө тегиздикке, экономика-руханийликке өз позициясынан мамиле этет. Кайра баштан баарын өзүнчө маңыздап чыгат.

Бул факторлор көчмөн коомдун отурук калктан тээ жердигинде, түйүлгөн түйүлдүгүндө айырмалуу жаткан өзгөчөлүү табият-тагдыры менен шартталган. Ал жалпысынан Чыгыш маданиятына тандык болгону менен да анын ичинде отурук Чыгыш элдеринен айырмалуу коом. Кемчетти, Сары Өзөндөн, Тун Өзөнгө (Дунай) чейинки мелмилдеген мейкинге суналган бир тарыхый-маданий субконтинент. Эгерде отурук Чыгыш коомун дүңүнөн «традициялуу коом» деп мүнөздөөгө болсо, көчмөн коом бу ченемге түк сыйбайт. Тынымсыз... тынымсыз кыймылда аккан, ар бир жолу жаңырып... жаңырып, жаңынын данын алып, эскинин кагын кагып, түбөлүк шарпа салган түрүлгөн чексиз толкундай бу коомдун түбүнө үңүлө отуруп аны «**маданий-руханий коом**» деп гана айтса болор эле. Не өз тилинде «**Нарк-Салттуу коом**» десе жарашаар эле. Анткени ал бая бир айткандай диалектика таанымды жаратып чыгаар бирден-бир потенциалды алып да жүргөн, жаратып да чыккан, өзөгү **алтын кор** уюткан өзгөчө коом. Нарк-Салттуу коомдун башка уюмдаш журттан айырмалуу жагдайы тууралуу биринчи бапта арналуу айтылгандыктан буерде токтолуп олтурбайбыз.

Ушу айтылган эки ыңгайдан чыгып гана кыргыз өзүнүн чыныгы **кыртышын тааныйт. Учурун аңдайт. Болоорун болжойт. Өзүн сактайт.** Биз умтулган *социалдык ыңгайдагы рынок* деп тил чайнаган түшүнүктүн түбү да барып Теңиризмге ыктайт. Б.а. ал Батыш усулдагы **базар экономика-**

сын четке кагат, адамдык наркка айланаар нарк экономикасын жарлайт. Бул өзүнчө сөз.

Эми Жол нугуна кайрылалы.

Балким, марксизм Батыш социализми үчүн алымдуудур;

балким маоизм Кытайдын өзгөчөлүгөнө төптүр;

балким индустарга каршылыксыз бунт кылган гандизм керегирээктир;

балким, жапанга самурай духка кайраган синтоизм зарыл чыгаар;

балким, Батышка бардык элдин ичине байкатпай кирип ичтен иритип жеңип алаар универсалдуу «демократия», «адам укугу» табылгыс талуу курал чыгаар. Балким, балким...

Ырас андай болсо улам бытыратып, улам жеке-летип башка көзгө койгулап бириндеткен сайын болбой эле ачуу-ачуу кишенеп Сараладай чыңырып чыккан, үйрүн издеген жылкы мүнөз кыргызга да анын нарк бийигиндеги коллективизми, Теңиризм ошондой керек! Сырттан өз менталитетин жылма таңуулап арамза ачкан согушка улуттун

Теңирчилик калыптаган өз табиятын каршы коюу ошончо керек! Адам укугу, Демократия, Укуктук мамлекет, Граждандык коом, милдеттүү көп партиялуулук, милдеттүү жеке менчик (анын ичинде жерге) д.у.с. Батыштык үлгүдө эталон таңууланган толуп жаткан чытырман жыш түшүнүктөрдүн таскардында эмне бүгүп жатканын таамай жарытып түшүнүш үчүн да тутунган өз ориентирин керек. Өз кыртышыңдан агылган, өз менталитетинден табылган, алдыга сапар Жол чалган чыныгы илимий теория керек! *«Без революционной теории не может быть и революционного движения»* деген эмеспи эсил Ленин. Бул бардык учурга универсал да актуал. Ошол теория учугу Теңирчиликте катылган. Анткени ал, кайталайм, диалектикага канык. Улуттук идея, идеология, рух, философияңды уңгусунда түгөл уютуп турган да ушул – Теңиризм! Теңиризмдин тегинде буккан диалектикалык методду шам кармап анын жарыгында кыргыз турмушунда жүрүп жаткан бар кубулуштун себеп-тамырын кармаса болот. Алдыга сапар Жол чалса болот...

Туркеме № 3

БҮГҮН – ДЭН, ЭРТЕҢ... МАО!

Кытай мамлекети биздин абалтан алакалаш коңшубуз. Ортодо оомал-төкмөл заман кечти. Манастан тартып канча бир кенже эпосторубузга дейре түгөндү десе андан түтөгөн, күнү өчтү десе мындан күчөгөн эл тууралуу эгерим ырдалып бүткөн эмес. «Кумурсканы көр, селди көр, кыжылдап жаткан элди көр» демекчи, улуу коңшубуз тууралуу билбегенибизди билип, билгендерибизди дагы арттырып бармак лаазым. Миллиардын мындай койгондо да, калган эки жүз миллиону эле Орусия калкынан ашып түшкөн, а бирок ошончо элдин өркөчүндө ошондой эле реформаны оодурбай алып өткөн сабагы эмнеге тең! Мунун сыры кайда, неде катылган? Анан да бул кечеги, акыркы он беш жылдагы эле акылман жетекчиликтин жемишиби, же?... Айтса, соңку кездерде Кытайда жүргүзүлгөн экономикалык реформанын атасы, Кытайдын азыркы аксакалы дээрлик Дэн Сяопиндин ролун адилет белгилеп атышып, ошол эле учурда анын жанында ага чейинки улуу жол башчы Маонун баасын кемитип-кемсинткен көз караштар да көбүрөк айтыла калып жүрөт. Мамлекеттик жетекчилер тарабынан да. Ырас, ага бир чети Мао менен Дэн карыянын кезиндеги ичара салкын алакасы жем таштаса, экинчи жагы, узак жылдар бою Мао тууралуу советтик жана дүйнөлүк басма сөздө жарыяланган бир беткей каралоо материалдарынын да таасири сезимдерде али өз күүсүн сактап тургандыгы себеп. Бирок кандай болгондо да Мао улуу элдин улуу сыймыгы экендигин эч качан эстен чыгарып болбойт. Элдин эмки патриархы Дэн, жаки, азыркы председатель Чжао Цзыяндын, кезинде, Маодон ыдык көрүп калган адамдардын катарына кирерине карап, жаки, реформа ийгилигин мактап көтөрүп атка салып атып, көтөндөн чымчып алгандай эле бир кеп бул. Анткени, дагы кайталайм, Мао

- карапайым элден тартып мамлекеттик деңгээлдеги жетекчилерге чейин калыс баасын эбак алган жана тарыхтагы чыныгы өзүнүн ээлер ордун ээлеген адам. Улам кийинки бийликке келгендери мурдагыларын дүмүрүнөн казып, шымаланып жок кылып кирген биздеги орус манайлуу «революционерликтен» оолак турган бу калк: «ооба, анын да кемчилиги болгон, бирок ким жаңылбайт, кантсе да жакшылык жарыгы жамандык загын өрттөп кеткен» деп гана коюшат, кыскача. Муну айтканым, ал – Мао, эми эки миллион кыргыздын эки уулунун актап-жактоосуна муктаждыгынан эмес, орошон кошунабыздын жан табиятын, жакынкы тарыхын, асыресе эмнеликтен эми да реформасы мүргүбөй күрдөөл өнүгүп жатканын, ал таянган зыл негиз не экенин түшүнгүбүз келгенинен улам. Ал эми кемчил жагына келсек, ал бизсиз эле бир кез келиштире айтылган...

XX кылымдагы кытай тарыхы төрт залкар инсанды билет: Сунь Ятсенди, Чан Кайшини, Мао Цзэдунду жана Дэн Сяопинди. Алдыңкы экөөнүн жөнү өзүнчө, соңку экөөнө келсек, кытай социализминин тагдыры, өлкөнүн бүгүнкү улуу кубаты ушул эки инсандын ысмы менен тыкыз байланышкан. Аларды сөздүн нак маанисиндеги «жол башчы» атаса болот. Деги эле Кытайдын кылым кезген тарыхынын мисалы, өзү, бая Платон айткан: «Мамлекетти философ башкарышы керек» деген эски ойду эстетип турат. Бул Кытайдын бар башкаруучусунун бары эле телегейи тегиз, акылман туулуп отурду дегендик эмес, арасында орус Федордой аңкоо паашалары болгондур. Бирок да Кытайдын эзелтен келген мамлекеттүүлүк философиясы, эл башкаруу тартиби, бийликтеги династиянын уланыш салты, ордодогу акылмандардын дамамат ээлеген бийик орду - мамлекетти бейубак чайпалуудан сактап, дамамат башбилги баштап жүргөн.

Тарыхтан маалым: мамлекеттик кызматка өтөр алдын ар бир чиновник атайын сынактан өткөн. Сынакта Конфуций ыраатка салган беш канон китептин эрежелерин билүү милдет болгон. Алар: «**Ши цзин**» (Ыр баян), «**Шу цзин**» (Жыл баян), «**И цзин**» (Сыр баян), «**Ли цзи**» (Салт баян) жана «**Чунь цю**» (Жаз-күз баян). Ушулардын ичинде «**И цзиндин**» ээлеген орду ажайып, өзгөчө. Бул Сыр сандыктын ачкычын алууга ар ким эле дааган эмес... Конфуций өзү өмүрүнүн акыркы жылдарын жалаң ушул китеп үстүндө карытып: «Аттигинин, жараткан дагы бир аз өмүр берсе, элүү жылын эми түгөл «И Цзинге» арнабас белем, ошондо түк ката кетирбей элем» деп армандаган дешет. Кытайдагы байыртан келген не бир философиялык агым, мектептердин баары ага башатка суусагандай суусап турган. Анткени анда, эмкиче айтканда, материалисттерин да, идеалисттерин да түгөл батырган Теңирий улуу мейкиндик жаткан...

Маого келсек, ал дал ошол өзүнө чейинки салттын бир уландысы, улуттук фалсафий кыртыштан аягы ажырабаган зор инсан. Арийне, Маонун сөздөрүндө «**И цзин**» менен түз алака катышы эскерилбейт. Бирок анын идеясы айткан, жазгандарында оргуп турат. Тагыраак айтканда, Лао зы менен Куң зынын кудурети урат. Ал өзү минткен: «*алты жыл бою Конфуций менен жашадым. Жети жылы буржуазиячыл авторлордун жазгандарын окудум. ... Маркс да, Ленин да ал кезде маа белгисиз эле. ... Мен обол идеализмге ишенгем, дагы Конфуцийге, анан да Канттын дуализмине...*» (1957-ж. Китепте; «Маоизм без прикрас» 1980, М; 45-б. Мындан кийинки мисалдар да ушул китептен алынды). Бул анын дүйнөтаанымынын кыймыл багытынан кабар айтат. Соңунда ал, Маркска келет. Бирок... «*Мен деле марксизмдин негиздөөчүлөрүнүн бир канча китебин окудум, дагы канчасы калганын билбейм, анткени Кытайда алардын жарымынан азырагы гана которулган. «Женьминь чубаньшэ» басмасынын башчысынын айтымында, болгону кырк жети пайызы которулуптур»* (1957-ж. 52-б.).

Мындай кырдаал анын жолуна дурус түштүбү, буруш түштүбү? Ар жакка чоюп айта берсе болот. Акыйкатта, ошентшти. Айталы, Маркстын түбүнө чейин түшкөн советтик аалымдар Маонун бу багыттагы өксүгүн (Маркстын каттарына чейин окубаганын) дароо эле бутага алышты. Аны марксизмди чындап түшүнбөгөн дилетант деп аташты. Буга Маонун өзүнүн моюнга алып, минтип айткандары да жем таштаган: «*Жолдош Ян, мындасызбы? Мына, сиз Маркстын бар жазганын окуптурсуз, бийик тамдын башына чыгып алыпсыз. А мен али бүт окуй элекмин, демек, сизден жапыстамын. Бирок жапыстагылар сиздей бийикке чыгып алгандардан корко бергени да туура эмес»* (1958-ж. 52-б.). Анын мындай батыл да, баатыр да маанайы сырттан караганда чын эле жепен эрдемсүү көрүнөт. Сырттай караганда... Чынында анын тамыры өзүнүн кыртышында терең сойлоп калган жана бул анын кемчилдиги эмес, тескерисинче, артыкчылыгы болгон. Акыйкатта, чындыкты бир жерден терең ачкан адамга экинчи жердеги чындык өзү эле зэрчип келет, келгенде да керектүүсүн өзү айтып, керексизин өзү четтетип берет.

«*Марксизмден азырак кабар алган соң мен да өзүмдү идеологиялык жактан кайра тарбиялоого бет бурдум, бирок да менин көз карашым айланып келип узакка созулган таптык күрөштө калыптанды»* (1957-ж. 51-б.).

Анын «**кытайлашкан марксизм**» тууралуу идеясы жандуу турмуштан ушундайча калкып чыккан. «*Марксизм, ленинизмдин жалпы чындыгын Кытай революциясынын практикасы менен конкрет кыйыштырып алып өтүү, бул – материализм. Бул экөө эки учтун биримдиги.*

ги. б.а. диалектика мыйзамын биле бербейт. Советтер Союзунун тажрыйбасы, ыкмасы, бул – чындыктын бир ыптасы, Кытайдын практикасы – экинчи бети. Карама-каршылыктардын биримдиги ушерде» (1969-ж. 91-б.).

Айтса, Маонун окуусун башкы сызык катары аралап өткөн идея ушул – карама-каршылыктардын күрөш биримдиги, же диалектика илими. Ырас, анын диалектик экндигинен шек уруп кыпкызыл эле эклектик, плюонтарист санагандар көп. Айрыкча аны Советте жаалданып сындаган жылдары мындай жарлык күч алган. Бирок диалектиканы ким кандай түшүнөт? Бул да өзүнчө бир маселе. Айталы, көчмөн философияда ал «карама-каршылыктардын күрөш биримдиги» эмес, «ТЕНДИН, кош ТҮГӨЙДҮН бүтүндөлүүсү ирээти маңыздалмагы эп» деген ойду айтканбыз. Айырмасы; биринчисинде «*карама-каршылык*» (күрөш) деген мазмун биринчи планга суурулса, экинчисинде «*түгөйлөшүү*», «*бүтүндөлүү*» (сүйүү) мазмуну алдыга чыгат дегенбиз. Агер, Батыш калыбына сыйбай калса эле баарын ошол ыңгайдан чыгып, күлүн сапырып жокко чыгарып кирүү - бул да бир нигилизм, улуттук центризм. Ал эми Маого келсек, анын диалектика тууралуу ойлору «**Относительно противоречия**» деген эмгегинде атайын айтылган. Анын чын диалектик же экилүү эклектик экенин ар ким өз түшүнүк деңгээлинен чыгып аныктап алсын. Буерде мен анын, башка бир, Чыгышчыл маанайын чагылдырган, аялы Цянь Цинге жазган каймана мүнөз катынан бир мисал тартууну эп көрүп турамын:

«*Мен өзүмө бирде ишенсем, бирде ишенбейм. Жаш кезимден минтчү элем: «адам өмүрү эң көп болсо эки жүз жыл созулар. Бирок ал кыймылга келтирген толкун эки миң жылдап токтобосун. Көрдүңбү, көкүрөк Көк чапчыган не деген дем. Ошол эле учурда өз күчүмө күмөнсүү да күч». «Жолборсу жок токойдо маймыл падыша» дейт. Мен ошол падышадаймын, бирок бул – сырткым, тереңимде жолборсу руху буккан, а бул – эң башкысы. Маймыл, сырткым – көшөгөм».*

Буерде эч кандай эклектика жок.

«*Бир жылдары Хань династиясы тушунда жашаган Ли Гунун Хуан Цюнга жазган катынан мобу мисалды келтирчү элем: катуу нерсе - карс сынат, ак - бат булганат, жалаң «янчун байсуюн» ырдап калган - жалгызданат, күчтүү атак – түптүү чатак»* (1966-ж. 50-б.).

Байкалгандай, диалектика идеясы, мында образ маанайда айтылган. Чыгыштын жолу, ыкмасы ушул.

Диалектика дедик, Мао чың философ, чын теоретик катары коомдун өсүп-өнүгүш жолун болжоп чактап, зор мамлекетти башкарууга алган. Коомдук кубулуштардын тамырын тарткан: «*бирде күч үрөсөң, кайра эс ал. Чыйралган нерсе жанып турсун. Дайыма эле чың жыйрылган туура эмес. Ашыкча чарчоо жарабайт»* (1969-ж. 94-б.). Ушу ыңгайдан алганда, айталы, анын КПКнын XVIII съезди тарабынан сынга алынган «алдыга ыксыз ашыгуу» идеясына да мамилеси атайын көңүл бурууга арзыйт. «*Туура, күндөн-күнгө күчүркөп өнүгүш кыйын. Мен «толкун сымал» өнүгүүгө каршы эмесмин, «алдыга ыксыз ашыгууга» каршымын. Бирок, калк алдында муну азыр ачык айтыш да натуура. Бул, элдин кызып турган этине шыржалаң сууну бүрккөндөй кеп, энтузиазмын иритүү...»* (1959-ж. 86-б.). «*Алдыга ыксыз ашыгуу» деген термин жакшыбы, жаманбы, эми муну тек коёлу. Маселенин саясый жагын карайлы. Биз ушуга каршы чабуул салган күндө элдин энтузиазмы эмне болот? 600 млн. элдин энтузиазмы бир мезгилде, бирдей жалпы өчсө, анын кесепети эмнеге согот?...»* (1958-ж. 158-б.).

Ооба, кыймылдагы зор массанын инерциясы деген эмне экенин керемет туйган, конкрет учурдун тамырын таамай кармаган кыраа диалектик жатат мында.

Узак жылдар бою эл аралык империализмде эзилген, жери талоонго түшкөн, атайлап баңгичиликке батырылып, кундуу моралы куруган элдин эми социалисттик революциядан соңку жылдардагы энтузиазмы чыны менен суктанарлык жогору эле, жана аны менен эсептешпей коюуга болмок эмес. Маонун коомдук өнүгүштөгү субъективдүү фактордун өскүлөң ролу тууралуу идеясынын өзөгү да ошол жылдары чыйралган, бышкан. Анын үстүнө Кытай, бул – чыгыш менталитети дагы эле...

Арийне, анын «Улуу секирик», «Коммуна», «Мадааний революция» жылдарында аша чапкан, жаза баскан учурлары бар. Ал мамлекеттин тарыхындагы кейиштүү барактар катары кеткис жазылып калганы да чын. Алардын келип чыгышын, жүрүшүн баштагыдай бир тарап көөлөй бербей, салкын кандуу териштирсе, болот. Бирок, гезиттик макаланын максаты бул эмес, андыктан эми азыркы реформанын генезисине байланыштуу учкай ой калчайын. Мунун учугу, биз ойлогондой, кечээги Дэн бийликке келген жылдарда эле эмес, артылып аркы заманга чабат. Таштан ташка жанчылып бышкан суудай баштан башка бышып келген идея ал.

«Кээ бир «теоретиктер» турмушту сүрөттөй келгенде биздеги капитализмден калган мурас - **товардык өндүрүш** жана **өздүк нарк** маселесин атайлап аттап өтүп байкамаксанга салышат. А чынында бул категорияларды ким кандай түшүнөт, социалисттик курулушубузда тийгизер пайдасы барбы, маселенин өзөгү ушунда. Эгерде пайдасы болсо, тартынбай ишке салалы. Товардык өндүрүштү, нарк мыйзамын колдоо керек». «Айрымдар дыйкандарды жумушчудай санайт. Бул туура эмес. Товардык өндүрүштөн чочулап бекер, маселенин баары - анын кайсыл экономикалык уклад менен байланышканында. Элдин бир-бирине мамилесин ата-бала мамилесиндей тыкыр тегиздеп салышка болбойт. Теңсиздикти такыр жойгон күндө да, баары бир, айырмачылык калат» (1959-ж. 135-б.).

«Кытай Эл Республикасы түзүлгөндөн бери улуттук буржуазия элдин демократиялык диктатурасын колдоодо... Мамлекет капиталисттик өнөр жайды, сооданы колдоо саясатын улуттук буржуазия ушундай болушун каалаган үчүн эле жүргүзбөйт. Ал өткөөл учурдун экономикалык зарылдыгынын өзү менен шартталган... Жалпы улуттук кызыкчылыкка кайчы келген жеринде ал чектелиши керек. Чектөө саясаты - ишке чегүү саясаты менен чырмалыш жүрөт...» (Материалы VIII съезда КПК. М. 1956-ж. 18-19-бб.).

«Реакциячыл класстарга каршы багытталган диктатура деген, бул, аларды тып-тыйпыл жок кылып туруу дегендикти билдирбейт. Жок, аларды кайра тарбиялаш керек, жаңырсын үчүн...» (1962-ж. 162-б.). «Эгерде адамды эмгек менен кайра тарбиялоого мүмкүн болсо, мейли тарбиялансын, таштанды буюмду деле пайдалуу ишке жумшап жүрүшпөйбү» (1956-ж. 155-б.).

Коомдун ички бар энергиясын бир нуктуу багыттап, бир кадам, бир карыш, бир нукум болсо да аны алга сүрөгөн позитив факторго айлантып алуу деген ушул эле.

КПКнын тарыхындагы эң бир урунттуу учур – VIII съезддин жалпы духуна эл чарбасынын бардык тарма-

гына карай алганда ушундай маанайда болгон. Бирок, экинчи дүйнөлүк согуштан соңку жарыша куралдануу, дүркүрөп өнүгүүгө өткөн жалпы дүйнөлүк жагдай - миллиард калкты да камчыланууга аргасыз кылган. Бул учурдагы Маонун субъективизми объективдүү кырдалга кай жеринде чик түшкөн, ошончо орошон элди оор козгоп, кыска убакытта кызуу кыймылга алган дем Эл-Мамлекетти эмне чекке апкелди, - бул да олуттуу, салкын кандуу талдаар сөз. Бир нерсе айкын: соңку Дэн мезгилиндеги экономикалык реформа сырттай көзгө канчалык ар башка, мурдагыга коошпогондой көрүнбөсүн, акыйкатта ал өзүнө чейинки жыйрылган дене, түйүлгөн булчуңдун жаңы тарыхый шарттагы жаңыча ишке кириши, тарыхый экинчи этаптагы табигый уландысы. Дэндин 80-жж. кийинки реформасы Маонун 50-жж. этегиндеги эл кыдыруудагы айтылган терең теориялык нускоолорунун практикадагы тыкыр ишке ашырылышы сыяктанат. Башкача айтканда Маосуз Дэн жок.

«Мао Цзэдун: Дэн Сяопин кулагына кум куюп алгандай. Жыйындарда менден алыс отуруп алат. Алты жыл болду, 1959-жылдан бери мага бир да жолу доклад кылбады.

Не Жунчжэнь: бул киши өтө айлакер...

Мао Цзэдун: Дэн Сяопиндин маа карата принциби мындай: сыйларын сыйла, бирок оолактап сак жүр» (1956-ж. 145-б.).

Айлакер Дэндин оюнда ошондо эмне жүргөнүн соңку турмуш көрсөттү. Бирок кайталайбыз, анын идеясы азыркыдай ургаал ишке ашышы үчүн ага бары бир «Мао трамплин» зарыл эле. Ансыз балким ал: жүрөгү курч, канат-каруусу али болуп толо элек бозумтүлөктөй саап эртелеп учуп алмактыр, ким билет... Бул да диалектика мыйзамы. Эми келечекте Дэнге жана анын жолун жолдоочуларына белгилүү бир этап, процесстерден соң Мао чечкен эле маселелерди кайрадан чечүүгө туура келет. Чечкенде да, балким, чечкин Мао ыкмада... Албетте, жаңы тарыхый шартта, дүйнөлүк жаңы саясы окуялардын контекстинде. Бул да диалектика мыйзамы...

VIII съезде «Партиянын Уставындагы өзгөрүүлөр» тууралуу Дэн Сяопин доклад жасаган. «Борбордук жана жергиликтүү партиялык уюмдардын укуктарынын чеги такталышы зарыл. Жалпы мамлекеттик деңгээлде тегиз чечим чыгаруу зарыл болгон жана партияны борборлоштуруу биримдигин чыңдаган бардык маселе ал конкреттүү шартка толук жооп бериши үчүн бүтүндөй жергиликтүү уюмдардын ыкыбалына калсын» (Мат. VIII съезда КПК. 91-б.).

Бул - партиянын уставына киргизилген программа-лык мүнөздөгү өзгөртүүлөрдөн эле. Анын артында соңку реформачыл Дэн дагы, диалектикачыл Мао дагы, тарыхы эки миң жылга артылган Кытайдын мамлекеттүүлүк идеясы дагы, жана баарына байтүп суналып калган байыркы элдин классикалык философиясы дагы, уюп жатат. Кытай жана анын байыркы, жакынкы саясаты жайында ойлогондо фрагменттеп үзүп-жарбай, чокон көрүнүштөн абсолют бүтүм чыгарбай, бар татаал байланышын жоготпой, учу улуу «И цзинге» тирелген биримдик философиянын бир туташ контекстинде карамак лаазым. Ошондо гана биз бул улуу коңшу элдин өзөгүндө уюган сырын туябыз, болочок дүйнөлүк жүрүштөрүн белгилүү деңгээлде боолгой билебиз. А бул бизге дайым зарыл, билгенге...

III БАП

КАГАНАТ

Көчмөндүктөн көчмөндүккө

*Кара журтум кайраттангын,
Эл – Мамлекет заңын бузба.*

**Байыркы түрк жазуусунан.
Элегештеги эстелик.**

Люди забывшие основы собственного общества обречены на то, чтобы постоянно принимать поправки к собственным законам.

Платон

Содействие анархии является высшим, вернее, единственным преступлением против государства, ибо оно включает в себя все остальные государственные преступления...

Гегель

БАШАТ

Коом бирде демин ичине алып тымып, бирде жанарын сыртка буркан-шаркан чыгарып өнүгүп келет. Ал дайыма кыймылда. Аккан Дүйнө...

Акыйкатта, сырттай карасаң, эки башка өңдүү туюлган бу коомдук кубулуштар тээ тереңинде бир бири менен тепчиле байланышканы ак. Ал байланыш эгерим, Дүйнө бүткөнү үзүлбөйт да, сүзүлбөйт. Универсал мыйзам. Андыктан акылмандар байыртан: «*жеңиштин өзүндө жеңилиш жатат*», «*кайгынын арты кубаныч*», «*уй пул болоор, кул бий болоор*», «*артыкча дүңгүрөгөн аягында мүнкүрөйт*» деп ошол кубулуштардын Жолу улуу ТЕҢ ортосун – Алтын Ордосун кармоого сабырлуу чакырык салышкан экен. Дүйнө өзөгүнө өткөн Жолду нускаган экен. Калктын кайнар рухунан сырт калган жан адатта ошол кубулуштардын чет кыйырларында серпилип кыйрап-жоголбой, сырткы чагылышын кармайт да аны абсолют акыйкат санап бир тарап тыянакта калат, чектелип мүчүйт. Демек Кан Жолдон кайыйт. Диалектика айткан

Жолдон тайыйт. Андыктан акылмандар мындай учур тууралуу дагы минткен: «*Бастырганды билбеген Жолду бузат, баштаганды билбеген Элди бузат*». Ал эми Жолду сактап Элди башташ үчүн байыркы ташта бадырайта жазылгандай, Эл, Мамлекеттин заңын бузбоо, шарт! Аны бузбаш үчүн ошо Элдин жан Конституциясын таануу, табуу шарт. Ушинтип Мамлекет маселесине арналуу келебиз.

Мамлекет маселеси дайыма актуалдуу. Ал азыркыдай коом аңтар-теңтер түшкөн заманда эле эмес, жай заманда да актуалдуу. А балким буюккан бу кезеңдегиден да актуалдуу, анткени бу окуялардын түйүлдүгү кечээги күндүн курсагында түйүлөт. Ошояктан шартталат. Себеptин көрүнбөс тереңи ошондо. Диалектикалык катышта алар. Демек, Ленин айткандай бууракан революциялуу кезеңде эле эмес жай заманда да ар күнү, ар маселеде, мейли ал экономикалык же саясы маселе болобу, «Мамлекет деген эмне, анын манызы не?» деген суроого кайра-кайра каптала берээр болгон соң ага мезгил бийигинен туруп жооп издемек да шарт. Өз кыртышыбыздан чыгып... Анткени, Мам-

лекет деген түшүнүктүн буга дейре берилген аныктамалары отурук кыртыштан гана туулган чен өлчөмдөргө таянып келет.

Эсеби, Энгельс пикиринче мамлекет уруулук коом кыйраган соң гана пайда болот. Мамлекеттик түзүлүш ошондон соң гана келип чыгат. Аны уруулук коомдон айырмалап турган эң башкы үч белгиси бар.

Биринчи, анда кандаш уруучулдукка эмес, аймакташ жалпылыкка негизделген территориялык бир биримдик бар.

Экинчи, коомдун бир бөлүгү экинчи бөлүгүнөн өзүн бөлүп алардын үстүнөн бийлеп алган саясы бийлик аппараты бар.

Үчүнчү, ошол бийликтин кармалып турушу үчүн такай жыйналган салыгы бар.

Ушул классикалык калыпка сыйган саясы биримдик гана мамлекет аталууга татыйт. Болбосо, жок. Андай болсо байыркы баба эмнеге: «Эл, Мамлекет заңын бузба» деп кылыч миздеп кылым ташка улуу осуят чекти экен? Ал эмне мамлекет? Аны көчмөн кандай түшүнгөн? Ал түзгөн саясы биримдикте же көчмөн мамлекетте жогорку үч белги сакталабы, дегеле ошондой болушу мүмкүнбү? Эгер баба осуяты чын эле өзүндө улуу кудурет уютуп турбаса, жалаң: «бириңди бириң чаап тын, алсызыңды алдууң же» деп кылычын кыйратман рухка сугарган болсо, анда ургагы уланып бу күнгө катар жетер беле? Жан аруулугун жарлаган жаратман Манас руху келечекке өтөөр беле? Андай болсо бая биринчи бапта айтылган Батыш билген байыркы примитив уруучул же «первобытная демократия» аталган сырт тегиздикте кайып калбай ички тереңдиги Теңирге өнүккөн руханий коомдогу мамлекеттин маңызы кайсы, эмнеде? Эгер ал болсо, анда миң жылдап менталитетте калыптанган, калыптаган улуттук мамлекеттин уңгу философиясы эми келечегибизге жарыгын чачууга жарамдуубу? Улуттун уңгутагдырын сактайбы? Заман зарылган суроо ушул. Көчмөн мамлекеттин өзгөчө мүнөз-заңын түшүнүү ушул учун зарыл.

Ырас, кезинде Ленин «Мамлекет» деген түшүнүк эң татаал, терең экенин, анын тегерегинде канча бир карама-каршы аныктамалар айланып тураарын айткан. Отурук калктын өзүндө да ага мамиле ар кыл. Платон, Макиавелли, Гегель, Гоббс, Локк, Дидро, Фихте, Монтескье, Маркс, Энгельс... Бир эле ушул ысымдардын өзү эмнеге тең.

Платон: «*Полис индивидуумдан бийик*» деген экен.

Гегель: «*Чыныгы мамлекет аң-сезимделген*» дептир.

Гоббс мамлекетти Библиялык жырткыч *Левифанга* салыштырыптыр.

Марксчылар *бир таптын экинчи тапты* эзүү үчүн *ойлоп тапкан куралы* дешкен.

Ал эми кыймылдуу көчмөн мамлекет тууралуу атайын кеп жок, алардын калыбына сыйган эмес. Тек, «аскерий демократия» деген аныктама менен

чектелген. «Аскерий», анткени анын жашоо формасы – сырткы элди чаап байлыгын тоноо, өз ичинде букара эзүү, колбашчы менен чоролорунун ооздуксуз чексиз бийлиги. Жыйынтыгы: эл демин кескен эзүүнүн өзгөчө органы. Жумур баштын көбүндө азыр ушул инерция ой. Башкача айтканда варвар сырт. Бу алдамчы сыртты Манас ааламы канчалык чет кагаарын дале айкөлдүк кылып кенебей келебиз. Ал эми анын бая айткан көйгөп ичи – Нарк, Салттуу коомдогу руханий тегиздиги капарыбызга да келбейт. Акыйкатта **адат, салт, нарк, авторитет, тартип** жөн эле турмуш муктаждыгынан жаралган сырткы уюмдашуу формасы эмес, **Кудайга умтулган ички энергиянын укмуштуу силкинишинен төрөлгөн эргим. Теңирий зарылдык!** Батыш аалымдары так ушуну түшүнгөн эмес, алардын мамлекетти «бир территорияга» байлаган чээнкамал отурук көз карашына кыймылдуу мамлекет сыйган эмес.

«Эң эзелки Түрк, кийинки Угуз, Кыргыз доорунда улам өркөнү өскөн элди куруу, башкаруу тартиби өтө билги иштелип чыккан экен. Топ-топ айыл аймактарга (уйумак), аймактар таптарга (же тайпаларга), тап урууларга, уруулар улустарга (үлүш) бириккен. Айыл башчысы аксакал, аймактыкы ага, таптыкы бий, уруунуку ороз, үлүштүкү кан аталып, ар бир кан элин башкарууда эриктүү болуптур. Заман-доор мүнөзүнө ылайык сырткы жоо күч алганда, же үлүштөрдүн ичинен не атактуу, не түптүү, чыгаан билги кан чыкканда калган үлүштөрдү өзүнө бой сундуруп, кандардын каны же Каган атын алыптыр. Улуу Мамлекет – Каганат куралыптыр. Көчмөн доор мүнөзүнө ылайык үлүш да, каганат да өтө «кыймылдуу» болгон. Аймак кеңип тайпа атанып, тайпа урууга өсүп, уруулар жаңы үлүш түзүп, үлүш каганатка өтүп, биринин атына бири куюп, биринин атын бири жоюп, бир жери буюгуп бууракандап жээгинен аша серпилип ташып бөксөрүп, бир жеринен кыр чыгып чокуга өсүп, да бир жери тереңине күч топтоп дымып, да бир жери куркурап куюгуп түбү оңурайып... көчмөн дүйнө көөрүгүн кызытып күрр-шарр түшүп сапырылып кайнап жаткан экен!.. Кечээги эле зор үлүштүн бүгүн аты угулбай ордуна жаңы ысым чыгышы, опол тоодой каганат көчүп ордуна такыр башка каганат турушу сырткы көзгө көчмөндөрдүн бирин бири жоюп, кырып, мамлекетин тыптыпыл талкалап, жаңы мамлекет тургузуп жаткандай көрүнгөн. Бул отурук элдин кыр кырда кыйкуулап чапкан көчмөн элдин дүбүрттүү коомун өзүнүн чээндеги «кыймылсыз» көз карашына салып өлчөгөн эң чоң, эң негизги жаңылыштыгы болгон. Бул процесс эң абалы, теги (түрк), дини (КөкТеңир), салт-санаа, жашоо көйүнүн жалпылыгынан улам кызыл кыргынсыз, көчмөнчүлүктүн диалектикалык мыйзамына ылайык табигый мүнөздө жүргөн. Ошол агымдын түрпүн байкап, билги багыттап ченеп чечкен жумуру баштуудан не бир чечендер чыккан. Чечен ал кезде акылгөй, билги эле эмес, бийлик

эгеси да болгон. Ырас, ошол эле мыйзамга ылайык ич ара кактыгыш, чыр-чатактар да болбой койгон эмес. Бирок сырткы шарт – көчмөндөрдүн эң эски, күчтүү коңшу жоолору Иран, Урум (кийин Византия), Чын мамлекеттери менен ар дайым алакада болушу, пейилин байкап сак турушу, өзүнө ыңгайлуу учурда жортуулдар жасашы алардын түп ордонун каруу-күчүн, ырк-бирдигин качан да болсун көздүн карегиндей сактоосун зарыл шарттаган. Эгерде мындай болбогондо, көчмөндөр бирин бири муздап тынганда байыркы дүйнөнүн «үч көзүрү» (великая ось) атанган улуу мамлекеттерин үч жакка керип Евро-Азиянын байтак кыйырында көчмөндөр цивилизациясы түзүлмөк эмес да, ушул зор кеңдикте тарых такыр башкача өнүкмөк, дүйнөнүн бүгүнкү сүрөтү алдагачан башкача болмок... Кезинде улуу Бичурин көчмөн доордун ушул кыймылдуу мүнөзүн кыраа байкап минтип жазган экен: *«Борбор Азияда тээ эзелтен эле элди бөлүп башкаруу ыкмасы колдонулган, башкача айтканда мамлекет бир нече майда бөлүктөргө бөлүнгөн, кыябы келгенде алар бири бирине куюп же кайра ажырап дегендей жаңы мамлекетке биригишкен. Мындан тышкары монгол эли эл наамын бийлик башындагы ордо ысмынан ооштуруп алган. Бир эле эл Хунну ордосу тушунда Хунну деп, Туулга (Тюкю) ордосу тушунда Туулгалыктар деп жана Монгол ордосу алдында Монгол деп өзгөрүп айтыла берген. Муну дагы бир башка ордо багындырмайынча ушинтип айтылганы айтылган. Өйдөкү эки шарт гректерге белгисиз эле. Батыш Европа аалымдери мунун биринчисин билбей, экинчисин элес албай, ушундан улам эл ысымдарын чаташтырышкан. Жарымды бүтүн санап, жамыны түтүн санап алган жаңылыштыгынан улам элдин бирде тартылса, бирде ташкындап турган таңгалыштуу табышмагына тушугуп, аны түшүнө албай дел болушкан»* (51).

Ооба, дел болушкан! Анткени алардын «мамлекетти бир территорияга байлаган» кыймылсыз каткан көз карашына ал кармалбай караан үзүп дуулдап куланүйүр жарып кеткен. Мухиттей оодарылып улам ар кайсы өркөчүнөн ар башка каганат өскөн удургуган бу сырлуу улуу кыймылды алар эч качан түшүнгөн да эмес, түшүнө да алмак эмес! Көчмөн мамлекеттин Батыш аалымдарын дел кылган сыры мында эле эмес эле. Алардын ички табиятынын өзү да эки башка эле. Келиңиз, анда эми анын жанын, данын, эмкиче айтканда фалсафий маңызын эмне аныктайт, ошону ойлонуп көрөлү. Албетте, дагы өз кыртышыбыздан чыгып. Анткени, ошол эле биз суктанган, ар кадамыбызда айныбай мисал тарткан монтестьелерибиздин өзү деле акыры барып ар бир мыйзам ар элдин жан табиятынан, тамандырык кыртышынан табылаарын айткан эмеспи. Ал өзүнүн жазганын да *«О духе законов»* деп атаган эмеспи.

Белгилүү, отурук коомдо мамлекет түбү шаар, калаадан башталма алган. Жан жагындагы элди

уютуп «шаар мамлекеттер» атанган. Батышта да, Чыгышта да. Арийне, жерге жеке менчик орнобогон отурук Чыгыштагы башкаруу бийлиги борборлошкон кубаттуу зор мамлекеттердин тарыхы-табияты Батыштагыдан айырмалуу. Бирок жерге жеке менчик болбогону менен да, Маркс айтмакчы, тамчы сууга андан зарылган, бир аймакка байыр алган да, байланган да мамлекеттердин мазмунунда алар менен жалпы үндөш жагдайлары да кыйла. «Чыгыш деспотизми» деген түшүнүк деле жердиги бекер чыккан эмес. Ал эми мамлекеттүүлүктүн классикалык формасы калыптанган деп саналган Батышка карасак анда мунарланган замандардан балбылдап коому кош тапка так ажыраган байыркы грек полистери жана Рим мамлекети бадырайт. Кийинки Искендер -Македонскийдин монархиясы, же Рим империясы социалдык-экономикалык жашоо мүнөзүндө өзүнө чейинки полистердин табигый уландысы катары чыкты.

Батышта, «граждандык коом» жана «мамлекет» түшүнүктөрү ошо байыркы Афина, Спарта, Рим замандан тарта эки бөлүнүп калган. Алардын арасында айныгыс жик салган, коом мүчөлөрүн да акыркы атомго чейин бытыратып, ыдыратып бөлүп тынган жекеменчик жаткан. Басым журт бир бөлөк жана менчикти бооруна басып кеткен бир ууч аристократтардын кызыкчылыгын коргогон курал-машина бир бөлөк калган. Маркс муну таамай айткан: *«Политический строй на его высшей ступени есть... строй частной собственности»* (39. 333).

Тапты тап эзген мамлекет идеясын айтып, *«бар маселе граждандык коомду анын ач тырмагынан азаттыкка алып чыгышта турат»* деген Маркс ушуякта;

Мамлекетти, адамды эзген жырткыч Левиофан санаган Гоббс ушуякта;

Граждандык коом ал – бир кылка эгоисттердин коому деп, мамлекетти өзүн таанып бараткан абсолюттук духтун аң-сезимдүү абалы санап андан бийикке алып чыккан Гегель да ушуякта.

Айтору, канчалык ичтей талашпасын Батыш таанымды акыры жалпылап бириктирип турган нерсе ушул: анда *«граждандык коом»* жана *«мамлекет»* түшүнүгү эки айры маңыздалган. Же бая Энгельс айтмакчы мамлекеттин экинчи белгиси ушерде.

Ал эми көчмөн коомдун өзүндө (демек, көчмөндүн көз караш, менталитетинде) так ушул **мамлекет** жана **коом** деген түшүнүктүн өзү эч качан бөлөк жашабайт. Ал чулу, бир уюп калган. Коомуң да мамлекет, мамлекетиң да коом. Же көчмөн жашоонун өзүндөй жиксиз тоом. Мындай дүйнөкабыл психология биз үчүн, атургай кечээги Совет заманында да бузулган эмес, (айтмакчы, азыркы айрым аалымдар айткандай, бизде мамлекет коомдон бөлүнүп чыгып, кайра аны тебелеп турган органга айланып кеткен эмес. Биринчиден, бир туташ социалисттик менчик өкүм сүргөн режимде мындай кескин бүтүм чыгаруу калпыстык. Экинчи-

ден, социализм көчмөндүн түбөлүктөн келаткан жантабиятынын органикалык уландысы катары чыккандыктан, биз үчүн андай болушу да мүмкүн эмес. Мамлекетке ким, кайсыл позициядан карайт, маселе ушунда). Демек, Батыш таанымды башыбызга ширге жаппай, биз эң оболу мамлекеттин өз мээбизде чагылган, жүрөгүбүздө жаңырган маңызын аңдап алалы. Монтескье айткандай, ошондон чыгалы. Эгерде ошондон чыгаар болсок анда биз айла-аргасыз кайра эле Теңирчиликке, Манаска келебиз. теңирдин ТЕҢ философиясын тааныйбыз. Ал эми көчмөн, жамаатчыл коомдун өзөгү-көзү Теңирчиликте адам эч качан акыркы атомго айланып бытырап калбайт (көчмөн коомдо алиги «жеке менчик» жана «кызыкчылык» деген түшүнүктөрдүн өзү да Батыш таанымдан таптакыр башкача, же руханий маңыздалган, бирок ага өзүнчө токтолобуз). Тагыраак айтканда, ошол атомдун өзү тең, жарты, же анын экинчи жарымы – Мамлекет. **Мамлекет – Мен; Мен – Мамлекет.**

Ушул жамаатчыл биримдикте гана ал толук маңыздалат, же мазмунга ээ болот, толот. Эки **тең бүтүндөлөт**. Муну орусча айтса да эби келет: «Государство – это моя вторая абстрагированная половина». Ошентип Мамлекет дегенибиз ал көчмөн философияда эч качан Адамды эзген монстр, же тынымсыз жей берген жырткыч Левиофан эмес, ал менин каан Манасым, тең жанымдан-жарымдан бүткөн, улуттук аң-сезимдин бийигинде, биз – жамаат, ага бириккен саясий биримдик.

Ырас, көчмөн дүйнөдө мамлекеттин өзү коомдон бөлөк бөлүнүп турбаган соң, демек анда Энгельс айткан мамлекеттин экинчи белгиси көчмөн мамлекетке алганда мында да алымсыз чыгат. А демек анын үчүнчү белгиси – үстөмөн машинаны такай кармап турган такай салык түшүнүгү өзүнөн өзү жокко чыгат. Бирок бу да азыраак түшүндүрүүнү талап кылат.

Көчмөн түшүнүгүндө «кан салык» деген түшүнүк, арийне, бар. Бирок ал башка «алман», «алым» (дань) деген түшүнүк менен ичкертен маанилеш жаңырат. Б.а. көчмөн элдин башка бир элге саясы көз каранды абалда калган чагына байланышкан. Мындайда, ар жылы үстөмдүк алган жат элге милдеттүү алман төлөнгөн. Мунун маңыз-мазмуну, албетте, өзүнүн денесинен өзгөчө аппарат бөлүп өстүрүп чыгып, кайра өзүн бийлетип турган отурук салыктан айырмалуу экени түшүнүктүү. Айтса, ошо көчмөндөн тарыхтын ар кезинде бир алман алгандардын өзү да көп учурда шаар куруп, ордо кармап, аскер күткөн отурук элдерден болгон (ырас, Ордо куруп чеп кармаган, жарым отурук мүнөз күткөн байыркы түркий мамлекеттердин жөнү бөлөк. Биерде биз кыймылдуу таза көчмөн мамлекеттин табиятын эске алып турбуз).

Көңкүнү коюп кечээгиге келсек, Кокон хандын салыгына, ак паашанын налогуна, анын «түрүнүн мынча көбүнө» көчмөн түк түшүнө албай таң кал-

ган да, маң калган. Жайыттан, суудан, көпүрөдөн, жолдон, чырпыктан, отундан... катындан, айтоору, кара башы как чокуң кара жерге жаралып калгандыгы үчүн да сыгылып алынган «сырлуу» салыктар табияттын ээн-жайкын эрке кулуну үчүн таңгалыштуу да, түшүнүксүз да, жана чыныгы адилетсиздик да, демек Теңирдин ТЕҢ эркинин бузулушу катары көрүнгөндүгүнүн себеби ошол. Анткени, көчмөн коомдун ички төл табият-мыйзамында айланып келип алиги аппаратты тапкан-баккандан чыккан, «жуткан абадан өйдө салык төлөткөн» шумурай түшүнүк жок эле. Көк Теңир алдында агылган булуттай, суудай мөл көчмөнгө ал жат эле.

Кокон Ордону Алымбек датканын кармап албай калган көп себебинин бир себеби да, балким, ушукта, ага отурук мамлекетчил маанайлуу эмес, мындай мамлекетти «ашка жүк» санаган тоолук туугандарынан толук, зарыл деңгээлде колдоо болбогондугунан, дегеле көчмөн психологиясына туруктуу салык төлөп туруу идеясынын өзү түбүндө жат, жана түшүнүк-кызыкчылыгына кайчылыгында жаткандыр. Ордону Ордолуу журт өз башына антип жүк кылбай, кылымдар бою кылкылдаган мейкинде ат жалы, төө өркөчүндө жеңил, табигый гана көчүрүп жүргөн желдей табиятында катылгандыр... Демек, биерде **коомдон бөлүнүп чыккан мамлекетти кармап турган туруктуу салык тууралуу эмес, тескерисинче коом-мамлекет жиксиз жашаган уруулар ичиндеги эч качан тапка айланбас социалдык ажырым тууралуу**, жалпы уруунун кызыкчылыгы жана анын «жарым мазмуну» - «тең түгөйү» – ар мүчөсүнүн кызыкчылыгынын ар кандай шартта, ар башка мүнөздө айкаша барганы тууралуу айтуу көчмөн турмуштун өз кыртышына жакын чыгаар. Астыман Каранын «жалаң эзилген» боегун коюлантпай, үстөмөн Төрөнүн да аларга ийип, ар жылда бир, күркүрөгөн күз күнүндө кирешесине жараша жамаат мүчөлөрүнө милдеттүү түрдө малдан, дандан «үлүш» тараткан, же «саан», «көлүк» айткан, ж.б. ТЕҢ – диалектикачыл байланышында караган туурадыр. Биерде бизге тескери порумда көрүнгөн «салыктын»(б.а. байдан кедейге үлүш) өзү эмес, дүйнө-коомго болгон мамиле, ошол мамиле миң жылдап калыптаган менталитет, философия баалуу. Бу тогоолдун тоому көчмөндүн томуктай макалына мындайча сыйган: «бергендин алганы бар», «темене тарткан төө алат», «чыгашасыз киреше жок», «агылып чыккан – аңырып кирген» д.у.с. Эми анын баары көчмөн коомдун «Кел-Кели» жанган, же «Кет-Кети» чалган ар башка конкрет тарыхый кырдаалына жараша. Койнунан төгүлсө кончок агылган баарзаманына, болбосо бозгон-тозгон каарзаманына жараша. Бу диалектика – ТЕҢде чечилет, анын фалсафий принциби бу: «кемиген кемийт, жазылган жайылат». Коом жазылса анын жармы жаран да жайылган, коом кемисе анын теңи – жаран да тениген. Ал көчмөн коомдун бир эле ички мыйзамынан агылбай, сырткы карт Дүйнөнүн катаал

шартына да байланышканы белгилүү. Бул тууралуу биринчи бапта арналуу айтылган.

Демек, күрөшкөр тарыхтын күрөөсүнөн тамчыдай сызылып чыккан бу ТЕҢдин сабагын таанымак – шарт! Эгерде ар бирибиз мамлекет жарымы экенибизди – «Мамлекет – Мен!!» деген маңыз биз үчүн дегеле түбүндө бөлүнгүстүгүн эгемен эстин бийигине көтөрүлүп аңдай албасак, **«мамлекет менин Жолу Улуу Тең-Түгөйүм»** деген режимге түшө албасак; мамлекет да улуттук философиянын уңгусунда – **«улук мамлекет – ыйык мамлекет»** идеясы тунганын моюндап, ар бирибиздин кызыкчылыгыбызда аны башкы саясатка айландырбаса («Эл ичинде Эр жүрөт», «Эрден ашмак бар, Элден ашмак жок») анда Манас ураанын салганыбыз бекер! Бекер, бекер, бекер!..

МЕНЧИК ЖАНА ЖЕКЕ МЕНЧИК

Кызыл От кысыр калбайт

Элден

Жаран – Мамлекеттин ТЕҢ маңызы эгерде биз ушерден бир маселенин башын ача кетпесек анда тек сөз оюну катары гана кабылданып калат, тереңги мазмуунун ачпай салат. Аны түбүнөн аңдабасак буга чейинки эле сөз эмес, будан кийинки сөз дагы өзөгүн жарытпай күңүрт калат. Ал – **жеке менчик** маселеси. Көчмөн коомдогу «менчиктин» табияты, «кызыкчылыктын» мүнөзү жана дегеле көчмөн психологияда Монтескье айткан менчикдүктүн аныкталышы, Орду. Бул өзүнчө чоң сөз, бүтүндөй Батыш, Чыгышты (анын ичинде отурук жана көчмөн элдин мамилеси өзү ар башка) калчап жигинде айтар сөз. Азырынча буларды белгилемекпиз. Эсеби, көчмөн коомдо «менчик» жана «кызыкчылык» деген түшүнүктөрдүн өзү батыш таанымдан башкача маңыздалган. Суроо туулат, дегеле жеке менчик дегениңдин өзү эмне? Анын критерийи кайсыл? Ошол критерий бизге төппү, тарыхый тагдыр-кыртышы таптакыр башкача калыптанган биздин элдин менталитетин мүнөздөй алабы? Жок! Анткени көчмөн дүйнөсүндө калыптанган менчиктин маңызы Батыш менталитетинде калыптанган ЖЕКЕ менчиктин табиятынан принципиалдуу айырмачылыкка ээ. Ал эмнеден көрүнөт? Буга токтолор алдын Энгельстин бир пикирин жадыбызда жаңырта кеткен эп болуп турат. Ал киши айтат: Адамдар өзүлөрүнүн качандыр бир кездери айбанат дүйнөсүнөн ажырап чыкканын унутуп калышкан сыңары эле, өзүлөрүнүн бардык укугу да турмуштун экономикалык жагдайынан акырындап калкып чыкканын унутуп калышкан дейт. Заң-закүндөр улам көбөйүп үстү-үстүнө жыйыла берип, тоо болуп, анын агы-көгүн ажырымдап тескеш үчүн коомдук эмгектин бөлүштүрүлүшү зарылданган, «укуктаануучулар» деген бүтүндөй бир сословие өсүп чыккан, аны менен кошо «укук» атанган илим пайда болгон. Кейиштүүсү ушул:

барган сайын бу закүнчүлөр ошол укуктун түбү эмне үчүн, жана кайдан, кайсыл экономикалык мамилелерден калпынып алынганын унутуп калышып, түзүлгөн системасы, илими аркылуу турмушту түшүндүрүүгө өтүшкөн. Өзүлөрү ойлоп таап алган катмар-катмар закондордун кайра өзүлөрү барымтасы болуп калышкан дейт. Бул айтылган ой азыркы биздин абалыбызды толук мүнөздөйт. Анткени биз да дал ошол Батышта туулган чен өлчөмдөр менен бар касиетибизди өлчөп келебиз, ал биз үчүн бир кол тийгис ыйык прокрустун бешигине айланган. Эмесе өз кыртышыбыздан чыгып, экономикалык мамилелердин бар табияты тамчыдай чагылган улуу Тогоол – Менчиктин эки руханий континенттеги – менталитеттеги мүнөзүн таанып көрөлү.

Ошол эле Энгельстин айтуунча Европада тээ биздин заманга чейин эле жерге жеке менчик орноп калган чагы экен. Ипотека ыкма ишке кирген күндөн жер товарга айланып алсыз колдон алдууга түбөлүк айланкөчөк тегеренген. **Афина адамы уруучул коомдон өзүн бөлүп чыгып жамаатчылыгына крест коюп жаранга айланган күн – анын өз жетим жалгызчылыгына да өкүмүн чыгарган тарыхый күн!**

Эми андан бери жер кезип Күн Чыгыштын отурук калктарына келсек аерде жерге ээлик кылуу өзгөчөлүү. Маркстын: *«В основе всех явлений на Востоке лежит отсутствие частной собственности на землю»* (44.) деген кыраа пикири бар. Ошо менен эле бирге ал агылчындардын Индиядагы эзүүсү тууралуу айта отуруп отурук Чыгыш элинде суунун ролу айрыкча жогору экенин белгилей келип, каналдар, суу курулуштары түгөл бойдон кан, бектердин ыктыярында калганын айткан. Акыйкатта да ар тамчы суу мүрөккө барабар дыйкан Чыгышта суубашы болуу элбашы болуудан канча артык тураары айтпаса да айкын. Буга элбашы менен суубашы ролу бир адамда бириккен кошсок маселе андан да дааналанат. Демек, мында да, карт Чыгыштын боорукер акылмандыгы тууралуу канча шыпшынса да, баары бир, адамдарды бирине бирин көз каранды кылууга, бирине бири үстөм жүрүүгө социалдык-экономикалык жагдайдын өзү ыңгай ачат, ага тоскоол боло албайт...

Ошентип мейли Батыш, мейли Чыгыш коому болсун социалдык-экономикалык айырмачылыгы ат чабым алыс жатса да отурук жашоо мүнөзүнө байланыштуу башкы жалпылыгы бар. Ал – адамдын алакандай жер менчикке, ээлигине баш оту менен байланганы, өмүр-тагдырын андан сырт элестете албай көздөй максатын көргөнү. «Адам-Кудайга» көз карандылыгы, жан азаттыгы чектелгени...

Демек, батыш теорияларынын баарынын негизинде зылдай уюп жеке менчик идеясы жатканы, табигый. Так ошол менчиктин жеке мүнөзүнө карап алар өз коомун «граждандык коом» деп да

аташкан. **Граждандык демеги – уруулар ыдырап, уруу менчиги кыйрап, коом мүчөлөрүнүн алака катышында мурдагы тууганчыл тик вертикаль мамилени граждандык (жеке адамчыл) мамиле басып коом горизонталдашкандыгына байланышкан.** Ошентип Батыш менталитетинин башатында байыркы Афина замандан аавал кертбашы адам (үй-бүлө бирдиги) жана ал бооруна менчик баскан жер кесиндиси турган. Жеке менчик деген түшүнүктүн философиясы түбүндө өзү башкы менчик – жерден башталма алган. Ошол бир кесим жерди бооруна басып ал башкадан обочолонгон, ыдырап-быдырап бөлүнүп калган. «Кыймылсыз мүлк» деп кычкачтай тиштеп, жылбай каткан. Бүт баарынан **жекеленген.** Андыктан Европа адамы үчүн жеке укук, жеке уясы, жеке жашоо образы баарынан бийик саналат. Бул ал үчүн эң ыйык түшүнүк. Ал тургай жамаатчыл жашоо уялап жаткандай сезилген заңгыраган сырты улуу замкортрдун да ар тешигинде бир эшик чээндүйнө орноп ага индивидуум жеке мамлекетиндей бекинип алган. Айтмакчы, «индивидуум» деген сөздүн өзүнүн түп мааниси да «бөлүнгүс» (неделимый) деген маанини берет. Ал эми тил ошол элдин жан күзгүсү экени айтпасак да белгилүү Демек, **жекелик**, бул – дүйнөтааным. Дүйнөтааным гана эмес, улам барып адам ыкыбалынан чыгып кетип, сырткы объективдүү Эркке өткөн Дүйнө – Жердин адамга мамилеси да! Ошентип, жерге жеке менчик дегениң жылаңач табиятында улам барып «өлүү десе көрдө жок, тирүү десе жерде жок» Дүйнөдөн сүрүлгөн, же Дүйнөдөн бирөөнү сүргөн (Маркстын «отчуждениеси»), өзүндө жыйырылган эготүйүлдүк, жекемендуу (жеке мен!). Мындай менчикти сөздүн толук фалсафий маани-маңызында **жеке менчик**, же **частная собственность** деп атаса болот.

Ал эми көчмөн коомдогу менчикти бул түшүнүк мүнөздөй алабы, б.а. **«жеке менчик»** деген түшүнүк мында орундуубу? Жок! Себеби:

Биринчиден, көчмөн коомдо эч качан ошол уруулук түзүлүш бузулбаган, коомдун түпкү уюткусу – адам (үй-бүлө) дамамат вертикаль байланыштын тутумунда турган, андан киндигин үзүп Батыш айткан граждандын горизонтал мейкиндигине кайып кеткен эмес, **демек ал уруудан обочолонгон Жеке гражданин эмес, урууга жалганган Тең, жаран болгон.** Анын экинчи Теңи, жарымы – урууда, Элде – Мамлекетте калган. Ал чээнкамал бөлүнгүс индивидуум да эмес, удурган улуу жайыкка дуулдап сыйбай чыккан Тең, жамаатка жалганып калган **жараан.** Андыктан **«жеке»** деген түшүнүк мында алымсыз.

Экинчиден, көчмөн коомдун башкы байлыгы мал болгон жана «менчик» түшүнүгү аларда негизинен мал менен киндиктешкен. Эч качан жер менен эмес! Жер көчмөндүн ат туягында биртуташ ажырабай калган, же биринчиден ал жалпы ээликте болсо, экинчиден көчмөн үчүн ал Ата-Журт гана болгон. Теңир Атанын жубу – касиеттүү Жер Эне,

Ыйык Жер Суу катары ага ызаат мамиле калыптанган. Бул дагы дүйнөтааным. Дүйнө – Жер өгөйлөбөй табият койнунда калган, дүйнө өзөгүнө өткөн гармония, биримдик. Арийне, дыйканчылык бизде да болгон. Буга байыркы «Оп майдадан» тартып дыйканчылыкка байланышкан түрдүү-түрдүү салт ырлары өзү күбө. Бирок ошол көчмөн коомдогу жер тырмаган дыйкандын өзү да Батыштагы так эле ошондой жер сүйгөн дыйкандан сапаттык башка мазмунга ээ. Батыш дыйканы коомдогу жеке атом – индивидуум болсо, көчмөн журттун дыйканы атом эмес, уруучул коомдун бир мүчөсү, жамааттын бир Теңи. Демек, **«жеке»** деген түшүнүктүн өзү көчмөн коомго мында да алымсыз.

Үчүнчүдөн, бая айткан мал менчиктин өзүнө мамилеси башка көчмөндүн.

«Мал боор эт менен тең» – дейт, же ага жасалган мамиле тирүү (!). Бул өзгөчө менчик. Б.а. ал руханий мүнөзгө ээ.

Бул менчик өтөр-кетер мүнөзгө ээ. «Малың, кыйкырып келсе жоонуку да, ышкырып келсе жуттуку» дейт. Же: «Баатыр мактанса бир октук, бай мактанса бир жуттук» дейт дагы. Же дагы: «Ооруп айыккан баш берсин, өлүп көбөйгөн мал берсин» деп терең философиялуу бата тартат. Ооруп айыккан адам гана жашоо баркын билгендей, малы кырылып кайра куралган адам дагы жашоо-өмүргө опо болоор мал эмесин билет, андан башка бийик дөөлөттөр да бар экенин керт башы менен туюнат. Анан да бул терең диалектика – ТЕҢ. Минтип көчмөндүк бир жагынан адамдын башкы байлыгы мал жыюу эмес экенин айтса, экинчи жагынан ошол менчиктин өзүн да жөн эле жан багуунун жай каражаты эмес, тирүү дүйнөнүн бир бөлүгү катары кастарлайт. Демек, бул саам да мал менчик нравалык-руханий маңызга ээ экени байкалат.

– Акыры барып бул менчик метафоралуу айтканда күтүрөп үйүрлүү жашайт, жылкы мүнөз, бирбиринен бөлүнбөйт. Кой менен короолош жүрөт. Же эмкиче айтканда «менчиктердин бирлиги» деп койсоң, да болот. Бу бирлик - менчик ээлеринин өзүн да психологий бириктирген. **«жеке»** деген түшүнүк аң-сезимде мында жана бир кыйрайт, жамаатка – ТЕҢГЕ жалгашат.

Төртүнчүдөн, көчмөн жашоо өмүрү өлүү мүлк жыйбайт, өзү менен кошо эң зарыл гана байлыгын алат. Алганда да аны тек байлык катары эмес, кайра эле асем маңыз чөгөрүп руханий байлыкка айлантып алган, канжыгага байланган. Айталы, Пушкиндин «скупой рыцарынын» сандык-сандык сары алтын жыйган табияты көчмөнгө түбүндө жат. Анын алтын байлыгы андан миң эсе баасы артылып, керемет скиф искусствосуна айланып кеткен. Сак ханзаадасынын алтын туулгасына тунган. Ат турманына шөкөт чабылган. Асем түрлөнүп ар кыл порум жамбы куюлган. Кыз кыялдуу сөйкөгө айланган. Келиндин кең соорусун сонундатып келеңкор чачпак былк ойногон... Демек, материалдуу

байлык дегениң маңызы артылып материалдуу искусствого өткөн.

Ушинтип, көчмөн коомдо «жеке менчик» деген түшүнүк жокко чыгат. Рухий нурланган жана өзгөчө маңыздалган «менчик» деген гана түшүнүк калат. Бул бая отурук коомдогудай адам ыкыбалынан чыгып кетип айланып баарын бийлеп алган сырткы **кудурет**, байлык эмес, адамдын ыкыбалында калган, адам руханына баш ийген ички **наркка** журулган байлык. Демек, коомдук мамиленин өзү руханийликке чайынган. Көктү эрчиген көчмөн этика Көк Теңирдей тазара барган. Ал эми ар бир адамдын керт башындагы нарктуулук, бул, айланып келип коомдогу нарктуулук, гуманизм деген сөз, коллективизм деген сөз. Айтса, бул эч кимдин эчтекеге эти оорубай калган кечээги Кеңеш тушундагы нейтрал коллективизм да эмес, адамгер индивидуалдашкан Орток (Орто-ТЕҢ!) коллективизм. Жамаатчыл көчмөн коомдогу руханийлик – дайыма башкага (**теңине**) жалгануу деген сөз...

Түптүн Түгүнө ана ошентип келебиз: Гражданный коомдун жылаңач анатомиясына чыгабыз. Ал түбүндө **жекечил**, **кертчил**, андыктан аны чыны менен **гражданный** коом десе жарашат. Ал эми көчмөн менталитет түбүндө **жамаатчыл**, **наркчыл**, андыктан аны **ТЕҢЧИЛ** (же эгочул эмес) коом десе жарашат. Гражданный коом **жеке** менчикти тааныйт. Теңчил коом тек **менчикти** тааныйт. Менчиктин **ЖЕКЕ** менчиктен айырмасы: ал адам эгосун асмандаттып, жамааттын, Элдин, Мамлекет - Манастын үстүнө алып чыкпайт. Асыл башын тепсетпейт! Ал – **ТЕҢЧИЛ**. Жолу улууну Жолу кичүү сыйлаган **ТЕҢЧИЛ**. Жер Теңирди сыйлагандай, Атаны Бала кыйбагандай, Эркекке Аял кыналгандай, каан Манас (Мамлекет) жолуна Жаран жолу суналгандай **ТЕҢЧИЛ**. Мындай гармония тарыхта бир гана учурда, бир гана шартта ишке ашат; **мамлекет жана коом бир-биринен ажырымдалбай чулуп уюп калган тушта! Руханий коомдо!** Же Маркстын белгилүү сөзүн перифразаласак, ырас эгерде менчиктин мүнөз-табияты руханий нурланган болсо анда андай коом талашсыз таза нравалык башталышка ээ. «Улууга урмат болсо, кичүүгө да ызаат» – анын фалсафий кредосу. Же, Теңир Жерге ийийт, каан Манас жаны калкына курман, Атанын Бала алдында милдети бар, Жан тазалыгы Ден тазалаар. Б.а. ал диалектикачыл – **ТЕҢЧИЛ!** Бая айтылган көчмөн коомдо Жаран – Мамлекеттин маңызы – **ТЕҢ** деген кептин жөнү ушул. «Мамлекет», «Мамлекеттик менчик» деген түшүнүктөрдү кунсуздап, тотал жеке менчикке баштаган азыркы «биздин замандын кери реформатор геройлоруна» байыртан калыптанган менталитеттин эскерткен сабагы да ушул. Жекелик менен Жалпылыктын **ТЕҢ** гармониясы да ушунда. Бул, жана айткан ар кимдин **ТЕҢИР** берген касиетинде, жөндөмүндө индивидуалдашкан, адистешкен, наркта арууланган коллективизм. Демек рынок дегениң да көчмөн коомдо тээ эзелден боло келген,

билинип тургандай ал бийик адеп-ахлакка негизделген. Андыктан муну Батыш усулдагы **рынок** экономикасы эмес, көчмөн удулдагы **нарк** экономикасы десе жарашат. Биз үчүн чыныгы улуттук укукчул мамлекеттин уңгусу, ана, ушуякта!

Демек, «менчик», «жеке менчик» деген түшүнүктөр да биз үчүн, Энгельс айтмакчы, качанкы калыптанган жетек – эрежелерде жеңил желдирип өтүү эмес, калк философиясы, кайнар менталитети. Кан кареги! Жан дареги! Адам эгосунан өсүп чыккан ар кандай смит, рикардолордун теориясы бул кыртышта кыйрайт. Сыйбайт! Уңгусуна **жеке мен** (!) уюган, Конституцияга тунган Батыш маңыздагы «**Укукчул мамлекет**», «**Гражданный коом**» идеясын кыргыз ичине кыйтыр кирген коңурбайдухтай мыш кылат!..

Арийне, мунун баары жөн эле: «кечээгиң ушундай болчу» деген жай илик эмес, «келечегиң кантет, көчмөн» деген ички ачуу чыңырыктан улам. Анткени, Дүйнө эми «жеке менчик» желесин ыргытып бирин-бири кансыз жеңип алууга баштаган. Биз ошол дүйнөлүк алкакка тартылдык. Мындай жаңы тарыхый шартта эмне кылуу керек? **Менчик**, **жеке менчиктин** чеги биз үчүн эми эмнеде? Мага бир нерсе айкын: ал кайрадан баягы Жер аркылуу өтөт. Жер биз үчүн – **теңирчийин**. Ал эч качан жекеменчиктелүүгө тийиш эмес. Кайталайм, Жер тагдыры XXI кылымдын босогосунда экономикалык категориядан мурда улут канткенде өз Жеринде кожоюн жашап, **уңгутагдырын** сактайт деген нравалык-философиялык категорияга айланган, **дүйнөтаанымга** байланган (уңгутагдыр - **байыркы** ыңгай гана эмес, **дайымкы** ыңгай – менталитет дагы). Бул тууралуу сөз кийин...

УКУКЧУЛ МАМЛЕКЕТ, ГРАЖДАНЧЫЛ КООМ

*Кайратың тоону бузса да,
Кашыгың көлдү сузса да,
Оозуңдан чыккан сөзүңө
Зоо куланып учса да,
Эл менен сен адамсың,
Элден чыксаң жамансың -
Кабарын күнгө кетсе да,
Жылдызга колуң жетсе да,
Жараткандын дүйнөсү,
Бүт колуна өтсө да,
Эл менен сен бийиксиң,
Элден чыксаң кийиксиң.*

Арстанбек

Эмесе акыл-эсти мынча арбаган «укукчул мамлекет», «гражданный коом» дегениң эмине өзү. Анын аттанып чыккан жери кайсыл? Ушуга келели анда.

Коом коом болуп жаралганы анын жашоо тирлиги аабалтан ал өз жанынан-канынан сыгып жараткан, ааламдан ага аккан, дилинен дирилдеп сызылып чыккан дүйнөкабыл эрежелердин жете-

гинде жашап келет. Ал эрежелер анын Адам деген бийик атына тарыхташ, тамырлаш. Аалымдар ошол алгачкы жетек эрежелерди азыркы тилине салып «табу» дешет, «салт» дешет. «Адеп-ахлак», «мораль» аташат. Албетте, алардын келип чыгуу себебин, бир биринен айырмачылыгын, же калыптануу ыраатын өзүлөрүнүн ыңгайынан чыгып ар башкачараак да түшүндүрүшөт. Биздин да өз ааламкабыл позициябыздан чыгып берээр баабыз өзгөчө. Бирок оболку сөз ал жөнүндө эмес.

Жүрүм-турумду бир нормага салган, кийинки тарыхый кезеңде келип чыккан системасын «укук» деп аташат. Аны байыркы жамаатчыл коом ичинде адамдардын бири биринен өзгөчөлөнүп, айырмалуу орун күтө баштаган чагына байланыштырышат. Адамдардын арасында социалдык ажырым улам күч алып, ал теңсиздикке өсүп жетип, коомдун ички карама-каршылыгы ырбаганда аны кайрадан бир ыраатка алуу зарылданган, бөтөнчө уюм, мамлекет пайда болгон. Анын жашоосун жөндөгөн, коомдун ар мүчөсү аткарууга милдеттүү мыйзам актылары иштелип чыга баштаган. Укук калыптанган. Ошентип коом жазылбаган мыйзамы – салт менен жашаса, укук системасы - мамлекеттин тарыхый аренага чыгышына байланышат. Бул Батыш жолу үчүн алымдуу ой. Батышта алгачкы укук эрежелери азыктанган булак дал ошол салттар болгон.

Айталы, байыркы Афинада биринчи ирээт жазылып жарыяланган Драконттун мыйзамы (б.з.ч. 621-ж) элдик салттардын тизими экен. Каршыккан коомдун тизгинин каккан бу катаал мыйзамды замандаштары: «кан менен жазылган» дешет. Кийин мыйзамдарды мамлекеттик бийликтин жогорку органы – элдик жыйын кабылдай баштаган.

Афина мамлекетинде анын граждандары гана бар укукка ээ болуп ал эми «жаттар» («метек») жаран укугунан сырт турганы, менчикке ээлик укугу чектелгени белгилүү. Кулдур кул тууралуу сөз да жок. Грек тукумунан кул болбошу керек, алтургай «варварлар өзүнүн табият-вазийпаты боюнча бизге кулдукка жаратылган» (Аристотель) деп эсептеген эллиндердин укук жоболору кулду «жандуу буюмга» чыгарып салганы дайын. Солон менен Клисфен тушунда (б.з.ч. V к) жүргүзүлгөн социалдык революция деп айтаарлык саясы-экономикалык реформалардан соң жеке менчик, анын ичинде жерге жеке менчик институту араан ачып чыкканда жеке укук системалашып, граждандын менталитетинде да *жекеленген* ички бурулуш жүрүп, узаакы эволюциясы улам кийин өркөнү өсүп барганы айтпасак да айгине.

Арийне, Афина байыркы грек дүйнөсүндөгү кулчул полистердин ичиндеги заманындагы эң өнүккөн демократиялуу республика эле. Бирок жеке менчик институту, укук системасы соңку Рим мамлекетиндегидей коомдун бар танабын камтыган ыраатка өсүп жеткен эмес. «Рим өз эркин дүйнөгө үч курдай нык таңуулады, үч жолу эл бириктирди, – деп жазат немис профессору Рудольф

Иеринг, – биринчи жолу - байыркы Рим мамлекети убагында; экинчи жолу - Рим католик чиркөөсүнүн канаты алдында; үчүнчү жолу - Рим укугу эркине алганда» (26.121).

Муну чечмелей айтканда: Тарых аренасына не Чыгыштын, не Батыштын байыркы мамлекеттеринен соң кеч чыккан Рим мамлекетинде кул ээлөөчүлүк мамилелери ийине жетип өзүнүн жеткилең формасына ээ болгон жана ал бүткүл империянын аймагына жайылтылган.

Экинчи жолу, Рим католик чиркөөсү байыркы дүйнөдөн орто кылымды кезип, жаңы заманга жете бүткүл Батыш Европаны бир идеология алдында баш коштуруп турган.

Жана үчүнчү ирет, жаңы заман башталган соң да капиталисттик өндүрүш, соода дүрр өнүккөндө жердиги жеке укук маселеси жеткире иштелген Рим укугу аавал түп мекени Италияда ийине келип, соңунда буржуазиялык Европанын бар укугуна байтүп суналып кайрадан баарын өз эркине алган экен. Жекемен духтун гүлдөшүнө мында бир салым салган экен.

Эми ошо Рим укугунун түп тегине барсак да ал алгач байыркы Рим салтын булак тутканы маалым. Аа таянган «XII таблица» деп аталган биринчи мыйзам жыйнагы б.з.ч. 450-жылы жарык көргөн. Анын жарык көрүшүнө Римдин толук укуктуу граждандары – саналган *патрицийлердин* жана кем укук граждандары *плебейлердин* ортосундагы саясы, граждандык укуктарын талашкан, такташкан кармашы башат турган. Тарыхчы Тацит аны Римдин кийинки бардык мамлекеттик жана жеке укугуна негиз болуп берген десе, Тит Ливий мүлдө рим укугу андан башталма аларын айтат. Рим укугунун тарыхы эки этапты камтыйт. Биринчисинде *цивилдүү (квирит)* же граждандык укуктун нормаларынын калыптануусу жүрсө, экинчи этабында империяга каратылган башка элдердин укугу такталат. Ал *элдердин укугу*, же байыркы Рим юристтери жазгандай *табигый укук* деп аталган. Римде эң аавал шаар жамаатынын мүчөлөрү же патрицийлер гана толук укукка ээ граждандар катары саналып, артыкчылыктарга ээ болсо, кийин б.з. 212-жылындагы император Каракаллдын эдикти боюнча империянын аймагына тартылган калган элдер да алардай эле эрке ээ болуп, сырт элдердин укугу, б.а. *табигый укук* жана ички *квирит укугу* бир жуурулушуп кеткен. Буларды атайын белгилеп айтканыбыз, биздин заманда туу көтөрүлгөн «Адамдын табигый укуктарынын» (а эмне үчүн «Адам» экенине анан барабыз) учугу кайдан кантип башталганын жана анда ички *граждандык укукка* кыналып өтөөр империялык идеянын сабагы кандайча катылганын нускай өтүү. Рим укугунда *жеке менчик* институту өзүнүн толук мазмунуна өскөн, б.а. менчик ээси *ээликтеген, пайдаланган* жана каалагандай экчеген, *саткан*.

Ошентип байыркы Рим заманынан баштап мамлекет – жаран алакасын тескеп *мамлекеттик укук*,

жаран аралык мамилени тескеп жеке укук бөлөк-салак калыптанган. Мамлекеттик укукта башкы тизгин мамлекетте калса, жеке укук жарандык коомду алкагына алган. Мамлекет жана коом бир биринен бөлүнүп калган шартта бул объективдүү процесс эле. Арийне, «граждандык коомдун» мазмуну а кезде соңку капитализм заманында маңыздалган классикалык маанисине өсө элек эле. Ортодо мелмилдеп орто кылым жаткан. Иримдеп инквизиция жаткан. Мурутун чыйратып полиция мамлекеттер жаткан. «Франция – бул менмин!» – деп жар салган Людовиктердин даң салган абсолютизми жаткан. Анын кылычы алдында кың дебей бая эртеги республикаларда белгилүү азаттыкка ээ граждандын эми башка чапса былк эткис букара көлүккө (подданный) айланган доору жаткан. Арийне, мунун баарын кийинки көз караштан алып канчалык сындабайлы ал өз учурундагы улуттук мамлекеттердин жашап кетиши үчүн бирден бир зарыл шарт да болгон. Мамлекетчил Макиавелли духун мезгил өзү жараткан (жана ал мамлекеттүүлүгүн жаңы жарлаган бардык мезгилдеги бардык элдерге бардык учурда тийиштүү сабагын бере алат!). Буржуазия тарыхый аренага чыгып жеке менчик, жеке кызыкчылыкка шиберге өрт кеткендей эрк бергенде бая Рим замандан тарта мамлекетке текеберленбей тең жашап келген жекемендух эми тарыхый сааты чыкканын сезип ага текөөр салып чыкты. **Акырындап мамлекеттин башына чыкты, мамлекеттүүлүктүн маңызын өзгөрттү.** «Укуктук мамлекет» түшүнүгү менен бирге «граждандык коом» термини кошо көз жарып толук маңыздалууга өттү. Б.а. жаран эми полиция мамлекеттин өз жеке турмушуна дейре кийлигишип, эшигинин тешигинен шыкаалаган көзөмөлүнөн кутулду. Экономика менен бирге укук либералдашты. Жеке укук гүлдөдү. Ал илимде расмий түрдө «граждандык коом» деп аталды. Бирок ушунча заман арасы, ушунча зор өзгөрүштөрдүн уңгусуна зылдай уюп эч өзгөрбөй кыттай чөккөн бир кубулуш калды. **Ал – жекемендух, жеке менчик!**

Баяндан байкалгандай Европанын жерге эпчил балдарынын, андан артылып океан артына түтүнүн бөлүп чыккан колонист уулдарынын бар турум-турпаты, дүйнө-коомго мамилеси байыртан эле түйүлдүк түйгөн. Байыркы кертчил граждандын өзөгүнөн өзөлөнүп өсүп чыккан. Бул эч качан, эч заманда үзүлбөгөн-сүзүлбөгөн руханий эволюция, «жеке менчиктин» мазмуну, жекемен араан ушунча заман арасы эч өзгөрбөй, керинче, бир формациядан экинчи формацияга тегеренген жолунда улам такталып, улам жышылып, кыл чылбырдай чыйралып барган табигый организм, табият-менталитет! Бая көчмөн дүйнөдө кылымдар бою бир үзүлбөй-сүзүлбөй, жекечилдикти жерип, ТЕҢди салтанаттаган теңирчил табият-ыңгайдай эле бул да тереңден термел менталитет... **Биз, эгемендикти эми жарыялаган эл – жаңы заман атынан биринчисине экинчисин нык тебелеткен так ушул**

жарандык коомду жарлап турбуз. Этноменталитетте эми эмне деген жана кай жакка карай (жаратманбы, кыйратманбы) чукул өзгөрүштөр жүрөөрүн али өзүбүз да аңдабай турбуз. Эмне деген түпсүз философиянын этегин кармап, кай караңга кайыырыбызды элебей турбуз. Ал не терең? Башка жол барбы? Эмесе, ушуган чабыт.

Арийне, прогресстин жолун эч ким эч качан бөгөй албайт, жокко чыкпайт. Буржуазиянын Европа коомун алга жылдыруудагы революциячыл күжүрмөн духун «Комманифесттин» авторлору кермет санатташкан. Орто кылымдагы монархия, полиция мамлекет, абсолютизмдин өз ордун күркүрөгөн локомотив минген буржуазиялык мамлекеттерге бошоткону – диалектика мыйзамы. Марксча айтканда: өндүргүч күчтөрдү тыкыр тушап, өндүрүш мамилеси каткан ченде мындай социалдык революция прогрессивдүү тарыхый ролун айгине аткарды. Жаңы замандын идеологдору, камчы чабарлары күч алды. Укук системасында жеке укук ургаал калыптанды.

Ошол күндөн илимде укукка карата эки түрдүү көз караш расмий жашап келет: **мамлекетчил** жана **либерал** мамиле. Биринчиси, укуктун башкы ээси мамлекет деп билет, укукту мамлекеттин өз граждандарын башкаруунун механизми катары карайт. Экинчиси, укуктун башкы ээси адам деп билет, а мамлекет түбүндө ошонун укугун коргоого чакырылган деп санайт. Б.а. биринчисинде Мамлекет, экинчисинде Адам башкы планга чыгат. Бири борбор болуп экинчисин өз орбитасында айланткысы келет. Эмесе биздин элдин жантабияты ушунун ким-кайсынысына ыктайт?

Жогорто жекемен дух, Батышта эволюциялуу калыптанган «граждандык коом» идеясы - көчмөн менталитетке кайчы турарын айттык. Демек адамы мамлекеттен ашырган укук идеясы ага алымсыз. Андай болсо көчмөндүкка мамлекетчил укук төп чыгаар. Ооба, бирок, бул да сырттай окшош көрүнгөнү менен көчмөн мамлекет идеясы эч качан Европа мазмуундагы мамлекеттик абсолютизм болгон эмес. Арийне, кандыктарда атадан балага бийлик мурасталган, а каганатта Каан шайланган, болбосо күчтүүсүнө алсызы бой сундурулган. Бирок ал ички жашоо табиятында эч качан чексиз монархиянын эпсиз тираниясы да болгон эмес. Кечээги Совет заманындагы мамлекет идеясы көчмөн табиятына кыйла бап түшсө да, анын жаранды мүчүткөн бир тарап тоталитаризми – бул дагы көчмөн мамлекеттин тереңги табиятын мүнөздөй албайт. Ырас андай болсо, жалаң мамлекетчил (б.а. авторитаризм, тоталитаризм) позиция да кайчы болсо, адамчыл укук тургу да туура келбесе, анда мунун төл табиятын деги эмне мүнөздөйт? Аа таянып өнүгөөр башка бир жол барбы бизге? **Ооба, бар! Ал экөөнүн тең ортосун как жарган Теңирчил Жол, ТЕҢ укук.** Бая Элгеш таштагы эстеликтин «эл, мамлекет заңын бузба» деген баба осуяты нускаган Жолго ушинтип

келебиз. Бул Жол – тең-диалектиканын кан Жолу. Ал Жаран менен Мамлекеттин кош тизгинин ТЕҢ кармайт. Кызыкчылыгын ТЕҢ жарлайт.

Биз бая байыркы Афина жана Рим укугунун башат-тегин тек билимдарлык үчүн мисал тартпадык. Көрдүк, экөөнүн тең байтүбүндө ошол элдин миң жылдап калыптанган салт-санаасы чөккөнүн, менталитетин алып өткөнүн, өркүндөй барган ал ыңгай (менталитет) кандайча жаңы заманга че жеткенин, эми материктерден материктерге чалма ыргытып, даңазасы артылып даң салып өскөнүн, көрдүк. Демек, өзүнүн салты-наркынан, чыныгы кыртышынан Антей сыңар аягы ажырабаган улуттук рух гана келечектүү. Аал анда, көчмөн мамлекеттүүлүктүн абалтан ички салты кандай эле. Элестүү болсун үчүн эми да аны Батыш мамлекеттүүлүгүнө катар жарыштыра айталы:

«Здание немецкой государственности – не что иное как сумма прав, отнятых отдельными частями у государства, а названная справедливостью зорко наблюдающаяся за тем, чтобы государство не сохранило какого либо остатка власти, есть сущность этого государственного устройства... Поэтому немецкое государственное право является собранием частных прав, часть государства, каждый княжеский род, каждое сословие, каждый город, цех и т.д. все те кто обладает правами государственного характера завоевали их сами. Функции государства сводились преимущественно к подтверждению того, что оно потеряло свою власть» (16.69). Гегелдин бул айтканы жалпы эле Батыш дүйнөсүнө мүнөздүү, жана ал түбүндө жалаң менчикке (анын ичинде жерге) негизделген Батыш коомунун, мамлекеттүүлүгүнүн биртарап - төмөнтөн өйдөгө өскөн мүнөзүн, жолун нускайт.

Ал эми көчмөн журтта мамлекеттик патернализм (*“фатер-ата”, лат.*) өкүм сүргөн. Бирок бул, тек, бизге алиге бир беткей түшүндүрүп келишкендей «восточный деспотизм» эмес, «Кан менен Каранын» (Мамлекет – Элдин) ортосундагы өзгөчө мамиле. Ал тургай муну «мамлекеттик патернализм» деш да туура эмес. **«Теңирий патернализм»** десе жарашат. Анткени Мамлекет – Элдин алакасы түбүндө бийик философияга, руханийликке негизделген. Теңчил, Сыйчыл иерархияга негизделген. Теңир -Ата, Жер – Эне. Теңир – бийик, Жер – жапыз. Теңир – руханий, Жер - материалый. Теңирчилик – Теңчилик, Жолу улуу менен Жолу кичүүнүн Теңир жазган өз өз ордун ээлеши. Бул эмнеден көрүнөт? Маселен: ата – бир үй-бүлөнүн башы. Андан жогору: чоң ата, ата улуу, ата уулу, жети ата, урук, уруу, тайпа, улут – эл болуп өсөт. бул тууралуу «Теңирчиликте» мындай делет: *«Жеке адамдын намысынан үй намысы бийик, үйдөн Чоң үй намысы бийик, андан ата уулу-нуку, андан атуулдуку, андан уруктуку, андан уруу-нуку, андан тайпаныкы, андан улуттуку, же Эл намысы – ыйык тогузак баарынан бийик туруп*

туу көтөрүлгөн. Анын универсал урааны бу: «атаңды жоо чапса карап турба», же «атаң жоого чапса кошо чап!» Ушул ураан тогуз тепкич иерархияда бир кыймылдап толкуну толкун улайт. Эл толкуса Жер толкуган кудурет күч ошентип төрөлөт».

Ошентип «жогорку» алдында «төмөнкүлөр» айныксыз баш иет. Бирок «жогоркунун» да «төмөнкү» алдында жоопкерчилиги бар. Иерархиянын ич ара мамилеси «улууга урмат, кичүүгө ызат» принцибин тутат. Ал эми Кан - Кара даражасында бу иерархиянын айтөгөрөктөлүшү, өзүнчө керемет. Айталы, Кан - Карага карай алганда Оң күч саналат. Анткени Кан-Теңир уулу, же Асман-Жердин тирөөчү. Ал калкына күндөй тиет. Бирок, Кандыктын түпкү вазийфатынын өзү калкты баштоо, аны чексиз... чексиз аруулап Теңирге сүйөмөл көтөрүү. Теңирдин Эркин аткаруу. Андыктан Теңирдин Теңирдей эрки ушу - Кан-Кара катышынын эң акыркы чегинде-чининде кайра өз уулун көпүрө сунуп, айлантып калкка артыкчылык калтырган! *«Кан башы көпүрө болсо калкы аттап өтөт»*, же *«калкка эп келсе кан төөсүн соет»* дейт калк накылы бу тууралуу. «Теңирий патернализм» мына ушун үчүн төрт тарабы шай (диалектикалуу) «Төп Төгөрөк» бүткөн.

Бу иерархия идеалдуу. Ал башкалар чолок түшүнгөндөй, же кайра өзүбүзгө чолуп «билимдүү» түшүндүрүшкөндөй, деспотизмге негизделген бир тарап «башы ылдый иерархия» эмес, эч качан! Андыктан анын экинчи элдик маанидеги нак аталышын ТЕҢ деп айтсак да болот. ТЕҢ, бирок Жолу улууну сыйлаган ТЕҢ. Ошол эле учурда «Жолу улуу» да «Жолу кичүүнү» кыйбаган ТЕҢ. Биригип учу-түбү кошулуп айтөгөрөктөлгөн идеал иерархия! «Төп Төгөрөк».

Баяндан байкалгандай, көчмөн мамлекет жашоосун «аскерий демократия» аталган согуш мыйзамы эмес, ириде ичтен аруулаган, Теңир Эркин ээрчиген Нарк мыйзамы сактаган. Руханий ишеним бир ширетип «руханий чеп» түзүлгөн, **уюшкан таш организмге айланып өзгөчө Мамлекет мазмуундалган.** Ооба, бул өзгөчө феномен. Анткени ал Жарандын жармы, ТЕҢ түгөйү. Андыктан, маселен, Мамлекет ордосу канчалык чачырап бытырабасын, кайра, бир кагылган добулбас, бир чакырган ураанда күрр тирилип, бирар мезгилде биригип зор мамлекет кайра куралган. Мындай кыймылдуу мамлекетти жок кылуу мүмкүн эмес. Улуттун өзүн тукум курут жоготмоюн жок кылуу мүмкүн эмес! **Ал – Мамлекет, ар жарандын көкүрөгүндө, деминде!** Ал ошентип гана оомал-төкмөл замандарга чачылбай, «Кыргыз» атын кардыгып чакырып, кылым түпкүрүнөн бу күнгө аманат жеткен. Аны **«Мамлекет – Мен** деген бөлүнбөс, ажырабас, канда агылган өлбөс өчпөс касиет жеткирген!

Демек көчмөн коомдо, бая Гегель айтмакчы, Мамлекетти төмөнтөн өкүмзордук менен жеңип алып акыры «Адам бийик» деп койкойгон көтөнко-

роз прагматизм, индивидуализм (индивидуалисттердин ичара алакасы өзүнчө) эго-клетка мамлекет эмес, «*адам башы көпүрө болсо аттабагын, кан башы көпүрө болсо калкы аттасын*» принципке негизделген бөлүнгүс улуу биримдик (!), кош тарап СЫЙ мамилеге негизделген вертикал бийлик, ыбаа Теңиризм бар. **Мамлекет жана Жаран укугунун ТҮГӨЙ табышкан гармониясы бар.** Биздин психологиябызда аныкталган жана батыш таанымда калыптанган мамлекеттүүлүктүн түпкү философиясынын ажырымы ушундай. Биз үчүн «Укуктун» уңгусу ушуякта жатат. Эгер биз, эми, эгемен, уюшкан бир организмбиз десек, эң биринчи ирээтте, өз мамлекеттүүлүгүбүздүн ушу эң түпкү философиясын, укук уңгусун ачык түшүнүп алганыбыз эп. Теңирдин кулунубуз десек, мамлекеттик вертикал биримдик бийликке ишенимди жолуна коюшубуз керек. Арийне, бийлик да өз кезегинде Теңир Жолго өз жолун кыраа түзөшү керек. Анткени, «*Кан адашса, бүтүндөй калк адашкан*» да учур бар, **аттиң, кантесиң, азыр бар симптому ачык байкалып калган...** Бирок бул, башка сөз. Практика...

Теорияга кайтсак, бул, бая жалаң мамлекеттин жаранды тыкыр басмырлап өзүн өкүм зор туткан, же жаранга мамлекетти тепсетип асыл башын кор туткан жол талашып эгешкен эки чектеги позиция эмес, экөөнүн ТЕҢ салмагын тапкан, кармаган бир уюлдуу ТЕҢЧИЛ укук. Ал мамлекет жана жаран укугун түбөлүк атаандаштырбай, приоритет талаштырбай, диалектикалуу ТЕҢДЕЙТ. Буга анан барабыз. Эмесе ушул ТЕҢ укук туткан (бул, кайталайм, кечээги советтик «уравниловка» эмес, ТЕҢ – диалектика) Теңирчилик **улуттук укукчул мамлекеттин** мазмунун эмнеден көрөт, жана аны кандайча атайт? Сөз ушуга оосун.

ТӨП МАМЛЕКЕТ, ТӨГӨРӨК КООМ

*О армандуу Дүнүйө!
Булут минсең жетпейсиң,
Мурункунун наркына.
Буркурайсың түтүндөй,
Бул замандын артына...*

Арстанбек

Ошентип бизде укук уңгусу ТЕҢ-диалектикада жашынган экен. Теңирчил идеологияда катылган экен. Ырас, улуттук укукчул мамлекеттин уңгусу тууралуу ой чыккан соң бу багытта да айрым бир тактай кетээр маселе бар. Ал «укук» термини жана ал камтыган мазмуунга байланыштуу. «Укук» деген термин биздин лексиконго кирген. Киргенде да Батыштык юридикалык кең маанисинде кирип калыптанып кеткен. Биз аны козгогубуз жок. Ошондуктан да жогорудагы баянда тек калыптанып калган мазмуунунда урунуп бардык. Бирок эми улуттук укукчул мамлекеттин уңгусу эмнеге негиздениши керек деген суроого жооп издей келгенде биз эрксизден укуктун көчмөн дүйнөтаанымында

көрүнгөн өзгөчөлүгүнүн тегерегинде да азыраак ой калчоого аргасызбыз.

Жогоруда укук байыркы жамаатчул коомдо адамдардын бир биринен айырмалуу ордун күтө баштаган чагында түйүлдүк түйөт дедик. Эмесе ошол укукту көчмөн өз таанымында эмне деген. Кандай түшүнүк менен туюнткан? **Орду** деген! **Жолу** деген! Ал Жол-Орун Теңирден агылган! Асыл үлгү көчмөнгө Теңирдин ТЕҢ касиетинен табылган! «Мал баласы туулганда жерди карайт, куш баласы туулганда көктү карайт». Бул эң түп, гентүп! А демек биз дагы анда эмне үчүн жана качан көчмөндө мындай салт калыптанган деп суроо салып себеп чоттоп отурбай, аны априори чындык моюндап, сөздү ары жалгайлы. Ошентип Теңирдин ТЕҢ касиетине таяна отуруп көчмөн ар кимге «Жолу улуу» жана «Жолу кичүү» Орун тартуулаган. Бул - ыйык салт болгон. Аны Теңир кайтарган. Ар кимдин өз Ордун билип, өз Жолу менен жүрүүсү бузулгус ыйык мыйзамга айланган. Алмустантан аликүнгө! О бул не деген керемет!.. Биз көчмөнтагдыр адамзат тарыхында эч качан кайталангыс, сөз менен жеткире алгыс улуу касиет, феномен-тагдыр экенин али чындап аңдай элекпиз. Анткени Батыш калыбына салынган «традиционное общество» деген бас түшүнүк башыбызга ширге жабылып калган. Ал түшүнүк боюнча мындай коом кулчулук доордон да алдаганча пас турат. Байыркы кулчул култур коом тарыхый өнүгүштүн тепкичинде андан бийиктеги прогрессивдүү коом саналат. Анткени, ал кезеңде тарыхый аренага кантсе да мамлекет чыккан. Кул эзлөөчүл мамиле калыптанган. Демек **укук** түптөлгөн. Ал эми **салт, адат, тыюу** мамилелерин батыштааным адам коомун өнүгүүнүн ага чейинки тепкичтеринде тескеп келген жетек эрежелер гана деп билет. Демек, ал - примитивдүү. Байыркы общиналык адамдын табият менен алакасы, дүйнөтаанымы канчалык деңгээлде болсо анын салт аркылуу чөйрөсүн, коомун уюштуруп камтуусу ошол деңгээлде калат деп санайт.

Чынында батыштагы «салттуу коом» түшүнүгү анын өзүнүн байыркы тейин чагылдырат. Алар өзүлөрү түшүнгөн «салттуу коомдун» мазмунун Азиянын калган элдерине да бирдей таандык деп эсептешет. Ага механикалык көчүрүп түшүнүшөт. Ушинтип форманын ичинде тынымсыз тереңдеп келген өзгөчө мазмуунду эсепке албай калышат. Алардын көзүнө чыгыштын жамаатчул коомунда ар бир жаңы муун, көбүнесе, өзүнө чейинкилерден калган адат-салттарды түк өзгөртпөй, артында не жатканын да ойлонуп-толгонуп койбой сокур жетекте аткарып гана жашай келген салт туткуну же салт маңкурту катары көрүнөт. Ошентип салттын адам коомун салмактап турган жайын моюндашканы менен да аны, тарыхый прогресстин алкагына ала келгенде, каткан сенек консерватив кубулуш катары баалашат. Атадан балага... Мундан муунга...

Улам бир коомдук система-тепкичтен экинчи тепкичке өрлөгөн Батыш жолуна балким, бул алымдуудур. Бирок эзели көчмөн коомго алымсыз. Себеп:

Биринчиден, көчмөн жашоо табияты бардык отурук калктардан башкача жаралган, табият менен тынымсыз киндиктеш калган, ат үстүндө каалгы түбөлүк сүкүт салган, Аккан Дүйнөдө атчан агылып барган ал - суудай жашоосунда чектелүү мезгилдин чегин жоюп, түбөлүктүү Дүйнө өзөгүнө өтүп ийрилип калган. Б.а. көчмөн жашоосунда - «көчкөн ТЕҢ диалектиканын» сырын мүлдөм жандырган ал!

Экинчиден, Теңир алдында байыркыдан азыркыга чейин баарынан узак жашап (демек түбөлүктүү дээрлик) руханий Көккө өрлөп барган бирден бир цивилизация ушул. **Цивилизация өзү, ириде руханий түшүнүк. Маселен Манас, бул – цивилизация!** Адамзат тарыхында ар ар жерде, ар башка борумда көрүнгөн бардык цивилизациялардын байтүбүндө адамдын айжаркын руху тунган. Ал эми көчмөн цивилизация көчмөн порумда гана көрүнмөк, чыкмак. Ансыз да жашоо-табияты, түрпү түсү руханий коом ушул удулда гана тереңдемек. А демек, Аалам сырын, дүйнөнүн миңкыл кубулушун рух жарыгында жарытып, көкүрөк нурнда электеп, анан анын аңдалган маңызын – квинтэссенциясын:

тамчыдай бир мөлт сыгып алып **скифтин алаамат өнөрүнө;**

дүйнөнүн жумуру формуласындай көрүнгөн **боз үйүнө;**

Жер-Көк жүлүн кошкон кечки иңирде Көк Дөбөдө каңгыр-күңгүр чертилип Көккө калкытып алып чыгып кеткен **көчмөнсүкүт «Дүнүйө» күүсүнө;**

акыры мына ушунун баары-уйулу - **Манас ааламына** ширетип алып өткөн көчмөн цивилизация, өзү кандай!

Муну да бир жолу атайлап белгилеп атканым, мораль маселесине байланыштуу.

Мораль - көчмөндүн бөлүнгүс чулу жашоосундай ошол адат, салттар менен эриш-аркак тепчиллип чулу жашайт. Мораль, этика - жогоруда айтылган көчмөндүн мүлдө касиетин күндөлүк турмуш тирликте жандуу жашап алып жүргөн, жүрүм-турум, адебине кыттай чөгөрүп кылын кыйшайтпай кылымга алып өткөн тирүү тогоол-тоом сыяктуу. Ал, өзү - ошол цивилизациянын **адам ахлагындагы кыймылдуу жашоо формасы.** Баары - бир биринен бөлүнгүс жумуру сом уюган. Ал, тамчыдай – сом дүйнөнү пейили күзгү чагылдырган. Демек, көчмөн моралы дегениң өзү да бүтүн дүйнөтааным. Кайталайм, батыштааным ушул түшүнүккө батырып караган келте мазмуунга салыштырып айтаар болсок, анда:

Биринчиден, ал алдаганча бай, терең, же **дүйнөтаанымы бүтүн бир системге өсүп жеткен элдин ошол дүйнөтаанымынын адеп-ахлак, жүрүм-турум порумундагы көрүнүшү.** Ал Батышта көрүнгөндөй, же Батыш түшүнгөндөй керт

пенденин «тигини кыл, муну кылба» деп керт деңгээлине жараша жалаң быт-турмуштун тигил же бул жагдайларын ар башка камтып, айрым-айрым тескеген, чачылган ички эрежелер эмес, Дүйнөнүн бүтүн сүрөтүн бүкүлү түшүнгөн, ичин-тышын ТЕҢ аңдаган, Жан-Денин аа жалгаган, улуу мыйзамына кыналып Дүйнө өзөгүндө жашатып калган **Руханий Конституциясы.** Жазылбаган Теңирий мыйзамы.

Экинчиден, көчмөн коом ал тек жамаатчыл гана эмес дайыма **кыймылда аккан ачык да коом.** Анын жашоосу, айталы, отурук Чыгыштын жамаатчыл коомунан алдаганча так, тыкыз, жана уюшкан мүнөзү менен да айырмаланат. Жеке адам жашоонун бар өлчөм-параметринде (ички, тышкы) жамаат менен ачык алака катышта, адамдыгы айкын сыналган кагылышта жашаган. Анда *укук* жана *милдет* деген түшүнүктөр ажырагыс чынжыр чырмалган. өзүнүн милдетин аткарбай коюу дароо өзгөнүн укугуна шек кетирген. Ал ошон үчүн милдеттүү түрдө сөзсүз аткарылган. Бу *«укук-милдет»* бая айтылган «ЖОЛ» түшүнүгүндө тоом бириккен. «Укук-милдеттин» сакталышы - ар кимдин өз Жолун сактоо аркылуу жүзөгө ашырылган. Орун-Жолдун сакталышы - ар бир Кишинин жеке укугунун жеткире сакталышы болгон. Ал уюмдаш коом-мамлекеттин бар танабын, бар тарабын камтып, баардык учурга таң каларлыктай алымдуу, универсалдуу мыйзам болуп тепчилген. **Жол** баарына калыс болгон.

Анткени ал - Теңирден агылган. Өзүнүн Жолун тутпоо, өзгөнүн Жолун сыйлабоо - намыс болгон. Андыктан *«ар-намыс»* деген бир сөздө көчмөн дүйнө дүрр жаңырган. «Салт бузган жосун» айыпталып жамаатчыл коомдун байтүбүнө коркунуч катары - жашоого укук алган эмес. *Укук-милдет* - жашоо зарылдык талабынан аткарылган, аткарылган. Кандай болгон күндө да көчмөн мыйзам каректей сакталган. **Ошентип ички мыйзамдын диктатурасы орногон.** Бу демек, **ыймандын диктатурасы болгон!** Демек көчмөндүн **«объективдүү», «субъективдүү» правосу** бир. **«Абсолюттук» право** да анда. **«Публичное», «частное» право да мында – улуу тогоол тоом «Жолдо».** Ал эми анын башат-булагы («источник права») – Теңир өзү. Мыйзамы - ТЕҢ диалектика. Батышча айтсак, Жалпылык менен Жекеликтин, бизче айтсак, Жер-Теңирдин же Түгөйлүүлөрдүн Жол сыйлаган катышы. Асман-Жердин кулуну Адамга үлгү. Идеалдуу жетек!

Арийне, көчмөн Теңир мыйзамын андан паникалуу корккондон, же ашкере элпектигинен эле бүгүлүп-жүгүрүп сыйлап турбайт. Анткен, тек көр идеализм болмок. Теңчил-диалектикачыл көчмөн мунун экинчи учугун Жерден көрөт. Ал - аңдалган мүнөзгө ээ. Акыйкатта да, эгерде ыйман мыйзамы бир жаагын баспай уңгунда улуп туруп албаса, тек жүрөкзаада ишеним эл көчүн эч качан тарыхка тасын жалгай албайт, коомун мынча аруулай албайт.

Демек, үчүнчүдөн, **мораль көчмөндүн жазылбаган көкүрөк мыйзамы болгон. Ички ишеним мыйзамы.** Ал ошон үчүн орошон күчкө ээ болгон. Адамды Теңирнаркка сүйөмөлөгөн. Дегеле тарыхта мыйзамдардын адеп жазыла баштаган фактысынын өзү ошол ички мыйзамдын, б.а. моралдын иштебей кедери кете баштаган чагын мүнөздөйт. Бу, анын тереңги ишеними Кудайы нускаган Жолдон тайып, шайтааний жолго кайыганын каңкуулайт. Ал эми жазылган кандай гана мыйзам болбосун ал адамдын ички ааламын, коомду тегиз камтый албайт, сыртта калат. Андыктан аны буйтап, аткарбай койсо да болот. Абийири милдеткер эмес. Ал эми абийир мыйзамын бир эле мертем аттап алган адам шайтан азгырыгынан түбөлүк чыга албай калганы. «Эми бир эле жолу... дагы бир эле жолу, анан бүтөт, токтойм...» Жок, бүтпөйт! Ибилис илмегинен кутулуу жок! Анан да мыйзам жазылаар замат, аа тараза - «мыйзам эмес» жак дароо мыйзамдалат. Моисей пайгамбардын он осуяты катка алынаары замат артынан он миң закон жайнап чыкканы бекер эмес. Ошон үчүн тээ байыркыда, Кытайда, отурук мамлекеттер куралып, мыйзамдар демеп-демеп катка алынган заманда пайгамбар Лао ичтей сыздаган эмеспи: *«Мамлекетте чектеп тыюу күч алса, эли азат. Курал жыюу күч алса тополоң басат. Мыйзам, жарлык көп өссө, ууру кески төл өсөт...»* Андыктан чыныгы даанышман элди сырткы мыйзамга эмес ириде ички мыйзамга байлайт. Ыйманда кармайт. Ал эми ички мыйзам, айттык, Теңирге жалгаш...

Жок, мунун баарын мен жазылган мыйзамды кунсуздап жалаң мораль менен жашоого өт деп Көккө илинген чакырык салган жерим жок (бу башыңы жегир куу ХХ кылымда ошенте алсак кана!), **улуттук укукчул мамлекеттин негизине, тегизине улуттун өзүнүн табият-ыңгайы, моралы милдеттүү чөгүшү керек деген ойду айткым бар. Жазылган мыйзам жан мыйзамынан сызылып чыгуусу шарт дегим бар. Ошондо гана ал мыйзам иштейт.** Элдин өзөгү нурланат, өз ичинен жарык чыгат, туура Жолуна баштайт. Ошондо аны арбак жолдойт, Теңир колдойт, Жолу ачылат...

Акыйкатта да, улаңгайыр тарыхта ушунча узак жашаган *мораль*, Теңирдей ТЕҢ калыстыкка канып коомду аруулап сактаган *руханий Конституция*, Теңир тереңге канык-анык дүйнөтаанымга айланган *адеп-ахлак* эмне үчүн улуттук укукчул мамлекеттин уңгусуна чөкпөшү керек. Эгерде укук-мыйзам улуттук рух дүйнөтаанымды, менталитетти эсен алып өтө албаса, аа кызмат кыла албаса, керинче, аны улам кунсуздоого баштаса, анда түбү улутту сактоо талабынан улам жаралган «укук» деген түшүнүктүн түп маанисинин өзү өчөт. Философиясы кунсуздалат. Жок, бул дагы тек кезектеги морализаторлук эмес. Укукчул мамлекеттин үлгүсүн издеп ар жакка бир чарпылган азыркы айласыз абалыбыздан агылган талап. Акыйкатта, укукчул мамлекеттин үлгүсүн эч ким, эч качан, эч жактан бербейт. Анын идеал модели эч жерде

иштелип чыккан эмес, чыгышы да мүмкүн эмес. Анткени анын теги ар бир элдин узаакы тарыхында, тамырында, салтында, моралында катылган. Батыштагы укукчул мамлекеттердин байтүбүндө да байыркы Рим, эллиндердин байырлуу салты жатканын көрдүк, бу күнгө эволюциялуу жеткенин көрдүк. Б.а. мазмун-формасы шайкеш өнүгүп бүгүнкү түрпүн күткөнүн көрдүк. Чыны менен да өзүнүн төл кыртышынан аягы ажырабаган мамлекет гана күркүрөгөн Антей күчүнө ээ.

Укук системи Руханий Конституциясынан уланган калк гана келечектүү. Бул эми каректей зарылдык! Эмне үчүн? Мунун тагдыр чечер себеби бар. Анткени эми алдыңкы ХХI кылымдын философиясы барып-барып этноэкономикага гана байланат. Этноэкономика башкы философияга айланат. Этноэкономика – улуттук чарба жүргүзүү өзгөчөлүгү гана эмес, **рухий өзгөчөлүктүн чарба жүргүзүүнүн өзгөчө мейкиндиктерин да ачышы.** Жая айтсак, мага бир нерсе айкын: келээр кылымдын экономикасы эми бир эле учурда эки мизинде ТЕҢ бирдей өнүгөт. Бир мизи - жан жарыгын жагат, экинчи мизи - сыртка жарык табат. Б.а. экономика чыны менен үнөмдүү, рационал мүнөз күтөт. Бир эле өндүрүш ич мизинде улуттун руханын гүлдөтүүгө иштесе, экинчи сырт мизинде күч кубат бардарлыкка багытталат. Улут руху экономикада кыйгас силкинээр заман жанат. Бир таяк менен эки коен чабылат. Эки мизине жанын бирдей түйө алган калк гана дүйнөлүк катаал конкуренцияда аман чыгат. Бүгүнкү күндөгү жапан духу – экономикасы айкаш өнүгүп жаткан сабак ушуну айтат. Суроосал мисал: кылымдын экинчи жарымында «дзэн-буддизм» неге анча ачылды? «Икэбана» – гүл өнөрү неге мынча гүлдөдү? Жапан бакча – «реандзи» неге ошончо жашылданды? **Бул миңдеген туристтерди өзүнө азгырып, капиталын жазгырып, бир эле учурда этноменталитетти сактоонун өзгөчө улуттук жолу эмес бекен?! Дал өзү!** Этноэкономика деген, ушул! Болбосо, жаратылыш байлыгы мынча тыкыр тар аралда тарыккан элдин радиоэлектроника, кибернетика, ЭВМдин эл туйбас тереңдиктерин жеңип, рынокту өзү ээрчитип кеткен экинчи себеби эмнеде? Бул да тереңинде, жашап кетүүгө жанталашкан улут жанынын далбасасы. Дүйнөлүк күрөштө өз ыкыт-ыңгайына салганы, өз күчтүү жагын таңуулаганы. Жапан кереметинин артында жашынып турган, мүлдө азыктандырып турган күч, ушул. Бул – Гамлет абал. Самурай зарзар. Ички муңайым чыңырыкка Аматаэрасу кудайы ийип синтоизм, дзэн аркылуу мээрим кубатын бергени (О Теңир! Кулунуңа ийи! Бер кудурет!). Ошентип «кереметтин» соңунда, керек болсо, өлбөстүккө жанталашкан кермек агония жатат. Жашылданган бакча артында жашылданган карек бар. Улуу сулуулук – улуу трагедиянын гримасы дагы ал. Улут рухун асырап алуу жандалбасы, улуттун ар-намысы гана элди улуу уюштурат. Серпилген рух кезегинде экономиканы ээрчитет. Ооба, дал ээрчитет! **Экономиканын философиясы** дегениң ушул!

Этноэкономика Батышта да жердиги үзүлгөн эмес. Эми да Батыш экономикасы эки кырын тең миздеп мына ушуга жанталашкан. Жеке менчик, жеке укук, жерге ыкчыл менталитет биринчи ирээтте ушул духка ургаал иштейт. Бул анын өз стихиясы. А биз үчүн - мээкаңгыт менталитет талаа... Кайрадан кансыз согуш...

Эмесе кыргызды канжыгадан көрүшөөр бу ай талаада эмне сактайт?

Ээр-Кыят.
Байыркы Бөйөн.

Канчалык парадоксалдуу угулбасын, көчмөндү сактайт (Көчмөндүк – жашоо мүнөз, сыртта. Көчмөндүк – дээр-зээн, ичте.). Улуттук кайталангыс урк-касиетине таянган экономика сактайт. Бул фактор балким азырынча мөрт жетилбей, суурулуп чыга албай туру (невостребованный). Бирок ал, келет. Ал - бар. Эсеби, ээрди мисалга ал. Кадимки эле кыргыз ээрди. Таптаза үлгү ана, ушул. Каптыргасы атка бап, чарасы, кашы чатка чак! Алдыңкы бети атка ыңгай, үстүңкү бети эрге жай. Ошол эле учурда бир ашык кеми жок, эки мизи тең иштейт. Эки миз демекчи, бир мизинде элдин эң байыртан келаткан скиф искусствосу – куйрук канатын таранган кушбаш ээрдин сыны бар. Экинчи мизи «атка имги» – турмушка иштеген түрү ал. **Б.а. экономикасы руханиге айкаш.** Кыргыз үчүн этноэкономиканын философиясы мына ушу ээрден башталат. Этноэкономиканын символу бул! Көчмөндү ал Көк менен Жерге жиксиз жалгап турат. Асман менен Жер анда идеалдуу бириккен! Эгер кыргыз улут катары жашап калам десе улут руханы экономикада дирр силкиниши зарыл. Айталы, анын байыркы улуу өнөрү – скиф искусствосу алыс-жуукту азгыраар бар касиетин кайырышы керек, «Улуу Жибек Жол» бою мүлдө жаңырышы керек, ат, куш өнөрү түгөл өрлөшү керек, туризмге айкаш улут руху мында бир түрлөнүшү керек. Жерин табигый паркка айландырып, аа таяна мейли, традициялуу чарба жүргүзүү, мейли улуттук медицина, мейли альпинизм, мейли зоок аңчылык жаңы негизде кайрадан жаралышы керек. Аба, суудан акча сааган жаңы менеджмент, маркетинг жарыя гүлдөшү керек. Табигый байлыктарын сарамжал пайдаланган улуттук ыңгайдагы илим ургаал өнүгүшү керек. Ооба, ооба, баары, баары комплексинде керек. Бирок да улуттун эң башкы байлыгы ал – биз али элес албай жаткан улуттун дал ошол өз табият ыңгайы. Анын

дүйнөнү таң каларлыктай тез өздөштүрүп данын сиңирип алар касиети. Көзөй көрүп, көздөгөнүн бөктөрө өткөн атчан, ачык менталитети. «Тирлик түбү – бирлик» деп ынтымакты жар салган жамаатчыл жашоо мыйзамы. «Ар намыста» дүрт уюша алар, жанар күч табар, өзгөчө уюмдаш, Сыйчыл, Теңчил философиясы. Ириде, ана, ошону сакташы керек. Демек, кылым бийигинде кыргыз уулу рух кудуретине таяна өнүгөөр өзгөчө тегиздикке даяр. Тотал жеке менчикке (анын ичинде жерге) эмес, эми балким таптакыр башка мүмкүнчүлүктүн көзүндө өсүп, изденгич илимдин изинде өнөөр, өзгөчө мазмунда өнүгөөр XXI кылымдын кан жолуна стихиясы жакын. Улуттук духтун өнүгүшү XXI кылымда эми экономиканы ээрчитет деген кептин жөнү ушул. **Философия этноэкономикага байыр алат, этноэкономика философияга айланат деген кептин да жөнү ушул.** Мунун түбү барып-барып бая биринчи бапта дүң нускалган базис менен надстройканын катышына такалат. Бу тууралуу анан да арналуу кеп салабыз.

Демек, улуттук укукчул мамлекет деген бирөөнү туурамчылык эмес, анын уңгусу ушунча тереңдиктерде. Ал ириде ички мазмун. Ал эми биз азыр анын тек сырткы формасын таанып... жок, даяр кабылдап жаткандайбыз, метафизик маанайда. Акыйкатта форма, мазмун диалектикалык катышта. Кай форманы кабылдасаң аны менен кошо мазмун да күрр агылат. Билинбей ичтен өзгөрүүгө ык коесуң. Анткени, бая акылман Гегель айткандай: «Форма мазмундалган, мазмун кайра формага канган». Адамзат азырынча мындан башканы ойлоп таба элек деп укукчул мамлекеттин Батыш моделин сын электен өткөрбөй мүлдө кабылдап жатканыбыз, ал өзүбүздөгү мазмунду (кыр кыргызды!) ошого ыңгайлап, өзгөртүп да баратканыбыз. «Киши акылы кишен менен тушоо, өз акылың өзүң менен өскөн тамыр» деген экен илгеркилер. Андай болсо айкөл Манас идеалыбыз кайда калат? Ташка сийгир, урпагы кайда барат?! «Жол ача болсо иттин башы маң» дейт дагы. Ал эми биз, али адам чыгарбыз. Кыргыз чыгарбыз. Байыркы бабанын: «Эл, мамлекет заңын бузба» деп кардыккан ыйын эшитээрбиз, али.

Эмесе, ошол баба айткан укуктун түп негизи не? Улуттук укукчул Мамлекеттин уңгусу эмне? Барбы ал? Болсо, кайда? Алкысса, ошол Осуют Дөбөдөн кароол салсак, эми бая жомоктогудай үч жүлгө жол үлбүлдөйт.

Биринде - АДАМ кызыкчылыгын Мамлекет, Элден ашырып, Мамлекетти өз орбитасында айланткан бир айла-амал Жол көрүнөт?

Экинчи жагында - жалаң Мамлекет кызыкчылыгын жарлап адамды өз орбитасында ийирип чимирген буйламал Жол бөлүнөт.

Экөөнүн ортосун ТЕҢ как жарып билинбей дагы бир жүлүндөй Жол созулат. Ошол Жолго Теңирден Нур төгүлөт... (172-б. схемаларды караныз)

О Баба Жолу, Теңир Жолу, Элди мундурбай баштап келген кеңир Жолу! Бул өзгөчө Жол! Өзгөчө

укук! Бу - мамлекет бийиктигин абсолютташтырып адамын басынтып эркин тушаган бир беткей өзгөрбөс тик вертикал да бийлик эмес (тоталитаризм, авторитаризм), болбосо Адамдын жеке эркиндик, жеке укугун ыйыктап, мамлекеттин жана мамлекеттердин башын тепсеп Дүйнөгө сунала горизонталдашкан «адамжааңгер» да бийлик эмес (Батыш үлгүдөгү Укукчул мамлекет, Граждандык коом). Ал экөөнү теңдеп, чарк айлантып ТЕҢ – диалектика кыймылга алган, ортосунан идеалдуу Айтөгөрөк биримдик тапкан өз табиятына алымдуу өзгөчө үлгү. Ататанымдагы аты-ысымы бул: **Төп мамлекет, Төгөрөк коом**, же **«Төп Төгөрөк!»** Анын мыйзамы вертикал да, горизонталы да бир-тарап укук-бийлик эмес, кыймылда аккан ТЕҢ – диалектика. Же вертикалы да, горизонталы да Айтөгөрөктө бир ийрилген Аккан Дүйнө...

Мамлекет – Жаран.

Анда кай кимисине, качан «Жолу улуу» (үстөмөн) учур калтырылары, башка кеп, же ал конкрет тарыхый кырдаалдан агылат, кайрылып диалектика мыйзамынан табылат. Ошол мыйзамдын бузулушу улуттун уңгутагдырына не таасир этет, бул тууралуу сөз алдыда. Аа дейре, бая «укукчул мамлекеттин» баарыга алымдуу үлгүсүн али эч ким бере элек деген ойду биротоло бүткөрө кетели эми. Ооба, да кайталайбыз, «Укукчул мамлекеттин» мүлдө алымдуу төп үлгүсүн эч ким бере элек али, жана бериши да мүмкүн эмес. Анткени ал, баятан баяндалгандай, улуттук мораль, психология, салт, дүйнөтаанымга байланышат. Ал эми ар бир эл нравалык идеалды ар башка мазмуундан көрөт. Тулгалуу түшүнүктөрдү ар бир эл өзүнүн идеалынан чыгып маңыздайт. Чынында да адилдик, калыстык, эркиндик, теңдик ж.б. түшүнүктөр өтө кең түшүнүктөр, кеңдиги ушунчалык, эгерде уй байлаар казыгын таппасаң учу уларып акыры жагы абстракцияга чабат. Алар конкреттүү улуттук кыртышта гана конкрет мазмундалат. Улуттук уңгуга таяна идеалга умтулганда гана улуттук мамлекет укукчул жолунда болот.

Андай болсо ушул ТЕҢ – Теңирчилик эми коомго идеал, мамлекетке идеология болуп бере алабы? Же бул, тек, качанкы көчзаманды көзгө сүрткөн бир көзкаман идиллиябы? Жок! Бере алат! Кантип? Анткени ал Мамлекеттин да, Жарандын да кызыкчылыгына төп, ТЕҢ кызыкчылыгын коргойт. Ал «Адам улук» деп сырттан суук учурук салган ниетти ичке сел агызбайт. Мамлекетти алсыз-

дандырбайт. Мамлекетти Кишинин ТЕҢ жарымы санап, экөөнү бир БҮТҮНДӨЙТ. Бу Бүтүн, Теңирчиликтин жаны – «Төп-Төгөрөк-Оң-Сол». Эгерде Жарандын эрки тыкыр тушалып барса, анын демилгесине шек кетсе, анда ушул БҮТҮНДҮК закон алат, ТЕҢ бузулат. А демек Жаран кудуретине эрк берилет.

Жок, Жаран, Адам кызыкчылыгын жамынып, анархияга жол ачылса, арамза кэрнээт Мамлекетти алсыздандырууга чапса, анда Мамлекет дирт козголот, өзүнө келет. Жеке менчик жана кызыкчылык эч качан мамлекеттик менчик жана кызыкчылыкты аша аттабайт, ага эриш-аркак өрүлөт. **«Үчүнчү жол» бизге ушуяктадыр, Манастадыр.** Манас баба - ушу ТЕҢ- «Оң-Солдун» ордосунда олтурган... Анын Айкөл философиясы, идеологиясы ушул.

Нетесиң, биз болбой эле мына ушул эгерим бөлүнбөй тирүү жашап келген, башка элдер, айталы, ошол эле Батыштын ойчулдары байыркы Платондон тартып, Вольтер, Руссо, Гегель, Маркстарга чейин аңсап-зарлап, бири «Алтын заман», бири «Коммунизм» атап, бири байыркы өткөн замандан издеп, бири аны айлантып келечекке түздөп, бирок эч качан эч бири калкагар бийигине жете албай калган биздеги коом-мамлекеттеги ТЕҢ идея, улуу биримдик, асыл гармонияны - эми биз өзүбүз, бизге таңууланган Батыш үлгүдө бычылган «граждандык коом» атынан, «укукчул мамлекет» нээтинен, жалаң «жекеменчик» жаатынан каргага окшогусу келген каз сыңары кайра кескилеп, тыткылап, жырткылап, калкыбыздын асыл ыңгай-табиятын (менталитетин) аттап келебиз, Манас рухун зактап келебиз. Идеология деп ооз жүзү айтып, иш жүзү аны таптап келебиз!

Арийне, бул айтылгандар демократия принциптерин, укуктуу мамлекетти өзү цивилдүү санаган Батыш дүйнөсү менен, ал кечээ жеткен конституционализм менен гана байланышта караган азыркы реформатор башчыларга жакпайт. Бирок укукчул мамлекеттин уңгусу, албетте көчмөн формада, абалтан эле биздин өзүбүздө бар, жашап келгенин айтсак биздин нигилисттер ынанар бекен. Айталы, алар демократиялуу же конституциялуу делген мамлекеттердин башкы өзгөчөлүгү катары андагы мамлекеттик бийликтин бөлүштүрүлүшүн мисал тартышат. Бийликтин мындай бөлүштүрүлүшү, акыйкатта, биз үчүн асмандан түшкөндөй жаңы эмес. Эзелтен бар ал дагы.

Эсеби, көчмөндөрдө хан шайланган соң, ошол ханга калктын мүдөөсүн жерге калтырбай жеткирип туруш үчүн жана кеңештеш болмокко калк арасынан атайын Аталык шайланган. Анын сөзүн хан жерге таштап кое алган эмес. Анткени анын артында Эл турган. Бул эминен, эмики **өкүлчүлүк органын** билдирбейт бекен? Калк арасындагы доону териштирген Бий шайланган. Ал ириде калыстыкка, же качандан келген калктын сынаакы Наркына, Салтына таянган. Бул эминен, эмики **сот бийлиги** эмес бекен? Баш увазир, жаки, кырктын

башы Кыргыздай чоролор болгон. Бул эмине, шилтеген жагын мурт жойгон **аткаруучул бийлик** эмес бекен? Ошондо Айкөлүң Манас каан болсо, бал менен оозуп чайкаган даанышман Бакай Аталык эмес бекен да, калыстык конгон кайыптан, батасы журтту байыткан Кошой бийдин (Катагандын каны да) бир сөзү теңиркалыстык эмес бекен?! Же укукчул болуш үчүн сөзсүз эле парламент, сенат, кнесет деген адамды элейткен ат керекпи?

Арийне, бу институттар бая айткандай мамлекет, коому ажырымдалбай чулу уюган коомдо чулу жашаган. Функциялары так катпай, кыймылдуу коомдо кыймылдуу турган. Теңирден агылган Салт менен Наркта ТЕҢ салмакталган.

Эсеби, бир учурда «эки тизгин бир чылбыр» (м.: үч бийлик башы) кырдаал-шартка карай кысталаңдан кай кими сууруп чыга алаар болсо ошого ишенип тапшырылган. Бая Айкөлүң Манас Чоң Казат баштаар алдын кашына өңкөй кандарын алып:

*Калк агасы бабаңды,
Кан көтөрсөк канетет.
Калайыкка маалымдап,
Даң көтөрсөк канетет?, –*

деп бар бийлик ыктыярын Бакай бабаңа кыйдырып Акыл жарыгын азар Колго туу кармап турганы ушу эмеспи. Ошентип:

*Бакай канга Кол берип,
Алмамбетке Жол берип,
Бирлик кылсак кандай?, –*

деп бийликти бир колго бириктирген философиянын өзү биримдик. Болбосо, мынча улуу жыйылыш, улуу сапарда бир Акыл аздык кылары билинип, темирдей эрк, тажаал тартип зарылданганда кандык бийлик кайрадан Кол да билген, Жол билген кайраты артык Алмаңа бирдей шыйгарылганы ошол да. Анан да, көчмөн демократия улуу акылда уюп, бир бүтүмгө муюган соң анан бар кудуретин чагылгандай бир тарап нуктап жанардай жапырып чыкканы ошол.

*Ушу Жолдун бийлигин
Алмамбетке берелик.
Көргө түшсө түшүүгө,
Көлгө түшсө тобокел,
Көт жагынан сүзүүгө,
Шамалга учса учуга
Кара жер кучса кучууга*

азыр болуп, «эки тизгин бир чылбыр» бир колдо макул табышканы да ошол. «Баштуусу бар бекен?» деген байыркы накылдын мааниси ушул. Бул, тек, **өтүп кеткен факт эмес, өтпөс-өчпөс философия, идея, маңыз, бардык заманда өзүнө ылайык форма тапкан.** Ал менталитет күрөөбүздө күркүрөп али тирүү, бар, жашап турат.

Же бул айтылганды азыркы заманга сабактасак көңү философия-мазмуун ушул туруму бойдон бийлиги бөлүштүрүлгөн учурдун укукчул делген мамлекетинин талабына шай. Атургай андан

кыйла артыкчылыкка ээ. Анткени ал аша мобилдүү, б.а. үч бийлик тең тарыхый шартка карай кыймылдуу, тең салмакталат. Бул, эмкиче, айталы, башкаруу формасына карай алганда, **президенттик да республика эмес, жана парламенттик да республика эмес. Же, тескерисинче, экөөнүн тең шиңгил касиети бир ширелген анда.** Экөөнүн мүмкүнчүлүгү эрекче ачылган мында. Тез замандын темпине карай бат өзгөрө билет, бап ылайыкташа алат. Айталы, бир учурда мында аткаруучул бийлик (же алмамбеттизгин) барынан өкүм чыкса, экинчи бир улуу акыл чайкаар тушта мыйзам бийлиги (бакайакыл) өр алат. Үчүнчү бир кысталаңда сот бийлиги (кошойкалыс) бийик эрке ээ. Шартка жараша ийкем, макул тил табышат. Табышпай кое алышпайт. Анткени үчөөнөн бийик Теңир бар. Теңируулу Манас бар! Теңирий мыйзам – Салтта, Наркта дүрт табышат. Улуу Эркин алдында ыбаа карап ыкпар кылат. Туруп берет! Андыктан бийликтин үч бутагы бир бирине көз каранды эмес деген кеп биерде алымсыз. Көз каранды, Теңирге! Теңирдин ТЕҢ, калыс мыйзамына! Укук уңгусу моралга!

Дагы, эмкиче, саясы режимине карай баксак, мындай төгөрөк коом-мамлекетте «тоталитаризм», «авторитаризм» же «Адам Мамлекеттен бийик» деген элди – коомду мамлекеттен ажыраткан, же элге өз мамлекетин каршы койгон (демек элдин өзүнө өзүн, анткени мамлекет анын ажырагыс ТЕҢ жармы) жазгырыктарга да орун калбайт. «Эл – Мамлекет» эки **түгөйдү** ТЕҢ катышта **бүтүндөгөн** көчмөн демократия (диалектика) бул. Айталы, Мамлекеттик бийлик активдүү башталышка ээ «Жолу улуу» абалынын эң жеткен апогейинде ал «тоталитаризм» сыяк көрүнүшү мүмкүн. Андан жанып Жаран тегиздигинин перигейине жеткенде «Жарандык коом» сыяк сезилиши мүмкүн. Бирок бая айткандай бул катыш-вертикал да, горизонтал да так катпайт. «Айтөгөрөк» – айланма. «Төп Төгөрөк» – кыймылда. ТЕҢчил коом-мамлекет!

Ушинтип «укукчул» деген түшүнүктүн уңгусуна да келебиз акыры. Ооба, укукчул мамлекетте мыйзам баарынан бийик, баарынан ыйык. Ал талашсыз. Бирок ошол **мыйзамдын** маңызын ким, эмнеден көрөт? Балээнин баары ушерде! Бирөөлөр үчүн ал: «Адам бийик, анын жеке менчикке укугу ыйык» деп ийне көзүнөн төө өткөрүп, бардыгын байлыкка байлап, өмгөктөй айдап, Элди сырттан жеңип алар көзүр саясат, көздөй философия экен. Анын тарыхын бая санаттадык. А дагы бирөөлөр үчүн ал: Бир Теңир! Бир Теңир алдында бирдей сыйлашып жашоо. Теңирдин Теңирдей ТЕҢ калыстыгы гана анык укукка башат-башталма! (Источник права) **Улуттук укукчул мамлекет деген ушул!**

Чыныгы адил идеал Теңирден гана термелип келет. Көчмөндүн аны ыйыктаары ошол.

Теңирден агылган мыйзам гана коомго чындап идеал берет. Адамга адам, элге эл сот боло албаганы ошол.

Күн Ээси. Байыркы Хакасия.

Укуктун жаны, чеги-чени – адилдик Теңирдин ТЕҢ калыстыгынан гана табылат. Баласагундук Жусуп баба Теңируулу Кунтууган каанды «Адилет» деп каймана атаганы да ошол.

Демек бизге да коомдук идеалды эч ким, эч качан, эч жактан бербейт, мейли Чыгыштан, мейли Батыштан болсун мудаасын таңуулап мударистене алышпайт – акысыз! Укукчул Мамлекет закону баарынан бийик тутат демиш этип, бирок өз законуна ийириштин өзү – ийрилик. Мындай «ууру укукчулдун» бирөөгө укук таңуулап турушу – фарс!

Дегеле өзү, идеалсыз коом болбойт. Тек аны ар ким, ар кайдан көрөт. Бири даанышман акындыктан, бири прагматик бакырлыктан. Бирөө бирөөнү жегенден, да бирөө – Теңир тереңден... Анан да ал идеал, коом үчүн, тек Айдай, Күндөй асмандаган кол жеткис кыял эмес, контуру айкын болмогу ийги, коомду алга сүрөй алар конкрет кудурет сүйөккө ээ болмогу ажеп. Антпесе, ал тек утопияга айланат. «Теңирий коом» идеясы биз үчүн тек утопия ураан эмес, дал ошондой конкрет күч-кубат тартуулай алаар кудуретке эгедер. Ал Асманга асылып калбайт, Жер маңызга канык. Антмеги, анда Дүйнө-Болмуштун улуу сыры – ТЕҢ диалектика катылган. Төрт тарабы шай «Төгөрөк» үлгү жашынган. Теңирден теңиз сый-сүйүү келген, анын мисалында алдуусу алсызын ала жүргөн. Ал коом ошон үчүн алмуштан бир **бүтүндөлүп** аликүн тирүү келген. Теңир менен Жер, Жан менен Ден ажырагыс сымал, **Мамлекет жана Эл (б.а. коом) да мында бир туташ диалектикалык катышта калган, ажырабайт.** Ал эч качан «мамлекет» жана «граждандык коом» деп бир чулу бүтүндүктү бөлөк-салак жиктебейт. «Мамлекеттик»

жана «жергилик өзүн башкаруу» деп бир туташ бийликти белинен бүктөбөйт. Алды-аркасына ийрилген жумуру уюшкан айтөгөрөк организм! Ал ошондуктан Дүйнөзөккө өткөн. Бая залкар немис Иммануил Кант зарлаган идеал мында ишке ашкан. *«Канчалык терең сүңгүп ойлонгон сайын ошончолук жан эргиткен жана сүрдөнткөн эгейшыгай нерсе экөө, ал - төбөңдөгү жылдыздуу Аалам жана көөдөндөгү мундуздуу Дүйнө».*

Ушинткен кайран Канттын караанында калтаарып кайыган соңку «Адамчыл» бачики илимпоздордун ар бир айткан-дегенин энди талмуддай кастарлап үлгү сонундап турганыбызга эмне бересиң!? Айтса, ошол «үлгүнүн» өзү да үлкөн зак берген бүгүн. Мамлекеттүүлүктүн универсал таңууланган батыш моделинин өзү барган жеринде эле бак айта бербей, кризисте. Андыктан ар эл, айталы, өз мамлекеттүүлүк тарыхына ээ кең Россияби, же шариат шарымынан өз Жолун чалган, анүчүн «фундаменталист» атак алган мусулман журтубу, алдэ Конфуций, Шаң Йаңдын канатына кайрадан ыккан мел-мел Кытайбы, «Адамчыл универсал укуктан» да улуу дүйнө – Теңирчил мораль, рух барын моюндашып, ириде өз элин, өз кишисин сактаар чыныгы улуттук дөөлөттү уңгусуна алган улуттук укукчул мамлекеттерин издеп, байтүбүн бекемдеп жатышкан чагы.

Ооба, келаткан кылымда, чыны менен да, учкайк заманга уйкаш уланаар, айкаш кыналаар, шартка ийкем, тез ыңгайлана алаар, аша мобилдүү, аша динамикалуу мамлекет гана жашап кетет. Мамлекет да өзүнүн бир тирүү организм экенин, **элдин экинчи теңи, болгондо да аңдалган аң-сезимдүү бөлүгү** – ТҮГӨЙҮ экенин сезгенде гана карт дүйнөнүн кандуу-чаңдуу сапарын арытаар конкурент жөндөмгө канык күчкө ээ болот. Калкын сактайт!

Демек, бул багыттагы тизгинди жыя айтсак акыр; Батышта укуктун келип чыгышынын себеби өзү адамдардын коомдо тил табышып макул жашоосунан улам болсо, ошол макул жашоонун идеалдуу системасын издеп миң-миңдеген аалымдар найза сындырып келишкен болсо, аны таппай али да чайналып турса, анткени Теңирдей ТЕҢ калыс идеалдын өзүн жоготуп же кирдетип алган болсо, ошол система Теңирчиликтен идеалдуу табылып жатса, анда эми биз «источник правону» кайдан издейбиз, боорум. Мүлдө улуттун укугун кайсы «сифилизованный мирге» далдайбыз, карагым. Болбосо, ар бир коомдук система ар бир жолу аренага чыккан сайын өзүнүн «правосун качать этип чыкса», өз жашоо, укугу үчүн өзүнө чейинкилердин укугун өжөр кыйратып тынса, диалектика мыйзамы бая айтылган сырт кыят түрүнө ооп карамакаршылыктардын күрөшү порумунда басым көрүнсө, бул анын өз табигый жолу болсо, укукчул мамлекеттин уңгусу ушинтип түбүндө жекечил, кертчил граждандын жеке менчикке (жерге!) өзөк тамырлаш өнүп калган менталитетинен табигый

жылжып сызылса, байлыкты да, бийликти да Жерге-Денге байлаган ал шайланган менталитет бүгүнкү күндө ириде айныбай аа кызмат кылса, анда биз – теңирчил көчмөндөр, өзүбүз умтулган укукчул мамлекеттин уңгусун эми ушу мыйзамга кармайбызбы? Ушу араанга далдайбызбы? Андай экен, «укукчул мамлекет мыйзамды туу тутуп жашайт» деп тотукуштай адеп үн салбай, ал мыйзамдын арты эмнеге ыктаарын, философиясы не чуктаарын байкамак эптир. Анткени, да кайталайм, **эгерде мыйзам түбүндө элдин жаны-рухун сактоого багытталбаса, керинче, жат кыртышта көз жарган укук күчтөп таңууланса, загына алса, анда «укук» деген түшүнүктүн философиясынын өзү өчөт, укуктун түпкү келип чыгуу идеясы жокко чыгат.**

Демократия деген ал форма эмес, мазмун, түпкү максат. Ал чыныгы элдик улуу мүдөөгө, философия, идеяга баш ийдирилгенде жана ага каныкканда гана «эл бийлиги» аталган маңызына ээ болот. Толот. «Чыгыш деспотизми», «же аскерий демократия» аталган варварчыл, тапчыл таш жарлыктын алдында так ушул маңызга канык-анык улуттук укукчул мамлекеттин уңгусу катылып кеткенин ким билиптир, ким туюптур, арман!

Ушинтип бая айтылган улуттук философиянын өзөгү диалектика ТЕҢ мыйзамдын бузулушу - Уңгутагыдырга не таасир этет деген кепке да эми айланып кезек жетти.

ООГОН ОРДО

*Калк туткасы – Кан.
Элден*

Государство, добившееся сосредоточения всех усилий народа на едином хотя бы на один год, будет могущественно десять лет, государство добившееся сосредоточения всех усилий народа на едином на десять лет, будет могущественно сто лет; государство, добившееся сосредоточения всех усилий народа на едином на сто лет, будет могущественно тысячу лет, а тот, кто будет могуществен тысячу лет, добьется владычества в Поднебесной.

**Шаңлык Жаң төрөнүн китебинен
(б.з.ч. 390-338)**

Биз бая Теңирчилик дегенибиз диалектикалык удулунда дайыма бир аныктооч багытты алып жүрөт, ал «Жолу Улуу» учур дегенбиз. Чыныгы Даанышман ошол «Жолу Улуу» багыттын удулун кармайт. Ошол жакка салмак ооп Алтын Ордодон кыймылдуу Ордун тутат дегенбиз. Эгемен мамлекеттин ээси болгону менен Эгемен Эстин бийигинен өксүгөн Элдин, ириде интеллигенциянын, мам-

лекет адамдарынын өткөөл мезгилдеги талуу жери ушул болду, сыягы. Диалектика мыйзамын унут калтырдык. Жат тааным, бөтөн Жол Ордо салмагын ооштуруп кетти...

Айталы, эгемендик жарыялоонун эң башкы максат-маңызы өзү кыргыз мамлекеттүүлүгү эле. Же Гегелдин сөзү менен айтканда: *«масса людей может называть себя государством лишь в том случае, если она объединена для совместной защиты всей совокупности своей собственности. ...Для того чтобы масса людей образовало государство ей необходимо создать совместную защиту и государственную власть»* (16.76).

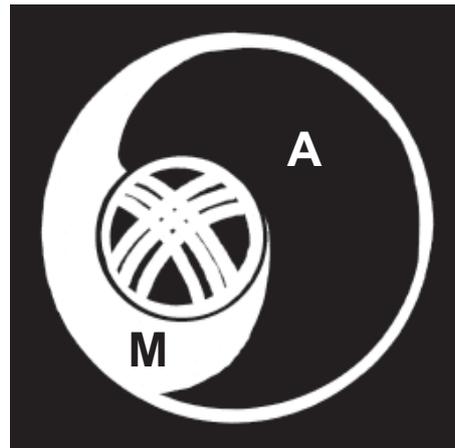
Демек, айрыкча бу тапта, универсал мыйзам ченем Оң-Сол ырааты боюнча «Төп Төгөрөктүн» алкагына алсак «Мамлекет – Жаран» катышында сөзсүз милдеттүү түрдө артыкчылык Орун – Жолу улуу Мамлекетте эле («Мамлекет» деген биз үчүн өзгөчө түшүнүк. Ал башкалар кайра-кайра азыр биздин мээбизге каккан, сенек каткан «тоталитаризм» түшүнүк эмес. Турмушка карай функциясы ийкем кыймылдуу түшүнүк дедик. Ал эми мамлекеттин өз түпкү Жолун даанышман аныктай билиши, ал, башка кеп. Анткени «Кан адашса калк адашкан» учур бар. Биз Платон айткан «Мамлекетти философ башкарган» учурду көз алдыга тутуп турбуз). Теңирчилик талабы боюнча Элбашы Алтын Ордодон мамлекет ташы басаар тушка салмак-ык салат. Мамлекет кызыкчылыгын жарлайт. Ал канчалык ийгиликтүү ишке ашса диалектика мыйзамы боюнча зоо жаңыргандай жаран кызыкчылыгында кайтара жаңырат. Арийне, бул эч качан жаран эркин тыкыр тушоо дегендикти билдирбейт. Диалектика өзүнүн экинчи тарабын дайыма активдүү кыймылга ала жүрөт. Антпесе, өнүгүш жок. **Ал тургай парадокс ушул; чыныгы (!) мамлекет кызыкчылыгын канчалык күчтүү жарласа, ал кыймыл-өнүгүш ошончо тез өзүнүн экинчи жарымында «өлөт», же жаранда өнөт, аны башкы планга чыгарат.** «Мамлекет – Жаран – Мамлекет...» чынжырында кези келгенде Жаранды негизги күчкө айлантып Мамлекетти жаңы деңгээлде чыңайт. Кайталайм, бул мамлекет өзүнүн түпкү жолун түз аныктап («түпкүлүгү түз болсун» дейт го кыргыз) калк философиясына каныккан учур тууралуу. Ошого тең Жаран да: «Мамлекет ал – менин жарым» деп Эгемен Эстин бийигинен аа (мамлекетке) жаңырыкташкан учур тууралуу. Ушунда Мамлекеттин расмий Конституциясы Элдин руханий Конституциясына бап түшөт. Мамлекет бийиктен Жаранга ийийт. Жаран жапыздан бийикке кол созот. ТЕҢ ортодо СЫЙ (сый, сүй, сүйүү) жарланат. Ар бири өз-өз маңызын өзүнүн карама-каршысынан, жок, түгөйүнөн көрөт. Ар биринин жекеме-жеке кызыкчылыктары түгөйүнөн тирилет. Жаранды: «Мен – Мамлекетмин» деген бийик сезим басат, Мамлекетте: «Мен – Жаранмын» деген ыйык сезим ташат. Бая бир айтылгандай Жер Асманмаңызга тунуп, Асманмаңыз Жерма-

ңызда кулпунат. Теңирчилик философиясы ушунда ишке ашат. Мамлекет – Жаран кызыкчылыгы ушунда бир Төп Төгөрөктө ийрилет. БИРге биригет. Гармония табылат.

Диалектика жазмыш жазган басылбай койбос Жол ушул! Башка ыраат - хаос. **Төтөн, бир түзүлүштөн экинчи түзүлүшкө бет бурган чакта «Мамлекеттин бийик Жолу» ойлонбой турган аксиомага айланат.** Биз так ушул старттык уранда таасын жанылдык. «Адамдан» баштадык сөздү. «Жаранды» Адамга чым бастырып чалмакейин жана чалдык. Эгемендик жарыялаган күндүн эртеси демократия эйфориясында эленип, тоталитаризмге таш атып жатып өзүбүз катаал дүйнөлүк контексте **улуттук чыныгы өз алдынча мамлекетти керек болсо биринчи жолу жарлап жатканыбызды унутуп салдык.** Федералдуу карт Мамлекеттеги (СССР) тоталитаризм менен унитарлуу жаш Мамлекеттеги (Кыргызстан) эмгекти уюштургуч **дем, идеология** (муну тоталитаризм дешке болобу?) эки башка маңыздуу мазмуун экенин элебедик. Башка эмес, дал Башкы Бийликтин үнү менен «Мамлекеттин азуусун чакмайынча тоталитаризмдин машинасы эч качан талкаланбайт» (Акаев) деп сүрдүү айбат салдык. Көп укладдуу менчик жарланганына карабай «Мамлекеттик менчик» түшүнүгүн биринчи күндөн кунсуздап түгөл жоюуга айкын бет алдык. «Анык суверендүүлүктүн биринчи ээси – Адам» (Жаран эмес!) дедик. Мамлекетти чечкин бийлик, күчтүү мыйзам менен эмес, рынок жолу менен чыңайбыз деп экономикалык жылаңач кыртышта (а жылаңачтаган өзүбүз!) салган урааныбыз улам иллюзияга айланып барганын көрүп турсак да, ар бир жолу өзүбүздү алдап: «республиканы мамлекеттик күчтүү бийлик гана сактайт» деп жайдак жерде жар салгандан чарчабадык, чарчабадык... Ошентип өткөөл учурда мамлекет деген түшүнүктү жок дегенде Адам-Жаранга тараза илештирип карабай иш жүзүндө таманга таптап, дал ошол «АДАМ кызыкчылыгы» атынан, «Жарандык коом» атынан, «Укукчул мамлекет» атынан үстөккө босток, үстөккө босток... өлтүрүүнүн үстүндө болдук. Акыркы учурларда гана «АДАМ» артында кай кызыкчылык жатканын капыс аңдагандай «права человека и гражданина» деп экөөнү бир жалгап айтчу болдук. Не опо, Конституциядан тартып канча бир мыйзамдарда «АДАМ» ташы кайтпас басып кеткен эле эми...

Эмесе, акыл-эсти анча арбаган «укуктук мамлекеттин» тарыхына кайрадан бир серпсал.

Бу түшүнүк өткөн кылымда, Батыш өлкөлөрү мамлекеттүүлүгүн Конституциялык негизде куруга киришкенден башталганы маалым. Башкы белгиси: мамлекеттик бийликке белгилүү бир чек коюлушу, адамдын эч ким, мамлекеттин да кийлигише алгыс белгилүү бир автоном укуктарынын гарантияланышы. Ошентип мамлекет башчысынан катардагы Жаранга чейин Конституция алдындагы бирдей жоопкерчилиги. Ырас андай болсо, бая

Огон Ордо. Мамлекет укугун Адам баскан.

айтылгандай, мынчалык зор мааниге ээ Башкы Мыйзам элдин жан кыртыш, дух философиясынан сызылып чыгышы көздөй шарт. Биз ушунда өксүдүк. Сырт күч ыкчам пайдаланды муну. Баш мыйзамды ойлонууга да үлгүртпөй чагылгандай тез кабыл алдырды, кыйыр мажбурлады дагы.

Дагы маалым, укуктук мамлекеттердин түбү түптөлгөн тарыхый кезең такыр башка эле, б.а. анда капитализм дүйнөлүк монополизмге, азыркы трансулут чабытка ээ эмес эле. Демек, укуктук мамлекет эркиндикке умтулган адам менен алакасын аавал бир мамлекет чегинде түзөгөн. Кийин тарыхый кырдаал өзгөрүлдү. Капитал кудурети АДАМДЫ ал жашаган Мамлекеттин алкагынан ашырып жер шарынын жаңы КУДАЙЫНА айлантты. Эми ал Дүйнөлүк Укукка (жеке менчикке) кол сермеп чыкты. Маңызы өзгөрдү. Диалектик Лениндин бир жакшы айткан сөзү бар: «Самое важное чтобы подойти к этому вопросу с точки зрения научной, это – не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление проходило, и с точки зрения этого его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь...» (39.67). Биздеги большевизмдин сынчылары алар айткан ушул эң элементарлуу өңдүү чындыктарды да эстен чыгарып коюшту. Укуктук мамлекеттин бир бетин көрдү. Кечээги ички «кичиАдам» географиялык чегин канчалык кеңитип сырткы “чоң Ааламга” айланып кеткенин элебей, демократтыгы ашынып, ошо жаңы АДАМ укугун Элден, Мамлекеттен да ашык жарыялап салды. Конституциябыздын уңгусуна ушундай сырткы араанга жылаңач ачык ӨЗГӨЧӨ маңыздалган укуктук Мамлекет чөктү.

«Мыйзамдын бийлиги», «Президенттен тартып Жаранга чейинки жоопкерчилик...»

Кандай гана айыпсыз жаңырат-аа. Бирок бул бери жылма жагы. Абай баксак, татына аттын артында тагдыр чечээр маңыз бар. Термин эки сөздөн: «Укуктук» жана «Мамлекет» деген сөздөн куралган. Суроо туулат: Башкы маңыз, аныктооч күч кайсынысында? Бул тек эриккендин суроосу

эмес. Эгерде маани-салмак «мамлекетте» жатат десек, анда анын экинчи учу - «Жаран» түшүнүгүндө тирилээр эле. Демек, жогоруда айтылган «Президенттен тартып акыркы атуулга» чейин диалектикалык бир катышка камтып, бир философиялык – саясий-социалдык бүтүндүктү түзөөр эле. Андай коом сырт «Адамга» катышын өзгөчө аныктаар эле. Эл аралык мамиленин Мамлекет деген өз алдынча толук кандуу, бүтүн субъекти катары чыгаар эле. Бирок биздин Конституциябыздын маңызы андай эмес, башкы салмак-маани «укуктук» деген сөздө уюган. Мындай, б.а. биз мазмуундагандай «Укуктук Мамлекет» эл аралык укук нормаларын биринчи тутат, ириде «Адам Укугун» эң башкы туу көтөрөт. Демек факт жүзүндө, диалектикалык катышка жеке менчикчил АДАМ (Жаран эмес) жана улуттук МАМЛЕКЕТ кирет. Демек, «Адам укугу Мамлекеттен бийик» деген мүлтүң түшүнүк аңтара маңызында частник сырт мамлекеттин, капитал ээсинин укугу улуттук Мамлекетке карай алганда артыкчылыкка ээ дегенди билдирип калат. Ал эми экономикалык күч кубат жана диктат азыр бу экөөнүн кимисинде экени белгилүү. Цивилизациялуу делген мамлекеттер деле жалпыга тан укук эрежелерин тааныганы менен Мамлекеттин ички укук мыйзамдарын, Жаран укугун ага дайыма тараза алып чыкканы ошо. Б.а. алар мамлекет ташын иш жүзүндө «Адамга» эч бастырышпайт. Мамлекеттик протекционизм башкы орунда турат. «Жок, мунун баары натуура, Жаран басылган жок!» деп четке каккан күндө да мен эмес, эми Ленин айткан да бир чындыкты кантебиз: «*Всякое право предполагает неравенство. Всякое право есть применение одинакового масштаба к различным людям, которые на деле не одинаковы, не равны друг-другу...*» (36.93) Ошондо алчы таасын жеген алтынга карк сырткы «АДАМ» менен баладай баео, чөнтөгү жырткы кыргыз «Жарандын» укугун бирдейлеп, «бар, багыңан көр» деп аламанга салып ийиш эмнеге тең? Биз ушинттик. Ал эми адилдикти туу туткан кечмөн наркы мындайда, тек: «*чоң таш менен кичик ташты урбайт*» деп вето койчу дешет...

Маселенин мындай кырынан коюлушуна **кимдир бирөө** (төтөн, сырттан!) ынабайт. Ал: «Жок, Адам деген Адамды, б.а. Инсанды эле билдирет» дейт. Ырас андай болсо, адам укугу улуттан да, Мамлекеттен да, ал жашаган коомдон да абсолют бийик-ыйык болсо, анда мындай бир парадокс туулат: ошол ар бир адамдын жер сабаган укугун конкрет мамлекетте айланып келип ким коргойт? Акыры мамлекетпи? Мейли миң бир жолу «укуктук» делсин, акыры мамлекетпи? Же жазылган укуктуу мыйзамдар өзүнчө жан бүтүп, автоном жашап, керек кезде бейиштен жетип келген периштедей сырткар күчпү? Албетте, жок. Албетте, айла амалын «Адамга» көшөгөлөгөн дүйнөлүк жандарм да эмес, алардын сатылган ичтеги солдаттары (НПОлор) да эмес. Мамлекет өзү! Андай болсо **Мамлекет деген баарыбыздын физикалык денебизден бирдей бөлүнүп чыккан (абстрагированный) диа-**

лектикалык байланыштагы экинчи эрк, эндей денебиз экен го акыры, тең – түгөйүбүз экен го түбү. Демек, ал БАР болгон соң алиги Адам – Инсандын укугу да эч качан асмандап абсолют бийиктеп кетпейт. Анын таманы баары бир конкреттүү Жерде-Элде, кайсыдыр бир Коомдо-Мамлекетте! Ал эч качан Мамлекеттен, Улуттан башы булуттап бөлүн-бөйт, өтмө катар же диалектикалык байланышта калат. Бул - анын табияты. Демек, укуктук Мамлекет дегендин өзү чыныгы табиятында, диалектикалык катышында экинчи жарымы катары Дүйнөлүк Адамдын Укугун эмес, Конкрет Жарандын укугун алып чыга алат. *АДАМ – Мамлекетти эмес, Жаран – Мамлекетти жарлайт.* Калганы – фикция!

Арийне, ушундай маңыздалган бир бүтүн организмге ээ Укуктук Мамлекет гана Адам Укугунун декларациясын жылымчы саясат жытында эмес, аабалкы кабыл алынган нугунда, гуманизм духунда кабылдайт, макулдайт жана сааты чыкканда өзүнө билги кызмат кылдырат. Ошондо гана ал, да айтам, Дүйнөлүк шериктештиктин толук кандуу, бүтүн, өз алдынча субъектиси катары чыгат да эл аралык укук нормаларынын марионет кулу, бейсезим аткаруучусу эмес, аң сезимдүү добуш ээси катары көрүнөт. Ар кандай «укук нормалары» аркылуу укурук салган нео-колониал ниетти таш каптырат. «Жаран – Мамлекет» маңызын сактайт. Ал эми «Жаран – Мамлекет» контекстинде ким-кимисине качан, кандай роль – орун ыйгарылаары тарыхый конкрет кырдаалдан агылып чыгат, ал диалектикалык мүнөзгө ээ. Биздин жаңылыштыктарыбыздын башат-теги ушуяктан – **диалектиканын ыйык мыйзамын тепсегенден башталат, метафизик маанайга жеңдиргенден башталат.**

Ырас, Президент баштаган реформаторлордун соңку кездери, жат элден жайдары оошкон демократиянын бардык эле принциптери бизге шай келе бербейт экен деп кеч болсо да моюндаганын түп мүдөөбүздү аныктоодогу алыстан жасалган траектория кадамындай кабылдоого болор эле. Бирок бул канчалык жакшы ниеттен айтылбасын, тек, жазгырыктай. Себеп; мамлекеттик бийик жетекчилик көздөгөн түп мүдөө түк өзгөрбөй кала берди, б.а. Батыш демократизмин идеал тутуп, а тургай аган карай чечкин кадам ташталды. Мүлдө Батышка ыңгай - тактика эмес, эми стратегияга айланды. Мамлекет ориентир тутаар башкы багыттан балким, бу саам да жаңылып жазганы турбуз. «Өткөөл учурдун мыйзамы өзгөчө» деп кечигип жар салган менен эволюция кайрадан абада асылды.

Айтса, өткөөл учур - эмнеге? Кайда? Баягы «Укукчул Мамлекетке!» «Гражданчыл коомго!» «*В гражданском обществе каждый для себя – цель, все остальное для него ничто...* Индивиды в качестве граждан этого государства – частные лица, целью которых является собственный интерес». Түлкүдөй мүлтүң масканы жылаңач сыйрыган ток этээр пикир ушул. Байыркы Эллада заманында Афиналык адам биринчи гражданин

катары тарых майданына чыккандан берки Батыш баскан Жол ушул. Биздин бараткан багытыбыз ушул. Эң бийик аздек туткан максатыбыз ушул. Эгоисттик коом. Эгоцентризм. Индивидуализм.

Албетте, кыргыз элинин кылымдап түзүлгөн менталитети Теңирден агылган, көчмөн турмушунан табылган жамаатчыл маанайы, жамаат ичинде гана калыптанаар кайталангыс адамдык асыл-наркы, руху качан да болсо буган кайрылып каяша айтып тураар. Өзүнчө Жол нуктаар. Кандын чакырыгын бууш кыйын. Бирок... бирок реалдуу турмуш да катаал кайтпасына тартты. Сырт күч эми эң талуудан; экономикадан, жерден кармады. Анан калса биз өзүбүз да укукка ургаал умтулуп атып колу бутубузду жылма мыйзамдар менен тыкыр тушап алганбыз. Баарыдан күйгүлтүгү; - Баш Мыйзамга моминтип жазып салганбыз: *«Иностранцы и лица без гражданства пользуются в Кыргызской Республике правами и свободами граждан, а также несут обязанности на основании, условиях и в порядке, предусмотренных в законах, межгосударственных договорах и соглашениях»* (14 ст. 2 п.).

Ушинтип адам укугун кудайлаштырган «Укуктук мамлекет» менен «Жарандык коом» тээ тереңден илме-кайып жолдор менен жалгашат да «Жаран» ташын «Адам» ташы билинбей басат. **«Биз – Жаран»** менен **сырткар «АДАМдын»** укуктары «укуктук» мамлекетте Конституциялык деңгээлде бирдейленет. Төтөн, кол караган койдой маараган үнөмий алсыз мамлекетте капитал ээси каалагандай калчаган кырдаал түзүлөт. Укуктук Мамлекет болсо АДАМДЫН – капитал ээсинин эрке укугун өз жеринде өзү ал каалагандай коргоп берүүгө кепил өтөт. Ал укук, түбү барып, аялуу Жер маселесине байланышат. Мына ошентип акыры «Мамлекет» деген түшүнүктү Жаранга каршы жырткыч санап, аны кунсуздап курутуп тынуу-түбүндө **кимге жана эмне үчүн керектелген** деген маселеге да утур бардык. ЖЕРГЕ жеттик. Акыйкатта Жер эч качан утурум маселе эмес, түбөлүк ыйык маселе. Философиянын философиясы ушул. Теңирге таянч окуу бул, бар тааным барып-келип ушундан башат алган. Мамлекеттин байтүбү ал. Ансыз эгемен Эл, Мамлекеттин өзү жок! Андыктан Мамлекет идеясын эми будан ары Жер маселесине өзөктөш жалгай кеп улайлы.

ЖЕР – АТА ЖУРТ

*Жер самындын алкындысы
Жылмышып чыкса колдон,
Сен да бир желип чыккан
карышкырсың.*

Назым Хикмет

Эгемендик алгандын эртесинен тарта талашка түшкөн талуу маселе ушул. Б.а. жерге жеке менчик институтун киргизүү. *«Считал и считаю, что без частной собственности на землю невозмож-*

но (?), во первых перейти к экономическим методам управления сельским хозяйством, выйти из тулика в аграрном секторе экономики... Во вторых только частная собственность на землю может спасти нашу страну от катастрофы экологической» (?) (4).

Мени, маселен, бул ойлор ынандырбайт. Айтылгандар жерге жеке менчикти жактаган көз караштагылардын кыргыз мамлекети өнүгүп бараар багыты, көздөгөн түпкү мүдөөсү акыры түбү ушул деп түшүнгөн идеалына, тутунган ориентирине байланыштуу пикир. Бул маанай мындайча уланат: *“...без частной собственности, в том числе без частной собственности на землю, демократического общества не может быть (?) ... демократии без частной собственности быть не может. Во всяком случае, история цивилизованного человеческого общества такого варианта не знала»* (4).

Жок, биринчиден «цивилизациялуу адамзаты» деген түшүнүк, менчик, анын ичинде жерге жеке менчик алакасы түбүндө эволюциялуу өнүккөн Батыш үлгүдөгү «Граждандык коом» эле эмес...

Экинчиден; жерге жеке менчиксиз демократиялуу коом болбойт деген абсолют бүтүмдүн арты кууш.

Үчүнчүдөн; биз эч качан эсептешпей кое албай турган эң орчун фактор бар. Ал – элдин менталитети. Биз кыргыз коомун, чыныгы мамлекетин иралдыда өз менталитетибизден, миңдеген жылдар бою калыптанган тарыхый, экономикалык, социалдык, психологиялык жыйынды катмарлардан эргип-серпилип чыгып гана кура алабыз, анткени табият-тарыхыбыз эч бир отурук элге окшобойт. Албетте, адамзаты жетишкен үлгүлөрдөн үйрөнөбүз, **бирок бизге толук үлгүнү да эч ким, эч жактан бербейт, өзүбүз өз Жолубузда кыргыз коомунун, кыргыз Мамлекетинин жүзүн издеп, иштеп табабыз, кайталайм, калк тарыхына, салтына, рухуна үңүлө барып, таяна барып... Мына ошондо гана уңгутагдырыбызга бап (национальная идентичность) кырда тотукан кыргыздын кызыл жүздүү коомун курабыз.** Арийне, бу коом жүзүн, мамлекет мүнөзүн тарыхы, табияты бизден таптакыр башка, өнүгүүнүн өзгөчөлүү жолун баскан асман жердей айырмалуу Батыш менталитетинен мурда, тарыхый тагдырында кыйла жалпылыктары бар Кытай, Жапан, Корея, Монгол сыяк калктардын баскан жолу, тарыхый окшош кырдаалдарда чечкен-тапкан тажрыйбаларынан да издей келип табабыз. Кезинде Жапан калкы жар салган «батыш технологиясы, жапан духу» урааны бизге да толук алымдуу. Социалисттик демократияны рынокко айкаш өнүктүрүп бараткан жамаатчыл Кытай сабагы бизге да жакын.

Демекчи, кечээги көчмөндүк келечегинде эми көчмөндүк тилкесинде Дүйнөнү өздөштүрүп тереңдейт. Буга анын кудурет-менталитети куп жетик.

Көчмөн ал – табигый диалектик. Жан жүйөөсү отурук – консерватор эмес, көчмөн – кыймылдуу, ийкем. Көчмөн Жолдо ал көкүрөгү дагдайып жаш тасирге ачык, кыргыздай ыкчыл. Андыктан бат таасирленгич. Тез кабылдайт. Бирок өзөгүн дамамат сактайт. Ансыз да Аккан Дүйнөдө атчан агылып барган ал эң башкысын, эң зарылын дээрге кармайт, канжыгага байлайт. Жаңыны алат, алат, алат... жарамсызы калат, калат, калат... Ана ошентип Алтын Корун тынымсыз... тынымсыз байытып барат. өчүргөн сайын өөрчүйт, өлтүргөн сайын тирилет. Анткени ал «айтөгөрөктүн» (диалектика мыйзамдын) бир жарымынан канчалык сүрүлсө, экинчи жарымынан ошончо оргуп тирилет, күч алат, кайнар табат. Кайра айланат, ийрилет. «Алтын Ордонун» көзүндө жаткан көчмөндүккө түбүндө Теңир жазган тагдыр ушул. Аны жок кылууга болбойт... **Эгерде, көчмөндүктүн көзүнөн адашпаса!** Демек, кайталайм, бүгүнкү цивилизация жетишкендигин, рынок ыраатын өз боюна тез сиңирип өздөштүрүп кетүүгө анын табият-ыңгайы ыкчыл, куп жетик.

Көчмөн ыңгайдын керемет бу касиети анын келечек тагдырынын кеңдигине мени айныксыз ишендирет. Тек, бул үчүн көздөй зарыл шарт: **улуттук аң сезимдин өзүн ыкчам таанышы, мамлекеттик деңгээлде идеологиясын аныктап бар табиятын жадыратып ачып чыгаар потенциал буккан өз Жолуна Элдин багытталышы зарыл.** Бирок кантесиң, аа кайчы азыр Жер тагдыры ахилл талууга айланаар бир опуртал туру.

Ооба, ахиллес талуу... Анткени жер деген... кечээ эмес эки миң жыл мурун хунн каганы Модэ Теңрикүт: «Жер деген Мамлекеттин байтүбү болот, байтүбүнө балта чапкан кайдан оңот. Башын!...» деп «жер бер» деп кеңештеген даанышмандардын башын жуткан чындык. Баары өтөт, биз да өтөбүз, Модэдей пааша да өтөт, өтпөй турган, өчпөй турган... өспөй да турган бир гана - Жер. Ал - Мамлекеттин негизи. Ал эле эмес, Ата Журт айдыңында үйүрлүү күтүрөгөн жылкы жыттуу рухий да негиз! Боордошчул дух, жамаатчыл дүйнөтааным! **Жер** жана **Ата Мекен** бир синоним. Ал - мамлекеттин негизи.

Конституциябыздын 4-статьясында Жердин асты-үстү байлыктары **мамлекеттики** деп бул тасын жазылган. Аны эми мындайча өзгөртүү сунушталат: «*Земля и другие природные ресурсы используются и охраняются в Кыргызской Республике как основа жизни и деятельность народа Кыргызстана*». Байкагандырсыз: «**Мамлекет**» деген сөз өчкөн. Анын ордун *кыргыз элине кызмат кылат* деген өңдүү мүлтүң түшүнүк ээлеген. «Кызмат кылдырууга» умтулган жаңы оторчулдун деле иш-аракетин бул пункт менен актап салсаң болот. Ары улайлы: «*В случаях и размерах, установленных Законом Кыргызской Республики земельные участки могут передаваться в пользование **гражданам** и их объединениям. Не допускается купля-*

продажа земли». (4ст. 3п.). А бул мындайча өзгөртүлмөкчү: «*Земля и другие природные ресурсы могут находиться в государственной, коммунальной и частной собственности*». Байкагандырсыз, эми мында «**Жаран**» деген сөз өчкөн. Бая президенттин антына кирген «Адам» текст артында тымызын арамза жашынып турат («*Жеке менчик адамдын ажырагыс укугу*» К. 19 ст.).

Аабалтан белгилүү, жер Мамлекетте турганда аны тартып алуу үчүн согуш гана жарыяланат. Экономикалык жолдор менен барымта катары башкага өткөн күндө да күн кууп алаар муун калат. Андайда, акыретте да, акыркы юридикалык укук мамлекеттики саналат. Ал эми жеке адамдан өтүп кеткен жер менчик... - эч качан! Анткени «жерге жеке менчик, баскынчыл духтун философиясы боюнча» Адамга башка эмес, дал кудайдын өзү берген табигый укук (имиш)»!

Биз ошол опуртал процесстин алдындабыз. Конституциянын ар кайсы булуң бурчуна «айыпсыз» чачылып калган, рынокко ыкчыл мыйзамдарыбыздын, бир карасаң бир-бирине анчейин тиешеси жоктой беренелери чынында тамырларын тереңден туташтырган, бир системага айланган. Жерге жеке менчик статьясы ишке кирер менен анын баары бир күүгө келет, бир хор созот. Ал хор кимдир бирөө үчүн «Азезилдин каткырыгы» (Хокусай) чыгаар, ким бирөө үчүн Жер ыйы, Ата Журттун муңу угулаар...

Муну кайтара айтып отургум жок. Туура бир жыл мурдагы «Асабага» чыккан макаламды сунгум бар. Ырас, анда «Жерди пайдалануу укугунун сатылышы» жөнүндө сөз жүргөн. Бирок маселе удулу бир. Анан калса «Жерге жеке менчик» идеясы уламдан улам кандай айла-амал күтүп, түр өзгөртүп отурганын көз алдыга тартаар хроника сыяк...

ЖЫГАЧТЫ КЫЙГАН БАЛТАНЫН САБЫ ЖЫГАЧ

Реформатор Талгарбеков сүйлөп жазган сайын «Жерге мамиле фундаменталдык философиялык жана дүйнөнү кабылдоо мүнөзүнө ээ» деп алыстан баштайт. Түркөй адам чын эле үркөөр сөз. Ар жагын мындайча улайт: «*рыноктук экономикалуу укуктук өлкөлөрдө жарык дүйнөгө келген эркин граждандар үчүн жерге болгон жеке менчик укугу кудай менен табият адамга берген жашоого жана эркиндикке укук сыяктуу эле кадыресе укук...* (КТ». 14.12.93). Сөздү Көктөн баштаган ал бизде да жер рыногун киргизмейин цивилизациялуу (?) рынокко ээ болбойбуз деп абсолют бүтүм чыгарат. Бул багытта башкы прораб жалгыз эмес, аграрчы аталган бир катар прорабчиктер, мастерлер бар. Мамлекет стратегиясын аныктаган эң башкы Архитектордун өзү бар. Андыктан, оболу «Дүйнө кабылдоо философиясы» тууралуу эки ооз сөз.

Көчмөн көз карашында - түбүндө Жер Теңирге жуп, же Кудайдыкы гана! «Кудайдын жерин аяп...»,

«Кудайдын жерин да жөн койбой» деген түшүнүктөр тегин чыккан эмес. Кудай - Теңирдики болгон үчүн ал түбүндө касиеттүү, ээси бар, же руханий жандандырылган дагы (одухотворен). Көчмөн эч качан конкрет бир аянттын кудайы (жерге жеке менчик ээси) эмес, бардык жердин (табияттын) кулуну болгон. Кургакка ыргытылган балыктай жерден окчундатылган (отчуждение) эмес, табият-дүйнө өзөгүндө калган. Андыктан философиялык-психологиялык планда алганда анда эч качан жерге карата жеке керекчил, утилитар мамиле калыптанбаган. Жамаат ээлигиндеги жерди сак-сактоо «уруу ынтымагын», андан артылып «калк биримдигин» калыптаган. Ал кыйырдан бул кыйырга чейинки учан-теңиз улуу аймак аргымак туягында бир үзүлүп-сүзүлбөй туташып калган. Батыштагы өз имениесин бооруна басып, "башка аймакка кыйыр сезим калган «бир туташ отчужденныйларга» салыштыра айтсак анда, көчмөн үчүн аяк алдынан калдайган жерди канатына каткан Ата Мекен башталган. **Демек, Жер түшүнүгү ал үчүн түбүндө экономикалык категориядан мурда нравалык-философиялык категория. Дүйнөгө өзгөчө мамиле, көз караш, дээр-зээн, психологий тамыр.**

Албетте, бу сөз азыр далайлар үчүн прагматизмден кур калган кооз сөз, жалаңкат идеализм, поэзия! Бирок, маселеге үңүлө келсек, иштин жайы "идеализмден" саал татаалыраак. Анткени, эми так ошол бирдиктүү Жерге, Ата Мекенге коркунуч туулду. Аягы улут кыртышынан ажыраган радикализм «Жер указынан» соң мамлекет тагдырын, эгемендүүлүгүн опуртал тилкеге алып кирди. Мамлекет жүрөгү - Жерге кол салынды. Буга «Ортодогу жер - ээсиз Жер» (ничейная земля) идеясы ийкемдүү кызмат кылып берип атат. Маселе түбүн түшүнбөгөн туура чабарлар да, же байлыкка жаңы туйтуна калган жашчыкма кай бир коммерсанттар дагы «Жер дыйканга эле, дыйканга!» деп жер сабап (коллективдүү чарбадагылар чыйкандан бетер) алардын камчысын кошо катыра чаап атышат. Акыйкатта, темин (ура) демократтарыбыз «Адамдын жеке мүмкүнчүлүгүнө эрк бериш керек!» деп бакырып атышып бир нерсени элес албай жатышат. Батышта экономикалык либерализм капиталисттик мамилелердин түзүлүү, калыптануу, өнүгүү процесси менен киндиктеш төрөлгөн. Ички диктаттын табигый туундусу катары ырааттуу, ишкер, конкуренциялуу мүнөз күткөн. Ал эми бизде бир система талкаланып (Батыштын мында «жардамы» зор), базасы кыйрап, чет элдик капиталга толук көз каранды абалда турганда өтүп жатат. Б.а. сырткы экономикалык диктат ачыктан ачык эле күч салган саясы диктат мүнөзүнө өткөн кырдаалда өтүп атат...

Нетесиң, төө кыядан бир эмес төрт жолу, кырк жолу өтүп кетти. Жана мында объективдүү фактор гана эмес, философиялык, идеялык өз кыртышын аңдап үлгүрбөгөн ээрчиме субъективдүү фактордун да ролу аз эмес. Окуя улуттук аң сезимден

озуп кетти. Мите эми Жер-өзөккө жетти... Арийне, инвестиция болбосо бүгүнкү кризис эмненин ичинен чыгараары беймаалым. Муну эсепке албоо Дон Кихотчулукка жатаар. Бул - ак! Бирок кыйды донорлордун улам бизди умсундуруп өзүнө керектүү нукта жетелеп бара берери да - ак! Эмесе, улуу кризистин мизине Жер тагдырын калчабай башка айласын издештире алабызбы?

Эгерде Президент Указы Конституциялуу деп табылаар болсо, окуя ырааты кандайча өнүгүшү мүмкүн? Тарыхтан белгилүү, жерди мыйзамдуу тартып алуу үчүн оболу аны мыйзамдуу таратып беришет. Алдуулар иргелет, алсыздар жерин күрөөгө коет. Акыры тумтак кол жууйт. Ошентип ири жер ээлери келип чыгат. Бул - жерди бир колго топтоонун **биринчи этабы**. Биздин шартта ал «прихватизация» учурунда бет-чөнтөгүн бирдей тултуйткандарга оойт. Чүй менен Ошто менталитети эзелтен жерге кыргыздай элдер менен итке минген ыргайдай элдин арасында кескин, тез улуттук ажырым чыгышы ыктымал. Ал социалдык жарылууга алып барат. Айтса, андан кайра эле түпкү калк өзү жапа чегет. Биздин демократтардыкы деле ушул эски ыкмада. Бир айырмасы - «түбүндө жер мамлекет менчигинде калып жатканы соң кабатырлыктын кереги не?» деп компоюшат. Бирок алар бир нерсени элес албай жатышат. Абал бир мамлекет ичинде «пусть один гад съест другого» (Достоевский) тейде кала берсе да бир жөн эле. Андай болбойт. Сөз ипотека ыкма тууралуу. Жерди күчтүүдөн күчсүзгө тартып берген бул ыкманын табияты тууралуу Энгельс «**Үй-бүлө, жеке менчик жана мамлекет теги**» аталган эмгегинде эчак эле айткан: *«Едва была установлена собственность на землю как была уже изобретена и ипотека. Как по пятам моногамии следует гетеризм и проституция так по пятам земельной собственности отныне следует ипотека»*. Ипотека ыкма жерди массадан тартып алып аны азганакай ири жер ээлеринин бутуна жыккан. Баласын, аялын саттырган, абийирин саттырган. Акыры өзүн кулдур кулга айлантып тынган. Ошол ипотека ыкмаң Афина замандан бу заманга че узакы жолунда **жерди бир адамдан экинчи адамга эле эмес, бир мамлекеттен экинчи мамлекетке тартып кетүүнүн түмөн-түрлүү айла амалын таап чыккан.**

Ошентип бая топтолгон жердин эми ээси алмашаар **экинчи этабы** башталат. Жерди «цивилизациялуу» тартып алуу бүгүн эмес, кечээ, СССР саясы экономикалык кризиске белчеден батканда эле башталган. *«Никто нас инвестировать не хочет. Нет гарантий... за рубежом залог земли – распространенная форма обеспечения обязательств. А у нас земля не продается и не закладывается. Мы нашли решение. Некоторые иностранные банки согласились принять в залог не собственно землю, а документы на право аренды земли»* ("Деловой Мир". N51. 91 ж. В.Разумчик).

Алысты көздөгөн инвестициялык саясаттын артында эмне жатканын орус жеринин тагдыры таразага түшкөндө орус патриоттору мындай фактыларды жазып чыгышкан: «5-7.XII.90г. в Брюсселе было принято решение, Российская земля пойдет в заклад под долги, но не в натуре, а в форме документов (акций) на право управления землей сроком на 99 лет с последующей пролонгацией (продлением) договора. Примерно так было продана Аляска» («День» №46. 92-г.). Андан бери алар дагы эмне айла таап чыкканы бир кудага маалым.

Эми салыштырыңыз. «Жерди рыноктук пайдалануунун мына ушундай системасы иштеш үчүн жер акциялары сатылат жана сатылып алынат... Бул механизм колдоого алынса анда ипотека банкын уюштуруу ишин баштай берүү керек». (А.Акаев «Стратегия...»). «Формы иностранных инвестиций разрешенные в Республике Кыргызстан; приобретение акций и других ценных бумаг». «Иностранные инвесторы в праве ВЛАДЕТЬ, ПОЛЬЗОВАТЬСЯ И РАСПОРЯЖАТЬСЯ результатами своих инвестиций». (З. об. инв. 4.10 ст.)

Итенген инфляция шартында эч ким эч качан алган кредитин кайра кайтарып бере албасы айдан ак жана да дүйнөлүк төбөлдөрдүн өзү да кредитти кайтарып алуу эмес жерди тартып алаар экономикалык кризисти жасалма түзө берери турган иш. Ошентип жерди биротоло колдон сууруп чыккан ушул механизмдин ишке кириши – Мамлекет, Эл үчүн эмне менен аяктайт?...

Мамлекет демекчи, указда укук ээлеринин чарбалык иштерине мамлекеттик бийлик органдарынын кийлигишүүсүнө тыюу салган да пункт бар. “Чарбалык иш” деген жөн эле катардагы иш эмес, ал кумурадан чыккан жин сыңары куюндап реформаторлордун эркине да ээ бербей тарыхый кырдаалга жараша өзгөрүп кетер мүлтүзү түшүнүк. Рынок, инвестиция режимине өткөн соң чарба МКХ (Мировое капхозайство) аталган орбитага тартылат. Агрардык неокOLONиализм ушинтип ишке ашат.

Агрардык неокOLONиализм мамлекетти жеңип алуунун талуу бөлүгү Анткени ал жердин кара башына байланыштуу. «Өкмөттүн экономиканы башкарууга акысы жок! Рынок өзү жөндөйт!» деп алар акыркы мамлекетчилер Жумагулов, Аманбаевдердин таман алдынан таянычын тайыта берет... тайыта берет. Бийлигин тарыта берет, тарыта берет... “тактично, методично” мамлекетти өлтүрө берет! Ушинтип өзү дүйнөлүк рынокту космикалык деңгээлде тескеген трансулуттук күч (регулирование) биздеги мамлекеттик болор-болбос тескөөнү да акыр аягына чейин жокко чыгарып, акыркы дыйкан, акыркы ишкерге чейин бытыратып чабакка айлантат, өзү килтеңдеп сүзгөн кит бойдон калат. Эгемендикти кой, эми эли-жериндин тагдыры таразага түштү калайык! Жеке менчиктин табияты ошондой. Бул тууралуу Маркс эчак эле кашкайта айткан. «Уже 17-е веке политика “настолько зависела от торговли, что когда, например француз-

ское государство захотело заключить заем, то ручательство за него голландцам должно было дать частное лицо...», с развитием и накоплением буржуазной собственности отдельные лица все более богатели, государство уже все более выпадало в задолженность. Как только буржуазия накопит денег - государство оказывается вынужденным выклянчивать их у буржуазии, а под конец оно просто покупается ею» (Маркс «Нем. идеология»). Жеке болчумун деп акыркы атомго айлангысы келген кыргыздын арбашканы, эми бир мамлекеттик буржуазия эмес, кудайга тең трансулуттук корпорация, частник-мамлекет! Спрут финансы уюмдар!

Макул, капиталдын кысымына туруштук бере албай куруган абал бул болсун. Эми кур дегенде ошого каршылык кыла алар укуктук негизибиз чыңбы? Тайкы! Демократия эйфориясында кабыл алган Конституция, Мыйзамдарда улам кийин сүзүлүп чыгаар ууру жылчыктары арбын. «Мамлекет» деген түшүнүк улам жокко чыгып барган сайын эми баягы «Адам укугу мамлекеттен бийик, элден бийик Ал жеке менчиктен ажырагыс. «Права и свободы человека являются в Кыргызской Республике **действующими**, они **определяют** смысл, содержание и применения законов”, «права человека не прикосновенны, право человека – иметь собственность, владеть, пользоваться и распоряжаться ею по своему усмотрению» (Конституциянын статьяларынан) «В Кыргызской СССР может существовать собственность иностранных государств, международных организаций, иностранных юридических лиц и граждан» (Зак. о собств. ч.4). Если международным договором участником которого является Кыргызстан, установлены иные правила, чем те которые содержатся в настоящем кодексе, то применяются правила международного договора» (Кодекс о земле, 183-ст.) өңдүү толуп жаткан кылтыйган кыйтыр принциптер көзүр күчкө ээ болуп чыгат. Кечээги абстракттуу көрүнгөн Адамдын Талгарбеков тамшанган табигый укугу эртең конкреттүү саясы, юридикалык, экономикалык укукка айланат, «эл аралык жеке укук» мыйзамы кабылданат. Эгерде ички мыйзамдар эл аралык укук нормаларына кайчы келер болсо анда дүйнөлүк мыйзам иштейт. Ошентип, «у сильного бессильный всегда виноват» кырдаал түзүлөт. Саясы экономикалык, юридикалык эреже мыйзамдары түгөл тегизелген укуктук дүйнөдөгү укуктук мамлекет акыры жери, президенти менен кошо сатылып кетет.

«Жердин кара башы сатыкка коюлган жок. Ал Мамлекетте эле калды деген делбетап демократтарга мүмкүн эми Конституциянын 4-статьясы менен да далилдеш кыйын чыгаар. А бирок ал мамлекет түбүнө түздөн түз коркунуч туудуруп, туу түбү ураанына (преамбула) кайчы акаарат салып турганын каякка жашырабыз. Ал – антиконституциялуу (Асаба. 14.04.94 ж.).

МАМЛЕКЕТ ЖАНА ЖЕРГИЛИК ӨЗҮН БАШКАРУУ

Турмуш туткасы – Адам.
Элден

Ошентип жерге жеке менчик киргизүү аракетин экономикалык негизибиз тумтак жайдак кырдаалда артына опуртал катып турат. Бул опуртал агрардык реформага катарлаш киргизилип жаткан жергиликтүү өзүн өзү башкарууга айкалышканда андан да артылып чыгат. Анткени, жеке менчикке чыккан жердин тагдыры эми бийлик тизгинин алган жергилик элдин иш-аракетине тыгыз байланышта калат. Колунда жеринен башка кокон тыйыны жок, жок, аны сатканга юридикалык укук алган жаранга эми бөгөт жок. Жок тургай экономикалык жайсыз кырдаал аны саттырууга, тарттырууга шыкак дагы. Ал эми жердин сатылып кетишине каршы сунушталган механизмдер (м. беш жылга чейин сатылбайт, сатылса да кыргызстандыктарга гана сатылат, тиешелүү мамлекеттик органдар тиешелүү учурларда ага veto коюшу ыктымал, жергилик журтчулук жана мамадминистрациянын макулдугу боюнча гана сатылат, ж.б.) “Адам укугу мамлекеттен бийик” мамлекетте жеке менчиктин өктөм табиятына такаат бере албайт, төтөн, миң тамырлуу эл аралык финансы спруттун тырмагына бир эле илинсе... Жергиликтүү өзүн өзү башкарууну киргизмейин чыныгы демократия орнобойт деген кооз жомоктун артында ушул жер тагдыры, гегемон геосаясий философия жатат. Мамлекетти өзүнүн ичинен мамлекетсиздендирип, ар мүчөсүн жиликтеп, таасирге алуу ушундайча башталат.

Арийне, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу болушу керек. Бирок ал кандай мүнөздө жүрүшү керек, ал башка кеп. Ал улут философиясына уланды «Мамлекеттик бирдиктүү башкаруу системасынын ажырагыс бүтүндүк формасы катары көрүнүшү керекпи, алдә: *«бизде Конституциялык негизде жергиликтүү өзүн-өзүн башкаруу мамлекеттик бийликтен ажыратылган, бардык цивилизациялуу мамлекеттердегидей!»* (Акаев) деп жаңы кампаниясына ык жайдак шаң тейде көрүнүшү керекпи? Биз - соңку абалдабыз. Албетте, «цивилизацияланган» мисал тапкычтарга бул жакпайт. Алар муниципий бийлиги күч баягы эле Батышты ала жыгылат. Бирок анын эволюциясы кандай калыптанган, ага баш оорутпайт. Жердиги муниципийлер (мунера – баш ийүү, лат.) байыркы Рим империясына баш ийдирилген, бирок Рим граждандык укугу толук жайылтылбаган аймактарда чектелген автоном укукка ээ территориялык өз алдынча башкаруу бирдиги катары чыкканы маалым. Жерди бооруна менчик баскан отурук коомдо бардык бийликтин гана эмес бийликтин да башаты ошол таман алдындагы жерге укуктуу тап жылдырбай бекемдөөдөн башталган. Анын өзүнүн узаакы эволюциясы бар. Мамлекет философиясынын маңызын жеткилең ачкан Гегель Германиянын мисалында

муну мындайча сүрөттөйт: *«С течением времени эти круги господства упрочились. Прерогативы государственной власти превратились в многообразную, исключаящую всякое вмешательство, независимую даже от государства без применения каких либо правил и принципов собственности... деятельность отдельного человека и его обязанности определяются не в соответствии с потребностями целого, но каждый член политической иерархии... все те кто обладает правами государственного характера, завоевали их сами, а государству оставалось при этом сокращении его мощи в каждом данном случае только подтвердить, что оно лишлось своих прерогатив... Немецкое публичное право не могут быть поэтому выведены из общего понятия государства или из понятия определенного государственного строя, монархии и.т.д., немецкое государственное право не есть наука, в основу которого положены определенные принципы, но свод самых различных прав государства, приобретенных по типу частного права. Законодательная, судебная, духовная и военная власти беспорядочно и неравномерно смешивались, делились и соединялись столь же многообразными способами как собственность частных лиц»* (16.153).

Бул, Жер – Аймакка карай алганда жерге жеке менчикти туу туткан, улам кийинкиси мурунку сун күч менен, мыйзамий айла амал менен сүрүп жоюп өзүнө төмөнтөн жеке жол салган индивидуалисттик менталитет менен жерге жамаатчыл менчикти (демек Ата Журтту) туу туткан, ошондон улам кийинкиси мурункунун Теңирий Салтын, Жолун уланткан жамаатчыл менталитеттин ортосундагы түпкү айырма. Кан менен Каранын (Мамлекет-Элдин) бир бирине кош тараптуу умтулган, ортодо СЫЙ жарланган, макул табышкан, б.а. бөлүнгүс биримдик бийликтин ортосундагы айырма. Граждандык коом жана мамлекети эки айрылган (Батыш) жана тескерисинче, түбүндө жиктелбей жумур бүткөн (көчмөн) цивилизациянын ортосундагы миңдеген жылдык айырма. Бая диалектика мыйзамдын Батышчыл сырткы карама-каршылык кыры менен ички сый-сүйүү маңызынын, Теңирчил тең-түгөй табиятынын тегиндеги айырма!

Айтмакчы, жамаатчыл десе эле жаа бою качкан бар, киши кызыкчылыгын топ кызыкчылыгында тыйпыл эрип жок болгон өңсүз-түссүз (безличное) боз килкилдек, эссиз винтик санашкан бар. Мүмкүн бардыгы орток, тап жылдырбас казармалык социализмде бир учурда ошондой болсо болгондур, бирок катаал жашоо шарттаган Азиялык жамаатчыл тартипти, көңүлдөн келген көчмөндүктү ага тыкыр салыштырууга болбойт. Бул аймакта абалтан НАРК экономикасы, ооба, ооба, адам сыртында жаткан Батыштык РЫНОК экономикасы эмес, адамдын ичинде жаткан көчмөннарк экономикасы (*«досуң тоок сойсо, канжыгасына каз байла», «шибеге тартып төө алат»* д.у.с.) өкүм

сүргөн. Сынаакы турмуш ар кимди өз-өз Ордуна кыраакы койгон. Ар бир киши жамаат ичиндеги өзүнүн кайталангыс Ордун тапкан, кызматын аткарган, кайталангыс нарк (жеке барк-баа, кадыр-сый) калыптанган. Кандан тартып Каранын акыркысына чейин ар ким өз-өз Ордун тутуп тутумдаш турган. Коом-Мамлекет ажырагыс чынжыр чырмалган. ЫНТЫМАК куралган. Демек, аны жөн эле жамаатчыл эмес, **нарк-жамаатчыл** десе жарашат.

Демек, кайталайм, мамлекет деген түшүнүктүн өзү түбүндө эки континентте эки башка маңыздалган. Биз кыргыз элинин табиятына бап, кыргыз элинин табиятынан агылып чыгаар кыргыз мамлекетин курабыз десек анда кылымдап түзүлгөн мындай менталитетти кыйгап өтө албайбыз, өтмөк тургай дал ошону байтүп пайдаланабыз. Балким, качандыр бир артыкчылыктуу жергиликтүү өзүн өзү башкарууга да өтөөрбүз, балким алыскы бир келечекте, жерди жеке менчикке бериш керекпи, жокпу, аны ойлоноорбуз, бирок... ырааттуу барабыз ага. Ошондо мүмкүн, **“күчтүү аймак – күчтүү мамлекет”** ураанын жар салып отурбай эле табигый түрдө ошол күндөн ойгонобуз. Ал эми аа дейре **“күчтүү мамлекет – күчтүү аймак”** этабын баспай коё албайбыз. Диалектика жазган мыйзам ушул. Буга кайчы кадам, - кандай гана кооз чүмбөттөлбөсүн, ал волюнтаризм. Артында - жоо саясат...

Бул пикир батышчыл реформаторлорго жакпайт. Алар: биз деле мамлекетти чыңдап жатабыз, тек башка жол менен, башкача айтканда, түбүнөн кириштик дешет. Биздин ураан: **“күчтүү аймак – күчтүү мамлекет!”** дешет. Анан да менчиктин формасы жана ээлери өзгөрүүдө дешет (балээнин баары ушерде, бирок эстеп коюңуз; жерге менчик жана анын ээси (мамлекет) али өзгөрө элек! Анан да жеке менчик дегениңдин өзү да жерди дароо чыгарып бере салган революция эмес. Ал ички маданият, дүйнөгө мамиле, калыптанган көз караш, тамырланган дээр-зээр, бу да эволюцияны талаптайт...). Ошондуктан биз негизги бийликти жер-жерге берип, баягы оңко турган бийлик пирамидасын эми оңдоп жатабыз дешет. Ушинтип дүйнөлүк рынок системасына коошмокчубуз, анан да экономиканын мамлекет кийлигише алгыс өзүнүн гана мыйзамы бар деп жаагыңы жабат. Цивилизациялуу дүйнөнү мисал тартып, укукчул мамлекет жогортон күч салбай мыйзам жолунда башкарат деп насаат какшайт. Мамлекеттик бийлик жана мамлекеттик менчик тууралуу унчуккан эле адамды ушинтип **“билимдүү”, “цивилизациялуу”, “рыноктуу”, “демократиялуу”, “укуктуу”** түшүнүктөр менен жыга чабышат.

Сууроо туулат; балким туурадыр? Жергилик элге өз бийлигин толук берсе эмнеси жаман. Эркин рыноктуу, демократиялуу, жарандары сайран курган коомду жарласа эмнеси жаман? Баары жакшы. Бир гана жери жаман, анын баары мамлекеттин эгемен келечегине кооптуу экономикалык эң жайсыз кезеңде жар салынып жатат. **Оюн эрежеси түгөл сырттан таңууланып, экономика сырт башкарууда калган кырдаалда салынып жатат.** Тарыхый ушу этапта мамлекет компетенциясын-

да гана турушу зарыл мамлекеттик деңгээлдеги укук жапайы стихияга алдырган баео журтка күчтөп таңууланып жатат. Эң жөнөкөй айтканда, эл коргону мамлекет ошол элдин атынан алсыздандырылып жатат. Ал эми жергилик элдин атынан мамлекеттен тартылып алынаар жер менчик акыры кайда жылышаары, бая айтылды. Демек, бул эң түбүндө эл кызыкчылыгына кайчы дабыш!

Экинчиден, ал, элдик дүйнөтаанымдагы улуттук мамлекеттүүлүктүн философиясына кайчы, жан табиятына жат. Б.а. бөлүнгүс чулу, жана ошонусу үчүн гана күчтүү саналган эл-мамлекеттик биримдик бийликти белинен карс бүктөгөндөй кеп. Биздин реформаторлор үлгү туткан Батышка карасак да жергилик өзүн башкаруу аерде жеке менчикке аркалаш ички диктаттын туундусу ирээти эволюциялуу калыптанган. Ал эми эшикте азыр кайсы кылым, кайсы доор, кайсы геосаясий күч кай континенттен не таянч издеп кайсап тур? Ошондо айла-амалы ашынган, акчага карк, мыйзамга шулуун эл аралык күч менен мамлекеттик бийликтен ажыратылган шымы жырттык кыргыз элетти бетмебет калтырып коюп, **“бар эми, багыңан көр, өз тагдырыңы өзүң чеч, баса, мен колуңа базарлуу мыйзам чыгарып берип турам”** деп компойгон мамлекет эмне болгон мамлекет? Айтса, анын чыгарып берээр мыйзамы да ошол трасконтинентал күчтүн араанына ыңгайлаш. Анткени ал эң демократиялуу, эң укукчул эркиндик арал. Дүйнөлүк стандарт - көздөй максаты!

«Адам укугу» - Мамлекет, Элден бийик. Бийлик ушундай кырдаалда, ушундай мүнөздө жер-жерге ооп жатат. Эгерде жер менчикти бооруна басып бийлик да эми жер-жерге ооп кетсе, анда эгемендикке кооп тууйт.

Үчүнчүдөн, бул диалектика мыйзамына кайчы табыш. Мамлекет кызыкчылыгы (ал баарыбыздын тең жармыбыз, түгөйбүз дедик) баарыдан бийик азыр. Бул, талашсыз. Эгемендик жарыялоонун максат-маңызы өзү ушул. Демек, анын Жолу Улуу же «Оң». Жергилик кызыкчылык мамлекет таламына шай багындырылышы лаазым, демек мунун Жолу кичүү же «Сол» саналат. Бул – вертикал бийлик бөлүнгүс, кеп, жогорку, төмөнкү органдар ортосунда укуктардын туура бөлүштүрүлүшүндө деген сөз. Оңду (мамлекеттик кызыкчылык) Сол (жергилик кызыкчылык) ээрчимек шарт. Ошондо мамлекеттин кудурети кайрылып жергилик кызыкчылыкта жаңырат. Күч кубаттанат. Бая айтылган **«күчтүү мамлекет - күчтүү аймак»** дегенибиз дал ушул! Бу карандай схема эмес. Универсал мыйзам. Турмуш чындыгы. Миңдеген жылдардын тажрыйбасы. Демек, **«Төп-Төгөрөктөгү»** Алтын Ордо (Түндүк) – Каган Орду же мамлекеттик саясат тарыхтын бу кырдаалында Мамлекет – Эл кызыкчылыгындагы күчтүү мыйзам жана аны аркалаган активдүү аткаруучул бийликке ык салышы керек эле. Биз башкы акцентти жаздым койдук, сыягы. «Со-лго» оодардык...

Албетте, мунун баарына кайрылып эле айла-сыз экономикалык кырдаалды, чет элдик инвести-

ция, кредиттин шартын айтып каршы чыгышат. Бирок эмне болуп ушул абалда калдык деп сурайбызбы? Союз кыйрап, чарба байланыш үзүлдү деген менен доор кыямат эмес эле го акыры. Түркмөнстан болбосок да базабыз бар эле го. Өндүрүш тирүү эле го.

«Рынок өзү ырастайт» деп мамлекеттик секторду, мамлекеттик башкарууну бир мезгилде күрр талкалаткан ким, талкалаган ким? Ачык эшик саясатын жарлатып, товар агызып, алынган кредитти кайра араандай базарга самандай чачтырган ким, чачкан ким? Ошентип өндүрүшкө тымызын кыйыр бут тоскон ким? *«Содействие анархии является высшим, вернее единственным преступлением против государства, ибо оно включает в себя все остальные государственные преступления, и те, кто наносит вред государству не опосредствованно, подобно другим преступникам, а непосредственно нападают на само государство, являются самыми страшными преступниками; и нет у государства более высокого долга, чем сохранить себя и самым верным способом уничтожить силу этих преступников»* (16.). Ушундай кырдаал... Гегель айткан...

Демек, Мамлекет эми өзүнө келиши керек, эси не келиши керек.

Арийне, кылыч көтөрүп чыга албайбыз, кереги да жок. Бирок биз өз денебизди кайра уюштурууга умтула алабыз. Жаңы тарыхый шартка жараша, рынок ыңгайына улай. Оорулуу организм деле ар мүчөсүнө: “бар, өз жөндөмүң менен жашап кет, мен сен жөнүндө ОЙЛОНОМ” деп бет алды таштап салбайт. Ал мындайда кайра чыйралат, жыйрылат. Мамлекет да ошондой тирүү организм. Мыйзам чыгаруу бир кеп да (айтса, ал мыйзамдарыбыз дүйнөлүк ыңгайга шай, ички протекционизмден куру), аны аткаруу бир кеп. Өзүнүн кайталангыс касиетин калкан кармап, өз Ордун таап, өзөгүн сактап дүйнөгө интеграциялануу бир кеп да, “дүйнөстандарт” деп жаңшап атып жүзүн жоготуп жалаң плацдармга айлануу бир кеп. “Жерге жеке менчик” жана “жеке укук (дүйнөлүк деп түшүнүңүз) мыйзам” чегинде укуктарына эч ким кийлигише албай турган жергиликтүү өзүн өзү башкаруу биригип ишке ашканда ошол плацдарм үчүн токкыртыш даяр болот! Ушундай шартта, б.а. сыртка экономикалык толук көз каранды абалда турганыбызга карабай мамлекеттик бийликтен ажыратып, бийлик, укук ташын оодара салып, анан: “жергиликтүү өзүн өзү башкаруу системасына экономикалык жактан эч кимге (!) көз каранды эмес шарттарды түзүшүбүз керек” деп жигерленүү эмнени билдирет? Бир жылдан соң алынган карыздарды төлөө башталат. Ошондо аймак-аймак эркине ыдырап өткөн менчик жер, энчилүү кен - кара башы менен кайра кесим-кесим кетпес бекен? Сыртка! Мамлекеттин экономикалык саясатынын багыты өзү Мамлекеттин эгемендигине кооп туудурган жагдай түзүлбөдүбү азыр?..

«Бир системадан экинчи системага өтүүдө хаос абалын баспай коюуга болбойт, табияттын мыйзамы ошондой» (А. Акаев) деген синергетик кеп, тек, метафизик маанайлуу. Андыктан, ушерден мамлекетти башкаруу тууралуу терең диалектик Энгельстин бир пикирин эстей кетүү орундуу. Энгельс К.Шмидтке жазган катында мамлекет экономикага үч түрлүү багытта таасир этээрин айткан экен.

Биринчи, мамлекет экономиканын объективдүү өнүгүү багытын таап жолулаш таасир этет. Мындайда экономикалык өнүгүш ыкчам темп алат.

Экинчи, экономиканын объективдүү өнүгүү багытына кайчы таасир этет. Мындайда өнүгүшкө кедерги этип соңунда талкалап тынат.

Үчүнчү, бир эле учурда кайсыдыр бир тармактарда объективдүү өнүгүү багытын таап оң таасир эткени менен башка бир жагында терс таасир этип кыйратып турат. Мында да хаостон баш чыкпайт (58).

Биздин реформаторлордун курсу ушунун кайсынысына киргенин окурман өзү ылгап алсын. Тек, бир процесс биз үчүн эми кайрылгыс артта калганы, ак. Ал – ички өндүрүштүн курушу. Мамлекет эми өзүнө таянып өз экономикалык саясатын аныктай албай калганы. Бирок бул, мамлекет эми алакан жайып айдаган жакка басып калат деген кеп эмес. “Моңолдорду кыйнаса коломтодон күкүрт табат”. Ал деле адам сыңар бир туташ организм экенин моюндап эми бүт күчүн бир багыттуу **мамлекетдуха** топтошу лаазым. Мүмкүн, тышкы саясатта аябай ийкем кадамдар, айрым зарыл корректировкалар керектир. Ички саясатта “мамлекет” духун конкрет колдоо, мамлекеттик тартип, коомдук аң-сезимге массмаданият шлагын эмес, “мамлекет!” идеясын бар күч, таасир, каражат менен сиңирүү керектир. “Мамлекет – Манас!” деген уран салынмайын мааракең түккө турбайт! Кантсе да туруш керек. Теңир, Арбак алдындагы милдет бул!

Мамлекет демекчи, Мамлекеттин экономикага активдүү таасир этмеги тууралуу маселе «рынок өзү жөндөйт», «тоталитаризм» деп такылдаган таза частниктерге эле эмес, «экономикалык өнүгүш объективдүү мыйзамга ээ» деп аны абсолютка айландырган кай бир догматик марксисттерге да жакпайт. Анткени *базистин надстройкага* үстөм жүрөөрү алар үчүн ойлонбой турган аксиомага айланган. Ырас, надстройка базиске активдүү таасир этип турат, бирок барып-келип базиске баш иет, чечүүчү сөз дайыма соңкусунда. Ошондуктан экономиканын объективдүү өнүгүү мыйзамы акыры түбү өзүнүкүн алат, коом бир формациядан экинчи формацияга өткөндө надстройканы кошо өзгөртөт дейт марксизм. Бирок бул калыпка батпаган башка да чындык бар (ага төмөндө токтолобуз). Аны туура түшүнүү **базис – надстройка, экономика - саясат** алакасын башка өңүттөн да карап көрүүгө ыңгай ачат. Айталы, ошол эле Маркс аягына чыкпай өткөн, өмүрү жетпей калган дагы бир феномен бар, ал – «азиялык өндүрүш жолу»

деп Маркс өзү атаган кубулуш. Кийин 20–30-жылдарда, анан 60-жылдарда да бул кубулуштун тереңинде кызуу талаш-тартыштар жүргөн. «Чыгыш кулчулугу», «түбөлүк феодализм», «чыгыш деспотизми» д.у.с. терминдерди тегеренген аалымдар маселеге өзүлөрүнүн Батыш өңүтүнөн мамиле этип атып, сыйкы, эң башкы нерсени көңүлдөн сырт калтырышкан. **Алар Чыгыш коомунун экономикалык сырт портретин тартышып, аны менен диалектикалык катышта жаткан ич портретин – рухун унутуп калышкан.** Айтмакчы, а кезде ага түшө да алышпайт эле... «Жапан феномени» ачыла элек, али алдыда эле. Натыйжада, байыркы грек айкелиндей сырты кооз келишкен терминдер, түшүнүктөрдүн чүмбөтүндө экономикалык мамиленин адамгер мүнөзүн аныктаган жашоо ыраат, тереңги психологиялык, руханий, фалсафий өзгөчө сырлар жабыкта калган. Айталы, эмне үчүн Күн Батышта коомдук системалар улам бирин-бири кыйратып, ордун экинчилери алмаштырып турган да, ал эми улуу цивилизациянын бешиги карт Азия капкагын жаап «караңгы» дымып калган. Бул чын эле Чыгыш деспотизмине чылк караңгычылыкпы, же андан башка да себеби-маңызы барбы?

Аталган маселенин башы али да чындап ачыла элек. Ал качан гана Батыш өңүттөн эмес, Чыгыш өңүттөн чыгып чындап ачылганда гана ошондо биздин коомдук өнүгүүнүн чыныгы ориентирлери көрүнөт. Батыш демократиясынын тулгалуу түшүнүктөрү адамзат цивилизациясынын акыркы үлгүсү болуп сезилүүдөн калат. **Биз өз түзүлүшүбүздү өзүбүз төрөйбүз. Мамлекет авторпортретин накая голографиялуу, акай теорияда эмес, улуттук идеяга карк, кызылдай кыргыздык турмушта тартабыз.**

Бу лирикалык чегинимдин жөнү; биз мамлекеттүүлүктүн, демократиялык өнүгүштүн өр чокусу деп дале жалаң Батыш үлгүнү гана туу тутуп келаткандан улам. Ал үлгү улуттун жан табиятына канчалык бап, кандай айкашат? Бап болбосо - билинбей кайда өзгөртөт, өзгөртсө - уңгутагдыр соңу нетет, Жолун кармайбы? – деген түйшөлткөн суроолордон улам. **Азыр биздин капарыбызга да келбеген бу проблема кийин-кийин кимдир бирибизге жан азабын жедирип сөзсүз калкып чыгат.** «Адамзат цивилизациясы азырынча мындан башканы ойлоп таба элек» (Акаев) деген кеп чыныгы тереңин билбегенден чыккан кеп. Эми Чыгышта, информациялык коом, Азиянын дээр тереңинде термелген не бир орошон күч, рухту ойготуп, бар потенциалын ачып, замандын түсүн өзүнчө боер чак келди. Рух гегемонизми жакын, жакын... Биз алдыңкы ошол доорду боолгоп, ориентирди ошого кармашыбыз керек. «Төп Төгөрөктөгү» уңгутагдырдын айланыш учу ушуякта. **Көчмөн цивилизация көңкүдө бүткөн эмес, алдыдан жаңырат ал! Адамзатты көчмөн Бум күтөт. Эпаадам, көчмөндөр өзүлөрү жаратып-жарлап чыга албаган күндө да (а жаралуу милдет, милдет!), ар бир жолу жаңы идея, Бумга таңсык, ансыз жашай албаган кан жаңыртаар**

карт Дүйнөнүн өзү аны зарылдайт, бир чети, кыйыр кызыкдар дагы. Анткени, көчмөндүк чыны менен адамзат тарыхынын айжаркын барагы! Таштагы улуу тарых, скифтердин алаамат искусствосу, этикасында эриштелген тирүү философия, кайыпсыр (эзотерия), Манас ааламы... Кайрылгыс артта калган жашоо мүнөз, өлбөстүккө умтулган рух, өлбөс дух – көчмөндүк, алдыда, жаңы мезгил-мейкинде жанарын бир жандырат. Караңгы катмарда түйүлүп буккан скифтердин кабылан духу каргый турган саат турат!

Айланыш Жол демекчи, кыраа көчмөн бекеринен: «алдыңды көргүң келсе артка кылчай» дебегендир. Андыктан көзгө тагылган, мээге жабылган ар кандай «изм» пардаларды сыйырып, буга дейре канча бир жолу айтылгандай, дегеле улуу рух уюткан өз цивилизациябыздын фалсафий түрп-түспөлүн, түпкү айырмасын ачып чыкмагыбыз дамамат зарыл. Анткени информация заман маңызын ийкем рух кудурети аныктаар. Жөлөк табаар.

Учкай тыналы; айталы, Маркс теориясы Батыш коомунун өнүгүү жолун, коомдук-системалардын орун алмаш ыраатын толук мүнөздөйт. Анын тарыхый материализмин Батыш жолунун күзгүсү десе да болот. Бирок ал Чыгыш тереңин чагылта албайт. Батыштын экономикалык жолу, керек болсо, түбүндө кумурадан чыккан жин сыңары баш бербей кеткен стихия, жанды тебелеп кеткен ден, тойбой чыккан топуксуз дух. Ачылган араан. Кыят күч. Социалдык революциялардын эң түпкү түрткү себеп-шарты ошол жактан куралган. Ошондуктан экономика маанай, жеке менчикчил дух, эгоизм, керек болсо, Батыш адамында Эне курсагонда жаткан түйүлдүк күндө түйүлөт. Жашоонун өзөгүн маңыздайт. Менталитетин аныктайт. Рух мейкини пас прагматизмде тарыгат. Андыктан, айрыкча өмүр жашоосу араандуу капитализм заманына туш келген материалист Маркстын экономикалык теориясында базис орду балким башкы орунга чыкпай кое да алмак эмес. Анын базисти туруктуу мазмун катары санашы - мыйзамдуу. Кайталайм, бул Батыш коому үчүн толук алымдуу.

Ал эми Чыгыштын жөнү бөлөк. Марксизм күзгүсү Чыгышты чагылта албайт дедик бая. Анткени мында жашоо маңызы өзү түбүндө өзгөчө түшүнүктөлгөн:

Шүүдүрүмдөн өтөөр-кетээр дүйнө көргөн бутпарас дух;

Дүйнө өзөгүнө тунган даос;

Асман-Жерди айтөгөрөктөгөн теңирчилик – булардын баарын жалпылаган нерсе – рух ааламынын бийлиги, жан-дендин шай ааламы, жан жолун улук саноо. Арийне, буларды биз «кай, кимисиники чын?» деп гносеологиялык собол салып териштириш үчүн келтирбедик. Коомдун жашоо мүнөзүнүн ошол изги ишенимдердин натыйжасы катары маңыздалышын, аныкталышын тастыктап алыш үчүн келтирдик. **Чаба жүргүзүү жолу менен улут психологиясынын жолу уланды өрүлүп жатаарын мисалдаш үчүн келтирдик.** Демек, Чыгыш коо-

мунда, асыресе көчмөн дүйнөсүндө, экономикалык базис экинчилик ролдо калган дебесек да (алар деле желге курсак тойгузбайт) керекчил мамиле кериге чегинген, руханий талап илгери суурулган. Жан-Дендин гармониясы жарланган. «Жолу улуу» учур Рухта калган. Теңирий гармония табылган. Өзгөчө менталитет калыптанган. Ал Адам рухун айжаркындап, күнжарык кудуретин башкы планга алып чыккан. Кудай кубатын! Теңирий эркин! Жамаатчыл, жаратманчыл мүнөзүн! Кайталангыс Адам Наркын!.. (кийин, кийин Советте «адам фактору» деп четин серпип, а бирок толтосуна жетпей калган түшүнүктүн түбү, оо ошоякта). Демек мындай шартта, адам сезген, кабылдаган, умтулган жашоонун башкы маңызы өзгөрөт да, «мен тамактаныш үчүн жашабайм, жашаш үчүн тамактанам» деген эзелки учкул кептин чыныгы учугу чыгат, себеби табылат, Принцип - философияга айланат. Экономикалык базис эч качан туруктуу мазмун катары маңыздалып негизде зыл уюп кала бербейт. Ал надстройка менен толук тең салмактуу гармонияга кирет.

Балким, бул учурду материалист Маркс эмес, идеалист Гегелдин айтканы оңдур: *«форма дайым мазмундалган, мазмун кайра формага канган»* (*«форма содержательна, содержание формировано»*). Ал эми марксизм жобосу эсиңиздедир: *«форманы мазмун аныктайт»*. Коомго көчүргөндө: акыры түбү айланып келип экономикалык кызыкчылык баарын чечет. Анткени ал - Түпкү себеп!

Дагы кайталайм: биерде мен философиянын эң башкы суроолорунун бир-бир түпкүрлөрүн кызыл чеке талашуу үчүн эмес - адамдардын ички ишеними, андан агылган жашоо образы, андан табылган жашоо куруму, коому, калыптанган мамлекеттүүлүк мүнөзүнүн түбүн түшүнүш үчүн айтып атам. Демек, биздин кумкулукка канчалык парадоксалдуу угулса да кайрадан куюп-куюп айтышка туура келет: **мамлекет деген түшүнүк түбүндө бизде, керек болсо, руханий категория. Ал менин тең-түгөйүм!** Каган - Теңир уулу. Жараткандын жарчысы ал! Ал, Ириде, Теңир Эркин аткарган! Мамлекет эркин Теңирге далдаган. Андыктан ал Асман-Жердин тирөөчү, Журт Атасы саналган. Ошол журттун кызыкчылыгында «мамлекетти башкаруу» деген ыйык түшүнүк келип чыккан. Мамлекетти башкаруу эзел күндөн эң бийик искусство, чыныгы философия эсептелген. Кан катарында калкайып Даанышман турган. **«Мамлекет», «Коом» түшүнүгү адил Теңир Эркинин жердеги материалдашкан күзгүсү катар көрүнгөн** (айтса, «Кутбилимдин» бүт Чыгыш суктанган куту ушуякта). Калктын жапан стихиясын Оңго нуктап, рух, моралда ооздуктап, социалдык катаклизмдердин алдын алыш үчүн **аң-сезимдүү** аракет жасалган. Ал, диалектика ыкма – Теңирий «ТЕҢ» философияга негизделген. Даанышман-Каган Алтын Ордодо ар убак **кыймылдуу Ордун** туткан. Мамлекетти БАШКАРГАН.

Чыгыштын Жолу ошон үчүн түбүндө башка нукталган. Социалдык революциялар, коомдук-экономикалык формациялардын улам бирин бири алмаштырган ырааты жүрбөгөнү ошо. «Түбөлүк түнт деспот» саналган феодализм доорунда көчмөн дүйнө ошентип Түптүн Түгүнө үңүлө берген экен. Жан аруулап Теңирге жалгай келген экен.

Биздин элдин Мамлекетке, Бийликке болгон эң тереңги ишенимдеринин түбү ошол жакта катылган. Теңирде жашынган. «Теңирий патернализм» деп бая бир айтылган сөздүн жөнү ошол. Элдин «адил бийлик» деп зар самаганы ошол. Адил падыша тилеп күткөнү да ошол. Бийликке, Мамлекетке болгон ызаат, сыйдын түбү ошол, себеби ошол. «Баш – Мамлекет» гана бая айтылган эл руханын улуу уюштуруп-баштап, этноэкономиканы руханий-фалсафий устара мизинде алып өтөт. Арийне, **«мамлекеттик бийлик»** жана **«мамлекеттик бийликтегилер»**, али бир түшүнүк эмес. Мамлекеттик бийлик ал, бийликтеги конкрет адам, мисалы, президент эмес. Алардын жайдар күлкү, жайдак пенде философиясы менен өлчөнбөйт ал. **Ал - Теңир ыкыбалына Эл ыкыбалын табыштырган ыйык көпүрө, фалсафий тирөөчү.** Ак кызмат. Ал - бөлүнгүс! Көпүрөнү талкалаба! Тирөөчү тут! Чиргин жаңырт! Ал эми биз «жергиликтүү өзүн өзү башкаруу» урааны алдында, балким, ошол ыйык көпүрөнү талкалаганга кириштик...

Өткөөл мезгилдин өзгөчө мыйзамын айтпаганда да көчмөн менталитет дамамат идеал иерархиялуу бийлик биримдигин табигый кабылдаарын, зарылдаарын айттык бая. **Дегеле чыныгы демократиялык мамлекет дегениңдин өзү түбү барып-келип Бийлик менен Элдин ортосундагы ажырымды мүмкүн болушунча жокко чыгарып идеалдуу, гармониялуу бир бүтүндүккө умтулат.** Демек, биз дагы элдин психология ыңгай, менталитетинде да, мамлекеттүүлүк идеясында да дайыма бөлүнбөй чулу жашап келген ошол ыйык биримдикти жасалма бөлүп, жасалма ажыратпай (Конституция, 7-ст.), керинче көзүр кармап, мамлекеттик бийликтин жапайы рыноктун жүгөнсүз стихиясын багыттап нуктаар потенциалына эрк берсек, диалектика мыйзамына ошол төптүр. Нарк экономикасын жарлаган, Жаран-Мамлекет мамилесин «Жолу улуу» (Мамлекет) удулга далдаган Теңирчиликтин талабы ушул.

БАЗИС ЖАНА НАДСТРОЙКА

Жакшынын асты тар, арты кең келет.

Элден.

Эми бая айтылган базистин надстройка менен катышы, саясат жана экономиканын байланышы тууралуу. Бу маселе алиге жалаң биртарап марксисттик ыңгайдан түшүндүрүлүп келаткандыгы үчүн, болбосо рынокчул демократтардын экономиканы саясатсыздаштыруу үчүн жан сабашкан себебин түшүнүш үчүн гана эмес, дегеле көчмөн

менталитетинде мамлекеттин, саясаттын, рухтун турмушта абалтадан ээлеген өзгөчө ролун аңдап алыш үчүн ага арналуу кайрылуу кажет.

Марксизмдин экономикалык теориясы: өндүрүш жолу диалектикалык байланышта жаткан кош та-наптын биримдиги, ал *өндүргүч күч* жана *өндүрүш мамилелери* аталат дейт. Өндүргүч күч – матери-алдык байлыкты өндүрүүчү курал, аны кыймылга келтирген Адам өзү. Өндүрүш мамилелери – эм-гек процессиндеги Адамдардын өз ара алакасы, эмгекке мамилеси, жана эң башкысы – менчикке карата мамилеси (меники, биздики). Ошентип өндүрүштө объективдүү жана субъективдүү фак-тордун бир чулу табияты түзүлөт. Реалдуу турмуш-та булар бөлүнбөйт, чулу жана өзүнүн объективдүү мыйзамы менен жашайт. Бирок өндүргүч күчтөр дайыма аныктооч абалда, андыктан ал **такай маз-мун** саналат, ал эми өндүрүштүк мамиле ошол мазмун сыйган, аныкталган **такай форма** дейт. Түптүн Түгүнө ана ушинтип келебиз.

Сууроосал, мисал: Адам маңызы өзү каякка оодук? Анын башкы мазмууну өндүргүч күч жакта-бы, алдэ мамиледеби? (окурманым кечирсин, мар-ксизмдин өз терминин колдонууга аргасызбыз). Жандабы, Денедеби? Базистеби, надстройкада-бы? «Базис» демекчи, дегеле түпкүлүгүндө тары-хий материализмдин туундусу болгон бу термин-дер улуттук психология, философиянын өзгөчөлүгүн, тереңдигин канчалык даражада дал чагылтат? Жогоруда Дүйнө, Турмуш, Рух, Адам-дын орду, бир-бирине катышы Чыгышта өзгөчө түшүнүктөлгөнүн айттык. Ырас андай болсо, баш-ка кыртыштын туундуларына жандуу турмушту кайрадан кайра камай берүү канчалык деңгээлде акталган? Эгерде жандуу турмуштун өзүндө ошол Түптүн Түгүндөгү түшүнүктөр бар болсо, ал эмне деп туюнтулган, кандайча аталган, мисалы кыр-гыз таанымда?

Башты чакпай жөнөкөй эле айтканда анын баа-ры кыргыздын жедеп жыртылып бүткөн төл түшүнүктөрүндө эле жатпасын, мисалы ошол эле «Турмуш» деген, «Дүйнө» деген, «Адам» деген? «Турмушун эшек араба, туулдуң калдың балаа-га», «Дүйнө – жылаан, башыңды ага жаздапсың, кантип анан тынч уйкуга батмаксың» (Мактым-гулу), д.у.с. кете берет. Ал эми алардын ортосун-дагы алака ТЕҢ-диалектика «**ТУТКА**» деген гана бир сөз менен жөндөлгөн болбосун? Мисалы, Дүйнөнүн туткасы жок, б.а. Адам үчүн. Анткени он сегиз миң ааламдын туткасын туткан – бир Жарат-кан. Же, калктын туткасы – Кан. Ал эми калк кай-рылып - Кара жердин туткасы. Турмуштун туткасы (же ээси) – Адам. «Жакшы аял – үйдүн туткасы» деген да кеп бар. Анткени, үйдүн чыныгы ээси – эркек, бирок ал үйдүн сыртына баш, Жолу – Оң. Аял үй ичине ээ, Жолу – Сол. Бирок жаман эркек-тен жакшы аял артылып чыкса ага «туткалуу» ат конот. Айтоор, объективдүү жана субъективдүү фактордун (Турмуш-Адам) улуттук таанымдагы

алака-орду (тутка) кандай маңыздалганын ачыш үчүн жат кыртышта көз жарган жалаң теорияларга камала берүү, милдет эмес. Бул жагдай өзүнчө чоң сөзгө арзыйт.

Эми бу маселени термин ээси марксизм өзү кандай карарына кайрылып келели. Абалды көз алдыга так тартыш үчүн Энгельс өзү айтсын: «*Раса же сама является экономическим фактором... Нет, тут взаимодействие на основе экономической необходимости, в конечном счете всегда прокладывает себе путь. Экономические условия, как бы сильно ни влияли на них прочие – политические и идеологические, – являются в конечном счете все же решающими и образуют ту красную нить, которая пронизывает все развитие и одна приводит к его пониманию*» (58.21).

Биринчиден: материяны биринчи, эсти экинчи санаган марксизм мындан башкача айта да албайт. Экинчиден, коомдук, социалдык, экономикалык мамиледе өзгөрүүлөр жүрүп, формациялар ал-машкан, *өндүргүч күч* алга озуп *өндүрүштүк ма-миле* аны тушап калган кыялда андан башкача жыйынтык чыгарууга да болбойт. Түптүн Түгүндө базистин ушинтип *такай мазмун* саналышы мар-ксизм догматиктери тарабынан дагы артылып бир-тарап талкууланып, бара-бара жансерек чалып, рухун кемитип, акыры анын түбүнө жетип тынган. Арийне, кайра куруу жылдарында марксизмде өндүрүштүк мамиленин ролун сапаттык жаңы ден-гээлде аңдоо аракети күч алган. Буга биздин рес-публикабызда Маркстын алгачкы чыгармаларын түп оригиналында окуп түшүнүүгө, термин маңы-зын тактоого ыклас арткан автор В.Ф.Шеликенин (56) да үзүрлүү аракети күбө. Бирок да биринчиден убакыт жетпеди, экинчиден, баары бир акыры түбү Дүйнө көзүн материалдуу *мазмун (бытие, сущ-ность)* санап, экинчисин *чагылыш-форма (рух, явление)* эсептеген марксизмдин жолдоочулары - шеликелер, анын башкы жобосун аттап өтө алыш-мак эмес, идеалдуу гармониядан сырт турмак.

Ал эми Чыгышта, анын ичинде ириде көчмөндүхтө, айттык, Адамдын орду өзгөчө анык-талган. Ал - Кудайдын кулуну! Анда руханий ак-тивдүү башталыш эч качан соңго калбайт (атур-гай жеке менчиктин табияты өзү руханий нурлан-ганын бая айтканбыз). Жок, Жан-Ден экөөнүн гар-мониясын жарлайт. Же муну, дагы элестүүрөөк болсун үчүн, биз көнгөн Батыш теориясынын ал-кагына алсак, ал бая Гегелдин формуласын таа-ныйт, же «Төп Төгөрөк» – «Оң-Сол» философия-сынан агылат. Басым жылышат. Бизче айтканда «Жолу улуу» (положительный) учур өзгөрөт. Объективдүү бир кырдаалда *өндүргүч күч* негизги мазмунду түзсө, экинчи бир шарт кырдаал *өндүрүштүк мамиленин* мазмундалып башкы планга чыгышын зарылдайт. Ичкертен акцент жы-лышат. Форма мазмуундалат, мазмуун формага канат. Базис – надстройка барабар салмак алат, шарт кырдаалга карай толук алмак-салмак маз-

муундалат. Өндүргүч күчтөр оболу **Оң күчтү түзсө**, тарых талаптаган кайсы бир учурда ал мазмун (ооба, тек, чечүүчү эмес, дал мазмун) болуудан калат, **Солго жылышат**. Өндүрүштүк мамиле Оңго оойт, мазмунга өтөт. **Албетте, бул кыймыл механикалык орун которуу эмес, ичкерки үзүлбөс теңчил диалектикалык байланышта мазмундун сызылып жылышуусу**. Муну ийкемдүү жөндөгөн табигый сокур күч эмес Алтын Ордодогу (Түндүк) Даанышман Орун. Дүйнөнүн Жолун, эмкиче айтканда анын объективдүү өнүгүү мыйзамын, же диалектикалык өнүгүштүн өзөгүн тааныган Даанышман - коом Жолун, мамлекет Жолун объективдүү ошол нукка жолулаш жалгайт, дагы эмкиче айтканда: диалектикалык метод колдонуп коомун аа кынайт, кыналат. **Дүйнөнүн өзөгүнө өтүү деген ушул**. Ич менен Сырт биригет деген ушул. «Мамлекетти башкаруу» деген түшүнүк түбүндө ушуяктан төрөлөт. Эл турмушу, экономика ошон үчүн хаоско ообойт. «Экономиканын мыйзамы өзүнчө, аа кийлигишпейт» деген миф биякта кыйрайт. Саясат жана экономика так ушул принципте (б.а. Оң-Сол) диалектикалык катышка кирет. «Жолу улуу» учур тарыхый кырдаалга карай өзгөрмөлүү болот. Бирде саясат Жолу улук саналса, бирде туура Жолго салынган экономика ырааты бейпил жашоо буйруп бийик жолун алат.

Бирде, зарыл чакта, мамлекет саясаты экономикага активдүү кийлигишсе, бирде туура багытталган экономика эрк алат. Баарын тарыхый кырдаал аныктайт. Мунун жайын ТЕҢдеген Алтын Ордодогу Акылман – Мамлекеттик башкаруу. Ал заман түрпүн кыраа аңдайт. Адам Жолун, Коом жолун түпкүлүктүү түз Жолго – улуттук идеалга далдайт. **Баштайт, башкарат**.

Ал ырас, Замана өзгөрүлмө. Ал бирде Баарзаман («Кел-Кел») болуп ийисе, бирде Каарзаман («Кет-Кет») болуп түйүлөт. А бирок бар заманды боюнда аласалдырган Дүнүйөнүн Жолу өзү түбүндө өр! Андыктан Даанышмандын коом, мамлекетке таасири окуялардын багытына, ички-сырт себептерге байланыштуу ырааттуу, же чечкин радикал мүнөзү күтүшү мүмкүн. Бирок кандайынан алганда да ал баштаган коом Жолу күнүмдүк натыйжасында болбосо да, фалсафий багытында сөзсүз өр беттемеги шарт. Дүйнөгө кыналмагы шарт. Анткени, да кайталайм, Дүнүйө Жолу өзү өр. Ал Теңирге умтулган. «Тоодой караны томуктай Ак жеңет» дейт кыргыз. Бул Теңирий мыйзам, жазмыш, тагдыр. Акылман ушул түпкү объективдүү мыйзамды таанып «Төп Төгөрөк – Оң Солдо» Жолу Улуу учур – **Ак Жолун аныктап ага салмак оодарып, башкы акцентти качан да болсо туура коймогу лаазым**. Ансыз келечектүү өнүгүш жок. Бая Ангельс айткан мамлекеттин экономикага таасир этүү мүнөзүнүн диалектикалык ачкычы ушунда катылган. Кыргыздын эң жөнөкөй эзелки **Оңдоп кой (Оң бас, Оң башта, Оңго сал)** деген бир ооз

сөзүнүн тереңи ушунча Түптө жашынган. Даанышман үчүн Аккан Суунун идеал калганы да ушу. Ал, Аккан Суу – өз каршылыгын жакшылыгы жеңип кеткен, Теңир касиеттин жердеги көрүнөө чагылышы сыңар. Адамдын кара жинин ичтей кагып, Оң заряддап, аны ай мээримине кошул-ташыл биртарап нуктап, чагылгандай руханий кудуретке айлантып чыккан Чыгыш окуусунун сабагы ушунда! **Дал ушул сабакты эми даанышман бүтүндөй эл теңиздигине алып чыккысы бар**. Кумурадагы жинзилин купуя Оң заряддап улам жаратман нукка салгысы бар. Жашаткысы бар. «Жакшынын асты тар, арты кең келет» деген калк накылы как ушул! Ал бүтүндөй коомун устара мизинде Теңир-кеңир жайыкка баштайт.

Бул, демек, чыгышдухта экономикалык өнүгүү Жол, түбүндө - суурулган бейжай азоо стихияга эмес, суулукталган, багытталган табиятка эгедер деген сөз. Аны билги нуктоо (государственное регулирование) дайыма боло келген. «Мамлекетти башкаруу» деген ошон үчүн байыртан улуу искусство, философия делген, ошон үчүн жооптуу, сырлуу, теги терең... *«Люди сами делают свою историю, но до сих пор они делали ее, не руководствуясь общей волей, по единому общему плану... Их стремления перекрещиваются, и во всех таких обществах господствует поэтому необходимость, дополнением и формой проявления которой является случайность»* (61.22). Даанышман дал ушул Ангельс айткан **кокустуктун** окуяларын дээрлик улам, улам... жокко чыгарып барган. **Зарылдыктын** (Алтын Ордонун) көзүнө улам, улам... жакын барган. Анан да «зарылдык» ал үчүн экономикалык мыйзамченем гана эмес Теңирдей ТЕҢ ыйман-нрава, руханий активдүү башталыш болгон. Дегеле көчмөндүн улуу тарыхый өнүгүш жолу, айталы, «стихия жана акыл», «тарых жана даанышман», «Мамлекет жана Эл» ж.б. категориялар бая айткандай **кайра баштан өз философиябыздан терең аңдалып чыгууга муктаж**. Ушул улуу таанымдын өрүнө өскөн жан гана Кол баштаган, Жол чалган Теңируул же чын Даанышман атка татыыр...

Азат Мамлекетибиздин байтүбүн баптап жатып биз өз табият кыртышыбызда жашап келген объективдүү жана субъективдүү фактордун Оң-Солдой тепчилген мыйзамын, орун алмаш мазмунун эсепке албай кое албайбыз. Баарыдан да бул ыңгай азыркы өткөөл учурга (экономикалык гана эмес улуттук өзүн таануунун да) өбөк-жөлөк ДЕМИ бар.

Ошентип ой жыя келсек, **кылымдар бою көчмөн коомдо мамлекеттүүлүктүн өзгөчө кыймылдуу мазмун-формасы түзүлгөн жана элибизде бийликке карата болгон өзгөчө Сый менталитет калыптанган. Ал бийлик, табиятында - Мамлекеттик жана Элдик деп бөлүнбөстөн чулу турган**. Совет бийлигинин түзүлүш принциби мамлекеттүүлүк тууралуу түпкү түшүнүгүбүзгө кайчы келген эмес. Тек, анын **жогоркулардын** өз полно-

мочиесин белгилүү бир деңгээлде **төмөнкү** звенолор менен бөлүштүрбөстөн ашкере борборлоштурушу, ийне жипке чейин пландоо - аны колжойгон монстрга айлантып ийкемдүүлүгүн жойгону, жергилик демилге-кызыкчылыкты суутканы, башка кеп. Бая да айтканбыз, эми да айтса эби келет; Кытай социализминин соңку араандуу Жолу дал ушуга байланыштуу. Акыйкатта СССР менен Кытай жолунун ачаланышы Сталин тагдырынан мурда (культличностко) же Хрущев-Маонун жеке мамилесине да эмес, социалисттик эки мамлекеттин **өнүгүү-стратегиясынын** ар башкача аныкталышына байланышканын ар ким эле жете билбейт. 1960-жж. баш ченинде Москвада социализмдин табияты тууралуу орус-кытай окумуштууларынын жумалап созулган талаш-тартыштары жүргөнүнөн кабарсыз. Ага дейре элүүнчү жылдардын этегинде эле КЭРде мамлекеттик башкарууну «борборлоштуруу» жана «жергиликтештирүү» боюнча диалектика мыйзамына негизделген терең кадамдар жасалган. Борборлоштуруу – башкы бийлик, жергиликтештирүү – кенже бийлик эсептелген. Башкы бийлик – бир жерде, кенже бийлик – ар жерде, башкы бийлик – өзөк, кенже бийлик – бутак, андан да кенже кеткендер – жалбырак, бүчүр саналган. Бул - бийликтин жөн эле формалдуу бөлүштүрүлүшү эмес, ар бир звеного, же акыркы ишкана, кооперативге чейин экономикалык, финансылык, юридикалык өз алдынча укуктар калтырылган. **Бирок эч качан мамлекеттик биримдик бийлик бөлүнбөгөн.** Мамлекеттик кызыкчылык менен жергилик кызыкчылыктын эптүү айкалышы - дүйнөнүн бир жарымына кытай чөккөн кылым калкты оор козгоп, акырындап, акырындап... күчөп, күчөп... күүгө салган. «Эки буттап басыш керек эле, Кеңеш мамлекети жалгыз аяктап кетти, канчага узаар экен?» деген тээ 1935-жылы эле айтылган Мао тамсилинин маңызы ушунда. Акыйкатта, акыркы он беш жылдагы Кытай реформасы социализмдин бүтүшү эмес, ага чейинки стратегиялык курстун жаңы тарыхый шартка жараша рынок ыраатта билги улантылышы. Реформанын башында турган да, рынокту багыттаган да Мамлекет, Бийликтин биримдиги, Кытай спецификасы ыңгайлаган **демократиялык централизм.** Андыктан ага стихия жат. Кытай социализмин кыйратпай сактап калган, азыр да күрдөөл өнүктүрүп бараткан өр фактордун бири ушул.

Андан да Чыгышка артылсак; мамлекеттик деңгээлде да, бир ишкана ичинде да өзгөчө жолго коюлган Жапан патернализми дүйнөнү таң калтырган кереметин жаратты. «Жапан корпорейтед», жок, «жапан инкорпорейтед» деген карама-каршы түшүнүктөрдүн келип чыгышынын өзү заманга ыкчам ыңгайлашып, жаран-мамлекет кудуретин рынок мамиледе билги уюштуруп бараткан аша мобилдүү мамлекеттин абал-жайын мүнөздөйт. Дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүндө, асыресе жаңыдан жортуп чыккан жаш арстан мамлекеттеринде

да реформа жүргүзүлгөндө эл кудуретин уюштуруп, бир багыттап, мамлекеттик биримдик бийлик рулда турган. Чыгыш Азияны аргытып кеткен мына ушул фактор - мамлекеттик биримдик бийлик бизде эми зак алаар алды, балким-балким... «Жергиликтүү өзүн өзүн башкарууну» жамынып алып!

Эмесе, теориядан эми практикага келели.

ХАН ТЕҢИР ТҮЗГӨ АЙЛАНАБЫ?..

Ырас, сырттай карасаң азыркы тапта мамлекетибизде жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу системасынын кадам ташташы мыйзам ченемдүү жана ал айыбы жок көрүнөт. Бирок сырттай карасаң гана. Акыйкатта өтө принципиал мааниге ээ учурлар бар. Алар кайсы:

Биринчиден, азыр башкаруу системасы жем талашкан жеке кызыкчылыктардын аёосуз таймашы аркылуу төмөнтөн эволюциялуу жетилип, акыры Мамлекеттин башына чыккан индивидуалист Батыш үлгү - мамлекеттүүлүк идеясы аа таптакыр карама-каршы фалсафий уюлда калыптанган, аны калтаарып сүйүп Хан Теңир-ата туткан патерналист биздин психологияга кийгизилди.

Экинчи; “Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу” тууралуу Жободо философиялык акцент жылышты же Конституциядагы дал ушул маани-маңыз сыйгызылган, дал ушул маанай психологияда кабыл алынган Мамлекеттүүлүк идеясына (суверендүү, унитарлуу, демократиялуу) кайчы **конституциялык жылма төңкөрүшкө** жол салынды. “Тоталитаризм” деп аталган (эски, федеративдүү СССРди жаңы эгемен, унитарлуу Кыргызстанга салыштырууга болобу?) адаттагы ураан алдында улут психологиясында эзелтен БИЙИК-ЫЙЫК аныкталган Мамлекет билинбей бир заматта чарк айландырылып аяк алдыда калды. БИЙИККЕ башын тепсеп бытыраган-ыдыраган Жаран-Атом чыкты. Болочокто эми “Адам” (жаран эмес) чыкпайт деп да эч ким кепилдик бербейт... Маңдайдагы калкайган Хан Теңир-Мамлекет карааны кандайча капыс, көз алдыда, түзгө айланганын карапайым эл өзү да сезбей калды.

Албетте, буга каяша айтчу табылат. Мамлекеттүүлүктүн мындай маңызы биз Конституцияны кабыл алганда эле, ага “укуктук мамлекет” деп жазганда эле чечилген дейт. Бирок “укуктук мамлекет” дегендин маңызы Батыш эталон эмес, ал биздин өнүгүү жолубузда өз кыртышыбызда чайлап чыгаар, “Мамлекет-Жаран” гармониясы жарланаар өзгөчө чындык. Ага бетховендин маршы менен буркан-шаркан кирип барбайт, эволюциялуу калыптанат ал. Баш Мыйзамда кантсе да өткөөл учурдун шарты каралган. Ушундан улам:

Үчүнчү; мейли дейли, улуттук дүйнөтааным, психология, менталитетти абстракт мейкин санап коёлу, муну моюндабай “цивилизациялуу” дугдуңдап койсо болот, бирок Конституциянын конкрет статьяларын кантебиз. Буга бир аз жая токтолуу зарыл.

Ооба. Биздин Конституцияда мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу бир биринен бөлүнгөн (Конст. 7-ст. 1-б.). Бирок бул анын баарын бүгүн эле шымаланып жүзөгө ашырып кир дегенди билдирбейт. Конституция кантсе да узаакы келечекке (же эски депутаттар айтмакчы: 200 жылга!) эсептелген фундамент документ. Демек, анын кайсы беренесин, кайсы табигый шартта, кандайча ишке салуу керектиги, башка маселе, өзгөчө маселе. Ал эми азыркы тарыхый кырдаалда Мамлекеттик биримдик бийликтин алсыздандырылышы – жол берилгис нерсе.

Дагы: Конституция боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу – мамлекеттик бийлик менен катар иштейт (91-ст.) жана башкаруунун эң төмөнкү звеносунда аткаруучу бийлик менен жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу бийлигинин башчысы бир инсанда бириккен (94-ст.). Жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен жергиликтүү администрациянын өз ара мамилеси атайын мыйзамдар аркылуу жөнгө салынат (93-ст.). Ал эми Конституциядан соң кабыл алынган мыйзамга келсек “*жергиликтүү кеңештер аймактык коомдук өзүн өзү башкаруу жана мамлекеттик башкаруу органдарынын макулдашылган ишин камсыз кылуучу негизги звеносу болуп саналышат*” (2-ст.), “*жергиликтүү жана мамлекеттик таламдарды айкалыштырат*”. Көрүнүп тургандай Президент Акаев кеңешмеде айткан: “*Жергиликтүү өзү-өзү башкаруунун жергиликтүү администрацияга көзөмөл болушу туурасындагы эң маанилүү конституциялык жобо*” (3.) жок. Муну Президент өз оюнан кошуп койду. Аймак бирдиктеринин администрация башчыларынын тиешелүү кеңештердин макулдугу боюнча дайындалаары жана депутаттардын үчтөн экисинин добушу менен аларга ишеним көрсөтпөй коюшу, бул али, жергиликтүү өзүн өзү башкарууну жергиликтүү мамлекеттик бийлик үстүнө чапчаң алып чыгууга юридикалык укук бербейт. Тескерисинче, Конституциянын аткаруу бийлиги тууралуу бөлүмдө өкмөттүн бардык токтом буйруктары “*Республиканын бүт аймагында (!) бардык орган, уюм, жарандар үчүн аткарылууга милдеттүү (!) экендиги*” (74-ст.) жана мамлекеттик жергиликтүү администрация башчылары айыл баселке кеңештеринин төрагалары өкмөттүн жетекчилиги менен иштээри” конкрет айтылат (7-ст.).

Суроо туулат, балким жергиликтүү өз алдынча башкарууну жергиликтүү мамлекеттик бийликке үстөм алып чыккан жагдай мобул чыгаар: “*Жергиликтүү кеңештер мамлекеттин жергиликтүү администрациясына көз каранды эмес*” (Конст. 95-ст. 3-п). Бирок бул өз алдынчалык 91-ст. айтылган “*жергиликтүү өзүн өзү башкаруу жөнүндө мыйзамда*” конкреттештирилген: “*... өздөрүнө таандык материалдык жана финансылык базанын негизинде ... жергиликтүү маанидеги бардык маселелерди чечүүгө*” (1-ст.) болгон укугуна байланышат. Ал эми бул укуктун көлөмү жана өздөрүнө таан-

дык материалдык базанын мазмуну болсо Конституциянын 4-статьясынын жанында ап-ачык айкын аныкталып чыга келет. 4- статья: “*Жер жана анын асты-үстү байлыктарын мамлекет менчигинде*” караганы белгилүү. Демек мамлекеттик бийликтин жана жергилик өзүн башкаруунун өз ара катышы мында да кыйыр аныкталган. “*Жергиликтүү журтчулук жана аймактык бирикмелер тууралуу жободо*” Конституциялык деңгээлде ыраатталган ушул бийлик таразасы мыйзамсыз бузулду. Бул жөн эле бир катардагы статьяны бузуу эмес, ал мамлекеттүүлүктүн жалпы портретин лакмус кагаздай тымызын өзгөрткөн сапаттык маңызга ээ. Андыктан аны “**Конституциялык жылма төңкөрүшкө жол**” деп атабаска арга жок.

Ушинтип Жобо боюнча мамлекеттик бийликтен ажыратылган жергиликтүү өзүн өзү башкаруу Конституцияны аттап, мамлекеттик бийлик органдарынын ыкыбалынан иш жүзүндө чыгып кетти. Бийик калды. Ал мыйзамдан башка эч кимди, кааласа Кудайды да тааныбай коёт эми. Ал эми мыйзамдарыбыз Конституция баштап, жогоруда көп айттык, “укуктук мамлекет” деген дүйнөлүк (батыштык) стандартка ылайыкталган, жеке менчикке негизделген, эл аралык жеке укук нормаларына төтөн төп келген эрежелер. Дүйнөлүк рынок машинасы эпкинине алган соң кумурадан жиндеп чыккан мыйзамдарын токтотууга аты бийик, заты куник мамлекеттин, Конституциянын шаасы да келбейт. Экинчиден: эгер эми Конституция өзгөртүлүп, жердин кара башы жеке менчикке өтөөр болсо (азыр процесс дал ушуга баратат), анда аны менен айкалышкан, толук юридикалык укук алган жергиликтүү журтчулуктун дуэти мамлекет эгемендигинин реквизиине айланат. Аган Жобонун “*жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун экономикалык негиздери*” жана “*тышкы экономикалык ишмердик*” (17, 19-п) ж.б. беренелери толук жол ачат. М; “*Жергиликтүү өзү өзү башкаруунун экономикалык негиздерин жергиликтүү коомдоштуктун аймагында турган жаратылыш ресурстары (жер, анын байлыктары, суулар, токойлор, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү) ... кыймылдуу жана кыймылсыз мүлк... жергиликтүү коомдоштук бирикмелерине берилген мамлекеттик менчик түзөт*” (“Жобо” 17, 1.);

“*Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары мыйзамдарда берилген тартипте жаратылыш ресурстарын иштетүү жана казып алуу үчүн аны пайдалануучулардан акы (анын ичинде валютада) алышат*” (“Жобо” 17. 2.).

Бул деген, Жер, Кен жеке менчиктештирилген шартта – мамлекеттик биртуташ менчик “жергиликтештирилип”, “бөлчөктөлүп”, “өзүн өзү башкарган” “хан-бий аймактары” аркылуу “**валюталашып**” сыртка ташыла баштайт деген сөз! Анткени, бизде Конституция боюнча, кайталайлы, “*мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу бири биринен бөлүнгөн*” (7-ст. 1-б).

Бая агылчын хулиган айткан: “Мага оймоктой тешик калтыргыла, ойронун өзүм чыгарам” деген ою ушунда батыл ишке ашат. “Мага бир кадам чек ара бер, бүт мамлекетти ташып чыгам” деген тилеги да ушунда тирилет...

Арийне, жергилик өзүн өзү башкаруу боюнча реформанын зарылдыгын жокко чыгарууга болбойт. Балким Жободо көрсөтүлгөн кошумча укуктарды бериш керектир. Бирок ал эч качан мамлекеттик бийликти аша аттап эмес, ага машташ, атургай анын ыкыбалы алдында иш алпармагы лаазым. Мамлекет болсо **рынокту тескээр** функциясын активдештирмеги ийги.

Жок, дейт жергилик өзүн өзү башкаруу Жобосунун авторлору, мамлекеттик бийлик органдарынын күчтүү бийлиги сакталып кала берет дейт. Бирок жергиликтүү өзүн өзү башкарууда артыкчылык турганы айкын. Айталы, Жободо мамадминистрация жергилик өзүн башкарууга көмөк көрсөтүүгө милдеттендирилген (“Журтчулук т-уу Жобо” - 8-т.). Райондук жана облкөңөш райондук жана областтык маанидеги бардык маселени жергиликтүү кызыкчылык (!) атынан мыйзам чегинде өзү чечет. Ал мамадминистрацияга көз карандысыз иш алып барат (Убактылуу Жобо - 13, 17-п). Айттык. Мүлк, Жер жапырт менчиктештирилүүгө өткөн кырдаалда реалдуу бийлик кай тарапка оору дайын. “Жергиликтүү коомдоштуктарга жана алардын бирикмелерине жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүгө ыйгарылган КОШУМЧА УКУК” (жобо 8.2) мындай шартта МАМЛЕКЕТТИК ДЕҢГЭЭЛДЕГИ УКУККА айланып чыгаарын айтпайлы. “Жергиликтүү кызыкчылык атынан” деген түшүнүк “мамлекеттик кызыкчылыктан” ашып түшөөрүн айтпайлы.

А балким облкөңөштин төрагасынын кандидатурасы – Президент өкүлү тарабынан, райкөңөштин төрагасынын кандидатурасы – облдминистрация башчысы тарабынан сунушталаарында тараза салмактаар бир балээ жатпасын? Бирок ал “балээ” биринчи эле күнү Ош облкөңөшинин төрагасын, Бекмамат Осмоновду шайлоодо жалп кыйрады го. Бул – бийлик биримдигине биринчи сес! Макул дейли, кош бийлик эч качан жакшылык менен бүтпөсө да, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу мамлекеттик бийлик органдары менен мыйзам таразалаган байланышта, тең катышта иш алып барат дейли. Бирок диалектинанын дагы бир мыйзамы бар: **“и то и другое”, “с одной стороны, с другой стороны”, вот теоритическая позиция Бухарина. Это и есть эклектицизм. Диалектика требует всестороннего учета, соотношений в их конкретном развитии, а не выдергивания кусочка одного, кусочка другого,**” – деп жазган эмеспи диалектик Ленин. Бул, демек, **баары бир эки бийликтин бири артыкчылык зарылдайт** деген сөз. Бул деген, тарыхый кубулуш, өнүгүштүн ар башка конкрет учурунда - ар башка кыры, жагдайы башкы аныктооч мүнөзүн түзөт дегендик. Эркин рынок эпкинине бийлеткен өзгөрмөлүү биздин

шартта бул өзгөчө мааниге ээ. Мындайда, кырдаалга дароо адекват кадам жасаар да мамлекеттик бийлик, өз мыйзамына өзү ээ боло албай буйланып жетеленип кетээр жергиликтүү өзүн өзү башкаруу эмес! Ошентип азыркы тарыхый кысталаң кырдаалда мамлекеттик биримдик бийликти жергиликтүү өзүн өзү башкаруу аркылуу белинен туура кыя чаппай, шынаа какпай, керинче, бекемдөө – зарыл шарт!

P.S. Мамлекеттик бийлик жана жергилик өзүн башкаруунун тил табышуусу кечээ жакында Чүй областында жүргүзүлгөн экспериментте кыйла оптимал чечилди. Мында облаким Ф. Кулов обл. жергиликтүү өз алдынча башкаруунун башчысы Ж. Түмөнбаеваны өзүнө жергилик иштер боюнча орунбасары (!) кылып алды. Баш – Мыйзамчылар буга кандай карайт?.. Жобо кабыл алынгандан кийин да Конституцияга кайчы уланып жаткан мындай эксперимент факт - бул багытта али камкөштүк бар экенинен кабар айтат. Биздин ой-лор Жобого негизделип жазылганын эске салабыз.

РЫНОКПУ, НАРКПЫ?

*Эки агайын бир тууган
Акы алышат дечү эле,
Айтканына ишенбей
Бата алышат дечү эле,
Бул заманың кай заман,
о журтум?*

Арстанбек.

Мына эми бая бир айтылган Теңирчилик батыш удулдагы рынок экономикасын эмес, адамдык наркка айланаар нарк экономикасын жарлайт деген сөздүн да түйүнү жанаар кез келди. Ооба, биз бардык ишти рынок атынан иштеп, рынок атынан кыйратып, кыйракан кырдаалды да рынок атынан актап келдик. Айтоор, муну бир Адам кудуретинен сырт турган универсал күч, жаңы идол тутуп алдык. Рынокко сокур тайындык. Кур дегенде оболу жалпы идеологиялык контуру аныкталбаса, аңдалбаса, кубулуш акыры Адамдын өзүн кулдур кулга айлантып алат.

Эмесе, «нарк экономикасы» дегениң эмине өзү? Атында элеби айырма, же затындабы? Затында! Себеп: рынок экономикасы диалектиканын сырт маңызынын туундусу, башкача айтканда ал атаанчыл **карама-каршылыктын** кыртышында жатат. Ал эми нарк экономикасы андан артылып тереңге кетет, же диалектиканын ички маңызына умтулат. Сүйүүдө мазмуундалат. Руханий категорияга айланып барат... Бул, нарк экономикасын жарлаган коом - теңиризмдин - чыныгы диалектика мыйзамдын, жолуна кайтат дегендик.

Биринчиден, жашоонун түп тартиби, нарк мыйзамы өзү ар бир жеке адамдын Теңир, табийгат ыроологон кайталангыс жан-ден кудуретин максимал алып чыгат. Коомдун ар бир мүчөсү өзүнүн талант шыгын, дээр жөндөмүн, күч мүмкүнчүлүгүн

жетик ачат. Турмуш таразасында Адамдын керт салмагы чыгат. Каруусу аныкталат.

Экинчиден, ачылган ошол потенциал айбарлуу айбан маңызга ооп, кыйратман кыйат түр күтпөшү үчүн ал ички нарк мыйзамында мазмуундалат же адамгерчилик, акыл парасат, абийир-ыйман, урмат-сый, намыс-уят, сабыр-канаагатка чайынат. Нурланат. Адамдын нарк салмагы чыгат. Кадыр-барк аныкталат. Сыйлашуу (Сый, Сүй), Боорлошуу, Орток же чыныгы коллективизм порумун алат. Ошентип бая «Огуз каганда» осуятталган диалектиканын ички энергияга эмин-эркин Жол ачкан сырт маңызы да, аны Теңирсыйга, Сүйүүгө багыттаган ич маңызы да бир тоомдон биригет, бир нуктан тирилет. Баардык нерсенин баасы өлчөмү, башкы критерий – Адамдын чыныгы **ак эмгеги, изги ниети** менен аныкталат. Теңирдин адамга ыроологон аабалкы ыкыбалы ишке ашат. Пейил оңолот, **ар бир адамдын агарган пейили, изги ниети артылып барып коомдун мүнөзүн аныктайт.** Коомдогу жаратман атмосфера ар жаранды биримдикке ширейт, бир улут ынтымагына уютат. Теңирим мында бир ийийт, терегиң шондо эки жаайт. Мына ушунда гана **экономика адамгер жүзүнө ээ болот. Нарк экономикасына айланат.** Мына ушунда гана тегинде маңдай тер жаткан «берген март эмес, алган март» принцип ишке кирет. Алгандын бергени чыгат. Тоок сойгон досунун канжыгасына - каз байланат. Төмөнө тарткан - төө алат. Кемиген - кемип, жазылган - жайыла өнөт. Теңирчиликтин Теңирдей ТЕҢ мыйзамы телегей жайылат. Коомдун өзөгүн, мамлекеттин маңызын түзөт. Ансыз «социалдык ыңгайдагы рынок!» деп канчалык жер сабаба, ал эч качан альтруизм маанай күтпөйт. Адамга ыктыярлуу багытталбайт. Эгер ага руханий фактор жалганбаса!..

Байлык үчүн баарына кайыл, каманчел дух башкы жүзүн аныктаган атаанчыл-жекечил Батыштын рынок экономикасынан ал ушул жерден айырмаланат. Аны Азиялык нарк-жамаатчылдыкка жалгайт (арийне, түшүнүктүүрөк болсун үчүн «индивидуализм менен коллективизмдин табигый биримдигине» деп да айтсак болоор эле, бирок **түбүндө мал маңыз жаткан индивидуализм менен тегинде Теңиризм жаткан нарк маңыздын** арасы Асман-Жердей айырмалуу үчүн антиш мүмкүн эмес). Бытыратып, жекелетип, өз тартибин таңуулап өзүнө токкыртыш даярлаган сырт таасирге аң-сезимдүү мамиле этет, чачыраган рухун жыйып, чаржайыт стихияны ооздуктайт.

Жасалма теңделген, бирдейленген, соңунда инициатива, ички энергиянын демин кескен, жекелик жалпылыкка «желип» кеткен, уңгусу утур унификацияланып барган кечээги Кеңеш коомдон, тыкыр пландуу Совет экономикасынан да нарк экономикасынын айырмаланган жери ушунда. **Жалпылык – Жекеликтин диалектикалык катышын кайырат ал.**

Адеп-ахлактын бийик нормаларына айкалыш өнүккөн экономикага ээ коом гана чыныгы «коллек-

тивизм», «мамлекет» деген түшүнүктөрдү өзүнүн экинчи жарымы, тең түгөйү катары дамамат зарылдап турат жана аны өзгөчө мазмуундап жаңы тегидикке алып чыгат. Же мындан да тактасак: улуттук бир философия, биримдик идеяда табышып, руханий жаңырган Эл гана УҢГУТАГДЫРЫН сакташ үчүн жан кудуретин ден кудуретине айлантып, экономикасын жаратман күчкө ээ кылат. «Турмуштун ээси – Адам» деген («рынок – идол» эмес) туткалуу чындык ушунда тунат. Ал эми бул - мажес пенде деңгээл эмес, мамлекеттик деңгээлде, бийик аң-сезимде аныкталаар, экономиканы билги тескеп (регулирование), кыраа багыттаар-уюштураар Теңирий жоопкерчилик экени айтпаса да белгилүү.

Кылым жаңыраар алдындагы кыргыз алдындагы милдет, бул. **«Нарк экономикасы» дегенибиз ушул.** Бая бир «Теңиризм - Коммунизм өксүгөн жерден уланат» деген кептин да жөнү ушул. Мамлекет деген биз үчүн тоталитаризм эмес, **ички идеалда калк тотал табышкан руханий түшүнүк** эле деген да ойдун учу ушерде! Мындай экономика: «Эл аман, эл ичинде мен аман» деп ураан таштайт. Мунун Адамды элден ашырып салган («Адам укугу Элден, Мамлекеттен бийик»), аны «жарандык коом» деп жашырып салган Батыш маңызында башыбызга ширге жабылган «укуктук мамлекеттен» түбүндө айырмалуу жатканын түшүндүрүп отуруунун кажаты жоктур. А бирок аа тараза мобуну эми атайын белгилөө милдет-парз:

Нарк экономикасы гана оожалган Манас дүйнөсүн кайра жашартып турмушубузга кайырып келет, мүрөктөй жылжып улут руханын тамырынан асылдандырат, миң кыл өнөрүн жандандырат, салт-санаасын, нарк-каадасын б.а. элдик этикасын мүлдө тирилтет. Арийне, заманга шай, жаңы деңгээлде, жашарган көчмөн цивилиз порумда. Бул - бөркүндөй чындык. Ушуга бараарбыз, бараарбыз... Уңгутагдырга ушунда жаңы деңгээлде табышаарбыз. Эгерде нарк экономикасынын тегинде буккан тереңин – Теңирчилигин туя алсак... Бая, «Теңирчиликте»: *«Көкө Теңир философиясын ЖОЛДО-ГОНУБУЗДА гана элибиздин байыртан калыптанган бай руху кайрадан жанданып, жашарып кыймылга келээр, бүткүл дөөлөтү качанкы бир өтүп кеткен замандардан калган «өлүү жүк» же «музей экспонаты» катары эмес, кан тазалап жан аруулаган улуттук ДЕМ болуп кайрылаар сыягы бар. Манасың экөөңдүн ортоңдогу тосмо да ошондо жоюлаар! Ал сенин кечээгиң болуп артыңда калбай, келечек болуп жолуңдан тосоор»* “ деген кептин жөнү ушул.

Рынок экономикасын жарыялаган Президент баштаган реформаторлордун бир талуусу ушунда. Алар жантабият талабы – **рынок экономикасын нарк экономикасына айлантуу зарылдыгын, ошондо гана ал улуттук жаратман мүнөз алаарын биле** албай келет. Ал тургай «рынок экономикасы», «дүйнөлүк экономикага интеграциялануу» деген ураан алдында аны нарк экономикасы-

на айлантып кетээр ички потенциал, негизги кыртышты – адам руханын талкалап атышат! *Рынок күчтүүсүн ылгайт, жеке менчикке (жерге) укук, демократия* деген кооз бети бар бейжай стихияны жактоо, *жапан капитализм, алгачкы капитал топтоо* анархиясын актоо - мамлекеттик идеологиянын (идеологиясыздыктын) өзөгүн түздү. Коррупция кол тийгис кудурет күч күттү. Ошентип ооболдо сырттан кылдат ойлонулган, жаңы шартта өзүн аңдоосу ара жолдогу улутту өз колу менен өзүнө чөгөлөтүү, соңунда сырт таасирге алуу механизми, бутага дал иштеп атат! Идеология демекчи, нарк-жаматчыл дух - жолундагыны жоюп өткөн, пейли кеткен, атасын бала саткан атаанчыл-жекечил духту жердиги жерийт. Азыр коммунисттик идеяны курутууга шылтап дегеле идеологияны жерүү, «сыйкырлуу рынок-жекемен дух» идеясын жайдак кыртыш, жалаң сезимге дүрт каптатуу - айбан сезим, мал ышкыга от койду. Көчмөн диалектиканын ички мизин – гуманизм биримдигин бир зактады. Аңырдай ачылган “ачык общество” дарбазадан кыргыз кыйырына «айыпсыз порно» идея эле эмес, ээ жаа бербей экономика аркылуу спрут буттар сунулуп барат. **Бул эмне, идеология эмес бекен?!..**

Жаңы, демократиялуу заманга өткөөл эми, XXI кылым босогосунда эч качан жапан капитализм стадиясы аркылуу өтпөйт. Кыргыз бул жолдо кырк жолу кыйрап тынаар, азганакай кыргыз... Калк саны, критикалык масса деген да бир нерсени билдирет ко акыры. Андыктан жаңы заман улутту эми нарк касиетте биригүүнү зарылдайт. Ал деген: өз ичинен – бир бирине аруулаган Сый, Кадырлашуу, Ак эмгек; сыртка – уюмдаш тике турган Жаал, Намыс... Бир тамырлаш тагдырлаштык бириктирген «Жер – Ата Журт» койнундагы Ынтымак! Андалган Эркиндик!

Эңгиреген экономиканы эптеп жамап-жаскаар жолдо илкиирбиз, илкиирбиз... (айтса эгемен Эс, Мамлекет, Рух жана аа кайчы маңыздуу экономикалык жол элдешеби?!..), **бирок этно-психологияда миң жылдар бою калыптанган эң айжаркын башталышты – Мамлекетке, ак эмгекке, коллективизмге, калыстыкка, боордошчулукка, бир сөз менен айтканда улут биримдигинин биринчи түркүгүнө болгон бийик ишеним-таазимди бир заматта талкалашканы үчүн ким жооп берет! Ким?! Кайсы президент?! Кайсы идеолог?! Кайсы реформатор?! Мунун бир сурагы барбы? Рух канаты кесилген мал калк - мамлекет ээси боло алабы? Эмесе ошол улут дээрдин ташка чабылган мизин кайрадан тазалаар-миздээр да – Теңиризм, түпкүлүктүү Жолго түздөөр да – Нарк Экономикасы!**

“Ачык эшик”, “мыйзамий бирдей мүмкүнчүлүк” (жок, акчалуу инвестор артыкчылык алган) саясаты акыры кимге, кандай иштейт? Кезегинде ушундай кырдаал Кытайга таңууланганда «эркин ры-

нок жолунда конкуренцияда өнүгөбүз» деп ээленген делбетап либералдарга билги Чан Кайши айткан экен: *Бул өзү чолок менен автомобилчендин жарышын эске салат. Эгерде теңдешсиз жарышта жеке жарым, бир бирден чаңжутту тебеленбейли десек, экономика мамлекеттик деңгээлде тескелүүгө тийиш*, – дептир. Бизде - ошол абал. Биринчи күндөн - «Мамлекеттин Жеке Укукка (Дүйнөлүк Адамга! Анын жеке менчикке укугуна! Адам укугу Элден, Мамлекеттен бийиктигине!) баш ийиши милдет» деген режимде жашап келебиз. Күнү кечээ СССР душманын үнөмий алсыратыш үчүн АКШ ага жарыша куралданууну таңуулаганындай, бизге да соңунда, «демократия», «рынок», реформа ылдамдыгы айдаа “сонун-да!” таңууланган. Ал – закымдай. Болбосо рынокчул мыйзамдардын азыр, төрөлүүгө да үлгүрбөй жатып өлүп аткан себеби кайда? «Эркин эмгекке» жамынып алып, ойлонууга да үлгүртпөй мээкаңгыт бир менталитет (Батыш!) өз нугуна батыл баштап баратканы эмеспи ал?..

Арийне, бул айтылгандан үлүлдөй чээнкамал чакырык салган бүтүм чыкпайт. Кеп - Мамлекет, Эл тагдырын демократияны жамынып, ара жолдогу өксүгөн аң-сезимге саласал салбай, дүйнөлүк эпчил саясатка - мамлекеттик деңгээлде кыраа, адекват мамиле этүү, улуттун руханын сакташ үчүн улут руханы атынан Нарк Экономикасын кайчы коюу тууралуу. Таңууланган ылдамдыкты жан табиятыбызга тез кооштуруу, тереңде буккан улут кудуретин козгоор, бир багыт нуктаар күчкө айлантуу тууралуу. Кайталайм, бул рынок эмес, Нарк экономикасынын Жолунда гана ишке ашат. Айтса, мындайда эски ырды ырдап: «Элдин менталитети ийкем, ал бийик адаптацияга ээ» (Акаев) деп ачык коомдун бар дөөлөтүн ылгабай жар сала берүү – спекуляция! Айталы, илгери көчмөн кандайдыр жат таасир сугулуп кирип, опуртал чектен ооп кеткенде, ичтен иритип баштаганда, өзүн сакташ үчүн карандай эле ал таасирден «качып» кеткен. Көчө чакан! Ал эми азыр бир жерден жылбай-чычпай отурук мүнөз күткөн күндө ошол «дүйнөгө ачык» менталитетти тарыхый кырдаалга карабай абсолют жар сала бериш – метафизика! Төтөн, дал азыркыдай экономиканы көзүр көпүрөгө айлантып ийип, сырттан өз жашоо мүнөзүн, дүйнөтаанымын, кыйды-идеологиясын... кыян каптатып салган шартта! Улутту ичтен жетилүүгө, заманга жарыш идеяларын көз жарууга да үлгүртпөй, тумчуктуруп... Мындайда - нравалык кыртыш, критерий элегин зач чалганда, массмаданиятта ылжып, руханий коргонуусу шал калган чакта - улуттун ачык менталитети кайра өзүнө эселеп сокку урулат. Малсезим селине алат, мясокомбинатка салат. **Мына ушул үчүн да азыр уңгутагдырдын устунун кармаар, сактаар, мамлекеттик деңгээлде аныкталган идеология, мамлекеттик тескээр экономикалык саясат абадан зарыл.**

КАЙРАН ЭЛ

Жер туткасы – Эл.

Элден

Эми Эл тууралуу эки ооз сөз. «Элдик бийлик», «суверендүүлүктүн алып жүрүүчүсү – бир гана Эл», «жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу – Элдин эрки» деп бийик түшүнүктөрдү ураан пайдалангандар улам дарбыгандан бу түшүнүктүн түбүндө да эмне чөккөнүн аңдап алган эп. Эмесе, керек болсо, анын чыныгы асыл түбүндө да «мамлекет» идеясы жатат...

«Эл» деген тек инсан жыйынды эмес, ал касиет. Касиет... бирок бир учурда: ӨТКӨН тарыхый эсин калыптап, анын жарыгында УЧУРУН аныктап, анын жарыгында БОЛООРДУ болжоп турган тушта – мына ошондо гана ал «Эл» деген касиеттин чыныгы калкагарына жанашат. Ошондо гана ал - өзүн тааныган, түпкү вазийфатын билги аңдап, ага аң-сезимдүү умтулган өз тагдырынын, тарыхынын чыныгы ээси, жаратуучусу. Кечээгиси Келечегине - айтөгөрөк көпүрө. Анын «**мал-толпа**» деген мазмуундан айырмасы, бийиктиги ушунда, калыптанган моралга, аңдалган философияга, руханий категорияга айланып калганында. «Уңгутагдырга» ал ушунда ээ болот. Жок, улуттук аң-сезимдин бийигине жанаша албай өксү калса, нетесиң, ара жолдо. Же ал **караламан, мал-масса**. Албетте, анын тарыхый себеби бар.

Бардык доор-замандарда бардык муундун энчисине «Эл» деген касиетти сактоо, мурастоо вазийфаты жүктөлгөн. Ал «мал-көлүккө» айланганда – маалы өтөт, коому бүтөт. Карт тарыхта качандыр чачырап жок болуп кетпей бу күнгө эсен келгенибиз ырас болсо, ал - бабалар, кантсе да заман талаптаган ошол бийиктикте болгондугун күбөлөйт. Элдигин сактагандыгын айгинелейт. Келме кезек, терме тезек. «Эл» милдети эми бизде...

Чындап келсе «Кыргыз эл» деген наамга ээ эмеспиз али толук. Ал – арбакка айланган аталардын укугу, ээ-энчиси.. **Жердик эмес Теңирий юриспруденция бул.** Эл тагдырын аталардан кандай аманат алсак, дал ошондой, жок, Ата Журт айдыңында бир тал чырпык ашык көктөтүп калтыра алсак гана «Эл» деген атка арзырбыз (атадан бала ашык чыкпаса акыр заман болот). Болбосо, боз килкилдек массабыз... Кара (Эл) эмес, Караламан (Кара аламан). Эртеңки муундун кендинин кесээр, бүрсүгүнкү Улутту курутуп тынаар... Өз тагдырыбызга өзүбүз өгөй, жатпыз. Мүрзө элес... Мындайда Теңир элден жүзүн бурат, каарлайт...

Өйдөдө, улуттук аң-сезим өз бийигине жанаша албай өксү калса анын да тарыхый себеби бар дедик. Серп салсак: акыркы жүз, жүз элүү жылдары көчмөн кыргыз башына тарых улам-улам жаңы сыноолорду салды. Калыгул, Арстанбек олуялардан беркини айтсак, «Замана» деп жарыша кардыккан үн бекерби?! **Эл башына, ар бир жолу анын традициялык таанымына кайчы ыңгай,**

жат элдин дүйнө тартиби үстөмөн таңууланып келди. Кыргыздын түпкү нарк-жамаатчыл менталитетине, социалдык идеалына Совет жашоо мүнөзү кыйла бап түшсө да, идеологиялык дүң багыт мында да өксүтпөй койгон жери жок. Заман заңы ошондой болду.

Ушундай узаакы жолдо Уңгутагдыр зак алды. Дил шамчырагы – улуттук философиясы үлбүл жанды. Ал ошентип өз табиятынан чоочун да тартты. Көчмөн тагдыр – өзгөчө тагдыр... Мына эми Эл кайрадан өзүн жаратып алаар эгемен кезең келди. Бирок тарых канча бир жолу какшап айткан чындыкты – **чыныгы рухий Эгемендиктин өзүбүздөн башка эч кимге керек эместигин** да дагы бир жолу тастыктап атамзамандан келаткан «разделяй и властвуй» күч кошо ойгонду. Кечээ кең Россиядан болсо, бүгүн – карышкыр карт дүйнөдөн! Айкын кызыкчылыкка ээ, ошондон улам өзүндөй «ойлонууга, жашоого» ачык азгырган да, тымызын аргасыздаган да баягыдан да азуулуу жат менталитет «Адам улук», «жергилик эл өзүңдү өзүң башкар», «кудай сага берген укук» деп көрпөнденин талуусуна дал тиер «таттуу» саясат таңуулап, үнөмий (экономика) таасирге алып, эми акыркы чеп – жер тагдырын тикийип тиктеп босогодо тур. Бир «*один хороший, умный и хитрый еврейдин*» (Акаев) колу менен бүтүндөй бир мамлекетти кандайча ичтен иритип, багытын буруп кеткени тууралуу ажайып тамсилди кыргыз тарыхчылары илгери-кийин (дагы кечигип!) иликтеп жатышаар. Ошол жөөт чийген чийинди Талмуддай кастарлап, СЕБЕП башатын издөө ордуна НАТЫЙЖАНЫН чытырман жышында адашып, дале элди ала жыгылып, ар бирибиз дагы далай... далай чайналарбыз. Улам убакыт өткөн сайын Конституциянын сүзүлүп чыгаар ууру жыртыктары, «оймоктой ойрон тешиктери» улам жаңы проблемаларды куткуп чыгаар... Эгерде эгемен Эс, Эл, Мамлекеттин бийигинде боло албасак!

Аавал күндөн мындайда кылым тарыхтын сабагына канган Дааналар кыраа жол чалган, кылчайбай Эл баштаган, Эл да ага өз тагдырын табыштаган. Ал вазийфат - Мамлекетте азыр. Миң жылдыктар тогошкон айла амалдуу заманда Мамлекет гана Эл баштайт. Ал ошол элдин экинчи **теңи**, бийик аң-сезимделген **түгөйү**, өзүн аңдаган **жармы**.

Сурай турган суроо бар, сурабай турган суроо бар. Эсеби ал – Мамлекет, «эл аралык жеке укук» деген эмне экенин жети атасы укпаган элге: «Жерди жеке менчикке таратууга макулсузбу?» деп референдум салбайт. Элди сыйлайт. Жат тааным түзгөн жаңы кырдаалда: «Эл өзү чечет эми», деп аны улуттук өксүгөн таанымга сүйөөсал таңуулабайт. Элдин философиясына үңүлүп, мамлекеттик деңгээлде идеологиясын аныктайт. РУХ кубатын бир тарап нуктайт. Мамлекет ролу ар бир тарыхый шартка карай өзгөрүп өркүндөй барат. Ал - диалектикалуу, кыймылдуу. Бу ыйык түшүнүктү

кечээги СССР менен кошо тарых бүктөмүнө кеткен «тоталитаризм» аталган чээнге камап, бир критерийде катырып салыш - мамлекеттин эмес, өзүбүздүн сенектик. Анткени – турмуш өзү жандуу, анан да ал уламдан улам ургаал өнүгүүгө өткөн. Жаңы доордун аныктооч мүнөзү - өкүм зорлор мээ каңгытып өз менталитетин таңуулоо, өзүнө кең жол ачаар ыңгайын, мыйзамын таңуулоо, жарыш таңуулоо, жиниктирүү маанай күткөн. Мындайда, доор кыймылын антеннадай дирт кабылдаар да – мамлекет! Рынокту тескеп, уюштураар да – мамлекет! **Демек чындап келсе мамлекеттик бийлик деген түшүнүктүн башкы баа-кыры эми чыгат.** Кайриет, Конституциябызда аган жол ачкан жоболор да жетишээрлик. Дегеле Конституция дегениңдин өзү да жандуу, организм сыяк. Ал узаакы мезгилге эсептелген документ болгондуктан анын бардык эле жоболору жарышып бир учурда ишке кирбейт. Бир мерчемин дымытып, бир мерчемин кызытып, ар бир жолу анын тереңинен заман зарылдаган идеяны алдыңкы планга алып чыкса болот.

Айталы, бир жагынан кредит шартын артырган, бир жагынан биздин радикал демократтар коштоп жаңырган сырткы баскынчыл күчтөр Конституцияда жылма катылган ар мүмкүнчүлүктү (м: ушул эле, *жерге жеке менчик, же мамлекеттен ажыратылган жергиликтүү өзүн өзү башкаруу*) өзүлөрүнө керектүү нукка өжөр... өжөр өнүктүрүп барат.

Конституциябызда, аа кайчы - улуттук ыңгайдагы мамлекеттүүлүк идеясына шай өзөктүү жагдай да жатат. Ал, барыдан мурда, бая айтылган *биримдик бийлик*, же анын бир танабы – *Аткаруучул бийликтин* акыркы звеного чейинки үзүлбөй уланган вертикал ырааты. Акыркы звеносунда *өкүлчүлүк бийлиги* менен бир денеге биригиши. Кыргыз менталитетинде **мамлекеттүүлүк идеясы, анын мазмуун-формасы коомдон бөлүнбөй чулу аныкталган дегенбиз. Эл жана Мамлекет** түшүнүгү өзөктөш бүткөн. «Эл-Журт» деген эң жөнөкөй сөз бар кыргызда. Экөө диалектикалык биримдикте. Эл – жалпылык, журт – жекелик. Бул вертикал бийлик Теңир мыйзамына ылайык «Улууга (Теңир) – урмат, Кичүүгө (Жер) – ызаат» принцибинде курулган. Ким бирөө ойлогондой «Эл» абстракт түшүнүк эмес. Ар-ар жерде чачылган уруу, урук, журт жыйылып өзүн сактоо үчүн «Эл» деген түшүнүккө уюган («аймак» деген сөздүн теги: «уюмак»).

Түбүнө үңүлсөк, ал *Ата, Чоң Ата, Жети ата, тууган, урук, уруу* өңдүү колго кармалап көрсөң болгудай түшүнүктөрдөн да артык конкреттелген. Анткени ал ар бирибиздин керт башыбыздын сакталып турушундагы биринчи шарт. Көчмөндүн: «Атанын уулу болбой Элдин уулу бол» деген эски накылы ошол. Дал ошол сыңары мамлекет деген да *үй, айыл, аймак, дубан, жерге, өрөөн* өңдүү аягыңды сүйөп турган материалдуу түшүнүктөрдөн да алда канча материалдуурак. Анткени бул дагы керт башыбыздын сакталып турушундагы бирин-

чи шарт. Көчмөн үчүн аяк алдындагы жерден - Ата Мекен башталганы да ошол.

Демек, «Эл-Журт» түшүнүгүндө Элдин Жолу айкараңгыда да бийик, улуу. «Жергилик өзүн башкаруудан» «мамлекетти башкаруу» күнжарыктай ыйык, улуу. Демек мындай дүйнөтаанымда: «эл бийлигинин түпкү негизи жана логикасы бузулган, элдик суверенитеттин кыймылы тескери багытта жүргөн» (Акаев) дешке болобу? Жок! Анткени мында Батышчыл: «**Мен – мамлекет**» деген башкадан обочолонгон **кертчил эгоизм** эмес. Теңирчил: «**Мамлекет – мен**» деген башкага жалганган **наркчыл жамаатчылык** жатат...

Мындай учурда мамлекеттик бийликтен жергилик бийликти ажыратуунун маани-маңызы өзү өчөт, б.а. ал абалкы «элдик биримдик бийлик» («көчмөн демократизм») маанисине келет, чыныгы табиятына табышат. Демек, Мамлекеттик бирдиктүү башкарууну башынан аягына үзүлтпөйсүзүлтпөй алып өткөн Конституциянын бу танабын эркин рынокко шылтап, же эпадам күтүлгөн жер менчикке ыңгайлап, бөлүп ажыратып, бошоңдотуу эмес, тескеринче, рынокту мамлекеттик тескөө, уюштуруу, калыптандыруу зарылдыгынан улам бекемдөө, күчөтүү кажет!

Бул айтылгандан кыр чыгарып, экономиканы – баягы командачыл башкарууга чакырык салгандай түшүнүү жарабайт. **Кеп, экономиканы таптаза рынок механизмдери аркылуу гана башкарабыз деген идеянын иллюзия экени тууралуу.** Эркин рынокко шылтап ээ жаа бердирбей экономика тизгинин колдон жулуп эркибизден сырт чыгарып кеткен сырткы күч тууралуу. Таман алдында эң башкы жана эң акыркы Жер-Таянчы калган Мамлекеттин эми марионет калбайм десе, жапан стихияны акыры аң-сезимдүү бир нукташы, элин бир идея алдында (Мамлекет – Эл) ийириши тууралуу. Мамлекеттик патернализм эч качан жокко чыкпайт. Тек, анын деңгээли ар кыл. Кечээги СССР дагы борборлошкон диктаттын жөнү бир бөлөк. Эмики чарба, ишкана, тармактардын ички кудуретин сүйөмөл ачып чыгууга көмөк этүү бир бөлөк. Атургай мамлекеттик тескөө азыркы өнүккөн кап-мамлекеттердин өзүндө бар. Аң-сезимдүү таңууланган сырткы РЫНОК стихиясын (анархиясын) аң-сезимдүү ички нарк экономикасына айлантуу ушул ЖОЛДО ишке ашаар.

Аал, тең ортодо майдан талаага айланып Конституция жатыры.

Акыйкатта, саясат менен экономиканын катышы өзү диалектикалык биримдикте. «Деидеологизация экономиканы» деп шок терапияны таңуулагандыктын өзү идеология. Экономиканы мамлекеттик тескөөдөн ажыратуу дегендин өзү саясат. Айрыкча тарыхый өткөөл кезеңдерде экономиканын мамлекеттик тескөөдөн сырт калышы дегеле мүмкүн эмес. Базисти такай аныктооч санаган «*политика есть концентрированное выражение экономики*» деп жазган Лениндин өзү да кайрылып: «*полити-*

ка не может не иметь первенства над экономической... Без правильного политического подхода к делу данный класс не удержит своего господства, а следовательно не сможет решить и своей производственной задачи» (35.278) деп жазганы бар. Ээленген эркин конкуренция жыйырманчы жылдардын аягында ушул эле АКШны улуу депрессияга кабылтканда андан сууруп чыккан да Рузвельттин «мамлекетчил» саясаты. Экономиканын түйүндүү-түйүндүү тармактарын мамлекеттин түз башкарууга алышы. Рынок экономикасынын жүгөнсүз стихиясына каршылык ирээти Францияда эки ирээт (1945–1948, 1981–1982-ж) жеке менчикти кайра казыналаштыруу жүргүзүлгөн. Кубатуу мамлекеттик сектор түзүлгөн. Мамлекеттештирүүнүн экинчи этабында эң биринчи даражадагы элүү компания мамлекеттик менчикке каратылган, банк системасынын 90 пайызын мамлекеттик сектор өз контролдугуна алган. Экинчи дүйнөлүк согуштан соң Европанын бир катар капөлкөлөрүндө (Германия, Италия, айрыкча Австрия д.у.с.) түзүлгөн мамлекеттик күчтүү сектор бу күндө да жеке менчик менен катарлаш ырааттуу өнүгүүдө. Эң соңку мисал, Маргарэт Тэтчер тушунда мамлекеттик ишканаларды тездик менен приватташтырган процесс акыркы кезеңде кайра ага анти жолго жанды.

Демек, өнүккөн рыноктуу дүйнө өзү бир тарап менчиктештирүүнү эле билбейт, анда стихияга кайчы-казыналаштыруу процесси, мамлекеттик түздө, кыйыр да тескөө дайым бар. Мамлекет түшүнүгү түбүндө өзгөчө маңыздалган менталитетке ээ биз кантишибиз керек анда? Бир нерсе айкын: **эми революционерликти токтотуш керек!** Жер тагдырына эволюциялуу мамиле этпеске аргабыз жок. Ал – Ата Мекен. Мамлекет негизи! Эгер жергилик өзүн башкаруу азыркы сунушталган тейинде жер менчикти бооруна басып, «Адам укукчул» мыйзам жамынып мамлекеттин тик бийлигинен чыгып кетсе, анда ал мамлекет ташын тамам басат. **Уңгутагдырга уланаар чыныгы улуттук мамлекеттүүлүк идеясын кыйракандайт.** Улуттук азчылыктар үйүрлүү жашаган аймактарда сырт дүйнөгө байланышкан сепаратизм күчөөрү, «Эл» деген асыл маңызынан өксүгөн ара жолдогу улуттук аң-сезимде трайбализм гүлдөөрү – ал өзүнчө поэма, географиялык чек билбей, же бир улут тандабай банктан, банкка тегеренээр Жер – бул өзүнчө бир дастан!

Тең ортодо Жер тагдыры тараза ташын калт-калт кармап жатыры...

Бир Конституциянын өнө боюнда катылган ушул эки башталыштын кимиси биринчилик алат? Ал, эми - коомдун түпкү өнүгүү багытын, максатын ким, кайдан, эмнеден көргөнүнө байланышат. Баятан айтылган баян – бийик жетекчилик мамлекет кораблин бир тарап Батыш үлгүгө чечкин баштаганын көрсөттү. Бир жагы, буга - сырт күч, кредит шарты шыкак.

Ырас, соңку кездерде Президент Акаев Батыш дөөлөттөрүнүн баары эле биздин кыртышта өнүм бере бербестигин айта баштады. “Улуттук кыртыш” деген уңгулуу чындык барын моюндап “азоо демократиянын” траекториясын астейдил кыргыз нугун карай ийип, жүгөн катуунун аракетине өткөндөй. Кыргызга кызмат кылаар аргымак асырагысы келгендей... Бирок ал мага тизгинин колдон жулдуруп ийген адамдын кечиккен аз аракетиндей, көбүрөөк ниетиндей да көрүнүп кетет. Сөз нугу менен иш жиги ээ бербей эки айрык кеткен... Айтмакчы, өткөндөгү бийлик кармашынын да бир учу ушуякта, “коммунисттери көп”, “депутаттары эски заманда шайланган” эски Жогорку Кеңештин өлүмүнө өкүм, жасалма түзүлгөн “парламенттик кризис” андан алдаганча мурда эле Брюсселде, Парижде, Кыргыз мамлекетинин жетекчилигинин расмий визити маалында эле чечилип калганы жалганбы (бой качырган прихватизатор депутаттардын колу менен кор чокулганы башка кеп.)! Ага эң башкы себептин бири да, так ушул жерге жеке менчикке карата басым депутаттардын келишкис каршы маанайы болгонун ким танат?

Ошентип, кылдат эсеп, айла-амалы так багыт терең кетти. Жолунда эмне турбасын аеосуз жоюп кетер, жойлоп өтөөр түр күттү. Кайра жангыстай... Бирок кантсе да, жаныш керек. Эгерде «эл» деген «мал» эмес чын эле касиет болсо, тереңинде, акыркы агониясында да «коломтодон күкүрт табаар» көмүскө күч букканы ырас болсо, анда кызыган кыймыл траекториясын алыстан болсо да аң-сезимдүү кайырышы кажет. Эң алды элдин эси - улут интеллектуалдары улуттук философиянын удулунан чыгып эл менталитетине айкаш коомдук-идеал ориентирлерин кайра бир терең аныкташы ажеп, калкын ага ишендириши кажет. Ошондо гана Маркс айткан: *«Когда идеи овладевают массами превращаются в материальную силу»* деген чындык чыгаар. Аа дейре **улуттук мамлекеттүүлүктүн гана өткөөлү эмес, эң башкысы Уңгутагдырды издеген улуттук аң-сезимдин өткөөлүндө турган чакта** Мамлекеттин байтүбү – кара жерди Конституциядагы аныктамасында сактап калуу каректей милдет! Калганын калыс мезгил дагы өзү айтаар...

ТИЗГИНЖЫЯР

*Аргыыр болсоң алдыга
Абалкы Жол учун айт.
Алды жактан утурлап
Атаң Манас учурайт.*

Автор

Ушинтип бу жолку кептин да соңуна чыктык. Көбүнесе Айтөгөрөктөгү айланыш Жолдун замана багытында ой толгодук. Кайсы гана маселеге кайрылбайлы, кааласак да, каалабасак да мамлекет маселеси утур урунуп келдик. Чыны менен мамлекет деген кеңири, татаал түшүнүк. Буга акыркы

аныктаманы али эч ким бере злек. Бериш да мүмкүн эмес. Анткени эл канча түрлүү болсо, тарыхы канча ар кыл болсо эзелден алардын бир уюшуп жашоо формасынын өзү да ошончо ар башка болгон. Андыктан «мамлекет» маңызын биз да өзүбүздүн дүйнөтааным, тарыхыбыздан чыгып аңдашка аракет кылдык.

Арийне, мамлекеттүүлүк түшүнүгү классикалык мааниде Батыш моделдери аркылуу түшүндүрүлүп жүргөндүктөн биз да көбүнесе ошол жакка кайрылдык. Тарыхта мамлекет идеясы активдүү иштелген, айрыкча такталган кечээги XIX, XX кылымдын баш жактарындагы мисалдарга арбын кайрылдык. Бүгүнкү дүйнө, анын ичинде Батыш, албетте, кечээги капитализмде эмес. Айталы, бекеринен швед капитализмин чыныгы социализмге салыштырышпайт. Болбосо, жапан капитализмин «капитализм-дии группалык модели» деп аташпайт. Кечээ эле биз жашаган социализм замандын да не бир адөөлөт идеясы, тажрыйбасы, кезинде, капиталисттик дүйнөгө таасир эткен, конвергенциялуу сабак айткан, байыткан...

Ошентсе да түпкү айырмачылыктарыбыз да турулуу. Андыктан азыркы тапта дүйнөгө дүң түшүргөн «демократия» ураанын, «укукчул мамлекет» идеясын механикалуу кабылдабай өз кыртышыбыздан чыгып ачык аңдамак жана улуттук ыңгайдан маңыздамак лаазым. Биз ушуга аракет кылдык. «Демократия, бул – эл» деген экен Американын чыгаан уулу Авраам Линкольн, Акыйкатта да ар бир улут адамзат коомун өзүнүн кайталангыс дүйнөтаанымы менен байытып барганда гана жалпы адамзааданын демократиялуу салты, дөөлөтү артылмак. Эсеби, улуттук укукчул мамлекеттин уңгусун ким, эмнеден көрөт? Биз үчүн ал эки нерседе бириккен. **Эзелтен эки гана казына бар делет элде. Бири Жер, экинчиси Эл.** Калк туткасын Кан кармайт. Кара Жер туткасын калк кармайт. Кандын тутка кармамагы – калкын билги баштамагы. Калктын тутка кармамагы – Кара Жерге ээ калмагы. Кан-Мамлекет – Элдин ээси, а Эл болсо Жердин ээси. Адам уулу өз колу менен жаратып, өз мээсинен сыгып алган баардык нерсени менчикке басып алса болот, асты, Жерди эмес. Ал – Ата Журт.

Жердин кара башынын мамлекетте сакталып калышы чыныгы улуттук, эгемен, укукчул мамлекетти куруунун жападан жалгыз негизи. Келээр муун жердин башын азат өткөрүп ала алса гана өз башы азат калат жана укукчул «Төп Төгөрөк» азат мамлекетин курат. Демек, Жер жөн эле экономикалык категория, же утурум саясат эмес, ал түбөлүк философия! Табият-ыңгай! Өтпөс-өчпөс АБАЛ калган көчмөн цивилизациянын уланды ула-наар мүмкүнчүлүгү ал...

Бул цивилизациянын философиясы өз жашоосу үчүн эле мааниге ээ эмес, анын алдыңкы замандарда жамы адамзатка да айтаар айгине сабагы бар. Эсиңиздедир, даанышман Лао окуусу.

Ал жарлаган дао илиминин чыныгы турмуштук зарыл сырын адамзат али жандыра элек. Атургай аны кудайлаштырып алган зор Кытай өзү да, чыныгы касиетинин көзүнөн сырт калган. Анткени алар отурук жашоого өткөнү, отурук коом мыйзамы, мамлекет тартиби Лаонун аккан суудай, эскен желдей, кезген булуттай кармалбай, ирмөлбөй калган мөлл табиятынан чет кеткен. Кытайдын соңку узаакы тарыхында негизинен мамлекетчил Конфуцийдин суурулуп чыккан себеби ушуякта. Лао окуусу Батыш-Чыгыш баардыгы үчүн, тек **байыркы-ы, байыркы** бир баёо заманга чакырык салган идеал сыяк сезилген. Кайып калган. Ал бир гана көчмөн үчүн **дайымкы** идея болгон. Көчмөн жашоо эч качан табияттан тамырын сууруп кеткен эмес, киндиктеш калган. Залалсыз айкашкан. Шай табышкан. **Ал – Дүйнө өзөгүнө өткөн!** Лао мына ушуга чакырык салган. Анын башаты көчмөндө! Оодарылып агылган, сапырылып кайнаган кыймылдуу жашоонун ТЕҢ салмак ордосун тутуп Дүйнө өзөгүнө өткөн көчмөн бу улуу окууну алдейлеп төл кыртышында түбөлүк тирүү сактап келген. Керт башы менен да, бүтүндөй коом – мамлекети менен да. Куң зыга айкаш!

Бул эмне, адамзат тарыхындагы бирден бир эң узак, тирүү жашаган цивилизациянын (көчмөн!) жараткандын чабаганындай анын түпкү осуят-чындыгын жоготуп алгандарга абалкы гармонияны айгине жар салып чыккан даңаза эмес бекен! Ооба, бул, табияттын акыл-эстүү кулуну катары адам канткенде табият-энесинин койнунда аны менен тил табышып, макул жашап кала алат деген түбөлүктүү улуу суроого айтылган жооп. Муну эмкилер «экология проблемасы» деп эндейлетип атап алган. Арийне, канткенде табиятка залалы аз, байлыгын сарамжал пайдаланып, үнөмдүү-бардар жашайбыз деген маселе - олут маселе. Бирок бу, түбү чалгыны чаалыгаар-талыгаар экономик-прагматикалык гана маселе. Чыныгы руханий кубулуш катары көчмөн цивилизациянын кулачы Жер менен чектелбейт, ал Теңирге сунулган. Жер Эненин гана эмес, Көкө Теңирдин да адам жашоосуна айласыз зарылданган, балким, адамга алдыңкы жашоосунда андан да прагматикалык мааниге ээ ачылаар кудурет-касиетинин учугуна ушинтип эрмелебиз. Учугуна гана... Же муну эмкилер «ноосфера» деп атап алышкан. Көчмөн цивилизациянын кайталангыс сабагы ушул айдыңдан жана жаңырат...

Бул айдыңда Дүйнөнүн өзгөрүп барышынын өзү рухтун түрлөнгөн абалын күзгү чагылдырып баргандай, же керинче, рухтун агылып барган ар кыл абалы дүйнөнүн түрлөнүп барган сүрөт түспөлүндө көрүнүшү өңдүү. Б.а. материалдуу дүйнөнүн бар жашоосу рух нурунда гармониялуу жынс тепчилген. **Этикасы, эстетикасы, ишеними, моралы, чарба ыкмасы**, баары, баары... Манас мисалындай! Мүлдө көчмөн жашоону күзгү чагылдырып тим калбай, **аны уюштурган дагы**. Бу цивилизация мыйзамында материалдуу Дүйнө - Адамды бир

тарап өзгөртүп барбайт, **Адам да өзү жашаган Дүйнөнү өз эркинде ээрчитип баштайт, руханий маңыздайт.** Дал ушундай материалый-руханий гармонияга канык цивилизация гана муңбай жашап калат, жана жашоого да акылуу! Анткени ал Теңир эркине шай ТЕҢчил гумандашкан. Теңирдин атынан! Демек, алдыңкы заман урааны: «азаттык», «демократия» өңдүү космополит чакырыкта чачы-

рап калган «Адам укугу» эмес, ошол адам-жаранды заман карытып, доор арытып сактап калган, алгы зымырык кылымдарга да Адам катары асырап өтөөр конкрет «цивилизациянын укугу» болмок. Укуктун майдан талаасы ушуга оомок. Узаакы баяндан көрдүк, көчмөндүк ага канык. Андай болсо айтөгөрөктөл цивилизациянын тереңин көздөй, ИЛГЕРИ!..

Туркеме № 4

БАБА НАКЫЛ

«ЖЫЛНААМА»

Сыма Цянь (б. з. ч. 135-86)

Кытайдын эң биринчи тарыхчысы, «Кытай тарыхынын атасы» Сыма Чэн өз заманындагы айласыз билимдар адам болгон. Анын теңдешсиз зор эмгеги «Шы-зи» же «Жылнаамасы» жалаң гана жылнаамалык эмес, тарых, философия, математика, экономика, астрономия, музыка жана география таанымга да канык деп айтсак жарашат.

Улуу тарыхчынын жазмасындагы хунндардын атактуу каганы Модэ туралуу баян курган бөлүмдөн чакан үзүндү Иакинф атанын (И. Я. Бичурин) «Борбор Азиянын байыркы тургундары тууралуу баян» аттуу белгилүү китебинен алынды.

Ал кезде Дун-ху ордосу каруу күчкө шай эле. Юэчжи ордосу да гүлдөп турган. Хунндардын Туман аттуу теңиркуту бар эле. Туман Чын ордосуна такаат кылып тура албай түн тарабына жер оодуруп кетти. Арадан он жыл өткөн соң Мың Тхян дүйнөдөн кайтты. Ошондон соң ал жердин башкаруучулары Чын ордосуна баш көтөрүп чыгышты. Ортолук падышалык дүрбөлөңгө түшүп Чын ордосунун кылымышкерлерден куралган чек кайтарган аскери бет бетинен тарап кетти. Түзүлгөн кырдаалды пайдаланып Хунндар акырындык менен Сары Өзөндүн күнжүрүш жагына оошуп, Ортолук падышалык менен чектешкен эзелки эски журтуна кайрадан конуш тепти.

Теңрикүттүн Модэ аттуу так мураскор уулу бар эле. Кийин сүйүктүү жары Янчжы жана бир уул төрөп берди. Теңрикүт кичи уулун так ээси кылгысы келип, улуу уулун мураскорлуктан четтетмекчи болду да, аны Юэчжи ордосуна ак үйлүү аманатка жиберди. Модэ Юэчжилерге жетти деген кабар угулары менен артынан Туман өзү кайра Юэчжилерге кол салды. Юэчжилер Модэни өлтүрмөк болушту, бирок Модэ аргымак уурдап минип качып, айлына кайра оролду. Атасы Туман анын бу эрдигин баалап, карамагына он миң аскер бөлүп, түмөн башы кылды.

Модэ өзүнө ышкырыктуу жебе жасатып, жоокерлерин маштоого өттү. Ышкырык жебесин кайда тартса, соңунан жоокерлери ээрчип жаа тартты. Кимде-ким ээрчий атпаса башы чабылды. Аң уулап чыгышса ышкырык жебеси аңга учат, артынан зыргып сан жебе сызат.

Бир курдай Модэ өзүнүн сүйгөн аргымагын атты, жоокерлеринин далайы даабай ордунда катты, Модэ алардын башын чапты.

Жана бир күндөрдө Модэ ышкырык ок менен сүйгөн аялын атты, жоокерлеринин далайы дагы ата албай ордунда катты. Модэ алардын да башын чапты.

Дагы бир күндөрдөн соң Модэ аң уулап чыкты да эми өз атасынын аргымагына карай ышкырык огун кезеди. Жөкөрлөрүнүн бири калбай жапырт жаа керди. Ошондон соң гана Модэнин өз жан-жөкөрлөрүнө ишеними артты.

Бир курдай Модэ салбуурунга чыккан атасы Тумандын артынан акмалай барып ышкырык жебесин ай далайга кармай берди. Соңунан жөкөрлөрү да дүрр коштоп жаа керди. Ошентип Модэ атасы Тумандын түбүнө жетти. Атасынын токолун уулуна кошуп өлтүрүп, баш ийбей моюн толгогон мыктыларын бүт курутуп, өзүн Теңрикүт деп жарыялады.

Модэ такка минген кезде Дун-ху ордосу каруусу толуп, кемелине келип турган. Модэнин өз атасын өлтүрүп так мингенин эшиткен Дун-ху ордосу Тумандын алты ай минсе арыбас аргымагын суратып Модэге элчи жиберди. Модэ билгилерин чакыртып, кеп-кеңеш сурады. Билгилери: «арыбас асыл аргымак Хун ордосунун куту эле, аны берсең, аа кошулуп кут кетээр» дешти. Анда Модэ: «аймакташ жашап алака туткан элден бир кыл куйруктун кадыры артык болуп кетиптирби, кой, берели» деп жетелетип ийди.

Дун-ху ордосу: «Модэ бизден коркот экен» деп ойлоп, көп өтпөй Модэнин эрке токолдорунун бирөөнүн колун суратып, дагы элчи жиберди. Модэ билгилерин дагы жыйды, акыл сүрдү. Билгилери катуу намыстанышып: «Бу Дун-хунун улугунда кымындай уят калбаптыр, кол курап барып чаап алыш керек» деп каарланышты. Анда Модэ: «Жакшы коңшудан бир чүпөрөк башты аяганыбыз жарабас, мейли, барсын» деп жандай сүйкүм токолдорунун бирин кылчайбай атказып ийди. Дун-ху улугу дагы да менменсип кербездене түштү.

Ошол кезде Хунндар менен Дун-хунун чегинен күн батышты карай созулуп 1000 ли аймак элсиз ээн жатар эле. Тек, аймактын жан жагында кароолчулардын күзөт жайы боло турган. Эми Дун-ху улугу Хунндарга караштуу ошол жерди суратып кайрадан элчисин жиберди: «Хунндарга ылайыксыз болсо, бизге ылайыгы бар экен, бош жаткыча берсе кантет» деп айттырды.

Модэ билгилерин чакыртып кайрадан акыл калчанды. Билгилери, эми: «чыны менен аердин бизге барыжогу, ысык-суугу бирдей, берсең да, бербесең да эп» дешти. Ошондо Модэнин жүзүндө кары жанып: «Жер деген мамлекеттин байтүбү болот, байтүбүнө балта

чапкан кайдан оңот?! Башын!..» деди да «жерди бер» деп кеңеш кылгандардын башын түгөл чаптырды. Анан алчайып атына минип, кылчайып соңуна карап: «ким ээрчибей калар болсо башы кетсин!» деп буйуруп, күнчыгыш беттеп жүрүп кетти. Барып аңдоосуз жаткан Дун-хуну чапты. Модэни кенебей кербез жаткан Дун-ху капыс карайлап калды. Модэ алардын ордосун тып-тыйпыл талкалап, мал-жанын талап алды.

Кайтып келген соң күнбатышка жүрдү. Юэчжини сүрдү. Күн жүрүштөгү Ордосту бооруна басып жаткан Лэуфан жана Баяндын башкаруучуларын багынтты. Янь менен Дай аймагын жойлоп өттү. Ошентип, о качандыр Мың Тхян колбашчы тартып алган Хунндардын эзелки ата конушун кайырып алды.

Хань ордосу менен Ордостун чек арасы Чао-на менен Лу-Шинин заманындагы чекте бекиди. Хан ордосунун аскери ошол тушта Хан-юй колбашчы менен кармашып жүрүүчү. Ортолук падышалык ошол согуштарда алсырап турган. Бу кырдаал Модэнин чырагына май тамызып, күркүрөп күчөнүп чыкты. Ошол тушта Модэнин 300 миң аскери болду. Шун-Вэй менен Туманга чейинки миң жылдан ашуун аралыкта Хун ордосу бирде күркүрөп күчөп, кайра тартылып дымпы, бирде ийирилип, кайра бытырап чачылып тургандыктан алардын ордо ыраатын тактап айтып бериш кыйындыр. Модэнин заманында Хун ордосу артыкча кемелине келип, жан жагындагы бардык көчмөндөрдү багындырып, күнжүрүш жагындагы Ортолук Ордого теңата даража күттү.

Туркеме № 5

Ата Журт Коркунучта!

Түптү түргөн Учту кармайт.

Кыргыз накылы

«...практический дух еврейства стал практическим духом христианских народов. Евреи настолько эмансипировали себя, насколько христиане стали евреями».

К. Маркс

«Бир «один хороший, умный и хитрый еврейдин» колу менен бүтүндөй бир мамлекетти кандайча ичтен иритип, багытын буруп кетишкени тууралуу ажайып тамсилди кыргыз тарыхчылары илгери-кийин (дагы кечигип!) иликтей жатышаар...»

«Теңирчиликтен»

Ошентип кайрадан жер маселеси калкып чыкты. Чыкмак. Бирок мынчалык күтүүсүз, жана тез, кыска убакытка талкууга алынып, анан ошондой эле тездикте ойлонууга да үлгүртпөй жалпы элдик референдумда бекитип кетүүгө жандалбас урулат деп күткөн жок элек. Билгенге, эми Ата-Журттун тагдыры, эгемен Мамлекеттин келечеги өтө опуртал, кооптуу жагдайга түштү.

Жер тууралуу бул сунуш бизди дуруска баштап барабы, алдэ... Дегеле биздин Конституциябыздын философиялык, идеялык концепциясы, идеологиялык багыты кандай? Ал улуттун чыныгы алыскы келечегине төппү? Чулу бекем чеппи? Ахилл талуусу кайсыл? Эгер чын эле Жер тууралуу статьяны оңдоп түзөөр болсок, анда аны менен киндиктеш жаткан дагы кай беренелерине кандай мамиле этиш керек? Дагы эмнелерди оңдош керек? Эмнени калтырыш керек? А эмнени таптакыр алып салыш керек? Конституцияга мына ушундай комплекстүү концептуалдуу мамиле жасалмайынча, улуттук философиянын удулунан маңыздап аныктамайынча чыныгы маселе чечилбейт. Анткени, **Конституция дегенибиз эң башкы аныктооч мүнөзүндө Улуттун Руханий Конституциясынын документ чагылышы** (болуу керек)! Арийне, башка элди өзүндөй эле сыйлаган, алардын ички ишине кийлигишпеген жана өзүнүн да ички ишине кийлигиштирбеген. Ушул ыңгайдан чыкканда Конституциябыздын ал-абалы кандай, бир принциби экинчи бир принцибине кайчы түшпөйбү, же, ага эми сунушталып жаткан Жердин жеке менчикке

чыгышы Башкы Мыйзам багытын эми каякка чечкин бурат? Сөз ушул тууралуу.

Эмесе, Конституцияга багалы; анын туу түбү ураанында (преамбула) мындай жаркын саптар бар: *«Биз Кыргызстандын эли ата-бабалардын осуятын аткарып; адам укугун жана эркиндигин, улуттук мамлекет идеясын жактаганыбызды ырастاپ; эркин жана демократиялуу граждандык коом экендигибиздин таанылуусун бекемдөөнү каалап... ушул Конституцияны кабыл алабыз».* Чиркин, шаңгыраган, айыпсыз, кандай гана тунук саптар. Миңдеген жылдардын арманынан сызылып, миңдеген жылдарга үмүтүн учургандай... Ооба, тунук, жаркын саптар. Сырты айыпсыз, ал эми ичи... ичи ким кандай маңыздайт, не маани батырат, Конституцияны **ким кандай** окуйт, ошого байланыштуу. Эмесе, аталган түшүнүктөрдүн Конституция жасатында кандайча катышта жатканын чечмелемекпиз. Эгерде, эпаадам эми Жер жеке менчикке өтөөр болсо тараза ташы кай тарапка батыл жана биротоло оорун баяндамакпыз. Айтмакчы, мурдагы Жер жөнүндө ой-толгоолорубуздун бардыгында тең бул ойлор айтыла келген эле, бирок Конституцияны, Мамлекетти талуудан ажыдаардай тиштеген ач азуулар да процессти баары бир айлантып ушул күнгө апкелди. Акыры Жерге такады. Кайсы араандын алдында кандай тагдыр күткөнүн элебей: *«Биз укукчул мамлекет курабыз, бул үчүн жерге жеке менчик эле жеке менчик!»* деп желденгендерге маселе теги канчалык татаал жана тереңде жатканын

айтсак ойлоноор бекен, толгоноор бекен? Кайтаар бекен бу каргыштай арты түнөргөн опуртал жолдон...

Эмесе ал тереңдин жайы мындай.

I.

Батыш дүйнөсүнүн тарыхы, тагдыры, артыкча соң замандагы, еврейдухсуз чечилбейт. Байыркы замандан азыркы заманга чейинки Батыштын не бир улуу чыгаан ойчулдары, саясатчылары еврей маселесин эч бир кыйгап өтө алган эмес. Тарыхы, тагдыры, ырлуу да, чырлуу да, зарлуу да, заарлуу да татаал калыптанган бул феномен менен азат Кыргыз Мамлекетинин, ак калпак кыргыз элинин эгемендик алгандын эртеси күнү иши чыкты. Евреизмдин өзөгүн түшүнмөйүнчө өзүбүздүн азыркы да, алдыдагы да тагдырыбызды эч качан даана аңдай албайбыз, анткени биз да ошол иримге тартылганбыз. Бая Маркстан алынган эпиграфта айтылгандай христианчылык еврейизмде өчүп, еврейизм христианчылыкка көчүп эбактан экөө чырмалыш-жуурулуш тепчилип калган. Биздин азыркы бар алакабыз мына ушундай Дүйнө (Батыш) менен чырмалган. А демек алака туткан бу Дүйнөнү ичкертен билгенибиз ийги. Асыресе, Конституциябызды дал жүрөктөн кармаган «адам укугунун» тарыхын, «жарандык коомдун» маңызын. Ал тарых-маңыз биз атчан айгайлап чаап кирип бараар айдың эмес эле, каңгыткан-маңыткан татаал лабиринт эле. **Тарыхы миң кыл, маңызы бир кыл.** Биз ошого кабылдык, чабылдык. Эмесе обол ал лабиринт жайын жалпы түшүнүп алууга аракет кылып көрөлү.

Белгилүү, биздин заманга чейин эле өз жеринен куулуп мамлекети жок болгон еврей калкы узаак кайгылуу, азаптуу тарыхында өзүн сактап калаар эмне айла болсо ошонун баарын таап чыгып, өздөштүрүп, колдонуп, жүзөгө ашырып олтуруп акыры улуу согуштан соң 1948 - жылы туура эки жарым миң жыл кийин Израиль мамлекетин кайрадан калыптады. Мынчалык зор эрдикти дүйнө тарыхы билбейт. Тилин, дилин, армандуу мамлекет идеясын зилинде мынчалык алдейлеп асырап жүрүп акыры шамын жандырып алган элдин эрдигине, духуна таң калбаска арга жок. Элин, Жерин, Мамлекетин ойлогон ар бир элге, ар бир патриотко бул элдин тарыхы - чыныгы улуу сабак. Ушинткен элдин зор рухий кудурети узаакы татаал тагдырына, кысталаң не бир кырдаалдарга карай ар башка мазмуунда ачылып жүрүп отурган. Бир кубулушунда - жалпы адамзаттык жаркын башталыш жатса, экинчи кубулушу - өзүн сактоого умтулган Эго инстинкттин күүгүмүнө тунган. Бир мерчеминде - адамзатка жарык нускаган катар-катар пайгамбар чыкса, дагы бир мерчеминде - жарык чачкан пайгамбарынын башын жуткан иңирлүү Иуда саткын турган. Еврейизмдин күүгүм жүзү адамзат артыкча кир капитализм (дикий) тилкесине кирген ченде, акча алкагына тартылганда араандуу Батыш менталитетине айкаш гүлдөп чыкты. Жалпылыкка айланды. Демек, Батыш дүйнөсүнүн табияты, асыресе Кайра Жаралуудан соңку тарыхы-тагдыры, өз ич ара алакасы, еврейдухсуз эч чечилбейт!

«Еврей маселеси» XVIII кылымдын акыры, айрыкча XIX кылымда Батышта эң бир орошон маселеге айланган. Бирок алар – еврейлер, кайсы мамлекет ичинде жашап жүргөндүгүнө байланыштуу ар түрдүү мүнөз күткөн. Эсеби, өткөн кылымдын биринчи жарымында христиан мамлекети саналган Германияда ал диний (теологиялык) маселе болгон, б.а. анын дини (иудаизм) мамлекеттин официал динине (христианчылык) кайчы абалда турган. Ал эми динге коймаарек АКШ да анын теологиялык мааниси эмес, турмуштук (мирской) маңызы башкы планга чыккан. Бирок алар-еврейлер кай-

сы жерде, кандай түзүлүштөгү мамлекетте жүрүшпөсүн, жашашпасын тозгон элдин, б.а. «еврей маселесинин» эң түпкү маңызы бирөө эле болгон, **ал - еврейдин «кудай сүйгөн эл» экени жана байлыкка балээдей тап табияты.** Ошол байлыгын, ошол акчасын, дилин-зилин башкадан ишенимдүү кол тийгис коргоо үчүн ал бирде **«адамдын укугун» (байлыкка)** таап чыкса, бирде «кудай сүйгөн тандамал» тагдырын коргош үчүн **«дин тууу эркиндигин»** («свобода совести») талап кылган. Бирок мунун баары айла амалдуу чүмбөттөлүп, жогоруда айтылгандай ар бир мамлекетте ар башка кырында ачылып жүрүп отурган. Түшүнүктүүрөк болсун үчүн мисалдуу сүйлөйлү.

XVIII кылымдын аягы, XIX кылымдын башында Германияда, «еврейди эмансипациялоо» деген идея, кыймыл-аракет күчтүү жүргөн. Мааниси - еврейди мамлекеттик-граждандык жана саясий азаттыкка чыгаруу. «Бу эмне болгон эмансипация,-деп түтөйт ошол кездеги жаш гегелчи Бауэр,-Германияда саясий эмансипацияга эч ким ээ боло элек, анын ичинде немис өзү дагы, немис өзү ээ боло элек саясий азаттыкка еврейдин жанталашканы анын эгоизминин канчалык терең жатканын гана каңкуулайт.

Еврейлер болсо мындай азаттыкка жетүүнүн жолун **«адам укугунун»** корголушунан көргөн. Ал эми «адам укугу» дегениң эмине өзү? Түбүн карайлы. Батыш дүйнөсүнүн соңку укук таанусуна байтүп суналып берген байыркы Грек, Рим укугунда **«табигый укук»** деген түшүнүк болгон. Аны Аристотель, Цицерондор колдонушкан. Мунун маңызы: адам туулганда эле, ошо туулуп калгандыгы үчүн эле ээ болоор кудай берген табигый укуктары болот, суу ичкендей, дем алгандай, кубангандай, ыйлагандай эле. Мыйзам муну өз бетине жазабы, же жазбайбы, тааныйбы же тааныбайбы, ага карабайт. Маселен, жумур башына эркиндик - адамдын табигый укугу.

Сөз жок, кынтыксыз идея бу. Бирок абай карап сак туруңуз, байыркы дүйнөдө бул али «табигый укук» («естественное право») деп гана аталат. **«Адам»** деген атайын термин-түшүнүк али колдонула элек, анын зарылдыгы да жок, анткени **укук маймылга эмес адамга экени** ансыз да түшүнүктүү. Айтмакчы, байыркы Римде бу «табигый укук» Рим укугунун (б.а. империя аймагында) жалпы тутумунда турган. Б.а. «адам», «гражданин» түшүнүктөрүнүн арасына чек кармалбаган. «Адам» түшүнүгүн биринчи планга алып чыгып, акыл эсти алдыртан манипуляциялоо кийин, кийин башталат, Родинасы жок, бирок мамлекеттеги бар байлыкты еврейлер бооруна басып чыккан камбыл капитализм заманында... «Табигый» деген түшүнүк ушунда жалпы эле «Адамга» жайылтылып чыгат. Рим укугундагы жеке менчикке укук жаңы заманда Адамга эриштеле ушундайча кайрадан бир гүлдөйт. «Адамдын жана гражданиндин укуктарынын декларациясы» аталган алгачкы расмий документтер пайда болот. **«Адам»** жана **«гражданиндин»** арасындагы расмий чектер ажырай баштайт. **Ушинтип байыркы Римдин «табигый укугуна» дайымкы «Адамдын укугун»** аавалда эптүү кынап алып жүрүп кеткен да ушу еврейдух эле. Бирок тактык ирээти озунуп айтыш парз: ал кездеги «Адам» маңызы канчалык абстрактташып «гражданинден» ажырап чыкпасын чабаты али чектелүү эле, мурдагыдай **бир мамлекеттин эмес, бүтүндөй мамлекеттердин башын мыкчыган соңку XX кылымдагы Трансконтиненталдык Империалисттик Дүйнөлүк АДАМ мазмунуна али өсүп жете элек эле.** Ал мазмун кудурет али алдыдан ачылмак. Ал тагдыр, али, алдыдан күтмөк. Ага анан барабыз.

Ошентип «Адамдын укугу» (Еврейдухтун деп түшүнө баштасаңыз да болот эми мындан ары) философия, укук аренагына улам ургаал суурулуп чыга баштаган кезеңде еврей маселеси Европа акыл эсин улам жаңыдан кайра толкутуп термеп чыкты. Анын алыста жаткан, алысты көздөгөн тамыры - учун ал кезде ар ким ар башкадан көрдү, ар башкача баалады.

Эсеби, Бауэр «Адам укугун» мындайча түшүнөт: *«Мысль о правах человека лишь в прошлом столетии была открыта для христианского мира, она не является для человека врожденной, а напротив завоевана им лишь в борьбе против исторических традиций, в которых до сих пор воспитывался человек. Таким образом, права не дар природы, она также не полученное нами от прошлой истории наследие, - они куплены ценой борьбы против случайностей рождения и против привилегии, донныне передававшихся историей из поколения в поколение. Они - результат образования, и только тот может обладать ими, кто их завоевал и заслужил»**. Бауэрдин оюнча еврейлер Адам укугун алууга акысы жок. Адам болуу үчүн ал оболу еврейлигинен, б.а. дининен баш тартуусу абзел. Дининен баш тарткан соң да ал христианин баскан жолду түгөл басып өтүүгө тийиш. Анткени иудаизм христианчылыктан мурдагы, ага жете, өңүкпөй калып кеткен обору тойгус, руханы тайыз, бар күчү, тек, карандай керектөөчүлүккө чыккан кара курсагына камалган дин. Же Фейербахтын сөзүнчө айтканда: *«Их принцип, их бог есть самый практический принцип в мире - эгоизм и притом эгоизм в форме религии. Еда есть самый торжественный акт, как бы начало иудейской религии»*. Еврей ириде мына ушул дининен баш тартышы керек, б.а. Еговадан. Ошондо ал мамлекеттин гражданин катары эмансипацияланат. Аны колдоп кол сунуп немис да ошондо христианчылыгынан кайтууга тийиш. Кайрыдин калган экөөнүн мындан кийинки мамилеси нукура илимий (эмкиче айтканда, цивилидүү) мүнөз күтөт. Динден баш тартуусу аркылуу гана еврей да, немис да чыныгы Адам катары эмансипацияланышат. Көрүнүп тургандай, Бауэрде **Адам** жана **Гражданин** түшүнүктөрү ажырым жатпайт. Еврей, немис ажырымы тек экөөнүн дининде. Ошол жоголса, ошол жоголсо эле тарыхтын тактасында эки улуттагыдыр барабарлашат. Бауэр «еврей маселесин» ушундайча чечет.

Бауэрдин «**Еврей маселеси**» деген китебине жаш Карл Маркс да өзүнүн «**Еврей маселесине**» аталган керемет сын макаласын арнаган. Еврейчиликтин эң талуу тамырын таамай кармаган. Кайран Маркс, ойрон Маркс, өзү еврей Маркс, еврей маселесинин эң түбүн ушунда Бауэрден башкадан көргөн. Ал Бауэрге: «маселе өзөгү кимди ким КАНТИП эмансипациялашта эмес, ЭМНЕДЕН эмансипациялашта» деп еврей маселесин таптакыр жаңы кырынан койгон. *«Поищем тайны еврея не в его религии, - поищем тайны религии в действительном еврее»* деген. Деген да үңүлүп издеген, мобуну тапкан: *«Какова мирская основа еврейства? Практическая потребность, своекорыстие. Каков мирской культ еврея? Торгашество. Кто его мирской бог? Деньги»*. Мына ушул кудайдын культун алып жүргөндүгү үчүн, дүйнөнү ушул культтун бутуна жыгып тургандыгы үчүн еврейчиликте Маркс «азыркы замандын антисоциалдык элементи» деп атаган. Бул кудай (акча) бийликте турганда саясий бийлик деген сөз тек сасыткы түшүнүккө айланаарын шылып айткан: *«Противоречие между политической властью еврея на практике и его политическими правами есть проти-*

воречие между политической и денежной властью вообще. В то время как по идее политическая власть возвышается над денежной властью, на деле она стала ее рабыней».

Христиандын жана еврейдин карама-каршылыгын динден көргөн Бауэрден айырмаланып Маркс христианчылык менен еврейчиликтин жалпылыгын айтат. Экөөнү бир эле «**еврейчилик**» деген термин менен берет (айтса, биз да «еврейчиликте» ушул Маркс батырган мазмунунда колдонуп жатабыз). *«Христианство возникло из еврейства. Оно снова превратилось в еврейство...»*. Жогоруда ал еврейчиликте «антисоциалдык элемент» деген дедик. **Ооба, элемент, бирок эң башкы аныктооч жана кыймылдаткыч!** Ушул күч - Дүйнө облигин мүлдө өзгөртүп бараткан, өз ыңгайына ороп, чулгап, өз менталитетине боеп, чылап... Же Маркстын сөзүнчө: *«еврей эмансипировал себя еврейским способом, он эмансипировал себя не только тем, что через него и помимо него деньги стали мировой властью, а практический дух еврейства стал практическим духом, духом христианских народов. Евреи настолько эмансипировали себя, насколько христиане стали евреями»*. Демек адамды чындап саясий эмансипациялаш үчүн аны мүлдө баарын акыры кулдур кулга айлантап тынаар акчанын бийлигинен куткарып чыгыш керек. Сүткорлуктан (демек турмуштагы реалдуу еврейчиликтен), акчанын адамды баардык, анын ичинде алиги «табигый» аталган укуктарынан да ажыратып тебелеп тепсеп турган зомбулугунан ажыратыш керек. Ошондо гана адам, мейли, ал немиспи, еврейби, аа карай чыныгы азаттык алат.

Маркс адамзатты еврейчиликтен ушундайча эмансипациялайт, арийне теорияда. Аал, практикада ал кийин, белгилүү деңгээлде, СССР аталган бир зор державанын мисалында ишке ашты. Ооба, белгилүү деңгээлде... анткени **еврейчилик социализмде сүткор духунан ажыраганы менен егова духунан эч качан ажыраган эмес эле. Ажырабайт да экен!** Ошол дух Сырткы Дүйнөгө үналыш жаңырып, Маркстын арбагы менен да чабыша отуруп, акыры анын асыл, аздек идеясынан да өч алып тынды. Социализмден – СССРди кайра жыгып, социалисттик туташ системаны кыйратып! Ушинтип Бауэрдин философиясында да чындыктын зор данеги катылып жатканын мезгил көрсөттү. Евреизмдин чындыгы, көрсө, Бауэр-Маркс экөө тең бириккен чулу тогоолдо экен... Бул эми өзүнчө кең сөз...

Биз кайрадан анда бизге зарыл «Адам укугу», «Граждандык коом» түшүнүктөрүнө кайрылалы. «Адам укугун» Бауэр кандай түшүнөөрүн айттык бая. Ал эми Маркс аны мындай тастыктайт. «Адам» деле ошол эле граждандык коомдун бир мүчөсү. Бирок «адам» деп бөлүнүп айтылганы, бул анын эч ким менен иши жок, өзү менен эч кимдин ишин да болтурбаган терең эгоизми менен шартталган. Эсеби, **гражданин менен мамлекеттин иши болот**, ал эми **адам менен граждандык коомдун гана иши бар**. *«Так называемые права человека, в отличие от гражданина государства суть не что иное как права гражданского общества, т.е. эгоистического человека, отделенного от человеческой сущности и обязанностей»*, - дейт Маркс.

Мына ушул мамлекет, коом кызыкчылыгын уруп койбой керт кызыкчылыгына гана үлүлдөй камалып алган «**адам**» (муну бизде «куу пенде» дечү беле, эки маанисинде тең) өзү мамлекет ичинде жашап туруп, өз милдетине келгенде өлүмүш боло калып, астейдил анткор аңкоосунат: *«эч кимиң, мамлекетиң да кийлигише албас кудайым берген табигый укугум бар»* дейт. Ушинтип куу купшундайт. Анын ошол табигый жана ажырагыс укуктары, мисалы, 1793-жылкы кабыл алынган «Адам жана гражданин укуктарынын декларациясын-

* Маркс К. «К еврейскому вопросу». Соч. 1 т. Мындан кийинки мисалдар да ушундан алынды.

да» мындайча жаңырат: «Теңдик, Эркиндик, Коопсуздук, жана Жеке Менчикке укук». Кооз аныктамаларга чулганган бул укуктардын чыныгы жүзү кандай? Маркс мындайча чечмелейт.

«Право человека на свободу основывается не на соединении человека с человеком, а наоборот обособление человека от человека. Оно - право этого обособления, право ограниченного замкнутого индивида (б.а. макулук укук). Практическое применение права человека на свободу есть право человека на частную собственность. Оно - право своекорыстия. При помощи понятия безопасности «гражданское общество не поднимается над своим эгоизмом. Безопасность, напротив, есть гарантия этого эгоизма».

Ошентип «адамдын укуктары» дегениң чыныгы аңтара маңызында эгоист адамдын өлүп баратса да өз чегинен - чээнинен тап жылбаган ташмелтей кызыкчылыгынын жыйындысы болуп чыгат. Андыктан Маркс: *«Человек гражданского общества есть индивид (макулук)»* дейт б.а. **ал мамлекеттеги гражданиндин мазмунунан алда канча пас турат.** Албетте, Марксты ал өзүнүн таптык позициясынан чыгып саал ашыра айтып салган деп айыптоочулар да табылат. Бирок ушунун эле өзүн өз мезгилиндеги «Укук» илиминин атасы дээрлик Гегель да андан мурда эле айткан: **«В гражданском обществе каждый для себя цель, все остальное для него ничто, индивиды в качестве граждан этого государства-частные лица, целью которых является собственный интерес».**

Ушинтип эми эмне үчүн еврейчилик «адам» деген түшүнүктү «гражданинден» ажыратып, айырмалуу мазмундап чыккандыгынын түп себебине да жакындап келдик. **Көрсө «адам» деген атка жамынып, «табигый укук» дегенди калкан кармап еврейчилик түбүндө өзүнүн жеке байлыгын ажыратып, башын ачып, кол тийгис коргоп, чылк коопсуздап чыккан экен.** «Адамдын укугуна» дамадат эриш-аркак айтылган «граждандык коомдун» маңызында дал ушул өзөктүү еврейчилик жатыптыр. *«Еврей в качестве особой составной части гражданского общества, есть лишь особое проявление еврейского характера гражданского общества. Гражданское общество из собственных своих недр постоянно порождает еврея. Практическая потребность, эгоизм - вот принцип гражданского общества... и он выступил в чистом виде, как только гражданское общество окончательно породило из своих собственных недр политическое государство. Бог практической потребности и своекорыстия - это деньги...».* Ал эми акча жана сүткорлук уюган жерде улутуң бир, немиссиңби, еврейсиңби, айырмасыз: *«Еврейство достигает своей высшей точки в гражданском обществе, но гражданское общество завершает лишь в христианском мире».*

Жогоруда көрдүк, Гегель, Бауэр, Маркс туштарында «адам», «гражданин» «мамлекет» - «граждандык коом» түшүнүктөрү негизинен бирдей мазмундалган. **«Мамлекет-Гражданин» деген маани «Граждандык коом-Адам» деген түшүнүктөн бийик турган.** «Адам» деген маани индивид (макулук пенде) менен синоним угулган. Бирок мунун баары али кантсе да бир мамлекеттин чегинде түшүнүлгөн. **«Милдетин» унутуп (милдет гражданинде болот) «укугун» гана билген, талашкан Адам - «адам-мита» же митекарын катары терс баа алган, бааланган.** Бирок ошол «адам» кийин андай деле макулук болбой чыкты. Маркс айткандай граждандык коом өз тулкусунан саясий мамлекетти бөлүп чыккан сайын анын алиги өлүмүш болуп көрүнгөн «айыпсыз», «саясатсыз» эгоизми өз жүзүн жашырбай

жыпжылаңач чыкты. Акчанын араандуу бийлигинде баарын өз алдына салып жайдак айдап чыкты. Жайлап чыкты! **Баягыдай бир гана мамлекеттин чегинде эмес эми мамлекеттердин кыйырын аттап, чегин жоюп, жойлоп - мойноп чыкты.** Бардык саясатты жасап чыкты. *«Деньги - это ревнивый бог Израиля, пред лицом которого не должно быть другого бога. Деньги низводят всех богов человека с высоты и обращают их в товар. ... Деньги-это отчужденная от человека сущность его труда и его бытия; и это чуждая сущность повелевает человеком и человек поклоняется ей»* (Маркс). Устү-үстүнө үйүлгөн үстөгү аркылуу. Тукумдап тууган проценти аркылуу. Улуу сүткорлук аркылуу! Евреизмдин туундусу...

Ушинтип, бая оболу «ГРАЖДАНИНДЕН» пас турган (сыган) «адам» (макулук пенде) айланып келип кайра анын башына чыкты. Мурдагы «адамдын жана гражданиндин укуктары» («милдети унутулуп» калган) деген тең таразалангансыган түшүнүктө **акцент «АДАМГА»** оошту. Реалдуу УКУК түгөлү менен АДАМГА өтүп аны аткаруучу милдет (алиги «унутулуп» жазылбай калган) гражданинде калды. **«Укукчул Мамлекет», «Граждандык коом» деген сырты зымырайган, ички философиясы тымызын бүтүндөй өзгөрүлгөн жаңы мазмун жаралды.** Жылма философиялык - практикалык төңкөрүш жүрдү... Мындай Укукчул Мамлекетте, Граждандык Коомдо укуктун эң башкы ээси («источник права») укугу интернационалдашкан (анткени ал «табигый», аны «кудай берген») Адам болуп чыгат да, ал эми мамлекет, Эл, б.а. баардык гражданини кошулуп туруп (гражданин мамлекеттин ичинде гана болот) анын таманы алдында калат. **«Адам укугу элден, мамлекеттен бийик» деген маани ушул...** же мунун экинчи бетин окуганда: «еврейдухтун алдында эл, мамлекет милдеттүү» дегенге келет. Кайгалайм, бул процесстин баары, али, бая айтылгандай бир мамлекет ичинде, же бир эле убакта бир нече мамлекеттердин ичинде бирдей жүрүп олтурду. Тарых аренасында алиги эгоизм, сүткор капитал (*«капитализм в сущности есть порождение еврейского духа» В.Зомбарт*) дүйнөлүк империя-империализмге айланганга чейин. Ал качан гана империяга айланган ченде алиги гражданиндин башына чычып чыккан АДАМ эми дүйнөлүк гражданиндердин, мамлекеттердин башына чапчаң суурулуп чыгып шарт ДҮЙНӨЛҮК АДАМГА айланды. Трансконтиненталь кудурет күттү. Кудайга барабар! ДҮЙНӨЛҮК АДАМДЫН УКУГУ! Эми баягы **«адам укугу элден, мамлекеттен бийик»** деген бир мамлекет ичинде салынган ураан **«ДҮЙНӨЛҮК АДАМДЫН УКУГУ элдердин мамлекеттердин укугунан бийик»** деген дүйнөлүк мазмунга айланды. Эми мунун экинчи бетин окуганда: **«еврейдухтун алдында элдер, мамлекеттер милдеттүү»** дегенге келет. Азыркы заманда алсыз жаш мамлекеттерге алдуу Батыш тарабынан «Адам укугун» элден, мамлекеттен бийик жар салган, «граждандык коом» уңгусуна чөккөн (негизине алынган) системаны курдурууга (ичтен жеңип алууга!) аянбай «жардам берип» жатканы ошол, эң демократиялуу конституцияларды (же биздин АДАМ алдындагы милдеттенмелерибизди) жазышып, эң билимдар эксперттерди консультант шайлашып, коом турмушунун баардык жагдайын «демократташтырышып», эл - мамлекеттик менчиктин өзөгүн жеке менчиктештиришип, «демократиялык аралчаларды» курдурушуп, ушул ыңгайдагы лидерлерин улуу даңазалап... Нетесиң, Батыш эксперттери «баа-а» мактаган эң демократиялуу Конституциябыздын талуу тамырларында ушул ириң - мина булкулдап уюп - бугуп калган, бир - акылдуу, жакшына жана кыйтыр еврейдин» колу менен

билги орнотулган, расса чачылып, чүмбөттөлүп... Ага төмөндө арналуу токтолобуз. Ага чейин бир лирикалык чегиним зарыл.

Биз жогору жактарда: «мурдагы адамдын жана граждандын укуктары...» деп айтканбыз. «Мурдагыны» чечмелей кетүү орундуу. Элдин жакшысы, жаманы болбойт. «Кудай сүйгөн өзгөчө» же «кулдукка гана жаралган өзгөчө эмес» да эл болбойт. «Эл» деген түшүнүк кайсы жерде, качан да болсо ыйык. Аал демек, темага ылайык сөзгө алынган еврей же христиан дүйнөсүнүн, анын жаркын инсандарынын жаамы адамзат прогрессинин өнүгүшүндө ойногон орошон ролун эч ким тана албайт. Сыймык менен айтат. Башканы койгондо да, өзү еврей Маркстын, асыл Маркстын, эсил Маркстын өзү эмнеге тең, Моисейден канча артык керек болсо! Демек «адам» деген ыйык түшүнүк менен акыл эсти былгы манипуляциялабай, аны чыныгы эркиндикке, теңдикке, коопсуздукка алып чыгыш үчүн эчен-эчен алтын баштар сайылып, канча жан курман чалынып барган жаркын умтулушка, салабат! Дээрлик бир мезгилде кабыл алынган «Укук тууралуу билль» (АКШ 1794-ж.) жана «адам жана граждандын укуктары тууралуу декларацияда» (Франция 1789-ж.) ошондой изги умтулуштун изи да дайын турат. Эсеби, 1791-жылкы АКШда кабыл алынган «Адам укугунун декларациясында»: «Свобода есть право делать все то, что не вредит другому» деп жазылган. 1793-жылкы декларацияда: «Свобода есть принадлежащее человеку право делать все то, что не наносит ущерб правам другого» делген. Ал эми 1795-жылы үчүнчү жолу редакциядан өткөн декларацияда **адамдын «укугу»** гана эмес **«милдети»** да жазылган. Б.а. ал «адамдын жана граждандын укуктары менен милдеттери» деп расмий аталып 22 статьяда укугу, 9 статьяда милдети белгиленген. Көрүнүп тургандай мында «Укук» жалаң Адамга өтүп, «милдет» граждандын калып кеткен эмес. Чулу турган. Кийин гана 1948-жылы БУУ тарабынан жамыга белгилүү «Адам укугунун жалпы декларациясы» кабыл алынды, милдети жок...

Демек биз чыныгы еврейдин, чыныгы христиандын «Тооратта», «Инжилде» жазылган чыныгы гуманисттик идеяларынын өзүн жокко чыгарып сүткор капиталдын торунда башка мамлекеттерди кул кылууну максат кылган арам күчтү айыптайбыз. Еврейдин да, христиандын да ичиндеги башка элдин башын жутмакчы болуп быгышкан былгы духту айыптайбыз. Экөөнүн ушу биримдигин кыска, түшүнүктүү болсун үчүн мындан ары айырмалап **«еврейхрист»** деп атайбыз. «Еврейхрист» - Маркстан жасалган термин. Эпиграфта айтылгандай акча мөөр баскан еврей духу христиан духу менен иришип кеткен, Батыштын эгоменталитетин түзүп...

Теория, документтер ушундай. Бирок практикада Батыштагы айрым кубаттуу чөйрөлөр азыр декларациялардагы мындай изги умтулуштардын идеясынын өзүн кунсуздап аны тетири миздеп, башкага каршы универсал курал кылып алганы да жашырын эмес. Бул баягы «Адамга» жашынган еврейхристтин Эгодуху экени белгилүү. Андыктан аа кайчы дүйнөлүк маанай да улам күч алып барат. Айталы, азыркы тапта Азиядагы ири лидерлердин бири, Малайзия премьерин Мохатхир Мохаммеддин «Адам укугунун жалпы декларациясын» кайра карап чыгуу тууралуу демилгеси АСЕАН тобунда, Кытай ж.б. Азия мамлекеттеринде кызуу колдоого ээ болууда. Азия мамлекеттери колониалдык абалда турганда алардын катышуусуз жана Азия дүйнөтаанымын эсепке алуусуз түзүлгөн мындай Декларация кыйла жеринде бизге жат деп жатышат алар. Демек алдыңкы жылдарда «адам укугу» дүйнөлүк коомчулук тарабынан кайрадан козго-

луп, ар жаш мамлекет өзүнүн ыңгай - табиятына (менталитетине) ылайык сырт кысымсыз чыныгы укукчул мамлекеттерин куруп барууга шарт ачылаар.

Эмесе биз да «Азиячылык» деп аталган дүйнөтаанымга негиздеп чыныгы «Улуттук укукчул мамлекетти» кура алабызбы? Алдэ ... эгемендиктин түбүнө эртеңки күтүлгөн референдумда жетип тынабызбы, АДАМГА жашынган ЕВРЕЙХРИСТКЕ Ата-Журт - Жерди берип, түбөлүккө...

II.

Эми «АДАМДЫН» түпкү маңызы ачылган соң теория, философиядан кайтып Конституциябызга келели. Конституциядагы эң башкы маселе Жер тууралуу статьяны өзгөртүү сунушталып жаткандыктан башкы сөзүбүз ушу тууралуу. Эмесе бу маселенин эң башына-Конституциянын концепциясы аныкталган учурга кайрылууга туура келет.

Долбоорду талкууга салып жатып ЖК сессиясында Президент А.Акаев анын башкы маңызын мындайча мүнөздөгөн эле: «социально ориентированная рыночная экономика, **демократизация всех сфер общественной жизни, в основе которой лежит обеспечение прав и свобод человека, - вот основные составляющие того общественного строя, который мы хотим утвердить в Кыргызстане**». Докладчы андан ары «Адам укугу жана эркиндигинин маңызын мындайча баяндаган: «... **человек по своей сущности и предназначению выше государства, что как субъект он первичен, в то время как государство по отношению к нему вторично. Действительно, многие права и свободы человека проистекают из самой его природы, носят естественный характер и даны ему свыше. Государство должно признавать их, регламентировать их осуществление, но ни в коем случае не может лишить человека этих прав, ибо не оно предоставило их ему. Советская конституционная система такого подхода, как вы понимаете не знала. Между тем именно в этом, а ни в чем ином, как я уже говорил, суть истинной демократии**» («СК» 14, 4, 1993-ж.). Бул, бая сөздүн эң башында айтылган **«Конституцияны ким, кандай окуйт»** деген ойдун өзөгүн жарытат. Б.а. Батыш ыңдайдагы «укукчул мамлекет», «гражданыч коом» маңызы ушул. Баягы еврейхрист чындыгы. Акылдуу, кыйтыр кеңешчи левитиндердин почерки. Адамдын саясий, социалдык, биологиялык аспектилерин атайлап чаташтырып, акыл эсти былгы манипуляциялоо. **Ошентип, Сырткы Адамды элден мамлекеттен бийик койгон баягы еврейхристчил Эгофилософияга жол чабуу.** Бирок Президент текстине канчалык: **«человек первичен, государство вторично»** деп кирип алганы менен, укук ээси Адам деп өзүнө ууру ыңгай ачаар «укукчул мамлекет», «гражданыч коом» (б.а. еврейхристчил) үчүн эмне талап кылынса ошонун баарын Конституциянын «адам укугу» ж.б. бөлүмдөрүнө ууру шыкап жазып бириндетип чачып салганы менен, баары бир Адам өзүнө акыр аягына чейин өзү каалагандай жол чаба албай калды. **«Жер мамлекеттин гана менчиги. Ал сатылбайт жана сатылып алынбайт»** деп жазылып кетти. АДАМ таш капты.

Ошентип абай бакканга **азыр биздин Конституцияда эки уюл күч бирин-бири тиктеп, тооруп, марашып турат.** Алар - бир жагында еврейхристчил адам укугу, Конституциядагы 4 ст. 1 п. менен тымызын чырмалып алган. Жана ага ал каалагандай толук эркиндик бербей жолун торогон эки гана статья. Биз көзүбүздү ирмебей күн түн тийкип тиктеп кайтара турган эки - ак статья, үч пункттан турган. Биздин Манасыбыз, Кураныбыз! Алар:

Биринчи: 1 ст. 3п. «Народ Кыргызстана является носителем суверенитета и единственным источником государственной власти КР».

Экинчи: 4 ст. 2 п. «В КР земля, ее недра, воды, воздушное пространство, леса, растительный и животный мир, все природные богатства являются собственностью государства». 4ст 3 п. 2 «В случаях и размерах установленных КР, земельные участки могут передаваться в пользование гражданам и их объединениям. Не допускается купля-продажа земли».

Аталган эки статья бирине бири ийин тиреп ичкертен колдошуп турат, бирок мунун ичинен дагы чындап үнүлө карай келгенде Мамлекетти, эгемендикти, бүткүл Конституцияны солк эттирбей коргоп кармап турганы соңкусу - **Жер** статьясы. Эгер Жер жеке менчикке чыкса анда **1ст. 3 п. тек карандай жалпы декларацияга, ал эми «эл», «эгемендик», «мамлекеттик бийик» деген калдайган түшүнүктөр кагаз арстанга айланат.** Күчү жоголот. Реалдуу күч анын каршысындагы **бардык укугу ар бир статьяда мыктай кагылып конкрет бекемделген АДАМ-ЕВРЕЙХРИСТКЕ өтөт, бөлчөктөлүп бөлүнгөн жеке менчик жер аркылуу.** «Мага оймоктой тешик бергиле ойронун өзүм чыгарам» деген агылчын хулигандын айтканы бекер эмес. Жерди жеке менчикке чыгаргыш үчүн сырткы күчтөр Конституция талкууга салынган биринчи күндөн баштап, кийин Конституция бекиген соң да ар кыл айла амал менен тынымсыз, тынымсыз бир тынымсыз тымызын канчалык жанталашып келаткан себепин эми билдиңизби. Арийне, биздин айрым укук булагын улут философиясынан көрө албаган тайыз укук таануучулар, делбетап батышчыл демократтар «жер чет мамлекеттиктерге эч качан сатылбайт!» деп атайын каз-катар закондорду чыгарып салсак болот» деп эрдемсишет. Эсеби, бир кездеги министр Талгарбеков ушинтип таң калтырган: «*Жер тууралуу ар бир сүйлөмдүн түбүнө чет элдиктерге сатылбайт*» деп шыкыратып мина шыкап салбайбызбы» деп куудул купшундаган. Болбойт! Сала албайсың! Ыйласаң да, туйласаң да. **Биз мында көнүмүш «мамлекетчил» советтик психологиядан чыгып атабыз, «укук башаты мамлекет, мамлекет баарынан бийик - ыйык» деген позициядан ойлонуп атабыз. Ал эми «укукчул мамлекет», «граждандык коомдо» андай болбойт, мында бир гана «Адам» бийик.** Демек жер жеке менчикке чыкса анда эми башка психологияда ойлонууга туура келет, «адам мамлекеттен бийик-ыйык» деген режимге түшүүгө туура келет. «Эл аралык жалпы (публичное) укук» менен гана эмес «Эл аралык жеке укук» менен ишибиз чыгат. Бияк өзүнчө бир чытырман жыш, аярлабасаң жутуп тынаар...

Дегеле байыркы Рим заманынан бери «Укук» илиминин башын мүлжүгөн Батыш, артыкча кээээги «АДАМ УКУГУ» араанын ачкан кезеңден бери укуктун не бир айла - амал түрлөрүн иштеп чыгып койгон. Бирине илинбесең экинчиси чалат, аа чалынбасаң үчүнчүсү даяр, баардык механизми так иштелип койгон. Адисти угалы. М.М.Богуславский минтет: «*Отношения между государствами - сфера международного публичного права, в то время как отношения между юридическими лицами и гражданами государств-сфера международного частного права... Основными субъектами международного публичного права являются государства. В международном же частном праве основным субъектом является не государство, хотя государство и может выступать в этом качестве, а отдельные лица - физические и юридические... Бывают случаи, когда и государство как таковое становится су-*

бъектом соответствующих отношений (т.е. международного частного права. Ч.Ө.) (13.). Ошентип бир мамлекет экинчи мамлекеттеги өзү көз каранды юридикалык тарап, же жеке адам менен келишимге чыкканда анын деңгээлине түшүп келет. Экөөнүн укугу горизонталдашат, б.а. бап барабарлашат. Муну экинчи бир адис В.О. Мишунский жогоркудан да так айтат: «**Государство в сфере частного права действует как частное лицо**» (47.82).

Дагы, «Эл аралык жеке укуктун» илмекайып мындай касиети бар: «*Международное частное право тесно связано с международным публичным правом. Международное частное право, согласно господствующей концепции (б.а. Адам мамлекеттен бийик-Ч.Ө) это составная часть внутренней правовой системы каждого государства*». Бул идеяны биз Конституциялык деңгээлде моминтип мыйзамдаштырганбыз: «**Ратифицированные КР межгосударственные договоры и иные формы международного право являются составной и непосредственно действующей частью законодательства КР (12 ст.)**».

Демек, МВФ, МБ өңдүү жана башка финансы уюмдары, юридикалык тараптар менен келишимге чыккан Кыргыз Республикасы Мамлекет катары эмес Талгарбеков, Чыңгышев, Сааданбеков, Сарыгулов д.у.с. жеке адам же алар баштаган фирма катары гана чыгат. Эми эгер жер жеке менчикке чыгаар болсо, мисалы, Талгарбековдун таш талканы чыгып, дароо ошол мүнөтүндө Жери, Мамлекети менен кошо сатыла баштаган болот. Анткени биз мамлекетти эмес, Адамды андан бийик туткан «Укукчул мамлекет, Граждандык коом» принцибин таңуулаган күчтүү дүйнөнүн эрежесин кабыл алганбыз, жарыя салганбыз. Эсиңиздеби, баягы Президенттин айтканы: «*человек... как субъект первичен, выше государства... Государство вторично... Государство должно признавать их...*», б.а. Адамдын жеке менчикке укугун. Эгер Жер жеке менчикке чыгаар болсо бул укук дароо автоматташат!

Конституциядагы 1ст 3 п., 4 ст. 2,3 пункттардын Курандай ыйык кудуретин эми туйдуңузбу. Эгер эми ушундагы Жер статьясы жеке менчикке өзгөрсө анда жана айткандай 1 ст. 3 п. өзүнөн - өзү турган жеринде жокко чыгат, өлөт. **Эл суверендүүлүктүн ээси болуудан калат. Жер аягынан тайыйт, биротолу. Конституцияда бардык укугу конкреттелген АДАМДЫН реалдуу укугуна орун бошотот.** Жердин ЮРИДИКАЛЫК ЭЭСИ алмашаарга кең даңгыраган жол ачылат. ЕВРЕЙХРИСТКЕ өтөт. Бая агылчын хулигандын: «мага оймоктой тешик калтыргыла ойронун өзүм чыгарам» дегени ушунда турмушка ашат. **Бул деген Конституциялык жылма төңкөрүш жана эгемендикке жай өлүм, чекит (!) деген сөз, эгер 4-ст. өзгөрөөр болсо.** Аал, азырынча туу ураанда салынган: «ата-бабалардын осуяты», «улуттук мамлекет идеясы» менен Конституция ичине реалдуу чыккыс орноп алган Адам «Укукчул мамлекет», «Граждандык коом» идеясы тик марашып турушат. Ортодо Жер-тараза.

Жогорто «Мамлекеттик төңкөрүш» болот дедим. «Суверендүүлүктүн ээси Эл» деген түшүнүк кагаз арстанга айланып, реалдуу укук Конституцияда бар укук - эркиндиги бүт конкреттелген сырт Адамга өтөт дедим. Эмесе кай бир «демократ» укук таануучулар мени доого жыкпашы үчүн мындан ары Конституциянын статьяларына конкрет кайрылам. Карапайым дыйкандын - «гражданиндин» өзүнө түшүнүктүү болсун үчүн «АДАМДЫН» ордуна мен эми Марксчыл термин - «еврейхристти» колдономун, бул үчүн жумурткадан кыр издеген сынчылар мага жаңы «антисемит» же «сиончу» жарлыгын тага

салбастыр. Биз, байыркы көчмөндөр, миңдеген кылымдык тарыхыбыздан бери бул эки дарттан бийик келгенбиз, таза калганбыз, эми да бийик, тазабыз. Бул үчүн сыймыктанабыз. Эгер аталган термин менен эми ишибиз чыгып атса, ал - Конституция-Жүрөгүбүздү мыжыккандан чыккан кан... Эмесе «адам укугу» бөлүмүнүн эң аягына жашынып туруп алган тагдыр чечээр статьяны алдыңкы планга алып чыгып ушул учукта калганын жандыралы.

19 ст.1 п. КР де жеке менчик (демек Жерге да) адамдын (еврейхристтин) ажырагыс укугу катары таанылат жана гарантияланат.

19 ст.2 п. Жеке менчик (демек еврейхристтин Жерге жеке менчиги) кол тийгис. Эч ким (еврейхрист) себепсиз ыктыярсыз өз менчигинен (Жерден) ажыратылбайт. Сот чечими менен гана алынып салынышы мүмкүн (ээсинен жеке менчикти ажыратаар эч бир себеп да болбойт. Ал кол тийгис ыйык. Демек биринчи сүйлөмдөн башканын баары жазгырык).

19 ст.3п. КР де мурастоо укугу (еврейхристтин жерди өз тукумуна мурастоо укугу) мыйзам аркылуу («Эл аралык жеке укук») корголот жана сакталат.

15 ст.1 п. Достоинство человека (еврейхриста) в КР абсолютно и непроизводно.

15 ст. 2п. Ар бир адамдын (еврейхристтин) негизги укугу (жеке менчикке, анын ичинде жерге) жана эркиндиги өзү төрөлгөндө эле кошо жаралат, алар түбөлүк ыйык, ажыраткыс, мыйзам жана сот аркылуу корголот... (мунун ичинде «Эл аралык жеке укук мыйзамында, сотто»).

15 ст. 4п. КР де адам (еврейхрист) укугу менен эркиндиги дайыма жүзөгө ашып турат (Жерге жеке менчикке укугу да, КР ратификациялаган), мыйзамдардын маанисин, маңызын жана колдонулушун аныктаган да так ушул...

16 ст.1п. КР де адамдын (еврейхристтин) негизги укуктары (баягы Жерге жеке менчикке) жана эркиндиктери таанылат жана гарантияланат, адамдын (еврейхрист) укугу боюнча жалпы принциптерге, эл аралык укук нормаларга (демек «Эл аралык жеке укукка») ылайык...

16.ст 2 п. КР де ар бир адам (еврейхрист) ... менчик күтүүгө (демек жерге да) ага ээлик кылууга, аны пайдаланууга жана өз калоосу менен жумшоого (б.а. алып, сатууга) укуктуу.

17 ст. 1п. КР де адамдын (еврейхрист) укугу (демек жерге да) менен эркиндигин жокко чыгаруучу же алардын маанисин кемсинтүүчү мыйзамдар чыгарылууга тийиш эмес.

Ушундай. Мунун баары бир гана «адам укугу» бөлүмүндөгүлөр. Конституциянын дагы башка жерлеринен ууру жыртыктар дагы да табыла берет. Айталы, «граждандар» бөлүмүндөгү 14 ст. Мында чет элдиктерге жана граждандыгы жок адамдарга мыйзам келишимдерге ылайык биздин граждандар пайдаланаар укук, эркиндиктер берилген, арийне, милдеттери да жүктөлгөн. Бирок **«милдет» граждандар кала берет, укук адамга өтөт.**

Эстүү окурманда эми суроо туулат. Туулбай койбойт: «бу деги кимдин Конституциясы, кимге арнап жазып алганбыз?» Өзүбүз эле кабыл алганбыз, өзүбүзгө эле арнап жазганбыз. Баары көз алдыбызда өттү. Бирок ушерде көңүл бураар бир өтө орчун жагдай бар. Ал философиялык, психологиялык фактор жана андан берки мезгил аралыгы. Конституцияны кабыл алып жатканда депутаттар да, бияктагы биз да **жеке менчик** деген түшүнүккө ал кезде **«Жер» эмес «мүлк» (имущество)** деген гана маани мазмун батырып маңыздаганбыз. «Адам укугу» статьяларына чейин (катар №15)

адегенде «Жер» статьясын (катар №4) караганбыз аны жападан жалгыз «Мамлекетте» деп гана маңыздаганбыз. Ал «сатылбайт жана сатылып алынбайт» деп туптунук акылда туруп бадырайтып жазганбыз. **Демек Жер статьясын талкуулагандан соңку «адам укугу» бөлүмүндөгү адамга жеке менчикке берилген укук ал бир гана, кайталайм, жападан жалгыз гана, (исключительно) «мүлк» деген түшүнүккө гана жайылылат, эч качан «Жерге» эмес!** Мунун айкын күбөсү «адамга» жеке менчикке укук берген дал 19-статьянын өзү. Анда минтип кашкайып жазылып турат. 19 ст. 2 п. **«Менчик - кол тийгис. Өз менчигинен себепсиз эч ким ажыратылууга тийиш эмес. Менчик ээсинин ыктыярсыз аны МҮЛКҮНӨН ажыратууга соттун чечими боюнча гана жол берилет».** Дагы: «Жер» статьясына, эгерде ал бериле турган болсо, ошондо да: **«Граждандардын жана алардын бирикмелерине гана берилиши мүмкүн»** деп анык, таасын, так жазылганын айтканбыз. (4 ст. 3п).

Мына ушул психологиялык, философиялык, укуктук факторлордун баарын эсепке албай туруп, **Конституциянын бардык статьяларын кайрадан комплекстүү бир тутумда карабай туруп** (анткени «Жер» тууралуу статьянын оңдолушу бүткүл Конституцияны кандай нуска өзгөртүп салаарын, андагы статьялар аабалкы маанисинен кандайча таптакыр башка, карама-каршы мааниге ээ болоорун, демек Конституциялык жылма ички төңкөрүш жүрүп өтөөрүн көрдүк) **бир - ак статьянын контекстен бөлүнүп талкууга салынышы Конституциянын концепциясына кайчы көрүнүш жана ал УКУКТУК жагынан алганда мыйзамсыз.** Демек мыйзам долбоорун референдумга алып чыгуунун өзү да мыйзамсыз. Конституциялык Сот бу тууралуу өз оюн айтууга тийиш.

Эстүү окурман эми да байкабай койбойт, Конституция долбоорунун да тээ түбүндө эле эмне үчүн ушундай структура, композицияда даярдалганын, мисалы «адам жана гражданин» бөлүмдөрү Президент ЖК, Өкмөт, Сот, ж.б. бөлүмдөрдөн мурда жайгашканын, адамдын укугу жеке менчикке эмне үчүн мынчалык универсалдашканын жана ар жерге чебер чачылып катылганын, ж.б. Мунун баарынан баягы кеңешчи акылдуу, айыпсыз кыйтыр еврейлердин сыртка быгышкан былгы почерки таанылат. Кайриет, Элдин касиети, мамлекетчил депутаттардын акылы бу куулуктан бийик турган экен ошондо. «Жалпы адамзатка тиешелүү ыймандуулук принциптерге» кайчы келбеген демократиялуу Конституция кабыл алыптырбыз. Ал азыркы турушунда Эл аралык укук нормаларына жана эң башкысы БУУ тарабынан кабыл алынган эл аралык башкы документ «Адам укугунун жалпы декларациясына» (1948) толук дал үндөшөт. Ал эми адамдын жеке менчикке укугуна келээр болсок:

1. **«Каждый человек имеет право владеть имуществом как единолично, так и совместно с другими».**

2. **«Никто не должен быть произвольно лишен своего имущества» (Декл. 17-ст)** деп гана таамай айкын жазылган. **Ал эми Жер - буюм-мүлк эмес.** Демек бизде жерди жеке менчикке чыгартууга тымызын кысым кылгандар, же «акылдуу, кыйтырлар» адамдарды ынтымак ырашкерде түшүнүшүп жашоого үндөгөн Декларациянын башкы идеясынын өзүнө чыккынчылык кылгандар. «Адам укугунун» маңызынын согуштан соңку бир тепкич өскөн, жаңырган философиясын кериге тарткан кедерлүү еврейхристтер. Бирөөнүн жерин «мыйзамдаштырып» ээлегиси келгендер. «Адам жана гражданин укугунун биринчи декларациясы» (Франция 1789-ж) андай сырткы кернээтке ачык тыюу салган: **«Целью**

всякой политической ассоциации является сохранение естественных и неотъемлемых прав человека; этими правами являются свобода, собственность, безопасность и **сопротивление угнетению**. «Свобода состоит в возможности делать все, что **не вредит другим...**»

Эми жерди жеке менчиктөө маселесине келсек ага ар бир эл экономикалык гана эмес ириде философиялык, психологиялык, нравалык принциптеринен чыгып мамиле этилген. Мисалы, Бүткүл Ислам дүйнөсүндө Жер Кудайдын жаратман касиетинин ыйык натыйжасы (м; менчиги), ал адам тарабынан сатылбайт, сатылып алынбайт, шарият тыюу салган. Кытай, Вьетнамда жер социалисттик менчикте туруп эле рынок мыйзамдарына жуурулуш иштеп, дүркүрөп тез өнүгүп баратышат. Жердин сатыкка чыгышы элдин пейил куюн, табиятын, жашоо философиясын, психологиясын таптакыр өзгөртөт, улут жок болот деп руханий аспекттен мамиле этишет алар. Японияда жерге жеке менчик АКШнын күчтүү кысымы алдында кирген. Түркияда жер адеп жеке менчикке чыкканда андан ириде психология, менталитети аа даяр, жетик армян, грек улуттары кыргыйдай ыкчыл пайдаланган. Ал эми али руху жоокер, көчмөн психологиядагы биздей басым түрк көпчүлүк тагдыр чечээр утулушта калган. Яшар Кемалдын «Миң букалар афсаанасы» деген романы дал ушул ыза, ый тууралуу. Эми эң акырында рынок мамилелеринин түпкү атасы саналган еврейлердин өзүнө келсек, кечээ 1948-ж. алар Израиль мамлекетин түзүшкөндө жерге жеке менчикти токтотуп салышкан. Азыр Израилде жердин 96 пайызы мамлекет менчигинде, кибуцилер (бизче колхоздор) жемштүү иштейт. Жерге жеке менчик байыртан орногон Европа тарыхы, менталитети башка маселе. Аны кийин Конституциялык нормага салышканда да көп Батыш мамлекеттеринде жерди сыртка чыгарып кетээр мүмкүндүктөр жокко чыгарылган. «Жер-өзгөчө менчик» (исключительный) катары маңыздалган, имуществу ж.б. чеги так ажыратылган.

Эми кыргыз психология-философиясына келсек, **Жер - Ата Журт. Мамлекет негизи.** Жер байыркы баба хунн каганы Модэ айткандай: «Жер деген мамлекеттин байтүбү болот, байтүбүнө балта чапкан кайдан оңот. Башын! ...» деген ыйык чындык. Же кечээ эле эгемендик күнүндө Президент Акаев өзү мисал тарткан ый осуят:

*Кырдагы өскөн кырк кайыңдын ичинде,
Кайың барбы, кыргыз балта чаппаган.
Аты чыккан кырк өрөөндүн ичинде,
Өрөөн барбы кыргыз сөөгү жатпаган.*

Эмесе, Арбакты тепсешке болобу, Кыргыз!
Энеңди сатышка болобу, Эл - Журт!

Адам өз колу менен жасап, өз башы ойлоп таап алган нерсенин баарын сатса болот. Акыры Жерди сатууга болобу? Ал - Асмандын Теңи, Жубу. Теңириңди сата аласыңбы, Кыргыз!

Жерди жеке менчикке чыгармайынча толук кандуу рынок мамилелери түзүлбөйт деген сөз-миф! Бир катар өлкөлөрдө Жер мамлекетте туруп эле толук кандуу рынок системасында иришип иштеп жатканын айттык. «Жер жеке менчикте болбогон үчүн реформа тыгылып баштады» деген сөз да - калп! Эгемендиктин биринчи эле күнүндө али өндүрүш жана айыл чарба күчүндө эле кезде, ошондо эле жерге жеке менчикти киргизүү аракети күчтүү жүргөн. Көрсө, маселе башкада экен, сырткы күчтө, жерди ээлеште, марионетчил режим түзүштө экен. Геосаясатта экен... Ал Конституцияга кирбей калгандан кийин окуя кандайча өнүгүп жүрүп олтурду.

Ич - сырт эксперттердин катышуусу менен билги иштелген «КРдин социалдык - экономикалык өнүгүү стратегиясына» (1993 ж) кирди.

Жер 49 жылга пайдаланууга берилди, анан аны «пайдалануу укугун сатуу» маселеси чыкты.

49 жыл аздык кылды, ал 99 жылга узартылды. Ким 99 жыл жакшы өздөштүрүп иштесе, ага дагы 2-жолу 99 жылга узартып алууга артыкчылыктуу укук калтырылды. «Пайдалануу укугун» сатууга Президенттин указы чыкты.

Дагы ортодо: «Жергиликтүү өзүн-өзү башкарууга» башкы көңүл бурулуп, дүпүлдөп мында бир чогулуштар өттү. «Жоболор» чыкты. Анда кеңештерге, маам-министрацияга салыштырмалуу, артыкчылыктуу укуктар берилип кетти. Мунун философиясы да митаам жөнөкөй эле. Конституцияда «Мамлекеттик бийлик жана жергилик өзүн-өзү башкаруу бири-биринен **«ажыратылып»** калган (Конст. 7ст.). Жер эми ошо жоболор боюнча мамлекет бийлигинен чыгып, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун экономикалык негизи катары анын карамагына өтүп жаткан. Жерди мамлекет бийлигинен ажыратып кетүүнүн мындай да аракети көрүлдү. Мамлекеттен Адам, Гражданин бийик саналган философия режиминде, Гражданин коомдо мунун да арты опуртал эле («Каждый человек имеет право на гражданство» Декл. 15 ст. 1п. «Иностранцы и лица без гражданства пользуются в КР правами и свободами граждан...» КР Конст. 14. 2.).

Эми байкадыңызбы, «один хороший, умный, и хитрый еврей» кеңешчинин Конституцияга каткан миналарынын кандай универсал жана туруктуу жай иштээр жана ага кылычтай тик турган төртүнчү статьянын күчүн! Мамлекет негизин кармап турган, сактап турган, Көздүн Карегиндей! Ушул статья эми өзгөртүлмөкчү. Баса кандай? Окуп көрөлү.

4ст.1п «КР менчиктин ар кандай түрлөрү болушуна жана алардын бирдей негизде укуктук жактан корголушуна кепил болот».

Жок, жерге укук сырт Адамга кошо чыгып кеткен КР кагазда эгемен, бирок реалдуу турмушта марионет абалга келет. «Бирдей негизде укуктук жактан» мамлекет кызыкчылыгын коргой албайт. Анткени «эл аралык жеке укуктун» нормалары ички мыйзамыбызга анын составдык бөлүмү катары ургаал кирет. Ошол иштейт.

4.2. «КРде Жер, анын кен байлыктары, суулары ж.б. ресурстары Кыргызстандын элинин («Мамлекет» кайда? Ч.Ө.) жашоо тиричилигинин негизи катары пайдаланылат жана корголот».

Жок. Жер жеке менчикке (м: сыртка) бир чыгып кеткен соң, аны «Кыргызстан элинин жашоо тиричилигинин негизи катары пайдалануу жана коргоо» мүмкүн эмес. Анткени жеке менчик ээси өзү каалагандай «ээликтейт, пайдаланат, өкүм чыгарат». Өрттөп ийсе да өз эрки. Бул жеке менчиктин эч ким кийлигишкис, кол тийгис ыйык табияты.

4.2. «Жер жана жаратылыш ресурстары менчиктин жеке, мамлекеттик, коммуналдык ж.б. түрүндө болушу мүмкүн».

Дыйканчылыкка жарактуу жердин баары бөлүнүп бүткөн. Мамлекетте ансыз да калбады ал. Бөлүнгөн үлүш дароо бүт жеке менчикке өтөт. Бекер. Адегенде өзүбүздөгү күркүлдөргө топтолот жер, ирилешет. Анан ыңгай сааты чыкканда ипотека банктары аркылуу сырткы АДАМГА күрр жутулат.

4.2. «Жерге» жана жаратылыш ресурстарына менчик укугу граждандар, юридикалык жактар жана мамлекет тарабынан мыйзамга так ылайык сатылып алынат».

«Граждандар, юридикалык жактар» дегенге биз эле кирбейбиз. Жогорто белгиленген «Адам укугунун жалпы декларациясынын» 15 ст.1п. ылайык, КР Конституциясынын 14 ст.2 п. ылайык, эл аралык укук, мыйзамдарга, келишимдерге ылайык сырткы Адам, граждандардан толук пайдалана алат, юридикалык тараптарга да сатыкка жол ачык. Дагы: «... мыйзамга так ылайык сатылып алынат». Кайсы мыйзамга? Албетте, КР дин мыйзамдарына дейсиз. Ал эми «Эл аралык жеке укуктун» укугу эсиңиздеби: «Международное частное право ... это составная часть внутренней правовой системы каждого государства». Бул идеяны биз Конституциялык деңгээлде мобинтип мыйзамдаштырганбыз: «Ратифицированные КР межгосударственные договоры и иные формы международного права являются составной и непосредственно действующей частью законодательства КР» (12 ст.) Анан да эсти алдап, көздү жазгырып «мамлекет тарабынан» деп ар жерине жазып койгонубуз менен Мамлекет бар туруп жок болоору, жеке адамдын, же юридикалык тараптын деңгээлине желип түшүп мамиле этээри, укук бирдейленип горизонталдашаары бая айтылды. Бул деген миллион жолу КР дин мыйзамдарын чыгара бер (м: жерге байланыштуу), ал түккө турбайт, аны жеке менчикке ээ болгон АДАМ уруп койбой өз мыйзамы менен иштей берет деген кеп. Анткени сиз Конституциялык деңгээлде дагы момундай кепилдик бергенсиз: «В КР не должны издаваться законы отменяющие или умягчающие права и свободы человека» (17 ст.) Эгерде эми жер жеке менчикке чыгаар болсо анда бүткүл Конституцияны кармап турган ушул Манас, Курандай ыйык үч пункттун (1 ст. 3 п., 4ст 2, 3пп.) туусу тургус жыгылаарын, эгемендик ЕВРЕЙХРИСТИН бутуна курман чалынаарын туйдунузбу. **4-статьяга сунушталган бул түзөтүүлөр Конституциялык жылма төңкөрүшкө, демек мамлекеттик төңкөрүшкө жол.**

III.

Төртүнчү статьянын өзгөрүшү дагы эмне үчүн мындай төңкөрүшкө жол?. Ал Конституциянын кабыл алынышынын өзүнүн башкы идеясына, атаганда: «Биз Кыргызстандын эли кыргыздардын улуттук жаңырышын... ата-бабалардын осуятын аткарып... улуттук мамлекет идеясын жактаганыбызды ырастап...», деген туу түбү ураанына кайчы. Бул статьянын өзгөрүшү азыркы мүлдө эгемендикти гана кармап турбастан, келечекте чыныгы улуттук ыңгайдагы улуттук нукура укукчул мамлекетти курууга болгон мүмкүнчүлүктү кошо жокко чыгарат. Ушуга токтололу эми.

Биринчи бөлүмдө: Батыш мазмуундагы «укукчул мамлекет», «граждандык коом» идеясынын өзөгүндө Адамдын укугу биринчи тураарын көрдүк. Анда укуктун ээси (источник права) адам саналып, мамлекет экинчи орунда калды. Ошол адам жеке менчикке акылуу чыкты. Анын ичинде жерге. Ошентип өз мамлекетинин эле ичиндеги эмес, Дүйнөнүн баардык жериндеги, баардык мамлекеттериндеги жерлерге да теориялык жактан жол чаап, философиясын бышырып алган АДАМ анан ал жерлерди өзүнүн торуна чалыш үчүн «Эл аралык жеке укуктун» кандай айла амалдуу практикалык жолдорун иштеп чыгып алганын көрдүк. «Демократия» ураанын жамынып, башкага эмнеге эле мынча үзүлүп түшүп таңууланган Батыш мазмуундагы «укукчул мамлекеттин», «граждандык коомдун» экинчи бети (башкы, ички жүзү) ушундай болуп чыкты (Конституциябыздын өзөгүнө да мүлдө кирген). Бая Азия мамлекеттеринин: «Адам укугунун жалпы декларациясы биздин катышуубузсуз кабыл алынган, ал бизди алымсындырбайт, андыктан ал кайра каралышы керек» десе, АКШ баштаган

негизги Европа мамлекеттеринин аны чет кагып жаткан себеби да ошол.

Эми ошенткен Азия мамлекеттеринин өзүнө келсек, Чыгыш деген чоң түшүнүк, алар да бир кыл эмеси белгилүү. Ислам, бутпарас, куңфучул аталган зор дүйнөлөр бар. Алардын мамлекеттүүлүк идеясы да өз өз философияларынан агылып чыгып айырмалуу мүнөзгө ээ. **Бирок жалпылай алганда баарында Батыштагы эго, индивидуализм, керекчил философиясы эмес, мамлекетти, коомду ыйык туткан, керек болсо бийик караган (б.а. мамлекет, коом укугу адамдан бийик) жамаатчыл психология, ар ким рыноктон өз ордун тапкан табигый коллективизм, тарыхын, динин, зилин (менталитет) даңазалаган руханий башталыш башкы орунда турат.** Жеке менчикке ээ бир адамдын жеке укугу экинчи адамдын жеке укугун тебелеп тепсең кемсинтпейт, бийик моралдын, айталы, шарияттын, куңфучулуктун (куңфучулук Кытай чегинен чыгып кеткен кубулуш), синтоизмдин: «өзүңө каалабаганды башкага каалаба» принцибин тутунуп, жекеликти жерибеген жалпынын макул мамилесин жарыя салат. Согуштан соңку Японияны көтөргөн ошол. Азиянын жаш арстандарын аркыратып алып чыккан да ошол. Кылым Кытайды айтпаганда, өзүлөрүн Асман алдындагы Ордо атаган. Бир сөз менен айтканда улут намысында түйүлгөн мамлекетчил рухту Азия биринчи тутат. Конституцияларынын башкы өзөгүнө да ошол чөккөн. Башканы койгондо согуштан соң Асманы кулап, Күнү өчкөндөй каралуу капитуляцияланган Японияга жеңиштүү зыңгыр Макартур үч жумалык мөөнөт берип, Джорж Вашингтондун туулган күнүнө карата күчтөп кабыл алдырган Конституциясында да алар Адамга Элдин укугун тебелеткен эмес. Жеңилген, ызалуу, зарлуу жапандар... Караңыз бүтүндөй глава «**Элдин укугу жана милдеттери**» деп аталат. Ичиндеги Эл - Адамдын катышы мындай:

«Народ беспрепятственно пользуется всеми основными правами человека. И эти основные права человека, гарантируемые народом настоящей Конституцией, предоставляются нынешнему и будущим поколениям в качестве нерушимых вечных прав. (гл. 3. ст.10); «все люди должны уважаться как личности...» (ст.13) «все люди равны перед законом...» (ст.14); «право собственности определяется законом, с тем чтобы оно не противоречило общественному благу, частная собственность может быть использована в общественных интересах за справедливую компенсацию» 7 (ст.29).

Эл-Мамлекет биримдиги деген ушул. Же Гегелдин сөзү менен айтканда: **«Масса людей может называть себя государством лишь в том случае, если она объединена для совместной защиты всей совокупности своей собственности».** Мунун натыйжасын Дүйнө чейрек кылым өтүп-өтпөй кыйраган өлкө кайрадан серпилип-эргип, жылдызын жагып дүйнөлүк державага айланганда көрөт.

Эми КР Конституциясына келсек ага «Адам укугу» канчалык майкан киргенин көрдүк. Ал дайыма аракетте, кабыл алынаар кандай мыйзам болбосун маңызын ошол аныктайт, жеке менчикке акылуу, ал болсо ыйык, кол тийгис, түбөлүк мурасталууга ээ... Адам укугун чектеп же алып салууга КР дин укугу жок, д.у.с. Ушинтип баардык жагынан ороп - курчап Конституциянын толто ортосуна толо олтуруп алса, ошонун баарына бир гана 4 статьянын зыңгырап тараза туруп алганын карабайсыңбы. Бир-ак статьяны! Эки пункттун! Анын ичинде жалгыз сөздүн: **«Жер сатылбайт!»** Кыйтырлар мына ушуну текстке кирип калат деп күткөн эмес эле. Депутат Акималиев аркылуу кыргызга ошондо Кызыр өзү кол

берген белем... Көрсө, ушул бир гана маани Конституциянын «укукчул» делген маңызын биз мурда көнгөн, билген, түшүнгөн батышчыл мазмуундан башка, андан алда канча терең жана кең бийикке калкытып алып кетипир. Эми абай караңыз, жай багыңыз: Долбоор текстине, Президент докладына, андан бери кабыл алынган мыйзамдардын өзөгүнө, чоң-кичине бүт баарын ургаал приватташтырганыбызга карабай мына ушунун баарын тең биз Адам укугуна негизделген укукчул мамлекет, граждандык коом куруп баратабыз деп түшүнүп алганыбызга карабай - **реалдуу ФАКТ башка экен!** Биз мына ушул фактынын өзүн ачык таанып, таасын түшүнүп, ала куштай атынан аташыбыз керек, аны менен эсептешшибиз керек. Жок, эгер эсептешпесек анда ал фактыны да Конституциядан реалдуу жоготушубуз керек. Бул эмне факт. Чечмелейли.

БИРИНЧИДЕН: Конституциянын өзөгүндө биз алиге өзүбүз натуура түшүнүп келгендей, сайрап айтып турганыбыздай «укукчул мамлекет», «граждандык коом» идеясы жаткан жери жок. Анткени, «укукчул мамлекет», «граждандык коомдо» укуктун ээси, булагы-Адам болот. Бизде андай эмес Конституцияда апачык, таптак жазылып тургандай: **«Кыргыз Республикасынын Эли - эрктүүлүктүн ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы».** (1 ст. 3 п.). Б.а. укуктун ээси Эл - Мамлекет, Адам эмес. Бирок бул Батыш түшүнгөн да мамлекетчил мазмуун эмес, башка. Эки четти, карама-каршы чекти бийик туткан Батыш, ырас, укуктун булагы Адам эмес Мамлекет болсо эле, анда аны дароо авторитаризм, тоталитаризм дей салат. Анткени **Батыш тарыхы өзү Адам - Мамлекет бир гармонияга келген фактыны, философияны айкын билбейт.**

Эсеби, Гегель Мамлекетти Граждандык коомдон бийик санайт. Ал: «Мамлекетти өзүн өзү таанып бараткан абсолюттук духтун бийиктелген жогорку тепкичи» деп билет.

Мамлекетти мажбурлоо машинасы, зордук-зомбулук аппараты деп билген Маркс, тескерисинче, Гегелден ылдый түшүп келип маселенин баары граждандык коомдо жатат, аны мамлекеттен куткарып азаттыка алып чыгыш керек дейт. Логикалык басымды граждандык коомго коет. Коммунизмде мамлекет болбойт, жоголот дегени ошол анын.

Өткөн кылымда Батыштын «Конституциялык мамлекет» деп атап алган түзүлүшүндө (же республикада) коом, мамлекет арасы расмий ажырап Адам өзүнө Мамлекет кире алгыс бирдаар укук-чеп (чээн) куруп алганын билдик.

Ал эми соңку Батыштын Адамды дагы башкы планга алып чыгып ага канчалык татына «укукчул мамлекет», «граждандык коом» деп демократиялуу көшөгө тартпасын ал өзүнүн экинчи башкы мазмуунунда башка мамлекеттердин, граждандардын башына чыгып, чычып, чыныгы укугун басмырлап чыгаарын көрдүк. Демек баардыгында тең Адам-Мамлекет гармониясы бузулган.

Мына ушул башкада бузулган **гармония көчмөн коом - мамлекеттин философиялык данегин түзөт.** Муну биз «Теңирчиликтин» экинчи китебинде кең-кесир айтып келдик. Анткени мында коом, мамлекет Батыштагыдай ажырым калбай, чулу турат. Тутум бүткөн, бөлүнбөйт! Улуттук укукчул мамлекетти ушундан улам «Төп Мамлекет, Төгөрөк Коом» (Төп Төгөрөк), б.а. **ТЕҢЧИЛ КООМ - мамлекет** десе жарашат дегенбиз (макул болбогондор башка терминде атасын, маңызы өзгөрбөйт. Бу куу Дүйнөдө муну аташка башка термин жок болсо эмне кылайын). **Батыш мазмуундуу укукчул мамлекет эмес, улуттук мазмуундагы нукура укукчул демократиялуу мамлекеттин уңгу-нугу ушунда**

жатат дегенбиз. Акыйкатта да, анык мазмуунда, демократия дегенибиз элдин бийлиги эмес топураган, элдин философиясынын бийлиги - аны кылымдар бою тарыхтын караң замандарынан аман алып чыккан шам жанып, акылдын табы! Чыныгы демократия өзүнүн ички мазмуунунан азыктанат. Чыныгы укук улуттук философия, моралдын ички маңызынан агылат. Арийне, адамзаттын кундуу дөөлөттөрү менен байыйт. Бирок башканы маңыроо ээрчиген мал маңыз эмес ал, демократия. Кайриет, азыркы Конституциябызда кантсе да мына ушул өзөк жатат. Батыш мазмуундуу Адам укукчул мамлекет, граждандык коом маңызды канчалык илмекайып ичке кийирип реалдуу турмушта баарын мамлекетсиздендирип, бытыратып, жекелетип баратканыбыз менен (эми Жерге жетип) теорияда, Конституцияда чулу ТЕҢЧИЛ коом-мамлекет идеясы тунуп турат. Жалпы Мамлекеттин алкагында алып караганда чыны менен «кыргыз демократиясы» деп айтаарлык кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизи түзүлүп олтурат. Бая айткан ФАКТ ушул! Б.а. «Конституцияны ким, кандай окуйт» деген ойдун өзөгү ушул жерден жана чечилет. ...улуттук мамлекеттүүлүк идеясын жактап ...демократиялуу граждандык коом экендигибизди бекемдөөнү каалап...» деген саптардын улуттук мааниси ачылат. Муну биз эмнеге негизденип айтып атабыз.

Бул идея - КР эли эрктүүлүктүн ээси, мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы, деп биринчи статъяда бир негизделген.

«Муниципий» идеяга такап мурда жергилик өзүн башкарууну мамлекеттик бийликтен кыйтып **«ажыратып»** кетишкен Конституциялык факт (7ст. 1п.) өткөн референдумда калк философиясына ылайык кайра оңдолуп түзөтүлгөндө «бөлүнүп» калган арасы эми **«чектелет»** деп ширетилип мында эки чулу тартты коом-мамлекет.

Жергиликтүү коомдошуктардын курултайында мамлекет-коом идеясы бирбирине ырааттуу чырмалып айтөгөрөктөлгөндө жана үчүнчү ирээт чулу ийге келди.

Мунун баары - факт! Ошентип Конституциябызда Эл-Жер-Мамлекет принциби бир, чулу, ажырагыс бүткөн. Демек Мамлекетти Жер негизинен (б.а. менчигинен) ажыратуу дегеле мүмкүн эмес. Ал үчүн оболу Конституциядагы: «Эгемендиктин ээси – Эл» экендигин бекемдеген 1ст.3 п. алып салыш керек. Жогорку фактылардын баарын кошо жокко чыгарыш керек. Дагы, улуттун Жерди Ата-Журт туткан философиясын өлтүрүш керек! Мына ушунун баарынан кийин гана 4-статьяны Дүйнөлүк Базарга жетелеп алып чыксаң болот.

ЭКИНЧИДЕН: Бул ТЕҢЧИЛ коом-мамлекет, - Адамды Мамлекеттин башына алып чыгып аны горизонтал даңазалаган Батыш мазмуундуу укукчул мамлекет да эмес, же Мамлекет бийиктигин бир тарап көкөлөтүп Адамды аа чөгөлөткөн вертикал абсолютизм, авторитаризм, тоталитаризм да эмес, баарынан айырмалуу жаңы кубулуш. Адам, Коом, Мамлекет, Жер - бир айтөгөрөктөлгөн. Бу ТЕҢЧИЛ Мамлекет эң башкы маңызында, бир жагы - Кыргыз элинин кылымдап түзүлгөн философиясынын өзөгүнө дал; экинчи жагы - азыркы дүйнө талабына шай. Т.а. Мамлекет мында **Кишини** –ооба, ооба мен эми муну байыркы түрк жазуусундагы аталышты жаңырытып кайырып термин маанисинде колдонуп гана айта аламын, – Кишини (Адам, Гражданин) өзүнүн алкагында түгөл сыйгызып, кармап турат. Кишиге Мамлекет ичинде баардык укук берилген - экономикалык, маданий, руханий, диний ж.б., ал мүмкүн болушунча конкреттелген. Аны колдоого да, коргоого да Мамлекет өзү кепил болгон. Мамлекет ошондой эле өзүнөн сырткы дүйнөнүн нагыз демократиялуу мыйзамдарына да каныккан, аны тааныган. Кишиге, аны менен кыргыз мамлекетинин кызыкчылыгына айкаш эмгектенүүгө баардык шарт

түзүлгөн. **Ошентип КИШИ - МАМЛЕКЕТТИН ортосунда гармония түзүлгөн.** Адам, Гражданинди Ичке, Сыртка төгөрөк имерип өзү ТЕҢ ортого (Ордого) айланган. Укук ээси - экөөнө Теңчил, бийик МАМЛЕКЕТ. Эрттүүлүктүн ээси - Эл. **Кайталайм, бул өзүнүн эң башкы маңызында ичин да сактап, сыртка да адил ачылган элдик философиянын табиятына дал!** Ошондой эле адамзаттын митекарын духту айыптаган нагыз ыймандуу дөөлөттөрүнө төп.

Ошентип мамлекеттүүлүктүн кыргыз моделине баягыт, негизинен алынды десек да болот. Алдыда анын бая баяндалган Сыртка аңырайган ороо-тешиктерин бүтөп чыныгы улуттук укукчул мамлекетти куруу жолунда тереңдээрбиз. АДАМГА жашынып алып башканы жеңээр, басаар батышчы, эгочул укук мамлекетине эмес, КИШИНИН (Адам, Гражданин) кишичилигин даңазалаар. Ичке да, Сыртка да бирдей ТЕҢчил, сыйга КЕҢчил улуттук укукчул мамлекетти кураарбыз. **Руханий Конституцияга негизделген.** Ал бая айтылган Улуу Азия мүдөөсүнө да жалгаш уланаар. Мына ушунан баяры тең Конституциянын жападан жалгыз кареги-данеги, каны - жаны жалгыз гана 4 - статьянын сакталышына байланышкан. **Ал улуттук укукчул мамлекетти курууга болгон жападан жалгыз мүмкүндүк.** Эгерде ал өзгөрүлсө сөзүбүздүн эң башында айтылган миңдеген жылдардын арманынан сызылып чыгып, миңдеген жылдарга үмүтүн учурган калк дилине кайчы үндөмөк. Улутту түбү жок кылып тынаар жолго баштап, мите Эгочул духка жеңилмек.

Ошентип абай баксак, эң башкы удулунда батыш мазмуундагы укукчул мамлекет граждандык коом эмес экен биздин Конституцияга түшкөн чындык. Биз канчалык ошондой деп ойлоп, ошого баштап эс алданып, акыл маңдалып турганыбызга карабай Конституциянын тулкусу түбүндө башка күүнү чертип туруптур, башка идеяны сүйлөп туруптур, ТЕҢчил Коом - Мамлекет идеясын - Жерди Мамлекетте гана туткан! Адамга жашынган укукчул мамлекет, граждандык коомду эмес, баарын сатып - сатынып болуп, эми акыры Жерди базарга жетелеп бараткан. Дүйнөлүк Базарга! Ууру иттей башын салып алган мындай мазмуунду Конституциянын өзү шумкардай сыртка тээп - жерип туруптур, эгерде көзүбүздү бар ачсак! **Конституциялык ФАКТ ушундай экен.** Муну моюндайбызбы? Кантебиз? Жок болбой эле, эми да: *«Истинной демократии без частной собственности, в том числе на землю, не бывает» (А.Акаев)* деп өзөккө кол салган философияны ээрчип 4-статьяны өзгөртөөр болсок, анда Адам эгочул батыш мазмуунчул мамлекет максатыбыз деп ачык айталы Элге, анда аны менен кошо 1-статьяны, б.а. **КРде эрттүүлүктүн эң бийик ээси - Эл экендигинин ФАКТЫСЫН кошо өчүрөлү.** Анткени, Жер - Эл-Мамлекеттин негизи, ал кармаар бирден-бир тутка. Ошондо «Эл» өчкөндө ордуна өзү эле шып суурулуп баягы даяр «Адам» чыгат. 4-статьяны өзгөрүшү түбүндө **мамлекеттик төңкөрүшкө** гана жол эмес, ал келечекте туу ураанда жазылган, ички текстте удулу турган нукура улуттук укукчул мамлекетти курууга болгон мүмкүнчүлүктү да кошо жокко чыгарат дегенибиздин себеби ушул... **Жер - аттай албай турган акыркы чек!**

Бул референдумдун дагы бир эң бир опуртал жайы мында. Эгерде ал өткөрүлө турган болсо, анда ал Жер тууралуу эң акыркы референдум болуп калат, калк башына кайгы апкелген. Жерди, кенди бир эле ирээт жеке менчик тырмагына илген спрут күч аны эч качан чыгарбайт, түбөлүккө. Кийинки муундун референдумдары, Конституциялары, мыйзамдары, ый - зарлары, ал тургай согуштары да кайтарып келбейт, анткени «закон-обратную силу не имеет». Анан да аны күч коргойт. Дагы: «АДАМДЫН жеке менчикке укугу КР де абсолют бийик - ыйык», ушул коргойт, аны алып таштаар мыйзам да жок,

буга каршы тураар күч да жок. Кайра баарын дыйканга алып берип казыналаштыраар (национализация) кайран Ленин ата да жок, экинчи туулбайт. Ушундай жан боорум, бурадарым...

Өткөндө сыналгыдан урм. министр К.Абдимомунов чыкты. Мурдагы министр Талгарбековду буруу-терүүсүз кайталады: «Жерди сатуу-коюу тууралуу Указда дегеле сөз жок. Президент тек элдин пикирин референдумда билип коёлу деп атат. Кимге кандай, качан сатылат, ал тууралуу кийин закон чыгат. Закондо «Жер КР дин граждандарына гана сатылат» деген атайын пункт бар. Чет элдиктерге сатылбайт» деп жайгарды. Жок, урм. Министр, так референдум өткөн күнү, түнкү саат 12 ден 01 мүнөт өткөндө, Сиз добуш пайызын ойлоп шыпты тиктеп жатканда, ошондо эле жериңиз Сиз коркогон чет элдиктерге сатылып баштаган болот. Алардын Кыргыз жерине жеке менчикке укугу дал ошол мүнөттө кирет, айттырбай расмий мыйзамдашат. Сиз экөөбүзгө берилген карызды «реформа» демиш этип ошол үчүн оңду сол агыздырышкан («бу эмне эле кумга сиңген суудай жок» дечү белеңиз»), чарбаңызды чачтырып, өндүрүшүңүздү кыйраткан. Ал карыз үчүн эми жериңиз, кениңиз референдум бүткөн саатта барымтага түшүп, расмий тартылып кеткен болот. Кайталайм, түнкү саат 12 ден 01 мүнөт өткөндө. А калганы экинчи маселе, ички жумуш. Маа десениз андан соң 5 жыл эмес 25 жыл сатылбай турсун деп кабаттап мораторий жарыялаңыз, маселе өзгөрбөйт, референдум өткөн соң төө кыядан кошо өтөт, биротолу. Андан кийин, мархабат, доңуз копсок болот. Алиги Сиз айткан мыйзамдар, тек, ошол Программаны ишке ырааттуу ашырууга өткөн соңку процесс. А бул жакта эми экинчи улуу «миң бир түн» жатат... Ырас, референдумдун эртеси эле каскачан, маскачан, танкачан кирип келбейт Адам. Негизи жайытын ээлеп койгон соң этап-этап менен ичке кире берээр...

Бүгүнкү сөздүн башкы удулу «Адамга» жашынган «укук» жана эгемендиктин эртеңи тууралуу болуп аткан соң экинчи «миң бир түн» жайы кези келгенде айтылар... Ушинтип бирибиз билимсиздиктен, экинчибиз кошоматчылыктан, үчүнчүбүз намыссыздыктан жабылып, жалдырап карап туруп жалданма жолго баштаарбыз - азат жерибизде, ак калпак элибизде. Биз го биз доңуз коптук, балдарыбыздын тагдырын, кыргыз тукумун кул куяга баштаганыбыз гана муунтат... Бир кезде «Талгарбеков... Адам эмес!» деп жаздым эле. Айла жок, Сиз да аны түгөл кайталап турсасыз. Эмесе, урм. К. Абдимомунович! Сиз да Адам эмессиз! (Мен сыяктуу эле.) Ал - башка. Сиз экөөбүз тең Мамлекеттин граждандарыбыз. Азат Кыргыз Мамлекетинин азат гражданы! А качан түнкү саат 24тө ошол Адамдын укугу Жерге өткөндө, дал ошол учурда азат Кыргыз Мамлекетинин Гимни радиодон жаңырып аткан болот:

*Сансыз кылым Ала-Тоону мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар...
...Бизге жеткен ата-салтын мурастап,
Ыйык сактап урпактарга берели...*

Ушинткен Гимнге кошулуп ырдашка Сиз экөөбүздүн моралдык укугубуз калбай калат. Гимн өзү да ошол сааттан баштап арбак-муундун ыйына, ал эми биздин замандын биринчи пародиясына айланат. Ушундай, урматтуу министр!

Албетте, жер жеке менчикке чыкса эле марып кетebиз деп изги ишенген катмар бар. Өгүнү КТР ден да бир дыйкан кыргыз: «Жер жеке менчикке чыкканды колдойм, бирок эч качан чет мамлекеттиктерге сатылбасын, кыргыздарга гана сатылсын!» деп кызууланды. Сизде эмне айып, боорум, сизди ошого түрткөндөр, билип турса да кызматын сактап калыш үчүн гана кызыл кекиртек болгуча кыйкырып коштой сүрөп башыңызды тумандаткан,

сиз таянган, ишенген илим билимдүү уулдарыңызда итчилик, сизде эмне айып боорум. Жерди кишиден, элден, демек мамлекеттен тартып алуунун таш кылымдан берки сыналган жалгыз ыкмасы ушул, байыркы грек, рим заманынан берки. Же Энгельс Мольерден алып такмаза айткандай: *“Вы желали полной, свободной, отчуждаемой земельной собственности, - так получайте же ее, вот она: ты этого хотел, Жорж Данден!”* Сизден мыйзамдуу биротоло тартып алыш үчүн адегенде мыйзамдуу ушинтип бекер таратып беришет, соңунда сүткор ыкма (ипотека) менен банкка барымталап (а банк акчасы кимдики экени белгилүү) түбөлүккө тартып алат. Мыйзамдаштырып! Көрүнөө! 49 жылга биротоло алганың ансыз да менчигиң эмес беле, боорум, 99 жылга жана узартканың эки эсе менчигиң эмес беле, карагым, демек маселе башкада бекен. Ырас, аабалкы үч, беш жылда балким марыйсың, жарыйсың, жер жерлерде сүткор банктар (ипотекабанк) ачылып ичтен да, сырттан да, жаңы жаңы кредит агат, «өзүмдүкү дегенде өгүз кара күчүм бар» деп жанталашып чарба курасыз, түбөлүк өзүмдүкү, бала чакамдыкы деп. Сырт капиталдын касиети ушундай дароо өз куюнуна алат. Ыңгайлуу этап этап менен өз жолунда жетелейт. Анан сааты күнү чыкканда өзгөгө жутулуп, өз жериңизде өзүңүз кантип арзан жумушчу күчү болуп калганыңызды сезбей да каласыз. Ата мекендик патриот алдуу күчтүүлөр сырткы капитал ээси менен тирешээр, айыгыша тирешээр. Бирок күч тең эмес. Мындай шартта, экономика сырткы башкарууга мынчалык көз каранды заманда, баарын заматта баш аягы кылып рынок оюнун ойноп койсо болоору белгилүү. Демек азыркы бир ууч ата мекен бизнесчилеринин кыргыз жеринин, экономикасынын, кың дедирбес кожоюндары болуп калаары да күмөн... Ошентип өз жериңизден өзүңүз бирөөгө олчойгон процент саап жашай бересиз. Ашай бересиз! Жерди эзип... Келээр муундун ырыскысын жеп... Иримге ийирилип... Сүткорлуктун философиясы ушундай.

Анан да жаңы кожоюндар жагымдуу эс алсын үчүн ириде Ысык-Көл кетээр, Кум Төр турган жеринде сырт карыздарыбыз үчүн турган фирмага приватташаар. Чүйгүн Чүй, Арстанбап, Сары-Челектин жаңы кожоюндары табылаар. Ошто «Өзгөн» тарыхы, жарасы жаңырып жайылышы, жарылышы да ыктымал. Асмаңдан алдэбак чалгындалган биз билбес канча байлыгың жер менен бирге чогуу өтөөр. Кыргызга ошон үчүн жасалма батырылганбыз. Митенин философиясы илгертен ушундай. Түштүк Америка, Африкада, Азиядагы ТНК жойлогон жерлердеги түмөн мисалдар буга күбө...

Жерге жеке менчик деп желденген элге айтылаар жана бир чындык бар. Жаамы кыргызга ырыскы бүткөн Сары Өзөн Чүйдүн 25 пайызын гана кыргыздар түзөт. Касиеттүү Көл менен берекелүү Ошто деле бу сан оңуп кеткен жери жок. Ошондо, азыркы турушунда үлүшкө бөлүнгөн жер кимдин колунда калды, кимге түбөлүккө өтөт? Шаардык элдин жерден тумтак калаарын, тек сатып алаарын (жер баасы асманга учканда кайсы шаардык сатып алат) айтпайлы. Кыргыз интеллигенциясы негизи шаар-шаарчаларга топтолгонун айтпайлы. Ошондо бул, алдыда, жерден түбөлүк айрылган улуттун акыл-эсин кошо жеп тынаар жол эмеспи?.. Билимдар уулдарың азыр: «биз деген Адам укугун коргогон демократиялуу коомго баратабыз. Конституция боюнча баардык кыргызстандык жерге жеке менчикке бирдей укуктуу» деп билимдар сайрайт. Жок! Укугу жок! Конституцияны биз жазганбыз. («өзүм туудургам, өзүм өлтүрөм»). Жалпы үйлүү Кыргызстан эли мени кечирип койсун, алардын кай бирлери кечээ эле келген келгиндер, айрымдарынын ата-бабалары баскынчы катары киргендер. Биз, Кыргыз эли кең элбиз. Титулдуу улут катары, тең граждандары баардыгын тең туттук. Бердик жер үлүшүн 99 жылга,

пайдаланууга, мархабат, алыңыз, иштетиңиз, кадырыңыз жан болсун. А бирок жеке менчикке, түбөлүккө, жок, бере албайбыз! Эч качан! Анткени жерге менчикке укукту жеңип алышат. Кан менен, жан менен, миңдеген жылдардын күрөшү, арман-зар менен! Дал ушул ыйык жер үчүн Кытайдын кызыл чөлүндө Аккула окко учуруп, Алмамбет шейит кечирип кабылан айкөл кан атабыз:

*Өөдө карап «өө» десе,
Көк жарылып Күн түшүп,
Ылдый карап «түү» десе,
Жер жарылып Түн түшүп, -*

кан жутуп казалуу жаткан жок беле.

Ушул жер үчүн, ушул эл үчүн, келечектеги!.. Соңку кытай кыргын, калмак сүргүн, Улуу Үркүн, кандуу Өзгөн калаабасын айтпайлы. Жок, жерге укукту баш канжыгага байлануу, кан көөкөргө куюлуу жеңип алышат! Ага эч кимдин акысы жок. Арамзанээт демократиялуу (имиш) саясатка алданып бир күндүк жазгырык референдумда жазгы козудай жамыратып таратып бербейт, түбөлүккө! Кыргыз жерине менчикке укукту Кыргыз эли, миңдеген жылдык тарыхы гана жеңип алган! Бир жылдык саясат, бир күндүк саясатчылар эмес. Ал - Мамлекеттики гана! Баардык менчик өтөөр- кетээр мүнөзгө ээ. Бир гана өтпөс-өчпөс менчик бар, ал Жер, –Эгерде Мамлекеттин (бириккен Элдин) негизин түзүп турса. Мамлекеттин менчигинде турганда гана ал -Ата-Журт . Башкача айтканда баарыбыздыкы. Бизди ушул гана бириктирет, тарыхты келечекке байлайт. Бириңдеп, самсаалап-андаалап айланып таба албай бет-бети кеткен адам - атомдун бирөөнүн жеке менчиги менен иши да болбой калат. Ал - болтурбайт дагы. Ошентип оболу Ата-Журтту ыйыктаган сезимдин өзү жок болот. Артынан Ата-Журт өзү кумлайт... «Жер-Ата Журт» деген жөн эле кооз сөз эмес бабалар «балп» айтып салган. Жан талуу – ал! Улуттун жаны...

*Жер - самындын алкындысы,
Жылмышып чыкса колдон
Сен да бир желип чыккан карышкырсың,*

– деген кылым башында дал биздегидей кырдаалда Ата-Журт жанын жаралаган акын түрк Назым. Анда эмне, бизди дагы алдыда карышкыр тагдыр күтүп турубу, өз Жери үстүндө Ата-Журтсуз... Айга улуган Жок! Миңдеген

жылдык тарыхы бар эл, кан-жанын жууруп кармап калган Жерин улам соңку муунунда, аталарынын бир айбан кадамы менен башка элге, диаспорага түбөлүк өтүп кеткен калыссыздыкка жол бербейт. Өзгөчө варианттагы жаңы Палестина келип чыгат. А бул кимге керек? ...

Урматтуу Президент! Сиз азат кыргыз мамлекетибиздин туңгуч президенти катары кыргыз тарыхында түбөлүк калдыңыз. Туңгуч Конституциянын иштелүү чыгышында, кабыл алынышында комиссия төрагасы катары кызматыңыз зор. Нетебиз, баарыбыз анда жаш элек; мамлекетибиз да, саясатчыларыбыз да жана элдик зор милдетти аркалап чыккан Сиз дагы туңгуч элеңиз. Биз ал кезде «демократия», «адам», «эркиндик» деген асыл түшүнүктөрдү ушунча кыйтыр кош миз пайдаланып, ага арамза ниетти чебер жашырып, өз кызыкчылыгын илмекайып алып өтөөр «демократ дүйнөнүн» мынча илинчектери бар экенин ойлогон эмеспиз. Аабалтан Сөзгө ишеними канында бар Эл анда да Сөзгө ишенгенбиз. Бийик Сөздү ыйык тутканбыз. Бийик сөздүн өзүн да тиякка кош жүздүүлөнтүп пас товарга айлантып салышканын анда элеген эмеспиз... Ырас Конституцияга СЕБЕП башында катылып калган соң Сизге да эми анын НАТЫЖАСЫ менен зор күч жумшап күрөшүүгө туура келүүдө. Маселен, өткөн эле референдумдагы мурдагы, арты кооптуу -- бири биринен «ажырап» калган, мамлекеттик бийлик менен жергилик өзүн-өзү башкаруунун арасын кайрадан ширетип бириктирип, тек «чектеп» Конституцияга оңдоо киргиздиңиз (7-ст.). Бул кадамдын тарыхый мааниси дагы да келечекте билинээр. Ошондой эле КРде элдик бийликтин үстөмдүккө ээлиги, анын камкору, камсыз кылаары Президент экени тастыкталды (7 ст.), бул да элдик философиянын түпкү өзөгүнө дал келди. Андагы алысты көздөгөн, Сыртка быгышкан, атургай Конституция долбоору боюнча бая айтылган биринчи докладыңызга билинбей уурданып кирген кыйтыр кеңешчилердин арамза нээти баары бир ишке ашпады. Кыргыз элине кызмат кылаар кыйла демократиялуу Конституция кабыл алынды, кай өксүктөр четтетилди. Ырас, урматтуу Президент, элдин зор жоопкерчилик милдетин алган жан катары минтип калкка кайрылуу Конституциялык укугуңуз. Калктын да пикирин билишиңиз лаазым. Экинчи жагы экономикалык татаал жагдайыбыз да буга себеп. Бирок аягы өтө кооптуу жана азыр түшүнүксүз миң кыл жагдайды катып турган жерди жеке менчикке берүүсүз эле бул кысталандан акыры элди аман алып чыгаар потенциал бар Кыргыз калкында. Бар! Анын алгачкы учктары кармалып да тур...

Урматтуу Президент!

Жер тууралуу Сиздин эң соңку позицияңыз кыргыз элине Сиз жаңы жылда сыналгыда журналисттер менен жолугушканыңызда белгилүү болгон. Сиз анда Жерди азыр жеке менчикке чыгарууга болбойт, аны оболу өтө терең иликтеп, изилдеп үйрөнүү зарыл деген элеңиз. Ошол оюңузга дагы бир кайрылып философтордун, укук таанучулардын, экономисттердин, коомчулуктун калың тобунун катышуусунда эркин кеңири талкууларды уюштуруп, илимий-практикалык конференцияларды өткөрүүдөн соң гана Эл, Мамлекет тагдырын чындап чечээр бул маселе боюнча бир бүтүмгө келсеңиз дейбиз. Долбоор талкууга коюлган бир ай мөөнөт кызуу кан, үстүрт кампаниядан башка эч нерсе бербесин мезгил көрсөтүп атат. Андыктан азырынча күтүлгөн референдумдан Жер маселесин алып салсаңыз дейбиз. Бул түбүндө Кара аламан (масса) эмес, Кара (народ) мүдөөсүнө төп келээр эле деп ойлойбуз.

4-статьянын долбоордо сунушталгандай өзгөрүшү азыр Конституцияда негизинен тең салмак абалда турган Мамлекет жана Адам укуктары-

нын тең таразасын соңкунун пайдасына карай басым өзгөртөт. Бул өз кезегинде

Биринчиден; Конституциянын 1.ст 3 п. маанисин бузат, б.а. Кыргызстан эли эгемендүүлүктүн анык ээси жана КР деги мамлекеттик бийликтин башат -булагы экендигине, б.а. Түпкө шек кетирет. Ушундан улам.

Экинчиден: Конституциянын 7-ст. 1-пунктундагы КР деги мамлекеттик бийликтин принцибинин бузулушуна жол ачылат, б.а. бүткүл эл тарабынан шайланган Президенттин элдик бийликтин үстөмдүгүн камсыздаган, Элге даражалаш бийлик укугунун бийик-ыйык деңгээлине шек кетирет. Аны АДАМДЫН аягына пас түшүрөт. Демек 4-статьянын мыйзам долбоору Конституциянын аталган статьяларына (1 ст. 3п. 7ст 1 п.) кайчы келет. Андыктан аны референдумга алып чыгуу мыйзамсыз.

Үчүнчүдөн: Президенттике киришээр алдын; «Кыргыз Мамлекетинин эркиндигин жана көз карандысыздыгын коргоого, КР дин баардык граждандарынын укугу менен эркиндигин урматтоого жана камсыз кылууга... бүт элдин, ыйык Ата-Журт - Ала-Тоонун алдында ант бергенсиз» . Анттын текстинде «Адам» жок. «Адамдын» укук - эркиндиги Мамлекет - Жер (Ала-Тоо) алкагында алынган, жана ал адилетүү. 4-статьянын өзгөрүшү мамлекеттин монолит негизи - Жерге зак кетирип «Адам-Мамлекеттен бийик» деген батышчыл, бизге алгылыксыз принципке жол ачып Мамлекеттин маанисин басмырлайт. Демек Сиздин Мамлекет алкагында Адам-Гражданиндин укуктарын тең таразалаган бийик антиңыздын бузулушуна алып келет. Кыйыр түрдө, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн миң жылдык мурунку тарыхы -идеясына, Манастын жети осуятына кайчы келээрин айтпаганда. Урматтуу Президент, Конституциянын гаранты катары ага карата күтүлгөн мындай бузууларга жол бербейсиз. Референдумдун (эгер өтсө) соңку натыйжасы үчүн Эл, Тарых алдында Сиз керт жоопкерсиз!

Урматтуу Конституциялык соттун төрайымы!

Конституция да Адам же Мамлекет сыяктуу эле бир бүтүн организм экени Сизге маалым. Локалдык мүнөздө өзгөртүүгө болбой турган айрыкча статьялар болот. Эгер алар өзгөрсө Конституциянын мүлдө концептуалдык-философиялык өзөгү өзгөрүп кетээр жагдай түзүлөт. 4-статья Конституциянын дал ошондой Алтын Казыгы. Ага локалдык мамиле кылуу мүмкүн эмес. Эгер чын эле аны өзгөртүш керек болсо анда аны менен түз, кыйыр байланышта турган Конституциянын бир катар статьяларында ага үналыш (синхрондуулук) ыргакка келтириш керек. Ошондой комплекстүү мамилелүүтүзүүдөн соң гана аны кабыл алууга болот. Ушул жагдайларды эске алып, урматтуу төрайым, мыйзам долбоорундагы Жерге байланышкан түзөтүүнүн мыйзамдуу же мыйзамдуу эместигине карай калыс бүтүм чыгарат деп күтөбүз (Суроо - кайрылуу өзүнчө берилет).

Урматтуу калайык!

Кыргыз Республикасындагы Эркин жападан жалгыз ээси жана Мамлекеттик бийликтин башат-булагы бир гана силерсиңер (1 ст. 3 п.). Жер статьясын өзгөртөөр сунуштан соң ата-бабалар жанын кыйып силерге аман өткөргөн Жер тагдыры чечилгени олтурат. Кеткен элдин арбагы алдында, келээр муундун тилеги алдында, эми Сен - көпүрө. Аманат-көрээз Ата-Журттун тагдыры Жерге киндиктеш. Күтүлгөн референдумдун соңу канчалык опуртал кооптуу экенин билишибизче айттык. Эрк эми силерде. Балким Президент да, Конституциялык сот да коюлган суроолорду жоопсуз калтыраар, же макул болушпас. Эпаадам, алар менен келишпесеңиз - эрки-

низ. Ырас, Конституцияда президентке импичмент, конституциялык сотко ишеним көрсөтпөө каралган эмес. Бирок ал Руханий Конституцияда (элдин философиясында) каралган. «Кан Калктын туткасы болсо, Калк Кара Жердин туткасы» делген. Эгерде Эл-Жер туткасын кармап туруп: «Жок!» десе (м: бойкот жарыяласа) анда ал Конституциянын гаранттарына карата берилген элдин терс жообу болмок. «Эл жүзүн бургандан - Теңир жүзүн бурган» делген калк накылында, дагы. Демек ал - Каган, мындайда Теңирдин атынан бийик Теңируулу статусунан айрылган болот...

*Кайдыгер калба калайык.
Ибилис механизм иштеп жатат.
Анын салтанат кураарына жети күн,
жети түн калды.*

Ибилис механизм иштеп жатат...

Ибилис механизм иштеп...

Ибилис механизм...

ИБИЛИС...

Тарт колунду жерден, ЕВРЕЙХРИСТ!

АТА ЖУРТ КОРКУНУЧА!

P.S. Бүгүн да тынчым кетип, уйкум качып таң каракчысында туруп алдым. Асман бар экен. Чыгыш сыя кызыл. Байыркы Күн уулдары Улуу Күндү күткөн маал. Тереземде Ала Арча тоонун чокулары мала бүлбүл, Чуйков тарткан... Тэгинде табиятындай таза, баладай баео, агедил тирлик уктап жатат, дүйнөкапар. Бу күнгө тооп кылдым. Эртең бизди эмне күтөт, ТУУГАН ЖЕР...

Ханна каткырыгы.
Хокусай.

КАЙРЫЛУУ

Кыргыз Республикасынын
Конституциялык Сотунун төрайымы
Баекова Чолпон Турсуновнага
Кыргыз Республикасынын Конституциялык
сотунун судьяларына

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сот өндүрүшү жөнүндөгү мыйзамынын 14-статьясынын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-статьясынын негизинде жиберилген, Кыргыз Республикасынын граждандары Жумабаев Бердибек, Өмүралиев Чоюн жана Эшимканов Мелис Кыргыз Республикасынын президентинин 1998-жылдын 2-октябрындагы жарыяланган «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү

жөнүндөгү» мыйзамынын долбоорун бүткүл элдик добуш берүүгө коюу жөнүндөгү указынын мыйзамдуу эмес экендигине байланыштуу кайрылабыз.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 82-статьясынын 3-пунктунун 1-подпунктуна ылайык «Конституциялык сот, мыйзам жана башка норматив укук актылары Конституцияга карама-каршы келген учурларда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат». Элдин эрки менен жаралган бул статьядагы Конституциялык соттун укугу, президенттин 1998-жылдын 2-октябрындагы жарыяланган «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү» мыйзамынын долбоорун бүткүл элдик добуш берүүгө коюу жөнүндөгү Указынын мыйзамдуулугун калыстык менен териштирет деген ойдобуз.

Президенттин 1998-жылдын 2-октябрындагы Указынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайыксыз экендигин ырастоочу кырдаалдар:

Президенттин 1998-жылдын 2-октябрындагы жарыяланган указынын мыйзамдуулугуна шек келтирген төмөндөгүдөй укуктук кырдаал түзүлдү деп эсептейбиз:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-статьясынын 5-пунктуна ылайык «Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жана мамлекеттик турмуштун башка маанилүү маселелери референдумга (бүткүл элдик добушка берүүгө) коюлушу мүмкүн. Референдум өткөрүүнүн жүйөөсүн жана тартибин Конституциялык мыйзам аныктайт». Демек, референдумду Конституциялык гана мыйзамдын негизинде өткөрүүгө болот. Ал эми бүгүнкү күнгө, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү Конституциялык мыйзамы жок.

1991-жылдын 28-июнунда, ошол кездеги Жогорку Советтин бир эле жолку окулушунда добуштардын жөнөкөй көпчүлүгү менен кабыл алынган Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү мыйзамы Конституциялык эмес болуп эсептелет.

Анткени:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 59-статьясынын 1-пункту боюнча Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзамдар, конституциялык мыйзамдар Жогорку Кеңештин эки палатасы тарабынан ар бир палатанын депутаттарынын жалпы санынын кеминде үчтөн экиден ашыгынын добушу менен алынат:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 65-статьясынын 6-пунктуна ылайык, Конституциялык мыйзамдар Жогорку Кеңештин ар бир палатасында эки жолу окулуудан өтүшү керек.

2. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-статьясынын 5-пунктуна ылайык референдум өткөрүүнүн жүйөөсүн жана тартибин Конституциялык мыйзам аныктайт. Ал эми 1991-жылдын 28-июнунда кабыл алынган «референдум жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамында», референдум өткөрүүнүн жүйөөсү көрсөтүлгөн эмес, башкача айтканда, эмненин негизинде референдум өткөрүлөрү жазылбай калган.

3. 1991-жылдын 28-июнундагы Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү мыйзамында, добуш берүүчү бюллетендердеги коюлган суроолорго кандай түрдө жооп алынары каралган эмес. Бюллетендеги топтошкон суроолорго «жок» же «ооба» деп жалпы жооп берүүнүн өзү маанисиз.

Президенттин 1998-жылдын 2-октябрындагы Указынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайыксыз экендигин айкын тастыктоо.

Жогоруда келтирилген далилдердин негизинде 1991-жылдын 28-июнунда кабыл алынган «референдум жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамын» Конституцияга ылайыксыз деп эсептейбиз, андыктан бул мыйзам референдум өткөрүү үчүн укуктук күчкө ээ эмес.

Ушул себеп менен 1998-жылдын 2-октябрында жарыяланган Президенттин Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү мыйзамынын долбоорун бүткүл элдик добуш берүүгө коюу жөнүндөгү Указын Конституцияга ылайыксыз деп эсептейбиз.

Кайрылуучу граждандардын талабынын маңызы

Урматтуу Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төрайымы, урматтуу Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун судьялары, республикадагы саясий кырдаалды улам күчөтүп жаткан Кыргыз Республикасынын Президентинин 1998-жылдын

2-октябрында референдумга байланыштуу жарыяланган Указынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайыктуулугун текшерип берүүңүздөрдү өтүнөбүз.

Биз референдум кандай жыйынтык менен өтпөсүн, анын өтүшү дагы, референдумдун чечими дагы Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайыксыз деп эсептейбиз.

1998-жылдын 2-октябрындагы Указга кол койгон мамлекеттик ишмердин дареги:

Акаев Аскар Акаевич, физик, Кыргыз Республикасынын Президенти.

Кыргыз Республикасынын граждандары:

Джумабаев Бердибек Абдраимович, физик,
Өмүралиев Чокюн Исмаилович, философ,
Эшимканов Мелис Асекович, журналист.

Тиркелүүчү документтердин тизмеси:

1.1998-жылдын 2-октябрындагы Президенттин Указы.

2.1998-жылдын 29-сентябрындагы «Республика» гезитине жарыяланган Ж. Магзимовдун макаласы.

Бишкек шаары,
1998-жылдын 12-октябры

P.S. Конституциялык Сотко биз Президент А Акаевди утуп алуу ишеними менен эмес, качандыр бир референдум маселесин кайра козгоого юридикалык негиз түзүш үчүн кайрылган элек. Текстти референдумга чейин басма сөзгө жарыялап үлгүрдүк («Прогресс» гез., 12.10.1998).

Көп өтпөй күткөнүбүздөй жооп алдык.

Уважаемый Бердибек Абдраимович!

Обращение в Конституционный суд Кыргызской Республики по форме и содержанию должно соответствовать требованиям статьи 21 закона «О конституционном судопроизводстве Кыргызской Республики». В силу изложенного, оставленное Вами 14.10.98 г. в отделе писем и приема граждан аппарата Конституционного суда Кыргызской Республики ходатайство, возвращается без рассмотрения.

Приложения: ходатайство и приложенные к нему материалы на 8 листах в 11 экземплярах.

Зав. отделом писем и приема граждан аппарата Конституционного суда Кыргызской Республики

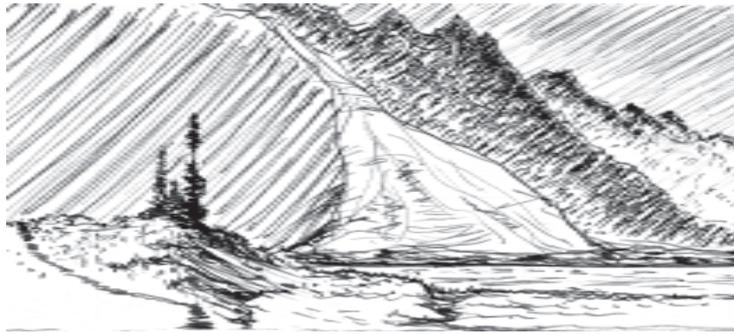
К. Аширалиева

2-БӨЛҮМ

БУЮККАН КӨЧ

IV бап

МЕЗГИЛГЕ БААМ

«Кан адашса калк адашат».

Элден

Демократия – Элдин бийлиги эмес – топураган, Элдин философиясынын бийлиги – аны аман асыраган.

Автор

Азис окурманым!

Тарыхта эч качан оңой-олтоң күн кечкен заман болгон эмес. Уламыштарда айтылган «кой үстүнө торгой жумурткалаган» кезеңдердин да артында Эл Элдигин сакташ үчүн тынымсыз аракеттенген күрдөөл күрөш күндөрү жаткан. Бабаларыбыз бийик Кыргыз Элдигин, ыйык Кыргыз Жерин башын канжыгага байлап, канын көөкөргө куюп сактап, бизге аманат жеткирди эле. Биз ушул ыйык-бийик аманатты эртеңки ээсине – кыргыздын келечек тукумуна жеткирип, өткөрүп бере алабызбы? Бул, бүгүн, маселе болуп калды. Айтканга жакшы азыркы эгемен абалыбыз анча суктанарлык эмес. Себеби эмнеде? Автор ушул тууралуу ой толгоду. «Эл башына күн тууса, ажалга тик беттеген Эр туулат» деген кыргыз. Андай Эрлерибиз азыр толтура, турмуш курчутуп даярдап койду. Бирок Эр колуна Шам керек – алдын карап басканга, жалаңдаган Шамшар керек-жоосун кыя чапканга!

Улуу Курултайды күтүп, утурлап, чукул жазылган бул ойтолгоо Кыргыз Эреннин оюна ой кошуп, боюна кубат уютуп бере алаар бекен?!...

Кыргыз эли тагдыры чукул сыналаар зор жоопкерчиликтүү жолго түштү кайрадан. Ушул эле жолдо келаткан мурда деле, тек анда, кантсе да, буга дейре кандайдыр деңгээлде калыптана берип, өнүгүү салты аздыр-көптүр түптөлө түшкөн көндүм боло калган жолдо эле. Эми ыргак ыкчамдап, чукул өзгөрүүгө бет бурду. Президент К. С. Бакиевдин сөзү менен айтканда: «Өлкөбүз өзүнүн өнүгүү жолунда кезектеги баскычты аттады. Эми 2010-жыл Кыргызстандын жаңы тарыхында бурулуш мезгил болуп калууга тийиш. Өлкөбүздү сактап гана калбастан, аны жаңы белеске чыгаруу боюнча тарыхый озуйпа дал бизге, Кыргызстан элинин бүгүнкү муунуна, буюруп отурат» («Ынтымак Курултайын» чакыруу боюнча Кайрылуусунан).

Бул да түшүнүктүү, Президент «бурулуш мезгилди» өзү баштап, «тарыхый озуйпанын» башын-

да өзү турбаска эми эрксиз. Өлкө тарыхында өлбөс-өчпөс алтын тамгалар менен жазылып калууга тагдыр шанс берген туңгуч Президент А. Акаев «качкын Президентке» айланып өзүнүн да, өлкөнүн да жүзүнө көө сүрттү. Эми ал өзү канчалык өзөлөнүп актанбасын, жаки, башкалар тарабынан: «көрсө, Бакиевден анча артык бийлеген турбайбы», – деп жакталбасын, качкындын иши качкын, баарыдан да Паашанын, ядро чемоданын бет келди ыргытып ийип калкын-аскерин как талаага эндиретип таштай качкан! Демек, анын тагдыры калк сотунда биротоло бычылган да, чечилген!

Ал эми анын ордун баскан экинчи Президент К. Бакиевге келсек, мунун да башына, чынында, аныкынан да кыйын жоопкер тагдыр түштү.

Ал, же өлкөнүн тарыхында жаратман, чечкин, мамлекеттик ири ишмер, жаки, мамлекетти гүлдөтүп жибербесе да аны түпкүлүктүү түз жолго

салган реформатор башкы Президент катары калат, жок, анте албаса, жок эле дегенде акаевсистемдин тишин чагып анын курсун батыл өзгөртпөсө, анан ишенимдүү башка колго (өз санаалаш мураскоруна!) өлкө тизгинин өткөрүп бербесе, анда экинчи Президенттин да соңку тагдыры, балким, адам суктанаарлык бүтпөй калат. Ким билсин, кийинкилер тарабынан да: «төңкөрүш уюштуруп бийликти узурпациялаган», «мамлекетти үй-бүлөлүк башкарууга алган», «өлкөнүн эми да болсо (Акаевден соңку) өнүгөр мүмкүнчүлүгүн өксүткөн», «демократиядан керин чегинген» сыяк ж.б. жардык-кинелерди да биринен сала бирин тагууга-таңууга жылчык калтырып коёт. Президент К. С. Бакиевдин президенттик кызматынын экинчи мөөнөтүн эң чечкин реформалар менен баштагынына ушул башкы себеп, жана минтпеске эми анын чарасы да жок. Анткени, «беш жылдыгына» мына эми белсенип даярдык башталган “24-март” эгер эле сарай төңкөрүшү эмес, революция экени ырас болсо, анда ал акаевдик системди акыры жырып, саясий-коомдук түзүлүш, не экономикалык курум, не маданий майдан жаатында болсун түп тамырынан бери революциялык өзгөртүүлөрдү жасап жибербесе да, айтылган тармактардын баарында текши, комплекстүү кардиналдуу кайра курууларды жүргүзбөсө, кайталайбыз, чарасыз. Президент өзү мурда эчен ирет айткандай, буга чейинки убакыты, негизинен, баштагы бажа-соратниктери менен «баш тырмашууга», көчө митингдеринде көжөлүп мамиле такташууларга гана кетип, буга чолоосу эми тийди. Арийне, «реформа үчүн эле реформа» деген болбойт, б. а. ал “келечек замбирегинен” сактанган карандай арга-айла эмес, чыны менен эле ал өлкөнү экономикалык да, маданий-руханий да өңүттө көрүнөө ийгиликтерге баштоону көздөй максат кылаары турган иш. Анткени ар кандай революция, реформалардын баасы айланып келип, анын натыйжасы, элге төккөн жемиши менен өлчөнөт эмеспи. Президент К. Бакиевдин эми баарына кайыл болуп (убакыт чукул, мөөнөт бирөө), үй-бүлөлүк, кландык башкаруу, чексиз жеке бийлик, ашынган авторитаризм, монархияга карай жол, ж.б. ж.б. айып-кинелерге төшүн ачык тосуп, айыңга кулак жапырып, көздөгөн максатына карай көжөлүп тике, жалтанбай чечкиндүү кадам таштагынына ушул себеп. Ошентип ал «ва банк!» кетти. Мунун түбү эмнеге согот, кандай бүтөт? Миң сууроо...

Жакшылыгын ойлойлу. Мархабат! Мархабат! Болсун! Болсун! Өткөөл убакыты өтө эле улаарып, азаттыгынын мына 19-жылында да азаптарынан арыла албай, хандан шорлуу келаткан карапайым калкка акыры болсун, болсун! Болсун реформа жемиштүү, Президент сапары жеңиштүү! Башка не дейбиз. Элдин күткөнү да ушул - натыйжа.

Бирок, бирок... көмүскө күчү оо тереңде бугуп жаткан бул олуттуу реформа, айттык, бир жагынан ошончо терең комуттуу ойлорго да салат. Маштабы боюнча гана эмес, **тереңги күүгүм күдүк**

мүнөзү боюнча да, Акаев заманынын баштапкы кай бир омоктуу гана эмес, «кыйтыр домоктуу» кезеңдерине окшой түшөт. Бул омок-олут, дүмөк-комут эмнеден жана кандайча көрүнөт?

Эсибизде, элден өзүн дайым акылдуу сезген голограф Акаев беталды чындыкты көрпөндө биздей бир чекиттен эле көрбөстөн (аттигиниң, ушул “бир чекити - абсолют чекитке” айланып калган калк философиясынын бийигинде турган хандуу болсок кана!) айлантып төгөрөк караган, ошого шай дамамат ат жүрүш жасап оюндан так чыгышка (утушка!) аракет кылар эле. Бирок анын ошол атжүрүштөрүнүн артынан кай бирде булаң этип кандайдыр түктүү колдор да көрүнө калып, «атжүрүштөр» шектүү «жөөтжүрүшкө» айланып кетчү. Жакшы эле кооз сүйлөп, акылдуу сак жүрүп келип, аягы өзү-өлкөсү кантип «Песак», «Финсак», «КОР» ж.б. программаларда кордолуп (зордолуп!) калганын өзү да билбей-элебей калар эле, жайдаң жарыктык! Эми да ошол эле жолой, ошол эле почерк, түктүү колдор, дале Президент Курманбек Салиевич Бакиевдин да «кыргыз, кыргыз!» деп кызууланган, кызылдай жалындаган кымбат баа ишсөздөрүнүн артынан «кылаң!» этип көрүнө калчу болду. Акаев заманынан бери артыбыздан бир калбай көлөкөдөй ээрчип жүргөн «сур караан», эми жүзүн да жаппай, ачык, «нагло» горизонтубузду чылк ээлеп чыга келген. Кыргыз басма сөзү жарышып жазган, ушунун эле өзүн: «...*Максим Бакиев менен анын жаш реформачылар тобунун өлкөнү феодализмге түрткөн күчтөргө каршы күч жана бөгөт катары алдыңкы сапка чыгышы... жана бүгүн Президенттин уулуна басым жасаган «тышкы» күчтөргө багыт алынбаса, анда бул – прогресс» («Форум» гез. 15/1, 2010)* деп жоокалата айтып, бирок Президент курсун-көңүлүн, балким, ошол баласы байланышкан «тышкы» (жөөт) күчтөрдөн да башка, бар, «тышкы» (орус) күчтөргө бурууга астейдил үндөгөн орусчул журналист Павлюк Геннадий да мүмкүн дал ошол балашумкар байланышкан «тышкы» күчтөрдө өзү курман чалынып тынганын айтып-жазып чыгышты айрым аналитиктер. Бул курс ушунча кашкөй да, катаал-аёосуз да, жанбас-тайыбас, ошол эле учурда эң жылма митаам, сак, куу, айлакер түр күттү. Мамлекет жашоосунун бар танабын, чар тарабын камтып, тактеке ойнотуп, талылуу стратегиялык тармагын жыш чырмап, системдүү илгерилеп, өрүп кирип келаткан жөргөмүш желесиндей түктүү кол... Кооз сүйлөп, мамлекетти эртең эле гүлдөтүп ийчү баштанган, андагыдан да күрдөөл ташталган бул реформачыл кадам эми эпаадам, кокус, мамлекетти андагыдан да ыкчам, тез, куялуу бир жолго куюктуруп кетпес бекен деген кооптуу ой коомчулукту түйшөлтүп турганы ошол. Эмесе окуянын өткөн күздөн берки өнүгүш ыраатына саал жайлап бирге баам салалы.

Өткөн жылдын күз айында президент К. С. Бакиев улут интеллигенция өкүлөрүн жыйып, көпчүлүк үчүн күтүүсүз (өзүнө да мурдатан

мүнөздүү эмес!) бир түшүмдүү, жакшы кеп айтты. Азыркы оомал-төкмөл ирилешүү заманында, дүйнөлүк кризис улам кысып келаткан шартта, аз улут өзүн сакташ үчүн ага адекват кадам жасашы зарыл, кыргыз эли да өзүнүн бай тарыхый салтына кайрылып, өткөндүн зарыл сабагына каныгышы керек деп айтты. Өнүгүүнүн жалаң батыштык ык-жолдорун эле «бах-х!» сонундай бербей көчмөндөр цивилизациясынын көөнөрбөс баалуулуктарын таанууга чакырды. Арийне, мындай чакырык улут өз тарыхын, рух табиятын активдүү таанып жаткан шартта кыргызга кызылдай эле жагаары турган иш эле. Коомчулуктун бир катарын, төтөн, улутчул интеллигенция жана өткөнгө суусаган жаш муун (!) канын кантсе да бул чакырык дүргүтүп койду. Ошол эле кезде коомдун кай бир прагматик бөлүгү чакырыкка салкын кала берди: «өнүккөн эл-мамлекеттер информация, нанотехнологияга ургаал ат коюп жатса, кайдагы көчмөн цивилизация?..»

Бая, бул демилгени Бакиевге «мүнөздүү эмес», «күтүүсүз» дедим эле. «Күтүүсүз» дегеним, эгерде эле бу идея кимдир-бирөөлөрдүн «көмүскө көсөм кеңеши», айлалуу кыйтыр саясаттан улам эмес чындап эле ички ишенимден шакардай кайнап жетилип чыккан болсо, эмнеге ал андан ары мамлекеттик массалуу иш-чараларда системдүү уланып кетпеди деген мыйзамдуу суроо туулат. Болгону, ошондон кийин, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясында тарыхчы-депутат (андагы) З. Курманов доклад жасаган бир илимий жыйын өттү. Ага топ түзүп программа жазуу милдети жүктөлдү. Ошо бойдон тынчыды (жок, тынчыбады, ошол депутат кийин ЖКга спикер болду, «чыныгы программаны» аткарыш үчүн...). Ырас, жаңы башталган жыл кийин Маданият Агенттиги тарабынан («Агенттик» болуп калгандан кийин!) «Кыргыз мурасы жана көчмөн цивилизация» жылы деп жарыяланды. Анын алкагында маданий-иш чаралар белгиленди. Бирок мындай фестиваль мүнөзүндөгү иш чаралар илгери күндөн эле боло келет. А чынында көчмөн цивилизациянын тарыхына, философиясына илик, ага байланышкан заманбап көйгөйлөр Президенттин Программалык Багытынын башкы бир салаасы катары Мамлекеттик деңгээл-көзөмөл нускоодо илимий-практикалык жыйындарда, басма ишинде ж.б. конкрет иш-чараларда күжүлдөп күжүрмөн уланып кетиши керек эле. Жок, антпеди, тек көчмөндүк гөйү кыжыган айрым жеке энтузиаст авторлор тарабынан гана үналгы, сыналгы, басма сөздө кыргызчыл сөз кызытылды. Болгону ушул болду. Дагы бир акылга анча сыйгыс жагдай: алты баштуу ажыдаар глобализм алтымыш айлаңды алып куушуруп-шукшуруп кирген тушта, «ушул бороондо сен элдигиңди сактап «уңгутагдырыңа дал кала аласыңбы, же?..» («самоидентичность нации») деген маселе гамлет суроосундай маңдайга бал-бал жанып турган кезде, Президент талап кылган «Улуттук маданият» программасын түздөн-түз ишке ашырыш милдети саналган маданият ми-

нистрлиги өзү жоюлуп кетти! Агенттик деңгээлге түштү. Тескерисинче ал, эми керек болсо, тышкы иш министрлиги сыяктуу Мамлекеттик министрлик деңгээлине көтөрүлүшү керек болчу. Дагы; «көчмөн цивилизация» урааны эгерде эле ооз учу бүлк, не атайын так, кыйды эсептүү «подача» аркылуу билги (былгы!) салынбаса, чыныгы тереңги мүдөөдөн чыккан болсо, анда балким мамкатчы орду да жоюлбай, ал жаңы шартта жаңы озулпа аркалап чыгышы керек беле? (кийин бул орундарды Президенттик Институтта уулу баштап кимдер ээлеп чыкканын көрдүк ко). Анткени, көчмөндөр цивилизациясы дегенибиз шатыраң фестиваль эле эмес, ийнелеп кудук казаар терең илим, системдүү тармак, глобализмге көзүрдөй тик каршы турар этноэкономика, ошого шай курулаар азыркы биз издеп жаткан мамлекеттүүлүктүн жаңы философиясы да эле (бул тууралуу сөз анан)...

Эмесе, эрксиз суроо туулат: эмне үчүн мындай мамлекеттик эң жогорку деңгээлде салынган ураан ылдыйкылар тарабынан ырааттуу уланбай, чыныгы улуттук, максаттуу, калбаат, терең, ар тараптуу, илимий, системдүү эмес, тескерисинче, шашкалаң ыраатсыз иш кетти? Айтса, бул чын эле ыраатсыздыкпы, же атайын тымызын, кыргызчылдыктан да башка тегиздеги, «өзгөчө улуттуу», максаттуу, терең, калбаат, илимий системдүү уюштурулган сырткы өзгөчө ыраатпы – тээ эң түбүндө эле билги-былгы, так-кыйтыр жолго коюлган! Один хороший и умный хитрый кеңешчилер тарабынан! Демек, бая эки миз... жок, жети миз, «ат жүрүш» тууралуу ойлогорго эми да арбалбаска арга жок.

Ооба, биерден эми, билгенге, бая түктүү колдордун булаң почерки айкын көрүнө калат. Ооба, оболу көчмөндөр цивилизациясын жарыялап койсо болот. Мейли, канында жапан деми күргүштөгөн көчмөндөр таш кылымга жабыла каргып (башка талаага каңгып!) тарыхын тактай беришсин;

мейли, эт бышырган этнографиясын жиликтеп эт-бети бышыктай беришсин; мейли, канашалап жайлоого көчүп, боз үйүнүн бооз философиясын кооз иликтеп беришсин;

мейли, ар уруу курултай чакырып, ичтен купуя ыдырай беришсин;

мейли макал-ылакабында маңып, мамлекеттин «табылгыс жок» идеологиясын (а эмне үчүн «табылгыс жоктугу» анан билинет) искей-издей беришсин;

мейли, мейли... булардын эч кимге зыяны жок, төтөн, «кудай тандаган» өзгөчө элдерге! А эгер окус санжыра сүрүштүрө кетип: уруу-урукка, андан кокту-колотко, артылып айыл-айылга, мындан өйүз-бүйүзгө, акыры үй ичине үрүлүп кирип, намыстуу кыргыз тек сүрүп: «сен – кул кызы, мен – манап!» деп эрди-катынга чейин кызылчеке кырылышып кетишсе, мунун деле эч жаманы жок. Абориген качан эле аборигендигин кылбаган, акыры заңына кетет, заадинэ тебет да ал, мейли!.. А бул арада «ат жүрүштө», жаңы, масштабдуу-масштабдуу реформаларды жасап үлгүрүп кетсе, болот. Киргил

сууда балык бат кармалат. Маңгыл киши бат арбалат. Ылдамдыктын жинди философиясында ойлонууга да үлгүртпөй тумтак жеңип кетсе болот. Андан кийин «жиниккен аттарды атып салса болот, ыраспы-эй!» (Стэнли Крамэрдин белгилүү фильми). Аскер термининде муну «чаргытма ыкма» («отвлекающий маневр») деп да коюшат...

Айткандай эле, «Көчмөндөр Цивилизациясы» урааны жарыялангандан көп өтпөй көпчүлүк үчүн, анын ичинде мамбийликтегилер, анын ичинде эң жогорку эшелондогу бийик жетекчилердин өзүлөрү үчүн да күтүүсүз, капыс, добул соккондой (баягы «ылдамдык!») экинчи эң орчун, омоктуу-олуттуу кадам ташталды. Мамлекеттик башкаруу системасын реформалоо. Кадамы чечкин, масштабдуу башталган бул реформа да эки миздүү, жана экинчи мизинде да ал ошондой эле экинчи масштабдуу максатты аркалаганы – оболу ЦАРИИ агенттик түзүм аркылуу уулу М. Бакиевди мамлекеттеги «алтынчы-экинчи» фигурага айлантуу, кийинки секирикте, ушул эле «фигураны» Конституцияга өзгөртүү киргизүү аркылуу так мураскоруна айлантуу айласы иштелгенде ачыкка чыкты. Бул тууралуу сөз кийин болсун. Оболу, реформанын 1-мизи тууралуу сөз.

Эмесе айтылган «омок-олут» эмнеден көрүнөт? Биринчи ирээтте мамлекеттик башкарууга системдүү мамилени киргизүү аракетинен билинет – Президенттик Институт аркылуу. Ооба, реформанын көзүр жүрүшү дал ушул Президенттик Институттун түзүлүшү болду. Арийне, бир-бирине көз карандысыз делген бийлик бутактарынын жана мамлекеттик маанилүү башка органдардын ишин бир борбордон – Президенттик Институттан координациялоо чыны менен бүгүнкү ыкчам замандын миң кыл талаптарына шай, ошончо тез, чапчаң, өз убагында бат адекват чечимдерди кабыл алууга ыңгай ачат. Бул – башкаруу сферасында жүргүзүлгөн реформанын эң бир алгылыктуу дагы, өтө жоопкерчиликтүү да жагы.

Ачыгын айтайын, аабал күндөн мамлекеттик күчтүү (түшүнүктүү - адил!) бийлик зарыл деп келген менин көңүлүмө реформанын эң толгон жери да ушул, арийне буга, Толстой чал айтмакчы, кийин кич-чинекей «чуть-чуть» сүртүлүшү керек. Бийлик бутактарынын ишин мындай бир-бирине шай координациялоонун зарылдыгы тууралуу мен да тээ илгери күндөн айтып, жаза келем. Эсеби, мындан он беш жыл мурда жазылган ой толгоомдо мындай саптар бар эле: *«көчмөн демократияга үч бутак бийликти: бири-бирине көз карандысыз, алар жалаң мыйзамды тааныйт деп коюп, ал эми ошол мыйзамдын жибин өзүлөрү каалаган казыгына (айталы, ыйгарым укук талашып тытышкан “демократиясына!”) байлап матап коюп, сырт кызыкчылыкка иштетип, жаян, чаян, ак куудай ичтен ажырал быдыраткан принциптин өзү жат. Анткени анда Укуктун уңгусу («источник права») улуу Теңирден уланган. Аны Теңируул Манас баккан. Ошол – ыйык мыйзам! Бийликтегилери бир*

бирине зыңгыраган көрпөндөлүк көй амбиция ага жат!» («Тенирчилик», Б.: 1995, 204-б.)

Президенттик Институтта көңкү философия нускаган дал мына ушул биримдик көздөлдү. Бийлик бутактарынын төбөсү бир кишиде, Президентте бирикти. Ал эми алардын алды деңгээл-звенолорундагы ырааты, т.а. кыйыр – өз ара; тик – ич ара байланыштары ушундай эле уланып кетээри, арийне, даркүмөн.

Мындай ойго бизди ошол бийлик бутактарынын төмөнкү звенолорунун баардык деңгээлдеринде тең, төтөн, Аткаруу жана Сот бийлигинде, Жолборстун жеке өзүнүн (Президенттин) жол-жол тырмак издери терең матырылып турган фактысы жетелейт. Ал эми чыныгы системдин философиясы мындай болбойт. **Мамлекеттик башкаруудагы чыныгы системдүүлүк башкаруунун баардык деңгээлдеринде тик-вертикал да, кыйыр-горизонтал да байланыштары чыныгы ырааттуулукка ээ болгондо келип чыгат**, ийгиликтин алтын ачкычы мына ошондо колго кармалат (бул тууралуу VIII бапта Улуттук Укукчул Мамлекеттин түзүлүшү тууралуу баянда айтылат).

Ошентип реформадан соң, ошол эле кыргыз: «чоңдун көчүгү тегирмен тегеретет» деген абал түзүлдү. «Теңирчиликте» айтылган кырдаалда тегирмен ташы кайда күүлөнөрү белгилүү турган. Анткени анда Конституциянын «укук уңгусу» («источник права») теңирий мораль, ТЕҢ мыйзамга негизделген эле, андыктан Теңируулу Манасты ойлонбой чаап ээрчиир элек. Ал эми азыр Президент Бакиевди дал ошондой далбактап чаап жаамы кыргыз Манасты ээрчигендей ойлонбой шыр ээрчип кете алабызбы? Алабызбы?!

Мен, жеке башым, ойлонбой ээрчип кете албаймын! Анткени анын тегирмен ташы кайда күүлөнөрүн билбеймин. Ал кайсы бийикке калкытып чыгаарын, же кайсы куйукка думуктуруп тыгаарын айта албаймын. Бая Толстой чал айткан кичинекей «чуть-чуттун» көзү ушерде! Башкача айтканда кыргыздын азыркы урунуп турган Укукчул Мамлекет аталган Конституциясында, ошол укуктун байланып турган башкы казыгында! «Источник Праводо! Бул “укукчул” Конституциянын философиялык багыты, мелжеген бутасы - башка. Мен бул бутага ээрчий албаймын. Демек, маселе теги, тереңи Курманбек Салиевичтен да ары, куялуу Конституцияда шекил, шекил, шекил... (Аталган Конституциянын ички маңызы тууралуу V бапта кеңири кеп).

Бирок эми муну айткын-айтпа, дегин-дебе:

Колубузда турган Конституциябыз – ушул, анын гаранты өзүбүз шайлаган Президентибиз Курманбек Салиевич;

Жолубузда – биздей ар бир жазмачынын сонундап тарткан кыялындагысын уруп ойнобогон катал Реалдуулук.

Эми ушул реформадан кийинки реалдуулукка кайра кайрылсак, Президент жана анын Институту эми мамлекетте баарын чарк айлантат. Баар-

дыгын амырына алат. Баардыгы эми анын алдында түз жоопкер! Ал эми Президент... Президент өзү эч бир күч алдында, анын ичинде элдин да алдында эгерим жоопкер-отчеттүү эмес. Ал эми демократиялык коомдун сыналган куралы, ишеним көрсөтпөө – импичмент мүмкүнчүлүгү башынан садага айлансын! Бир Кудайдан башканы ал эми бир шайланган мөөнөтү ичинде тааныбайт дагы. Ушундай бир чексиз улуу бийликке ээ болду Президент. Ооба, биз азырынча атайылап эле «Курманбек Салиевич» деп жазбай жатабыз. Анткени кеп биерде керт башы (персона) эмес, президенттик кызмат, түзүлгөн президенттик институт тууралуу болуп жатат. Ал эми бул абсолют бийликтүү хан тактыга эртең Ө. Текебаев, бүрсүгүнү Н. Түлеев, же биз азыр ысымын да али биле элек, билсек да учкай гана шек-шооратталып турган, м; балашумкар(!) (мына ушул - эң жаманы, адам аласы ичинде-ов) таптакыр жаңы фигура, атургай сырт күч даярдаган атайын марионет да отуруп калышы ажеп эмес. Мына ушул табышмактуулук кооптонот. Абсолют бийликти ага ээ болгон адамдын табият-тагдыры кандай пайдаланып, кай багытка нуктап жиберет, бул - тагдырлуу суроо...

Арийне, Президенттин колунда мурда деле эбегейсиз зор бийлик топтолгон болчу. Бирок анда, кантсе да, бийлик бутактарынын белгилүү шарттуу деңгээлде өз алдынчалыгы да сакталуу эле. Эми Президенттик Институттун киргизилиши менен, бийлик бутак башчыларынын Президенттик Кеңешме мүчөлөрүнө айланышы менен баштагы өлүмсөк өз алдынчалык же «эптеп шарттуулук» эми шарт жоюлду. Президент Үч Бийлик бутагынын башына де-юре болбосо да (себеби Конституцияда жок бул орган) Президенттик Кеңешме аркылуу де-факто баса отурду.

Буга Мамлекеттик Кеңешчи (М. Бакиев) аркылуу коргоо, коопсуздук жана укук коргоо тартиби бүт; тышкы иштер мамлекеттик министри аркылуу – тышкы иштер маселеси түздөн түз бүт; буга дагы экономикалык стратегия, финансы, инвестиция, бизнес, ишкердик, территориянын мүмкүнчүлүгү жана ресурсун арттыруу (ушу соңкуну укканда эле аавал, менчик капитал салынары күтүлүп жаткан ири кендер, ириде чылк темирге тунган зор Жетим Тоо аймагы жана кеңирсиген Арпа, Ак Сайдын кытай жыттанган тагдыры көз алдыңан сыдырыла түшөт, эх...) ж.б. мамлекеттик тагдырлуу маселелердин кош тизгин бир-чылбыры ЦАРИИ агенттигине толук берилгенин эске алсак, анда ата-бала Бакиевдердин колуна эмне деген гана эбегейсиз империялык күч топтолгонун билсе болот (күч структураларындагы башка Бакиевдерди айтпаганда). Ушул эле учурда бала Бакиев агенттигине ыкмал-чымалып сырттан өрүп кирген шектүү “таякелер корпусу” (Гуревич, Надель, Елисеев ж.б.) мамлекеттин мүлдө материалдык мүмкүнчүлүгүнө түктүү колдорун жалындуу-ураандуу сукту:

«Материалдык эмес маданияттын шедеврлери» – көчмөнгө!

Аал, «руханий эмес мүлдө байлыкка», мейли, көчмөн эместер көмүнүп калсын! Сели алсын!

Баса, баяраак, Көчмөндөр Цивилизациясынын жалындуу жаңы жирөөчүсү (кечээги эле айыгышкан каршысы!) андагы депутат З. Курмановдун эми спикерликке эргип секиргенин эскердик эле – «чыныгы программаны» ишке ашырыш үчүн. А чыныгы программа, көрсө, ошондо эле ошол көчмөндөр цивилизациясынын көмүскө бетинде тымып жатыптыр, даде «ат жүрүштүү» чөгөрүлүп, жөн эле эмес, троян атындай сырын терең ичке катып. Караң, көчмөндөр цивилизациясында дайыма хан бийлиги атадан балага мурасталат келген: Манас, Семетей, Сейтек; Шырдакбек, Сейитбек; Тейитбек, Курманбек... ушул Программа үстүндө иштеген андагы депутат, кийинки спикер күнү кечээ атайын программасын апачык айтып алыптыр, минтип: *«Эл аралык тажрыйба эмнеге үйрөтүп атат? Карап көрсөк Индияда Ж. Неру президент болгондон кийин анын кызы, кыздын балдары кийин Соня Ганди энеси... Болуптур, бул Чыгыш экен, эми Батышты көрөлү, Мисалы Польшада аке-унилери бири Президент, экинчиси Премьер-министр болгон. Ошол эле Американы, ошол эле Жапонияны карап көрөлү. Премьер - баласы, атасы – мурда премьер болгон. Бул илгерки замандан келеткан тажрыйба... Экинчиден, Кыргызстан салтын, мурасын азыр терең изилдеп атпайбызбы. Конституция менен мыйзам кайсы жактан чыгат? Улуттук тажрыйбадан чыгыш керек. Бул жерде биздин мурасыбыз бизди үйрөтүп атат: «бийлик чоочун адамдын колунда болбошу керек»... Кыргызстан мурун курултайга чогулуп, ушул маселелерди акылдашып эле чечип койчу, добушка койбой эле. Эмне үчүн бул салт жаман болсун...»* (“Апта” гез. 14. 1. 10).

Ушундай, эчтеке дей албайсың! Керемет ат жүрүш! Романтикалуу акын, жазуучу, тарыхчы, жай калк, көчмөн цивилизациясын «төх-!» сонундап, «материалдык эмес маданиятына» маңый беришсин! Ал арада ата мурас, бийлик салтына таяп «алтынчы номурулу» аталган биринчи башкы оюнчуну конституциялуу, толук мыйзамдаштырып бийликтин бийик сересине алып өтүп кетсе болот. «Ат жүрүш» ээлери ар бир кадамын тээ эчактан бышырып, түбүнөн системдүү, максаттуу, аяр, так алып жүрүп отурушканына эми кантип ынанбайбыз, боорум. Конституция, курултай тууралуу дагы алдыда атайын сөз кылабыз. Ал эми азыр Бакиев бийлиги чын эле абсолюттуубу, Президент чыны менен эле каалаганындай чечимдерди кабыл ала бере алабы, жок, абсолюттуу болбосо, Мамлекеттин-элдин келечек кызыкчылыгы үчүн ага чыныгы үстүн бийликти өзүбүз өз колубуз менен ыктыярлуу тапшырып берсек кантет? Кайталайм, келечек кызыкчылыгы атынан! Ушул багытта ой толгойлу.

Ошентип Президент Бакиевге кайрылсак, мынчалык зор, эбегейсиз бийлик ВКП(Б) Генсеги Иосиф Сталиндин, КПСС БК Генсеги Леонид Брежневдин да колунда топтолгон эмес. Анан да алар

формалдуу болсо да партия съездине отчеттуу болушкан. Ал эми алдындагы институт – тек кеңешме орган эмес, кантсе да саясы чечим чыгарар укукка ээ Саясий Бюро болгон. Людовик XIV, Наполеон, Сталин, Мао... Бакиев! Мен эми, бул аттары тарыхта аттын кашкасындай так, дайын атактуу личностордун ысмын эч кандай керри ой, кермек даамсыз, кыйгыл-кычкылсыз ылгый ызаат-сый менен урматтап жазып отурам. Ушул тизимдеги Кыргыз Президентинин ушул «эбегейсиз» делген бийлик күчү чын эле көппү же азбы деп сурагым келип отурам. Агер дале алына элек кандайдыр бийлик калган болсо аны да мүлдө алса деп чын дилден калтызарланып отурам. Эмгектеген баладан өмгөктөгөн карыга чейинки бийликти түгөл алсын, берели деп безенип турам. Ырас эле, да кайталап сурайын: Президенттин бул бийлиги «көппү» же «азбы»? Көппү же азбы!?

«Арийне, көп, көп!» дейсиз сиз, «чексиз» дейсиз. Басма сөздө да ушинтип катырып сындап келатышат, ар кыл кыймыл уюмдар бул боюнча калкка да утур кайрылып жатышат (Президент ансайын кулак жапырат: “мейли эми айта беришсин, бизде демократия эмеспи”). Бирок мен: жок, бул дагы эле болсо аз деймин, дагы эле жетишсиз деймин. Анткени бул мамбийлик алкагына кантсе да «граждандык сектор» деп аталган зор армия - эсепсиз бейөкмөт уюмдар (сырттан каржыланган!) түз тартылбай оолак туру. Тарта да албайсың аны түптүз. Анткени буга азыркы биз Конституцияда негиздеген «Укукчул Мамлекет, Граждандык Коом» режими шак бут тосот (бул тууралуу келерки бапта кеңири кеп). Башканы койгондо да чаарбаш Турсунбек Акун тартылбайт, бул калыпка эч сыйбайт. «Адам укугун» жар салып, жер сабап, алыскы океан ар жагын, Адам укукчул уюмдарын чырылдап жардамга чыкырып туруп алат, жүдөтө берет. Демек, бизде Президент бийлиги чексиз эмес бекен! А мен өлкөдөгү эмгектеген баладан өмгөктөгөн карыга чейинки үстүн бийлик бир гана «мамлекетчил» Президенттин, (дал Президенттин (!) же ал сөзсүз эле бүгүнкү Бакиев эмес!) амырында калышын каалайм, «граждандык» Турсунбек Акундун эмес («В гражданском обществе каждый для себя – цель, все остальное для него ничто. Индивиды в качестве граждан этого государства – частные лица, целью которых является собственный интерес» - Ф. Гегель. Классиктин илгерки бир ушул айтканы эми турмуш туташ жөөт былгып кеткен биздин заманда кантип гражданинди «антисоциалчыл» элементтен «антимамлекетчил» тегизге жылжытып которуп кеткени V бапта айтылат).

Анткени мен Президенттин жөн эле Президент эмес, акырындан, бара-бара андан да калкагардагы Теңрикүт даражасына (мунун жайы VIII бапта ачыкталат) көтөрүлүп кетишин каалайм – «Мамлекет» жана «Граждандык Коом» түшүнүктөрү бир-бирине карама каршы коюлбай, тескерисинче, шай ТЕҢчил системада эришип кеткен. Эмесе, канткенде бир мамлекет ичинде жашап туруп, тыштан

күчүркөнүп күч чакырып, анан башканы кой, дал мамлекет башчынын өзүн тонун аңтара жамына коюп туш келген жерден үркүтө берген (бул үчүн сырттан «итжемин» жеген!) «тешикэшик эдилбайсал», «турсунакун», «ырыл-дырылдайлыктан» арылууга болот, Президент Институтунун алдында бой сундурууга болот. Арийне, этин оорутпай жанын кейитпей, табигый, өз ыктыярлуу, атургай жигерлүү, жеке демилгелүү! Мамлекет – Элдин биримдиги үчүн! Калк кудуретинин чачкын тозоңдолбошу үчүн! Эл эрки ыксыз чайпалбай биртарап күркүрөп агылышы үчүн, «Манас Уйуган» – «Йог-Мамлекеттелиши» үчүн! Калк азат калышы үчүн! Канткенде?!. Канткенде ушуну камсыздаар кудуреттүү бийликти Президенттин колуна (т.а. Президенттик Институттун ыкыбалына) майин толук топтоп берүүгө болот? Канткенде Президентке эч кимден сурабай туруп өзү ыктыярлуу шыйгарып алган (кийин Консот дилгир бекемдөөгө өткөн!) дале жетишсиз бу бийлигине дале суратпай туруп бизыктыярлуу мындан да молуктуруп-толуктуруп эмгектеген баладан өмгөктөгөн карыга чейинки «граждандык» да, «...эмес» да коомдорун кошуп мүлдө Эл Бийлигин толук өткөрүп берүүгө болот? Болобу? Жолу барбы? Болот, жүз бир жолу болот! Жолу турат... Чыныгы **Элдик Улуу Курултай** аркылуу! Бирок ушунун алдында, ушерден, “бийлик алчулар” да, “бийлик берчүүлөр” да саал аялдап акыл пештеп алар эң маанилүү, эң маанилүү бир мөрт бар. Эмесе сөз ушуга оосун.

Мен, жеке башым, бая айттым, эгемендиктин эртеси күндөн, өткөөл мезгилде Президенттик күчтүү бийлик гана элди улуу уюштуруп, жаратман күчүн бир нуктап Элди-Мамлекетти эсен сактайт деген көз карашта келген адамдын, бирок бир гана шартта: **Мамлекет өзүнүн түпкүлүктүү философия жолун, максатын, стратегиясын таасын аныктап алган тушта.** Ушунда мамлекет саясатына эл мүдөөсү айкаш кетип, бир нуктуу агылган кудуреттүү күч пайда болот. Ушунда Президентти (Манасты) ойлонбой ээрчип чапса болот! Жок, болбосо, мамлекет барар багытын али ачыктай элек турса, ачыкташты кой, окус мамлекет башчынын башы маңдала, «один хитрый умныйлар» тарабынан билги-былгы акылы уурдалса, анан анын «мудрый» жетекчилиги алдында бүтүндөй мамлекет күдүгү күч күүгүм жолго түшүп кетсе, анда ал эркечти ээрчиген калың калктын арылгыс шору. Ошон үчүн атаң кыргыз; «Кан адашса – Калк адашат!» деп гениалдуу эскерткен. Аабалтан сыналган Жол ушул – көчүгү бир тегирменди эмес мүлдө мамлекетти чимирген бир, бир-ак кишини (ханды!) колго алуу аркылуу башка айла амалдуулар бүтүндөй элдин тагдырын бийлеп кетишкен. Жолоюн өзгөртүп, динин, салтын, демек руханын башка жолдорго бурган. Эсеби, эзелки замандары Кытайдын хакандары көчмөн хунндарга, усундарга өз кыздарын токолдукка беришкен, алардан туулган жэ-эндерин хан көтөртүүгө да жетишкен (а чынында салт боюнча бийлик байбиче уулдарында болот),

анан ошол жээнчер хандар аркылуу аздап көчмөндөрдүн салтын өзгөрткөн, кийимдерин, ысымдарын өзүлөрүнө окшоткон, соңунда тымызындан тымызын ассимиляциялап алышкан, тынышкан. Же кечээги эле кезеңге баксак, бир эле Өзбек хандын өзүн ислам динге киргизүү аркылуу чагатай улусундагы теңирчил түрк көчмөндөрүн ата-баба жолунан тайытып кетишкен араб миссионерлери. «Моголстандын шерлери» атыккан кайран баатыр бабалар да ар кими бир бирден ар кайсы кожонун этегин кармап пир тутуп, ар кимине мурут болуп, бир-бирине шилтенип жүрүп, акыры бирдиктүү, кубаттуу мамлекетинин түбүнө да өзүлөрү жетип тынышкан кечээ. Анда мындай «ийгиликтер» канжардын күчү – кылычтын мизи, жаки, Канды Куданын Жердеги сүлдөрү санаган калктын кычк этпей ага моюн сунуусу аркылуу ишке ашса, биздин бу куу бетпак заманда ал эң ничке, митайым, арамза айла-амалдуу жолдордо “маданияттуу” аткарылчу болгон – экономикалык кыйды мыйзамдарда, былгы теорияларда, «билимдар» философияларда! Мамлекет башчынын башын маңдап, мажүрөө интеллигенциянын мээсин чаңдап! Нетесиң, биздин азыркы шоркелдей абалыбыздын башы да ошол тээтиги 90-жж. башында эле кан адашкан, ага кошулуп жаамы адашкан, «кыйтырлар» улутту амалдуу кыйраткан күндөрдө жатат. «Экономиканы физиктин көзү менен» бир шооктуу карап алып, анан синергетикада сийдирип ийген «шок терапия» саясатта жатат. 1-Президент А. Акаев башында турган, ушунча улаарып созулуп кеткен өткөөл көчтүн эми 2-Президент К. Бакиев тушунда да дале чуудасы чубалып, мойну узарып баратышынын да эң башкы себеби дал ушунда – **кыргыз мамлекетүүлүк философиясынын али да ачыктала электигинде**. Мамлекеттин өнүгүү идея багыты улут рухуна кайчы жолго салынып кеткенинде. «Кыйтырлардын» жетегине кычксыз өткөнүндө! Бул, албетте, мамлекет курумга колунун учун да тийгизе албаган кыргыз интеллигенциясынын да бечелдиги – Акаев, Бакиевдерин ошол «один хитрыйларга» жулдуруп ийген! Эл башында турган эң башкы жоопкер адамдын – Президенттин, не, бир топтун (м: ЦАРИИ) эч кимге эсеп бербей («байкоочу кеңеши» – жазгырык!), чечими Элдик акылда экчелбей, калк сынында калчанбай (контролдонбой) сырт калышынан соң, балким, алдыда мындан да ашкан зор куялуу окуялар болуп кетпейт деп да эми эч ким кепилдик бере албайт! Жаңылбастык – Жалгыз Куданын шыбагасы, жаңылганда түзөнмөк – Кандын Калкка убадасы...

Демек, азыр Улуттук-Мамлекеттик идеябыз маң, Конституциялык философиябыз калбыр тушта, жерибизди, кенибизди жеке менчиктөөгө эбак эле Конституциялык жол чабылып, эми энергетикага тап коюлуп турган кезде, мамлекетибиз кандуу канталамайга апачык, төөчечти жыпжылаңач дырдай даяр тушта, ал эми сырткы жеке таяке капитал жана ички мамлекеттик мүлдө мүлк агенттик активинде «үйлөнүп баш кошушуп», жарыша-

жанаша бир «максимдешүү» аркылуу өлкөнү алдыда кайсыл мейкин, не куйукка каңгытып кетээри беймаалым чакта – **Президенттин өзү даап керт жоопкерчиликке абсолюттук бийликти алышы кандай? Максим колуна салышы кандай?** Бул улуу тобокелчиликтин баасы эмнеге турат? Кайда урат? Анткени мамлекет өзү жеке капитал ээлери менен, Эл Аралык финансы уюмдары менен алакалашканда Эл Аралык Жеке Укуктун нормасынан мамиле этишет, айрым мамлекет (м: КР) катары эмес, жеке укуктун субъекти (м: М. Бакиевдин чарбасы) катары чыгат. б. а. кааласаң-каалабасаң да, моюндасаң-моюндабасаң да: Кыргыз Жери, Кыргыз Кени, атургай Кыргыз Эли да айрым бир Киши-Чарба ээлигиндеги (м: Максим Курманбековичтин!) вотчинасы катары каралып калат. Мына, бая «Адам Укугу Жеке Менчиктен ажырагыс» деген куялуу уктамыш болуп жаткан Конституциялык кепилдиктерибиздин ажыдаар ойгонуп чыгаар туштары кайсыл?

Ал эми Максим Курманбекович бир эмес он, жүз жолу кан кыпчак укуму, кан Тейит тукуму болуп кетсин, буга туруштук бериши кыйын. Кыйын... анткени он максимдин орошон ар бир ат жүрүшүнө «спруттун» жүз бир жооп жөөт жүрүшү дайым даяр! Бир торунан качсаң - экинчисине чалынасың. Аңгектен качсаң-дөңгөккө барасың, дөңгөктөн буйтасаң-дөңгөчкө урунасың. Кайда качпа, кайда тартпа, ал мамайдын көрү болуп дамамат жолунда оңурайып казылуу даяр күтүп турганы турган – куялуу бир куу тор ошол, сени керек болсо, жарык дүйнөгө келе элегиңде али, энеңдин курсагында түйүлдүк түйгөн түнүңдө желесине чырмап алган! Биз режимине эбактан элпек түшүп берген, Эл аралык укук нормаларына кол коюп моюндап жашап жаткан Батыш (аныгы, жөөт!) үлгүдөгү Укукчул Мамлекет, Граждандык Коомубуздун маңызы мына ушундай. Кечээ эле ушул нукта левитиндүү Акаев жолу элди эмне чекке эңгиреткени белгилүү, эми бүгүн эстафетаны алган легитимдүү «МГН» групп жолу алдыда калкты кай жакка каңгыратарын ким айтат, ким болжойт?.. Мына ушул ойлонот, миң санаа толгонот... **Демек, мындай улуу жоопкер кырдаалда бүткүл мамлекеттик бийликтин бир ууч колдо калышы – эгерим жол берилгис иш.**

Анда ушул ченемсиз зор бийликти тескөөнүн (контролдоонун), аны Мамлекет-Элдин кызыкчылыгына айныксыз буруунун механизми барбы? Же буга дейре канча бир жолу боло келгендей эл безерлери эңшерип кете берген соң гана (Глушич, Кузнецов, Силаев, Танаев) алаканды шак коюп, көчүктү жерге так коюп, шыпшынып отуруп кала бергенден башка арга жокпу?

Жок, бар! Ал Конституциянын биринчи биссмилда статьясында жазылган: «*Эгемендиктин ээси, Мамлекеттик бийликтин туткасы – Эл*» деген ыйык жобо талапты кыймылга келтирүү, конкрет механизм киргизүү. Ал механизм – **Улуу Курултай!**

Бая айтылган улуу кооптун себеби ушул.

Демек, анда мамлекеттик масштабдуу реформанын тагдырын, жоопкерчилигин да жалгыз-ак бир президенттин – Курманбек Салиевичтин мойнуна жүктөп коюу кандай болот? Эмне үчүн эгемендик ээси Эл өзү улуттук тагдырлуу маселеде андан сырт калышы керек, милдетүү түрдө аны бөлүшпөшү керек? Жок, бөлүшүшү керек! Жоопкерчилик Тең-Тең бөлүнө, кабыл алынар чечим Эл – Президенттин бирдей макулдугунан чыгууга тийиш. Анткени, элдик улуу философияда укук деген жалаңтык турбайт, анын экинчи бетинде уюп дамамат милдет-жоопкерчилик кошо жүрөт. «Укук» жана «милдет» деген эки айры түшүнүк эмес элдик философияда. Алар ар бир кырдаал-шартка ылайык өз ара бир бири менен дайыма «өтүшкөн-этишкен», бир бирине «оошкон-коошкон» жандуу, кыймылдуу, тараза Теңдээл түшүнүк – **ЖОЛ** деген жалгыз-ак (!), чокон(!), бир(!) улуу философияда уюп чулуланган! Демек, Президенттин азыркы «эбегейсиз!» делген Жеке бийлигин да тапатак ТЕҢдөөгө болот! Бир гана Жол менен – Президенттин өзүнө алган улуу укугуна кошуп жалпы Эл алдындагы ушундай эле улуу жоопкер милдет-отчеттуулугун да таамай (!), таасын (!), так(!) кыйшайуусуз айкындап! **Элдик Улуу Курултай алдындагы!** Ооба, Улуу Бийик Курултайдын... Бирок алдыга озо айталы, бул башка Курултай.

Жобосу азыркы жогорку чиновниктер тарабынан «ийине жеткире иштелип чыгып» (К. Б.) Президент Жарлыгы менен бекитилген кеңеш берүүчү гана орган (чоң чогулуш!) милдетин аткарган “Ынтымак Курултайы” эмес бул;

Болбосо, кайсы бир топтор тарабынан буга дейре талыкпай сунушталып келе жаткан, мамлекеттик негизи башкы органдардан бүт (БШК, Банк, Эсеп Палата, ж. б.), мамбийлик үч бутагынан бүт, артылып Президенттин өзүнөн да ар жыл сайын отчет алып турар дагы бир кошумча мыйзамдуу өкүлдүк орган (ЖК дублеру) эмес бул;

Бул – элдик башкаруунун кылымдап калыптанган улуттук улуу салттарына таянган, Батыш, Чыгыш мамлекеттүүлүк философиясынын өткөн 20 кылымдык мол тажрыйбаларына каныккан, бүгүнкү XXI кылымдын талап-реалийинен чыккан, тек **кеңеш берүүчү орган эмес, референдумдан кийинки эле эң бийик юридикалык күч-укукка ээ элдик бийликтин эң жогорку органы – Улуу Курултай!**

Ушул Курултай – Президенттен Эл алдындагы улуу ыйык ант-милдетин жың түндө да капыс түшүнөн чочуп ойгонгондой дамамат эсине салып, Домоктун кылычындай төбөсүндө дал салаңдап турган!

Ушул Механизм – азыркы Конституцияда жазылган, бирок Президенттин эгерим талап кылууга мүмкүн эмес абстракт жоопкерчилигин так конкреттештирген, зарыл болсо импичмент жарыялаган.

Ушул эрк-милдет – Президентке окус ядро чемоданына опуртал туулса, калкын таштай качканды кой, кар үстүндө кардын чубап өзүн харакири

жасап, өз канында шамдай жанып-күйүп кетээр, кыргызга кылымдап хан үлгү калтырган, ажалдан канча эсе аскарлатып бийиктетип кеткен! «*Самоубийство – это господство над всякими законами природы, ибо от природы нам дано не стремление к самоубийству, а стремление к самосохранению, но когда человек перечеркнув все что есть в жизни, хладнокровно решается на это, то он тем самым господствует над всеми законами природы. Он выше её*», – деп айткан бир кез залкар Фихте. Ал эми кыргыз кыска гана: «*Адам башы көпүрө сунулсун – аттабагын, кан башы көпүрө сунулсун – Калкы аттасын*» деп алдэбак Калк алдындагы Кан миссиясын таккесер бычып-чечип койгон.

Элдин бүт тагдырын, жоопкерчилигин өз мойнуна алган, болгон да, болоор да Президенттер өмүрүнүн ар саатында, ирмеминде ушуган дайын турушу керек. Биз, мөөнөттөгү Президент Бакиевге мына ушул деңгээлдеги харакири Эркти, Эркиндикти, Бийликти беришибиз керек. Бая, мен: Президентке азыркы алган бийлигинин баары али да аз, жетишсиз дегенимдин жөнү ушул. Мына ушул деңгээлдеги Эркти, Эркиндикти, Бийликти, Улуу Курултай аркылуу бышыктап алган Президент гана өз курсун ар кандай кычык оппозициячылдарга алаксыбай, түркүн-түс (ич-сырт) укукчулдардан делдейип сактанбай, жаки, маанилүү мамлекеттик чечимдерин мас катын ОБОНдорго муктаж болбой, кылчаңсыз түз ишке ашырат!

Мындайда, бир колу менен укуктун тынымсыз бузулушуна өзү жол ачып Элди кордогон, экинчи колу менен ошол «бузулган укукту» түбөлүк тынымсыз жана натыйжасыз «коргогон» жөөт-системдин тундуу-үлгүсү – тешикэшик эдилбайсалдык, түбөлүк абийир туткуну топчүкөлик, болбосо туруктуу чаарбаш турсун акундук, өзүлөрү, Омбудсман-дык институту кошулуп түбүнөн омкорулуп жок болушат. Анткени, эми Элди өз мыйзамы коргойт, өз наркы-салты колдойт! Жөөтжүрүш эмес!

Мамлекеттик ишмердүүлүгү - бүткүл **мамбийлик**, бүткүл **граждандык сектор** аталган кош канатты бир уюткан чыныгы элдик Улуу Курултай менен макул жүргүзүлгөндө гана Президент бийлиги да «диктатор», «үй-бүлө чечими», «клан таасири», «авторитаризм натыйжасы», «волютаризм жемиши» өңдүү «жемиштүү» жардыктардан бийик турмак, ошол эле учурда улам мурунку бийлиги кийинки бийлигин житире сындай берээр жин оорудан да кыргызбийлик салты тазаланып баштамак...

Президенттин айтымында башкаруу бийлигин жаңылоо, алдыда, төмөнкү звенолорго жайылтылары күтүлүүдө. Ошондой эле ал экономика жана маданият жаатын кеңири камтымакчы. Сот системин реформалоо кезекте туру.

Экономика багытта ЦАРИИнин төрт пункттан турган программа-долбоору, жана маданият багытта бу жыл агентик тарабынан «Кыргыз мурасы жана көчмөн цивилизация» жылы деп жарыяланганын айттык. Албетте, булар жакшы тилектер. Тек,

бая айтылгандай, М. Бакиев жетектеген агенттикке мамлекеттик ички мүлк жана тышкы жеке капиталдын укугу кандайча биригишээрсиңилишээрсиңи көп жеринде күүгүм турганын айтпаганда. Мисалы, агросекторду колдоо боюнча өнөктөш банк катары чет элдик «Азияуниверсал банктын» тандалышы буга күбө. Банк башчысы М. Надель «МГН» групптун уюштуруучуларынын бири. Демек, агросектордогу абал эми ыкчам өзгөрөт, бирок кай жакка? Жер жеке менчикте турганда, түшүнүктүү, кай жакка өзгөрөрү. Бая «түктүү колдор» Акаев тушунда жерди жеке менчикке эптеп чыгаргышып, бирок аны кайра ирилештирип банк барымтасы аркылуу жеке колдорго топтой албай калган. «Үлгүрбөй калганы» – анда, б. а. 1998-ж. жерди сатууга, барымталоого беш жылдык мораторий жарыяланып, анан ал аяктап, аяк-биякты жыйгыча А. Акаев өзү аңтарылып кеткен эле. Андан бери мамлекет эми жерин да, дыйканын да даана тагдырдын эркине таштамай болду десек болот. Анткени дыйканды микрокредиттөө боюнча түзүлгөн агрокомпаниянын уставдык капиталынын жарымын ЦАРИИ алдындагы ӨФ (Өнүктүрүү Фонду), жарымын «Азияуниверсалбанк» киргизет. Анан: *«микрокредиттик компания бутка туруп, региондордо натыйжалуу иштей баштаган соң Өнүктүрүү Фондусу ММКнын уставдык капиталынан чыгып, стратегиялык инвесторго (б.а. «Азияуниверсалбанктын» өзүнө – Ч. Ө.) агросекторду каржылоого мүмкүндүк бермекчи. Бошогон каражаттарын ӨФ башка долбоорлорду каржылоого багыттайт» («ЭТ» гез. 22V 2010. КР Президентинин Катчылыгынын басма сөз кызмат маалыматы)*. Ушундай. Бул деген жерди ирилештирээр алгачкы этапта ишке ӨФ тартылып кийин жер ирилешкен соң жер ээсин чет элдиктер ээликтеген шектүү банк менен жекеме-жеке калтырып чыга берет деген сөз. Натыйжасы, белгилүү. Африка, Латын Америка ж. б. артта калган чабак-агрардык өлкөлөрдүн жерин жасалма кризисти кат-кат түзө коюп дүйнөлүк акула – трансулут корпорациялар кандайча «кылк!» жутуп койгонун дүйнөлүк тарых мыкты билет! Бизде ошонун бир варианты кайталанмакчы. Бийликтегилер деле муну эң сонун билип турушат. Тек: «Эмне кыласың, рынок деген ушул экен. Алдуусу жеңет, алсызы жеңилет. Дүйнөлүк цивилидүү жол мындан башканы ойлоп таба элек экен да али. Бул жолго түшпөскө айлабыз жок да» деп шыпшынып, ийин күйшөп тим болушат...

Жок! Конституция кабыл алууга киришкен биринчи күндөн баш айлантып келаткан миф бул! Ичке өрүп кирип, мамлекетти жеңип алууга умтулган амал! Жерди жеке менчикке чыгаруунун артында (айтса, КМШ өлкөлөрү ичинде Армения жана биз - Кыргызстан гана чыгардык. Кыйырсыз Россия, даркан Казакстан да бул опуртал ишке барган жок!) кандай куя катылып жатканын канчалык какшанып айтып келдик. Бирок бир кишинин – Президент А. Акаевдин жеке позициясы жана ага жаарамааттанган бир ууч чөйрөнүн кадамы акыры

ушуга алып келип сокту. Эми дал эле ошол эле картина уланууда, эми «Ак Жол» партиясы аркылуу. Менин жеке баамымда башкы стратегиялык байлык – **Жер жана Кен байлыктары баары бир, ушунчасында, эми да кеч эмес, кайрадан казыналаштырылышы (мамлекеттик менчик!) зарыл. Анткени Мамлекеттин Жерин, Кенин ээлешке умтулган сырткы күчтөрдүн күрөшү эч качан бүтпөйт, түбөлүккө!** Демек ыр-чырлуу кооптуу абалыбыз - соңу кайгылуу - түбөлүккө улнат, акыркы натыйжасы да белгилүү. «Алдуунун алдында алсыз дайым күнөөлүү калат». 99 жылга (түбөлүккө!) колдон жылмышкан дүйнөдөгү эң ири алтын кендин бири КумТөрдүн куруган тагдыры да бизди ойго салбайбы акыры? ..

«Жеке менчикке чыкмайын рынокко тартылбайт, инвестор келбейт» деген бир миф! Келет, укмуш келет! Магомед жылбай койсо да болбой тоо өзү ага тоорулуп жылып келет. Геосаясат келтирет! Айтса, Жерди, Кенди жеке менчикке чыгаруу, өзү, тээ башында эле кыйтыр жана алдамчы жолдордо ишке ашырылган, аларды кайра мыйзамдуу казыналаштырышка болот! Бул тууралуу буга дейре да көп жаздык, алдыңкы баптарда да айтылат, бирде тек белгилээрим – Президент жар салган системдүү реформага байланыштуу экономика, маданият катышы жайында бирин-экин ой.

Акыйкатта, экономика менен руханият бир-бирине тереңден жынс тепчилишкен. Идеалында, куяр жер, тогошоор тоому бирөө гана – **этноэкономика**. Б. а. экономикалык жол - азыркы ирилешүү (глобалдашуу) заманы аз сандуу улуттарды улам иритип бара берээр кысталаң кезеңде, - улуттун руханы талкаланбай, колдон келишинче, болушунча өнүгүп барышына ыңгай ачышы керек. Ошол эле учурда улут маданияты, руханы да базар заман шартына ылайык өз кезегинде материалдык баалуулукка күрдөөл айлана билиши керек, албетте кундуу касиетин сактай отуруп, асырай отуруп, ашыра отуруп. Жерге, Кенге мамлекеттик менчикти кайтаруу деген сөз, бул, кечээги орус башкаруусу өркүндөтө албай өлтүрүп тынган социализмге кайтуу чакырыгы эмес (баса, кытайлашкан марксизм социализми күн сайын күрдөөл өнүгүп баратканын баарыбыз бакырайып көрүп турубуз го), улуттун жан-дүйнөсүн улаар-сактаар нукта чарба жүргүзүү деген сөз. Улут менталитетин активдүү экономикалык факторго айлантуу деген сөз. Биз эмес, батышчыл жашоо мүнөзү канжанына кайтпас сиңген зор Россиянын өзүндө азыр бийликтеги партия «Бирдиктүү Россия»: «жамаатчыл орус духуна («русское общинное сознание») карай, алга!» деп ураан салып жатат. Артка кайрыла берип - алга чапчаң жылабыз деп жатышат алар. Анткени жамаатчылык – орустун да түп менталитети! **Чарба жүргүзүү ыңгайы («философия хозяйства») өз жердик-табиятына ылайык келтирилген Улут-Эл гана бул иритки ирилештирген куу мите каар замандан өзүн улут катары аман сактайт.** Экономиканын эң түпкү философи-

ясы барып-келип эле ушул (глобализмдин өзөгү өзү «жөөт ыкма» – дүйнөнү жеңип алууга маш ыңгайлашкан). Философия демекчи, уңгусунда манас философиясы уюган көчмөн кыргыз баалуулугуна да, өзү, дүйнөлүк кызыгуу да эгерим өчпөйт! Саал өкүт – Президенттин жаңыланууну жар салган доклад-сөздөрүндө азырынча бул багытта эч сөз жок. Тескерисинче, жөөт ыңгайлуу бөөт заман кандай гана чукул-учкул (ойлонууга да үлгүртпөй тез, «о жинди ылдамдык, ылдамдык!») камап кирип келгенин көрүүдөбүз. Балким ким бирөөлөрдө Президенттик маданий программада мындай кенемте толтурулаар деген да үмүт болушу мүмкүн. Бирок, ал – иллюзия. **Анткени экономикалык саясаты таптаза либералдык, б.а. эгоистик-индивидуалисттик жолго түшкөн, ал эми руханияты көөлбүп көчмөн, б.а. улутчул-манасчыл ыңгайда кала берген эл болбойт.** Бул – чаты айрык абал! Денеси – Жаны ачакей! Манас, комуз, дастан деп канчалык мадыраңдаганыбыз менен кара турмуштун жаасы катуу. Ал бир баштан Жериңди, Кениңди, ГЭСиңди алып отуруп билинбей бир күнү эсиңди алып тынат! Кебетең – кыргыз, дилиң – жүүт жымшыйып чыга келесиң бир күнү. «Манастын жети осуяты» ичинде жанары жоктуктан жаныбызды жалбырттата албай калган эмес. Жердеги реалдуу катаал рынок турмуш бир башка да, Көккө илинген манас турмуш экинчи башка мейкинде калып кеткендиктен жеңилип калган улуу осуят. Эми Маданият Программасы деле канчалык маанилүү-шаанилүү түзүлбөсүн, бир кез мамкатчы А. Мадумаров өлкөнү «Биримдик аркылуу» өнүктүрө албай койгондой эле бул деле таманы жерге тийбей тайып калат. Көчмөн романтикалуу кайып калат! Анткени, дагын да дагын кайталайын: **түпкүлүктүү маданият, руханият деген милдетүү түрдө ошол элдин чарба жүргүзүү ыңгайы менен, күнү-сааты сайын ошого байланыштуу калыптанар ички жан-дүйнө, психология, философия, жеке кишилик мамиле (межличностные отношения) ж.б. д.у.с. сан кыл факторлор менен эриш-аркак, ырмал-чырмал, жандуу байланышта турат.** Экөө бөлүнгүс бир нуктуу акканда гана чат айрылбайт, улуттун улуттук, кайталайм, улуттун улуттук манасий руханы (!) тирүү болот. А бул **этноэкономикада** гана толук мүмкүн. Бул тууралуу кийинки бапта да сөз болот.

Ошентип системдүү реформага старт берилди. Сөз башында айтылгандай бул реформа Акаев заманынын алгачкы кезеңиндей коом жашоосунун бар тарабын жаңыртууга белсенди. Мамлекет башчынын бул тарыхый жооптуу ыкчам кадамдары эми мамлекетти кайда баштайт? Кан адашып (т.а. койлорду мясокомбинатка баштаган «предатель» эркеч адаштырып! К. Жусубалиев.) анын соңунан бүтүндөй калк адашып кеткен куялуу тагдыр кайталанбас бекен?.. Кыргызстан үчүн тагдырлуу суроо ушул. Чынында биз, мүлдө коомчулук, бийлик өкүлдөрү өзүлөрү да, жарыя салынган реформа менен «перед фактом» калып тааныштык. Ойло-

нууга да үлгүртпөй, биринен сала экинчиси удаа, үчүнчүсү мудаа, төртүнчүсү жудаа кеткен демилге-өзгөртүүлөр оболу ар башка тегиздиктерден анча байланышсыздай көрүнсө да, чынында, ичкертен кылдат бир-бирин сүйөп-жөлөшкөн, өтө ирээттүү-ырааттуу, мезгилдик графиги да айкынтак бирдиктүү картина долбоорун ачты. Ошону эми бир жерде жыя айтсак;

Президенттин эч күтүүсүз «көчмөндөр цивилизациясы» ураанын салышы;

көп өтпөй мамлекеттик башкарууну системдүү реформалап кириши;

анын түйүндүү борборун - мамлекеттин каржы, экономикасын бир колго топтогон мамагенттик (ЦАРИИ) түзүшү;

мындан көп өтпөй ал айдыңдан бала Бакиевдин карааны өсүп чыгышы;

агенттиктин дароо төрт ири долбоорунун жарыяланышы;

балашумкарды Мамлекеттик Министр жандаган биринчи эл аралык КЭРге визит;

мындан да көп өтпөй Конституциялык кезектеги реформанын башталышы;

мында да эң башкы көмүскө себеп катары Президент милдетин убактылуу аткарып калар «балким фигура» катары кайра эле бала шумкардын карааны чыгышы;

жана соңунда, ушунун баарына коштооч катары - Элдик «Ынтымак Курултайынын» жарыяланышы – мунун баары тең бир тутумдагы, эң түбүнөн терең, кылдат, так ойлонулган, элдин ишенимине улам бирден ээ болууну көздөп, этап-этаптуу ишке киргизилген мамлекеттик максаттуу, бирдиктүү, план ченемдүү, акылдуу жана... «ат жүрүш» саясат экенин аңдатат. Президент тегерегинде бириккен топ - мамлекеттин ичиндеги эле эмес, сырттагы эч чоң күчтөр да эсептешпей кое албас олуттуу күчкө айланганын билдирет. Ошол эле кезде, Президентти системдүү реформага алгач шыктандырып, муну өтө тез, алты ай ичинде ишке ашырып бүтүш керек деп (ошондо тууру 23-март, курултай күнүнө куп дал келет эсеп!) ишенирден реформатор топтун жаңы «Барбаросс планы» мамлекеттик бийликтин талуу жерлерин таамай жылаңачтап, аны бир жагынан системдүү кризиске да такап келгендей таасир калтырат. Системдүүлүк эмнеден билинет?

1. Аткаруу Бийлигинде: ЦАРИИ эркине мамлекеттеги ири ишканалардын, стратегиялык запастардын, инвестиция агымынын, өз бетинче түзөөр бюджеттин, бизнес чөйрөсүнүн ж.б. бир түйүн тизгини берилиши менен КР өкмөтүнүн толук кандуулуктан калып жарым жан куурчак сүлдөргө айланышы;

2. Жогорку Кеңеш – өкүлчүлүк органда: «атайын программалуу», спикер З. Курмановдун бийликке келиши жана парламенттеги көпчүлүктү түзгөн «Ак Жол» фракциясынын монополизмине таянып мураскер М. Бакиевге бийликке мыйзамдуу жол чабуу аракетти. Эстеңиз: *«бийлик чоочун адамдын*

колунда болбошу керек... Кимиси төрага болуп алса эле «мен эмки президент болом деп» ойло-рунун баардыгын ошого жумшайт. Премьер болсо деле ошол. Ошондой ой болбошу үчүн ушундай номер киргизилип атат»... (З. Курмановдун «Азаттыкка» интервьюсунан).

3. Конституциялык Сотто: Долбоорго киргизилген «ушундай номер» «подачасын» Консот «блестяще» кабыл алып, кайра өз ара бир-эки элешүүдөн соң: Президент өз милдетин аткара албай калган «күтүүсүз» кырдаалда ал кызматты 2-расмий өкүл – ЖК төрагасы ээлеш керектигин алдын ала так аныктаган Конституциялык классикалык жобо эми бейклассик өзгөртүлүп, ал милдетти бейрасмий «белгисиз-белгилүү номерге» - балашумкарга ооштуруп берүү айласында ачык көрүндү.

Бул айтылгандарга ар деңгээлдеги сот судьяларынын да Президент тарабынан дайындалышын кошумчаласак, анда азыркы башкаруу режимин анык үй бүлөлүк диктатуралык-авторитардык катары мүнөздөп жатышкан саясатчылардын айткандарына кошулбай койбоско арга калбайт.

Ошентип мамлекеттик башкарууну системдүү реформалоонун экинчи жүзү, бизде Конституцияны, мамбийликти баш бийликке бир келип алган адам канчалык опоңой, жеңил-желпи, каалаган нугуна буруп кете берээр талуубузду дагы бир ирээт таамай ачты. Агер кокус Кан адашса, жаки, мындан да эң коркунучтуусу, ал - талуунун да талуу жери ташлыгынан илинип калган марионетке айланса, анда... жок, жок, айтпайм, айта албайм, оор элестетиш!..

Бийликтин мындай системдүү аракети, арийне, коомчулуктун бир бөлүгүндө нааразычылыкты да жаратмагы белгилүү. Бирок реформаторлор муну да кылдат эсепке алганы билинет - «чагылгандай тез операцияга» (жаңы «Барбарос!») тоскоол болгондорго андан тез, чагылгандай, ойлоноуга да үлгүртпөй сокку уруу, жүрөктөрдүн үшүн алуу, коркутуп-үркүтүү, майтарылбастарды сындыруу – б.а. бөртүп үлгүрө электе бөркү алдынан жок кылуу! «Улуу иш улуу курмандыктарды да талап кылат». Генерал Исаковдун кесилишинен баштап Балыкчы, Петровка окуялары, Павлюктун жок кылынышы, журналисттерге мамиле, ж.б. - айтылганга ачык мисал. Бирок айыгыш айыгышты гана күчөтүп, азыр коом жаракасы тез тереңдеп баратат. Аңырайып! Эмне кылуу керек?

Буга дейре белгилүү болгондой, бийлик деген бийлик, ал ар бир кадамын аавалдан так, кылдат ойлоноштуруп, аны ишке ашырыш үчүн кылчаңсыз, катуу киришти. Ал эми экинчи жээктегилерде, арийне, андай бек идеология жок. Көз караш чачкын. Ырас, оппозициянын белдүү мүчөлөрү А. Атамбаев, Ө. Текебаев, А. Бекназаров, Р. Отунбаева, Э. Каптагаев, Т. Тургуналиев ж.б. азыркы саясий кырдаалга таамай баа беришип, элдин көзүн ачып жатышат. Башын канжыгага байлап алып ачуу чындыкты тайманбай жазып жатышкан айрым гезит, журналист жамааттары тууралуу да ушунун эле

өзүн айтууга болот. Бирок айтылган сын артынан кыргыз мамлекетин камалган кризистен кантип, кайсы жолдордо куткарып чыгууга болот маселесине келгенде конструктивдүү жолду нускаган партия, лидерлер да көрүнбөй жаткансыйт, же идеялары элге жетпей жатат. Ал эми Президент, бая сөз башында айттык, эми активдүү аракетке өтпөсөк, «ва банк» кетпеске аргасыз.

Баардыгыбыздын коргонууз – Конституция!

Баардыгыбыздын куралыбыз – Курултай!..

Азыр кыргыз коомчулугунда жашап жаткан көз караштардын көп түрдүүлүгү, мүнөзү боюнча, 90-жж. башын эске салат. Анда да кайда бараарын, кимди ээрчирин билбей буюккан калк азыркыдай чайналда эле. Ушул абалды учкай иллюстрациялаш үчүн мен кай бир өтө мүнөздүү, полярдүү көз караштардан чымчым-чымчымдан мисалдагым бар.

Акыркы бир жылда кыргыз уруучулдугуна кызыгуу тез жанданып, Оң, Сол, Ичкилик уруулар өкүлдөрүнүн башы кошулуп, бир катар курултайлар өттү. Алар Кыргыз Элин уруучулдук негизде тыгыз ынтымакка уютта алар мүмкүнчүлүгүн айтып, Президентке кайрылышты. Мында маселе ачык коюлбаса, да, түпкү мүдөө – Элдик Курултайга чыгуу, ал аркылуу бийликтин үч бутагынын жана башка мамлекеттик маанилүү органдардын үстүнөн элдик көзөмөлгө жетишүү, Президенттин отчетун угуу, баа берүү. «... бийликтин үч бутагынын балансы сакталуу менен жогоруда айтылган институттар (б.а. Курултай) Конституциялык мыйзамга табигый жол менен акырындап кирсе деп ойлойбуз. Бийликтин үч бутагын Элдик Курултай көзөмөлгө алса туура болмок» (К. Кошалиев «Көк асаба». 27/Х 2009).

Коомдун бир катар бөлүгү мындай уруучулдукка кайрылууну бу күндө натыйжасыз, өткөн чак катары санашты. Алар уруучулдуктун тарыхый ролун баалаш керегин, тарыхты, өткөн инсандарды орду-ордуна коюу зарылдыгын моюндап, бирок келечекте ага таянып өнүгүү мүмкүн эмес деп белгилешти. Бул багыттагы ойдун ширелүү жыйынтыгын көрүнүктүү ойчул мударис Кусеин Исаев «Кыргыз Туусу» гезитинде сандан санга айтты («КТ», 11, 15, 18 – XII 2009).

Кайчы пикирлер Президент сунушуна байланыштуу ушуну менен жетинчи жолку оңдолгон Конституциянын тегерегинде жүрдү. Бегиш Ааматов агабыздан келаткан нуска – 1993-жылкы Конституцияга кайтуу идеясы кайра жанданды, эми аны экс-спикер юрист Мукар Чолпонбаев ж.б. баштаган бир катар партия, кыймылдардын жетекчилери көтөрүп чыгышты. Алар «эгемендиктин ээси элдин бийлигин» Президент А. Акаевден башталган узурпациялоо – Бакиев тушунда баягыдан да ургаал уланып жатканын сынга алышты. Өлкөдө чыныгы Эл бийлигин орнотуу сунушу менен Элге кайрылышты. «Ал үчүн биринчи ирээтте 1993-жылкы Кыргыз Конституциясын калыбына келтирүү» зарыл дешти («Алиби» г. 15/1 2010).

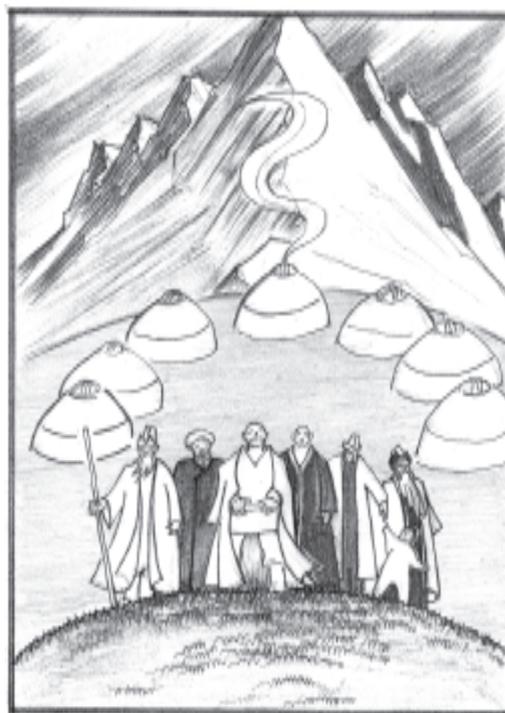
Соңку кездери, чыйрак ой толгоолору менен көпчүлүктүн көңүлүн бурган автор Имарали Кушматов бул ойду андан ары, бирок агрессивдүү улантып; «чирик-гниль» – «легендарлуу» аталган бечара парламентке уятсыз Акаев сунуштап өткөрүп алган 1993-ж. акаевдик Конституциянын дал өзүндө жатат деп эсептейт, бирок «гнильди» башка эмес – так ошол «эгемендиктин ээси эл» деген жободон көрөт: «под гнилью подразумевается реакционная идея о правах народа. «Народ Кыргызстана – гласит ст. 1 п.3 ныне действующей акаевской Конституции – является носителем суверенитета и единственным источником государственной власти в КР». Такая формулировка базовой части Конституции привела к тому, что ЧЕЛОВЕК и ГРАЖДАНИН Кыргызстана лишился дарованных ему Всевышним, прав и свобод» («Алиби» г. 15.I 2010).

Казакка кеткен төрт пансионат, айтылбай калган бир «анклав» тагдыры, «Манас» эпосунун ЮНЕСКО тарабынан Кытай ээликтигине катталып кетиши - Кыргыз элин бир силкинтип, чучугуна тийген окуя болду. Ушуга байланыштуу Эл, Жер, Мамлекет философиясы, идеологиясы багытындагы ойлор кайра активдешти. Бирок дале бирдиктүү ой жок, чачкын жана карама-каршылыктуу. Көп үндүү хордун ичинен менин көңүлүмдү бурган бир автордун ички чыңырыгынан мисал тартайын: «Менин түшүнүгүм боюнча биздин мамлекеттин идеологиясынын түзүлүшүнө каршы кандайдыр бир топ, күч бар. Андай болбосо, идеология эчак эле иштелип чыгышы керек болчу. Себеби, идеология дегенде улуттун кызыкчылыгы менен элдин укугу алдына коюлат, ошол себептен идеологияны көмүскөгө коюп, аны издемиш болгон окумуштуулар менен коомдук ишмерлер болсо, бекер убакытты кетирип элди алаксытып атышат. Алар Кыргыздын тарыхын тактап, мактап, идеологияны таап жазышканча Кыргызстандын стратегиялык объекттери (негизги байлыкты түзгөн) Чет Элдик капиталисттерге сатылып бүтөт. Кыргыз эли экономикалык жана материалдык жактан аларга көз каранды болуп, Эл эгемендүүлүгүн жоготкондон кийин, бизге кыргыздын 15 томдук тарыхы менен таңууланган Манастын 7 осуятынын кереги болбой калат... Мамлекеттин өзөктүү идеологияга көңүл бурбагандыгы, бул, кыргыз элинин келечегине көңүл бурбагандыгына барабар. Ошондуктан эң биринчи кезекте көчмөн элдин цивилизациясын издөө эмес, өзөктүү идеологияны иштеп чыгыш керек» (А. Назарбаев. «Назар» г. 15.I 2010).

Менин да канчадан берки маземди алган маселе ушул, боорум. Бул тууралуу мен да канча бир жолу какшанып айттым. Бирок биз ушунча жыл бою бир Учка чыгып, кайра Түпкө түшүп кайсалап издеп таппаган абстракт идеологиянын көзү – так ушул конкрет Конституциянын өзүндө чөккөн, карагым. **Идеология бир башка да, Конституция деген экинчи башка континент болбойт, жан**

иним. Экөөнүн өзөгү бир – уңгулашкан. А бизде так ушул өзөктү эки айрып, как жарып ээлеп алган, кайтарып жаткан өзүң айткан жөөтчүл «бир топ, күч бар». Баарын кылдат, сак, байкап карап турган. Жогорудагы айтылган «кыргызтытыш» калейдоскоп пикирлердин бир да бирөөнүн ага кылдай коркунучу жок, тээ «өзөккө» түз өрүп кирип кеткен ага тиешеси да жок. Кылы кыйшайбайт, түгү чырма этпейт. Атургай демократия имиджи үчүн мындай «сөз эркиндиги», «пикир түрдүүлүгү», б.а. «аккуу, жайан, чайан» абал ал үчүн абдан «кстати» зарыл! Аны өзүлөрү ортого чок ыргытып (акча, идея), атайын демократиялуу кызытып коюп турушат. А эгер сен, окус, өзөккө тереңдей кирип, чын куйругун чытырата бир эле мертем басып алсаң, анда жүз-миң жерден чыйылдап-чайылдап дароо чыга келишет: «укук бузулду, демократия сүзүлдү, чыныгы Конституциялык Республикада мындай болбойт!» дешип. Эл аралык айтылуу укук институттары, биздеги бөлүмдөрү койкондой калышып, ушул эле өзүбүздүн Туке Акун аркылуу өзүбүздү цивилидүү тарбиялай башташат. Бул тууралуу V бапта арналуу сөз жүрөт. Алдыдагы күтүлгөн Курултайда эл ичинен чыккан өзүңдөй эрендер ушул өңүттө сыр чубаса болор эле го, бирок...

Ошентип сөз соңунда алдыдагы күтүлгөн эң орчун окуя – **Курултайга** кайра кайрылалы.

Биз жанаарак Ынтымак Курултайын «коштооч» дедик эле. Ооба, ал ушул биринчи этабында тек «коштоочу» гана функция аткарат. Анткени, биринчиден, ал өзү кеңеш берүүчү гана орган; экинчиден, Горбачев аксакал айтмакчы, «процесс пошел» - аныкталган, багытталган курс менен. Мамлекеттик бийлик эң башкы түзүмдөрүндө аныкталды, мамлекеттеги эң башкы, реалдуу экономика, каржы саясатын аныктаар кишилер-күчтөр да (ЦАРИИ)

такталды жана ал киши-күчтөрдүн аракет майданы (төрт башкы долбоор, ж.б.) ачыкталды. Локомотив составды сүйрөп белгилүү багытка кетти. Күтүлгөн «Ынтымак Курултайы» бул курска таасир эте албайт эми. Болгону «демократия, жемиши», «элдик добуш» имиджин сактамакка «экинчи-жетинчи» деңгээлдеги айрым түзөтүүлөр сунушталат, киргизилет, а эң башкысы курс кубатталат, төмөнкү ээрчиме состав-звенелор чиркелип «экинчи-жетинчи» маселелерге тартылган калк «өз тагдырын өзү чечкен» болуп эсептелет. Бир ынтымакташкан, тилектешкен Элдик Курултайында! Багытын баш бийлик өзү аныктаган **Реформанын Жоопкерчилиги** акырында (ал кандай гана болбосун!) Эл менен ушундайча ыктыярлуу «тең» бөлүштүрүлүп калат.

Жогоруда, дагы, мындай «коштоочулук» Курултайдын «биринчи этабында» күтүлөт дедик. Анда эмне, мунун экинчи этабы да болушу мүмкүнбү? Аныбыз эмне? Ооба, башынан чаласы бар иш, баары бир соңу, бир жеринен жырып-жарып чыгат. Эсеби, Курултайдын мындай ээрчиме ишмердүүлүгүнө коомдун экинчи бир бөлүгүндө сөзсүз нааразылык ойгонот. Оппозицияны ээрчиген активдүү ал бөлүк альтернативдүү ынтымак курултайларын өткөрө баштабайт деп да эч ким кепилдик бербейт (аныгында өткөрмөк болду). Мындай да курултайлардын куп согушу да келип чыгышы мүмкүн. Ошондо биз элдик демократиянын эң бийик үлгүсү деп акыркы үмүтүбүздү артып турган жалпы эле Курултай идеясынын өзүн ашмалтай кунсуздап алабыз. Кыйратып тынабыз. Ырас, Президент Жарлыгы менен чакырылып жаткан Курултайдын андай альтернатив курултайлардан айырмасы бар. Биринчисинде - өкүлдөр жергиликтүү курултайлар аркылуу шайланып келишет, демек кантсе да легитимдүүлүк жагы артык. Ал эми экинчилердин ушундай эле жолдо легитимдешине, арийне, бийлик жол бербейт. Бирок өткөн 2005-ж. март окуясынын алдында деле турмуш дал эле ушундай болгон. Андагы Президент А. Акаев азыркы Президент К. Бакиевден мыйзамдуулук жагынан да кынтыксыз так, күч бийлик колдоосу жагынан да сак, ашса ашып, асты кем турбаган. **Бирок эл деген эл, нааразылыгы чегинен ашып кетсе – сел. Ал эми аны токтотуп калыш кыйын. Сел – Революция, кийин өзү эле баарын мыйзамдаштырып, легитимдештирип алат.** Анткени эски кытай накылында айтылгандай, «жандыкты уурдаган жам болот (кесилет, өлөт), хандыкты уурдаган хан болот!» Бирок эми бизге стабилдүүлүктү ойрондоп Элди улам артка ыргыта берген, «экинчи март революциялардын» да эч кереги жок.

Эмесе, мындай революцияларды болтурбай коюучу да арга – Курултай! **Бирок жобосу сунушталган азыркы кеңешме орган эмес, башка Курултай** (Бул тууралуу сөз - VIII бапта). Ырас, Курултайдын мындай форматтагы чакырылышы да жетишкендик. Бирок эми алдыда бул «жетишкендикти» дагы өркүндөтүп, толук «ийгиликке» айлантуу милдети турат. Бул, биринчи ирээтте, биринчи

чакырылган дал ушул тарыхый Курултайдын өзүнүн озуйпасы болуп калууга тийиш. Б.а. *«эл деп күйгөн жалын жүрөк азамат, журтуна кадыры өткөн акылгөй карыяларды»* (К. Бакиев) бириктирээр бул Курултай өзү, кайрадан, чыныгы элдик Курултайдын статусун, жобосун, кыскасы, философиясын түбүнөн иштеп чыгышы керек - Курултай деңгээлин кеңешме деңгээлден бийиктетип! Аны - «мамлекеттик бийлик структурасын» бүт мүлдө; «жарандык коом» аталган жай калкты бүт мүлдө өз алкагына тартууга жарамдуу, **толук мыйзамдык укукка ээ эң жогорку мамлекеттик деңгээлдеги мыйзамдык органга** айлантууга тийиш деп эсептейбиз. Ушуну менен Ынтымак Курултайы өзүнүн тарыхый миссиясын өтөп бүтүүгө тийиш. Анын ордун баскан Жаңы Курултай, биздин оюбузча, бул бир гана деңгээлдүү Курултай эмес, Кыргыз Мамлекеттүүлүк философиясын аныктаган ар деңгээлдүү: **Кошуун, Чоң Кошуун, Улуу Курултай**, б.а. элдик бийликтин биртуташ системинен турса деп болжойбуз.

Биз бая жол бою учкай айткан, Президент эркине эмгектеген баладан өмгөктөгөн карыга чейинки үстүн бийликти берээр, ушул – Улуу Курултай.

Жаңы заман шартына ылайык мамлекеттүүлүк философиябыздын өзөгүнө кут чөгүп берээр Улуттук Укукчул Мамлекеттин уңгусу ушул – Улуу Курултай. Бир кез орустун чыгаан ойчулу Н. Бердяев: *«Судьба нации и национальных культур должна свершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры»* дегени бар. **Ал эми мамлекеттин түзүлүшү, аны башкаруу ыгы, ал улут рухунун укуктук түргө келтирилген жандуу тирүү уюшкан так организми!** Эмесе биз бу күндө өз терибиздин ичинде элкин жашап жатабызбы, же прокрустун кычкачтай кыскан бешигинде мунжуланып-тумчуланып соолуп баратабызбы – Кыргыз Эл-Мамлекет катары. Ушул суроого жооп алмайын жана ушул мунжу абалдан суурулуп чыкмайын кыргыздын өзүн жегени жеген, өзүнө шилтенгени шилтенген – бийлик-оппозиция дамамат бири-бири менен улуу таймашып, курултайлашып! Соңунда сырт кыйтырлардын табагына өзү даяр бышып барганы барган – расса, демделип, жемделип! **Демек, улуттук укукчул мамлекетин түзүү, бул, бүгүн кыргызга жападан жалгыз тагдыр чечээр жол!..** Айласыз Гамлет абал!..

Ыраматылык Шералы Назаркуловдун ушундайга айтылган бир жакшы накыл мисалы бар эле: типтик жалама зоодон, бурулар буйткасы жок, бут араң илинген чыйыр жолдон кокус бөрү менен бөрүбасар ит бет келип калышса, кабышпай да чабышпай, кылчая да алышпай секин ырылдашып сыйлыгышып өтүп кетишет. Антпесе, экөө тең такаатсыз туңгуюкка кулаарын билишет!

Кыргызстан элиндеги бар жаатташкан тараптар, билгенге, ушул абалда. Ынтымакташпаска аргабыз жок эми. Ал эми ынтымак бийи – адилдик гана. **Адилдик, калыстык – калк, тек, каражат катары**

пайдаланылбай (буга чейинки шайлоо, референдумдарда буга тоюп бүттүк ко!) **«эгемендиктин анык ээси жана мамлекеттик бийликтин бирден бир туткасы»** (КР Конст. I, 3), катары **«өзүнүн үстөм бийлигин өзү шайлаган өкүлү президенттен»** (КР Конст. VII, 1) **элдик бийликтин эң бийик органы Улуу Курултайы аркылуу мыйзамдуу жооп алып иштешкенде гана орнойт.** Ушул эң бийик дөңгөөлде элдик бириккен чечим гана коомду чыныгы мунасага алып келет. Мамлекеттин бар жашоо-тагдырын аныктайт: **кечээгисине баа берет, учурун багыттайт, келечегин аныктайт.**

Демек, Президент Бакиев жеке демилгечи болуп баштаган эмики системдүү реформаны да анын керт жоопкерчилигине артып салбайт, а эң башкысы, Президенттин айланасына быгышып алган ар кадамы сак, так, аяр-кылдат, олуттуу жана комуттуу, шектүү жаңы күчтөрдүн мамлекет чиркелген локомотивди каалаган жактарына баштап кетишине жол бербейт, элдик нукка бурат. Бул эмне, идиллиябы? Жок. **Улуттук Укукчул Мамлекеттин уңгусун тутуу замат, Конституцияга улаар замат учугу чубалып чыгаар улуу**

мүмкүндүк! Эмесе биз эми ошол улуттук укукчул мамлекет уңгусун издегиз бар. Аны Конституцияга түздөгүбүз бар. Бирок ошонун алдында аркабызды да тазалай кетүүбүз милдет. Басылган жолдун гана анык-таныгын билбестен, басаар жолдун да баасын канык билиш үчүн. Ошентип:

а). Биз буга дейре кандай философия-режимди тутунган Конституциялар менен жашадык. Өткөн он жети жыл ичинде жети жолу киргизилген оңдоп түзөөлөрдүн көздөгөн бутасы, чыныгы маңызы эмнеде эле?

б). Чыныгы элдик Конституция не дөөлөт, кай негизге таяп курулушу керек? Улуттук Укукчул Мамлекет деген не?

Ушул эки олут маселени түбүнөн аңдап алганда гана бизге кандай Конституциянын зарылдыгы ачылып чыгат. Эскертип аларыбыз – мындагы ойлор ар жылдары жазылган, жарыяланган ой толгоолорубузда айтыла келген. Мен аларды азыркы тарыхый зарылдыкка ылайык эми бир жерге кыскача жыйып, топтоп, системдеп, сонку саясы окуялардын фонунда дааналап тартып гана бергим бар.

V БАП

БИЗ КАНДАЙ КОНСТИТУЦИЯлар МЕНЕН ЖАШАДЫК?

*Бастырганды билбеген Жолду бузат,
Баштаганды билбеген Элди бузат.*

Элден.

*Мне кажется, я говорю о таких вещах,
от которых даже должны рыдать камни,
но они только мешают моих друзей.*

Сөрөн Къеркегор.

Он тогуз жылдан бери тизеге эмес, белге чапкандай очорулдук. Ушул абалдан чыгууга айла деп жанталашып улуттук идеология издедик. Ушунча жылдан бери тээ уңгубуздан улуп-уңшуп атып да таппадык аны. Бул не? Табиятта бар нерсеби акыры ал, же жокпу? “Кыргызстан – жалпы үйүбүз” дедик. Манастын жети осуяты ураанын салдык, мектепке дейре окутуп, камбыл машкылдандык. Болбоду. “Акаев мамлекетти, “общий домдоду” “КОР” менен кордоду, ушинтип сомдоду” деп аны айдаа келтире сындап атып, жаңы заман келери менен, Мадумаров баштык, улуттук шыңгыр интеллигенция төштүк, бая сырлуу идеологияны шымынып чындап издедик. “Биримдик аркылуу өнүгүүгө” түздөдүк. Жок, дале табылбады. Бу, чырлуу идеологияга, “акыры чыдабай кетип, Президентибиз да” багыт кезеп, кол созуп жиберди: улуттук идеологиябыз макал-лакаптарда жатат! Ана, ошояктан издегиле! Бирок макал-лакаптарды эгемендиктин эртесинен мен баштап, эмки балдар таштап, китептерибизге шыгыратып эле тизип келатабыз, бирок дале дайыны билинбейт, түгөнгүрүндүкү... Бул-не? Барбы акыры? Же чын эле табияттын өзүндө жок, ар ким тек, көңүл соороткон-жубаткан кыялый нерсеби? Не? Президент Бакиев да акыры шаабайы сууй түшкөндөй бу арада “көчмөндөр цивилизациясы” жакка ээк кага, эки колу маш либералдык өңүттө масштабдуу жаңы реформаны

баштап жиберди. Алдыда Конституциянын дагы жаңыртылаары күтүлүп калды. Анткени реформанда сунушталган жаңы түзүм, жаңы экономикалык саясат Конституциядан тезирээк орун таппаса Президенттин чечкин жаңы аракети чечек оппозиция тарабынан бутага алына берээри турган иш. Ал эми бу оңдоолор, балким, “өлүм жазасына” байланыштырылып кайрадан жалпы элдик сурамжалга баштаары кылтыйып калды.

Эмесе, эмне үчүн алиге улуттук идеология табылбайт?

Эмне үчүн Конституция жамаачылангандан жамаачыланат?

Конституция демекчи, азыр Президенттин (Институттун) колуна эбегейсиз бийлик топтолгондон улам, коомчулуктун бир бөлүгүндө 1993-жылга кайрылуу зарылдыгы идеясы да кайрадан козуй баштады. “Кайрадан” дегеним, аксакал Б. Ааматов алгач “жем” таштап, кийин кээ бирлер жигерлүү жиреген бир идея бар: алгачкы Конституцияда бийлик бутактарынын тең салмагы бар эле, кийин Акаев Конституцияны бирден бузуп өз авторитардык режимин түздү, ал Бакиевде улана олтуруп, эми андан артылып авто-тоталитардык режим орнотулду, келечекте, балким, “бүт бийлик максимдешүү” аркылуу монархияны көздөйт.

Эмесе чын эле 1993-кө кайтыш керекпи? Же коомчулуктун бир бөлүгү кызуу үмтөткөн Президен-

ттин жаңы реформасына тээк-жаңы редакцияга жалындап барыш керекпи? Эмне кылыш керек? Дегеле, улам жамаачыланган күндө да уңгусу калып келаткан Башмыйзамыбыздын башкы философиясы кандай? Табылбас улуттук идеологиянын табышмак тамыры ушуякта жатпайбы? Эмесе, дегеле эч эчтеке жакпас чаарбаш бизге кандай Конституция керек дегенден оболу, биз буга дейре кандай Конституция менен жашап келдик, ага киргизилген ар бир оңдоп түзөөлөрдүн артында эмне жатты эле, бизге көрүнүп-көрүнбөгөн агымдын идеологиясы калкты кай максатка жетелеп баратты эле (билишимче мындай системдүү анализдер да жок, алиге, а бул керек), эмики жаңы реформа бу Конституция менен жаңы нукка оонай алабы, же баштагыдан да керең тереңге кетиши, матышы мүмкүнбү? – деген тагдырлуу суроолордун тегерегинде ой калчап алалы.

Ооба, тагдырлуу... Анткени, чын эле Акаевдин алгачкы комплекстүү реформаларындай эле Бакиев баштаган масштабдуу бул реформа да Мамлекет Элдин тагдырында орчун роль ойноп кеткени туру. Кай жакка?..

* * *

Баарыга белгилүү, Совет державасы кыйрагандан кийин Маркс, Ленинге “кош!” айткан постсоветтик жаш мамлекеттерде философиялык-идеологиялык вакуум туруп калды. “Вакуум” деле турбайт, шып суурулуп ордуна чыккан жаңы идеологдор жаңы демократиянын үлгүсүн баптап-таптап сунду. “Тоталитардык-авторитардык системанын тишин биротоло чагыш керек! Туташ пландуу экономиканын белин биротоло үзүш керек! Ордуна жаңы демократиялык мамлекетти орнотуш керек! Ушул багытта силердин Кыргыз өлкөңөр укмуштуудай ыңгайлуу туру: мамлекетиңер чакан, экономикаңар жайлуу, Президентиңер демократ, элиңер андан беш бетер тоодон түшө калган таптаза демократ, кеттик! Силер менен иштеш неткен ырахат, жеңил!”

Ооба, кеттик, “Укукчул Мамлекет, Гражданчыл Коомду” беттеп! Эмесе бу “Укукчул Мамлекет” дегендин маңызы эмне эле?

“Укукчул Мамлекет” тууралуу айтаардан аавал юриспруденциядагы укуктун уңгу-булагы, укуктун байланган алтын казыгы (“источник права”) өңдүү түпкү түшүнүктүн башын ача кетмек лаазым. Өзү, укуктун булагы-эки түрдүү. Биринде ээси – Мамлекет. Экинчисинде – Жаран (“Адам” эмес, “эме-си” – төмөндө билинет).

Биринчисинде, “Мамлекет” башкы саналып, “Жарандын” укуктары анын талабына шай ийдирилет; экинчисинде “Жаран” башкы саналып, “Мамлекет” анын кызыкчылыгына кызмат өтөп аны коргоого, колдоого милдеттенген деп саналат. Соңкусу эми бир митаам оюн – кийин “Жаранга” “Адам” деген түшүнүктү жалгаштыра коюп, мээни гипноздоп шалдап, масса акылын манипуляциялап жиберген. Буга саал ылдыйда токтойбуз. Горбачевдун “гласностун” сырттан аябай эпчил пайдаланып,

интеллигенциянын мээсин заматта маңдап, массанын башын каңдап ийген ушул “империя зла” идеологиясы эле; ага жем таштаган “мамлекетчил” укукту мамлекеттин ашынып биринчилеши эле (СССРдин өзүнүн ыраатсыз ички саясаты өзүнчө сөз).

Биз эгемендик жарыялаганга үлгүрбөй жатып мына ушул “мамлекетчил” укуктан кутулуга шаштык. Өзүбүз СССРсиз (!), жаңы, эркин, өзүнчө Кыргыз Мамлекети болуп калганыбызга карабай ушул укуктан баш тартканга шаштык! Натыйжада, экинчи кыйырга (крайность) кайыдык! Адамдын укугун биринчи (!) деп жарыялаган, угуму адеми “Укукчул Мамлекетке” карай! Ошондо, Конституциянын концепциясын талкуулоо күндөрүндө жаш (!) биринчи (!) демократ (!) Президент А. Акаевдин оозунан жалындуу учуп чыккан сөздөр мобул эле: “Человек... как субъект первичен, выше государства... Государство вторично... Государство должно признавать их...”

Т. а. эгер мурда “авторитаризм, тоталитаризм” аталган Мамлекет Адамды өз орбитасында чимирип келсе, эми Укукчул Мамлекетте өзү Адамдын укугун коргоп, аны айланып чимирилиши керек! А мындай мамлекеттин режими боюнча экономика идеологиядан сырт турушу керек, эгерим кийлигишпеш керек, “сыйкырдуу” рынок бүт өзү жөндөйт. Баары баштан аяк өзү түбүнөн уюшуш керек (“самоорганизация” – синергетика), бир сыйра кыйрап талкаланып алган соң гана Система андан бийик деңгээлдеги жаңы ыраатка каргып, өзү уюшуп кайра чыга алат.

Керек бизге – шок терапия!

Керек бизге – жергиликтүү өзүн өзү башкаруу. Мамлекет дегениң бизге кийлигишпесин!

Керек бизге – Мамлекеттик мүлк бүт жежелениши (биссмилда дегенде эле жерди жеке менчикке чыгаруу үчүн жүргөн айыгышкан күрөштү эстеңиз!)

Керек бизге – Мамлекеттик зор машинанын тегине айланып кеткен ар кишинин андан жылмышып чыгышы!

Керек бизге – анын бытыраан чарбаланышы, өз-өзүнчө винтиктелиши, бурмаланышы, шайбаланышы, зор дөңгөлөктөн ыргып тайгаланышы, керек бизге! Ансыз тоталитаризмдин тиши эч чагылбайт! (Түшүнсөм буюрбасын, СССР өлүп кеткен соң биздеги кайсыл тоталитаризм?!).

Биз 1993-жылы зор салтанат-шаң менен кабыл алган биринчи Конституциябыздын маңызына ушундай “Укукчул Мамлекет, Гражданчыл (атомчул!) Коом” чөккөн эле. Менин эсимде, эмнегедир: “Эй туугандар! Биз деген, билсеңер, укукчул, укукчу-ул Мамлекетти курганы жатабыз, адамдын укугун коргогон, сиздин, бизди-ин!” деп тиштене сүйлөгөн Ормон Шаршеновичтин элеси көбүрөөк калыптыр (биринчи эстегеним үчүн байкем кечирсин), жана жаш башкы демократ А. Акаевичтин көзүнө эптеп эле бир көрүнүп калыш үчүн социалистик жарышка түшкөндөй жиреп кетишкен, жанталашкан жаш башка темин-демократтар. “Адам

укугу”, “менчик” деген эле жерден аны тырп баса калып, сая кетирбей жиреп, баарын мамлекеттен жулуп, жеке колго өткөрүп кетишкен илгир ойрондор – орус тилдүү жамаат.

Ушинтип отурушуп биринчи Конституцияга Адамдын укугу жана анын Жеке Менчикке ээлиги айрыкча баса көктөп кирген эле. Ар кимибиз “Адам” деген эле жерден өзүбүздү элестете берип, мамлекеттин ач тырмагынан (!) кутулууну аңсай берип, “Менчик” деген эле жерден мээнип кетип, соңунда жалпы Кыргыз Мамлекетинин кызыкчылыгы сөнүп, Мамлекет ичиндеги өзүнүкү (жарандыкы) кемип, а “Адамдын” артында чындап кайсы күч, ким жатканын элебей... бир утулдук элек “Укукчул Конституцияда”, 1993-жылы...

Бирок баары бир коммунисттери арбын шайланып келишкен биринчи Парламенттин тарыхый эрдиги – Жерди, анын табигый байлыктарын мүлдө Мамлекеттин гана менчиги санап, аны сатылбайт (!) деген кескин бүтүмгө келиши эле.

Ошентип, 1993-ж. Конституцияда, чынында, эң башкы байлыкка келгенде эки карама-каршы башталыш марашып калган – **Мамлекетчил** жана **Адамчыл** укук, арсар абал...

Ал эми мамлекетти башкаруу формасындагы абалга келсек, ал, Байлыктын башы ачылып калган мезгилде, ошонун тегерегинде байманчыктамак. Бийлик (Полномочие) – Байлыкты өз бооруна басып кетиш үчүн кызуу жан үрөмөк. Ошол биринчи Конституцияны кабыл алып жаткан тарыхый күндөрүндө ЖоКе да өз “таалайын талашып” саал колу ийрилген өзүнө айрым тескөөчүл (чечүүчү!) функцияларды да ыйгарып кеткени ошол эле. Ошонун аркасында баш жетекчилерибиз, биринчи депутаттарыбыз, кандыбулоон канталамайда (приватизация “прихватизация” га өткөндө) “байкабай” 300 га жерди бир бирине берип-алып алышып (М. Шеримкулов, А. Жумагулов), “миңдеген түркүндөрдү” эркин бөлүшүп (М. Иззатов, Б. Ааматов, Ю. Дунларов), “мелодиялар” “Сары Челектерде” (Т. Касымбеков) чертилип, булбулдай сайрап, ж. б. д. у. с. Кайран Элдин байлыгы итбекер таланып кеткени да чын эле. Анан ал жыргал кездри кантип гана сагынбаска, эңсебеске, түштөн кийин, мойсопунт...

Ошентип биринчи Конституция да кабыл алынды. Андан кийинки окуялар кандай өнүктү?

Мыйзам чыгаруу эле эмес айрым тескөөчүл укуктарды кошо бооруна баскан парламент, анын төрагасы Шеримкулов аабалы чыкчыйып тың турду. Ошондон “ким кимди?” деген, элге анча билинбеген тымызын тирешүү да жүрүп атты көшөгө артында. Ушул кездеги депутаттардын жана жеке төраганын тарыхый экинчи эрдиги – Кумтөр аферасын өткөрбөй, Парламенттен жолун бууп салышы эле. “Мен эмне, болгону Англия Королевасымынбы?” – деп жаш Президенттин ыйлаактаганынча бар эле. Анан бул абал да көпкө созулган жок, Президенттин Францияга кезектеги траншка барган визитинен соң ыкчам чечилди. Аскар Акаевич өлкөсүнө кайтаары менен “коммунистери көп,

шиши толгон Парламентти” жайлаарын донорлорго кыйытып, олжого туйтунуп кайтты. Басма сөздө “ба-а демократ” Президенттин Батыш алдындагы укмуштуудай кадыры келээри менен жар салынып, аа тоскоол болгон “консерватор Парламент” турган жеринде кичирейди, жепирейди, ур-төпкиге алынды! Эл шайлаган депутаттарды билги (былгы!) таратуунун бир гана сыналган жолу болор эле эртеден – аны ичтен өзүнө-өзүн өлтүртүү. Дагы эле баягы жаш чыкма демократ, Президентке жагымпаз дерьмократтардын: “эл ишенимин актай албадык, шермендебиз гана чыкты, ушунчабызда...” кыязындагы “эң уяттуу” (а чынында эң абийирсиз саткын, кутум эле бул, дале акаев-левитиндердин почерки!) өз демилгесинен соң Парламент турган жеринде кворумсуз жайрап калды. Төрага Шеримкуловдун күмүш тагын көчүгүнөн күч менен тээп туруп таламандын тал түшүндө “талп!” сууруп алышты! Легендарлуу парламент ушундайча “легендарлуу” өзү жайрады.

Жайраары менен Президент жайдары ишке киришти, Кум Төр боюнча эл аралык макулдашууну жеке Указы менен дароо ратификациялап салды. Бул, чынында, ЖКнын прерогативасы эле. Демек, Конституцияны түздөн түз бузду. Ушуга эле удаа “жерди пайдалануу укугун сатуу” тууралуу жана Указы чыкты, “жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун жобосу” шарт жарыяланды. Эми ушул соңкуга саал токтолуунун зарылдыгы бар.

Абай салыңыз, бардык замандарда, бардык элдерде боло, айтыла келген “жергиликтүү башкаруу” (“местное управление”) эмес бул, жергиликтүү **өзүн өзү** башкаруу! (“местное **само-**управление”) бул. Айырмасы эмнеде дээрсиз? Бир караганда мээ быдырына анча илинбеген бул **“өзүн өзүндө”** зор былгы саясат, түбү ууру, жасалма, фундаменталдуу(!) **ири** былгы илим (“самоорганизация” – “синергетика” Пригожин, Хакен) туру. Ошонун коом курум тегиздигине жайылтылган жаңырыгы туру. Башыңы жегидей билимдар акаевдердин да эсин билги манипуляциялаган бул былгы илим Табияттын, Жан-жаратылыштын эң түпкү фундамент мыйзамы – өзүн өзү уюштура билүүдө турат дейт. Кандай гана система болбосун ошол уюшуу алдында бир сыйра өзүндө мүлдө хаостуулуга тийиш дейт, анан соң гана жаңы деңгээлге, жаңы ыраатка жаңшанып сергип-эргип чыга алат дейт. Ага чейин сөзсүз бир кыйраш керек! Кубаттуу туруш үчүн! Бифуркацияланыш – милдет дейт. Ушинтет синергетика (табияттын түп мыйзамында хаостун жоктугу биздин аалым С.Кадыровдун улуу “Уңгуталаа теориясында” керемет далилденген, бул эми башка сөз). Жогорудагы “жергиликтүү өзүн өзү башкаруу”, айттык, ушул былгы илимдин, коом-мамлекет курум жайыгына билги жайылтылып чыккан жаңырыгы эле.

Эми, бая: “Конституцияда эки укук – **“Мамлекетчил”** жана **“Адам Укукчул”** укук марашып калды” деген элек. Анын жылма бир мисалы 7-ст. тымып турган: *“КРда мамлекеттик бийлик жана жер-*

гиликтүү өз алдынча башкаруу бири биринен **бөлүнөт**". Дагы: "Жергиликтүү кеңештер жергиликтүү администрацияга көз каранды эмес" (95ст.3п), (орусчасы мындан так: "Местные кеңешти **действуют** независимо от государственной администрации"). Конституция кабыл алынып жатканда айыгышкан салгылаштан соң жер жеке менчикке чыгарылбай калып, жогорудагы статьялар да дүрмөттөлгөн бойдон "атылбай" калган эле. Эми ошонун сааты чыккан. Айтылган "Жер укугун сатуу", "Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу боюнча жобого" ылайык, анын экономикалык негизи катары жер жана анын байлыктары мына ушул өзүн өзү башкарууга өткөрүлүп кеткен эле, мамлекеттик администрация ага кийлигишүүгө акысыз болду. Акысызды кой, аны турмушка ашыртууга өзү дилгир милдеттендирилди!

Кыйтыр кеңешчилердин ошондогу кылдат, так айла-амалы мында турган: жергиликтүү бар байлык жергилик өзүн-өзү башкарууга түгөл өтүшү керек. Ушуга удаа жер-жерлерде сырткы акчага айыл банктары ачылып, ага жергилик кыймылсыз мүлк күрөөгө тартылып, соңу, жасалма түзүлгөн кризистерден соң жергилик байлык (демек жер-жерлерге бөлчөктөлгөн мамлекеттик байлык), пайдалануу укугу, банктар аркылуу барымталанып кетүүгө тийиш. Сыртка! Ошол кездери кыргыз коомунда кандай гана "башсыз бака", "көзсүз көгөн" тамаша-ажайып оюндар жүрдү-аа. Мамлекет өзү өз башкаруусуна кийлигише албай калган баш аламан абалдан эки-үч эле мисал бу:

1. Ишкер А. Базаркулов башына отура калган "Айыл банкынын" айланасындагы канталамай, жыргал, тополоң. Белгилүү баатыр чабан Т. Акматовдун да бүйрү кызып, биякка ат коюп, бийлик талаш оюнуна кирип кетиши.

2. Жалал Абад обл. кеңеш төрагасы, баатыр киши, маркум Б.Осмоновдун мамбийликти тоготпой, облаким Б. Талгарбековду бучкагына да теңебей, атургай Президент А. Акаевге кырдана жергиликтүү князь болуп чыга келиши (Президент кийин эптеп канча бир жойпу, "ат жүрүш" айла-амал менен аны ийге алып, соңунда кызматынан да чакыртып тынды).

3. Ф. Куловдун эрдиги. Ооба, мен эми муну мамлекеттик масштабда ойлонгон жетекчинин батыл эрдиги (поступогу) деп айтар элем (оо, ал кезде Кулов башка эле). Анткени ал ошондо Чүй облусунун акими боло туруп, Конституцияда жок, кайталайм, Конституцияда жок (!), каралбаган батыл кадамга барды, бир башына эки кызматты энчилеп, жергилик өзүн өзү башкаруунун функциясын ыйгарып алды.

"Мен, – деди ал, – аким катары жогортон Президенттин өкүмүн аткарам төмөнкү элге жеткирем. Кеңеш төрагасы катары жергиликтүү элдин талап-мүдөөсүн жогору Президентке (б.а. Мамбийликке) жеткирем, аткарам".

Ушинтип ал бир башында мамлекеттик бийлик жана жергилик өзүн өзү башкаруунун функциясын

тогоол кошуп алды. Б. Осмоновдой эле укукка ээ Б. Түмөнбаева анын орун басары саналды.

Булардын баары ошол кездери улуу түйшөлгөн менин да көз алдымда азыр жандуу сүрөт болуп чубап туру. Анткени мен да ошол чактары жаным жабыркап, бизге сырттан жылма таңууланган өзүн өзү башкаруунун бу куялуу философиясында жанчылып жатып, анын тас кардын тасырайта ачып, мамбийлик жана жергилик башкаруу эгерим мындай бөлүнбөстүгүн жаздым. Өкмөттүк гезит (атайын!) "Эркин Тоонун" эки санына алты бет толо материал жарыялады. Ошондогу редактор М. Айдаркуловдун эрдигине ыразымын. Бул материал азыркы мамлекеттик саясатка түгөл кайчы жазылып калды, бирок айла жок дедим. Ал: биз мамлекет торолуп жаткан кезде Аскар Акаевичке жардам беришибиз керек да, ал киши түшүнөт, – деди. Жазгандарымдын чыпчыргасын коротпой жарыялап жиберди ("ЭТ", 26.04.1995). Ошондон туура бир жылдан соң (1996 II) Конституциянын экинчи редакциясы кабыл алынды. Баягы өзүндө былгы жырткыч билги көшөгөлөп турган 7 ст. эми мурдагыдай, "КРда мамбийлик жана ЖӨӨБ бир биринен **"бөлүнөт"** эмес (**"разделения"**), эми **"милдеттери так бөлүштүрүлөт"** (**"разграничения"**) деп оңдолуп, кайрадан арасы бириктирилди, сом ширелди. Ушул эле статьяга мурда жок жаңы бир сүйлөм кошулду: "КРда мамбийлик: бүткүл эл тарабынан шайланган мамлекет башчысынын – КР Президентинин **элдик бийликтин үстөмдүгүнүн** өкүлү болушунун жана аны камсыз кылышынын... принциптерине негизделет" ("Государственная власть в КР основывается на принципах **верховенства власти народа**, представляемой и обеспечиваемой всенародно избираемым главой государства Президентом КР"). Бул дагы элдик философиядагы **Калкка даражалаш деңгээлде Кан гана тура алаары, бирок, Калктын жолу улууланары**, Кан башы Калкка көпүрө сунулаары ("элдик бийликтин үстөмдүгү"), андыктан президент бийликтин үч бутагын өзүндө кошуп, тең таразалап, ортодо бийик жана калыс турушу керектиги тууралуу элдик даанышман ойдун Конституцияга кириши эле (Бул керемет сүйлөмдүн мааниси келечекте элдик **Улуу Курултайга** сапар алганда билинет. VIII бапта).

Албетте, бул өзгөрүү-кошумчалар ошол эле кезде Конституцияга киргизилип жаткан экинчи эң көп быжыраган өзгөрүүлөрдүн – Жогорку Кеңештин Кош палаталуу болуп кайра түзүлүп, ыйгарым укуктарынын талашынын, Президенттин кеңиген укуктарынын жанында анча деле көзгө түшпөй, билинбей калды. Бирок жеке башым жогорку эң маанилүү оңдоо, кошумчаларда менин да жеке үлүшүм бар экендигине сыймыктанамын. Бул тууралуу, ушунча жыл арасы, эч бир жерде айткан деле эмесмин, эми деле айтпайт элем, балким, бир кырдаал болбогондо... Ошол Конституция оңдолгон кездери күчтүү Президенттик (демек жалпы Мамлекеттик!) бийлик орногонуна жетине албай

басма сөз бетине: “Сөз жок, бир кадам алга, бул, – деп сыймыктана жаздым эле, бирок кооптуу, – эгерде эле бул күчтүү бийлик буга дейре мол кабыл алынып кеткен башы бузук мыйзамдарды турмушка батыл баштап кетпесе...” деп бүтүргөн элем сөзүмдү (ЭТ. тиркеме: Каганат. 1997, 1.11 №17). Кооптонгонумдай эле болду. “Кан адашса, Калк адашкан” кырдаал түзүлүп, Президент өзүнө берилген кубаттуу бийликти Адам Укукчул так ошол “башы бузук мыйзамдарды” турмушка батыл ашырууга баштап кетти. “Жерге жеке менчикти,” “Үзөңгү Куушту”... ж. б.

Тарых кайталанат демекчи, эми да ошондогудай кырдаал түзүлүп калды. Анда “элдик бийликтин үстөмдүгү” Президент А. Акаевке үч бутак бийлик башына жеке кара башы чыгып алууга мүмкүндүк ачып берсе, эми Президент К. С. Бакиев үч бутак бийлик башына, башка мамлекеттик уюм-органдардын төбөсүнө бүтүндөй Президенттик институту менен отуруп калды. Баардык деңгээлдеги баш жетекчилик Президенттик кеңешме аркылуу ага түздөн-түз баш ийдирилди. Ал эми өзү, бая айтылгандай, эч ким, эч бир мамлекеттик орган алдында тике, жеке жоопкер эмес!

Ал эми бул арада, эртеде жеке менчикке чыгып кеткен Жерге кошул-ташыл эми Кен байлыктардын тагдыры, энергетиканын эртеңи сыяктуу тагдырлуу маселелер аңылдап ачык туру. А. Акаевдин бейжай ооздуксуз бийлиги, соңунда, эмнеге соккону белгилүү. Ал эми Президент К. Бакиевдин эртеңи элди эмнеге, кайда баштайт?.. Өз тагдырын мындан ары да жоруптап, болжоп тобокелдеп отурушка эми элдин убакыты, эгемендүү тагдыры калдыбы? Жок! Демек, **“Элдик бийликтин үстөмдүгүнүн” мурда ишке кирбей келген механизми – Улуу Курултайдын Элдик бийликтин эң бийик органы катары Конституцияга киришин ушинтип заман муктаждыгы өзү кыстап талап кылып кирип келди.** Бул тууралуу келер бапта кеңири айтылат.

Конституция оңдоолоруна кайрылсак, экинчи ирээт ал 1998-ж. референдумда оңдолду. Албетте, мында эң башкы маселе – Жерди жеке менчикке чыгаруу эле. “Асылган оору албай тынбайт” демекчи, эгемендиктин эртеси күндөн ушуну талап кылып келген күчтөр акыры көздөгөнүнө жетип тынышты. Айыгышкан кармашта Президент тарап жеңип чыкты. Анткени, мурдагы Ж. Акималиев баштаган зубрлар эми баштагыдай “айыгышпай”, мүйүздөрү мултуйуп, өзүлөрү култуйуп, кечээгисине кери кайрып, ачтырып алган академияларында керилип кепшеп жатып алышкан эле. Ал эми референдумга “басма сөзгө эркиндик” сыяктуу кошумча, жасалма коюлган суроолор биздей бечара жазгычтардын ведомстволук кызыкчылык-кыбасына эле эсептелген эң жепен пешка жүрүш болчу. Күткөндөй, дүрр коштоп бердик. Бул тууралуу оголе көп жаздым, кызыккан жанды мурдагы макалаларыма шилтейм. Биерде тек эске алчу жагдай: бая Конституция алгач кабылданып жаткан-

да жердин жеке менчикке чыкпай Мамлекетте калтырылышы менен – “Адам Укукчул Конституциябызда “Мамлекетчил” жана “Адамчыл” эки башталыш (укуктун башкы ээлери) бирин бири жеңе албай марашып, тоорукан бойдон калды эле” деген элек. Эми, бу саам, жердин жеке менчикке чыгышы менен “адам укугунун” ташы айкын басты. Мамлекет маңызы Конституцияда тек көздү кооз алдап турган иликтакта (вывеска) – “кагаз арстанга” айланды (“Адам” түшүнүгүндө биз эмес Чет Эл Адамынын укук-кызыкчылыгы кандай кыйтыр кирип кетээри кийинче айтылат).

Жерге байланышкан экинчи зор күрөш, албетте, Үзөңгү Куушка байланыштуу эле (айтса, ошондо Акаевге аесуз күрөшүп чыккандын бири генерал И. Исаков азыр камакта!).

Президенттин КЭРге 1999ж. экинчи расмий визитинде эле чечилип калган Үзөңгү Кууш маселесин ордуна кайырыш да мүмкүн эмес эле. Кытай – кайрыбайт да, кайрытпайт! Бирок бу жолку Парламенттеги күрөштүн натыйжасын 3-ст. аныктамак: *“КРнын азыркы чек ара алкагындагы бүт аймагы кол тийгис, ыйык жана бөлүнгүс”*. Демек, кармаш артында Президентке карата “мамлекеттик чыккынчылык” маселеси турган. Ачыккан Акаев менен жаалдуу оппозициянын баталгыга баш коюлган, бу айыгышкан кармашында да жагымпоз депутаттардын мекенин саткынчылыгы өз ролун ойноп кетти! Өз чечими үчүн бизде эч ким, эч качан, эч нерсеге жооп бербейт! Ошол эле депутаттар, жетекчилер, күжүлдөп күүлү-демдүү, патриотчул, арабызда кызуу кыйкуулап, кошо жүрү азыр! Тарыхтын да, элдин да, абийирдин соту андан бетер жок калкта, эмне, соңку Президенттер тушунда “Каркыралар” кайрылбай казак беттеп түбөлүк кыйкуулап учуп кете бербейт бекен! Жер маселеси эң жетесиз абалга жеткен өлкөдө, эми алдыда, “турна учуштардан” Кудай сактагай...

А. Акаев учурундагы эң соңку оңдоо 2003-ж. ишке ашырылды. Мынчалык аяр, билги-былгы, мынчалык кылдат, так жана сак, мынчалык билмдүү жана илимдүү, анан да... ошонун баарынча уятсыз оңдоо ушул болду. Түздөбөй түптүз эле айткан орус калкы мындайда, “энеңди поп эптеп койсо эми кимге барып дат айтасың, мужугум” деген. Конституция гаранттары өзү – поп жана попинялар Кыргыз элин каратып туруп эптеп кеткен бул оңдоолордун эң түпкү максаты бирөө эле болчу: А. Акаевдин бийлигин төртүнчү мөөнөткө узартуу. Ооба, төртүнчү! Бирок бул таптак ойлонулган механизмдин табиятын калың калк алиге ачык түшүнө албай маңөөдүр. А экс-президент өзү “күздө эле тынч кетип калмакмын, жеткирбей коюшпадыбы” кыязында алиге арман күү чертип коюп жүрөт, арамза! Эми бу тууралуу да кеңири жаздым өз кезегинде. Кызыккан жанды ошол макалаларыма шилтейм. (“Президент үчүн дагы бир жаңы Конституция”. “Калчанган Конституция канчага коштойт” ж.б.) Маңызы бу;

Акаевичлер бу философияны тутунушту:

Кыргызстан өлкөбүз “Кыргыз Республикасы” деп Конституцияда жазылып турганы менен ал анда толук түрдө **республикачыл** маңызына келтирилсе элек болучу. Эми:

а) Өлкөдө муниципий жана жеке менчиктин түзүлүшү, төтөн жердин жеке менчикке чыгарылышы менен мамлекеттик **байлык толук жергиликтештирилди**;

б) Өлкөдө муниципий (мэрия) жана айыл өкмөт бийликтеринин эл тарбынан шайланышы менен мамлекеттик **бийлик толук жергиликтештирилди**.

Ушинтип баштагы Кыргыз мамлекети эми ички мазмуунун жаңыртты. Экономикалык, саясий маани-маңызы боюнча баштагы Кыргыз Республикасы **мамлекетчил маңызынан** эми жаңы анык **республикачыл КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ** маңызына келтирилди. Демек мурдагынын үстүнө балтайтып жаңы жазса болот. **Мурдагы, мамлекетчил КР** менен кошо кеткен өткөөл президент АААнын ордуна **жаңы республикачыл КРге** жаңырган **АААны** Президенттикке биринчи (төртүнчү!) ирээт шайлоого болот. Ушундай эле - поп, попилярлардын философиясы. Сиздерге так түшүнүктүү болсун үчүн мен ушинтип сансыз оңдолгон тексттен бир гана сүйлөмдү келки келтирейин.

Мурдагы текст. *Президент... “Премьер-министрдин, Өкмөттүн же анын айрым мүчөсүнүн отставкага кетүү жөнүндөгү өтүнүчүн кабыл алат; премьер министрди же Өкмөттү отставкага кетируу жөнүндө өз демилгеси боюнча чечим кабыл алат”* (46ст. 4 п).

Жаңырган текст: *Президент... КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Премьер Министринин, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Өкмөтүнүн кызматтан кетүү жөнүндө өтүнүчүн кабыл алат; КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Премьер-Министрин, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Өкмөтүн же анын айрым мүчөсүн кызматтан кетируу жөнүндө чечим кабыл алат; өз демилгеси боюнча КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН Премьер-Министринин сунушу менен администрациялык ведомстволордун жетекчилерин кызматтан бошотууга укуктуу”* (46ст. 4п).

Түү-үй ата десе, ушунчалык укмуштуу жоргологон ТӨӨНҮ көрдүңүз беле? Эң башкы ыйык документинде тайраңдап салып уруп жүргөн? Мындай килтейген таптал тавтология **КР – Президент, АБ, ЖК, ЖС, Прокуратура, Консот** бөлүмдөрүнүн баарында шыгырап жыш. Буга кошумча Президентти шайлоо бөлүмүндө **“жаңы Президентти”** деген сөздөр **“жаңы шайлоо”** деп, сөздү будундатып АААны катыштырууга ылайыктап оңдоло берет. М; мурдагы текстте: *“КР Президентинин... кийинки Президентти шайлоо башталганга чейин саясий партиялардагы ишин токтото турууга тийиш”*!..;

Жаңы текстте: *“КР Президентинин... КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИН жаңы шайлоо башталганга чейин... тийиш”*;

Мурдагы текстте: *“КР Президентинин бийлик укугу түшөөрдөн эки ай мурда ... жаңы президент шайланат.*

Жаңы текст: *“КРнын иштеп жаткан Президентинин ыйгарым укуктарынын 5-жылындагы Х айынын соңку жекшембисинде КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТТИГИНЕ кезектеги шайлоо өткөрүлөт”.*

Ушинтип эсти былгытып, Конституцияга **“жаңы Президентти шайлоо эмес”**, эски Президентти (ААА) **кайра жаңыдан** шайлоо идеясын алып киришет.

Буга да кошумча, баштагы **“мамлекеттик”** деген терминдер бүт эми текши **“улуттук”** (демек, республикачыл маңыз, м: “мамлекеттик” эмес эми “улуттук университет”, “улуттук театр” ж.б.) дегенге алмаштырылат. Эми бул да эчтеке эмес, Аскар Акаевичтин соратниктери ошол тушта, капыс, кыргыз орфографиясынын маселесин тымызын билгизбей көтөрүп жиберипедиби. Болгон эң түпкү саясаты: расмий тилде (б.а. орус) жоон айтылган **“кы, гы”** тыбыштары жок экен, андыктан ичке **“ки, ги”** менен жазылышы керек: Киргизская Республика. Ал эми юриспруденция талабы, мыйзамы боюнча бир эле айтылышта өзгөрсө ал жаңырган башка, өз алдынча субъект болуп чыга келет. А жаңырган биринчи **Киргизская Республикага**, жаңырган биринчи **АААны** шайлоого бияк да минтип укук бермек. Эми референдумдун эң башкы ушул максаты эмне менен көшөгөлөндү дебейсизби.

1. Кош палаталуу парламенттен кайра бир палатага өтүү;

2. Орус тилине конституциялык деңгээлде расмий тил статусун берүү;

3. “Адам Укугундагы” кеңейтүү.

Булардын биринчиси гана чынында мезгил талап кылып калган маселе эле. Ал эми калган экөө, кыргыз: “көктөн көтөн кесип алган”, орус: “бармагын соруп атып таап чыккан” дегендей жасалма, күчтөп-зордоп, элдин эсин эптеп манипуляциялап референдумдун “эң маанилүүлүгүнө” айныксыз ишендирип, жана дилгир ишке ашырып кетиш үчүн гана иштелген, ириде башка улут өкүлдөрүнө эсеп кылынган эң айлалуу гана тактика эле. Ушинтип бир кишинин жеке кызыкчылыгынан улам Конституцияга орноп алган “расмийлүүлүк” эми бүтүндөй бир улуттун көйгөйүнө айланып “мамлекеттик тилин” маселеге айланып отурат. Ушундай. Ар бир жобосун дээрлик алмаштырууга мүмкүн болбогондой улуттук өзгөчөлүк-кызыкчылыгына канык, ичтен зыңгыр курулбаган “ойнокем Конституцияларда” ушундай боло берет. Эми алдыда бул кайталанбайт деп да эч ким кепилдик бере албайт. Кепилдик бирөө гана: **Улуттук Укукчул Конституцияга** келүү. Мунун жайы VIII бапта баяндалат.

Эми байкадыңызбы, азис окурманым, “ат жүрүштүү” команданын канчалык аяр билги-былгы иштегенин. Ошон үчүн Аскар Акаевич “күздө кетем” деп бир да жолу айтпай, анын ордуна: “Конституция кандай десе, ошондой гана боломун” деп

кашайып туруп алганын. Муну жаздым түшүнгөн оппозиция Президентти күздө спикер болуп алат экен деп чочуп, шашылып эрте ат коюп жиберди. Балким, ал да “запас вариант” катары иштелип аткандыр. А эң башкысы – Конституцияда эбак Президенттикке жол ушинтип аяр чабылып коюлган болучу. Бир макаламда: “Революциянын автору башка эмес, Аскар Акаев өзү!” деп жаздым эле. Буга тек, бүгүн кошумчалаарым – Президенттер эч качан Эл менен ойнобошу керек экен...

Эми К. Бакиев заманына учкай тынса, мурдагы Конституция дагы үч ирээт оңдолду. Төртүнчүсү күтүлүп туру. Ачыгын айтыш керек, эгерде республикада 2005-ж. мартта революция жүрүп өттү десек анда ал Конституциянын философиялык, идеологиялык жана экономикалык (“базис – надстройка” деген зор түшүнүктөр марксизм-социализм менен эле кошо өлүп кетүүчү нерсе эмес!) маанимаңызында түп тамырынан болбосо дагы “бархаттык” жаңылоолор менен коштолушу керек эле, эч андай болгон жок! Болгон оңдоонун баары “башкаруу формасына” байланып (“Президенттик”, жок, “Президенттик – Парламенттик” жок, “Парламенттик – Президенттик” жок, “Парламенттик!”) ыйгарым талашка такалды. А чынында **башкаруу формасы – мамлекеттүүлүк философиясына** тыкыз байланышат. Биздеги бийликти талашуунун артында, чынында, негизинен, байлыкты талашкандардын күрөшү жаткан. “Укукчул Мамлекет” деп түзүлгөн биздегидей режимде ким бийликке ээ болсо ал байлыкты да бүт өзүнө тартып алганга жол ачылат. Ошон үчүн ыйгарым талашышат. Ошон үчүн аны элебеген кайран эл ноябрдын, декабрдын шыр-галаң көчтөрүндө жердешчил бүйүрлөрү кызып кетип, эки жээкке бөлүнө калышып бөтөлкө суулап чабыша кетишет. Баса, эң кызык факт: Эл эки жээк болуп (Түндүк, Түштүк) кылкылдап бөлүнүп турган ноябрдын (2006) ошол жаң-жуң түнүндө кимдир бирөөнүн кыйтыр колу эч кимге билгизбей, эч жанга туйгузбай, эч бир талкуусу жок туруп Конституциянын 4 ст. 5 п. ууру оңдоп кеткен. Башта Акаев канча уу-дуу менен эптеп чыгарган Жер Менчикке кошуп эми, эч бир кеңешсиз, кеп сөзсүз, жылма, митаам, тымызын, **Кенге жеке менчикти** киргизип кеткен. Мен анда сизге, ошондо али кыргызча да которулуп үлгүрө элек, ар бир депутат барак алдында, Президент болсо үстүнө балчайтып кол коюшкан ошол түнкү кысталыштагы оңдолгон орусча тексттин өзүн сунайын: **“Земля и другие природные ресурсы также могут находиться в частной, муниципальной и иных формах собственности”**. (Парафированный и согласованный вариант от 8-ноября 2006 г. 22. 00. ч.). Мына ушул **“и другие природные ресурсы”** деген сөз эртерээкте басма сөз үчүн даярдалып калган бирок али жарыялана элек долбоор текстинде жок экени таң калтырат. Мисалы “Кыргыз Туусу” г. жарыяланган (15-17 / XI 2006), сунушталган оңдоолордун ичинде бул **“и другие”** жок. Ошол эле учурда атайын журналга бөлүп ба-

сылып чыккан салыштырма таблицадагы текст бул: **“Жер да менчиктин жеке, муниципалдык жана башка түрлөрүндө болушу мүмкүн”** (4ст. 3п). Байкадыңызбы, **“И другие природные ресурсы”** мында да жок. Эми кылгылык бүт кылынып, кыл жип менен буулунуп, калың кыкең да Түндүк-Түштүк болушуп кара буусун ойда бир чыгарып алышкан соң, баягы ууру **“и другие...”** эч-эчтеке болбогондой, билбегендей өлүмүш, тымызын, мойсопут тирилип чыга келет, кийин, кийин, декабрь Конституциясында өзүнөн өзү: **“Жер жана башка жаратылыш ресурстары да менчиктин жеке, муниципалдык ж. б. түрлөрүндө болушу мүмкүн”**. (4ст. 5п) (“ЭТ” 16\I 2007). Кен байлыкка жеке менчик ушинтип уурдалып киргизилди.

Эми мындан да башка да бир “кызыкты” билгиз келеби? Эмесе, 1993-2002-ж. арасы Конституциялардын баарында ордун өзгөртпөй келаткан бир статья бар эле, мобул: **“Собственность неприкосновенна, никто не может быть произвольно лишен своей собственности и ее изъятие помимо воли собственника допускается по решению суда”** (19ст. 2п). Бул статья дайыма “адам укугу” главасына тиешелүү болуп (м: адамдын тоокко, уйга, үйгө) 19 ст. 2 пункту болуп жүрөр эле. Эми 2006-ж. Конституцияда бул статья так ушул түрүндө чабыты чалкар кеңип (м: Жерге, Кенге) **“Жалпы принциптер. Конституциялык түзүлүштүн негиздери”** деп аталган жалаң мамлекеттик мазмуунду аныктаган (м: территориясы, борбору, башкаруу органдары, менчиги ж. б.) башкы I главанын ичине 4 ст. 2 п болуп орун которуп кетиптир. Мунун себепин ким түшүндүрүп берет бизге? Мотивировкасы не? Баштагы **“уйга, үйгө”** болгон жеке менчикке кол тийбестик эми аппетит ачылып Кен менчикке кол тийгистикке түздөн-түз айланып чыккандык эмеспи бул? Дал өзү! Аал, мына эми азыр, Конституцияга ошол шуудуң күндөрдө будундап уурданып кирип алган жеке менчик Кендин дүйнөлүк базары кызып чыгаардагы кербези!

Бул эми кайсы ибилистин почерки? Биздин Конституциябыздагы ар бир өзгөрүүнү тикийип-тиктеп аңдып, өзүнө ыңгайлуу ар бир учурду илгиртпей илгир пайдаланган бу деги кайсыл жөөткыргыз?! Эмне үчүн мындан саал кийинче Жетим Тоо өңдүү улуу кендерге президентуулдун жез тырмактары салынып калат? Акаев заманында поп-попьялар апаңды антип эптесе, Бакиев заманында жаңы боббиялар акеңди минтип кептесе, эмне болсо эки жээкке (түндүк-түштүк) жарыла берээр эндей кыргызым, эртеңки Жериң, Мекениңдин тагдыры эмне болот! Ишенээриң калдыбы, боорум? Мына дал ушун үчүн эми **Улуттук Укукчул Мамлекетте Баш мыйзамынын туу түбү – Кош Билги сакчы сунушталат** (VIII бапта).

Эми эледиңби боорум, кыргыз коомчулугу эмнеге эле ушунча жыл арасы итарка болуп бириге албай келет? Эмнеге эле ит тартыш менен күн кечирет? Бу акыры бизге, жаңы заман кыргызына,

жаңы психология, жаңы менталитет болуп чыккыбызга да чыккыс болуп кадалып алды сыягы. “Оппозиция жок болсо аны ойлоп табыш керек” дешчү эле Укукчул Мамлекеттин улуу адептери.

Тык... Эмесе абай салыңыз, боорум, дал ушул философия, далайыбыз таңдайыбыз такылдап суусаган дал ушул башат – “1993” түн өзүндө дадил жатпайт бекен! ? Биз тээ эчактан улуттук идеологиянын уңгусу тургай турмугу учун тутта албай, асманга асылып – бир манасталып; көккө илинип – эки көчмөндөлүп; курултайында кур-үч шаңданып; жаки, Конституциянын болгон-неткен проблемасын бийликтин күчүн ар бутактан бир бутакка таразалап-канашалап бөлүштүрүүдөн гана көрүп, эки жээктелип чабышып-кабышып жаткан кездери бир Ибилис бизге мыйыгын тартып, секин күлүп турган жок бекен – **дал бизди азыр түгөл бийлеп турган азыркы реалдуу улуттук философияга, азыркы улуттук идеологияга айланып алып, “Укукчул” аталган мамлекеттүүлүк ; “рынокчул” аталган экономикалык кебете-кешпирди кийип алып, сырттан издеткен глобализм уюгун ичибизге уютку салып коюп, бапестеп багып өстүрүп жаткан жок бекен, ошол Ибилис!**

*Бечарасың кайгы-капаң бүтпөгөн.
Өмүр өттү, майда-барат иш менен.
Дүйнө-жылаан, башыңды ага жаздапсың.
Кантип анан тынч уйкуга батмаксың, –*

деген экен бир кез дили зарлап Мактымгулу акын. Кайран гана Мактымгулу, как ушул биздин заманыбызды, так ушул биздин абалыбызды дадил, таасын, ак, так, (!) айтып койгон жок бекенсиң алыскы боорум...

Эмесе, азиз окурманым, сиз да баятан жалаң суз статьяларда музданып кеткен жок бекенсиз, анда мен да ушул жерден жанрдын табиятынан четтеп, бир лирикалык чегиним жасап алгым келип туру. Эзелки элдик бир накылга кайрылып. Баш Мыйзам жайындагы кепти анан жалгайлы.

Илгери бир заманда Эл баккан Эр жортуулдан келатып жол бою булак көзүнөн бир кызды жолуктуруп олжолой келген экен, үйлөнгөн экен. Ай десе-андан аркы, Күн десе – мындан көркү бир сулуу жан эле дейт көргөндүн көзүн талдырган. Бактыга мас, таалайга карк баатыр ошондон баштап жортуулун унутуп, сулуунун кашынан чыкпай сүйүүгө мас делбиреп жашаган экен. Бир кечте колуктусу эркелеп: – Баатыр, кумар отуна туруштук бере албай, таң аткыча каным катып суусайм. Ар кеч сайын капшытка бир челек суу койдуртуп коюуң..., – деген экен наз жалооруп! Арадан ай агып, салаадан күндөр чууруп, бир канча убакыттардан соң бая жараган Эр өңдөн азып, шер кубаты тайып, ай эмес күн санап алы куруп баштаган экен. Койнундагы жаш сулуусу баягыдан жашарып, чырайына чыгып, назы артылып, Эрдин сүйбөгөн эркине койбой ансайын жароокер тартып барат дейт. Сүйүүнүн чок илебине туруштук бере албай арзу-

Жылаан арзуу.
Байыркы Кытай.

усу кайра күчөп, Эр дагы акыркы кубатын боюна жыйып, ансайын сүйүү отуна жанат дейт...

Бир күнү айылындагы куудай кары келип, зайыбын көрүп: «Ээ балам койнуңда жаткан колуктуңдан эмне сыр байкадың», – деген экен. Баатыр анчалык деле сыр жогун, тек, ар кеч сайын колуктусу булак суусунан капшытка бир челек суу койдуртуп алаарын айткан экен. Карыя анда: “Ээ балам, сур чаарыңа этиет болууң... – деп эскиден келген бир накылды эсине салган экен. Санаалуу кайткан экен.

Баатыр ошол түнү карыянын айтканынча болду дейт. Капшыттагы челекке суу куйдуртпай курук калтыртты дейт. Ообол, адаттарынча алышып ойноп күлүшүп, сүйүүнүн бал кумарына эзилишип канышып, оролушкан денелери жуурулушуп от чачышып, акыры кумарлары тараган кезде билинбей бал уйкуга тартылып кетишкен экен.

О, бир оокумда уктамыш болгон колукту башын селт көтөрүп, жан жагын сак каранып, тымып-тымып туруп, анан оозунан ача тили соймоңдой берип абаны кайсап-кайсап алды дейт, ошол сааты дирилл кагып тал чыбыктай бою күбүлүп, суйкайган өңү кубулуп сур жылаанга айланып чыга келди дейт турган жеринде бая татына, жаш сулуу. Анан шырпсыз сойлоп чыгып түз эле капшыттагы челекке барып башын салган экен. Бош челектин түбүнө түшүп, суу таппай кайсалап кайра чыгып, жан жагын бир аз чалып туруп, анан уук бойлоп, чамгарактан артылып, түндүктөн ашып чубалжыган тейи сыртка чыгып кетти дейт. Сак жаткан баатыр артынан серпилип туруп жабыктан шыкаалап караса жылаан колуктусу тигиндейирээк бак ортосундагы көлмөгө барып, сойлоп кирип, ай нурунда чагылышып шапшынып ойноп, жылбырска териси жылдыз менен жылт-жулт үн алышып, ой боорунча чумкуп бой тазалап турган экен дейт, бактысына эрээркеп...

Баарын көздөн сыдырып болгон баатыр кайра эч шек билгизбей ордуна келип алп уйкусун салган экен. Оо, бир оокумдан соң баягыдан да жашарган, андан да кулпунган жан, ай десе арксыз, күн десе көрксүз жылдыз мунарланып чыккан экен

жээкке, толукшуган сулууга айланып. Баягыдай эле шырпсыз үйгө кирип, уйкудагы баатырдын алп көкүрөгүнө башын наздуу төшөп уйкуга көзү илинди дейт. Айлада жок сулуунун аныгы, заты не экенине көзү жеткен баатыр ошондон кийин гана койнунда ким жатканын билип андан кутулуунун айласын издей баштаган экен...

Биягы эми уларып кетет. Ушерден токтойлу. Бул накылды неге эстедик? Эмесе биздин да Конституциябыз дал ушул кулпунган сулуу сыңары “адам укукчул мамлекет”, “гражданин коом” аталып, сулуу, сыпаа, татына, ийги, демократиялуу, ичибизге ийри жылаан болуп салынып турган жок бекен!? Бүткүл кудуретибизди, жан кубатыбызды тереңден сүлүктөй “мүлдө” соруп! Абай бакчы, боорум, абаң Бакай байыркынын накылын дал бүгүнкү так сен, мен үчүн табыштап турган жок бекен...

Карачы, Конституцияңдын ичин!!!

Эмесе, жаңырттып жазып отурбай бая ХИПКтин калбаалуу күндөрүндө калкка бюлетень болуп таркатылган өзүмдүн бир жөнөкөйлөштүрүп жазган макаламды назарыңызга сунайын.

Укукчул мамлекет, гражданин коомдун маңызы тууралуу

Укукчул мамлекет курушубуз керек. Укукчул мамлекетте Президенттен тартып акыркы эшик шыпыруучуга чейин мыйзамга гана баш ийиши керек. Мыйзам баарынан бийик – ыйык болушу керек деп жабылып айтабыз. Ооба, укукчул мыйзамдарыбыз бар, улам оңдолгон Конституциябыз бар. Бирок эмнеге эле ишибиз даде жүрүшпөйт? Себеби эмнеде?

Себеп – так ошол мыйзамдын өзүндө. Биз “укук” деп сайрап жатып анын артындагы “укуктун булагы”, “укуктун уңгусу” (источник права) деген улуу түшүнүктү унутуп калганыбызда. Бизге “демократия” деген кооз ураандын алдында “укукчул мамлекеттин”, “гражданин коомдун” Батыштык үлгүсү таңууланып салынганында. Биз ошол режимде жашап калганыбызда.

Батыштык үлгүдөгү укукчул мамлекетте:

Укуктун эң башкы булагы деп АДАМ саналат. Ошол АДАМДЫН укугу баарынан ыйык, Элден, Мамлекеттен да (бизче алганда Кыргыз Элинен, Кыргыз Мамлекетинен) бийик делет. АДАМДЫН укугу, анын жеке менчикке болгон укугунан айрып алгыс деп таанылат. Ошол үлгүдөгү демократиячыл мамлекеттердин Конституциясында “АДАМДЫН укугу жана эркиндиктери” (“Права и свободы человека”) деген атайын эң башкы бөлүм болот. Ошондон кийин гана “гражданин укугу жана милдеттери” деген бөлүм жазылат. Эмне үчүн?

Анткени:

а) Гражданин – Мамлекеттин ичиндеги Киши. Мамлекет бар жерде гана анын гражданини болот. Мамлекет анын – Мекени, Эли, Жери. Ошон үчүн Гражданинде анын **укугу менен кошо** Мамлекет

тинин, Элинин, Жеринин алдындагы анын **милдеттери да турат**.

б) АДАМ – Мамлекеттин ичиндеги сыяк көрүнгөн, а чынында сыртындагы Киши. Ал абстракт АДАМ. Ошон үчүн **АДАМДА укук жана эркиндик гана болот**. “Милдет” деген болбойт. Анткени ал, кайталайм, Мамлекеттин сыртындагы Киши. Демек, АДАМ деген түшүнүктүн артында чынында ага жашынган “Дүйнөлүк Адам” деген түшүнүк жатат. Ал немис, еврей, кытай, араб, ж.б. болушу мүмкүн. Б.а. сырткы жеке капиталдын ээси – АДАМ. Ошол жеке капитал ээси өзүнүн жеке кызыкчылыгын башка мамлекеттердин байлыгын жеңип кетиш үчүн “АДАМдын укугу” деген куу саясатты таап алган. “Адам укугун” жар салып сырттан таңууланган “укукчул мамлекет” дегендин чыныгы маңызы ушул.

Эми буга “Жарандык Коом” деген да түшүнүк кошо жалганат. “ЖАРАНДЫК КООМ” да адамдын укугуна киндиктешкен түшүнүк. Жарандык Коомдо Мамлекет өз жарандарынын эң эле көп ишине кийлигишпейт, ага акысы жок, Жаран эркин болуш керек деген кооз чүмбөттөрдүн аркасында Жарандын да Мамлекет ичиндеги орду көпшөктөлөт, жумшартылгандан жумшартылып барып, милдети дээрлик унутта калып эле укуктары жар салына баштайт, ошентип Мамлекеттин өз граждандарына карата таасири азайгандан азайып, алардын алдында алсыз боло баштайт. Ошол эле учурда жарандарга да: “Мамлекет деген зилинде жаранды төбөлөп-тебелеп туруучу жекур Левиофан жырткыч (Гобос)” деген идея сиңирилип, Жаран өз жеринде өз Мамлекетин өзү жеригенге өтөт. Эл-жерге кызмат кылсам деген жигерлүү жарандардын кыркаары өз беттеринче өкмөттүк эмес уюмдарга (НПО) биригишет. Жарды өлкөсүнөн жардам таппаган мындай топтор, адатта, чет өлкөлүк ар кандай уюмдардын гранттарына муктаж болот. Бир эле борбордон башкарылган (м: МВФ), бирок маска тагынып ар кайсы мамлекеттерге чачыратылган грант ээлери каржыны мүмкүн болушунча мамлекеттик тармакка пайдасы аз (андай бизнес-долбоорлор каржыланбайт дагы, сыпайы баш тартылат), жергиликтүү маанидеги гана айрым маселелерди чечүүгө багытташат. Ошол эле кезде грант алуучуларга өз мамлекетиндеги майда-барат, күндүз саясы иштерге да кийлигишүүсүнө тыюу салынат. Ушинтип жарандардын активдүү позициясын жоюп, кыйналган мекенинин тагдырына кылы кыйшайбаган салкын, кайдыгер (аполитичный) армиянын санын өстүрөт. Мамлекетти жергиликтүү, жандуу, активдүү булагынан алсыратат. Түтүш жакырчылыкка матырылып, кадам сайын укук бузулуп ичтен алсыздандырылган мамлекетте мындай ичтен алсыздандырган тенденция сырттан каржыланган ар кандай **адам укукчул НПОлор** аркылуу күчөтүлүп, “адам укугун бузуп атат” деп кынтыкталып турат. НПО лидерлери мамлекет башчылары менен теңата болгонго чейин текеберлене башташат. Алар сырттан биздеги “де-

мократияны көзөмөлдөп турган” ар кандай Эл Аралык Укукчул уюмдар аркылуу колдоого алынып корголуп турат. Анткени экөө тең Эл Аралык укукка көз каранды б.а. Бүткүл Дүйнөлүк Адам Укугунун Декларациясына, Адам Укугунун Жеке менчиктен ажырагыстыгына, Жеке АДАМДЫН жеке капиталынын кызыкчылыгы жете корголгон мыйзамдарга. Эгерде мамлекеттин ички мыйзамдары Эл Аралык Укук Нормаларына каршы келип калса, анда Эл Аралык Укук Нормалары башкы, биринчилик абалга ээ деп саналат. Ошентип алиги “Дүйнөлүк Адамдын” укугу (б.а. еврей, немис, кытай ж.б.) кыргыздын “граждандык коомунун” ичине кыйтыр мыйзамдуу өрүп кирет. Ушинтип эгемен Кыргыз Республикасында “Дүйнөлүк Адамдын” укугу кыргыз гражданин укугу менен ууру теңделе баштайт. Ага кабатталганга өтөт. Ар кандай биргелешкен компаниялар, ар кандай аргындашкан нике-келишимдер аркылуу жалпы да, жеке да симбиоз күчөйт. Эл аралык жеке укуктун режимине желип түшүп берген “адам укукчул мамлекеттеги” алсыз капитал сырткы, күчтүү жеке капиталга бой кошот, “үйлөнүшөт”, т.а. “тиет”. Күчтүү капитал ээси ким болсо, күпүлдөгөн Күйөө ошол, акыры ошол таасирлүү. Ал эми дүйнөлүк зор капитал ээси ким экени айтпасак да белгилүү...

Жер тууралуу

“Укукчул мамлекет”, “граждандык коомдо” Адамдын укугу жеке менчиктен айырып алгыс, анткени ал Кудайдын адамга берген табигый укугу (естественное право) делээрин айтканбыз. Ушул ууру саясаттын урааны алдында бизде баардыгы жеке менчикке чыгарылды. Анын ичинде эң башкы менчик – Жер дагы. Азыр Жер ыкчам сатыла баштады. Өзүбүздүн “подставной” граждандар аркылуу башкаларга. Анткени 1998-ж. Жер менчикке чыгарылган референдумдан берки “беш жыл” эбак өткөн. Мораторийдин мөөнөтү эбак аякталган. Азыр ортомчу адамдар аркылуу Жер чет элдик АДАМдарга жең ичинен сатылып жатат. Айрыкча Көлдүн жээги, Чүйдүн ичи, Түштүктүн асылдуу аймактарынан.

Муну токтотуш кыйын. Анткени: “Закон обратную силу не имеет”. Бирок токтотууга болот. Мыйзамдык жолу бар. Себеби, 1998-жылкы Жер боюнча референдум Конституцияны бузуу жолу менен күчтөп өткөрүлгөн.

а) Конституциянын бир канча статьялары бузулган; М: Конституциянын өзөктүү статьялары болот. Эгер алар өзгөрүлсө, анда аны менен кошо сөзсүз бир катар башка статьялар да синхрондуу түрдө өзгөрүлүүгө тийиш. “Жер” боюнча 4-статья ошондой. Бирок бул статья өзү гана кара башы өзгөртүлдү.

б) Референдум жөнүндөгү Конституциялык Мыйзамдын өзү жок туруп референдум өткөрүлгөн.

в) Жердин тагдырын талкууга алган ЖКнын тарыхый сессиясын бүткөрбөй туруп мурдагы пре-

зидент А. Акаев референдум мөөнөтүн өзү билип жарыялап жиберген.

Эми, эгерде, ошол мыйзамсыз өткөрүлгөн референдумдун өзү жокко чыгарылса (муну Консортун жаңы чечими, же Президент указы менен эле чечип коюга болот. Буга тек саясы эрк гана керек), анда андан берки Жер менчикке байланышкан закондордун баары дароо мыйзамсыздалар эле. **“Жер – Мамлекеттин менчиги”** деген мурдакы калыбына келээр эле. Муну менен биз:

а) Жердин жана стратегиялык кен байлыктардын чет элдиктерге сатылып кетишине бөгөт коет элек.

б) Бирок Мамлекет менчигине кайтарылган жер аренда мыйзамы боюнча мурдагы эле ээлеринде 99 жылга пайдалануу укугу менен кала берээр эле. Таптакыр эле айла кеткен учурда да “жерди пайдалануу укугу” гана сатылар эле. Жердин кара башы Мамлекетте, б.а. Элдин өзүндө калаар эле. Муундан муунга... Ал эми “ортомчулар” аркылуу сатылып кеткен жерлерди мыйзамдуу түрдө легалдаштырса болот. Же “ортомчунун” өзүндө калат, же эсептешүү жолдорунан кийин жер кайрадан ээсин табат, арендасында калат. **Түбү мамлекеттики** болот. Бирок муну азыркы жетекчилер каалайбы, каалабайбы – маселе ушунда. Биздин оюбузча жер жана башка стратегиялык тармактагы менчиктер Мамлекеттин гана менчигинде болушу керек. Мамлекет ошентип гана аз-аздан өзүнүн башкаруу рулуна ээ болот. Болбосо, стратегиялык менчиктери колдон чыгып кеткен мамлекетти, сырткы, ички олигархтары ээ кылбай бийлей берет. Бул маселенин азыркы учурдагы айрыкча коркунучтуулугу мында турат: Ажыдаар ХИПК араандай оозун ачып турат. Эгерде биз ХИПКке кокус эле кирээр болсок (антсек, анык өлгөнбүз ушул!), анда алар ар кандай айла-амал, жасалма экономикалык кризистер аркылуу Жерди ж.б. стратегиялык кен байлыктарды өзүлөрүнө тартып кетет. Өйдөкү айтылган: дүйнөлүк АДАМдын жеке менчикке укугу аркылуу океан ар жагынан (МВФ, МБ) тикийип бизди тиктегендердин “табигый укугу” биздин жерибизге табигый кирет. Ошентип Кыргыз Жеринин түбөлүктүү жаңы коюну пайда болот. Жеке менчик ээси! Ал эми жеке менчик – кол тийгис, ыйык, түбөлүктүү. Аны эл аралык жеке укук мыйзамы коргойт! Жерди мына ушун үчүн эртелеп, тез кайрадан казыналаштырыш (б.а. мамлекеттендириш) зарылдын зарылы...

Конституция тууралуу

Азыркы кабыл алынган Конституция (ноябрь, 2006) эч качан жаңы Конституция боло албайт: “Өткөөл Конституция” ролун гана аткара алат. Анткени ал мамлекетти башкаруу формасына кайрылганы менен экономикалык эң башкы маселеге – Жерге кайрылбады. Кенди жеке менчикке уурдап чыгарды. Айттык, стратегиялык тармактар, Жер, Кен – Мамлекеттин менчигинде болгондо гана

Түбөлүктүү, Чыныгы, Улуттук, Укукчул Мамлекетти куруу жолуна түшөбүз. Анткени Улуттук Укукчул Мамлекетте эң башкы байлыктар Мамлекеттики (б. а. чыныгы Элдик!), а калган экинчи катардагы гана Жеке Менчикте болот. Мына ушундай экономикалык негизде түпкүлүктүү жолго коюлган Конституция гана Элдин түбөлүктүү келечегине кызмат кылат. Болжолу, азыркы Кытай Эл Республикасындагыдай...

Бирок бул маселеге ар ким ар кандай карашы да мүмкүн. Батыш үлгүдөгү рынокчул, демократчул жетекчилер, интеллигенция өкүлдөрү, элдин бир бөлүгү муну каалабашы да мүмкүн. Бирок азыркы жол менен кете берсек, анда биздин ички турмушубуз эч качан жөнгө салынбайт. Ар кандай “мамлекеттик”, “улуттук” аталган идеологияларыбыз эч качан иштебейт. Анткени аны, б.а. **Элдик-Мамлекеттик экономикалык таасирди дайыма жокко чыгарып басмырлап турган сырткы АДАМ Укукчул күч – Конституциябыздын өзөгүндө чөгүп тура берген болот.** Ар кандай порумда жаңырып чыга берэр жаңы ХИПКтердин алдында алсызданып!

Бизди тынымсыз жеңип бараткан ууру глобализмдин уюгу сырттан да мурда, эң оболу өзүбүздүн эле ичибизде, Конституциябызда... Бул Конституция алдыда, кайрадан шашпай чындап оңдолушу керек!

Ушундай, биздин “укукчул мамлекет, гражданыч коомдун” өзөккү маңызы – **1993**төн бер жакка баарыбызды демократиялуу тойлоткон, ойноткон, акыркы шымыбыздан өйдө сыйырып-шыпырып алып, шып токолдой мойноткон. Ушундай бул демократия – укукчул, гражданыч, адамчул, жок... алдамчул!

Эмесе эми бая сөз башындагы айтылган: эмне үчүн эле ушунча жыл арасы Акаевдей сарасы, Бакиевдей төрөсү баш болуп туруп, байыркы эр Манасы бар байыркы кыргыз эл, чиркин, бир идеология иштеп чыга албай койдук “улуттук” аталган деген маселеге кайрылалы.

Көрсө ал идеология бар экен, жашап атыптыр, типтирүү – Кыргыз Мекенибизде, Кыргыз Жерибизде, Кыргыз денибизде, ар бирибиз менен моюндашып-коюндашып (!) көзгө көрүнбөгөн, эске илинбеген, акылга чалынбаган зыйкырдай раките:

а. Мамлекеттик түзүлүштүн, мамлекеттик башкаруунун, мамлекеттик идеалдын, бир сөз менен айтканда мамлекеттүүлүк философиябызга айланып алып, **саясий;**

б. “Рынок экономикасы” аталган желе аркылуу бүткүл мамлекеттик, жеке чарба жүргүзүүбүздүн өзөгүнө өрүлүп алып, ал аркылуу нак кыргыз рухыңгайыбызды иритип лакмус кагаздай ичтен тымызын өзгөртүп бараткан **рухий-экономик;**

в. Руханий эркиндик (сөзгө, маданиятка, динге, ж.б.) аталган магдыр маң аркылуу адеп-акыбал, архетип психологий дүм, элдик ишеним өзөгүн тамырынан кыркып бараткан **рухий-нравалык – сис-**

темдүү кризисте ичибизге салып коюп, улутту ичтен-тыштан системдүү жеңип талкалап бара жаткан **реалдуу идеология жашап атыптыр** – “Укукчул Мамлекет, Гражданыч Коом” кешпиринде улуттук жаңы кыргыз **идеологиясына айланып алып!** Мына ушул идеология экен 19 жылдан бери бизди тымызын бийлеп келаткан!

Бул – рынок, буга ылайык **мамтүзүлүш**, буга бап **мамбашкаруу**, баарынын уюган жери бирөө эле – еврейхристтин түп философиясы. Мына ушул философия – бизди ичтен иритип бараткан! Мына ушул сурчаар колукту сулуудай койнубузда ойноп-мойноп, сүлүктөй ичтен соруп бүткөн! Бастырбай бутуңу тушап, көрсөтпөй көзүңү таңып, ойлонтпой мээңи маңдап, өзүңдү өзүңөн сүрүп, өзөктөн Манасыңы сууруп, дээринден Кыргысыңы кырып, ичинден еврейхристтеп, сыртыңдан псевдокыргыздап сени жеңип бара жаткан сыйкыр күч – мына ушул кылкурт-рак, мите-идеология экен – “УЛУТТУККА” айланып алган! Он тогуз жылдан бери очорулткан ушул, боорум. “93”-түн түшүмүн толкутуп өстүрүп чыккан ушул, карагым!..

Эми соңунда 19 жыл бою өстүрүлгөн “түшүмдүн” сапатын бир жерде жыя айталы. Айтсак, тапкан-жеткенибиз мобул экен:

1. “Башкаруу формасына” байланып бар күрөштүн полномочие талаш алкагында чектелиши;

2. Эл үчүн эң тагдырлуу маселе болгон элдик түбөлүк эки менчикти – Жерди чырдап, Кенди уурдап жеке менчикке чыгарып кетүү;

3. “Өзүн өзү башкаруу” илимине негиздеп мамлекетти тумтак “философиялуу” хаостоо, “маданияттуу” анархиялоо;

Алдыңкы экөө айтылды, соңку “түшүмгө” учкай тынсак, мунун “жемиштүү” натыйжасы булардан көрүнөт-төгүлөт. “Рынок философиясына” байлап:

а) эконимиканы деидеологизациялады, банкты мамлекеттен бөлдү, ошентип сырткы күчтүү капиталдын идеологиясына мамлекетти толук багынты;

б) “коррупция” деген түшүнүктү эч кимдин алы жеткис кудуреттүү монстр көрсөтүп, “ал жеңилгис” деген мифти аң-сезимге чыккыс орнотту. **Ооба, мунун булагы так биздин системдин өзүндө.** Аны тамырдан жулуп соолтмоюн эгерим бүтпөйт, систем турганда, ал – колукту-жылаандай бүрдөйт, таманы “укукчул мамлекетте” кезде тапка кирген куштай түлөйт, жомоктогу Антейдей гүлдөйт...

в) Укук тынымсыз бузулуп турган ууру системди ичке салды. Укук талашып коргогон бүтүндөй “укукчулдардын” полкун пайда кылды. Сырткы “укукчул акчага” туйтунган “тешик-эшик эдилбайсал” феномени пайда болду. Ушинтип бир колу былгы укук буздуруп, экинчи колу “билги” корготуп өзүңдү өзүңө күрөштүргөн, алыңды курутуп алпуруштурган (кудум улуу Фирдоусинин Рүстөмдү Рүстөмгө шилтеп салган Тулат куусундай) “гражданыч коомдун” өз мамлекетине көзүрдөй тик каршы турган граждандарынын армиясын түздү.

г) Саясий эркиндик... Талашпаса так жок... Бийликке умтулбас партия болбойт... Партия бийликти алыш үчүн түзүлөт деп Батышка мүнөздүү бир жолду атайын абсолютташтырып, ичибизде жүздөн ашык партия түздүрүп көз караш эмес, жарма тааныш, илик-жилик, акчага сатылгыч, жаки, бийликке жагымпаз критерийлерде “Ак Жол” – “Куу Жолдордо” тытыштырды, саясы демагогияны өрттөй өөрчүтүп, натыйжада өзүн өзү өзөгүнөн кактаган улуттук куйкум жыт куйкул интеллигенция калыптанды.

д) Сөз эркиндигин жамынып, айрыкча кыргыз ыйык туткан кутман Сөздү бөздөй тыттык, жаатташкан, жаакташкан ММКлардын лагерлерин түздүк. Бир кожоюндун шектүү позициясы миң таланттуу жазмачыны эрксиз көз карандылап, Талап жана Абийир соту алдында чаты айырылган, закталган чурку тагдырларга ээ болдук. Маданий эркиндикке маңып масмаданияттын мүмкүн болгон мүлдө түрлөрү гүлдөп, этеги-эгемендикке бир берилген асыл баш пайшамба-каттама чаттарда чардап, соңу сексенбай чалдын секстеринде тайраң урду.

ж) Ишеним, дин тутуу эркиндигин жарыялатып, башка эмес, бир исламдын ичиндеги салаалаган-талаалаган, бир пайгамбардын көлөкөсү алдында, миң кыл кызыкчылыктары арбашкан 73 агымдын дээрлик өкүлдөрүн ичибизге күрр агыздырды. Момун элди март акчада морт маңдады – ар мазхабдап, жок, мазактап! Башка буруу диндерди айтапанда...

Ушундай. Бир түрдүү чакан, бүтүн момун элди миң бир түрлүү тыткынга алып, **экономий, саясий, укук, нрава, ишенимдин** түлкү (күлкү!) жолдорунда ойнокон да мойнокон “**укукчул мамлекеттин**” “**улуттукка**” **айланып алган азыркы идеология, философиясы ушундай.**

“Авторитаризм, тоталитаризмдин тишин аеосуз чагыш керекке” жамынып алып мамлекеттик бийликтин тик вертикалын талкалап, аткаруу бийлигинде эптеп сакталган ыраатын белинен карс сындырып, алсыздап, (“КРде мамбийлик жана ЖӨӨБ бир биринен **бөлүнөт**”) кайра эптеп өлөсөлүү жамап (“КР де мамбийлик жана ЖӨӨБ функциялары **чектелет**”); мамлекеттик бийликти туташ ыдыратып-быдыратып жекелеткен (алдамчыл, жаранчыл) “көзү жок көгөн дың”, “башы жок бака маң”, “эркиндик жолдордо”, аныгы анархияда каңгып, горизонталында куу кунсуздап, Кыргыз кызырына чыккынчылык кылган **жаңы кыргыз идиллия-идеологиясы** ушундай, боорум. 1993-жылы Конституция аркылуу ичибизге ийри жылаан салынган, боорум...

Баягыда башкаруу реформасына байланышкан кеңешмеде Президент Курманбек Бакиев отурган элге көзгө сайгандай таамай бир кеп айткан. Болжолу бу: мына силер, урматтуу жетекчи өкүлдөр, тиякта элде, парламентте жүргөндө баарыңар жакшысыңар, кооз сүйлөйсүңөр, элдин таламын талашасыңар, а бобу жерге (Ак Үйгө) келгилечи, иштегилечи бир аз, көрөйүн. Биерге келген киши мурдагы айткандарын бир паста унутуп башка

киши болуп чыга келет. Анткени кандай гана чыган жаңычыл болбосун, азыркы системага түштү дегиче, бир канча айдан кийин бюрократтык механизмдин дагы бир бурамасына айланат да калат.

Ооба, безге сайгандай таамай айтты. Бирок артынан санаалуу да бир ой келет. Ушинткен кынтыксыз асыл ойлуу Президенттин өзүн да бул “бюрократтыктан” алда канча кең арбооч система акыры тизеге чаап мүргүтпөс бекен? Бул тууралуу мен Курманбек Бакиев али Президенттикке биринчи расмий шайлана электен мурда, 2005-ж. жазган элем. Удулу келип тур, өзүмдөн мисалдайын: “...*Бюрократ биз дале чыныгы режим-себеп Акаевде эмес, ал андан да арыда, тереңде чөккөнүн элебей койдук. Как жүрөк Конституциябызда уу казык кагылып жатканын кенебей койдук. Системанын философиясын тааныбай койдук. Система болсо, калды. Эми бул система, эртеңки күнү шайланаар президентибиз кандай гана ак, так, асыл, пакиза жан болбосун аны да кезеги келгенде кирдетип тынат, тизеге чаап жыгат...*”

Улуттук идеология улуттук мамлекеттүүлүк философиясы аркылуу гана өрүлүп өтөөрүн он төрт жылдык практика айкын ырастады. Демек, Конституция тегерегиндеги сөз, сыйкы, бул бешинчи ирээт жүргүзүлүп жаткан утурум ремонт менен бүтпөйт шекил. Алдыда улуттук философия угуан чыгып, уңгутагдыр улаар (самоидентификация нации) мамлекеттүүлүктүн философиялык концепциясын иштеп чыгуу зарылдыгы бышып жетилди, саатын күтүп туру. **Нагыз Конституция мына ошондон соң гана анын мыйзам актылык чагылышы катары көз жараар...** («Кыргыз Руху», 8/VII, 2005).

А бул арада Мамлекет машинасы баягыдан күчөп зуулады. Мамлекеттик башкаруу бүт бир колго (Президент, анын Институту), Мамлекеттин экономикалык кубат потенциалы бүт бир колго топтолду (ЦАРИИ).

Ал эми укукчул мамлекетибиз кай тетиктерден куралганын, аа кандай май куялганын, кай багытты чечкин беттеп алганын, көрдүк. **Рулда Ата-Бала. Мамлекет-Эл оорулуу.** Эми ушул он тогуз жыл бою очоролган кайран элди кан-канзада кайда баштайт? Мурдагы Акаевдин тушундагыдай мамлекеттик күчтүү бийлик (т.а. мамлекетти башкаруучулардын колуна топтолгон күчтүү бийлик, а экөөнүн айырмасы бар!) мамлекетти эми да кайрадан “мамлекетсиздендирүүгө” активдүү иштеп кетпейби? Анда Кан адашып Калк кайрадан буйугабы? Алдэ, түпкүлүктүү түз жолуна суурулабы? Кайда?..

Биз, бая сөз башында айттык эле, Президентке эми беталды түнөргөн кара асканы жарып өтүп аркы кең жайыкка элди баштап чыккандан башка арга, жол жок. Ал ушинтип гана өзүнүн бийликке келген революциячыл жолун актайт, экинчи “биринчи” катары тарыхта калат. Болбосо эле келерки бийлик тарабынан (эгерде эле бийлик башы “үй бүлөө” же “өздөн” чыкпаса) “төңкөрүшчүл” баасын албайт деп эч ким кепил боло албайт. Бул бир гана

Бакиевдин керт башы эмес, мамлекет тагдырына эрксиз кийлигишип калган анын бүткүл урук-жуураты, табакташ-талапташтары үчүн да опуртал. Ошон үчүн Президент жана бүт чөйрөсү башын сайып, кайтпас киришти. Балким ага бүт эркин калагандай жүзөгө ашыруу үчүн толук мүмкүнчүлүк бериш керектир? Акыры Бакиевдер туташ эл душманы эмес да. Династиясы бүт динин өзгөртүп качып кетпестир Иерусалимге. Анан калса, Кыргызстан эмне, алакандай мамлекет, алиги, Максимдин бай акесиби, тайакесиби, бир жакшыраак алтын чүчкүрүп койсо, бутуна туруп кетчү ыңгайы тургандыр. Демек, балким бериш керектир бүткүл бийликти Бакиевдерге – Ленинге, Советтерге бергендей?

Бирок... бирок, эртеңки алтын балыкка да ким ишенет? Ким кепилдик берет сингапуртагдырга! Ким? Менимче, Президент өзү да бере албайт. Балашумкар, андан бетер! Анткени дүйнөлүк тарых буга дейре, бардык жерде, бардык заманда, ар бир жолу кашкайтып тастыктап келгендей, “бекер быштак капканда гана бар”. Кыргызстандын мүлдө Азия борборундагы өзүнүн ички улуу табигый ресурс мүмкүнчүлүгүн айтпаганда да, геосаясий улуу артыкчылык абалы, эч качан, ушунча алсыз абалга атайын жеткирилген алсыз мамлекетти; эми табагына даяр “жөжө” бышып келгенде кайрадан канаттантып-талаптантып таманга жеңил каккан мүнүшкөрдөй куштантып учуруп ийбестиги кулга да дайын, белгилүү! Бая айтылган баарын башкарган “бирдиктүү дүйнөлүк борбор” ага эч кимге, эч качан жол бербейт жана “байкелер” да, “тайкелер” да, баары биригип ошол борбордун орбитасындагылар! Демек, мамлекет азыр канчалык деңгээлде “максимденбесин”, эл аралык спруткүчтөр да ошончо аксымданганы аксымданган. Ооба, ичибизге инвестиция салынат. Иш болор. Эл тентигени азаяр. Оокаты өтөөр. Көл жээги, Арсланбаб ж.б. көйкөлгөн дүйнөлүк курортторго айланаар. Туристтер агылаар... Ушунун баары болушу мүмкүн. А бирок, экинчи жагдай андан да мүмкүн, б.а дапдайын да. Ошонун баарынын чыныгы “эгемен ээси” ким болот да, “эгемендигин жулдуруп”, ичке агылган күрр дүйнөнү өз жеринде түрүнүп тейлеп туруучуга айланган түбөлүк жалданма көз каранды Эл-Мамлекет ким болот? Жерин, Кенин, Суусун биротоло тарттырып ийип! Анан да, “улуттук жаңы идеологияга” карк “укукчул” Конституцияңдын өзү да так ушуга, расса, таамайлаанып алганын көрдүк.

Эмесе кайсы идеологияга пайлап, кайсы философияга байлап, кайран элдин тагдырын куштантканы-укмуштантканы турубуз? Кайсыл? Ким жооп берет? Ким?! Агер, Бакиевдер жооп берээр эле болсо, Эл тагдырын, Жер тагдырын, эртеңки курсактагы бала тагдырын кошуп ала алаар эле болушса, алышсын. Берели! Алышсын...

Жок, эч ким дайындуу, кепилдүү, ишенимдүү ала албайт. Эмесе, Эл тагдыры да эми мындан ары эч тобокелге салынбайт! Ядро чемоданын ыргытып ийип качып, ырдап-чырдап жүрө берээр акаевтаг-

дыр да эки кайталанбайт! Элдин сурагынан эч ким эч качан эч жоопсуз кала берүү - эми эгерим жол берилгис! Анда, эмне кылыш керек? Абалдан чыгуунун жолу барбы? Же эки жээк болуп толкуп алыша-чабыша бериш керекпи, ансыз да азыр бизге иштебеген мезгилге жети уурдалып? Жок!

Президенттин ушул кайтпас сапарына кайталангыс идеологиясын (дале жаңы Конституция аркылуу өтөөр!) таап берип гана абалдан чыгышыбыз керек. Эл менен бирге кол кармашып Улуу Мухитке толкуп чыга алаар ишенимдүү жолун чалып беришибиз керек. Ал эми андай жол, бар!

Эсиңиздеби, Президент азыраак мурда күтүсүз бир гениалдуу нускаган: “Кыргыздын идеологиясы анын макал-лакаптарында жатат. Ана, ошояктан жетек издешибиз керек!” Туура эле айтыптыр. Издесек, чын эле бар экен. Турмуштун миң кырлуу кысталаң абалдарынан кычкачтай сууруп чыгаар бир-бир макалдары тур экен. Кырдаалга ылайык бирөөнү эле санаттасак, бул: “Адам башы көпүрө болсо аттабагын, Кан башы көпүрө болсо Калкы аттасын”. Же, “Кара журтка жан курман” деген эмеспи ушунун эле өзүн атаң Манас!

Ооба, бул Ааламда, Теңири жараткан ТЕҢ дүйнөдө ар бир заттын, курт-куштун, пенде баласынын Теңир алдындагы жашоого укугу бирдей, демек, адам башы ылаажысыз көпүрө сунулуп турса дагы аны аттап өтүшкө жол жок, эч кимге! Ал эми Элге, Элге... ал Жол берилген! Тозок күйүп, топон күргүштөп турган тушта, аргасыз Калкка акыркы айлага айланып Кан башы көпүрө сунулган, Калкы аттаган. Анткени Президенттин Президент болуп шайлануу миссиясы өзү ошол-калкка көпүрө сунулуу! Эл менен бир уюп, бир бүтүнгө муюп гана тагдырлуу суроону чечүүгө болорлугуна байланышкан **Улуу Курултай** идеясынын учу ушинтип чыгат. Улуу Курултай гана Президентти мынчалык улуу жоопкер милдетти бүт Керт башына жеке үйүп алуудан сактайт. Аны ЦАРИИ менен эмес Эл менен ТЕҢ бөлүштүрөт. Бирге акыл калчатат. Жогорку айтылган жол – **жаңы, чыныгы Кыргыз идеологиясы ушул жакта, жаңы, чыныгы Кыргыз Укукчул Мамлекети аркылуу уюп өтөр.**

“Элдин эки тиреги бар, бири – акылман, Жол-башчы, экинчиси – баатыр, Кол башчы. Акылман Жол баштайт, баатыр Кол баштайт, биригип Эл Сактайт” делген эзелтен. А эгерде бир эле кишинин өнө боюнда Кишинин Жол башчылык да, Кол башчылык да улуу касиети тогошсо, анда ал **Теңрикүткө** баштайт. Элди түпкүлүк жолуна түздөйт. Жаңы кыргыз тарыхында Калкты мына ушул түбөлүктүү, түпкүлүктүү кыргызчыл, манасчыл жолуна Ким баштай алат? Тарыхта биринчи Теңрикүт катары Ким калат? Ким?! Бул азыркы Президенттин да алдына ташталган элдик собол...

Аал, бул арада көзгө көрүнбөгөн эске илинбеген, акылга чалынбаган зыйкырдай рак-мите мээбиздин жарымын алып, өпкө-боор жарымын чалып, бойдун жарымын оюп баратыры. Бир гана жүрөгүбүздү жеңе албай туру. Манастын илеби

турган, Манастын сүйүсү тунган алп жүрөгүбүз гана алпчасынан бул кылкурт - рак дартка моюн сунбай туйлап турат, кара жанын кыйнап турат, кан өтүп ичтен ыйлап турат... Эмесе, бул Мамлекет – Денебизге жайылып кеткен, бирок даале болсо метастазага айланып үлгүрө элек кылкурт-рак дартка каршы даба барбы? Барбы?! Барбы, кыргыз?!

Бар! Ал – Кыргыздын өзүнүн жан табиятынан, рух ыңгайынан түзүлүп чыгар, сүзүлүп алар Улуттук Укукчул Мамлекет! Эл – Президенти бир уюган, Элдин Жолун улуулаган **Улуу Курултай идеясы**. Теңрикүт тереңи! Жөөт ыңгайдагы “адам укукчул мамлекет, граждандчыл коом” түзүлүштөн канча эсе айырмалуу бийик жана ыйык Теңирчил Кыргыз Мамлекети, Манасчыл цивилизациясы. ТЕҢчил философия, идеялуу.

Мына ушул улуттук философияга канык Улуттук Укукчул Мамлекетибиздин улуу Жолуна түшсөк гана алиги ичтеги ийирилген Улуу Аждаар – “адам укукчулдуктан” арылмакпыз. Ошондо нагыз **улуттук идеология, этноэкономика, улуттук маданият** өзү эле бирин бири ичтей сүйөшүп-сүрөшүп, бирин бири ээрчитип – телчитип, дүркүрөп чайлап өнүп чыга келишет. Системдүү!

*Жерге келет бир кезек,
Жерге кезек келгенде –
Куурай бүтпөс куу такыр
Кулпунуп шибер чыкканда
Кулун чуркап өтө албайт!*

*Элге келет бир кезек,
Элге кезек келгенде –
Мал күтпөгөн куу жакыр
Айдап малын көчө албайт,
Ташынып журтка жете албайт! –*

деген эмеспи гениалдуу кыргыз! Улуу Табият баарын Манас Жүлдө Теңдеп турат – ооштуруп-кооштуруп... Ошол кезең жакындыр, балким. Он тогуз жыл ичинде кыргыз кызырын кыйла эле кыйнап салгансыдык, карагым. Эмгектеген балаңда, өмгөктөгөн карыңда эмне жазык. Карууң кайнап, таш чайнап турган чагыңда ушунча терең илимбилимге ээ болуп туруп, ушунча керемет Жер Сунун ээси болуп туруп өзүң кулданганга куп көнүшүп баратканың кандай? Эмесе өз багытыңы чалбайсыңбы, Манас жолуңа салбайсыңбы, кыргызым. А чынында, бул Мамлекеттик философияда, бул Манасчыл Цивилизацияда, керек болсо, бир кыргызды сактаар эмес, мүлдө дүйнө эл-мамлекеттерин жаңы маңызда мамырылаштыра алар да (жаңы гумандуу глобализация) улуу идеякудурет буккан. Ал – не? Эмесе, эмки сөздүн удулду ушу.

Конституцияны реформалоо эмес, **Конституцияны түп тамырынан жаңылоо милдети турат, алдыда**. Кыргыздын тарыхый биринчи улуу курултайы (келечекте күтүлгөн) ушул максатты аркалап жүзөгө ашыра алса гана ал чындап “тарыхый” деген атка конот.

Тиркеме № 6

Иудаизм жана Теңиризм - Манас (улуу эпостун 1000 жылдыгына карата)

Соңку кездери «улуттук идеологияны кечикпей түзүп чыгышыбыз керек» деген маселе кайрадан күч алды. «Манас» эпосунун 1000-жылдык мааракесине байланыштуу ал баштагыдан да активдүү мүнөз күттү. Кыйлабыз азыркы кыйчалыш кырдаалдын себебин дал ушул багытта түзүлгөн вакуумдун сааты катары санап жүргөндөйбүз. Ырас эле ушундайбы? Ырас эле алиге «дың-ң» жаңырып башсыз, көзсүз жана багытсыз баягы көгөөндөй вакуум турубу? Эми ошол боштукту Манастагы биримдик, айкөлдүк, бир туугандык, намыс, адеп-ахлак, Ата-Журт идеялары менен күр толтуруп ийсек эле эртеңки күн Азия арстандарындай күркүрөп чыга келебизби? Арийне, арийне... идеяда айып жок, бирок биз элестеткендей ошол дың калган боштук да жок. Ал да эбак толгон, толгон... Турмушубузду бийлеп алган, төрүбүзгө конгон. Атургай анын «демократиялуу айбат» күтүп алганы ушунчалык, айкөлүңдүн жолун тороп өз өргөөсүнө киргизбей тымызын азуусун көрсөтө береби деп чочуйсуң. Анткени анын «жалпы адамзаттыкка» жашынган ыңгайлуу кооз коргонуу бар. Кантип коргонушту, жаки, кол салышты өздөштүрүп болгон караңгы замандан калыптанган зор тарыхы, мол тажрый-

басы бар. Сөз, жөөтчүлүк жайында. Анан да өз ордосуна оролгон Манас идея жайында.

Кудай бар, ушул эки сөз айкалыштын жигинен макала издейм деген ой капарымда жок эле. Бирок да карт дүйнө качантан бери кагылыш жашаган еврейдух менен эми биз өзүбүз катышка кирген ченде андан кайда качмакка. Анан калса маселе, биз үчүн, эми тагдыр чечээр мааниге ээ болгон дал **Манас – Мамлекет** идеясына барып такалып тур. Менимче, учкай болсо да муну түбүнөн түшүнмөйүнчө биз Манас идеясына оңой-олтоң марып-тунуп кетпейбиз. Албетте, бул өзү аябагандай зор, көп кырлуу жана талаш-тартыш проблема. Биз анын тек бир жылт кырын андашка аракет кылып көрөлү.

Кыргыз Республикасынын Конституциясын кызуу талкуулап жатышып депутаттарыбыз «адам укугу» аталган бөлүмгө келгенде анын бисмилла сабын **«права человека в Кыргызской Республике абсолютно и неприкосновенно»** деп аз-аз жерден абсолютташтырып ала жаздашып, акыркы саатында аны кайра **«человеческое достоинство»** (15-ст.1-п.) деп оңдоп кетишкени жадымда. Эми «Права человека» деп аталган

бөлүмдө «достоинство» деген кокой сөздүн коошпой аппендициттей асылып турганы ошо. Ал учурда темир-демократтарыбыз термин маңызын анча аңдашпай, «укукчул мамлекет ушундай болууга тийиш» деп эле өкүм темине беришкен эле. Ал эми сөздүн тегинде не маани тунганын ошондо эле кыйла аңдашкан, Россияга ойт салма орус тилдүү депутаттар болсо улуу державачыл маанайынан улам «жаранды» «адам» ташына оодура басканга жан үрөшкөн болучу. Натыйжасы «жемиштүү» болду. «Адам» ташы басып кетти. Бирок эки топ тең ошондо тымызын утулуп, өзүлөрүнүн эми «жаран-мамлекет» деген биримдик ташын үчүнчү бир сырт кызыкчылыкка оор бастырып баратышканын элес алышкан эмес. **Ошентип биздин коомдун башкы фалсафий багытында Адамдын укугу Мамлекет-Элден бийик-ыйык жарланып кетти.** Ал эми бул кайсы ыңгай менталитет эле жана ал ириде Кимге жол чабат?

Тарыхтан маалым: Иуда жана Израиль аталган еврей уруулары Дөөт жана Сулайман пайгамбар заманында гүлдөп-өсүп (б.з.ч. Х к.), кийин соң эки кандыкка ажырап кеткен. Израиль б.з.ч. 721-ж. Ассирия, ал эми Иудея б.з.ч. 586-жылы Вавилон тарабынан талкаланган соң еврейлердин бир бөлүгү Палестинага кайра оролуп, Иуда кандыгын калыптайт, Иерусалимди борбор этет. Б.з. I кылымында римдиктер тарабынан талкаланган соң еврейлердин өз мекенинен биротоло киндиги ажырап, эки миң жылга жуук созулган тозгун доору башталат. Кай бир аалымдар - ошондон берки еврей элинин тагдырын, идеясын, философиясын, керек болсо, бир чети өз мамлекеттүүлүгүнүн жок кылышканы үчүн өзгөчө мамлекеттерден өч алуу, ичтен иритип жок кылуу дешсе; экинчи чети башка элдердин ичине таруудай чачылып кеткен элдин өз кара башын сактап калуу үчүн жандалбасы, мамлекеттердин, монархтардын башын төпсөп бийикке чыккан баскынчылык менталитеттин аргасыз калыптанышы катары карайт. Ооба, тымызын, баскынчыл, ууру жылма, түлкү амалкөй жана кайтпас карышкыр жалдуу...

Ооба, сиончулар айткандай «кудай сүйгөн өзгөчө эл» же антисемиттер айтмакчы, «кудайдын түбөлүк каргышына калган элдин» табияты, тарыхы тууралуу канчама талаш жашайт. Бирок бир нерсе көңүл бурууга арзыйт. «... *Народ крайне своеобразного уклада, - народ кочевников и обитателей пустынь, народ с горячей кровью - был перенесен в среду совершенно чуждых народностей, - с холодной кровью, медлительных оседлых - и был вынужден жить и трудиться среди тоже всецело исключительных внешних условий. Останься евреи жить на Востоке или попади они в какую-нибудь другую жаркую страну, их своеобразная природа дала бы конечно тоже своеобразные последствия. Но влияние их не имело бы того динамического характера... без них мы никогда бы не достигли кульминационного пункта человеческой культуры современного капитализма*» (24.).

ЕВРОПАДА капитализмдин өнүгүшү, буржуазиялык революциялардын жүрүшү тууралуу эсепсиз жазылды. Бирок бизге ошол орошон окуялардын соңундагы аны тымызын азыктандырган, суу түбүндөгү кудурет агымдай күркүрөгөн бир себептин жөнү анча айтылбай келген экен. Ал ушу еврей духу. В. Зомбарттын иликтөөсүнө караганда, Европанын кай жерине еврейлер оошуп барса, ошол жерде экономика гүлдөп кетиптир, кай жерден оодарылып кетишсе ошол жерде экономика какшып өксүптүр. Бу неликтен деп суроо салат да аалым аны еврейлердин түпкү менталитетинен издейт: соодага маш, башканын эсебинен баюуга ыкчыл, сүткорлукту сүйгөн табиятын тааныйт. Абай баксак, мунун теги

терең-тереңде, тетиги эле түпкү дини иудаизмде жатат шекил: «*Высшим принципом для иудейства является утилитаризм, польза... Греки смотрели на природу теоретически, в гармоническом течении звезд им слышалась небесная музыка ... Израильтяне, напротив, относились к природе с точки зрения гастрономии; всю перелесть они находили только в желудке; «вечером вкушайте рыбу, а по утрам насыщайтесь хлебом и проникайтесь сознанием, что я господь бог ваш (Моисей, Исход, 16.12)».*» (57. т 45)

Ушул пайдакечтик алардын Моисей пайгамбардын атактуу он осуятынын бирөөнүн бир гана еврей элине айтылган чындык ирээти талкуулап, түшүнүп, өз кызыкчылыгында өнүктүрүп кетүүгө ыңгай ачкан. Ал бу: «*Если дашь деньги взаимы бедному из народа моего, то не притесняй его и не налагай на него роста. Если возьмешь в залог одежду ближнего твоего, до захождения солнца возврати ее*». (Моисей, Исход, 22.20). Демек кандашыңа кайрымдуу бол, сааба аны, бирок каны бөлөктү эзсең болот. Атургай канчалык карызга батырып, кайра эселеп чүлүк салсаң, аяк-алдында бүгүлтсөң, жүгүнтсөң, өз кудайыңа ошончо кызмат кылганың. Иудалыктардын бир кудайы Яхве духу буга курсант.

Дал ушул менталитет, дал ушул прагматизм, дал ушул жеке пайда үчүн эч нерседен жийиркенбеген камбыл дух - карасоода капитализмдин табиятын аныктап, дүкүлдөп локомотив жүрөк болуп бүткөн экен. Дал ушул азган-тозгон жана бозгон, маска жамынууга аргасыз болгон еврей духу христианчылык менен кесилишкен жеринде протестантизмге да угут кайнап, шар ачытып чыккан экен. Дал ушул еврейдух жеке укукту тарыхта биринчи жолу мурда эч болуп көрбөгөндөй жаңы улуу бийиктикке – Кудайдын даражасына серпилтип алып чыгып, бардык нерсени анын кулдур кулуна айлантып тынган экен. Айныгыс акыйкат саналган ар кандай фалсафий бүтүмдөрдүн, экономикалык теориялардын, укук жоболорунун киндиги ушул духка атайын да, айласыз да байланышыптыр. Ошентип бул дух жеке менчик башканын эмес, дал улуу Кудайдын өзүнүн адамга ыроологон табигый укугу экендигин бүткүл адамзатка айныксыз таанытыптыр. Тааныбаска, моюндабаска аргасыз да кылыптыр. Өзүнө толук токкыртыш даярдалган соң капитализмдин туундусу, Европа калкын акчанын кунунда чарк айлантып экчеген, байлыкты Эгем туткан «эмансипация евреев» деген (кийин «Адам укугуна» жылма айланган) кубулуш ана ошентип көз жарыптыр. Качанкы Иеговачыл идеянын экинчи бети нак ушундайча мыйзамдаштырылыптыр...

Белгилүү, абалтан дүйнөнү үч гана нерсе бийлейт: **Байлык, Бийлик** жана **Акыл** (Рухтун бар тереңдиги, катмары бар).

Байлык: кааласам баарын сатып алам дейт.

Бийлик: кааласам баарын тартып алам дейт.

Ал эми Акыл: экөөңөн бийик улуу Чындык бар, мен ошомун дейт.

Ким аны Эмнеден көрөт? Адамзаттын талашып бүтпөй келген чындыгы ушу. Сөзгө алган еврейдухка келсек, ал Мамлекеттен да, Элден да бийик жарланган «Адам укугун» жарыя мыйзамдаштырганга жетишип, кай жерде, кай заманда, качан да болсун жеке адамдын улуу Байлыгын улуу Акыл менен кол тийгис коргоп койгон.

Еврейдух демекчи, ал да бу күндө бир гана улуттун жан табиятын аныктабастан, капитализмдин казанында кайнаган жалпы Евродухтун ыңгайына айланган, Америка континенттин жүзүн түзгөн, дүйнөгө кулачы сунулган... Ким, каалаган да, каалабаган да анын жин-

ди айлампасына тартылбай кое албаган, чарк урган, чарчап да тынган.. Бирок айла, аргасыз. Бул «сыйкырлуу иримден» кутулуу жок. Анын башкы кредосу, башкача боло да албас табияты ушу - сүткорлук менен баюу, же реформаланган иудаизмдин раввиндери өзүлөрү жазгандай: «Сердцем иудаизма и его основным вкладом в религию является доктрина живого (идея, абстракция эмес! Ч.Ө.) бога, который управляет миром...». (9.43)

Ал эми бу жымысал кудайдын атын-жытын, асыл Маркс, эсил Маркс (өзү еврей! еврей!) кашкайтып капкачан жыпжылаңач айтып салган: «Деньги – это реальный бог Израиля, пред лицом которого не должно быть никакого другого бога. Деньги низводят всех богов человека с высоты и обращают их в товар. Деньги – это всеобщая установившаяся как нечто самостоятельное стоимость всех вещей. Они поэтому лишили весь мир – как человеческий мир, так и природу – их собственной стоимости».

Ушул жылаңач чындык Европа тарыхындагы эң бараандуу да бир фигура, Германиядагы дыйкандар көтөрүлүшүнүн башчысы Томас Мюнцердин ички чыңырык-трагедиясын кандай гана жарытып берет-ов: «вся тварь сделалась собственностью – рыбы в воде, птицы в воздухе, растения на земле, ведь и тварь должна стать свободной!..» (39.) Бирок бу жойкун кудурет бир ашыкпай, шашпай, дүрмөтүн түбөлүгүнө түздөп, каршыккандын кабыргасын бүктөп, жолуна турганды ырайымсыз жоюп, барат, барат, барат... **Марк-стан да акыры өч алып тынган ушул дух.** Бардыгын алкагына аркакты эткен бул кудуретке, бу чындыкка, албетте, карк дүйнөнүн да макул болбосу айгыне. Өз чындыгын өжөр коргоп, ислам, буддизм (чань, дзэн), индуизм, күңфучулук, синтоизм, православие ааламы тур. Ар биринин Кудай тууралуу, Мамлекет тууралуу, Адам тууралуу; анан да рынок – ал ырас эле чексиз процент саап, сүткорлук менен митече байып, бирөөнү түбөлүк күңкор кылуубу, же ал: «адал мээнет кыл, бирөөнүн акысын жебе» деген Алла-Теңирий да талаппы, - бул тууралуу да өз-өзүнчө чындыгы бар. Ар бири өз Кудайы айткан жолун кармап, анын бийигине өжөр өрлөп барат.

Ал эми бизчи? Канчалык ак дилден Конституция кабылдап, эркиндик, демократия, реформа деп кооз ураандарды койбой салса да болбой эле, орус айтмакчы: баары кайрылып келип бир бирине жаалдуу согуш ачкан бу не заман? Карапайым адамдан баштап бийликтин биринчи тепкичтерине чейин бириникин экинчисине шилтеп. ар бири өз-өзүнчө алдап, бирөөгө тарттырганын башкадан кайра эселеп (кеселеп!) тартып алып, кайра өзүнчө ак безерип, өзүн актап, Президентин жерге таптап, өргө мактап, а бирок кимдин эркин аткарып, кайсы айлампанда калганын билбей башы каткан бу маңги маанай каяктан? Же ошончолук эле оңолбос «ит» кыргызбызбы? Колунан кокон келбес бечелбизби? Маңкуртпузбу?!

«...современный капитализм есть в сущности ничто иное, как эманация еврейского духа.

США получили свою экономическую формацию главным образом под влиянием еврейских элементов.

Гровер Кливленд (президент США): немощи – или даже вообще ни одна из составляющих американских национальностей не оказали большого, прямого или косвенного влияния на развитие современного американизма, чем еврейская нация.

Рузвельт: евреи помогли создать страну. То что мы называем американизмом, есть в сущности кристаллизовавшийся еврейский дух».

«Цивилизациялуу адамзат азырынча мындан башканы ойлоп тапкан эмес» деп, Баш Мыйзамда биз эталон туткан жана турмушубузда жийи умтулган Батыш дүйнөсүнүн, американизмдин башка тереңинде буккан дагы бир чындык ушундай. Биз сөз жүзүндө канчалык «Манас идеясы - Мамлекет» деп кан какшабайлы, иш жүзүндө ага анти ишке ашырып жаткан идеологиябыз ушундай. Кайталайм, «укукчул мамлекет» жана «граждандык коом» дегенди биз бир гана Батыш үлгү деп билгенбиз, кабылдаганбыз, жана акыркы акыйкат ирээти жар салганбыз. Рынок мыйзамдарыбызды ыңгайлап, бараткан багытыбыз ошо. Жетек ошо.

Эмесе, эми айтылгандын маңызына үңүлсөк, эгер бозуп кеткен еврейди «АДАМ» идеясы сактаса, мүлдө Батыш дүйнөсүн өз менталитетинде чарк айлантып, тегерете тепчиген, королдорду кулаткан, улуттук режимдерди сулаткан, «еврейге эмансипация», «Адам-Элден, Мамлекеттен бийик, а Байлыгы кол тийгис ыйык» деп Байлык менен Акылдын жуурумунан Яхве духтун кудурет Бийлигин тирилтип берген «**кудай тандаган эл**» («**богом избранный народ**») купуя идеясы сактаса, анда бизди – көчмөндү, кылымдар бою «Жаран жана Мамлекеттин ТЕҢ – ТЕҢИРЧИЛИГИ сактаган. Манас менен калкынын биримдиги сактаган. Манас идеясы, бул – Мамлекет идеясы деген кептин учугу ушуякта.

Демек азыр «Манастын жети осуяты идеологиясы!» деп шаңсалтанаттарда аягы жерге тийбей жар сала бербей, анын таманын конкрет мыйзам, улут рухуна уланды өрүлөөр этноэкономикага таямак лаазым. Ошондо гана биз элге Конституция кабыл алууну үйрөткөн, бирок эмгиче өзү Конституциясыз келаткан жөөт элдин: «Мы усматриваем в советской Конституции попытку отказать от нашей святой Торы... против этого мы будем бороться, против этого мы восстанем со всей силой, духом и энергией без всяких компромиссов и уступок... Наша цель заключается в следующем: только Законы Торы должны иметь решающее значение во всех сферах жизни государства Израиль»... «Израиль имеет конституцию, ею является Тора!» (9.) деген акылман сабагын аңдаган болобуз. Өзүнүн эң түпкү мүдөөсүн канык-анык көрүп, ага алпараар Жолунда эч чектелбей, эч кимди уруп ойнобой, өз кудайы-рухунан башка эч кимдин алдында милдеттенбей, кейбирлерге башкалар таңуулаган жат менталитет – Баш Мыйзамдарга өз эрки менен байлап тушалбай барынан башы азат калган эркин элдин өз рухыңгайын эмне үчүн мынча жанталашып коргогон себебин аңдаган болобуз.

Бирок бу да али толук чындык эмес. Манас кудурети ТЕРЕҢГИ ЭСТЕ! Ал – Манас, Теңирчиликтин Жаны, Нуру. Анын бизди колдоп алар кудурет-кубаты ошондо тунат...

Ушуга келели. Биз мааракени эпостун миң жылдыгы, болгондо да анын тек жүзачары атадык. Эсенчилик болсо, ал эки миңинчи жылга уланат. Букорсун, 2000-жыл чыны менен заман оошкон Улуу Чек...

Абай баксак, бир-эки жылдан кийин эле мүлдө Батыш дүйнөсү Иисус Христостун 2000-жылдыгын белгилөөгө улуу даярдык баштайт. Бул жапырт кыймыл, арийне, дүйнөдөгү башка тарыхый-маданий, руханий аймактык жалпылыктарынан улам эмитен бир-бирине ык салган ар жамагатка айгыне таасир этет. Улуу христиандык козголушту шарттайт. Ал келатат.

Бул улуу кыймылга Чыгыш тереңинен теңтараза алып чыгаар жана бир улуу чыгаандын жылдызы да эми баштагыдан да баркырап жанаар алды. 1999-жылы мүлдө чыгыш Азия руханий атасы саналган карт Конфуцийдин 2550 жылдыгын белгилейт (1989-жылы Пе-

кинде 2540 жылдыгын майрамдоо менен Конфуцийди карай кайрадан ири бурулуш башталды). Дегеле «2000 жыл» деген тарыхый тилкенин ары-берисинде Зардуш, Будда, Лао пайгамбардын бир мезгилде күр келгени таң калтырат. Ойлондурут, толгондурут... Мына эми да эски дүйнөнү козгогон бу пайгамбарлардын рух табы улам күч алып, баягыдан да алоо жанып, тереңги тамырларын Теңирге жалгап, жанарын да бир жарганы барат. Аматырасу кудурети да жапан духун жана серпилтээр. Айтор, футурологдор XXI кылым үнөмий (экономика) интеграциянын гана эмес тарыхый-руханий өңүттөн ирилештик интенсификацияда заман болорун боолгошот. Улуттар Уңгутагдырга (идентификация) умтулуп, дүйнөлүк цивилизациялар башаттарына батыл баштарынын айтышат. Эсеби, Гарвард университетинин профессору Самьюэль П. Хантингтондун бийлик бийигиндегилерге арналуу багытталган эссеси эске түшөт. «*Цивилизациялар идентификация будет приобретать все большее значение и мир в значительной степени будет формироваться в результате взаимодействия семи или восьми главных цивилизаций. Это западная, конфуцианская, японская, исламская, индуистская, славянско-православная, латиноамериканская и, возможно, африканская цивилизации. Основные и наиболее кровавые столкновения будут происходить вдоль границ, разделяющих эти культуры. Линии разлома между цивилизациями станут линиями фронта будущего*» («Азия» гезити №33, 1993).

Байкагандырсыз, дүйнө көчмөндүктү унутуп салган. Бар өңү жашоо мүнөзү гана эмес, жан өңүн Жашоо, Болмушка өзгөчө мамиле аныктаган Азия кыйырын арыткан улуу Теңирчилик цивилизациясын унутуп салышкан. Акыйкатта, анын бу тизимде өз Жолу менен кошулган өз энчилүү Орду бар. Аны өзүбүздөн башка да эч ким койбойт ордуна. Ооба, ал чыны менен кайталангыс. Анткени, бу цивилизация адамзат: «кийин жок болуп кетти» деп жаңылып жүргөн, же «шаманизм» деп чектеп кемиткен бардыктын башаты байыркы Теңиризмди ламаизмге (маңгул, тибет), же исламга (түрк дүйнөсү) чым бастырбай, бөлбөй-жарбай, дал көчмөн жашоо мүнөзүнө байланыштуу өнө боюнда өлтүрбөй тирүү сактап жеткирген. Кийин байтүбүн баптай отуруп бир канатын ислам менен байыткан. Демек, муну ислам алкагындагы субцивилизация дештин өзү натуура. Анткени, «цивилизация» диний гана түшүнүк эмес, ал рухуңгай, тил, тарых, маданият, нарк-салт, жашоо мүнөз, чарба ыкма дагы. Тарыхый тагдырыбыз дин ислам - табигый тагдырыбыз көчмөн Теңирчилик цивилизациясын эч жерибейт! Ал дүңдө керек болсо материалдуулуктан да мурда руханий түшүнүк. Зылдай пирамидалуу Египет, искусствосу гүлдөгөн Греция, сулуулуктун султаны таажылуу Таж Махал, бар өнөрү өрлөгөн европалык Кайра Жаралуу – баарынын, баарынын байтүбүндө ириде адамдын айжаркын руху тунган. Дегеле Адамдуу Дүйнөнүн башкы критерийи өзү – рух. Андай болсо миң миңдеген жылдар бою ошол рухту сан катмар жыйып сары алтын уюткан, тырмагынан чачына дейре ырга айланып, чылк руханий мүнөз күткөн көчмөн цивилизация тууралуу эмне дейсиң. Адамзат тарыхында аарыдай гүл чаңдаткан, бир жерден экинчи жерге маданият тараткан, өзү керемет жараткан, дүйнөгө өнүм берген, өмүр берген көчмөндүк тууралуу эмне дейсиң! **Ал цивилизация, жок болгон эмес, жок болбойт! Рух жоюлбайт!** Табигый илим гүлдөгөн акыркы беш жүз жыл, али, башкы чен-өлчөм эмес. Адамзат тарыхы али бүткөн жок. Агер көчмөн азыр сырттан алып атса, ал тек, салынуу кашык дүйнөдөн качанкы берген кайра алууда. Алма-телме Дүйнөдө кайра эселеп

берери бар. Азбас-тозбос ийкем руху индустрия ыңгайы ыкчам алат, жапан мисалындай жанар күчүн дүйнөгө эми ал жарат. Жанат! “Жалпы адамзаттык” аталган жабуу алдында күрр агылган жат менталитетке ноюбайт, “жаңы техника – жапан дух” ураанын салган дал ошол самурай сыңар ал бар дөөлөттүн бардыгын кайра баштан жан жарыгында нурлантып, рухун сиңирип, лакмус кагаздай улуттук түрп-түскө боёп ажайып көчмөндүк адамзаттын чыныгы дөөлөтүнө үлүш кошот. Оо, бир кездеги Баба Жолу аркылуу Азиянын толтосунан адамзат мейкинини эми атчандук кирет! Орус философу Н. Бердяевдин бир ою ушул учурга кандай гана орундуу: “*Судьба наций и национальных культур должна свершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры*”. Аттиң, нетесиң эй, бири өлбөсө бирине күн жок дүйнөдө көчмөн шамын жандыргылары келбеген демин кескен демонизм да жок эмес! Бар!

Интеллекти өскүлөң XXI кылымда идеологиялык да, саясий да айладан мурда - адам руханы, менталитети алга чапчаң суурулуп чабыттуу роль ойноорун болжогондор азыр жанталашып жанын миздеп жатышат. Эсеби, биз сөзгө алган прагматик батышдуу болсо бу жолго эчак эле эсептүү кадам таштаган. Айталы, XIX кылымдын этегинен тарта эле иудаизмди католицизм жана протестантизм менен элдештирүүгө башталган аракет - биздин кылымдын 40-жылдарында “Иуда-христиан достук коому” түзүлүү менен ишке ашып, 1947-жылы Швейцарияда белгилүү “**Зеелисберг декларациясы**” кабылданган, ал 1965-жылы католик чиркөөсү официал түрдө еврей элинен (азыркы тукумдарынан) Ыйса пайгамбардын канына забын байланышкан “каргыш тамгасын” алып салуу менен аяктаган. Ошентип Моисейден Ыйсага чейинки пайгамбарлардын баанасында Батыш жалпы тил табышкан. “Экуменизм” аталган кыймыл алдында бүткүл Батыш христианчылыгын бир чиркөө алдында бириктирүү аракети күч алган. 3000-жылдыктагы босого идея, балким, ушул. Анын үзүрлүү «жемишин» баптизмге баткан, Егованы Эгем деп этегин туткан дилгир ак калпак кыргыз жаштары, жаштары түгүл динбездер ага-эжелерге дейре тамшанып татып жаткан кез азыр! Ак калпак эл эле дейсиңби...

Демек андай болсо, түбү бирге түйүлөөр болсо, учу бирге жазылар болсо, түптүү түрк дүйнөсү нетет? Өзүн сактайбы? Же “түрк дүйнөсү” деген түшүнүк анахронизмге айланганбы? (Жанды эзген баягы эле суроо). Жок! Андай болсо аларды сактап калар, бир тууга башын кошкон, дин исламды кабыл алганга чейинки абалкы пайгамбары ким эле? Болгонбу? Болгон! Ал Манастын түп бабасы касиеттүү Угуз каандыр...

Ыйык Кураани каримде да Алла Тааланын амири менен ар элге бирден пайгамбар жибердик делет. Ошол Угуз каандыр, мүлдө түркий журтуна Теңир чындыгын аваал ачкан, - Манас аркылуу. Ооба, дал МАНАС аркылуу! Анткени МАНАС... МАНАС, ал, түбү ТЕҢИРДИН КУТУ, ТЕРЕҢГИ ЭС. Анын бу эң түп маанисин санскрит тил сактап калган. Көчмөн – ыйыгын жарыя салбай, купуя күткөн. Кыйыр айткан. Керегесине деген, - келини уккан. Түпкү «Ырк Бтиг» (“Ригведа”) - «Ыйык Битиг» да түп жаңырыгын сактап калмагы ошо... МАН (Киши) ЭС, МЭН ЭС маңыздын. “*Ум есть Манас. ...Манас возникает от Ахамкара или (Всемирного) самосознания...*”

Теңирден термелген бул нур оо, бир кез Угуз каанга уюп түшкөн. Теңируулу Угуз аркылуу жанар ачкан, жалын чачкан. Ал теңирчиликти ачкан, чачырап калган элин жыйып, кайра ушул НУР алдында уюткан. Соңунда калк башына калайман тууганда кут НУР каан Манаска аккан:

Бакырып бала түшкөндө
Түшкөн жерде чаң чыкты.
Ыйлаганда ал бала
Жүрөк туйлап жан чыкты.
...Көргөндүн көөнү бөлүндү.
Арт жагында балаңдын,
Кара көк жалы көрүндү.
Манасың жерге түшкөндө
НУР ТӨГҮЛҮП ТОЮУНДУ.

Бир карасаң баладай,
Бир карасаң сур жолборс.
Аман жүрүп чоңойсо,
Беттешкен аман түк койбос.
Чекеси жерге жеткени –
АСМАНДАН КУДАЙДЫН НУРУ ЧАЧЫЛЫП
Жерде зилзала жүрүп кеткени!..

Пай, пай пай! Не деген жүрөк титиреткен күч! Анан да мунун кудурети, биз тек, адатыбызча: “гениал образ, кемеңгер сөз!” деп талып таң калган ажайыптан да ары жакта, же Теңирге байланыш Сырга учукташ жатыптыр. Теңирге... “Манас” – *Высший духовный разум, Луч Вселенного Разума, называемого “Махат”, что означает “Великий”. Каждый Манас – это помнить будем всегда, не просто энергия, а Высочайшее Существо. Махат – это совокупность Космических Разумов-Манасов. Махат составляет неразрывное целое с Духовной Душой всего Космоса, поэтому называется ещё Махабуддхи, что означает Вселенной. Манас-Луч и носитель Махата-Вселенского разума. Манас-шар божественного света. Спускаясь вниз, он испускает собственный свет, который может проявить себя только через Земную Личность*” (12.). Дулдул Сакендин булбул санаты так ушунун өзүн какшап-жаңшап турган жокпу, мында!..

Айтса, бул касиет манасчыга кайдан келген, кайдан бүткөн? “Если пойдем далее, мы различим в нашей душевной области элемент, который рассуждает, соображает, делает выводы. Мы называем его интеллектом; он соответствует низшему виду начала, называемому на санскрите “Манас”; будем называть его “низший Манас”. За ним стоит другой, который не оспаривает и не рассуждает, а только утверждает: “Я знаю, что это – правда, а то – неправда; не знаю почему, но внутренне убежден, что это так”. Это начало – “Чистый разум”. Оно-то и образует индивидуального человека и может быть названо также совестью. На санскрите это – высший вид Манаса, или “высший Манас”. (14.315)

Манаска көкүрөк менен келген, ишенген, **демейки эстен Тереңги Эске төнгөн** пенде үчүн “түш көрүү” фактысы акыркы тамчыдай шарр толтуруп Теңир Тереңге жалгаар бата, тагдырдын кайтпас талабы катары чыкканы ушудур. Ошондо арбакка сыйына, Асман-Жердин арасында жаадай керилип калган ал экстазда эргип, Көк жаңырган, жанда агылган, Канда угулган чакырыкты – тек, карандай - шамалдай гана өткөрүп калган (“не оспаривает, не рассуждает, а только утверждает...”) көмөкөй-көпүрөгө айланып калса керектир. Манасчылыктын сыры ушуяктадыр. Көкүрөк көзү ачылып, көөдөндөн нуру чачылган чагы ушудур.

Бирок манасчылыктын Сырын бир гана Көктөн көрүү да бир жактуу болоор, Теңирчилик антпейт, ТЕҢ чындыкты издейт ал. Жерден аягын үзбөйт ал: «Мындай бардыгы бир ийкемге келген, бир системге келген, бир тоомдон табышкан кубулуш көчмөн коомдо гана болушу мүмкүн, ишке ашышы мүмкүн. Себеби, анын баарын өзү менен кошо тирүү алып жүрөт. Манасына жууруп ойдон ойго, бойдон бойго тирүү өткөрүп отурат. Те-

ңирчилиги чулу сыйган ушунча улуу мухиттин бөксөрбөй жандуу сакталып келгендигинин себеби да ушунда – ал бир эле убакта элдин **эң БАЙЫРКЫ тарых-таанымы да болгон, ошол эле кезде Эл өзү жашап турган ДАЙЫМКЫ жандуу турмушу да болгон**. Манасты жаратып келген кыртыш же коомдун байтүбү өзгөрбөй сакталган. Ошол байтүптү кармаган манасчы бир эле учурда көкүрөгүн Көк даарыган Жайсаң катары чыкса, ошол эле учурда аягы түбөлүк кыртышынан ажырабай калган Антей сыңары көрүнгөн. Бир карасаң ал тээ байыркы замандын сыпатын санаттап жаткандай сезилсе, ошол эле учурда өзү күндө көрүп, аралаш жүргөн коомдун нарк-насилин, ыраатын ырдап, күпүлдөп күүгө салып турган. Байыркы окуяларды тепчип, дайымкы турмушун айткан. Теңирчилик уюган Манастын философиялык генезиси ушул жерде... («Теңирчиликтен»).

Манастын Сыры бул эле эмес, чубай берсең чыга берет:

*Бир карасаң баладай,
Бир карасаң сур жолборс...*

Же экөө тең эмес. Эске эрмелбей, баамга ирмелбей устаранын мизинде оодарылган мөлл элес. Бир туруп ал сур жолборс, - Манастын колдогон жылоосу, коштогон сыймыгы катары көрүнсө; бир туруп бутпарас айтмакчы, түрдөн-түргө оошкон бу жашоодогу адамдын буга чейинки басып өткөн “жандык-тепкич” Жолунун жаңырыгындай байкалат. Арбак жолун өр тутат, кайып жолун жар тутат.

Болбосо:

*Чагарак куйрук чаар жолборс,
Чактап тиктеп Жолтойду
Чалып калган кези экен.
Кулунсур тулпар кан сийип,
Каарынан жолборстун
Талып калган кези экен.
Ал жолборстун артынан
БАШЫ ЖОЛБОРС КАРА МАР
Катар жакын калыптыр...*

Бул ааламдагы бардык ыйык Күчтү, Сүрдү ыраңына алган, тулкусуна бардык айбан паашанын бир-бир касиетин тундурган кыяндай кыят – **Манастын символу** да ушерде. Теңирчилик цивилизациясынын көрүнөө үлгүсү чөккөн “скиф айбанат стили” аталган ажайып өнөрдүн ачкычы бул.

Байан Жабыр.
Байыркы скиф.

Ошентип, карт Азиянын кай-кай чындыгы болсун Башат-Теңирчиликтен учук улайт. Табылат. Бирок кайра да айтам, теңирчиликтин ТЕҢ касиети аны буюктурп булаңга апкетпейт. Аягын материяга кармайт. Бул, анын жашоо ыңгайы, башкача боло да албас табияты. Жашоонун бу борумун ал Жараткан жазган иерархия-

нын идеал Бир тепкичи деп билет. Жашоонун бар маңызын жадыратып толуп, толук жашап өткүсү келет. Руханий- Материалий катышта. Жандын, Дендин гармониясында.

Бу кептин жөнү; бу күндө качантан бери туу тутунган дөөлөттөрүбүз кайрадан бир Мезгилге сапырылып даны, чары эленип, кристаллдашып жаткан чак. Кечээ эле түгөл атеист болуп жүргөн башыбызга бүгүн не бир ээн-жайкын идеялар күрр агылды. Оккультизм, мистика, эзотерика өмөлдү. Даяр эмес далайыбыз бир жээктен экинчи жээкке чабактай чабылып турубүз. Ошентет, күчтүү шамал отту не күчөтөт, не жалп өчүрөт дешкен бабалар. Кантсе да эми Манас-Нур чын-төгүнүн жарытып бу каптаган селден элин алып чыгар, алып чыгар... агер ушул айтылган ТЕҢ учугун тутсак. Анткени ТЕҢди бузган башкаңгы абал бизге эми сырттан атайын да жасалып атат... Улуу жылма таңууланып!

Алыскы Күнбатышта, ыйык Синай тоосунда болот тумшугун ташка жанып, дүйнөнү кайтарып бир кыраандук конуп отурат. Бул бир көзгө көрүнбөгөн сыйкыр сыяк. Анын принциби өзгөчө: *“Когда иудаизм говорит о живом боге, это означает, что трансцендентный абсолют (т.е. бог) который является первичной реальностью, не есть абстрактная идея или интеллектуальный принцип, но динамическая сила в жизни и истории, сила, имеющая личный характер. Бог иудаизма может быть лучше понят как трансцендентная личность, сущностью которой является активность... в реальном мире людей и предметов...”*, *“...существует только один мир в котором находятся и человек и бог...”* (37.)

Дүйнөнүн тамырын кармап, **Байлыкка** байлап, бар идеологиясын жасаган ушул биримдик. Модернизацияланган иудаизмдин бу жобосу **а дүйнөнү эмес, ириде бу дүйнөнү** жеңип алууга жанталашкан протестантизм идеясы менен тээ тереңден кандай гана дал жаңырыкташат-ов!

Жан тараз элдин таза ишенимин таамай бутага алып, аларды жашоодон аркы жашоонунун, **ЖАНДЫН** камына салып коюп, өзү **бу Дүйнөнү жекеме-жек ээлеп кала бергиси келген** ушул дух. Денпарас элдин денин сыгып, порно-боевик бороонунда учуруп, кунун качырып, башын жуткан да ушул дух. Анткени: *“Егова, спасение Израиля, в жертву которому должно быть принесено все, стоящее на его дороге. ...Егова есть “Я” Израиля, признавшего себя конечной целью и владыкой природы...”*

Эмесе, бүгүнкү күндө жалпы эле Батыш менталитетине айланып барган бул кудуретке каршы тосмо коёр, калкан кармаар улут рухунда, түрк жанында күч барбы? Бар! Ал дале ТЕҢИРИЗМ, МАНАС! Теңиризм протестантизмдин же Егованын дүйнөнү бийлейм деген көзүр сырынын көзүн билет. Ага өзүнүн улуу ТЕҢ философиясын каршы коёт. Жан менен Дендин гармониясын кармайт. Дендин да кумарын ырдайт, Жандын да салтанатын жарлайт. Бирок анын башатын Жолу улуу НУРГА жалгайт, МАНАСКА (Высший Разум) далдайт. Айталы, Батыштын башка дүйнөнү денпарас жолдо шапар ойнотуп шайын алам, курутуп тынам, кууп ЖЫЛГАМ деген дүйнө ээледек куу философиясынын таскардын тасырайта ачат. Кууну кулдушта тепкен куш сыңары БИЙИГИН бербейт, ЖЫГЫЛБАЙТ, же буддизм, кришнаизм сыяк жалаң Жанды жарлап, Денди тарки санабайт. Анда, Жалгыздыкта акыркы чаңын – атомун жоготуу аркылуу Аалам чындыгынан (Будда, Брахман) табылуу эмес, көчмөн жамааты ичинде экинчи ТЕҢин тапкан, БҮТҮНДӨЛГӨН (Жарга, Жерге, Элге бириккен

Сүйүү, Эрлик, Намыс, Адамдык! Башкача айтканда жашоону жерибейт), ошолор аркылуу Улуу Теңирге өрлөгөн-өрүлгөн жанашуу бар. Ушул эле касиети аны азыр авангардында жапандар бараткан, соңунда кыяндай улам күч алып кылым кытай калкы демеген улуу **“Азиячыл”** идеянын тажаал жайыгына да алып чыгат. Айтмакчы, Теңиризм исламга да кайчы эмес. Анын “Кут-билимде” алдэбак чечилген жообу түрк дүйнөсүн араб жана Азиянын жаш арстандар дүйнөсү менен да майин-макул табыштырат. Ошентип Теңиризм - “Кудай” идеясын канча айтпасын акыры аны Жерге-Денге байлаган батыш протестантизмде, не жан кудуретине төнүп кеткен буддизм, кришнаизмде бузулган ТЕҢ салмакты кайырат. ТЕҢИРДИ даңктайт!

Байыркы “Огуз намэде” да, байыркы рун жазууларында да, Баласагундук Жусуп бабанын накыл дастанында да, байыркы баарын Нурга чайыган Манас ааламында да бир үзүлбөй-сүзүлбөй эзелтеден жашап келген улуттук осуят-идея ушул. Квинтэссенция ушул. Теңирден ыкыбал берилип, Манас аркылуу кыргыздардын оо, бир кез эл уютуп, дүңгүрөтүп, мамлекет курганы ушул. Эми жалгыз кыргыз эмес жамы түркий дүйнөгө Манас-Нуру аркылуу Теңирден Эл сактаарга берилген идея-аян дагы ушул. Жана да...

*Жана да жатып түш көрдүм,
Жана бир жакшы иш көрдүм.
Дөбөгө жатып түш көрсөм,
Төгөрөктү курчаган
Ааламга тийип көлөкөм,
Чатыр болуп алыпмын.
Менин бир түркүгүм орноптур –
Күндүн чыгар жерине.
Бир түркүгүм орноптур –
Күн батуучу белине.
Бир түркүгүм орноптур –
Күн жүрүшкү чөлүнө.
Бир түркүгүм орноптур –
Түн түнөгөн түбүнө.
Соң түркүгүм орноптур –
Чок ортоңку төрүнө.*

*Көлөкөм тийип ааламга
Жайнап жатып калыпмын.
Арыстандай акырып
А кудайлап бакырып
Оң кол менен бир чапчып,
Күндү кармап алыпмын.
Сол кол менен бир чапчып
Айды кармап алыпмын.
Оң колумда Күн турат,
Сол колумда Ай турат.
Күндү кармап имерип
Ай ордуна салыпмын,
Айды кармап имерип,
Күн ордуна салыпмын.
Күн менен Айга аралаш
Мен чакмак уруп калыпмын.
О, бул эмине болучу?!
О, бул түшүмдү жоручу,*

Эки Жээк өзөктөшкөн, Чегин жойгон, Уч менен Түп кошулуп, Көк менен Көкүрөк эришкен улуу Чындык бул. Бирөө **дао**, **датун** деген, экинчиси **нирвана** атаган, үчүнчүсү үчүн **Логос**, **Брахман**, төртүнчүсүнө **абсолют дух** – Алтын-Ордосуна ТЕҢИР аккан абал бул. Бая айткан Батыш өмүр бою карандай акылда калчап-экчеп, Гегель кебетесинде катар-катар китеп жазып, “диалектика” атаган уюлгу дух ушунда.

Мындай доош Теңирдин өзүнөн гана термелип келет. Мындай сүрөт Эки Дүйнөнү тепчий көргөн Батын Көзгө гана ирмелет. Улуу Манастын улуу саптарынын табышмак Сыры да ушул жерде гана чечилет:

*Асман менен Жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Алтын менен Күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен Күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй...*

Бу саам Асман менен Жердин ажырымы түгөнгөн, Алтындын да Күмүштүн да чеги жоюлган, Ай менен Күндүн да сапары бириккен, өзүнө өзү кайнап, оодарылып-оожалган БАР жана БИР гана аалам калган – НУР жанган... **Манас ааламы...**

Ушерден Сөз да түгөnmөк, кеп бүтмөк, эгерде, Теңирчиликтин башка таанымдардан бир артыкчылыгы болбосо...

Манасчы аркылуу кайыптан келген бу кабар көчмөндүн Көккө байланыш Жолу, Дүйнө өзөгүнө өткөн Жолу –

шоонадай үлбүл эрип туңгуюктан шобурт алган да-остой;

не нур бууланып кеткен бутпарастай;

же бир жашоодон экинчи жашоого каалгы өмөлгөн кришначыл кечилдей;

болбосо зикир Жолдо Акка созулган сопудай ааламга МАЙИН БУУЛАНУУ эмес;

тескерисинче, Ай-Асманды буюктуруп, Ай-Күнгө өзөктөш көзөй жалгап, бууракандап агылып калган, БУЙ КАЛГАН көчмөндүх-баатырдем экенин жаңшайт.

Ал - өлбөс-өчпөс. Өчүргөн сайын өөрчүйт, өлтүргөн сайын тирилет. Бүтпөйт! Түбөлүк! Дүйнө өзөгүнө оодарылып-оожалып жашап калуу буйрулган ага, ТЕҢИР-ДЕН! Демек, биз дагы анда, алдыда, Ийса, Куңзы пайгамбарлардын идеясына тараза - эпостун эмес, эми балким, Айкөлүндүн дал өзүнүн эки миңден канча ары артылган мааракесин ураан таштап, жанга таянч (!), бүткүл Көчмөн Дүйнөгө дүң Теңирчиликтин улуу маңызына жакын, жакын... сүңгүүрбүз. **Түркий Рухий Ордого** айланып...

1000 жылдыктын сабагы ушул.

3000 жылдыктын босогосунда...

VI БАП

МАМЛЕКЕТ ТЕГИ

Принципы свои я вывел не из своих предрассудков, а из самой природы вещей.

Монтескье

«Киши жегенге үйрөнө элек балдар калгандыр. Балдарды сактагыла!»

Лу Синь.

«Жиндинин күндөлүгүнөн».

Президент К. С. Бакиев коомдук-мамлекеттик турмушубузду жан-жактылуу жаңыртуу максатын көздөгөн реформасында эки маселени өзгөчө басымы менен коюп, аларды эриш-аркак алып өтүү аракетин жасап жатканына күбө болуудабыз.

Биринчиси – алдыда дагы кандайча уланаары, канчага созулары али белгисиз тунарып жаткан азыркы дүйнөлүк каатчылык шартында ар бир өлкө ал маселелерди өз табиятына, тарыхына жана келечек жөнүндөгү түшүнүгүнө жараша чечүү аракетин өткөнүн, көчүрүп алгыдай даяр чечимдер эч жерде жок экенин, андыктан бул жолду муңбай басып өтүш үчүн **өз элибиздин акыл-ою менен тажрыйбасына** гана таянуу зарылдыгы; экинчиси – башкаруу системасынан башталган реформаны мындан ары да ийгиликтүү улантууда административдик-бюрократтык эмес, илимдеги **системалык** жол-жоболорго таянып иш жүргүзүү керектиги тууралуу ойлору.

Бирок буга азыр Президенттин докладдарында да, илимий коомчулукта да концептуалдуу бир бүтүн ой, бирдиктүү теориялуу мамиле жок. Биякта, тек үстүрт, чар учкандай чаржайыт, бейдарек жана декларативдүү бейсистем ойлор салтанат курат.

Эмесе биз бул баян ичинде дал ушул эки орчун маселенин тегерегинде сөз кылабыз жана анын алиге эч жерде козголо элек зыл тереңдерине түшүүгө аракет кылабыз. б. а.:

Чыныгы кыргыз (же көчмөн) мамлекеттүүлүк дегендин чыныгы философиясы эмнеде жана ал кандайча көрүнөт?

Чыныгы систем деген эмне жана анын табиятынан чыкканда кыргыз мамлекеттүүлүк философиясындагы (кечээги, бүгүнкү, эртеңки) түбөлүктүүлүк кандайча таанылат, ачылат? Элди эртеңки күнгө эсен сактаар мамлекеттик түзүлүш, башкаруу ыгы-жолу кандайча болушу мүмкүн? – ушул маселелерде ой толгойбуз.

Ушул эки маселени эптүү кынал-айкалышта алып өтө алсак гана анда биз глобализм бороонуна бой бербей Улуттук, кайталайм, Кыргыз Улуттук Мамлекети катары келечекке эсен барабыз. Болбосо,.. болбосо, аты калып заты жок, жаки, физикалык кур турпаттан ары ашпаган, руханий кунары жок кул-куник, демек, мында да «жок» элдин бирине айланабыз.

Биринчи маселени Президент улаңгайыр улуу жолду басып өткөн көчмөндөр цивилизациясынын кайталангыс табиятына байланыштыра айтты. Биз да эмики сөзүбүздүн учугун ушундан чубап баштамакпыз, анткени **«цивилизация»** деген бай мазмундун өзөгүндө ириде мамлекеттүүлүк философиясы жатат. Айтмакчы, латынча угумдагы **«цивитес»**, **«цивил»** - отурук, шаар, калаа деген угумдун өзүнүн да эң түбүндө **«чив-чеп»**; **«цивил-сепил»** деген эле түркий маани угумдар жатаарын мурдатан эле айта келип: «көчмөн болгонбуз,

көчмөн калабыз. Көчмөндүк кечээ жашоо гөйүбүздө болсо, бүгүн жан-жүйөөбүзгө оошкон» деп жазганыбыз бар. Ооба, көчмөндөр цивилизациясынын атын эмес, затын, улуу философиясын, идеологиясын эгерде эле эртеңки күнгө эриштеп алып өтө албасак, анда кечээки заманда кечке эрип-эпчип, таңгажайып тамшанганыбыз бекер, бекер, бекер... Айтылган сөз, ириде, мамлекеттүүлүк маселесине байланышкан.

Эмесе Мамлекет дегенибиз эмне, анын мамлекеттүүлүк философиясы эмнеден жана кандайча көрүнөт? Же кыйла тарыхчы, ойчулдар (артыкча батыштык көз карашта тарбияланган) али да сайрашып келаткандай «көчмөн мамлекет» дегениң бир жарабаган кеппи, ал «коом» деген түшүнүктөн анча алыстап кетпеген, «уруулук коом», «уруулук бирикме», ашып барса уруу бирикмелеринин **конфедерациясы** (м: каганат) дегени гана билдирген, чыныгы цивилидүүлүктөн (б. а. шаар, калаа жашоосуна тартылбаган) тыш, пас коомдук абалбы? Ушул маселенин чоо-жайын, критерийин тээ түбүнөн таасын аңдап албасак, анда бүгүнкү жаш мамлекетибизге ал дөөлөттөн (көчмөн) эмнесин алып, эмнесин калтырабыз, дегеле алып өтүүчү нерсеси барбы же жокпу, же болбосо, эчаккы бир өткөн-өчкөн нерсени «өзүбүздүкү» болгон үчүн эле кыя албай, тозооку рынок (батыш!) заманга кайтпас башмалдак атып матаар алдын тоорулуп кайра-кайра кылчаңдап жаткан балалыктын романтикалуу бир чыргоо оорусубу бул? – деген суроого эгерим жооп ала албайбыз (мисалы, дал азыркы учурдагы: «уруучулдук улутту уютасы, же курутабы» өңдүү башаяксыз талаштан башыбыз чыкпагандай!).

КӨЧМӨН МАМЛЕКЕТ: ТЕК-ГЕНЕЗИСИ

Адатта, көчмөн Коом-Мамлекет тууралуу сөз жүрүп, ал кайсы дөөлөттөргө негизделип курулганы тууралуу маселеге келгенде, «адат-салтка» («обычное право») деп негизинен бир түрдүү жооп айтылат. Ошондон «Салттуу Коом» («традиционное общество») деген түшүнүк тамырлап чыккан да, ал туруктуу көз карашка айланып, алиге илимди (мейли батыш, мейли чыгыш) жыш бийлеп келет. Ал эми ошол адат-салт өзү эмнеге негизденет деген суроого келгенде жооп жалпысынан, бирдей: байыртан калыптанган баеы ырым-жырымдарына, мифологиялык көз караштарына, табият менен тыкыз алакалашкан дайымкы көчмөн жашоосуна, турмушуна...

Болду. Мындан арылаган көз караш жок. Көчмөндөрдүн мейли, демейки күндөлүк жашоосунда, жүрүм-турум адебинде (этика); мейли, урунган күндөлүк, не асем буюм-тайымдарында (эстетика); мейли, үй бүлөлүк, уруулук-коомдук мамилелеринде (укук); мейли, Жер-Суу тайуу, не Теңирге табынуу, түлөө өңдүү массалык же жеке сыйынт уйуган (көчмөн йога) улуу актыларында болсун көчмөндөрдүн таңгаларлыктай түрдө **баа-**

рын бир бүтүндүккө тепчип турган дүйнөтааным бүтүндүгүнө өсүп кетишкенин билишпейт.

Эмесе, азыр чоңдон кичинегече баарыбыз жарышып айтчу болгон ошол «көчмөндөр цивилизациясы» дегенибиз не? Анын биз кайсалап уңгусун издеп жаткан мамлекеттүүлүк философиясына байланышкан мерчемдери кайсыл? Биз Теңрикут деп темага алган зор маселенин ушул өңүттөрүнө гана жалпы баам салмакпыз.

Сопу илиминде: «шарийат – диндин кэби (кабыгы), тарийкат – даны» деген терең кеп бар. Ушунун эле өзүн кыргыздар «миңин айтпай бирин айт, чөп санабай гүлүн айт» деген. Кыргыздар, дагы: «Түптү көргөн Учту кармайт, Учту көргөн Түпкө жалгайт» деген. Эмесе «мамлекет» деген бүгүнкү аягы миң салаалап-талаалап кеткен учту кармаш үчүн анын аавал түбүн, б.а. данын, кыналган биринчи кышын, түп бүртүгүн (атом) түбүнөн таанымак лаазым.

Түптүн Түгү жөнүндө сөз болгондо кыргыздын бир керемет таанымы «КУТ» түшүнүгүнө түшөбүз.

Ушуга байланыштуу күндөлүк турмушта көп айтылган, бирок көңкү мааниси унутта калган дагы бир калк сөзүн жадыбызда жаңырталы: «Ата – аска кар тоо, Эне – чалкыган көл, Бала – төштөн мөңкүп түшкөн булак» делет. Ушул жөпжөнөкөй, кадыресе айтылган, баары сыртына тебилип турган таасын сүрөттө не деген дүйнөлүк тереңдик жатат-а! Үстүдө - Асканын кебелгис салаңдаган **Эрлиги**, астыда - Көлдүн көөлбүп суналып чалкыган **Үрлүгү** (ургаачылык), ал эми дал ортодо ошол Эр Киндиги – Аска боорунан Көлгө мөңкүп туйлап түшүп **Балага** айланаар Кут акканы неткен жөнөкөй жана таасын, ошол эле учурда канчалык терең кайманалуу, ишаралуу айтылганы таң калтырат. «**Кут ак**» кийин эр кишинин жыныс мүчөсүнүн атына айланып кеткен...

Эми ушунун эле өзү, ана, Асманды караңыз, *Кут аккан*, *Кут Ак* жылдызда жатканы не керемет! Тарыхтын кийинки-кийинки кезеңдеринде бирде Темир Казык, кийинче Алтын Казык аталып кеткен Кут Жылдыздын аныгы аталышы «Темир», дагы, «Алтын» дагы эмес - **Теңир Казык!** Ооба, Күнү күркүрөп, Добулу аркыраган, Чагылганын оң-сол камчыланып, сан миң жылдызы сапырылган зор Ааламды оодарылтпай, чайпалтпай кармап турган - ошол Казык! Көк Теңиринен көөлбүп-көөлгүп Ай Ааламга, Жер Дүйнөсүнө диркиреп-зиркиреп бир тынымсыз агылып-төгүлүп турган **Кут** дагы ошол жылдыз огуна туташ!

Теңрикут! Жан Жаратылыштагы баардык нерсе – Чоң-Кичине, Улуу-Кичүү, Аалам-Тыпын өз деңгээли-ыргагында ошол **Окко** тепчилген. Философиядагы улуу суроо – Мезгил жана Мейкин катышы дал ушул жерде чечилген. Киши тагдыры түйүлгөн. «**КИШИ**» деген сөздүн өзүндө аавалым Күү ыргагы термелген: индустарда «*дхамма*», сопуларда «*нур*», жапан, кытайларда «*ки*», «*ци*» аталган түптүн түгүндөгү түйүлдүк түшүнүк, мына ушул! Эмкилердин тилинче айтканда - *энергия-информация!*

Демек, *Ки-Ши* деген түшүнүктүн өзүндө аавал түбү Түгөйлүүлүктүн ажырагыс (энергия-информациялык, б. а. күү-дем) биримдиги туру. «Күүлүү-күчтүү, күүлүү-демдер жүрөсүңбү?» деген бир ооз акыбал сурашкан кептин түбүндө «*Кубат*» (*күв+от, ат >кубат, б. а. энергия*) мааниси жатыры. **Бул – Кишинин Жолу.**

Эми мына ушул **аавалым ажырагыс Түгөйлүүлүктүн** Жолу мындан ары кандайча уланат? Элдик дүйнөтаанымда бул дагы таамай нускалган!

*Он сегиз миң Ааламды
БИР жараткан эмеспи.
Эң биринчи Дүйнөгө
НУР жараткан эмеспи.
Эркек менен Аялды
ЖУП жараткан эмеспи.
Эч жеринде көми жок
КУП жараткан эмеспи, –*

деп эсил Жеңижоктун гөөмөйү аркылуу эргип төгүлүп кеткен эзелки чындык - ошол! Биерден да жогорудагы *Нур - Ки-Ши* баласынын бир жумуру башындагы Куптуулуктун эми кийинки иерархияда, өз ара Түгөйлөштүктө: **Эр – Үр** деген Жуптуулукта эриштелип турганын көрүүгө болот. Эр – эркек, Үр – ургаачылык, «Үр Сулуу» «Үр Марал» (марал ургаачы) деген өңдүү күндөлүк эле урунган тааным-сөздөргө жатат. Бул Түгөйлүктүн түбү анан барып Таң Иңир – ТЭҢИР куптуулугунда таасын ачылат...

Дүйнө Ааламдагы, Жан Жаратылыштагы аавалым мына ушул түгөй-жуптуулукту аавалым карама-каршылык катары таанып алган окуулар, түбүндө алымсыз. Маселен, байыркы зороастризмдеги Ормузд жана Ахриман, Еговадагы Кудай жана Сатана, арабий Бейиш жана Тозок, байыркы грек философиясындагы Космос жана Хаос түшүнүктөрү биздин түпкү философиябызга жат жана андан тайыз! Ал эми Жаңырган Европа философиясына баш баксак, айталы, Канттын белгилүү антиномиялары, бириккен биримдик абалын эмес, ажырым карама-каршылыгын биринчилеп алган Гегель, Шеллинг диалектикалары деле акыры ушул айылдан анча алыс узашпайт. Эң байыркы, не жаңы классикалык философияларды баян арасы чыпалак учу чырпып кетип атканыбыздын жөнү – ар элдеги **мамлекеттүүлүк**, жаки, **укук философиясы суу ичкен** алгаачы башаттарын баамга алтын сырга иле баруу.

Кыргызда дагы мындай сөз бар: «Көктө – Жылдыз, Жерде – Мундуз. Мундуз – Жылдыз бир түгөй». «*Мундуз*» дегени – миң кубулуштуу *Жер дүйнө* дегени. Бул азыркы роман тилдеринде ачык сакталып калган. Бая айтылгандай Киши уулун, Киши уулу жаратылган Жан Жаратылышты аавалым карама-каршылыктуу эмес, Куптуу-Жуптуу, б. а. Түгөйлүү деп тааныган Кыргыз уулу ушинтип сан миң жылдызы сапырылган *Асман* жана миң кыл кубулушу түрлөнгөн *Жерди да* түбүндө бир

биринен ажырагыс Түгөй деп санаган. Бул – керемет тааным. Керемет болгону – мында эми Асман жөн гана суз Асман эмес, жаки, Жер дагы, тек, сыз Кара Жер эмес, экөө тең тээ тереңдин не бир кереңдеринен ар бир кубулушу, көрүнүшү, атызаты менен түгөл көзгө көрүнгөн-көрүнбөгөн миң бир байланыштарында өз ара тепчилишип жатканын көз алдыга даана тартат. Бир шилтеме менен мынча улуу, чулу, сыйымдуу түшүнүктөрдү минтип бир символго жумгак түйүп бериш, чыны, кыйын, кыйын, мүмкүн эместей кыйын! **Мындай бүкүлү жана бүтүлүү аңдоо – көчмөн дүйнөтаанымда гана болушу мүмкүн!** Мына ушул эгейшыгай дүйнөгө үңүлө баксаң, ырас эле, *Жылдыз Дүйнө* өзү жылоолоп *Мундуз Дүйнөнү* күзгү чагылтып жатыптыр.

Андай болсо Мундуштуу Дүйнөдө да Эр-Үр жолу эмне үчүн Асман Жолун ээрчибеске.

Ушинтип ойлошкон бабалар Жердеги Киши Жолун да - бир бирине ээрчимел Көктөгү Күн-Ай Жолуна көчүрүшкөн экен, т. а. Көктүн Жолун Жерге түшүрүшкөн экен – МАНАСТА зирр ширетип! Теңир ыкыбалы аркылуу. Абай багыңыз, бул шоорат кыргыздын өзүнүн сөз-таанымында айласыз шобурт кагып турат:

*От, Ам, Ама;
Ай, Уй, Айал.*

«*От*» дегени – Күндүн ээси. Байыркы шумерлерде бул «*Ут, Утубу*» делген. Күн ар таң сайын күлүп чыгат, Айдын болсо он беши жарык, он беши караң. Демек, Күндүн Жолу улууларышы шарт, Айдын Жолу кичүүлөнүшү шарт. Эмесе, жан-жаратылыштын бул улуу мыйзамын тутунуп Үйдүн Жолу да Асманды ээрчий: *Оту – Ама; Айы – Айал (Эне)* болмогу шарт. Асман Оту ар таң сайын тынбай чыгып, күнү кечке талбай зыргып, акыры Иңирде чаалыгып уйкуга башын жаздайт – эртең таңда кайрадан тиричиликке жарык чачыш үчүн. Демек, анын, бул, эгерим арыбас-талыбас тездик жолу - жылкы баласы учкаяк Ат жүрүшүн эске салат. Ал эми жармы жарык, жармы караң, он беш жолу оонап турган, каалгы-салкы Ай басыгы – Уй басыгы. Андыктан, агер, Отко (Күнгө) арналып курман чалынса – Күн туяктуу Ат чалынсын! Агер, Айга арналып курман чалынса – ай мүйүздүү Уй чалынсын!

Оттун (Күндүн) Жолу – Атанын Жолу.
Айдын Жолу – Айалдын (эненин) Жолу.

Бул эң байыркы Түптүн Түгүндөгү теңирчил ишеним. Ошон үчүн байыркыда көчмөндөр Көккө табынганда – Ак Таңда, Улуу Тоолордун учтарына чыгышып алоолонтуп Күн сыныгын – Отту жагышкан, кыйырларды жаңыртып кишенетип туу кырларда Жаш Күнгө арнап Ат чалышкан. Ал эми Жер-Суу тайыганда, өзөн башы, булактардын көздөрүндө (эне сүтү) ак чачышкан, Жер-Суу ээсине арнап, жаңы тууган Айга карап Уй чалышкан. Агер, ичээр суусу бүтүп бул дүйнөдөн Эр киши уза-са, анын арбагына арнап Ат (жылкы) чалышкан –

а дүйнөдө алкынтып атын минип, кыр-кырларда кулпунтуп кушун салып жүрөр деп билишкен. Агер Айал киши өтсө, арбагына арнап Уй чалышкан – а дүйнөдө ургаачы заты өзөн суу жээктеп, уй жетелеп откоруп жүрөр деп санашкан. «Жар-Жар» айтылып, жаш жуптуулар баш кошоор алдын Кыз-Күйөө колдоруна таш күзгү карматышкан. «Эмне ни көрдүң?» деген суроого, мырза: «Айымды көрдүм» деп айткан. Ушул эле суроого колукту: «Күнүмдү таптым» деп айткан.

Бул, Жан Жараткан Тең Теңири алдындагы нектен ыйык, жана бийик, Айы-Күнү ажырагыс бир жаралган улуу табияттын үлгүсүндө шай биригүү, уйуу жана ширелүү! Көчмөндөрдүн Төрөлүү менен Өлүү арасындагы мүлдө жашоосу Улуу Теңирдин ыкыбалына канчалык шай курулгандыгынын таасын үлгүсү! **Бул – Үй Бүлөөнүн Жолу.**

Мундуштуу Дүйнөдөгү Жылдыздуу Дүйнөнү ээрчип курулган үй бүлөө очогу мындан аркы тепкичинде - Коом курумда, кандайча уланды экен? Башкача айтканда, көчмөн мамлекеттүүлүк философиясы эмнеге негизденет, же эмки юриспруденциянын түшүнүктүү тилине салганда: «укуктун булагы» («источник права») эмнеде? Анын уңгусу эмнеге далданат да, казыгы кайда кармалат? Ошол казыкка мамлекет жиби кандайча байланат? Бир сөз менен айтканда, байыркы көчмөн бабалар мамлекетин курганда **эмнени үлгү** тутушкан деген маселеге келели. Буга таасын жоопту айланып келип көчмөндөрдүн эң байыркы керемет мурасы – «Огуз каган» эпосу өзү берет.

Бул тууралуу китептин 1-бөлүгүндө кеңири айтылган. Биерде сөз нугуна ылайык кыскача эстей кетүү ылайык.

Огуз каган алты балалуу болот. Үчөө Көк кызы аялынан төрөлгөн балдары, аттары да Асманга байланышкан: Күн хан, Ай хан, Жылдыз хан. Үч баласы - Жер кызы аялынан төрөлгөн балдары, булардын да аттары Жерге байланышат: Көк хан, Тоо хан, Деңиз хан. Көк хан дегени – жер, тегиз, көк (өсүмдүк тунган) дегени. Мындай маани - Тоо, Деңиз (Суу) деген жанаша балдарынын жанында билинет. Огуз каган дүйнөнү түгөл чаап, «төгөрөктүн төрт булуңунун каганы» болуп, соңунда о дүйнө сапар жүрөр чагында уулдарына бийлигин мурастайт. Ошондо Асман балдарына алтын жаа ыроолонот да «Бузуг» аталышат (жааны үчкө сындырып бөлүп алышкан):

*Жаага эми силер эге
Жаа атаар Көккө жебе.*

Ал эми Жер балдарына үч жебе үлөштүрүлөт да «Үчөк» аталышат:

*Үчөөңө - Үч Ок энчи,
Жаа атса ок Көккө төнчү.*

Жаа кайда атса Жебе ошол жакка зыргыйт. Демек, Асман-Бузук балдарын Жер-Үчөк балдары ээрчигеги шарт. Ошентип улуу Асман балдарына баш бийлик, ал эми кенже Жер балдарына соң бийлик ыйгарылат. Ал эми Каган өзү Асман менен

Жерди кошуп, түркүк тирелип Дал Ортодо (Ордодо!) туру.

*Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй, –*

деген Манас сыпаты дал ушунун өзүндө жаңырыктап жатат.

Миңдеген жылдардан бери көчмөн империяларында (байыркы хунну, байыркы түрк, байыркы энесай кыргызы, кечээги Чыңгыз хан заманы) көздөй сакталып келаткан тартип – баш бийликтин байбичеден (Асман кызы) туулган балдарга берилиши ошол Огуз каан бабадан калган эзелки осуят. Манастын өзү да Чыйырды байбичеден туулган «жаалуу» бала, ал эми Абыке менен Көбөштөр кийинки Бакдөөлөт токолдон туулган «жебелүү» инилер. Бул тартип кечээден ушул күнгө чейин «байбиченин балдары», «токолдун балдары» делип «кыргыз айылдарында да жандуу сакталып келди. Бул, ата салтынын соңкуга канчалык ыйык кастарлуу милдеттүүлүгүнүн кашкайган ачык үлгүсү – кылымдарды карыткан жаңырыгы, көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын! Ооба, дал көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын! Анткени, мамлекетти башкарууда киргизилген ошол эң байыркы тартип-философиясы: Оң (Бузук), Сол (Үчөк) жана Ичкилик (Ордодогу Огуз каган) бөлүнүштөрүндө биздин заманга чейин сакталып келди. Ушул эле философиянын өзү кийин Европа маңына жылжып, мамлекеттик бийликтин Үч Бутакка бөлүнүшү таризин алып дүйнөгө жайылды, соңунда, кайра мурас ээси – өзүбүзгө кечээги эгемендик күнүндө ээрчип кирди. Теңирдин ТЕҢ мыйзамын уңгусунда уютуп турган, адамзатты азыркы кризистен чыгара алар мүмкүнчүлүктү боюнда кармап турган улуу илим катары ал бизди алды-жактан, дагы да тосот. Анткени, метафоралуу-окуялуу сүрөттөлгөн жогорку Огуз баянында, акыйкатта, Оңу-Солу уламал ээрчип Так Орто аркылуу уюп табышкан «ТЕҢ» деген зор илим, улуу философия тунуп туру. Мунун тереңдиги, мисалы, атактуу Гегель диалектикасына салыштыра отуруп, андан эң кеми, эки таман аркы тереңде тунарын айтсак, түшүнүктүү болуп чыга келет.

Мында эч жел сөз, жепен пафос жок, буга, буйурса, ушул баяндын ичинде, анан «система» тууралуу кеп кеткенде өзүбүз күбө өтөбүз. Бул тууралуу сөз, анан...

Ошентип, Огуз каганга кайра кайрылсак, эски санжыра китептерде, дагы:

*Болуптур түп атабыз Огуз хандан
Огуз хан башы болур тогуз хандын.*

*Тогузунчу хан экен Кыргыз атам
Толукшуган Ай, Күндөй, Жылдыз атам, –*

деп эми Кыргыз атабыздын сыпатталган жайы бар. Кыргыз санжыра-тарыхынын дарканы Тоголок Молдо атабыз да ушуну улап, Кыргыз хан Угуз атабыздан соңку тогузунчу муундагы хан экенин айтканы бар. Анын айтуунча, Түп атабыз бир күнү көңүлүнө

касиеттүү бир бикир түшүп; «кой, тогуз атам хан өттү, ушул тогуз деген санды белгилеп улуу жыйын курайын, тогузду ыйык кылайын» деп токсон күн чоң той өткөзгөн экен. Улуу Той жөн эле келбейт, жышаандуу келет. Ошол Улуу Тойдун алдында **атабыз Кыргыз каанга Асмандан жышаан келген - алгач Манас илими түшүрүлгөн! Купуя Манас! Универсал Илим!** Ай-Аалам, Жан-Жаратылыш, мүлдө табият, Кара Жер тагдыры, анын ичинде Эл тагдыры, анын ичинде Киши тагдыры, келээр-кетээр мүлдө болмуш, баарын-баарын керээтинде сүйлөөр битиг, дүйнөдө эч теңдеши жок жападан жалгыз Теңир Битиг – дал ушул, Купуя Манас! Анткени, дүйнөнүн «мен бийиктин бийиги» «мен ыйыктын ыйыгы», «мен Асмандан түшүрүлгөн», «мен Көктөн бүтүрүлгөн» деген, мейли индус, жөөтү, араби ж. б. элдерге берилген башка китеп-аяндар Дүйнө-Ааламдын чындыгын Сөз менен сүйлөшкөн, Тил менен бүтүшкөн (м: аавалым Сөз болду, Сөз Кудайдын оозунда эле, ал «Кудай» деген сөз эле, ж.б.). Ал эми ошол Сөз түгөнгөн, Тил бүткөн жерде эмне жатат? Эмне «сүйлөйт» ошол жерден? Таптаза символ жатат! Табышмак символ жаңшайт! Эмесе таптаза аян-жышаанда гана ишаара сүйлөп жүрөктөн түз жүрөккө нур сүртүлгөн ошол тылсым китеп – **Купуя Манас!** Ооба, Купуя Манас! Кийинкиин соң Кытайда **«Ицзин» – «Книга Перемен»** деп кемий-тений аталып кеткен. Тогуз касиети толо-боло китеп, ошол! Тогуздап байге сайган, тогуздап тартуу тарткан, тогуздан тон кийгизип, тогуздан айып салган атактуу ТОГУЗАК салты ак калпак кыргыз элине ошол улуу той күндөн мурас калган. Атадан балага, баладан небереге, муундан муунга, замандан заманга... Суроо туулат, бул «тогуз сан» атабыз тарабынан неге анча ыйыкталган?

Жооп берилет, **анткени ал Толуктукка жасалган эң соңку кадам. Мындан ары Түп Түгөлдүктүн философиясы башталат.** Арийне, ушул Түгөлдүккө карай өрлөтүп-төрлөтүп бараткан ар даража-символдун өзүнүн Орду-Жолу бар. Айталы, так сан – *Эр башатты*; жуп сан - *Үр башатты* жышаандайт да Кош Түгөйлүүлүк ар бир жолу өз иерархия деңгээлинде жыйырылып жыйынтыкталып турат (жыйырмак – бүтүндүк). Бир, үч, беш, жети – ар бир деңгээлдин өзүнүн «Телегей» систем ийрилиш иерархиядагы ээлеген орду бар, кайталангыс!

Мисалы:

Бир – чокон. Бирден - үчөө жаралган, үчтөн дүйнө таралган;

Үч – Оң-Сол жана Жүл чындыгы;

Беш – төрт тарап жана Жүл чындыгы;

Жети – Кош танап үч жана Жүл чындыгы.

Тогуз – үч үчтүк жана Жүл чындыгы.

Бул ар бир деңгээл-иерархия жайы өз өзүнчө кеңири сөз. Атайын жазылган китепте, мунун баяны. Козголуп аткан маселеге байланыштуу биерде, тек, учкай токтолорубуз бул;

Мисалы 18 миң Аалам деген түшүнүк бар. А эмне үчүн он сегиз? Эмне үчүн 28 же 38, болбосо

68 сан эмес. Ким деген эсептеп чыккан, эмнеге туураланган эсеп бул? Аттанып чыккан жери кайсыл? Жок, биз буга дейре итапкан көнгөн, кыбыр этсе шып «илимий» суурулуп даяр чыга келген, парсы, жөөтү, не арабий түшүнүктөрдүн «жыты» да жок биерде! Таптаза түркий тааным бул – Огуз, Кыргыз кагандардан калган. Сан касиетине чөгөрүлгөн кыраа дүйнөтааным...

«Он сегиздин» чоо жайы - бул Ааламды куптуу, жуптуу тааныган кыргыздын Тең Түгөйлүк системинде чечмеленет. Айталы, тогуз сандын кыйырлуу (горизонтал) Теңи, бизге 18 деген санды берет: $9 + 9 = 18$. Же бая 18 миң Аалам жөнүндөгү түшүнүк. Ал эми тике (вертикал) Теңи 81 деген санга келет: $9 \times 9 = 81$.

Айтса, сырткы ар бир деңгээл өсүшүндө ушул даражага алып чыккан эсеп - көбөйгөн ички ар бир деңгээл өсүшүндө да (кошулган) дал эле ушул даражаны так мезгеп турат:

$2 \times 9 = 18;$	$1 + 8 = 9;$
$3 \times 9 = 27;$	$2 + 7 = 9;$
$4 \times 9 = 36;$	$3 + 6 = 9;$
$5 \times 9 = 45;$	$4 + 5 = 9;$
$6 \times 9 = 54;$	$5 + 4 = 9;$
$7 \times 9 = 63;$	$6 + 3 = 9;$
$8 \times 9 = 72;$	$7 + 2 = 9;$
$9 \times 9 = 81;$	$8 + 1 = 9;$

Бул, Жан Жаратылыш, Асман Аалам – ичи-сырты шай төгөрөктөлгөн өзүнчө бир Телегей систем экенин аңдатат («Телегей» систем тууралуу сөз VII бапта). Түгөлдүккө өтөөр алдын Жол илими нускаган Тең (байыркы кытай таанымына «Дао дэ цзин» деген аталышта кирген Жол Илим ушул, ал 81 баптан турат). Азырынча булар Тең-Тең гана илим, бир ТЕҢ - ТҮГӨЛДҮККӨ али өсүп чыгыша элек. Дүйнө-Ааламдын бир бүтүндүгүнө умтулган бул таанымдар кезегинде эми төп төгөрөктөлүүгө өтүшөт: $18 + 81 = 99$.

Теңир Билигдин «Токсон тогуз Теңири» аталган кундуу түшүнүгүнө да ушундайча келебиз. Элдик таанымда бул токсон тогуздун (99) биринчи Теңи, элүү беши (55) – *Оң Теңири* деп таанылат да, экинчи Теңи, кырк төртү (44) – *Сол Теңири* деп билинет. Баамдалып тургандай соңку толуктукка – Түгөлдүккө чыгыш үчүн ага эң акыркы бир мааниси жетпей туру, өксүп туру. Жүзүнчүсү... Жок, өксүбөйт, ал - бар! Ал... Манас Жүл экен! **Манас!** Асман Жерди зирр ширеп, байыркы «Бакшы учканда» бууракандап буй калган:

*Оң Теңири – Сол Теңири,
Ортодо – уюл Жүл Теңири,
Жүл Теңири – Жол Теңири,
Теңири Куту, Манас – Ак!
Ак! Ак! Ак!*

Дүйнөнүн бир да бир «мен-мен!» деген дини, мен-менсиген илими аавалда да, азыр да өсүп жете элек зор Чындык ушул. МАНАС чындыгы! Теңири чындыгы – Жүл Манаста ТЕҢ дээл жаткан ТҮГӨЛДҮК! Өзүндө Өзү, Боло-Толо!..

Дүйнөнүн бир да бир дин, илиминде жок, Теңири Билигде гана берилген бул Телегей чындыктын керемети, дагы мында: Мисалы бир учурда мындагы Оң Теңири элүү беш (55) – руханий башталыш, ал эми Сол Теңири кырк төрт (44) материалый башталыш катары чыкса, экинчи бир учурда орундары алмашып, Оң Теңири – материалый, Сол Теңири – руханий башталышка айланышат, оошуп-коошуп... коошуп-оошуп түбөлүктүү, ар бир жолу жоошунчүсү - ЖҮЛ МАНАСТА шай теңделип, түбөлүккө!

Бул калкагарга, бая учкай айттык, классикалык философиянын аталары саналган Гегель өз «диалектикасы» менен, Шеллинг да «төптүгү» менен эч чыга алышпайт. Алланын «токсон тогуз» сыпатын айтмакчы арабизм да бул чындыктан пас. Эсеби, ушу өңүттөгү бирден бир китеп – имам Казаалынын (аль Газали) токсон тогуз санаты да төп түгөйлүккө (материалий-руханий) чыга албай адебий-руханий категорияларда гана бир тараптуу чектелген.

Ушинтип, Теңир Билиг универсуумду башка дүйнөлүк дин, философиялык окуулардай, сырттай – **абстракт монотеизм**; жаки, ичтей – **карама каршылыкчыл** диалектика ыкта тааныбайт. Ичтей – Сырттай да, же Жекеликтен Жалпылыкка ырааттуу; жаки, Сырттай – Ичтей да, же Жалпылыктан Жекеликке ирээтүү - **шай** тааныйт. Ичи да бир, Сырты да бир айтөгөрөктөлгөн тааным ал! Бул бийиктикке эми гана жаңы көз жарган дагы бир илим – Жан жаратылышты руханий-материалий шай биримдигинде таануга умтулган *эниология (энергия-информациялык тутум)* кол сермөөдө.

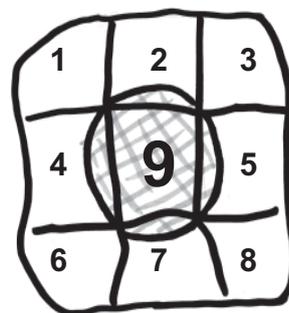
Атабыз Кыргыз Кандын мурасы Тогузак философиясын жондотуп айтканыбыз – **азыркы Кыргыз Мамлекеттүүлүгү кайсы дөөлөттөргө негизделип курулушу керек деген** маселеге карай жол чаап баратканыбыз. «Тогузактын» коом курум-жашоосундагы орду-талабы өз заманында мындай эле:

Бир тогуздун тогузунчусу – Теңирдики, б. а. ал ырыскы – элдики, жердики, жетимдики, жесирдики, мусалырдикы, жанындагыныкы, кез болгондуку, саламчыныкы, шыраалгачыныкы, Киши эмес, артылып - малдыкы, жандыкы, акыры, асманда – паранданыкы, жерде – курт-куш кумурсканыкы.

Тең бөлгөн – Теңирден калган. Теңири Дүйнөсү баардыгын өз-өз ырыскысы менен жараткан! Ырыскыдан эч ким, эч жерде, эч нерседе кур калтырылган эмес. «Эгиз улак туулса, айры шыбак жаралат» делген андыктан. Күндө көргөн Күндө ырыскы, түндө көргөн Айда ырыскы. Адашканга – отто ырыскы, Жанашканга – кутта ырыскы. Ал Кудаанын саа тартуулаган эң биринчи эч ким тартып ала алгыс ырыскың. Ага кол салганды кой, ага көз арткан оңбойт. Ошон үчүн Теңир Билигде «бирөөнүн ырыскысына кол салба» деген. «Бирөөнүн» ырыскысын кыргыздар – жазында түшкөн «төлдөн» берген, жайлоого көчкөн «саандан» берген, күзүндө жыйган «үлүштөн» берген,

байгеде чыккан күлүктөн берген. Тогузунчу – Теңирдин үлүшүн элге тегиз чачышкан, телегей кармашкан, орток тутушкан.

«Орток» демекчи, дыйканчылык ишинде атайын «Тогузак» системи иштеген. Байыркы Бөйөн – Чайан заманында (б. з.ч. XVII – XI кк.) кеңири жайылган бул систем байыркы кытай жылнаамасына – «*жин тянь*» – «*кудуктуу талаа*» деген аталышта түшкөн. Азыркы тил менен айтканда агрардык саясаттын өзөгүн түзгөн. Бул саясат боюнча, сегиз адамдан турган топ биригип бир аймакты чогуу иштетишкен. Аймак тууру тогуз бөлүккө бөлүнгөн. Тогузунчу бөлүгү баарына чектеш дал ортодон ажыратылган. Ар бир киши өз жерин иштетип жатып ар кими өз тушу – так ортонун жумушун чогуулап бүткөрүшкөн. Ал *Ортонун* (Элдин – кары-картаң, жетим-жесир, карып мискин, ж.б.) ырыскы кампасын түзгөн.

Тогузак-Орток.

«Так ортоңку» бөлүктүн бул мисалы – байыркы көчмөндөрдүн теңирчил философияны кандай ыйык кастар туткандыгынын күнжарык үлгүсү! Так ортоңку бөлүк «Ор Таг» деп аталган ошол кезде. Ор – Орто; Ор (Хор, Кор) – Асман – Күн, Чок. Ал эми «Таг» – Тоо дегендин сөзмө сөз мааниси – Ортодогу Тоо; философиялык өтмө мааниси – түбөлүк батпас Күндү башына кийип турган Теңири Тоо, б.а. Хан Теңири Чоку дегенди билдирген.

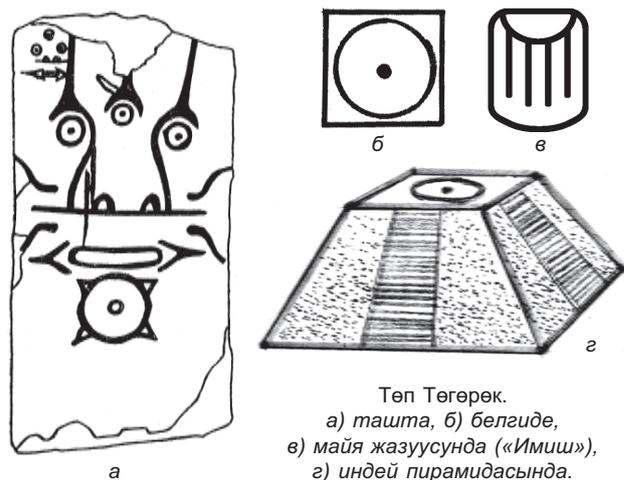
Төп Төгөрөк – ташта.
Байыркы Хакасия.

Өнө табиятында ошол аавалкы улуу теңчил-теңирчил философияны уютуп турган «Ор Таг» ишаарасы кийин келе кыргыздын «орток» деген бир сөзүнө айланып чыккан. Ал эми дыйканчылыктагы мааниси «орток болуу», «ортоктошуп эгин айдоо» маанисине өткөн.

Ошентип бир Кишинин керт башында уйгун Теңирчил Жол, бир Үй бүлөнүн курамында уланган теңирчил Жол, эми коом-мамлекеттин курумуна карай да ушундайча кеңиген эле. **Бул – көчмөн Коом-Мамлекеттин Жолу.**

Баса, бая «Ортоктун» орошон таржымалы муну менен да бүтпөйт. Бул философия, бул түзүлүш, байтак Азия тереңинен байырлуу Жер Орто деңизи жээгине байыркы хеттейлер аркылуу тээ, б.з.ч. III миң жылдыкта эле жылжып кирген («Угуз Каган» дастанындагы Угуз бабабыздын Урумду чапкан окуясында ошол байыркы жүрүштүн изи жатат деп айтсак болот). Жер Орто деңизи жээгинде түзүлгөн байыркы Хет Цивилизациясынын орошон философиясына өзөк түшкөн. Алардан этрусскилерге оогон. Ал эми этрусск тили, маданияты, философиясы, кезинде, байыркы Батыш дүйнөнүн биринчи цивилдүү ээлери саналган байыркы грек, рим цивилизацияларынын негизин калаганы белгилүү. Эмесе, биз азыркыга чейин улуу даңаза кылган антика доорунун алпы атактуу Платондун идеалдуу «Мамлекети», анын шакирти Аристотелдин «Полития» эмгектеринин тегинде да байыркы баба Кагандардын – Угуз, Кыргыз аталарыбыздын байыркы философиясы жатпайт бекен?! Жатат! Дадил! Анын өзүнүн Дүйнөнү кезген айлануу жолу бар. Ал жол, тек, келечектен өзүнүн ачылар саатын күтүп жатыры. Кези тургандыр...

Ушул эле бабаларыбыздын ушул эле коом түзүлүш философиясы Европага кийин-кийин, дагы экинчи ирээт кайрылган жери бар – эми Азия тереңинен Америка континентке качандыр жер ооп кетишкен торулар – америнддер аркылуу, т.а. алардын окуусун балким боюна сиңирген кечээги социал-утописттер аркылуу. Америка индейлеринин акыркы күчтүү империясы инктердин акыркы мурасын сактап калган акыркы инк – аргын (метис) Гарсиласо де Инканын атактуу «Индей жазмаларын» түрмөдө жатып боорунда басып окуган Томазо Кампанелланын «Күн Шаары» идеясы балким дал ошол социалдык улуу Теңдикти аңсоонун жемиши болгон. Индей элдик социализми тууралуу да илимде кез-кез айтыла калат. Бирок алар анын андан да арыдан тегеренип келген экинчи байыркы башатын билишпейт – «Тогузак» тереңин! Эсеби, «Орток» идеясынын тамырлуу изи байыркы индейлердин Библиясы саналган руханий кайталангыс булак – «Пополь Вух» санжырасында таамай жатат. Майалардын жазуу стилинде жатат. Бул да аз болсо, индей коом-мамлекеттүүлүгүнүн ташта каткан материалдык-философиялык тамгасы- кыйылган-кесик пирамида сыпатында таасын жатат.

Эсеби, «Тогузак» – «Пирамида» – экөөнүн тең тегинде, Жер символу – төрт чарчылык; ал эми дал ортосунда – төгөрөк асман жана Күн орногон. «Тогузакта» - ортоңку Ор (Кор-Күн) «төгөрөк асман-ды», асман челген «Таг-Тоону», Тоо учунда кылкылдаган батпас «Күндү» жышаандаса; пирамида да ошол: төгөрөк – Асман, асмандын дал ортосунда алтындан уютулган батпас Күн. Адамды курман чалганда ошол Күндүн боюна суналтып жаткырып туруп көкүрөгүн жарып жиберешкен, Күн-Жүрөгүн сууруп алышкан, анан туйлаган тирүү жүрөк менен алиги алтындан Күндү кандап чапкылашкан. Көк Теңирдин Жерге үмүттүү кадалган көзү - Күнгө, байыркы индейлер мына ушинтип курмандык арнашкан (айтса, Азиянын байтак мейкиндеринде аска таштарга чегилген сансыз сырдуу сүрөттөрдө да дал ошол байыркы сыйынт-символдун изи-өзү туру!). Көк Теңирине арналган «тогузунчу» үлүш «ырыскынын» «кандуу» бир изи байыркы индей жергесинде Күнгө курмандык борумунда мына ушундайча сакталып калган.

Бул жалпылыктын берки тарыхын, кезинде, Энгельс өзүнүн «Үй-бүлө, жеке менчик жана мамлекет теги» эмгегинде мыкты жазган. Бирок ал, албетте, эмне үчүн океан ар жагындагы эски индейлердин эзелки коом түзүлүшү менен океан бер жагындагы кески Европанын байыркы цивилизация башаты грек, рим коомдорунун ортосунда таң каларлыктай окшоштуктар жатканын билген эмес. Тек-генезисти ал, тек, «бирдей окшош коомдук формацияларда жашап жатышкан элдерде бирдей окшош ойлонуу болуп, бирдей окшош коом түзүшөөрү» тууралуу материалисттик философиядан таап, тарыхый-формациялык көз караштан карап чектелген. Чыныгы тарыхый тереңдик - байтак Азиядан Дүйнөгө жайылган байыркы көчмөн цивилизациянын Европага өткөн арааны-карааны, чынында, дүйнөлүк баамдан сырт калган эле. Ана, биз бир ооз «көчмөн цивилизация» деп көп көңүлсүй бербей, өзүбүзгө да анча ишенбей, тек ооз учу бүлк «птичка» үчүн таштап койгон бир сөз тереңинде көңкү коом түзүлүш, көчмөн мамлекеттүүлүккө байланышкан биздин түшүбүзгө да али кире элек канча бир тереңдиктер каңгып

жатыры-аа... **Социалдык теңчил коомдун алгачкы башат-үлгүсү!**

Ушул жерден бир кичине лирикалык чегиним өзүнөн өзү калам учуна суранып туру. Ошол качандыр бир Платон айткан «идеалдуу коом» караңгы замандардын бир бучкагында кайткыс камалып кеткенин эми, тек, кыялдуу жомоктоп кала берген картаң Европанын эмики турмушунан бир үзүм.

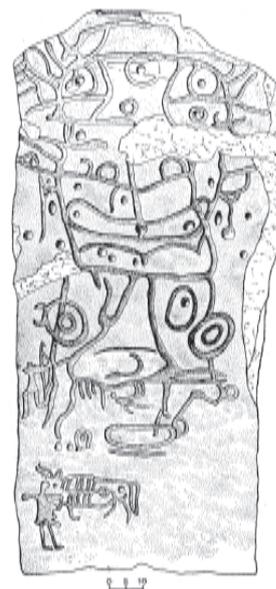
Көчмөн цивилизациянын бир кулуну, өзү бир кез Сакендин (Каралаев) азасында муунуп айтмакчы: «Байыркы жолдун күлүгү, алыскы жолдун түйүнү» болуп калган зор Чыкеңдин (Айтматов) бир эскергени эске түшөт: *«Европанын көп жерлеринде боллом. Ошондо алар биздин эл тууралуу, салт-санаабыз, адеп-акыбалыбыз, турмушка мамилебиз тууралуу кызыгып сурашат. Мен кийинчерээк аны-муну чечмелеп көп түшүндүрүп отурбай элибиздин эски бир ынанымын айтып берүүчү болдум. Айтсам, ошол гана жетишет. Тунжурап отуруп угушат. Ушундайбы дешет, ушул чынбы дешет. Анан көздөрүнө жаш келет, ичтеринен буулугуп ыйлап жатышкансыйт, мага ушундай сезилет. Эмесе аны ушул жерден да бир айтып берейин».* Ушинткен Чыкең, анан саал каргылт дабышына салып, басмырт үндө ошол элдик ишенимди айтар эле. Ал – Баба Дыйкандын көңүлүндө дүбүрлөп турган ошол байыркы чындык эле, «Тогузак» чындыгы...

*Мына септим уучтап:
Жылуу жерден конуш тап.
Бу – жетим-жесирге,
Мунусу – карып-мискинге,
Бу – ач-арыкка,
Мунусу – карыпка.
Булары – курт-кумурскага,
Мунусу – сурамчыга,
А бул – тилемчиге,
Булары – саламчыга.
Калгандары – силерге, бизге, мага.
Йа, Баба Дыйкан,
Курт-кумурска,
Жан жаныбардан калганы меники.
Йа, Кудай а,
Абадан жаадыр, Жерден өндүр,
Бала-чаканын ырыскысын өзүң жеткир.
Көптүн насибине,
Баба Дыйкан Жолуна,
Оңго, Оңго, Оңуңа...*

Бул, бая, ар тогузу Теңир атынан тегиз ырыскы чачылып Оңу Солго оошуп, Солу Оңго коошуп, Дал Орто – Жүлү аркылуу түбөлүктүү ТЕНДЭЭЛ жаткан Манас чындыгы. Сопу Ата айтмакчы, шарийаттын чар кэби эмес, тарийкаттын мөл даны эле, же **Орток – социализмдин** өзөгү! Философиялык күчкүдурети жетпей Орусия орто жолдо кыйратып жыгып алган кечээги бузулган социализм эмес, байтүбү байыркы кыргыз «Тогузагынан» башталып сызылып келген, орто кылымдарда «Орток» чар-

баларда оожалып уланып отурган, эмики кытайлашкан марксизм күжүлдөтүп өр беттетип өнүктүрүп кеткен, дал азыркы чыныгы социализм – аркы Теңиризм...

Биз үчүн дээрлик демейки турган, көндүмгө айланган турмуштук бул абал – адам адамдан, Ата-Баладан жедеп жатыркап бүткөн, чоочундаган (отчуждение), биздеги акыркы нанын тең бөлүп жеген ар кандай кайрымдуулук алты катар асманда илинген жомок болуп туюлган эмки Европаны кой, эски Руссо тушунда эле «алтын балалык заманы» аталып аңсалып калган экен. Демек, Батыш дүйнө үчүн, мындай абал, чыны менен эле «мифтик аңсезим», реликт философия эле. Ошондо Айтматовго дуу кол чапкан Батыш, көрсө, билгенге, Айтматовко эле эмес, артылып «Тогузакка», тогузак аркылуу Кыргыз Атабызга, Кыргыз Атабыз аркылуу, Угуз бабабызга, Угуз бабабыз аркылуу ТЕҢИРГЕ, ТЕҢИРдин теңдигине, кеңдигине, калыстыгына, чындыгына, адилдикке кол чабышканы экен, көрсө! Өзүлөрү качандыр, качандыр, качандыр бир караң замандарында каңгып адашып калышкан...

Жер, Көк дүйнө – ташта.
Байыркы Хакасия.

Дал эле ушул контекстте эми экинчи бир нерсе да дырдай жылаңач ачыкталып чыгат. Ал бая V бапта айтылган – жан-дүйнөсү, мамлекеттүүлүк философиясы кылымдар бою таптакыр башка укуктук тегиздикте калыптанган кыргызга (көчмөнгө!) эми «укукчул мамлекет», «граждандык коом» аталган арамза кооз систем аркылуу - уруучул-элчил тик байланыш вертикалы тумтак кыйрап, жеке менчикчил-граждандык горизонтал жолунда кыйшаюусуз өнүгүп отурган, арада эң кеми 2,5 миң жылдык мезгилдик айырма жаткан, индивидуализм иримиңде жедеп ирип болгон, дүйнөтаным, психологий дүм, андан да арыда «аңгүдүк», «туңгуюк» («подсознание», «бессознательное» – К. Юнг) улуу аңыры тунган жат мамлекеттүүлүк

философияны ичибизге ийри жылаан зыргытып коюп, баео, таза, жаш элди эми ичтен иритки «укукка уулап» системдүү курутуу ыкмасы! Муну эми түбүнөн ырааттуу системдүү таанып чыкмайын башыбызга капталган-чапталган «демократиялуу ширге» эч алынбайт!

ОТУРУК МАМЛЕКЕТ: ТЕК-ГЕНЕЗИСИ

Биз азыр байыркы Европанын көп жагын, асыресе аркы тарыхын анча биле бербейбиз. Тык! Ашыкпаңыз, бизге эле эмес, азыр бар тарыхы доңуз жерди челгендей кыйма-чийме казылып каңтарылып калгансыган Батыштын өзү үчүн да эң байыркы тарыхы көп жеринде али күүгүм жатыры. Муну дүйнөлүк тарых өзү моюндайт. Кезинде «**Үй-бүлө, жеке менчик жана мамлекет теги**» аталган кеңири илигинин үстүндө иштеп жүрүп Ф. Энгельстин да минтип жазганы бар: *«Из-за густого мрака, окутывающего всю легендарную древнейшую историю Рима... невозможно сказать что-нибудь определенное ни о времени, ни о ходе, ни о причинах революции, которая положила конец древнему родовому строю. Несомненно только одно, что причина коренилась в борьбе между плебсом и популус».* (38.)

Бул XIX кылым соңундагы пикир. Гомердин атактуу «Илиада» жана «Одиссея» эпопеяларына жан-жактуу илик, Шлимандын Трояны казышы, анын соңку археологий катмар тереңдиктеринде кеңиши, Эванстын Критти ачышы, төгөрөк чопо такталарга тегерете жазылган байыркы жазуулардын окулушу – мына ушу өңдүү толуп жаткан, толуп жаткан эң байыркы ар тарап катмардын кийин XX кылым ичи кайрадан кайра казылып-ачылып иликке алынышы, ошол тээ Энгельс кезеңдеги көздү таңган коюу туманды таркатып жибербеди, күдүк күчөсө күчөдү, асты таңкы тумандай таркап жок болбоду. Жана бул табышмактын да алдыда дале аяксы чечилип кетиши күмөн, күмөн...

Ооба, эгерде эле көчмөндөрдүн көңкү тарыхы активдүү ишке салынбаса! Азырынча көчмөндөр менен байыркы Балкан Тоо аймагынын байланышы тарых атасы Геродоттун атактуу Скифиясын чечмелөө, Кара Деңиз скифтери баянынан ары анча аша элек. Ал эми Балкан-Урум тарыхы байыркы грек, соңку рим элдерине чейинки басып өткөн улаңгайыр жолунда таасын так ачыла элек. Мына ушул зор иш, кайталайм, көчмөндөрдүн (мунун ичинде Борбор Азиялык!) көңкү тарыхы, маданияты, тили, дүйнөтаанымы менен тыкыз байланышта, комплекстүү изилденсе гана түпкү чындыкка чыгууга болот. Алиги күүгүмдүк ошондо көп жеринде ачыкталат.

Бул сөз, биринчи ирээтте, байыркы грек заманына чейинки эзелки Эгей дооруна (б.з.ч. 3000 – 1100 жж.) таандык. Эгей маданиятынын өзгөчө гүлдөгөн II мезгили Крит маданиятына (б.з.ч. 2100 – 1400 жж.) таандык. Салыштуруу үчүн; бул мезгилде Азия тереңде Огуз заманы (Кыргыз каан

байыркы Кытай жылнамасына алардын эң түпкү бабасы Фу Си Каган катары түшкөн б.з.ч. XXIX к.), дале Кытайдын санжырасында Ся династиясы (б.з.ч. XXI – XVII кк.), Шаң-Ин –Чайан Бөйөн (б.з.ч. XVII - XIV), анын ичинде кайра эле Ин – Бөйөн (б.з.ч. XIV – XI к.) династиясы деп түшкөн алгачкы мамлекеттик бирикмелердин мезгилине тушташ келет. Соңку Ин – Бөйөн династиясынын тарых аренасын биротоло бошотуп четке чыга берген кезеңине Балкан аймагындагы Эгей доорунун эң соңку кезеңи Микен маданиятынын (б.з.ч. XVII – XI кк) кези тушташ. Бул жөн эле мезгилдик тушташтык эмес, дал ушул замандары Азия тереңинен хеттей (Европа тарыхына хет деп түшкөн) көчмөндөрү Жер Орто деңиз жээгине ат ойнотуп түшкөн. Хеттердин йероглиф жазуулары (клиншынаа жазуудан башка) алыскы Хуаңхы боюнан табылган Ин жазууларына кыйла окшош жатыры. Ошол эле кездери Критте согулган кош жаактуу айбалта сүрөттүү жез тыйындардын алыскы Кытай жергесинен табылышы – арада байланыштын болгонун каңкуулайт. Ал эми арада, арада... дөөдөй чөгүп Туран жаткан. Байыркы Хуаңхы, байыркы Хорезм, байыркы Кара деңиз, байыркы Эгей цивилизацияларынын арасын туташ чынжыр бириктирип! Туран демекчи, Гомер баянына “Троя шаары”, «трояндыктар», «Троян аты» деп түшкөн аңазалуу шаардын, элдин ысымы тек асманда илинген кооз жомок эмес, ал маданият б.з.ч. III, II миң жылдыктар арасында саналаары Шлимандын казуусунан кийин белгилүү болгон соң Троя чындыгы тарыхтан өз ордун нак ээледі. Бирок алар, трояндыктар, кимдер болгон – бул суроого да дадил так жооп жок. Кийинчерээк гана түрк тилдүү элдин өкүлдөрү тарабынан (м: О. Сулейманов) балким «Троян» аталышында дал ушул Туран деген ысым жатса керек деген астейдил пикирлер айтылып келүүдө. Ал эми Крит мамлекетинин алгачкы белгилүү падышасынын ысымы Минос болгону маалым. Ал кийин Крит падышаларынын дайымкы даража атына – титулга айланып чыкканы да маалым.

Крит аралындагы Кносс шаарчасындагы ошол миностордун кан сарайында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар Гомер дастанындагы сүрөттөлгөн Ариаднанын жибин керген Тезей жана алардын жаалдуу душманы Минотавр зор букалардын да теги чындыкка улашып жатканын ырастады.

Ушул эле Крит мифологиясында Жердин жүзүн, жан-макулугун, өсүмдүк-өнүмүн текши амырына алган Аял–Кудай (Умай) аңызы бар. Ал эми анын Түгөйү— Көктөгү Күн, бет келгенди каарыган, куйкалаган, андан да зор, андан да Кор (эстеңиз: Кор – Хор –Күн) Улуу Күч. Мына ушул Күн курмандыгын кабыл алуучу, аны жүзөгө ашыруучу жердеги анын сүлдөрү, көлөкөсү – бука (огуз-угуз) Минос. Минотавр (Минос) ошон үчүн ар бир жолу жер (грек) сулуусунан бирден-бирден Көк курмандыгына кабыл алууга (б.а. өзү аркылуу өткөрүүгө!), Көк кудуретине жөнөтүүгө милдеткер! Мына ушул аз-

ган отурук элдин (көчмөндөрдүн алдында кол куушуруп турууга аргасыз болгон десек да болот!) алыскы көз карашын чагылдырып калган аабалкы аңызда, кыргызда алигүн тирүү, тапатак ырдалып турган «Асман – Жердин тирөөчү – Манас» байыркы жана дайымкы философиясынын жаңырыгы жатканын айтсак, эми буга ишенип-ишенбес бекенсиң, боорум?!..

– Эх, Солон, Солон, Солон..., – деген экен эзелкиде Египет жреци байыркы гректердин алгачкы улуу реформаторуна кайрылып (муну Платон өзү айтат атактуу «Атлантида» аңызында), – силер неткен жаш элсиңер, кудум баладайсыңар, өтмүш заманыңарды өзүңөр жакшы билбейсиңер, баарын кечээги күндөн кайра баштайсыңар, баарын талкалап, баарын өзгөртүп, өзүңөрчө кайра баштан жасап түзөйсүңөр. Өзүңөргө чейин дэ эч-эчтеке болбогондой, эч-эч ким өтпөгөндөй ойлойсуңар, эркин мамиле кыласыңар баарына, ай, ай Солон, ай Солон, Солон...

Ошондо баарын «кечээги күндөн кайра баштап кирген» жаш баладай элдин биринчи «биссмилда» иши, албетте, ишенимден, динден башталган эле. Жаңырып чыккан грек дининде да эми Үч Кудуреттүү Кудай биринчи планга чыккан эле. Олимп башындагы алар:

Зевс – Көк Кудайы, чагылганын камчыланып булут минип алчыланып, баарын Көктөн бакып турган, такып турган Башкы Күч!

Посейдон – Суу Кудайы, көз жеткен жерде мелмелл үзүлгөн Чулук Суунун (мухиттин) улуг ээси!

Аид – түнөргөн жердин түбүндө буккан, мерчемдүү саат-чактары гана, буулуккан кудуретин жер үстүнө маал-маалы жанар бүркүп чыккан Жер алды ээси.

Ушул Үч Күч – мүлдө Жан-Жаратылыштын, анын ичинде адамзаттын, коомдун бар жашоосун аныктаган, калыптаган тагдыр ээлери! Булардын алдында - калган Олимп кенже кудайлары кызмат кылышат. Эми абай салыңыз, дал эле ушунун өзү байтак Азиянын байыркы көчмөн калктарынын баарынын ишеними өзөгүндө чөккөн, атургай азыр Алтай элдеринин дилинде тирүү жашап турган үч катмарлуу Дүйнө жөнүндөгү тулгалуу түшүнүктөрүндө тунуп жатпайт бекен?! Жатат, туру. Типтирүү! Көктүн Ээси - Үлкөн хан, Жер түбү ээси - Жерлик хан, жана экөөнүн ортосунда бар табийгат ээси – Жер Суу келберсип жатыры. Бул ишенимдин мөлт кристалдашкан үлгүсү, албетте, Асман-Жердин байламтасы Манас философиясында мөлл жатыры...

Байыркы Грециядан эми Римге оосок, биякта да бая египет жреци айткан «жаш» абалга кез болор элек. Эсеби, Римди Рим кылган улуу токкыртыш, байырлуу байтүп – этрусски элинин маданияты экени белгилүү. Бирок бул этрусскилер эми өзүлөрү кимдер, бул тууралуу да тарыхта алиге дайындуу так бир пикир жок. Тек, этрусскилердин түп теги да бая айтылган грекке тек – эгей эли, маданиятынан жылжып келмегин болжошот. «Этрус-

ски» деген аттын өзү бу күндө түмөн-түрдүү чечмеленет (м: орустардын «это-русские» деп «жайылтып сүйлөп» чечип жиберген да жайы бар). Бирок мунун да чындыгы дал эле ушул угумдун өзүнүн уңгусунда жатыры деп болжойбуз. Мисалы, этрусскилерди египеттиктер «турч», «турш» деп атаганы жазуудан маалым. Ал эми коңшу гректер болсо аларды «тиррен» «тиррендиктер» деп айтышкан. Эки башка элдердин эки түрлүү тилдеринде бир добуштуу «тир», «тур», деген уңгулардын угулуп турушу, бул бүгүнкү эске эч нерсе дебейби? Кокустук жокпу мында? Биздин оюбузча, жок! «Турч, турш» угумдарында – тур (огуз), турчу («чы» – мүчөсү эзелде «бала, насил, тукум» маанисинде болуп, кийин кесиптик маанини билдирип калган. Ошондо «турчу» угумун эмкиче, м: «түркчү» дегендей түшүнсө болот); ал эми «тирр» «тиррен» угумдарында да ушул эле «тур», «туран» («ан» – жерди мекенди билдирген уланды дабыш) маанилери жатат деп айтсак болот. Бая айтылган Хуаңхы, Хорезм, Кара Деңиз, Балкан аралын туташ байлап жаткан байыркы Улуу империя жаңырыгы. «Угуз каан» дастанында чылк уюп жаткан...

*Балкан, Балкан, Балкан Тоо,
Балкан Тоого мен чыксам
Жер карааны билинбейт,
Эл карааны көрүнбөйт... –*

деген эзелки элдик айтымда ошол алыскы замандын жаңырыгы жатпайт бекен?! Римди 150 жыл бою бийлеп, канын, канына кошуп жанын берип, кулаалы жыйып куш кылып, курама жыйып журт кылып, Римди Рим кылган (баса, «Рим» деген аталышты да этрусскилер берген: румон, т.а. Ыраман) эзелки этрусск кагандарынын алгачкысы - Луций Тарквинийди римдиктер «лукумон» деп аташканы белгилүү. Эски жазмаларда «Тарквиний» – этрусскилердин калаасынын аталышы эле делет. Эми ушерде: «Луций» аталышта – Улус; Тарквинийде – түрк; ал эми «лукумон» деген титулдан улукман деген нак түркү угумдар угулбайбы? Ошондо жогорку тизмек: «улус улукманы түрк», не «түрктүн улукманы Улус» дегенге келбейби?

Римди бийлеген экинчи этрусски каганы Сервий Туллий. Эми ушул «Туллий» ысымда да элдик ишенимде такай байыркы «Балкан Тоо» ысымына гана байланыштуу айтылып (кийин Атиллага) сакталып келаткан шүдүңгүт минген Эр Төлөктүн (төлөк – туллик – тулий) аты жаңырыктап жатпайбы? Рим аңызында ал Күндүн уулу, бирок акылы менен улукманга жагып, кан сарайында тарбияланып, кийин өзү улукмандык даражага жеткен, эл башкарган, көптөгөн заң мыйзамдарды чыгарган көсөм катары даңазаланат. Элдик аңыз, дастандарга карт тарых ушундай гана өзү тандагандардын ысымдарын калтырары белгилүү.

Аты белгилүү үчүнчү этрусск каганы – Луций Тарквиний II. Ал бая биринчи кагандын уулу, не небереси: Улус Түрк. Этрусск кагандарынын сыпаттамасы дайыма «лукумон» – «улукман» болго-

ну да ойго салат. Кыргызда: «уулуң – урум, кызың – кырым» болсун деген кыскача тилек сөз бар. «Урум» деген да, «кырым» (Кара Деңиз) деген да биерде, кечээки гунн, жаки, соңку Византия кезеңди эмес, андан алдаганча арыда жаткан б.з.ч. бир туташ зор, тарыхый-маданий мейкиндикти камтып, эзелки элдин-жердин аттарын нускап тургандай туюлат. Ошол эле кезде «урум болсун» дегенде – «мүлгүп, ыңкып, тунуп бай болсун» (ошол Римдей!) деген да ишаара жатканы астырт баамдалат!

Жогорку айтылгандар азыр, биресе, алыскы жомоктой да туюлат. Бирок мунун даректүү изи - бүгүн таптакыр ар башка тегиздиктерде жатат деп саналган байыркы грек, өлүк тил- латынь жана бүгүнкү тирүү тил – түркүнүн ортосундагы эзелки уңгулаштык ачылганда ачылып чыгат. Баса, тил эмне үчүн өлөт? Ошол тилде сүйлөгөн бир да бир киши калбай калганда - бир өлөт. Ошол эл өзү түп көтөрө башка жакка жер оодарып кетип, ал эми ал тилде түзүлгөн дөөлөттөр, илим-билим, тааным-түшүнүктөр ал жерди ээликтеп кала берген экинчи элдин энчисине даяр өтүп, басылып, бирок күндөлүк турмушта жандуу сүйлөнбөй, жазмада катып калганда - эки өлөт. Эмесе, бу күндө «өлүк тил» деп саналган, бирок байыркы тарых, илим-билимди өнө боюнда түгөл кармап калган «латынь» аталган тил дагы дал ушундай тагдырга туш келген эмес бекен? «Тарых» демекчи, кудум «**хисторин**» – «**история**» деген гректики аталган ушул бир сөздүн уңгусунда эле «**ториг/торий**», б.а. тарых-тарых деген түпкү түркү угуму нар чөгүп жаткандай го... А мындан да аныгы-каныгы: **истериг, из терүү, ис дарег-же из даректөө** деген маани тунуп калгандай... Салыштырыңыз; *historein* – **собирать свидетельства о событиях**, б.а. из даректөө, жаки, дарек издөө.

Бул бир гана жылт мисал, жана биздин, биерде, ат үстүндө чаап баратып өлүк тилге, тарыхка бир мертем эле тынып кетип атканыбыз – тилдин да ары жагында бир Тил, тарыхтын да артында да бир Тарых, устаттын да артында да бир Устат Эл жатканын нускай өтүү.

Батыш цивилизациясынын батасы-атасы саналган байыркы грек, рим дүйнөлөрүнүн ары жагынан башка тил, башка цивилизация ачылып чыкканда, ушунда бир мугалимдерге мукурап муктаж боло берген белимчил психологиябыз («как и все цивилизованные народы Запада»...) калар бекен? Ана, али, президент, балашумкарлардын түшүнө да кире элек «көчмөн цивилизация» дегениңдин көңкү изи кай тереңдиктерге чейин кетет, житет. «Эх Солон, Солон, Солон!..» Эми коом-мамлекет тууралуу бая башталган сөзгө түз өтсөк болот!

Гомер дастанынан белгилүү болгондой Балкан жергесиндеги байыркы коомдук түзүлүш эски Эгей заманынан келаткан уруулук жолдо, уюмдашуу салтында түзүлгөнүн каңкуулайт. Маселен, коомдук уюмдашуу поруму өзүнүн классикалык үлгүсүнө өсүп жеткен Аттикада ал фратрия түрүндө көрүнөт. *Фратрия* – биздеги уруу не тайпа сыпа-

тындагы уюшма. Ар кандай ири окуяларда, не жортуул, не коргонуу, не жер оодарган чактарында фратрийлер *филеге* бириккен.

Аттиканын башкы полиси – Афинада баардыгы төрт фил болгон, ар бир филдин курамына үч-үчтөн фратрий бириккен. Демек, баардыгы он эки тайпа эл болгон. Абай баксак, ушунун өзүндө да кыргыз элиндеги *үч канаттын* (фратрий) биригип бир элди (*филе-бүлө*) түзгөн жаңырыгы жаткандай баамдалат. Он эки сан болсо бир бүтүндүк, мүчөлгө аяк баскан сан. Фил түзүлгөндө ага фратрий жакшылары жыйылып аскерий колбашчы шайлашкан. Ал *басилевс* деп аталган. Энгельс белгилүү эмгегинде «аскерий демократия» деп атаган бирикме ушул. Бул дагы кыргыздардын жортуул маалында Колго кан шайлаган ырасымды эске салат. Манас баатыр Бээжинге казат жүргөндө колго оболу Бакай, кийин Алманбеттин кан шайланганы белгилүү. Ал эми «басилевс» деген аталышка келсек, бул угумдун да уңгусунда «*бас*» – *баш*; «*илев*» – *илег*, деген түркий угум чөгүп жатыры. Башкача айтканда, бизче, «*эл башы*» дегенге келет. Түркий көчмөн кандыктарда күнү кечээгиге чейин эле эл башы – *Илек хан* делген. Баласагундук Жусуп бабабыздын «Кут этки билиг» дастанындагы «*Элик*» деп айтылган титул ушул (түрк тилдеринде «э», «и» табыштары алмашып айтыла келээри белгилүү).

Дагы, Плутархтын айтуунча, Аттиканын баардык калкы үч сословиеге бириккен. Алар: *эвпатриддер, геоморлор (же агроиктер) жана демиургдар*.

Эвпатриддер дегени, элдин эң асылдары, жакшылары саналган.

Агроиктери – майда дыйкан чарбаларын түзгөндөр.

Демиургдар – кол өнөрчү, же жалпы эле, өнөр менен жан баккандар.

Коомдогу эң башкы бийлик оруну эвпатриддерге таандык болгон. Ал эми агроик менен демиургдар аларга көз каранды жамаат. Булардын катарын мындан да төмөнкү катмардагы караламан жамаат – *демостор* толуктаган. Коомдогу жана бир чоң топту согушта колго түшкөн олжо катмар – кул-кутандар жана афиналык эмес бөтөн, жаттар – *мэтэгдер* түзгөн.

Эми мындагы да аталыштарга баам салыңыз: «эвпатрид» деген угумда: «*эв*» – *ээ, эге*; «*патрид*» – *батыр, баатыр* деген түркү уңгулар чөгүп жаткандай таасир калтырат.

«Агроик» деген уңгуда: *агыр, эгер*, б.а. жерге *эгүүчүлөр* – *дыйкандар* деген маани жатканы күмөнсүз. Ал эми демиургда да ушундай эле *демирчи, темирчи* угуму б.а. уста, кол өнөрчүлөрдүн кесибин нускаган маани туру. «Мэтэг» угумда болсо *бөтөг, бөтөң, бөтөн*, б.а. жат жерлик деген маани айкын. Булардын баары автордун түркү тилин күчтөп таап грекке таңуулаган эрки эмес, эки тилге системдүү анализден соң келип чыккан жыйынтыктын үзүрү. Ал тургай коомдун жогоркудай со-

словиелик жиктелишинин өзүндө да, аркы көчмөн түзүлүштөн келген *Оң, Сол, Ортонун* жаңырыгы жатат. Орто же Ичкиликтеги башкы орун Баатыр Эге – Эвпатриддерге таандык. Ал эми эгер-дүйкандар жана темирчи – демиургдар ага карамдуу *Оң, Сол* канаттарды түзгөндөр сыяк. Бул эзелки Эгей замандан келаткан, эми грек цивилизациясына өтөөр алдын жашап турган уруулук коомдун эң соңку жаңырыгы эле.

Эми Рим дүйнөсүнө баш багалы.

Баяраак Римдин тагдырында этрусск элинин ойногон орошон ролун айткан элек. Этрусскилер менен катарлаш ошол кездери Рим тарыхына алардан башка да бир катар элдер катышкан. Сандары да кыйла. Изилдөөчүлөр болжолу ар кыл тилдерде сүйлөшкөн 10, 12 элдин болгонун жазышат, алар: бая тиррендер, андан башка *ялиги, масапий, сикул, умбрелар, галдар, кельттер лигурлар, венеттер, италиктер, бруттар, осктар* ж.б. Абай баксаңыз бизде да, мисалы, соңку аталыштарда: италиг – *итэли, итаалы*; брут – *бурт, бөрү эли*; оск – *асыг, асий* өңдүү Азия мейкинин карай кандайдыр шилтек берип тургансыган да ысымдар шобурттап жатыры...

Акырындап булардын ичинен түпкү римдик («попилус») аталган уруу бөлүнүп чыга баштайт. Ал негизи малчарба менен алпурушкан уруулардын түпкү кандаштыгына («*гентес*» - *гендеш-кандаш*) негизделген бирикмеге айланат. Бул бирикмени ичтен ширетип турган касиет үчөө эле:

а) уруулук тектик жалпылык;

б) мал чарбачылыгына байланыштуу жайытты жалпы пайдалануу, б.а. жерге ээликтиктин жоктугу;

в) байыркы түп бабалар жаткан көрүстөндү ыйыктап мазар тутуу, жалпы сыйынуу. Өзүн, оболу - элге башат түп бабага; андан кийин - урууга башат түп атага; андан кийин - урукка; андан кийин - соңку аталарга таандыктап тегин үзбөө, сан жаптап сактоо.

Ошондо Он урук биригип бир *курийди* түзгөн. Курий башын «*курион*» аташкан Он курий биригип бир урууну түзгөн. Уруу башчыларын *фатер* деп аташкан. Саны, чоң- кичилиги, коомдогу ээлеген ордуна карай урууларды да «улуу» жана «кичүү» деп бөлүшкөн. Аңыз боюнча андай уруулардын саны оболу жүз (100) болгон. Кийин кеңейип үч жүзгө жеткен. Рим элинин өзөгүн мына ушул үч жүз уруу түзөт деп саналган.

Эми биякка да бир абай салыңыз; «фатер» дегенде *баатыр* (кийин батышта «ата» маанисине өтүп кеткен) деген маани угулбайбы? Ал эми он урук биригип бир курийди түзгөнү – көчмөн түркү эл түзүлүшүндөгү «*он ок будуң*» деген аталышты эске салбайбы? «*Курий*», «*курион*» аталышында монголчо «*курэн*», кыргызча «*күрөң*» (сарбагыш ичинде «беш күрөң», «күрөңдөр» аталган урук азыр да бар) деген урук бирдигин нускаган угумдар жатпайбы? Ал эми ооболку «*жүз*» кийинки «*үч жүз*» жана алардын да «*улуу*» «*кичүү*» деп бөлүнүшкөнүндө азыркы көчмөн дүйнөнүн бир чоң

бөлүгү - канатташ казак элинин «*үч жүзү*» – *Улуу, Орто, Кичи* жүздөрүнүн мисалы жаңырыктабайбы? Улуу, Орто, Кичи демекчи, булар деле аркы тегинде бая түпкү Угуз баба осуят калтырган жолдо түзүлгөн *Оң, Сол* жана Ичкилик тартибин билдиргени кадиксиз. Анткени, бул бая айтылган, түбүндө, Асман менен Жерди кошкон Түркүк Киши бирдигинде түзүлгөн түпкү Ордонун мисалы. Манас философиясы! «Түркүк Киши» демекчи, «*Түркүк – Түрк*» деген аталыштын өзүндө да түбү ушул угум-маани туру. Мэңги уул, Мөңгү уул б.а. Көк тиреген Түбөлүк Уул (демек Түркүк!) деген аталышта да ушул маани жатат – кийин Маңгул деп бурулуп бузулуп, айтылып кеткен. Жаңы түзүлгөн зор мамлекетин да соң кытайлар күнү кечээ: «*Жуң Го*» – «Асман алдындагы Ордо» атап кетишкенинде да эң байыркы, ушул Көк Теңир алдындагы Түркүк орунду талашуу фактысы турган. Манас философиясы!.. Мухит кечирип Буканын (тур) жонунда Европа сулуунун уурдалып кетиши, анын Минос уулдуу болушунун артында, чыны менен эң байыркы көчмөн тарых жаңырыгы кайманалуу жаткандай го...

Азыркыга чейин эле кыргыз элетинде активдүү жашаган, ал эми эртеги римдиктердин тагдырында эң орчун роль ойноп кеткен дагы бир мындай фактор бар. Ал – бир эле уруу ичиндеги бир туугандардын, бир тукумдун, уруктардын ич ара ээлеген ордуна байланыштуу маселе. Мисалы, бир эле атанын улуу балдары арбын укукка ээ болуп ата мурасын, мал мүлкүн, мал жайытын ээлеп калышкан да аны андан ары өз тукумдарына мурастап кетишкен, ал эми кенже уулдары ал жагынан укугу саал кемчил тарткан. Укугу чоң уулдары «*патрицийлер*» аталган, ал эми кемчил уулдары «*клиенттер*» делген. Ата наамын алып жүрүү, алардын кабырына зыярат кылуу, сыймыктуу тарыхы менен энчилештиги, мына ушунун баары, баары жагынан бирдей эле абалда болушса да, неликтен мындай укуктук айрым ажырым чыкканын Батыш изилдөөчүлөрү эмгиче түшүндүрүп бере алышпайт. Тек, патрицийлерди клиенттер «*патрон*» (атанын ордун басуучу) санашып согуш маалында жоокери болуп, тынч күндөрү орчун иштерине жарашып, алардын эркинде болушаарын, ошол эле учурда патрицийлер да клиенттердин жоопкерчилигин көтөрүп, боорлошуп жашашарын констатациялап чектелишет. Себебин чечмелешпейт. Ал эми мунун да себеби, Азия көчмөндөрүнүн тарыхына бир баам сала өтсөк эле ачылып келет. Бул – «*байбиче балдары*» жана «*токол балдары*» болуп бөлүнүшү. Бийлик - байбиченин балдарында, аларды ээрчимек - токол уулдарынын салтында келген нерсе. Б.а. бул да байыркы Угуз кагандан калган мураапы эле: Көк кызынан (байбиче) төрөлгөн «*жаагер*» уулдардын жолун Жер кызынан (токолдон) төрөлгөн «*жебечи*» балдардын жолу ээрчигеги шарт! Тарыхта так, дайын белгилүү болгон байыркы хунну заманынан бери тарта соңку баардык көчмөн империяларда (түрк, уй-

гур, кыргыз, маңгул) көздөй сакталып келаткан тартип ушул эле.

Ушул тартип сакталганда гана көчмөн империялар ичтен бөлүнбөй, бийлик талашпай бейкут жашашкан. Ушул тартип бузулганда гана, т.а. көп учурда сырттан буздурушканда (м: илгериде – кытайлар; соңкуда – арабдар!) көчмөн улус ыдырап, бытырап, майда кандыктарга ажырап, алар да өз кезегинде бийлик талашында ичтен ирип-чирип, соңунда дүйнөлүк улуу көчмөн империялар сулап кыйрашкан, тынышкан, жем болушкан... Кузгундарга!

Мына ушул «байбиче - токол» факторун «патриций – клиент» мамилесине көчүрүп түшүнсөк эле байыркы Рим турмушундагы күүгүм жаткан көп маселенин көзү ачылып чыга келет. Уруучул жашоосунун акыркы кезеңдерин жашап жаткан байыркы Римде эски тартипти кескин кыйратып жаңы нукка чечкин баштап кеткен да ушул фактор болду акырында. Ал мындай болду. Рим коомунда анын башкаруучул малчыл жамаатын түзгөн аталган *патриций* жана *клиенттерден* башка да аларга баш ийип жашаган «*плебс*» аталган төмөнкү деңгээлдеги үчүнчү сословие болор эле. Бул сословие ар жерден бир жыйылган, азган-бозгон, тозгон, уруулук бирикмеси жок тексиз, майда-майда жеке чарбаларды түзүшкөн, мандикерлик кылышкан дыйкан, кол өнөрчү, соодагер, жалчы ж.б. зор армиясы эле. Булар бая гректердеги «бөтөн – мэтэгдер» сыяктуу патриций жана клиенттердин алдында бардык жагынан укуксуз болушкан. Социалдык теңсиздик улам күчөп бараткан шартта, экинчиден шаарлашып жашоонун жаңы тартиби келип чыккан, ошого тең жеке менчиктин алгачкы тартиби калыптана баштаган кезеңде, эми плебейлер да патрицийлерге баштагыдай баш ие беришпей, моюн толгошуп, буга чейин «өзгөрбөс» саналып келген «тагдырдын эркине» ачык каршыга баштаган чактар эле. Мына ушундай жаңы тарыхый шарт – патриций алдында эзелтен укугу чектеле келген клиент жамаатын гана алсыздандырган жеке кадам болбостон, жалпы эле байыртан зыңгыр келаткан малчыл-уруучул түзүлүшкө, калыптанган менталитетке урулган алгачкы эң күчтүү сокку, жаңы түзүлүп баштаган шаарчыл жекечил-граждандык системдин алгачкы салтанаттарынан эле. Алдыда эң биринчи, жаңы, чечкин күчтүү реформалар күтүп жаткан – кийинки Европанын, жалпы эле Батыш дүйнөнүн миң жылдарга жүзүн аныктап кеткен... Ал кандайча ишке ашты? Эмесе эми кайрадан эски Римден кески Грекке өтөлү.

«Эх Солон, Солон, Солон...»

Египет жрецинин Солонго ушинтип солгундап кайрылганында тарыхый бир себеп жаткан эле. Эскисин анчейин элебей, билбей калып, кыйласын жоготуп алган кырчын грек дүйнөсү, мына эми дагы ошол эскисинен дагы бир ирээт кол жууп, арттагы өтүп келген тарыхый көпүрөлөрүн кайрадан өзү өрттөп жана бир чечкин жаңыруунун алдында турган чагы эле. Ал дал ушул Солондун тарыхый ре-

формасы болучу: Аны кара турмуштун өзү даярдап келген эле ошол тушка. Бул б.з.ч. 594 – ж. башталган окуялар эле. Бул кезде коом мүчөлөрү колунда бардар жана жокторго карай ачык жиктелип, аралары абыдан эле ажырап калган чак болчу. Солон, тек, мезгил өктөм талап кылып кирип келген ошол жаңы социалдык абал-даражаны расмий мыйзамдаштырууга өттү. Атаганда, ал, мурдагы саясы артыкчылык абалга ээ болуп, коомдун бар жашоосун тескеп турган уруулук артыкчылыкты жоюп, уруу башчыларынын, жакшыларынын колунда топтолуп келген бийликти эми кимдин колунда байлык мол топтолгон болсо, ошол байлык ээсине карай жылдырган жаңы саясий реформаны ишке ашырды. Бул реформа боюнча коом мүчөлөрү эми төрт чоң топко бөлүндү.

Биринчи топко коомдогу эң бай делген жарандар кирди. Бул топтогулардын байлык өлчөмү – жылдык кирешеси 500 кадак аштыктан кем эмес болушу керек эле. «Беш жүздүктөр» деп аталган бул граждандар «*литургия*» деп аталган милдетти аркалашып, коомго арбын салым кошуучулар болгон, б.а. кеме жасоо, имараттарды куруу, зор чыгымдарды талап кылган коомдук оюн-зоок, шаан-шөкөттөрдү уюштуруу ушулардын милдетине кирген. Ошого тең, кошкон салымына байланыштуу коомдогу эң жогорку катмарды түзүшүп, башкы саясы укуктарга да ушулар ээ болушкан. Мисалы, *архонттук* даража алышып, *арэопаг* мүчөлүгүнө шайланууга ушулар гана укуктуу болушкан. Ал эми, эсиңизде болсо, мурда арэопаг курамын уруу ичинен бөлүнүп чыккан мыктылар түзүп, мыйзамдуу күчкө ээ ушул Кеңеш органы гана уруунун ичинен бөлүнүп чыккан эң кашкалардын кашкасын архонттукка шайлашаар эле. Архонттук орунун жана арэопаг курамын уруулук б.а. салттуу бийликтин колунан жулуп алып, эми байлыкты колуна мыкчыган граждандардын колуна тапшыруу – эзелтен Кудай өзү жеке ыроологондой өзгөрүлгүс келаткан уруучул бийликке, уруучул психологияга урулган эң күчтүү сокку болду. **Чексиз байлык аркылуу чексиз бийликти түзүп алуу мүмкүндүгүн коом алдына салк таштады.**

Экинчи топко болсо жылдык түшүм кирешеси 300–500 кадакка чейинкини түзгөндөр киргизилди. Булар «чабарлар» деп аталып, өз аты-жөнү менен аскерий кызматка дайым дайын турган коомдун коргоочул атчан жоокер катмарын түздү.

Коомдогу орду боюнча алар архонттордон кийинки экинчи орунда турган *эгерман* («агроном») укугуна ээ болушту.

Үчүнчү топту «*зевгит*», б.а. «кошчулар» аталгандар ээлешти. Булар колунда аздыр-көптүр оокаты бар, кош ишине дайым дайын, шамыйаны шай тургандар эле.

Коргоо ишинде булар курал-жарагын шай туткан жөө аскердин катмарын түздү.

«Зевгиттер» алдыңкы «архонт» жана «эгермандар» сыяктуу эле Калк Жыйынына катышып, шайлоого катышууга жана өзүлөрү да Солон түзгөн

«400дүн Кеңеши» деп аталган Кеңешке мүчө болуп шайлануу укугуна ээ болушкан.

Төртүнчү, топтун соңкусун «*феттер*» деп аталган коомдун эң жарды катмары түздү. Булар Калк Жыйынына катышууга укуктуу болушкан, бирок бийликтин бир да бир тепкичине бирөөнү шайлоого да, өзүлөрү да шайланууга тумтак укуксуз калышкандар эле.

Ошентип, Солондун мамлекеттик башкарууга киргизген реформасы коом турмушуна биринчи чечкин жаңылыктарды алып кирди. **Уруулук бийликтин тараза ташын жарандык байлык тарабына карай кескин оодара таштады.** Жеке менчиктин кебелгис күчү, жеңилгис кудурети өзүн айкын сездирип, тарых аренасына ачык чыкты. Эми мындан ары «баатырлык - евпатриддик» сөзсүз эле майдан талаасында сыналган күч, жаки, уруу ичинен аттын кашкасындай бөлүнүп чыккан акылдуу, көсөм, зиректерге эмес, кандай да болсо (анын ичинде не бир куу айла-амалдар менен да) байлыкты арбын топтоп алган камбылдарга, жеке менчик күтүүнү жашоонун башкы философиясына айландыргандарга тие турган болду. **«Баатыр» деп эми «эрлик» эмес «бардарлык» аталуучу болду** (айтса, грек дүйнөсүндөгү ушул байыркы жаңырык кыргыз дүйнөсүндө да күнү кечээ жаңырыктап турган жок беле? Азыркы абалы да ушуга окшоп баратпайбы?..).

Ырас, Солондун реформасы миңдеген жылдар бою өзгөрүүсүз келаткан тек кууган уруучул бийлик жолун - байлык кууган жаңы граждандык жолго бурууда зор роль ойноду. Бирок аны акырына чейин чыгара албады. Дароо чыгаруу да мүмкүн эмес эле. Коом тамырына улаңгайыр замандары козголгус зыл чырмалган тартип, салт, психология бирар жылдарда өзгөрө койбойт эле. Бул үчүн белгилүү бир убакыт жана этап-этаптуулук талап кылынмак. Өз бийлигин улам демеп-демеп, өктөм жеңишке жетише баштаган жаңы «граждандык коом» ал этаптарды улам бирден ирээттүү жана ырааттуу, кайра жангыс батыл жана баатыр басып баштады. Солондон соңку Тиран Писистрат (б.з.ч. 560-ж.) жана андан да кийинки башкы архонт Клисфен (б.з.ч. 506-ж.) заманы тушунда. Бирок булар эми өзүнчө сөз.

Эми кайрадан Римге кайрылалы. Кайрылсак, дал эле ушундай реформаны биякта эми бая айтылган Римди басып бийлеп турган этрусскилердин экинчи падышасы Сервий Туллий ишке ашырган. Туллийдин максаты - кол алдындагы көз каранды элден мүмкүн болушунча көбүрөөк пайда сыгып алуу болгон. Этрусскилер үчүн кимиси «ак сөөк», кимиси «кара сөөк», б.а. патрицийби же плебсби баары бир эле, алардын алынуучу алман («*трибутта*») арбын түшсө болгону.

Ушул максатта Сервий Туллий да римдиктерди колдо бар оокатына карап, толук каттоодон өткөрүп - ал эми «оокат» дүнүйө-мүлкү жеке менчиктеги жери менен өлчөнөр эле - беш чоң топко бөлгөн.

Биринчи, башкы топко карамагында 20 югер (5га) жери бар адамдар киргизилген. Экинчи топко - анын жарымы; төртүнчү топко - анын чейрегинче жери барлар топтолгон. Ал эми бешинчи, акыркы топтогону - томолой жарды «пролетарийлер» түзгөн. Трибуттаны ирээттүү, маалында жыйып алып туруш үчүн Рим шаарлары жана жака-беллиндеги айыл жерлери кошулуп, жогорку айтылган төрт топко төрт «*трибке*» (алман алынчу аймак) бөлүнгөн, алман жыйноочу триб башы шайланган. Ар бир төрт жылда бирден калк башы каттоодон өткөрүлүп, карамагындагы жердин да эсеби алынып, такталып турган.

Рим калкы алман төлөө менен эле бирге милдеттүү түрдө аскер кызматын да өтөшкөн. Мында да жогорку төрт топтун ар биринин орду-жолу, кызыкчылыгы сакталган. «Кызыкчылыгы сакталганы» - согушта колго түшкөн олжо-мүлк согушка кимдердин, канча салым кошконуна байланыштуу да бөлүштүрүлгөн. Ошентип биринчи топтогулар чылк темир зоот кийинген, бар куралы шайма-шай легионерлерди түзүшкөн. Булар Рим жөө аскеринин эң башкы согуштук кубаты болгон. Калган, экинчи, үчүнчү топтогулар буларды жан жактан, жандаган жеңилерээк куралдангандар эле. Ал эми төртүнчү, бешинчи топтогулар аскердин жүрүшүн камсыздаган, азык ташыган, улоо көздөгөн кызматчылар эле! Легиондун башчылары («*претор*») жана жүзбашылары («*центурион*») этрусскилерден гана коюлган.

Көрүнүп тургандай, Солондун Грециядагы жүргүзгөн реформасын дээрлик ошол тейинде Римге көчүрүп келүү, бул жакта да уруучул тартиптин коргону патрицийлер менен уруучул түзүлүштүн каршысы-жаранчыл плебстин ортосундагы илгертен келаткан ажырымды азайтып, жоюп, анын ордуна артыкчылыктын жаңы жолу, чени катары байлыктын түрүн, менчиктин көлөмүн башкы планга алып чыкты. Сервий Туллий баштаган бул реформа кийинчерээк патрицийлер менен плебейлердин ортосундагы жаңы зор тирештерге өсүп жетип, **эски уруучул бийлик тартибинин жаңы жаранчыл байлык** тартибине чечкин орун бошотуп барышы менен коштолот. Энгельс бир кез так диагнозун койгондой: «*Так был разрушен и в Риме еще до отмены так называемой царской власти древний общественный строй, покоившийся на кровных узах, а вместо него создано было новое, действительно государственное устройство, в основу которого было положено территориальное деление и имущественные различия*» (38.) деген абал чыгат. Байыркы Рим тарыхын түптөн өзгөрткөн!

Бийликти алыш үчүн байлык түптөлгөн, байлыкты тартып алыш үчүн кайрадан бийлик күчтөнгөн, эзелтен эгешкен-керешкен эки күчтүн эки миң ашун жылдан бери эмкиге чейин ургаал созулган, эми да уятсыз уланган, азыркы сулууга айланып кыргызжаш мамлекеттердин койнуна сур жылаан ыргытылган, ата наркыңа-салтыңа, улутка антыңа,

абийир-ыйманыңа, көчмөн цивилизацияңа, кыргызыңа, жөөтүңө, тагаңа – жээниңе, максимиңе–аксымыңа, айдарыңа-кайбарыңа карабаган тажаал «ит тытыш» күрөшү тек-генезисинде ушундайча жылаңачталып көрүнөт...

Бул – Батыш Коом-Мамлекетинин Жолу эле.

Б. а. мындан эң кеми 2,5 миң жыл мурда өнүгүүнүн өзгөчө тегиздигине түшкөн, өзүнчө ыраатуулукту баскан жол! Бул ыраат:

а) Эзелтен бир кандаштыкка негизделген уруучул салттуу жолунда өнүгүп келген традициялуу коом эми ошол өнүгүүнүн тик-вертикал жолунан чыгып, кандаштыкка негизделген коомдук бар мамилени жырып, бузуп, таптакыр жаңы тилкеге, өнүгүүнүн кыйыр-горизонтал жолуна түшүшүнөн;

б) Коомдук бар мамиленин тогоолунда эми баштагы уруулук жалпы менчик эмес, жаңыдан түзүлгөн жарандык Жеке Менчиктин жатышы, бардык кызыкчылыкты эми Жеке Менчиктин аныкташынан көрүнөт.

Б. а. Мамлекет, Батышта - уруучул деңгээл кыйраган жерден, түгөнгөн мерчемден түз уланып чыккан түзүлүш эле. Демек, Батыш мамлекеттүүлүк философиясы – башында керт «Гражданчыл Коом» турган, түбүндө чылк Жеке Менчик тунган философия эле.

Эми ушул жерден, удулу келди, сөздү улартпай туруп бир салыштыра карап алыш үчүн кыргыз-көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын түп маңызын көз алдыга бир жалт тартып алалы.

Бая көргөнбүз, эң түбүндө Асман – Жердин шай катышы (гармония) мисалында:

бир Кишинин Жолу; аны улап:

бир Үй-Бүлөөнүн Жолу; аны улап:

Коомдун Жолу; аны улап:

бир Эл – Мамлекеттин Жолу түзүлгөн эле.

Бул Жол – Асман Жерге ийгендей, Жер Асманды сүйөгөндөй Жолу Улуулук жана Жолу Кичүүлүк философиясында ыраатталган болчу, б.а.:

бир Кишинин кара башында кара курсактын эмес, руханий адептин жолу улуу;

бир кишинин жолунан бир Үй бүлөнүн Жолу Улуу;

бир үй-бүлөөнүн (Кичи Үй) жолунан бир Чоң Үйдүн Жолу Улуу;

бир чоң үйдүн жолунан бир Ата Улуунун Жолу Улуу;

бир ата улуунун жолунан бир Ата Уулунун Жолу Улуу;

бир ата уулунун жолунан бир Жети Атанын Жолу Улуу;

бир жети атанын жолунан бир Уруктун Жолу Улуу;

бир уруктун жолунан бир Уруунун Жолу Улуу;

бир уруунун жолунан (тык! Батыш басып өтпөй калган, өнүгүүнүн тик-вертикал чынжырынан чыгып кыйыр-горизонтал багытына кайып калган, б.а. уруучул жолдон кайра эми эгонун, индивидуализмдин, жеке менчикчил жарандыктын жолуна ай-

рылган тарыхый мерчем, так ушул! Бул тууралуу кеп саал төмөндө) бир Канаттын Жолу Улуу;

бир канаттын жолунан бир Элдин Жолу Улуу;

бир элдин жолунан бир Теңирдин Жолу улуу!

Көктү Жер ээрчигендей, Күндү Ай мөрчөгөндөй Жолу кичүүлөр да дамамат Жолу Улууну ээрчип телчийт. Дал эле ушул ыраатта – Жерсиз Асман жетимделгендей, Айы жок Күн болбогондой, Караңсыз Жарык келбегендей Жолу Улуулар да дайыма Жолу Кичүүлөргө ызаат кылат. Тең Ортодо шайлык орнойт. Сый – Сүйүүдө мамиле ыраатталат.

Бул көчмөн коомдун тик-вертикал ирээти. Бул ирээттин урааны: «Атаң жоого чапса кошо чап!» Ушул ыраатта ар төмөнкү деңгээли ар жогорку деңгээлди ээрчип жоого чабат. Бир Кишиден бир Элди карай улам күчөп өсүп отурган, жер силкинткен улуу Күч ушинтип жаралат!

Тык! Ашыкпайлы. Бул али көчмөн коомдун тик-ирээт тутуму гана. Эми анын ушул **тик-вертикал** ирээти **кыйыр-горизонтал** байланышында да ырааттуу уланат. Мындайча: *дос-тамырлык, куда-сөөктүк, урук, уруулар* аралык ар кыл байланыш мамиле, *тайпа* аралык ынтымак, *канаттар* аралык уюмдашуу, калк уюл биримдигине уйуу. Б.а. көчмөн коомдо жети ата өткүчө кыз алышып, кыз беришпейт. Мунун генетикалык зарылдыгы өзүнчө сөз. Муну айтпаганда да бул салттын эл-мамлекетти бир чынжыр-биримдикке уютуудагы кызматы өзгөчө! Анткени көчмөн элдик түзүлүштө жети атага чейинки жогорто санакталган тик ирээт, вертикал тутум милдеттүү сакталат. Же бул мерчемде кыз алышып, кыз беришпейт, милдеттүү түрдө! Ал көчмөн коомдун кан-жан тазалыгын сактаган көздөй мыйзам! Эми бул тик тутум Жети Атадан да ары өз жолунда ирээттүү уланып кете берет эми. Мындан ары урук-уруу аралык ынтымак бошоң тартып кетпеши үчүн жети атадан аркы тутумда сөөк жаңыртуу, куда болуу өңдүү салттарга да жол ачылат.

Ушинтип көчмөн коом өзүн андан ары **кыйыр** байланыштарында да ырааттап, чынжыр чырмап кете берет. Ошон үчүн көчмөн коомдо: «Кудайдын бир аты - дос» деген салттуу философиялык түшүнүк жашайт. Атайын төш тийгизип, ок тиштешип дос болушат. Эки Эрендин достугу аркылуу эки үйдүн эле эмес, кезегинде эки урук, эки уруу, эки тайпа, эки канат, акыры, эки элдин арасындагы ынтымак чыңдалып кеткен. Бул ошол ант-шерттешкен эки эрендин коомдогу ээлеген орду-даражаларына байланышат. Маселен, эки уруунун жакшыларынын керт достугу жалпы эки уруунун ортосундагы өзгөчө достук мамилеге өсүп кеткен. Эки элдин башчыларынын достугу – эки элди дос элдерге айланткан. Буга эл оозунда аңазага айланган эртедеги Манас кан менен Акун кандын достугун, ортодогу Эр Курманбек менен Аккандын достугун, кечээгидеги сарбагыш Ниязбектин Адылы менен бугу Нышаанын Мырзасынын достугун мисал тартсак болот.

А эгерде кандайдыр эл бузулушуп, арада ынтымак ыдырап кетсе достор аны кайра ширетмекке белсенген, жаки, өзүлөрү да душмандашууга аргасыз болушса, анда оболу жеке ант-шерттен кетишип, достуктан кайтышкан, анан гана бир бирине жоо болушкан. Мунун да айкын мисалы, – жаңкы айтылган Адыл, Мырзанын тарыхы. Бугу, Сарбагыш эки ортодо Кан өлүп, жер бөлүк – эл болушпасына кетип, кол тирелип кезешип келген чакта сарбагыш Адыл менен бугу Мырза бет келишип туруп калышкан дейт. Адыл айттырыптыр: “Акыреттик дос элек, Мырза маа бет келбей башка сапка турсун”. Мырза кекээр жооп кылыптыр: «Каны өлдү, бели сынды. Эми Сарбагыш билгенин кылсын!»

Бир чети, намыс кыйрап, нарк ыйлап, экинчи чети эл бүлүнүп, журт тозуп, ансыз да тарыхынын трагедиялуу бир кезеңин баштан кечирип турган кайран кыргыз, ошондо кайра да бир кырылышып кеткен экен го, биригип бир эл - душманына жем болуп... Ошондо жанына күч келип, акыркы бет келиштеги Мырзанын кыйкырып ийгени:

– Акыреттик дос элек го Адылым, Кудай алдындагы ант кана! Аксур менен чуратып жеткен Адылдын Мырзага жооп бакырып, башын шарт кесип кеткени:

– Каранын каны кан Ормон кана!

Анткени, кан достон – калк Канынын жолу бийик!..

Көчмөн коомдун кыйыр (горизонтал) туугандашуудагы эң бир бийик жана ыйык жолу – бул куда-лашуу. Ошон үчүн кыргыздар, дагы: «Дос жүз жылдык, куда миң жылдык», «Пайгамбар кошкон дос болот, Кудай кошкон куда болот» дешкен. Достук, бул пайгамбарлык деңгээлдеги, андан артылып Кудайдын алды деңгээлиндеги мамиле. Ал эми кудалык – дал ошол Куданын өзүнүн деңгээлиндеги мамилелешүү, таттуулашуу. Ошон үчүн кыргыздар дагы «Куданын Кудай камдайт» деп коюшкан. Анткени эки Куданын Жолунун кошулушуна, аавалым башы, Кудайым өзү себепкер, да-накер!

Эми элестетиңиз: мына ушундай деңгээлде ыйыкталган кудалык жолдун – оболу, жети атадан, андан артылып урук; артылып уруу; артылып тайпа; артылып канат; артылып Эл – Мамлекеттик иерархиялуу деңгээлдердин баарында улам өрлөп-төрлөп өсүп отурганын! Ар бир деңгээлдин өзүнүн даража Орду-Жолуна ылайык ыйыкталып бийиктелип барганын! Акыры эки элдин кандарынын деңгээлинде Кан Кудалык – Хан Теңир чокулук чекке өсүп жеткенин, элестетиңиз! («Кан куда-дам!» деп ар бир кыргыздын канатын жайып калдайып турганын эстеңиз!)

Бул не деген ыйык жана бийик ырааттуу мамиле! Бая, көчмөн коомдун дал эле ушундай чынжыр чырмалган тик вертикал тутумун улаган!

Ошентип көчмөн коомдун Эл-Мамлекеттик түзүмү: **тик-вертикал** тутумунда **Бир Теңирди** көздөй чексиз-чексиз ирээттелүүнүн Бийик Жолун-

да болсо, **кыйыр-горизонтал** байланышында ал **баары Теңирди** карай чексиз-чексиз ыраатталуунун Ыйык Жолунда болгон.

Ал өзүнүн чексиз тик вертикалында да, чексиз кыйыр горизонталында да сунала-жайыла тепкич-тепкичтеле барып өзүнүн Төп Төгөрөк Улуу Биримдигине уюган.

Ошон үчүн **байыркыда көчмөндөрдө «Эл» жана «Мамлекет» деген түшүнүк бөлүнгүс чулу бир турган.** «Эл» (масса) деген түшүнүк бир эле учурда **«Мамлекет»** дегенди да билдиргени ошол (ал эми Батышта «мамлекет» – элден бөлүнүп чыккан, элди төпөлөп турган аппаратка айланып кеткенин эстеңиз!)

Кандуу Журт элем – Калкым кана?!

Элдүү Журт элем – Элим кана?! –

өңдүү байыркыда көчмөндөрдүн жүлүн өрттөп ташка жазган жазууларындагы «Эл» деген түшүнүктү – «Эл» да, «Мамлекет» да катары түшүнүш керек деп Батыштын да, орустун да чыгаан чыгышпоздорунун бир ишенимге келишкени, таң беришкени, а бирок неликтен «Эл» – «Мамлекет» түшүнүгү түбүндө бир уюл жатканын элебей маң кала беришкени да ошол!

Бул – ТЕЛЕГЕЙ ЖОЛ эле. Тык! Телегей Жол жана анын азыркы-акыркы ХХI кылымдын табигый илими багынткан эң жаңы, эң акыркы ачылыштарына кандайча төп түшкөнү, **ТЕЛЕГЕЙ СИСТЕМИН** ачылгалары, анын жалгыз бир кыргыз эмес, жаамы ХХI кылым адамзатынын алгы басаар жолуна кандайча жарык чача алары туралуу сөз, алдыдан келет.

Эми абай салыңыз, салыштыруу ирээти, бая Грек, Рим дүйнөсүндө:

а) уруучул коом текши кыйрап, жарандык коом тегиз түзүлүп, б.а. **бийлик жолунун тик-вертикалы тумтак кыйрап;**

б) коомдук менчик текши кыйрап, жеке менчик тегиз түзүлүп, б.а. **байлык жолунун кыйыр-горизонталы кубаттуу түзүлүп** чыккан мерчемден **МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК ФИЛОСОФИЯСЫ** башталган эле.

Ал эми көчмөн дүйнөдө дал эле ушунун тетирисинче:

а) уруучул коом, андан аркы канат, Эл биримдигин карай, артылып, Теңир ыкыбалын карай **тик вертикалында да ирээттүү, кыйыр горизонталында да ырааттуу өнүгүп жүрүп отурган.**

б) коомдук жамааттык менчигин жекеленүүгө жол бербей андан да аркы Канат, Эл биримдигин карай ырааттуу сактап отурган (Чыгыш Көчмөн коомдогу «өздүк менчик» жана Батыш отурук коомдогу «жеке менчиктин» философиясынын эң түпкү айырмачылыктары китептин I-бөлүгүндө айтылган).

Натыйжада, Байыркы Грек, Рим дүйнөсүндө **МАМЛЕКЕТ** деген уруучул коом бийлигинен бөлүнүп айрым-айрым чыккан, жеке менчикти боюна топтоп жыйган бай жарандардын (байлык ээсинин, кийин эксплуататорлор атанып чыккан!)

кызыкчылыгын коргогон-колдогон, аларга кызмат кылган өзгөчө аппарат, зомбулук күч, кызыкчылыктын кызыл камчысы катары чыкса;

Көчмөндөр дүйнөсүндө ал, так ошол уруучул коом бийлигин андан да арыга ирээттүү-ырааттуу – канат (Оң, Сол, Ичкилик), Эл-Мамлекет тепкичтеринде табигый-жиксиз улантып кеткен, б.а. коом денесинен эгерим бөлүнбөгөн-сөгүлбөгөн, **тик вертикал** өнүгүшүндө бир эриш; **кыйыр-горизонтал** жайылышында эки аркак айтөгөрөктөлүп жыйналып-жыйырылып отурган (айтса, көчмөн дүйнөдө «20» – жыйырмак бир бүтүндүк саналат). Демек, көчмөн дүйнөдө **МАМЛЕКЕТ** деген маңыз эч качан **КООМ** деген мазмундан бөлүнбөгөн. **Коомуң да Мамлекет, Мамлекетиң да Коом болгон. Бир – Айтөгөрөктөлгөн.**

Батыш Мамлекеттүүлүк философиясы менен Көчмөн Мамлекеттүүлүк философиясынын эң түпкү келип чыгыш тек-генезисиндеги айырмачылыктар ушунча тереңдерде. Анан да анын айырмалуу эң башкы атрибуттары, кийинки модалуу тил менен айтканда, - коомдук-саясы түзүлүштөрдөн да мурда, башкаруу формаларынан да ириде, биринчи ирээтте көөдөндөгү ажырым, көкүрөктөгү айырма! Б. а. арада 2,5 миң жыл жаткан аралык түзгөн **психологиялык-философиялык** ар башка континенттүүлүк!

Мына эми ток этээр жыйынтыктасак болот!

Батыш мамлекеттүүлүк философиясынын башаты-өзөгү - уруулук деңгээл кыйрап кеткен мерчемден башталган, андан бери эң кеми 2,5 миң жылдык жолду баскан, жалаң жеке менчикке негизделген ылгый эсепкор мамиленин, б.а. сырткы экономикалык фактордун; ошол эсепкор коомдук мамиле тынымсыз-тынымсыз калыптандырып жүрүп отурган чылгый Эго, Индивидуализм, Пайдакечтик менталитеттин үргүлжү түзүлүп гүлдөп отурушунун, б.а. жекемен (!) - ички рухий-нравалык фактордун табигый жыйындысы-натыйжасы катары көрүнөт.

Ал эми көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын башаты-өзөгү, так ушунун тетирисинче - дал ошол уруулук деңгээл Батыштагыдай кыйрап кетпестен андан ары өнүгүүсүнүн табигый баардык жолун ырааттуу басып, б.а. уруулардын горизонтал биримдиги тайпаларга биригип; тайпалар канаттарга биригип, канаттар Теңирдин улуу ТЕҢ мыйзамына ылайык Оң, Сол, Ордого (ичкилик) ийрилишип, биригип Бир Денеге айланышып, соңунда солк эткис бир Эл-Мамлекетти түзүшкөн! Эл Мамлекеттеги башкы стратегиялык менчик – Жер, Суу, Жайыт жалпы, алтургай Ыйык Тогузак салтына ылайык «тогузунчу үлүш» (мал, дан!) да топтолуп, Ортоңу же жалпыныкы болгон. «Жалпы үлүш» – кары-картаң, жетим-жесир, жалчы-мусаапырга эле эмес, эл баккан эр азаматка да тийиштүү болгон. Ошон үчүн элде, дагы бир канаттуу сөз-философия (!) айтылган: «Эрдин малы элде жүрсүн, эриккенде колго тийсин». Мындай Эл-Мамлекеттеги **экономикалык мамиле да түбүнөн –**

«элчил»; рухий-нравалык мамиле да табиятынан – «элчил» кала берээри айтпасак да белгилүү.

Демек, Батышта эң кеми 2,5 миң жыл мурун бир тынымсыз-тынымсыз Эгонун тарлыгына тайыган жол, көчмөн дүйнөдө, эң кеми 2,5 миң жыл бою асылдыктын жана гумандуулуктун өрүнө тынымсыз байып отурган. Батыш жана Көчмөн мамлекеттүүлүгүнүн тек-генезисиндеги айырмачылыктар ушунча тереңде. Ошондуктан мындай режимдеги мамлекеттүүлүктү түбүнөн ажырымдап түшүнүш үчүн, биз бир кез муну «руханий цивилизация» деп да атаган элек. Чыны менен эле, акыйкатта, көчмөн философиянын символу – боз үйүнүн да эң кеми 99 пайызы чылк идеялуулук, ал эми акыркы пайызы – отоо-тутуу, жип-шуусунда гана ал, балким, материалдуулук катары көрүнгөндөй, көчмөндөр цивилизациясы да табиятында дал ушундай рухий феномен! Ана, бая «көчмөндөр цивилизациясы» деп эмики президенттер, тек, экестүү шаңдал экзотилаган, теги жат тегереги да аа кире албай дел жоокалаган көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын учу кай мунарга житет? Анын азбас-тозбос асыл маңызы заманбап кандайча уланышы керек, – бул тууралуу сөз алдыдан ташталат.

Батыш цивилизациясынын 2,5 миң жылдан бери карай өнүгүшү – байыркы Рим империясындай эле эми «Рим жеке менчик укугу» империясынын бүткүл Европанын коомдук алака-мамилесин чылк бийлеп келгени менен мүнөздөлөт.

Коомдук тепкичтин жаңы деңгээли - капиталисттик жаңы мамилелер келип чыккан кечээги кезеңдин мыйзамы тегинде жаткан да ошол «Рим жеке менчик укугунун» философиясы эле. Жаңырган Европанын жаңы классиктери Гоббс, Локк, Монтескье, Дидро, Кант, Шеллинг, Гегель жана башкалардын укук таанымынын уңгусунда – биринде аз, экинчисинде саз, биринде тайыз, экинчисинде терең - зыл чөгүп жаткан да ушул «Рим жеке менчик укугу» эле. Батыштын, кийинки, ошол Укук абсолютталган Базистин үстүнө курулган Надстройка – Мамлекеттүүлүк түзүлүш тууралуу идеяларында да, тигил же бул деңгээлде, бая байыркы грек, рим полистеринин жаңырыгы, үч бийликтин – Падыша, Сенат, Элдик Жыйындарынын алыскы жаңырыгы жаткан эле. Ал жаңы заманга ылайык, жаңы конституциялык түр алып, королдун же монархтын чектелүү бийлиги алдындагы - *аткаруу бийлиги, мыйзам бийлиги, сот бийлиги* аталып ачык жиктелүүгө өткөн эле. Ал эми анын ХХ кылымдын 2-жарымындагы эң куу саясатташкан акыркы түрү – арада «бихевиорализм» философиясы менен байып, «адам укукчул мамлекет», «граждандык коом» аталган сулуу жылбырска тон жамынып, баео жаш мамлекеттердин ичине кандайча сур жылаан ыргытыларын, бая бешинчи бапта көргөнбүз.

Бүгүнкү «укукчул» аталган мамлекеттердин кечээги классикалык башатын – Дүйнөлүк Укукчул Мамлекеттин бир үлгүсүн сунуштаган И. Канттын

конституционализмден көрсө болот. Заттын «аты» жана «куту» тууралуу («вещь – в себе», «вещи для нас») Космостун не бир туйугуна чейин кудуп кирип башын чаккан, бирок «антиномиясынан» башы чыкпай өзү чагылып калган зор Кант да «Мамлекет» жана «Адам» катышы тууралуу жылдыздуу не бир түндөрдө, мундуздуу не бир ой-лорго баткан кезинде: *«Две вещи наполняют душу всегда новым и все более сильным удивлением и благоговением, чем чаще и продолжительнее мы размышляем о них – это звездное небо надо мной и моральный закон во мне»* деп жазганы бар. Ушинткен Кант да калтаарып Көкүрөк Аалам, Көк Ааламдын табигый тутум-байланышына чыга алган эмес. Бир гана Киши эмес, Бир Үй-Бүлө, артылып бир Урук, Уруу, Эл – Мамлекеттин бирдиктүү тутумунда жылдыздуу космоско чыгуунун мундустуу жолу бар экенин билген эмес. Дал «антиномиясы» чектеген аны! Ал жол ошол «канттык антиномияны», алтургай «гегелдик диалектикаларды» да Кан Жолдон четке сүрүп «аткоско» алыс ыргыткан, зор Табияттын өзүнүн гана өзөктүү чындыгына таянган ТЕЛЕГЕЙ СИСТЕМ жана МАНАС ЖОЛ ачылгандан кийин гана ачылмак! Эки кылым өтүп! Кийин...

Бул тууралуу сөз соңку бапта.

Эми, Батыштын мамлекеттүүлүк философий жолу байыркы грек, рим заманынан бери дүңүнөн ушундай жолду басса, ал эми көчмөн мамлекеттүүлүктүн соңку жолу нетти? – деген да бир кызыккеч жанаша суроо туулаар. Ошого учкай жооп.

Борбор Азиянын көчмөн мамлекеттери, империялары, улуттук-аймактык айрым өзгөчөлүктөрүнө карабастан дүңүндө бирдей эле жолду басышкан, байыркы, эң байыркы тарыхый-тектик жалпылыктарынан улам окшош табияттуу эле келишкен. Кечээги капиталисттик Россиянын оторчул саясатын да бирдей эле баштан кечиришкен, СССР аталган соңку улуу державанын да алкагында бирдей эле экономикалык, социалдык,

маданий-руханий саясат режими алдында жашашкан. Ушул жылдардын ичинде, эң башкысы, кечээги көчмөн мамлекеттердин базистик салтында фундаменталдуу кыйроо жүргөн эмес, чарба жүргүзүү ыңгайы («философия хозяйства») өзгөргөн эмес, демек, коомдук мамиледе Кишинин руханий, адабий, маданий байтүбү бузулган эмес, менталитети ириген эмес, мээси Жеке Менде (Эго!) чириген эмес. Бир сөз менен айтканда, көчмөндүн эзелки түп табияты эң башкы касиетинде, эң түпкү өзгөчөлүгүндө дамамат сакталган! 1991-жылдын 31-август, эгемендиктин эң биринчи күнүнө чейин! Тескерисинче, «иримек-чиримек» тургай, кечээги Кеңеш өкмөт тартиби көчмөн социализмине көп жеринде төп түшкөндүктөн («Тогузак» философиясын эстеңиз!) кыргыз, казак, түркмөн, өзбек, алтай сыяктуу ж.б. түркий калктар кыска мезгил аралыгында илим-билими (анын ичинде техникалык!), маданияты жагынан туташ өнүккөн, орустун өзү менен тең үзөңгү кагыштырып, алдыңкы делген кай бир Европа калктарынын деңгээлине чапчаң жанаша түшкөн! Жантабияты гүлдөп кеткен!

Мунун баасын дагы так, айкын билиш үчүн эки эгемендиктин алгачкы эки 19 жылын (1917–1936; 1991–2010;) көз алдыга бир жалт тартып алмак ылаазым! Мен муну кечээги Кеңеш заманын ылдый даңктап, эмки эгемендикти жерге чылгый таптап айтып аткан жокмун – **коомдук-мамлекеттик түзүлүш, аны башкаруу ыгы элдин өзүнүн түпкү табиятынан агылып чыгып, ошого ылайык курулганда гана канчалык өнүмдүү жана сиңимдүү, «өз табигый» болоору тууралуу** эски чындыктын чаңын шыпырып, жаңыртып жаңшап жатканым! Демек, өзөгүңө «өзүңкү» болуп мына тууру 19 жылдан бери жакка өрүлүп-сорулуп, чыккыс матып бара жаткан алиги суйкайган сур чаарыңды эми тамырынан сууруп ыргытышка кудуретиң жетеби? Жетеби, кыргыз! «Көчмөн Цивилизация» дегенибиз ушул дагы – азыркы ата-балашумкарлардын түшүнө түк кире элек! Сурчаардын ордуна сунушталар систем –VII бапта.

VII БАП

ТЕҢЧИЛ СИСТЕМ-МАМЛЕКЕТ

*Элди эки киши сактайт –
Акылман жол баштайт,
Баатыр кол баштайт.*

Элден

*Киши Жолду түзөбөйт,
Жол кишини түзөйт.*

Конфуций

Жогоруда “укук” деген түшүнүктүн түбү-уңгусу кай дөөлөткө негиздениши керек деген суроо салынганда: “Чыныгы адил идеал Теңирден гана термелип келет – көчмөндүн аны ыйыктаары ошол. Теңирден агылган мыйзам гана коомго чындап идеал берет – адамга адам, элге эл сот боло албаганы ошол. Укуктун жаны, чеги-чени – адилдик, Теңирдин ТЕҢ калыстыгынан гана табылат – Бала-сагундук Жусуп баба Теңируулу Кунтууган каанды “адилет” деп каймана атаганы да ошол. Демек, бизге да коомдук идеалды эч ким, эч жактан бербейт, мейли Чыгыштан, мейли Батыштан болсун, мудаасын таңуулап мударистене алышпайт – акысыз!”-деген элек. Эмесе, “Укуктун уңгусу Теңирден термелип келет” дегени эмнеси? Кандай термелет? Эмне түрүндө келет? Же бул дагы бир мээ жоошуткан көп жобур сөздүн бириби? Экстрасенс, көзү ачыктар бу күндө ышпалдасын чыгарып бүткөн! Абстракт! Ушундай да суроо туулушу мүмкүн.

Ошентип, бая жол бою козголо отурган, Президенттин мамлекетти башкарууну реформалоосуна өзөктүү таяныч алынды делген “Система Илим” тууралуу учкай кеп айтып, жогорку суроолорго да жооп берүүнүн кези келди. Улуттук Укукчул мамлекетти уңгусуна кондурар чак жанды. Эмесе, система деген эмне?

Система тууралуу оболку түшүнүктөр байыркы грек, Рим акылмандарынын жазмаларында айтылат. Бирок өзү кеңири системдүү илимге XVIII – к. аягы XIX кылымдардан баштап айлана баштайт,

т.а. термодинамиканын илим айдычына чапчаң чыгышы менен. Анын өнүгүп жеткен бүгүнкү күнүндө, бүгүнкү философия, табият таануу илими: үч түрлүү система жашайт деп эсептейт. Алар:

- 1. Туйук система;**
- 2. Жабык система;**
- 3. Ачык система.**

Туйук система – сырткы чөйрө, дүйнө менен тумтак байланышпайт. Энергия менен да информация менен да! Өзүндө өзү.

Жабык система – сырткы чөйрө дүйнөдөн энергия, информацияны алат, бирок өзү сыртка чыгарбайт, б.а. кирген эшик бар, чыккан тешик жок.

Ачык система – бул сырттан энергия, информацияны алат дагы, кезегинде сыртка чыгарып берет дагы.

Бүгүнкү табият таануу илими Жан-Жаратылыш, Дүйнө-Ааламда, бизден да башка Ай-Ааламдарда бир эле учурда жанаша-жарыша мына ушундай үч түрлүү система жашап жатат дейт. Болжолдуу пропорциялык катышына карай алганда, азгана ктайын – туйук, андан көбүрөөгүн – жабык, жана эң басымдуусун ачык системалар ээлейт дешет. Бул азыр бардык деңгээлдеги окуулукарда жазылып, мектептерден тартып фундаменталдуу илим окутулган, алпурушкан баардык деңгээлдерде жашап жаткан акыркы илимий чындык! Ар кандай илим практикалык муктаждыкка кызмат кылат. “Система” тууралуу жогорку теориялар да адамзат жашоосунун тигил же бул маселесине, анын ичинде коомдук илимдерге, анын ичинде коом-мамле-

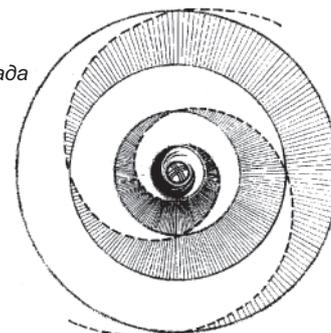
кеттүүлүк маселелерине да активдүү таасир этип, фундаменталдуу негиз кызматын өтөп жатышат. Мисалы, XX кылымдын 2-жарымында айрыкча активдешип (аныгы, “сасык саясатташып!”) кеткен “Ачык Коом”, “Жабык Коом” өңдүү теорияларды айтсак болот. Демек, фундаментал чындыкты издөө, табуу баары бир баардык замандын зарылдыгы бойдон калат. Эмесе суроо туулат, ошондой болушу мүмкүнбү, б.а. бир түрлүү жаратылышта бир эле учурда жанаша-жарыша үч түрлүү систем жашашы мүмкүнбү? Эгерде бул Улуу Аалам, Жан Жаратылыш тегинде – бир; уңгусу – жалпы, жап-жалгыз экземплярда жаратылган болсо, мейли материалисттерче айтканда: Дүйнө бирөө, анын бирөөлүгү – туташ материалдуулугунда жатат дейли; жаки, идеалисттерче: Дүйнө бирөө, анын бирөөлүгү – жалпы идеялуулугунда чагылат дейли, айланып келип акыры Бир Зор Уңгуга такалабыз, таянабыз. Андай болсо, мына ошол Бир Уңгуну кармаган **Башкы Формула да бирөө, Өзөк Мыйзам да бирөө** гана болушу керек. Мындан башкача болбойт. Мүмкүн эмес. Чындык бирөө эле болот!

XX кылымдын теориялык физикасы бир кылым бою физикалык өңүтүн издеген чындык ушул эле, бирок таппай койгон. Физиктердин тилинде ал “Уңгуталаа” (“Единое поле”) деп аталар эле, б.а. *ядролук, электро-магниттик жана гравитациялык* талаалардын биримдиги. Өткөн кылымдын 20-жж. баштап өмүрүнүн акырына чейин А. Эйнштейн башын сайып издеген илим ушул эле, аны менен катарлаш да, кийин да, “бул жолго түшсөң – өзүң өлөсүң!” дегендей ушул жолго түшкөндүн баардыгы тең өлүп тынган бир кайтпас катаал багыт эле бул! Эми өткөн кылымдын аягында ушул токсон тогуз тоом артына катылган “тозооку теорияны” ачып, кечээ эле арабыздан көзү өткөн Самат Кадыров деген бир жөнөкөй кыргыз кулуну болор эле. Дүйнө алдына “мынакей!” деп тегеретип таштап койду эле – ошол теорияны. Ушуну түшүнүп, баалай албадык кыргыз, учурунда да, эми да. Бул туралуу биз көп жаздык кезинде. Аны айткым жок азыр. Айтмагым башка, т.а. так ушул Уңгуталаа теориясы жана андан агылып чыгаар Дүйнө Ааламдык Бир Системаны алдыңызга тарткым бар. Ал – ТЕЛЕГЕЙ Систем!

С. Кадыров ачкан “Уңгуталаа” теориясы эң майданын да майдасы ядро бөлүкчөлөрдүн талаасы электро-магниттик деңгээлге кандайча табигый жана уламал бир туташ өсүп өтөөрүн ачты, ушул эле бир туташтык эми өз кезегинде электро-магнит деңгээлден гравитациялык деңгээлге да кандайча табигый жана уламал өсүп кетээрин жана ачты. Үчөөвү бир өзөктөштү! Бул деген, эми – **Дүйнө-Ааламдын жалпы бир физикалык негизи табылды** деген сөз. Уңгусу уучталды деген сөз. Б.а. бая материалисттер айтмакчы, дүйнөнүн материалдык аавалым биримдиги кармалды деген сөз. Эми бул аавалым энергиядан – информациянын мейкинине бой уруп зымырап кеткен мерчем-

ТЕЛЕГЕЙ СИСТЕМАСЫ.

1. Графикада

2. Таблицада

	АТМАН	МАНАС-ТЭҢ	БРАХМАН
ДЕҢГЭЭЛ-ИЕРАРХИЯ	ОҢ	УЮЛ	СОЛ
Аалам	Оң	Уюл (Алтын кызык - Остант)	Сол
Галактика	Парсей	Уюл	Стрелца
Күн	Оң Кайнар (Радноактив кайнары)	Өзөк	Сол Кайнар (Коннектив аймагы)
Жер	Түндүк уюл Мантл	Экватор Өзөкчө	Түштүк уюл Өзөк
Өсүмдүк а) Өзөк б) Жалбырагы	Ал Өзөк Оң тарап	Кара өзөк Өзөк	Күрөң өзөк Сол тарап
Адам	Атл	Бала	Эна
Органам (адам, жан-манымбарлар)	Оң кары	Кыркый	Сол кары
Кыркый-жүлүн	Ак жүлүн	Жүп	Көк жүлүн
Жүп (нерв клеткалары)	АК тамыр (Дендрит)	Жүлө (жүп көз - нейрондор)	Кара тамыр (Аксон)
Нейрон	Денити	Өзөкчө	Өзөк
Клетка	Цитоплазма	Өзөкчө	Өзөк
Атом	Протон	Нейтрон	Электрон
Нейтрон	Оң көлөп	Уюл	Сол көлөп
Уюл	Антинейтрино	фотон	Нейтрино
Фотон	Энергия	Кут (Эфир)	Информация
Кут Эфир	Күү (Ци, Прана)	Эс - Алып (Логос)	Дем, сезим
Эс - Алып	Кубаныч	Коңур	Кайгы
Коңур	Муйуу (акыл)	Уйуу	Туйуу (көзөт кытуучул)
Уйуу	Уйуу дароокалары	Манас - ТЕҢИРге уйуу	Кайып
	БРАХМАН	ТЭҢРИКУТ	АТМАН

ден, эми, бая идеалисттин биримдигинин башаты-негизи башталып кетет балким, тык!.. Жок, бул деңгээлдеги чындыкты али “дүйнөлүк” аталышкан **материалисттик** да (Маркс), **идеалисттик** да (Гегель), **төпчүл** дагы (Шеллинг) философиялар; **бут-парас** дагы, **исламий** дагы, **жөөтү** дагы, **гностик** да руханий окуулар айта алган эмес. Айта да алышпайт эле. Анткени алардын баарында тең дал ушул мөрттө **Эки Жээкти ширетип уюлдаган улуу МАНАС чындыгы жок эле** – материя-идеясын ооштурган, энергия-информациясын кооштурган. Алардын баары тең дал ушул Абсолют Октон, Жүл Көздөн обочо кайып калышкан эле. Ал эми Кадыров илими как ушу улуу уйулдун материалый мөртүн мөлт туткан эле! Манас Ааламдын мате-

риалий жолун чаап... таап!.. Көрсө Ааламда азыркы, т.а. С. Кадыровка чейинки, фундаменталдуу илим “ачкан”, “тапкан”, “туйук” да, “жабык” да, “ачык” да аталган бир-биринен бөлүнгөн, ажыраган, ар бөлөк-салакталган системдер жок экен! **Бир гана, Жалгыз-ак гана Улуу Систем бар экен – ТЕЛЕГЕЙ!** Бир гана, Жалгыз-ак гана Улуу Мыйзамда бир деңгээлден экинчи деңгээлге ийрилиш иерархиялуу, уламдан улам өрлөп-төрлөп өркүндөп жүрүп отурган – МАНАС ЖҮЛДӨ өзөктөлүп! “Эң Майдадан” – “Эң Иригке” карай зыргып! “Эң Иригден” – “Эң Майданы” карай мылгып!

*Асман менен Жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Алтын менен Күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен Күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй, –*

делген, бая изделген жалгыз-ак Өзөк Мыйзам, Уңгу Түшүнүк, башкы Формула ушул экен – **МАНАС!**

Бая “дүйнөлүк” аталышкан философиялар да, дин, руханий окуулар да Өзөккө түшө албай кайып-тайып калышкан Жүл Көзү дүйнөлүк чындык ушул экен – **ТЕҢРИКУТ!**

Бул тууралуу кеңири илимий илик-азыр ушу тапта, жарык көрүп жаткан **“Теңирчилик. Бурут тамга – Төрөн тил”** аталган китебизде. Маселе тереңине кызыккан окурманды ошого шилтейбиз. Биерде тек, Манас Жүл өзөк өткөн ийрилиш иерархиянын график-схемасын жана, “Майда – Ириг” табигый-уламал этишкен-өтүшкөн Телегей Системдин сүрөтүн сунуштап чектелебиз (табл. схем. кара – 169-б.).

“Туйук” да, “Жабык” да, “Ачык” да эмес, бир-бирине табигый уламал жатышкан, ийрилиш иерархиялуу өтүшкөн ар деңгээл – ушул, Телегей Систем. Бул динамикалуу абалдын этишкен-өтүшкөн моменттерин көз алдыга элестүү тартыш үчүн бул кыймылдуу тең салмак бүтүндүктү эми төмөндөгүдөй шарттуу туюнтма-жазуу түрүндө сунуштайбыз:

Тең – сыңарылык, жалкылык, б.а. Түгөйлүктүн бир мөрт-теңи, жалкы учуру;

Тең-Тең – эгиздик, түгөйлүк, түгөйлөштүк. Тынымсыз бир-бирине оошуп-коошуп турган ички динамикалуу учуру;

ТЕҢ – Бүтүндүк, Түгөлдүк. Бул-түбөлүк-түбөлүк түгөйлөшүп барган мөрт-ирмемдердин Өзөк-Жүлдө бир жиксиз, сом чулу ширелишип, уюлдашып турган сырт-ич бирдей мөлт учуру. МАНАС-ТА түбөлүк өзөктөшүп! Түгөлдөшүп! Аалымдар айткан Ааламдык Абсолют Ок, Жүл ушул. Ал– бир эле учурда ар бир деңгээл-иерархиядагы зат, көрүнүш, кубулуштун да *ички өзөгү*; ошол эле учурда – Майда-Ириг арасын текши тепчип жаткан жалпы *Абсолют* Өзөк катары таанылат. Түбөлүк бир-бирине ички кыймылдуу оошуп-коошуп, Манас Жүлдө жуурулушуп жаткан Абсолют Абал, Түгөлдүк, ана, ушул. Же элестүү айтканда:

*Өз огунда өзү айланып,
Караңгы Жарыгын кайырып-ийирип,
Оңун Солун Ортого үрөп,
Кош Канатын ТЕҢ ге уютуп,
Ыргал – термел ыңгыранган,
Кырдана калса Кызыл Аалам аккан,
Сурдана берсе Сур Дүйнө баткан –
Ааламдын Көзү,
Дүйнөнүн Эси,
Түбөлүктүн Өзү
МАНАС АБАЛ деген шул!*

Тык! Эмесе, абай салыңыз, Жан Жаратылыштын, Улуу Табияттын мына ушул универсал чындыгы, бая биз күбө өткөн көчмөндүн эң түпкү чындыгына жаңырыкташып жаткан жокпу? Оң Сол жана Орто Ичкиликке! Оң Сол жана Орто Ичкиликти бир өзөккө тепчиген Огуз огуна, аны Түбөлүктүн Түбөлүк Жолуна сүрөп чыккан Кыргыз атабыздын Тогузагына! Дал өзү! Карачечекей көзү! Манас эси! Тириг Жаратылыштан эгерим боорун ажыратпай жашап келген көөнү тирүү көчмөн бабаларыбыз, ушул чындыкты дамамат керээтинде кармап-сезип, Жүл Көзүнө тынымсыз өсүп, өзүнүн баардык жердик жашоо мыйзамын мына ушул Теңирлик Манас чындыкка шай түзүшүптүр:

Теңирге уйуганын (Теңири Йога);
Жер-Суу, Көк тайыганын;
Ырым-Жырым жөрөлгөлөрүн;
Адеби Наркын, Салтын;
Миң кыл Өнөр өрүн;
Акырында, айтылган – коом курум, Эл-Мамлекет түзүмүн!

Демек, кыргыздын, же жалпы эле көчмөндөрдүн **Оң Сол жана Ичкилик**, жаки, **Улуу, Орто**, же **Кичүү**

жүз деп эзелтен Эл-Мамлекет кураган Жолу, бул – Улуу Жан Жаратылыштын эң түпкү Өзөк Жолуна табигый удулдаш жатыптыр. **Кайталайлы, тириг табияттан эгерим боорун үзбөй жашаган тирүү элдерде гана ушундай болот.** – Же адам психикасынын эң түпкү түнт черлерине чейин түшкөн ХХ кылымдын чыгаан психоаналитиги Карл Густав Юнгдун тили менен айтканда: *табият кандай гана татаал жолдорду басып, өнүгүп жүрүп отурган болсо, адамдын да анатомиялык-физиологиялык өнүгүшү ошол сүт эмген жолду ээрчип калыптанган, ошого тең, анын психикалык курамында да ошол ууз абалдан берки мүлдө курамдын изи сакталган.* Ошол байыркы табигый жолдун адамзат коом курамында, байыркыны кой, кечээги эки жарым миң жылдан берки эле аралыкта, биринде (көчмөн!) сакталып, экинчисинде (Батыш!) сакталбай бузулуп-жарылып отурушунун этеги элдин «мамлекеттик» жашоосунда эмне чекке алып келип сокконун буга чейинки алтынчы бап баянында көрдүк.

Ушинтип **Укуктун Уңгусу (Источник Права)** эмнеге негизделиши керек, чылбыры кайсы казыкка байланышы керек деген, бая сөз башындагы айтылган маселеге да эми табияттын эң түпкү мыйзамын бек таанып алып, моокум канып алып кайрадан бир кайрылабыз. Көрсө, бая жаңырган Европанын жалындуу рыцарлары мүлдө, Гоббс, Локк, Монтескье, Руссо, Дидро өңдүү “жаратылышчылар”, акыры Кант, Гегелдей зор системчилер да али жарым жолдогу гана чындыкты айтышкан экен. Жан Жаратылыш ал кезде өзүнүн эң түпкү таңгаларлыктай улуу да, ошончолук жөпжөнөкөй да орошон эмики чындыгында али ачыла элек экен анда. Андыктан, адам коому, мамлекети, түбүндө зор табиятка түздөлүшү керек, жаки, “үлгү” катары Кишини алып, Кишидей баш аяктуу телегейи тегиз иштелиши керек (буга байыркы кытай, индиялыктардын “Космикалык Биринчи Адам” түзүлүшүн да кошуп түшүнүңүз) өңдүү “жаратылышчыл” чындыктары таянган концепциялары, Укук илимин байлагылары келген байтүп – Уңгу Казыгынын өзү тайыз-кыйшык экен, түбүндө!

Ал эми кыйшык күзгүдө – кыңыр чындык. Б.а. мамлекеттик түзүлүш, башкарууларында ыраатсыздык – алиге уланып отурган, аягы цивилизациялык масштабда системдүү кризиске алып келип соккон! (бул тууралуу “Манас Цивилизациясынын Манифестинен” таанышыңыз, X бап).

Чыныгы Система деген ушунча тереңдиктерде...

Көчмөн Цивилизация деген ушунча кенендиктерде...

Ушинтип, укук философиясынын эң түпкү булагын да таптык – Телегей Системди, ТЕҢчил порумду. Чыныгы түз коом, түпкүлүгүн көздөгөн мамлекет, жаратылыштын мына ушул эң түпкү табигый мыйзамына кынала-улана курулганда гана ал түбөлүктүүлүктүн түз Жолуна түшөт. Айтса, бул, бир **Мамлекеттин** эле эмес, аны ичтен толукту-

руп-молуктуруп барган ошол мамлекеттин биринчи атому – **Кишисинин** да, андан артылып бир **Үй-Бүлөөнүн**, артылып – **Чоң Үйдүн**, артылып – **Ата Улуунун**, артылып – **Ата Уулунун**; артылып – **жети Атанын**; артылып – **уруктун**; артылып – **уруунун**; артылып – **канаттын**; артылып – **Эл-Мамлекеттин** да ичтен чынжыр чырмалышып табигый уламал өсүп-өнүгүп отурган **Бир КИШИ – МАМЛЕКЕТ-КЕ айланган ЖОЛ** болот.

Чыныгы Укукчул Мамлекет негизденээр бир-ак Уңгу – ушул! Миңдеген жылдар бою ушул ТЕҢчил философияны ички-руханий да, сырткы-материалий да, салттык – Эл-Мамлекет курумунда да сактап, жашап тирүү келген Кыргыз Эли эми мындан ары да ушул Салттуу Жолун заманга бап шай өнүктүрүп барганда гана, анын туткалуу чындыгын Конституциясына сап кармаганда гана, Эл катары өзүн сактайт. Баягы суржылаанды Конституциясынан сууруп ыргытат. “Манас Цивилизациясына” карай баштайт! Жок, сууруп ыргыта албаса, “демократия” аталган суйкайган сулуу кооз алдооч-баштык мындан ары да сүлүктөй кактап соруп өзөгүнөн соолута берет. Кылкурт – рак дарттай!

Эми Кыргыз Укукчул Мамлекетинин Концепциясын сунуштаар алдын жогоруда ачыкталган Телегей Систем, ТЕҢчил Мамлекет идеясынын фонунда, бая III бапта саал жая айтылган, азыркы Дүйнө Эли билген жана жашап жаткан мамлекеттүүлүк философияларын ачык, так, түшүнүктүү турсун үчүн, эми схема түрүндө бир жерде жыйып берсек болот.

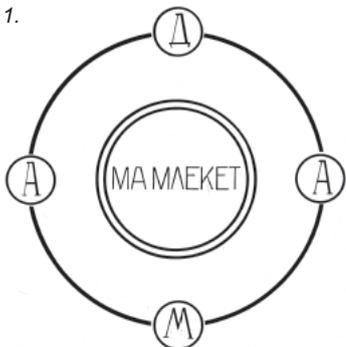
Батыш коом таануу илими мамлекеттин күзгү-үлгүсү, же прообразы проблемасында кай бирде ача пикирлүү болушса да, бир маселеде, негизинен бир ооздуу. Ал бая айтылган Жеке Менчиктин келип чыгышына байланыштуу Мамлекеттин Коомдон бөлүнүп чыгышы, башкаруучул аппарат, системге айланышы. Ошондуктан **Батыш илиминде “Коом” жана “Мамлекет” (“Общество” и “Государство”)** деген мазмуун ар бөлөк, ажырал түшүнүктөлөт. Көчмөн коом-мамлекетин мүнөздөгөндө да алар ошол өзүлөрүнүн отурук концепциясынан чыгышып ой жүгүртүшөт, баабүтүм бычышат. **Көчмөн Коом-Мамлекеттин эгерим бөлүнгүс табигый биримдигин – Мамлекеттиң да Коом, Коомуң да Мамлекет бир айтөгөрөктөлгөнүн билишпейт.** Муну бая айттык.

Коом, Мамлекеттүүлүк маселесинде алар Укуктун Уңгусу (“Источник Права”) эмнеге таянышына карай, негизинен, эки түрдүү концепцияны таанышат.

Биринчи. Укуктун башкы булагы – **“Мамлекет”** деп таанылган учур. Мында башкы укук ээси мамлекет болуп саналат. Б.а. эң башкы байлык да (стратегиялык – Жер, Кен, Суу аэро, темиржол, байланыш түйүн, ж.б.), мамлекеттики, бийлик да мамлекеттики болот. Ал эми Жарандар белгилүү бир өлчөмдөгү гана өздүк (же айрым жеке менчик) менчигине ээликтик кылат. Жарандын Укугу жана Милдети түгөл Мамлекеттик кызыкчылыкка айка-

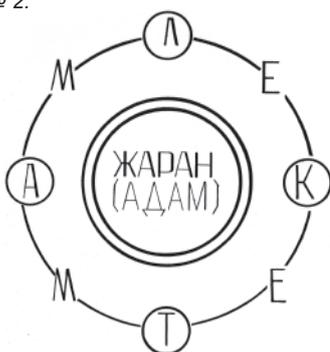
лыштырылган. Эркиндиги мамлекет эркине баш ийдирилген. Мында: Мамлекет – баарын чарк айланткан Борбор-Күн, ал эми Коом – чарк айланган көз каранды планета саналат. Мындай Коом, Мамлекетти Батыш илими: **вертикалдуу коом**, б.а. жаран эркин, укугун тушаган, басмырлаган авторитардык, тоталитардык башкаруудагы мамлекет деп санайт (Схема № 1).

Схема № 1.

Экинчи. Укуктун башкы булагы – “Адам” деп таанылган учур. Мында башкы укук ээси Адам болуп саналат да Мамлекет болсо анын кызыкчылыгын коргогон-колдогон, тейлеген-тескеген аппарат, машине кызматын аркалашы керек делет. Анткени бул философия боюнча эң биринчи Адам жаралган да анан барып алар чогулуп коомду түзүшкөн. Б.а. аавалым түбүндө Адам – биринчилик, ал эми коом (кийин мамлекет) – экинчилик мааниге ээ. Демек, Мамлекеттеги эң Башкы Байлык да Адамдын Жеке Менчигинде болушу шарт. Ал эми Мамлекет ириде ошол Жеке Менчик ээлеринин укугун кызыкчылыктарын коргоого кызмат кылышы керек. Мындай шартта Мамлекеттеги Башкы Бийлик да тымызын да, ачык да (нагло!) дал ошол Жеке Байлыктын ээсине кызмат кылып чыгаары өзүнөн өзү белгилүү. Мындай түзүлүш Батыш укукчулдарынын тили менен айтканда “**горизонталдык коом**” аталат да, Мамлекеттин стратегиялык байлыктары – жер, кен, тоо-таш, суу, байланыш, ж.б. мүлдө жеке менчик аркылуу жеке граждандардын ээлигине өтөт. “Укукчул Мамлекет”, “Граждандык Коом” аталган бизге таңууланган система ушул! Же мында Гражданин борбордогу Күн да, ал эми мамлекет анын кызыкчылыгында айланган орбитал-мамлекет (Схема №2).

Схема № 2.

Эми бу системаны дагы жетээр жеринде тактайлы: Эмне үчүн “Граждандык” коом?

Анткени Мамлекеттеги баардык байлык тик вертикал тутумунан, б.а. Мамлекеттик ээликтен чыгып Жеке ээликке берилген.

Эмне үчүн Укукчул Мамлекет?

Анткени Мамлекет өз укугун (бийлигин) жеке граждандардын укугун коргоого, чыңдоого милдеттүү багыттаган. Тык! Тык!! Тык!!! “Граждандык” гана эмес, так ошол мамлекеттин Гражданына жамынып алып Мамлекеттин ичине уурданып сойлоп кирип кеткен баягы Суржылаан – АДАМ-ДЫН! Б.а. сырткы капитал кызыкчылыгынын! Кредит ээсинин! Улам “Укукчул” болом эле деп болбой теминип атып, ал ансайын ал “түктүү колдорго” эрксиз кол бала-тактеке байланып, аргасыз өз элинин душманына айланып, тескерисинче, “Укукчул Мамлекет” ордуна, “үй бүлөлүк олигархиялык диктатура” куруп алган азыркы бакиевдик мамбийлик да дал ушул системдин курмандыгы болуп туру. Кыргыздар дал ушул жөөтсистем ичинде бир-бирин сыгып-кырылышып жатыры азыр...

Эки жарым миң жыл мурунку грек заманга ыргытылып!

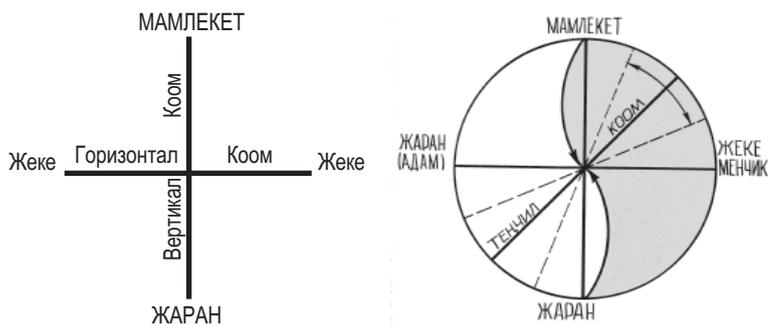
Эки жарым миң жыл бою амалпаразданган жөөтзаман ичине жылаан зыргытылып!

Эмесе ушул токсон тогуз жолу мукурап болгон тозооку жолго кайра-кайра түшөбүзбү? Токсон тогуз жолу ирип-чирип, кайра-кайра өлүп бүтөбүзбү? Жүзүнчүсүндө түбөлүк – Түбү Өлүк тыныш үчүн! Же...

Же бул терең маткан саздан акыры алып чыгар бир Күч, Жол, айла барбы? Барбы? Бар! Ал – Телегей...

Телегей Систем, ТЕҢЧИЛ Коом! Батыш Укук илиминин алкагына сыйбаган, Коом – Мамлекет бир айтөгөрөктөлгөн бая система! Айтканбыз, бул, тик сайылган вертикал да, б.а. Бийлик-Байлыгы туташ мамлекеттештирилген, Жаран укугу кысылган (авторитаризм, тоталитаризм) коом эмес; кыйыр кайыган горизонтал да, б.а. Байлык туташ жеке менчиктештирилген, Бийлик анын кулуна айланган, ошондон чылгый олигархиялашкан, диктатуралашкан, коррупциялашкан, ал эми карамакан калк, тек “этек аачыг каражатка” айланган бычылган коом эмес, “Эл-Мамлекет” деп ар бөлөк жиктел бөлүнбөгөн, биринде бири Түгөйлөнгөн, Түгөлдөнгөн **ТЕҢЧИЛ Коом-Мамлекет!** (Схема №3).

Схема № 3.

Азис окурманым, мен сиздин көңүлүңүздү ушерден кайрадан кайра, бир өзгөчө мөрткө улам курчутуп буруп тургум бар. **Ал ТЕҢчил Коом-Мамлекеттин бир уйул бөлүнбөстүгү**, тик вертикал да эместиги, кыйыр горизонтал да эместиги, экөөнүн ТЕҢ ортосунда жылышып тарыхый шартка ылайык оошуп-коошуп турмагы. Эмесе “эзелки” делген бул чындык эми Жаңы Конституциянын (ооба, ооба, “1993” эмес, таптакыр Жаңы Конституциянын!) башкы философиясына айлана алабы? Жаңы Кыргыз Мамлекетинин өзөк түзүлүшүн аныктай алабы? Жаңы Кыргыз Мамлекетинин Башкаруу Системин туруктай алабы! Ооба, сизде ушул “эскиге” байланышкан “кески” суроо акыры туулушу мүмкүн эле, балким туулду! Ырас эле, болуптур дейли, бул Коом-Мамлекетини чулу-уйул бөлүнбөгөн тейи өткөн-өткөн бир замандарда агыптыр, көчмөн-көчмөн бир турмуштарда кечиптир, ал эми азыр сыртты карачы, кайсы кылым, кайсы доор, анын канчанчы жылдары карып баратыры? Демек, эзелки бир көч заманды көзгө сүртөм дегениң да бөлүлүк эмеспи? Эсиңе келсең, сарбагыш!..

Келсем, керемет! Система деген качан да болсо система! Ал кечээкиңди, эртеңкиңди карабайт. Учуруңду жерибейт. Табияттын улуу Мыйзамына удуддаш жаткан үчүн ал универсал мүнөзгө ээ жана ал чечпеген эч бир маселе калбайт! **ТЕҢчил системде** мына ошол универсализм чылк уюп жатыптыр көрсө! Эсеби, Коомго карай алганда:

ТЕҢчилдик – мамлекеттик түзүлүштү да;

ТЕҢчилдик – мамлекеттик башкарууну да;

ТЕҢчилдик – экономиканы да (жекелик – жалпылык; этноэкономика,) –

тегиз тепчүүгө кудурети жетик телегей мүнөзгө ээ көйкөлүп жатыптыр, көрсө! Анын философиясын гана заманга бап таасын так тааныш керек экен, тамырын кармап!

Кармасак, бизге эми ТЕҢчил систем алкагында Кыргыз Укукчул Мамлекетинин сыпаты мына мындайча көрүнөт.

Оболу, системдин деңгээл-даражаларын эсте жаңыртып алалы:

Тең – сыңарлык, жалкылык;

Тең-Тең – түгөйлүк, эгиздик;

ТЕҢ – түгөлдүк, жалпылык; б.а. Манас Жүл өзөк өткөн, уңгуйулда бир-бирине оошуп-коошуп турган, түбөлүк түгөлдөнгөн ички-сырткы кыймылдуу абал. Бул абал – “*Биримдик*” абалы иллюзияланган, “*Карам-Каршычыл*” абалы абсолютталган Батыштын диалектика илиминен (Гераклит, Гегель, Шеллинг) бир тепкич бийик!

Улуттук Укукчул Мамлекеттин үлгүсүн биз эми:

Кыргыз **улуттук** гана эмес, артылып – жалпы **адамзаттык**; артылып – мүлдө **табияттык**, артылып – **улуу космостук** зор чындыктын, бая Универсалдуу Системдин уңгусуна далдайбыз, кармайбыз? Б.а. ОҢ, СОЛ, ОРТО-ИЧКИЛИК (Теңрикут-Манас) биримдигине! Бул жаңы биримдик деңгээлинде бизге эми өткөн тарыхый мамлекеттүүлүк абалыбыз жана алардын жаңы деңгээлдеги синтези мына мындайча баамдалат.

Биринчи Тең. Эсеби, бул системдин жаңырыгы байыркы көчмөндөрдүн коом курум-турумунда байыры Огуз Каан, Кыргыз Каан бабаларыбыздан бери, андан берки улаңгайыр замандар арасы улуу көчмөн каганаттарынын Эл-Мамлекеттик түзүлүшүндө туруктуу орун алып келгенин билебиз. Азыр да кыргыз эли ошол уюмдаштыгын, б.а. уруулук бөлүнүшүн сактап турганын да билебиз. Ал – Оң, Сол, Орто-Ичкилик чындыгы!

Экинчи Тең-Тең, ушул эле чындыктын өзгөргөн поруму – Батышта оош-кыйыш жолдорду басып, акыры бийликтин үч бутагы аталган (*аткаруучул, өкүлчүл, сот*) классикалык түрүнө келгенин билебиз. Көчмөн коом мүнөзүнө ылайык бийликтин мындай бөлүштүрүлүшү Манас эпосунда да жаңырыктап жатканын көргөнбүз. Кыргыз коомдук тартиби Батыштык жолго бурулган кечээги Кеңеш заманында да ал социалисттик систем өзгөчөлүгүнө ылайык келтирилген ушундай мамлекеттик түзүлүштө жашаганыбызды да билебиз. Ал эми акыркы он тогуз жыл ичи “Укукчул Мамлекет” аталган, эгемендиктин баардык сырткы атрибуту сакталган, тек ичибизден гана сүлүккө сорулуп кактаган “азат (!)” жашообузду ушул системде баштан өткөрдүк. Муну да билебиз!

Үчүнчү ТЕҢ. Биз эми өткөн бир ишке салабат айтып, Теңирден мындан аркысын тилеп, бар басып өткөн тарыхый жолубузду, бар кыргыздык дасмыябызды, болушунча, заманга жарашынча жандандырып, ички катылган мүмкүнчүлүгүн ачып, кыймылга алып, алгы жолубузга шам кармамакчыбыз. Анткени биздин миңдеген жылдар бою басып өткөн уруучулук (т.а. элдик!) жолубузду, көчмөн цивилизациялык кудуретибизде, азыркы учкул заманга бап, (о, кыймылдуу-кыймылдуу(!) көчмөн цивилизация!) али ачылып чыга элек, ачылышы керек (!) канча бир касиеттери тунуп туру. Тек, аны заманга тогой тааныш керек, жандырып алыш керек. Эң башкысы – көчмөн коомдун курум-туруму же Оң, Сол, Ичкилик чындыгы, бая Телегей Тең Системдин эң башкы мыйзамына дал! Ал эми кыргыз коому Батыш дүйнөгө кооштурулган акыркы жүз жылдыкка бакса, көрдүк, аркы Никелейдин заманында да, берки Кеңештин доорунда да негизинен биздин жашоо турмушубуз бузулган жок. Жамаатчыл психология, элчил касиет ирибеди, алтургай, айттык, Кеңеш доорунда ал кыйла гүлдөдү! Акыркы 20 жыл ичи “Укукту” жамынган уу ажыдаар система, бу да ирите албай убара. Ичтен жей албай беймаза. Бирок, айттык, түктүү жүт колдогу Домок кылычы башыбызда кооптуу салаңдап туру.

Эмесе биз алдыда, жаңы “Кыргыз Эл” укукчул мамлекетин курууда, ушул эки тарыхыбызды тең, эки коом-мамлекеттик салтыбызды тең Эки Канаттай тең жарыша-жанаша шилтеп БИР ДЕНЕ МАМЛЕКЕТКЕ айлантмакчыбыз – Ортого уйул МАНАС-ТЕҢРИКУТТУ сап кармап! Б.а. бая Телегей ТЕҢ системдин философиясында бири, маселен:

Элдик Коом (Оң Сол Ичкилик кыргызы) – **Оң канаты**;

Мамлекеттик Үч Бутак (Аткаруу, Өкүлдүү Сот) бийлиги – **Сол Канаты**;

Ортолук (же *Ичкиликте*) – Манас-Теңрикут философиясы, ал философияны түздөн түз жүзөгө ашыруучулар – Улуу Курултай органы, Эл Башы (Президент), Эл Башы алдындагы Оң-Сол Билги жана Аталык Кеңеш – Мамлекеттик Кеңеш түзүмү болмок. Таянчы - Кыргыз Эл.

“КЫРГЫЗ ЭЛ” мамлекетинде:

а) Мамлекеттик түзүлүш – ТЕҢ систем үлгүсүндө курулмак, б.а. жогорку айтылган жаңы мазмуун-деңгээлдеги:

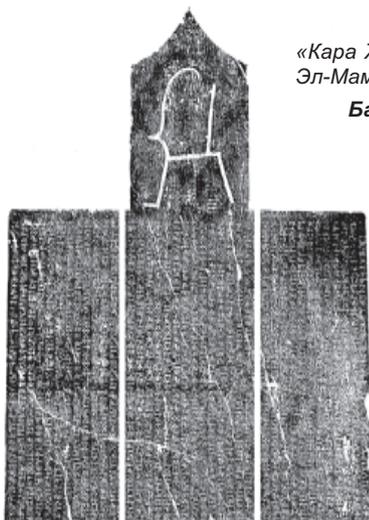
Оң Канат – Эл Коому же салттуу түзүлүш;

Сол Канат – мамбийлик түзүлүш;

Орто-Ичкилик – улуттук философия угунда түзүлгөн ТЕҢчил Конституция, анын гаранты: Улуу Курултай; Эл Башы (Президент) болмок.

б) Мамлекеттик башкаруу – ТЕҢ системге негизделген Курултай ырааты, б.а. **Кошуун, Чоң Кошуун, Улуу Курултай системи** болмок. Бул ар бир Канаттын, Ортолуктун жаңы мазмуун-деңгээлдеги маани-маңызы, азыркы заманга аша зарылдыгы төмөндө айрым-айрым чечмеленип кеп болот. Ага чейин айтылганды көз алдыга элестүү тутуш үчүн схемалай да бере турабыз. Схема демекчи, буга биз байыркы түрк жазуулары (руна) чегилген эстелик таштардын үлгүсүн алдык. Аларда, биринчиден, ата-бабаларыбыздын Элди Эл кылып эзелден сактап келген теңирчил-мамлекетчил улуу чындыктары чегилген; экинчиден, Киши сөлөкөтүндөгү бул таш жазуулар ТЕҢчил мамлекеттик системди графикада берүүгө өтө оңтойлуу (эстеңиз: *“Үстүдө Көк Теңир, астыда Буурул Жер жаралганда, ортодо Киши Уулу кылынмыш”*.); үчүнчүдөн, бая “Коом – Мамлекети бөлүнбөй бир айтөгөрөктөлгөн” абалды графика сыпатында көз алдыга жайылтып таасын тартууга мүмкүнчүлүгү жеттик. Ошентип Күлтегин таш эстелигинин сыпатында сунушталар **“Кыргыз Эл”** Мамлекетинин түзүлүшү мындайча (сүр. кара).

Күлтегин таш эстелиги

ОҢ КАРЫ БОРБОР СОЛ КАРЫ

«Кара Журтум кайраттангын, Эл-Мамлекет заңын бузба».

Байыркы таш жазуудан.

Эми жаңы ТЕҢ систем үлгүсүндө сунушталган, жаңы **“Кыргыз Эл”** Мамлекетинин ТЕҢ–ТЕҢ канаттарынын мурдагы салттуу (традициялык) ал-абалы жана жаңы деңгээлде аркалар озуйпасы тууралуу арналуу сөз салалы (№ 2 сх. кара, 226-б).

I. ОҢ КАНАТ – Элдик Түзүлүш

Азыр кыргыз коомчулугунда кызуу талаш-тартышка жем таштап жандуу талкууга алынган маселелердин бири, дал ушул салттуу жол – уруучулдук. Муну жандалбастап жактагандан баштап, тумтак жеригенге чейин жеткен түрдүү көз караш жашап жатат азыр. Негизинен үч түрлүү мамилени белгилесе болот.

Биринчи. Активдүү колдогон катмар. Бул топтогулардын көз карашынча уруучулдук кыргыз элин кылымдар бою эл катары сакталып келишинде эң башкы ролду ойноп келген коомдук түзүлүш. Бүгүнкү чар учкандай кысталаң заманда, дүйнөлүк ирилешүү (глобалдашуу) аз улуттарды иритип жутуп, жок кылып бараткан капсалаңда, улут тарыкпай ушул жолдо гана кайра биригүү аркылуу өзүн сактайт. Элдик байлыгын – экономикасын, маданиятын, кайталангыс кыргыздык руханын заманга бап сактап да, төп да өнүктүрүп кете алмак. Бул багыттагы иш акыркы бир жыл ичинде айрыкча жанданып, демилгечил топ өтө көп иш бүтүрүп – үлгүрдү. Атаганда, *Оң, Сол Канат, Ичкилик* тобуна (координаторлору: К. Дүйшөбаев, К. Кошалиев, Усманов) кирген уруулардын дээрлик көпчүлүгүнүн уруу курултайлары өткөрүлдү. Ал - Канаттарда жыйнала алдыда эми Кош Канат жана Ичкиликтин башын кошкон жалпы элдик Курултайды беттеп барат...

Экинчи. Ортоңку катмар. Бул топтогулар кыргыздын тарыхында, элдин эл катары сакталышында уруучулуктун ойногон зор ролун танышпайт. Уруучулдукка кайрылуу, анын тарыхый, маданий, руханий аспектилерин изилдеп окуп үйрөнүү – эл катары өзүбүздүн тек башатыбызды терең-тереңдерден таанууга ыңгай ачат. Бүгүнкү рынок кыска заманда жергиликтүү деңгээлдеги маселелерди жеринде чечип, тууганчыл алакада сакталып жашай да берет деп эсептейт. Алтургай уруучулдуктун бүгүнкү күндө да айрым маданий өңүттөгү орчун маселелерди (м: тарыхый инсандардын мааракелерин өткөрүү, китеп чыгаруу, ж.б.) чечүүдө мамлекеттик органдарга активдүү колкабыш кыла алар мүмкүнчүлүгүн да танышпайт. Бирок кантсе да, аны тарыхый өткөн чак санайт. Кыргыздардын акыркы кылым ичинде текши отурукташып, уруулар аралашып, жаңы социалдык шарт келип чыккандыгына байланыштуу аны мамлекеттик деңгээлде жандандыруу мүмкүн эмес дейт. Ал эмес ага кайрылуу, алтургай мындай аракет, элди кайра артка тартат, жалпы улуттук – бир кыргыздык деңгээлин карай түйшөлүп өнүгүп бараткан калкты, ал тескерисинче, ичтен көмүскө ыдыратып, кедергисин тийгизет деп эсептейт. Мындай өңүттөгү көз

Манас Тамга - Күлтөгін ташында.

караш жыйындысы белгилүү аалым, мударис Кусейин Исаевдин уруучулдуктун тарыхый философиялык, социалдык проблемаларын ар тараптуу камтыган “Улуттун биримдигин келечегин ойлойлу”, (“КТ” г. XII. 2009) аттуу кеңири маегинде берилди.

Үчүнчү. Тумтак арабөк жана жериген катмар. Арабөк катмардыкы белгилүү - алардын позициясы “тегин билбеген тентимиш Иван” деңгээлден ары ашпайт. Жериген – башка. Булар көбүнесе, тарыхын, ата-тегин тануу укугунан айрылгандыктан гана “аргасыз кыргыз” бойдон калышкан “скрытый нигилистер”. Коомдук өнүгүү тууралуу Батыш илиминде калыптанган көз карашты тутунушат. Көчмөндүк алар үчүн цивилидүү адамзаты алдэбак басып өткөн “ташкылым”. Андыктан ар кадамында алар: “как и все цивилизованные люди во всем мире...”, – деп таңдайын такылдатып бүтпөйт, өзүн пас, өзгөнү (Батышты!) дайым бийик санайт. “Көчмөндөр цивилизациясы” деген сөз ууртуна ууру күлкү (же кыжыр!) чакырат. Эталону – Батыш. Цивилдүү, демократиялуу, укукчан, гүлдөгөн Кыргыз Өлкөсүн кургусу келет, бирок кашайып күчөп бараткан күлала коломто уруучулдук – феодализмге чакырык, “мишайт этет”. Куйкасын жети куруштурат. Арийне, биерде биз уруучулдукка байланыштуу аспекте гана бул катмардагы эң “крайнийлерди” – нигилисттерди айттык. Бул айтылгандардын Батыштын, же Орустун кундуу маданиятында, терең илиминде тарбияланган, улутубуздун орчун потенциалын алып жүргөн омокту мыктуулдарыбызга эч тиешеси жок!

Жогорудагы позициялардын ар биринин өз-өз өлчөлүү чындыктары туру. Биздин баамыбызда эми “уруучулдукка” кыргыз алкагында калып, чектелип мамиле этпей, улуттук философия угунан чыгып, артылып-адамзаттык чындыктар менен салыштырып, артылып – жалпы табияттык мыйзам менен өлчөп мамиле этүү бышып жетилди. Андан да эң башкысы – **биз, кыргыздар, ушу азыр өзүбүз кан какшап айтып жаткан уруучул деңгээлден алдэбак, эбак эле (!) бийик деңгээлге**

элге өсүп кеткенибизди көсөөдөй көзгө тик сайып (!) көрсөтө турган чак келди. Б.а. уруучулдуктан аргып, *тайпа* (жанаша уруучулдук), *канат* баскычтарын басып жашап “*Эл-Мамлекет*” деген уюган зыл биримдикке эбак жеткенибизди эми ак, так, нак (!) түшүнө турган кез келди. Эми түшүнбөсөк, болбойт! Муну бая да айттык! Ар жагын койгондо да тарыхка так тамгаланган байыркы Хунну кезинен берки улаңгайыр замандар арасы улуу көчмөн каганаттары оодарылган-оожалган кыймылдуу кандай керемет мамлекеттик системди (арийне, көчмөн түрүн!) түзүшкөнүн, анын табияттын эң түпкү кундуу-сырдуу ТЕҢ мыйзамына кандай купташ-айкаш түшкөнүн, аа сунала-кынала өскөнүн, **эң жаңы системдик илимий-философиялык нукта – Телегейде**, айкын түшүнө турган чак келди. Уруучул деңгээл эң кеми, биз үчүн, эсеби, эски Грек, Рим дооруна салыштырмалуу, ошого тушташ Хунну заманында эле басылып өткөнүн, андан бери **Батыш жолу Батыш мамлекетчил жолуна кыйыр кайыгандай эле, көчмөн жолу да Канат, Эл деңгээлдерине карай тике өсүп кеткенин илимге айландыраар чак келди.** Батыш коом таануу илими башыбызга жапкандын баарын эле ширге кие бербей! Таш кылымдан саал бээректеги эле “трайбализм” өңдүү терминде бизди “тыраалай” берген жат, баскынчыл философиялардын таш жарлыгын серпип ийип! “Трайбализм” демекчи, мен бул тууралуу мындан туура он тогуз жыл мурда жазган элем. Жүрүп жаткан сөз удулуна куп дал тургандыктан ошол макаламды эми ушерде түгөл кайра колдонгум бар.

Уруучулук трайбализмби?

«Ушул тапта кыргыз айылдарын уу-дуу кылган маселенин бири – колхоздордун тарап жеке чарбаларга өтүп жатышы. Мунун келечегин мезгил таразалаар, агы-көгүн адис айтаар, мен тек, ушуну менен кошо калкып чыккан бир жагдайды айткым бар. Ал – уруучулдук. Ооба, бирибиз урук, уруу сүрүштүрүп маашырланып санжыра айткан, экинчилерибиз “кыргыздын ынтымагын ыдыратып бузган саат ушул” деп жер сабаган кадимки эле уруучулдук тууралуу.

Жакында биздин айыл да жеке чарбага өттү. Колхоздун малын бириндетип тараткан күндө да короо сарай, жер жайыт “бириндебейт”, андыктан абалы айылды топторго бөлүү сунушу болду. Ким каалагандай топ түзсүн делди. Мейлиң дос жараның менен, болбосо короолош коңшуң, кааласаң кесиптешиң же урук-тууганың менен, айтор каалаган кыртышыңда каалагандай бирик деди (эгерде айылымда ар кыл саясий партиялардын жетиштүү мүчөлөрү болсо анда маа десен марксизм же троцкизм, болбосо дарвинизм же... да бир “изм” идеясына ылайык бириксең да эрк берилмек). Ошондо эмне болду дебейсизби, кыргыздын бардык каада-катышы быякта калып, баягы эле урук кууган, уруу сүргөн табияты биринчи планга шарт чыкты.

Он чакты топ түзүлүп, ортодон топбашыларын шайлап алды. Билишимче кыргыз чарбаларынын баары эле ушул таризде тарады өңдөнөт. Демек, ой калчай турган жери бар. Учурдагы басма сөздү карасаңыз да бири тамшанып санжыра басат, экинчилери ага кыр көрсөтүп “трайбализм” идеясын таратуучу деп айып тагат. Тараган чарбалардын өзүндө да “тамаша” көп. Айтоор, проблема турган соң ага көз жумган жарабас.

Кийинчерээк жалпы улут идеясын иштеп чыгышыбыз керек деп көп айтчу болдук, а бирок анын байланган казыгын таппай кайсалайбыз. Менимче, улуттук идея деген көктөн түшпөйт, жерден чыкпайт, башка калктардан көчүрүлүп да алынбайт. Ал өзүндүн эле кыртышында жатат, кесе айтканда, так ошол уруучулугуңда да бир принциби катылган. «Кыргызчылык» деп өзүбүз жерип салган түшүнүктүн боюнда улуттук канча бир асыл сапат тунуп турганын сактанып болсо да айтчу болдук. Эмесе ошол «кыргызчылык» деген жакшы маанидеги түшүнүктүн байтүбүн алиги биз айткан «уруучулдук» деген жакшы маанидеги түшүнүк да тиреп турат. Жөн эле «кыргызчылык» деген болбойт, анткен жалаңкабат түшүнүк, тиреген түркүгү, азыктандырган кыртышы жок нерсе, ал: «я просто советский человек» же «тегин билбеген тентимиш Иван, же болбосо «кыргызча космополитизм» гана.

Кыргыздай көчмөн элдин тарыхы өзгөчө тарых. Анын улут катары калыптанышын уруулардын тарыхысыз, уруучулдуктун ургаал жаратманчыл рухусуз элестетиш мүмкүн эмес. Муну тансаң улутуңду танасың, тарыхыңды танасың. Улут демекчи, кыргыз улут болуп түзүлүп үлгүргөн эмес деген да бир карандай миф бар. Шырдагы шырылып бүткөн, калпагы тигилип бүткөн, макалы тизилип бүткөн, Манасы түзүлүп бүткөн, **б.а. материалдык да, руханий да дүйнөсүндө бир жалпылыкка алдэбак өсүп жеткен калкты улутка айланган эмес деп ким айтат?! Жетишет, “жомокчулардын” заманы өттү. Бая бир кур Ч. Айтматов “трайбализм” деп койду эле далайыбыз дүрр коштоп кеттик. Эми ээги түшкөн энебизден өйдө “экология” деп зар какшап “табият” деген татына сөздү “унутуп” калгандай, уруучулук деген сөздү да “трайбализмге” такачу болдук. Жок, бул экөө эки башка саясат. Трайбализм, латынча “трибус” – уруу, урук деген уңгудан чыккан. Андан агылчындар “трибализм” деп термин жасашкан. Термин эмес бүтүндөй элдерди ичтен иритип, сырттан курутуп, кырды бычак кырылыштырган оторчул чоң саясатты, эл башкаруунун эң айла амал системасын иштеп чыгышкан. Индостан, Арабстандын кай бир элдерин канча мухит аржагынан былк эттирбей кармап турган каруу-күч бирин бири муунткан бир туугандардын билегинен ошентип “ойгонгон”. Трайбализм саясаты империялык Орусиянын да күчтүү куралы болгон. Урууларды араздаштыруу аркылуу улут наркын жок кылууга умтулуу күч болгон. Трайбализм идеясы тарыхты чагылдыруунун методологиясынын өзөгүнүн өзүн түзүп калган. Андыктан, мейли**

орус же улут тарыхчыларынын басым көпчүлүгүнүн жазганында: көчмөндөр бирин-бири мууздагандан башканы билбейт, урууну уруу жойгондон башканы сүйбөйт. Айткылачы калайык, ошенткен журт тарыхтын канча бир калайман окуяларынан кантип эсен өтө алды? Жок! Эл, уруулар арасында ынтымак, намыс, биримдик гана ар заманда аныктоочу багытты түзгөн. Сарбагыш, Бугу салышып жүрүп эле өткөн эмес (экөөнүн чагагын ордо оюнга, же Ормон, Балбайдын жеке мамилесине такаган ой чектелген ой. Мунун баео көзгө түшпөгөн көп жагы бар). Кыргыздын ар уруусу Ата Журттун ар жеринде бир–бирине арка сүйөп чеп турган. Ошол эле кезде ички чынжыр байланышы күчтүү сакталган. Төмөнтөн өйдөгө баш ийген АДАТКА бой сунган. Кыргызды эл катары сактап калган нерсе ошол. Демек, санжыра деген саймедиреген кооз сөз эмес, иралды чоң саясат болгон десек жарашат. Айла канча, оболу оторчул Орусия тарабынан ырааттуу жүргүзүлгөн трайбализм саясаты, соңунда улуттун жүзүн өчүрүүгө багытталган сусловчулук, кылчусун кылды, кыл жип менен бууду. Чычалабай чындыкты моюндасак, бузулган элге бучук аким заманын аталарыбыз менен биз жашадык. Эми улуттук кайра жаралуу процессинде иралдыда трайбализмдин сасык жытын бойдон кагалы.

Кыргыздын жалпы ураан-асабасы жайында сөз жүрүп жатса “колу ийрисиине тартып кеткен” кокуй күн кээ бир депутаттарыбыздын кечээги жоругу жакшы маанидеги уруучул патриотизмге эч бир жанашы жок, ал жаңкы өзү көп айткан “трайбализм” деген оторчул саясаттын эски оорусу экенин, ошонусу менен ал кааласын каалабасын кечээги орус колонизаторунун ишинин бүгүнкү купуя улантуучусу, демек, улут чыккынчысы болуп калаарын айырып билер чак келди. **Атаны кудай деп билген, Ата улуудан Ата уулга өскөн, урукка өнгөн, уруга биригип улутка айланган**, ынтымак ырдаган угуттуу элдик философиянын бийигин тааныйлы. Алымдуусун алалы. Азыр биз көп айткан аймактык башкаруу, бийликтин төмөнкү структурасы дегенибиздин бир учугу да барып келип ушуякта катылып жаткан чыгаар. Ошондо вертикал байланыш бир тараптуу – жогортон төмөн гана акпай, төмөнтөн өйдөгө да өсүп тил табышуунун гармониясы табылаар. Демократия дегениң бир эле элдин бир үлгүдөгү энчиси эмес, анын принциптери азал күндөн бар калктын өнө боюнда улуттук түрп түспөлүндө жашап келгенин унутпайлы. Албетте, бул айтылгандар азыр ким бирөөнө патриархалчылдык болуп көрүнөөр. Бирок тарыхтын дөңгөлөгү артка айланбасы анык – ак. Биз суктанган жапан калкы улуттук аң сезимдеги секирикти обол өз кыртышынан, б.а. дүйнөдө өзгөчө жаралган, Ама-тэрасу Кудайы сүйгөн (!) калк экендиктерин жар салган синтоизм мифинен таап, ошого аң сезимдүү ишенип иштөөдөн башташкан. Биздин Жол да улуттук уңгуда катылган» («Асаба», 1991-ж.).

Кыргызда “Кара” жана “Караламан” деген тааным бар. Муну, орустагы “народ” жана “толпа” деген түшүнүктөр менен салыштырып тааныса болот. Эсеби, тарых, коом таануу илими “Эл – Народду” бир учурда: *“тарыхтын жаратман, кыймылдаткыч күчү”* (“созидательная, движущая сила истории”) деп даңазалай тааныйт, ал эми экинчи бир учурда, кай бирөөлөрү аны: “жок, ал кайда бурсаң ошол жакка жетеленген *топураган масса*” (“народ – толпа!”) атайт. Кайсынысы чын? Эл чын эле топура “Карабы” (“Народ”), же топураган *Караламанбы* (“Толпа”)? Аныгы-таныгы кайсыл? Критерийи эмне? Тык! Критерийи так өзүндө таамай жатыптыр, аталыштын! (кыргызың түшкүр, жөн атабайт ко!). Эсеби, Эл өзүнүн КИМ экенин нак Элдик деңгээлинде аңдап турганында ал (“национальное самосознание”) Каралык (“Народ”) калкагарында болот. А эгерде улуттук аң сезимдин бийигине көтөрүлө албай өзүнүн КИМ дигин тааный албай маң турса, анда ал аламан (“толпа”) деңгээлге түшкөнү, б.а. Кара аламан-аламандаган Кара! Бир элдин экинчи бир элди башка чапса былк эткис көлүк-өлүк кылып бийлеп туруш үчүн миң бир жойпу жолдордо алдап-маңдап, миң бир жөөт жолдордо кулдап-пулдап турмагы ошол! Азал күндөн! Биздин башыбызда ошол ширге жабылуу келет, али! “Уруучулдук – трайбализм” ушунун бир жаңырыгы!

Эмесе, уруучулдукту да биз эми улуттук аң сезимдин бийигинде, Каралык, жаки, Эл-Мамлекеттик деңгээлибизде туруп баалашыбыз, кастарлашабыз, билишибиз, сүйүшүбүз керек экен эми, кайталайм, **“Эл-Мамлекеттик” бийигин карай ырааттуу өсүп отурган көчмөн коомдоштуктун бир соңку тепкичи катары гана!** Атабыз Исхак Разаковдун: “душмандын күчтүүлүгүнөн коркпо, өзүңдүн алсыздыгыңан корк!”, – деген насыят сөзү ушул учурга кандай гана орунду-ов! Биз эмне үчүн өзүбүздүн улуттук аң сезимдин бийигинде боло албай аламандап кеткен маң абалыбыздан коркпостон, “уруучулдук – алай-булай-шолай деп, ал элди ыдыратат, бузат, иритет деп, анын элди тээ төмөндөн эң ырааттуу-ирээттүү, тартиптүү, жана абийирдүү, а эң башкысы өткөрө намыстуу (!) өркүндөй келген ыйык-бийик жолун эмне үчүн, эмне үчүн (!) күнөөлөшүбүз керек?! Эмне үчүн Элди “Эл-Мамлекет” деген эң бийик сересине өстүрүп бараткан Ыйык Чынжырдын бир эң маанилүү тогоолун жеришибиз керек, жулуп ыргытышыбыз керек? “Уруучулдуктан” эмес, ата-бабаларыбыз Манастын, Комуздун, Сайманын тилинде-дилинде дирилдеп алдэбак “Карага” калкып кеткен туу калкагарына караандай албай каңгып калган өзүбүздүн эмики пастыгыбыздан, мажүрөөлүгүбүздөн корксок кантет, бурадарым?.. Жогоруда “уруулук намыс”, “эң маанилүү тогоол” дедик уруучулдукту. Эмне үчүн? Анткени көчмөн коом тартибине ылайык, бая айтылгандай кыргыздын ар бир уруусу Мекендин ар бир жеринде эл биримдигин сак-сактап бир бирине арка сүйөп чеп туруш-

кан. Эсеби, черик, моңолдор – Кытай тарабы; ичкилик эли – сарт тарабы; саруу-кушчу – Олуя Ата, Ташкен тарабы; солто – казак; бугу – казак, кытай тарабы, ж.б. д.у.с. Ушул өңдүү кыргыздык-стратегиялык жоокерчилик жолунда дайымкы күндөлүк турмуштук алака элдик чынжырдын биримдигинде уруулук деңгээл-орунду айрыкча активдүү ишке салган. Уруулук биримдик уйушмалдыктын айрыкча активдүү ачылганы ошол. Тык! Абай салыңыз, **бул эми билгенге, азыр бүткүл Батыш илими “саморганзация – синергетика” атап улуу “өзү уйушмалдыкка” умтулуп-умтулуп бирок жете албай келаткан коомдук жаркын бир тепкичи ушул эмеспи! Билгенге...**

Ооба, дал ушул! “Өзү уйушмалдыктын” коом турмушунда эң күчтүү ачылып чыккан бир тоомтоголу ушул! Ушжерден биз эми бая IV-V баптарда кыйла айтылган “Жарандык Коом” жана “Укукчул Мамлекет” аталган түшүнүктөргө уруучул ыңгайдан жана бир бир кайрыла өтсөк болот, эми. Эсиңиздеби, IV бапта кыраа немис Ф. Гегельдин бир айтканын мисал тарттык элек. Эми да эстеп алалы: *“В гражданском обществе каждый для себя-цель, все остальное для него ничто. Индивиду в качестве граждан этого государства – частные лица, целью которых является собственный интерес”* – деген эле. Өзүнүн кылымдар бою баскан калыптанган чарба жүргүзүү ыңгайынан (“психология-философия хозяйства”) башка– көзгө койгуланып атайлап башка буруу жолго салынган, “Карадан” тайып “Караламандаган” кайран кыргыз как азыр качандыр Гегелдер так мүнөздөп жазып койгон так ушул тозооку жолго түшүп алган, т. а. түшүрүшкөн! Айтылган – ичке ийри жылаан ыргытылып, как жүрөк толтодон мыжый кармап, жеңиш үчүн!

Чарба жүргүзүүдө сан миңдеген жеке атом-субъектилерге чачыратылган;

менчик күтүүдө – сан миңдеген жеке менчик ээлерине бытыратылган;

“майда ишкерлик” саясатында берилген “максаттуу кредиттер” атайын майдаланып, кумга сиңген суудай максаттуу жок кылынган;

соңунда миллиарддарга айланган карыздар туула элек балдарыбыздын тумшугуна “ме!” такалган (!);

ушинтип, “жеке укук” деген былгы саясатта жете бириндетилген;

акыры “адам укугу” деген алдоочбаштыкта бала өзүнүн “бала укугун” атасына балп “үйрөткөн” (баласы атасына «баягыны» үйрөтөт!);

окуучулар өз мугалимин оптом окуткан деңгээлге чейин жетип, бычырап “жарандыландык”. “Жарандык Коомубуз” минтип ичтен быдырап-ыдырап эле чектелип тим болбой, азыр миңдеген беймаалым НПОлорго айланышып, жоокерчилиги чектелген шектүү ОСОолорго өсүшүп, “укук! укук!” деп жер муштаган укукчулдардын полкун түзүшүп, ушунун далайы чет элдик кандайдыр “шектүү” “максаттуу” бир Ордодон агылган-координация-

ланган акчаларга туйтунушуп, биригип “Эл-Мамлекет” деген бир Улуу Кыргыз Кемени түбүнөн керирип-жемирип жеп бүтүрүп жатышкан келемиштердин армиясына айланып баратышкан жокпу? Кеме эпадам чөгүп баштаса, эң биринчилерден болуп “жеке укугун жете коргоп!” Желпинишке чейин өлкөдөн желпинип качып кетүүгө “дайым даяр!” турган! Эсеби, жаңы маалыматым жок, Акаев кандыгынын акыркы жылдарындагы эсепте Кыргызстанда 13 миң ашык НПО боло турган эле, ошол эле туштары бизден ашса ашкан асты демократиясы кем эмес кең байтак Казакстанда болгону, төрт миңге жетпеген бейөкмөт уюм бар эле. Эсеп-кысабын, чыныгы максатын да көп учурда көшөгөлөгөн мынча армия бизде эмне иш кылат? Арык уйга ушунча залкар мүйүздүн кереги барбы? Маалымат ачык болушун милдеттүү талап кылып тажабай такылдатышып, дээрлик ар бир мамкеңсенин эшигин жыртып маңып жүргөндөр кимдер? Шаардан чыгышып, меймандос мамлекетибиздин тээ ак кар, төр кумайларына чейин жетишип, аркарлар менен бир тайрандап, кандайдыр шектүү жер чалгындап чаңып жүрүшкөндөр кимдер? Ал – “Жарандык Коом! Жана алардын “жаңы кызматташтары!” Анан, мына ушул жармы кыргыз-жармы орус (чет!) обществолор “жарандык коом атуулдук биримдик үчүн коррупцияга каршы” аталган кандайдыр коалицияларга шып биригип алышат. Ушинтип, коррупциянын булагын бир колу менен өзү тынымсыз түзүп турган, экинчи колу менен аны тынымсыз “коргогон” “укукчул системдин” “системдүү жемиштери” өсүп чыгышат. Жер сабаган “тешик-эшик эдилбайсалдар!” Буларды ким тескейт? Тескей алабы? Тескетеби? Мамлекетпи? Жок, тескетишпейт! Анткени ал өзү ушул шектүү “Адамдын” укугун коргоого эл аралык документтерде милдеттенип алган укукчул Мамлекет!

Ал эми... ал эми, ошол Мамлекетке өсүп бараткан жолундагы бая тепкич – уруучулдукчу? Тескейт! Тескегенде да кандай! Тебетейин тескери кийгизип туруп тескейт! Анткени ошол ар бир бытыраган жаран, быдыраган НПО, бычыраган бечара, ар-ар бири, биригип келип, кайсыдыр бир жети атанын, уруктун, уруунун бир мүчөсү! “Жарандык Коомдон” бийик турган Коом бул! Уруучулдуктан да артылып “Эл” деген деңгээлге эбак өсүп чыгып кеткен коом бул! Демек, уруучулдук өз жолунда эле, кыргыздын наркы-салтында өзүнүн ар бир мүчөсүн тескеп орду-ордуна коюп коё алат! Тек, мунун заманга бап адептик-мыйзамдык чектерин гана белгилеп коюу жетиштүү. Бул - маселенин бир жагы. Экинчи жагы – мен “Жарандык Коомду” да жериген жерим жок. Тескерисинче, ал өзү “**жарандык**” аталган жалган мейкинге жасалма тентитилип, негизи бир чо-оң жерден координацияланган сырткы акчага тумтак көз карандыланып, кара курсактын айынан өзү ирип, өзү аркылуу бүтүндөй өз өлкөсү кошо иритилип-курутулуп, экөө бирдей курмандык болуп жатышканын ачык билсе деп жаным сыздап айтып атам. Мына ушул куу жолдо

өз киндигин кесип атып “жарандык коом” кантсе да ичтен активдешип жетилип да алды азыр. Эми ал да уруучул-тууганчыл жолдо өзүн жаңы деңгээлде ирээттеп алмак, үзүлгөн чынжырларын улап, Мамлекеттин чыныгы активдүү жаранына айланмак (эстеңиз: “Мамлекет – менин Тең Түгөйүм!”).

Ушундай, уруучулдуктун бир табияты.

Курманбек Салиевичти болбой эле “үйрөтө” берген (баягы укукка!) чаарбаш Турсун Акунду бир моңолдор өзү эле “үйрөтүп” коет. Демек, бул коом, “уруучулдук” эмес, аныгында “элдик” деп айтылар бийик, бул коом беталды жайылып-маарап кеткен кыргыздын “Жарандык Кой Коомун” жыйып-түгөлдөп, “Мамлекет!” деген экинчи бийик Түгөйүнө (“Эл-Мамлекет” деген биздин менталитетте бир түшүнүк дегенбиз!) түгөйлөштүрүп коюуга кудурети жетик! Тек мунун, эми, мамлекеттик маанилүү саясат экенин түшүнүп, Конституциялык ордун таап, аны мамлекеттин кызыкчылыгында билги ишке салар кез жеткендей...

“Саясий” демекчи, ырас уруучулдуктун да өзүнүн ичте кымырылган бир “ууру” саясаты болбой койбойт. Бая: “уруучулдук элди кериге сүйрөйт, тымызын ыдыратат” деген бир кооптун да жүйөсү жок эмес, бар. Бирок, мындай былгы ыдыроо, айттык, бир шартта ишке ашып кетиши мүмкүн – Кара Каралыгынан тайып Караламандап кеткен тушта! Буга эгерим жол бербөөнүн да дарысы-шарты өзүндө – Каралык деңгээлин кармашында. Уруулук эмес улуттук бийиктигинде, болгондо да Мамлекеттин калган аз сан улут өкүлдөрүн өз көлөкөсүндө асыраган туу калк деңгээлин тута билишинде. Күнү кечээ Сарбагыш уруусунун курултайында таамай айтылгандай: “Улуттун ынтымагына шек туудуруу кандай гана маселе болбосун, талкууланууга жатпайт!”

Муну аңтара салып да бир айтсак: “улуттун ынтымагына шек туудуруу кандайдыр иши билинген уруу катуу намыска жыгылат, калган “кырк уруу” тарабынан “айыпталат!” Бул үчүн, демек, кечээги жат мыйзамды ичибизге уруу салган “**Жарандык Кодекс**” эмес, улутту бир уюлга уюткан, кылымдык кыраа нарк-салтынан агылган, жаңы заман реалийине төп, мисалы, жаңы “**Эл Наркы**” (“**Элдик Кодекс**”) кабылданышы шарт! Анын уңгусун манасуйул гана аныктайт! Мисалы, анын түркүк түшүнүктөрүн:

а). Башы Манас – Аягы Манас!..

б). Кыргыздын ар бир уруусунун бүгүнкү аз же көп санына карабай, Кыргыздын Эл катары түзүлүп, сакталып келишинде ойногон ролу, кошкон салымы бирдей. Кайсыдыр бир уруу, кайсыдыр бир кезде тарых майданынын активдүү көрүнсө, экинчи бир уруусу, экинчи бир кезеңде Элдин Бели болуп турган. б.а. кызматы бирдей, таразаланбайт (ырасында да ар бир замандагы тарыхый шарт, коога ар башка да, алар салыштырылбайт).

в). Кыргыздын ар бир уруусу бүгүнкү күндөгү аз же көп санына карабай жалпы улут маселесин чечүүдө бирден гана добушка ээ.

г). “Ак таңдай акын, сулуу кыз, алгыр тайган, кыраан куш – элдики” салтында улуттун чыныгы гезөлдөрү бөлүнбөйт. Айрым урууга таандыкталбайт, “Элдик” саналат. Бүгүнкү күндө чыгып жаткан кыргыздын кыраан уул-кыздары да ушул нарк-салтта мындан ары да “элдиктелет”, кастарланат.

д). Кыргыздын тарыхы түптө. Кырк уруусунун изи изделет. Тарых такталат. Бирок Кыргыз Элинин ушул азыркы турган жергесинде, акыркы ирээт Эл болуп Долон бий атабыздын тушунда кайра уюган биримдиги ыйык, бийик. Бул биримдикке кошкон ар бир уруунун өз-өз салым-үлүшү өзгөчө. Антпесе, мисалы, тарыхты куткуп келсең, айрым жагдайлар, маселен “аталаштыруу – уулдаштыруу” уламасы, санжырадагыдай да чыкпай калышы ыктымал. Маселен, азыркы Азык уруусунун тарыхы азганакай азык көтөргөн бир балага эмес, Азия кеңдигинде чачыраган эзелки элге кетиши мүмкүн. Болбосо, саруу теги, б.з.ч.ейин бир кез Миң Өзөндөн (Минусинск) Сары Өзөнгө (Хуаңхы) куюлуп түшкөн эски динлиндерден “из” делиши да эти-мал. Бүгүнкү Моңолдор башы – Көкө Ата теги, көңкү хуннуларга таяшы ыктымал. Каңдынын теги тетиги эле баба Каган Огуздун “Каңгылуу” (араба) бир черигинин караңгы тарыхынан “калдырттап” угула-ары да анык. Эми бул жолдо кылдырттап кете берсек, анда, акыр түбү, Кыргыздын өзүн да Каңгыдан алып чыгарыбыз, тынарыбыз ажеп! Демек, санжыранын өзү да өз тушунда тектеш урууларды “бир элдештирүү” угундагы кыраа, этиет, билги идеология болгонун моюндоо шарт.

“Аталаштыруу – уулдаштыруу” процесси сөзсүз эле түздөн түз “уул – ата” эмес, “Элге” кайра уюудагы, бирге уйумдашуудагы жаңы тарыхый муктаждык-зарылдык болгондугун да билген эп! Келечек үчүн! Бүгүнкү күнгө эсен жеткен, бүгүнкү кыргыздын кызыкчылыгында! Сенин, Менин!.. Демек, бул акыркы уйуу – абсолют! Азыркы Оң, Сол, Ичкилик ТЕҢ чынжыры-ыйык!

е). Батышта генетика илими менен тыкыз байланышта өнүктүрүлүп атайын эле илим тармагына айландырылган *укумчулдук – евгеника – асыл тукумдук* тууралуу, санжыра иликтин азыркы замандын демографиялык, эл каттоо ж. б. социолог-ий маселелерин жаңыча түшүнүүдөгү орду-ролу өзүнчө сөз. **Биякта бүтүндөй жаңы кыргыз илиминин башаты жатыры.**

Жаңы мамтүзүлүш, башкарууда уруучулдуктун, т.а. Элдик Канаттын Орду – Жолу кандай болот, бул тууралуу сөз, анан.

II. СОЛ КАНАТ – Мамлекеттик Түзүлүш

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик түзүлүшү, башкаруу формасы КР Конституциясында белгиленген. Бирок анда V бапта айтылгандай аавалым башында эле “один хороший, умный, хитрыйлар” аркылуу билинбеген миналар катылып коюлган эле, ар жерине. Т. а. 1993-ж. Конституцияда эки башталыш жанаша марашып калган:

1. Мамлекеттик башталыш;

2. АДАМЧЫЛ башталыш.

Анда Преамбула, Жалпы Жобо ж.б. Элдин, **Мамлекеттин** укугу, анын иштеши тууралуу салтанаттуу фразалар жазылган, ошол эле кезде **АДАМдын** Жеке Менчикке укугу жанаша-жарыша да эптүү киргизилип отурган. Мамлекетибиздин кийинки өнүгүш жолунда, көрдүк, мамлекеттик менчиктин туташ жеке менчиктештирилиши менен, кийин да анын – АДАМдын, чабыты улам кеңип, стратегиялык менчиктерге (Жер, Кен, эми энергетика, Телеком ж.б.) жайылтылып отурушу менен Мамлекет деген түшүнүк, анын укугу, акыры тек, кездуг алдаган, эсти маңдаган декорация-кагаз арстанга айланып, ал эми реалдуу күч, укук Жеке Менчикке ооду, өттү.

Ошентип, **Мамлекетчил башталыш** “Жаранды” жамынган **“АДАМЧЫЛ”(алдамчыл!) башталыш**-ка тым басылды. Бул тууралуу 1998-ж. Жер Жеке Менчикке чыгарылганда жазылган **“Ата Журт коркунучта”** деген ой толгоомдо кеңири айтылган. Т.а. ошол оңдоодо Улуттук ыңгайдагы укукчул мамлекетти куруу мүмкүнчүлүгүнө чоң сокку урулганы айтылган. Андан берки жылдарда да ошол эле багыт ургаал тереңдеп отурду. Соңу – бүгүнкү чек. Эмесе **Улуттук Укукчул Мамлекет деген эмне**, анын башкы маңызы, өзгөчөлүгү кандай? Азис окурманым, муну да азыр жаңыртып жазууга түк чолоом жок отурам. Андыктан айтылган маселе толук ачылган, азыркы учурга да өткөрө бап, мындан туура үч жыл мурда жазылган дагы бир көлөмдүү ой толгоомдон үзүндү сунуштамакчымын. Ал кезде да так азыркыдай эле оппозиция – бийлик күрөшү кыл чегине жетип, “фронтчул” Ф. Кулов, М. Эшимканов ж.б. мына-мына Президент К. Бакиев 9-апрелде ачкычты өз колу менен апкелип тапшырат деп, Ак Үйдү камап турган кез эле. Ой толгоо: **“Баш кесемби?... Жок, Баш Көсөм!”** деп аталып, анда маселе – эски Конституцияны эптей бербей, анын урунт жерлерин гана калтырып, Жаңы Конституцияны кабыл алууда турат деп белгиленген эле. Кудум ушул азыркы абал...

Баш кесемби?.. Жок, Баш Көсөм!

«...Анда чындыктын көзү кай жерде, акаевсистемдин өзөгү эмнеде? Эмесе, анын философиясы мобунда тунган:

“Байлык аркылуу Бийликке жол салуу, Бийлик аркылуу Байлыкка кол салуу”...

Иттин өлүгү ирип сасыган жер – ушул! Конституциядагы бийлик полномочиелерин бөлүштүрүү оюнунун артында ушул байлык талаштын да аеосуз күрөшү жатат. Бар балээнин башы ушул – Көкөтөйдүн ашы, көп чырдын башы...

Анткени бул системанын эң башкы философиясы – *“быдырат да, быркырат (“разделяй и властвуй”!)”*. Илгери падышачылык Россиянын колониал саясаты бирдиктүү кыргыз элин, жерин – бирин Ташкенге, бирин Олуя-Атага, бирин Верныйга

ж.б. оёз-оёзго чачыратып, кантон-кантонго бөлүп быдыратса, ал эми эң жаңы амалпараз неокло-ниалчылдар:

а) АДАМдын (сырткы жеке капиталдын) укугун **Элден-Мамлекеттен** абсолют бийиктеп, ал “укукту” башка Элдин-Мамлекеттин ичине эң бир ничке ууру жолдордо айлалуу алып кирип;

б) ал эми мамлекеттин өзүнүн ичиндеги бирдиктүү улуттук күчтөрдү бириндетип, ыдыратып, мамлекеттик байлыгын тумтак жекелетип, бири-бири менен Байлык жолунда Бийлик талаштырып, жаатташтырып, алсыратып, жеке-жекелетип, акырында алиги сырткар зор **АДАМдын** укугуна жем жуткуруп **мамлекетин** толук көз каранды абалга алып барат. “Эгемен” деген аты жалаң кагазда калат!

Биз оолуккан демократ 15 жашыбызда ушуга эң жакындап келдик. Бая, ХИПКке кире койчубуз деп койкоңдоп корооз талпынганыбыз да ошол. Жаңы Конституцияда биз мына ушул аны сасыткан жөө туман – жөөт ылаңдан чечкин арылбасак, жаат-жаат ыдырап жакалашканыбыз жакалашкан! Фронт-фронтко бөлүнүп согушканыбыз согушкан. Мындай бүт бардыгы бүт барына каршы тотал согуш ачкан абалдан чыгуунун жападан жалгыз жолу – **улуттук укукчул мамлекеттин Конституциясын кабыл алуу**, жалпы адамзаттык гуманитардык дөөлөттөрдүн нугунда жаткан...

Улуттук укукчул мамлекеттин уңгусу не?

Улуттук укукчул мамлекетте **Байлыктын** да, **Бийликтин** да эң башкы ээси – **Эл** болуп саналат жана мындай мамлекетте “Элдик Байлык – Бийлик” деген түшүнүк ажыратылгыс чулу турат. Бизге суроо салышат, эмне, азыр андай эмеспи? Конституцияда жазылып турбайбы мунун баары. Биздин жообубуз – жок, андай эмес! Конституцияда жазылып тургандар али жарым-жартылай, чалажан, көп жеринде кур декларативдүү гана. Анан да анын өзөгүнө өйдөтө айтылгандай жөөт ылаң – “быдырат-быркырат” өрүп кирип кеткен. Эсеби,

1. КР де Бийликтин ээси Эл болуш керек эле – бул мазмун чалажан!

Ырас, Конституцияда “КР эли – эгемендиктин ээси жана КРдеги мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы. (1-ст. 3-п.)” Дагы: “Эл өз бийлигин түздөн-түз, ошондой эле мамлекеттик органдар системасы аркылуу жүргүзөт. (1-ст. 4-п.)” деп бадырайып жазылып турат. Бирок, бул айтылгандар канчалык деңгээлде реалдуу мазмун менен бекемделген? Маселе ушунда. Маселен, **Биринчи**, “эл өз бийлигин түздөн- түз жүргүзөт” деген жобого учкай тынаар болсок, ал болгону элдин референдумга катышуусу менен гана чектелет. Ырас, референдум идеясында айып жок, бирок анын качан, кандай, кантип өткөрүлөрүн өткөн 15 жылда эл толук билип бүттү. Демек, бул али жетишсиз.

Экинчи: ушундан улам калк канчадан бери айтып келаткан **курултай** маселеси калкып чыгат. Калк өз бийлигин элдик курултай аркылуу да жүзөгө ашырышы мүмкүн. Бирок, “курултай” али, биринчиден, конституциялык укуктуу жыйынга айлана элек. Кеңештеш жыйын катары гана кез-кез бийлик каалаганда анын заказы катары Калк Ассамблеясы авангард туруп атайын чакыртыла калат, болбосо жарандык коом өз демилгеси менен тигил же бул ишке нааразы болгондо (көбүнчө, бийликке) жыйыла калат. Чечими – бийликке керектүү болсо колдоого алынып кетет да, керексиз болсо кыйкырып-кыйкырып талаада калат. Албетте, мындай болбош керек. Экинчиден, “курултайдын” Конституцияга али кире албай келаткандыгынын себеби – аны жогорку бийликтегилердин (Президент, ЖК) киргизгиси келбей жаткандыгынан да эмес, “курултайдын” өзүнүн концепциясы али толук ийине жеткире иштелбей келе жаткандыгында деп ойлойбуз. Маселен, буга дейре айтылып келаткан идеяларда курултай кандайдыр мамлекеттик бийлик органдарына параллель кошумча структура-орган катары сунушталып калууда. Андай болсо, башка бир өкүлчүлүктүү органдын (м: ЖКнын) кажаты канча, эл өз депутаттарын эмне үчүн шайлайт, аларга ишенбегенден эми экинчилерине контролдотуш үчүнбү? – ж.б.д.у.с. суроолор туулат. Анан да калк ичинен жыйылып келген, мейли эң кыйын делген, жаңы өкүлдөр бийликтин башкы үч бутактарынын баарынан, банк, прокуратура, күч органдары, эсеп палатасы өңдүү ж.б. бүтүндөй “мамлекеттик бийлик” деп аталган зор, татаал машинадан отчет ала алабы? Алдырбай, отчетун уктурбай койгондон эмес, жөн эле ошого даярдык – компетенциясы жетеби? Ушунча тездик менен (дүйнө менен кошо) күн санап ички-тышкы саясаттагы улам жаңы ургал өзгөрүштөрдүн алкагына тартылып, чамбирик жашап жаткан “машинанын” күрөө тамырын кармап алабы, “мамлекеттик” маңызды андай алабы? Мен, айталбайм, кыйын, эң кыйын... Демек, “курултай” биздин окубузча мамлекеттик бийлик бутактарына параллель кандайдыр төртүнчү структура эмес, **мамлекет бийлигинин өзүнүн денесинен табигый өсүп чыккан элдик бийликтин эң бийик органы болууга тийиш**. Чыныгы элдик институтка айланууга тийиш. Ал эми муну, табыш керек. Анткени, конституциялык мыйзамдуу жалпы Элдик Курултай, сөзсүз, керек!

Үчүнчү: “Эл өз бийлигин мамлекеттик органдар системасы аркылуу жүргүзөт” деген жобого келсек, Конституцияда бул да толук кандуу эмес, кыңыр-кыйшык салынган.

Макул, Президентти жалпы эл шайлады, ал мамлекеттин жалпы тышкы-ички саясатын аныктап, мамлекеттик органдардын макул иштеши үчүн кам көрдү, анын ичинде Аткаруу Бийлигине түздөн-түз жетекчилик кылды дейли, ал эми берки эки бийлик бутагыначы, элдин өкүлчүлүк жана сот бийлигине таасир-катышы кандай? Соттун элдик болбой калганын го эл эчак билет (“менин сотум – мени

тонойт”), “эл” менен “соттун” ортосунда “кытайсепил” эбак салынган! Ал эми элдин өз депутатына түз таасирчи? Мисалы, “Текебаевди кайра чакыртыш керек!” деп бийлик кызыкдар болуп, тымызын күүлөп, уюштуруп жибергенден башка шартта элдеги өз депутатына таасир эте алабы? Кайра чакыртып алуунун конкрет аракеттеги механизмдери Конституцияга салынганбы? Жок! Бир шайланган депутат беш жыл бою эмне кылса өз эрки. Ыймандуусу го шайлоо алдындагы убадасын эсептеп, аткарса аткарат, ыймансызы, так ошол шайлоо алдындагы убадасына 180 градус тескери айланган каршы саясатын жасап, тайрандап жүрө берет. Мунун бир элдик сурагы барбы? Жок! Айтмакчы, бул депутатка эле эмес, белгилүү деңгээлде эң башкы мамлекеттик жетекчи Президентке да тиешелүү маселе. Маселен, Президент беш жыл бою өлбөй койсо (анын бетин ары кылсын!), ооруп, акылы айныбай койсо, мамлекеттик чыккынчылык же башка оор кылмыш жасабай койсо (ушунун баарынын да бетин биригип ары кылсын!), бирок таптакыр эле жоош, болпоюп иштебей да койсо, же ишмерлигинде “ат жүрүштү” мыкты өздөштүрүп, тескери “акылмандыгы” өөрчүп кетсе, не сарай оюнун “куп ганаң” билип, жалаң интриганчылык менен Ак Ордого куурчак театр курса, болбосо, жалаң жердешчиликке таянып, элди жаат-жаатка бөлсө, жаки, криминал дүйнө менен куп кучакташып, бийлик күчүн куялуу бекемдегиси келсе (аны менен да кийин өзүнчө “мамлекеттик” эсептешиш керек да!) анда кандай болот? Мындай Президенттен кантип гана кутула аласың! Же, 15 жыл бою күтүп берип өзүң өлүп кутуласыңбы!? Илгери, бирөө тамаша айткандай: “Апенди жакшы көргөн жарыктык алиги узункулак жаныбарды баарылап атып көчүгүнөн түртсөк да, эптеп бак башына чыгарып аларбыз, а бирок аерге такыр эле көнүп алса, кайра түшүрө албай алтымыш айлабыз кетип, шорлоп жүрбөйлү?...” Тамаша, тамаша менен, а чынында, бул деген азыркы Конституцияда Президентке жалпы элдик ишеним көрсөтпөөнүн, мыйзамдуу, реалдуу нак механизми каралган эмес дегендикти билдирет. Көчөгө эл кылкылдап жыйылып, Ак Сарайга чабуул салынгандыктын бир себеби ушундукта. Башка жолу жок калса кантет, эл?! Саясы кадамы мыйзамга так, таамай юрист Ф.Куловдун ушу азыр жогорку бийликти так күрөө тамырдан кычкачтай таамай кармап турган себеби ушу: “ 24-март эмне? Революциябы же төңкөрүшпү? Жооп кыска, так: эгерде бийликти кулаткан элдин үмүтү акталса – революция, акталбаса – төңкөрүш. Ал эми эки жылдан бери ал үмүт акталбады (жаңы үй-бүлө бийлиги, конституциялык реформанын жоктугу, орчун материалдык байлыктын бир колдон экинчи колго гана оошу, “жаңыча” бөлүштүрүлүшү, ж.б. д.у.с.). Демек, 24-март эми экинчи этабына чечкин өтүшү керек, кардиналдуу өзгөрүүлөр зарыл”

Буга эмне дейсиң? Мен, жеке башым, эч, эч нерсе дей албайм... Баары мыйзам чегинде.

Ошентип Конституциядагы: “**КР эли мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы**” деген эң башкы жобо иш жүзүндө көп жеринде, тек, декларативдүү гана экендигин көрдүк.

Эми КР эли чыныгы мамлекеттик туткага айланыш үчүн, ал:

а) азыркыдай Аткаруу бийлигинин башын толук мыкчып, сот бийлигинин эркин бооруна баскан узурпатор президенттик бийлик эмес, бийликтин үч бутагынын башын тең таразалаган, алардын шайкештигин камсыздаган, ар бирине өз ички мүмкүнчүлүгүн жарыя ачып иштөөгө толук ыйгарым укук шарт түзгөн, Баш Борбордогу калыс, чыныгы элдик президенттик бийлик;

б) эл өкүлдүгү тик вертикаль байланышын сактаган (б.а.айыл кеңеш, аймак кеңеш, Жогорку Кеңеш) чыныгы элдик өкүлчүлүктүү бийлик;

в) тик (айыл, аймак) жана кыйыр (министрлик, комитет агентствосу ж.б.) байланыштарын тыкан туткан бир ооздуу, чыныгы күчтүү аткаруучу бийлик;

г) өз ыйгарым укугунда толук кандуу иштеген чыныгы элдик сот бийлиги;

д) бардык бийликтин башын кошкон, Президенттен баштап бардык башкы деңгээлдеги жетекчилерден отчет ала алган жана тийиштүү учурда импичмент жарыялаган, мамлекеттин стратегиясын аныктаган **Элдик Бийликтин эң жогорку органы – Улуу Курултайдын ээси болушу керек!**

Мына ушул шарттардын баары тең, Конституцияда ырааттуу орун алган кезде гана биз: “*Кыргыз Республикасынын эли чыныгы укуктун булагы жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасына*” айланды деп айтсак болот. Бул, улуттук укукчул мамлекеттин бир гана Элдик Бийлик жүзү...

2. Улуттук укукчул мамлекетте Бийликтин гана эмес Байлыктын да ээси – Эл болуш керек эле – бул мазмун чалажан!

Же кайрадан 1. ст. 3. п. багалы: “*КР эли эгемендиктин ээси жана КРдеги мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы*”. “**Бийлик туткалыгы**” жогоруда дайын болду. Ал эми “**эгемендиктин ээси**” экендигичи? Мына ушул жерден, бая сөз башында айтылган улуттук укукчул мамлекетте “**Элдик Байлык**” жана “**Элдик Бийлик**” деген түшүнүктөр бир-биринен ажыратылгыс, чулу турат” деген кептин маңызы ачыкталат. Чынында да эл качан чындап эгемендиктин ээси болот. Ал, анын мамлекети “мамлекеттик менчигине” чындап ээ турган тушта гана ээси болот. “Эл” деген түшүнүктүн экинчи бети, акыйкатта, “мамлекет” деген түшүнүккө дал. “Мамлекет” деген түшүнүктү “элге” каршы койгон көз караш биз үчүн жат, сырттан таңууланган. Алар, көрдүк:

а) мамлекеттүүлүк философиясы түбүндө башкача түзүлгөн, калыптанган Батыштан жана өзгөчө, тапчыл марксизм окуусунун: “мамлекет зомбулуктун куралы жана мажбурлоочу машина аппаратын көрүнөө символу” деген көндүм түшүнүктөн;

б) бизди неоколониализм торуна чырмаган азыркы неоколониалисттердин (ЭВФ, ДБ) “Адам укугу (сырт жеке капитал) эл – мамлекеттен (кыргыз эл, кыргыз мамлекетинен) бийик”, “Адам укугу жеке менчиктен (кыргыз жеринен, кыргыз байлыгынан) ажырагыс ыйык” деп өз кызыкчылыгын биздин өзөгүбүзгө өрүп жиберген, ичибизге ийри жылаан салынган либерал арамза саясатынан калыптанып кеткен иллюзия түшүнүк.

Кыргыздын теңирчил философиясы так ушунун тескерисинче айтат: **“Мамлекет – менин Тең Түгөйүм. Экөөбүз биригип бир бүтүнбүз – ТЕҢ. Кыргыз Мамлекети – менин мамлекетим. Мен – мамлекетимдин жаранымын (патриот)! Мамлекетим үчүн жаным курман!”**

Неоколониалисттер “эл”, “элдик, б.а. мамлекеттик менчик” деген ушул ыйык түшүнүктөрдү башынан бөлөк-бөлөк, “адам – атомдорго” ажыратып, “адам-атом менчиктерге” бытыратып, жыбыратып, чачып (бая “разделяй и властвуй”), Мамлекет – Эл бүтүндүгүн тактап, “өз укум жеримден өзгөнү – сел алсын!”, “көзүм көрбөсүн – көчүгүмү бөрү жесин!” философияда алсыратып, эми акыркы келген чеги ушул – Бийлик, Байлык талашта, эки фронтто, компрадор жаңы бука буржазияны солк-солк, “лоб в лоб” кагыштырып!

Демек, дагы кайталайлы, “эл” деген түшүнүк **“мамлекет” деген түшүнүктүн экинчи бети жана мамлекетте “мамлекеттик менчик” тике-ыйык (безоговорочно!) сакталганда гана “КР эли эгемендиктин ээси” (1-ст. 3-п.) деген конституциялык укугуна анык ээ чыгат. Муну бузууга эч кимдин укугу жок!** Ал эми Эл – Мамлекеттин эң башкы менчиги, бул – Жер жана Кен! Эми бул тууралуу буга дейре миң бир жолу айтылды окшойт. Кайталабайм. Тек, биерде баштагыга жылт кошумча – биздин Баш Мыйзамчылардын биллип-билбей кетирип алышкан бир пайдалуу күнөөсү жайында гана бир ооз сөз.

1998-ж. Конституцияда мурдатан келаткан: **“КРде жаратылыштын бардык байлыктары – жер... мамлекеттин менчиги” (4-ст.2-п.)** деген текст таптакыр көзү тазаланып, соңку беренеге: **“жер да менчиктин жеке... түрлөрүндө болушу мүмкүн” (4-ст.-3-п.)** деп саал арсарсыгандай (“да”) жерге жеке менчик институту киргизилген эле. Дагы кызыгы, 2003-ж. үчүнчү оңдолушта 1998-ж. чейинки мурдагы “өлгөн” текст кайра өзүнөн-өзү “тирилтилип”, калдайып беталды туруп калган, тек, **“мамлекет”** термини эми **“КР”** атамага алмаштырылып: **“жер, анын кен байлыктары... Кыргыз Республикасынын менчиги болуп саналат” (4-ст-1-п.)**. Ошол эле кезде 1998-ж. текст да өзүнчө статьяда калтырылган (жогорку 4-ст. 3-п.). Кудум, “атам экөөбүзгө бир катын” философиясы. Мындай болбойт. Артыкча “жер” сыяктуу, “кен” сыяктуу (айтса, азыркы Бакиев Конституциясында да “кендин” абалы дал ушундай, ал: “сенин да катының, менин да катыным!”) Конституциянын өзөгүн аныктаган ста-

тыяларда! Эсеби, биз ушул бир фактыга таянып туруп эле 1998-ж. **“жер – мамлекеттин менчиги”** деген “өлтүрүлгөн” статьяны соңку 2003-ж. **“жер-КРдин менчиги”** деп тааныган Конституцияга таяп туруп, кайра мамлекеттештирип “тирилтип” алсак, болот. Толук! **Анткени, 1998-жылкы референдум күчүн соңку 2003-жылкы референдум күчү жоюп кеткен...** Демек:

1) 1998-ж. референдум өзү мыйзамсыз;

2) КР эли эгемендиктин ээси. Ал эми эл эгемендиги жер эгемендигинен (б.а. мамлекеттин гана менчиги) эгерим ажырагыс;

3) 2003-ж. Конституцияда жердин кайрадан КР менчигине айландырылыш фактысы – мамлекетибизде азыр жердин, кендин жеке менчикте экендигин юридикалык жактан шектүү абалга алып келет демекпиз. Конституциялык деңгээлде! Жогорудагыларга таяна бул багыттагы сөздү жыюуга өтсөк, анда:

а) жер; **б)** мүлдө жаратылыш ресурстары, жердин асты-үстү байлыктары; **в)** жана өзгөчө маанилүү стратегиялык тармактар, объектилер мамлекеттин **гана** (только!) **ажыратылгыс** (исключительно!) менчиги болууга тийиш деген укуктук жаңы мейкингө серпилип, эргип чыгабыз.

Ошентип, улуттук укукчул мамлекетте:

мамлекеттик **башкы бийлик (курултай)** элге таандык болсо;

мамлекеттик **башкы байлык (жер, кен ж.б.)** элге таандык болсо,

анда мындай мамлекет жөн гана мурункудай “Кыргыз Республикасы” деп аталбастан, эми **“Кыргыз Эл Республикасы”** деп таптакыр жаңыча аталышы керек болот жана алдыда мазмуну так ушуга дал келтирилиши кажет. Конституциялык реформанын түп максаты мына ушул болууга тийиш.

Теориядан практикага

Ырас, бул багытка бет бурган кишини турган жерден түрдүү суроолор тушайт: биз рынок экономикасын куруп жатабыз, ал эми Жер рынок мамилесине сөзсүз тартылууга тийиш; анан да 1998-ж. жеке менчиктелген Жерди мамлекет кайра тартып алабы? А эгер алса, андан берки Жерге байланышкан мамилелер (м: ачык да, жабык да сатылып кеткен) кантет, ж.б. түмөн түрлүү түпөйүл суроолор...

Жок, биздин оюбузча, мамлекет жерди кайра тартып албайт. Жерди казыналаштыруу (б.а. мамлекеттештирүү) деген, бул – мамлекет аны **сатуу укугун (распоряжение)** гана өзүнө алып коёт дегенди билдирет. Ал эми аны **ээликтөө (владение), пайдалануу (пользование)** укугу жер ээсинин өзүндө кала берет – 49-99 жылдык укугу! Мындан ашкан кандай менчик керек жер ээсине! Эгерде көөнүндөгүдөй иштете албаса, рынокко жер тартылбай жатат дешсе, анда белгилүү мөөнөткө, балким, жерди пайдалануу укугун сатса болор. Коо-

перативди уюштуруп жиберүүгө болот, бөгөтсүз... Жогорудагыдай “казыналаштыруу” кадамы кыргыз жеринин биринчи иретте сыртка сатылып кетиши не зор бөгөт коймок! Ал эми азыр артыкча Көл жэ-эги, чүйгүн Чүй, Бишкек айланасы, Оштун асылдуу жерлери жаныбыздагы коңшу калктарга, орус, кытай улутундагыларга жең ичинен кандай гана тыткынга түшүп таланып, сатылып жатканын ким укпайт да, ким билбейт! Кыргыз жер-жүрөгүн бырча-бырча кескилеп, итаякка “шалп!” ыргытып жаткандай го бул абал. Азыраак эле убактан кийинки демографиялык абал, козуган кыргыздын күтүлгөн жаңы тополоңдорун ойлогон жан барбы азыр!?...

Океан ар жагынан олигархтар өгүнү АКШда иштеп жатышкан азыркы кыргыздын билимдүү, жаш адистеринин атынан Кыргызстанга жасалма кат жолдоп жатышпайбы: “коркпой эле ХИПКке киргиле”, – деп үндөп. Шарттуу (!) кечилген карыз кайра Кыргызстандын өзүн инвестирилөөгө жумшалат, тоо-көн өнөр жайы, энергетика ошол инвестордун тыкыр көзөмөлүндө болот деп, анан күрдөөл өнүгөсүңөр кыязында.

Жана бир түпөйлүл – 1-Президент тушунда ишке ашпай калган, эми 2-Президент тушунда кайрадан кызуу колдоого алынган орус-кыргыз ортосундагы “кош граждандуулук” маселеси, эми эпадам мыйзамдаштырылып кетсе, анда коңшулаш калктын капчыктууларына койнубузга айдаңгыр жол чабылып кетпейби?

Мына ушул үчүн эле кыргыз Жери, Кени кайрадан токтоосуз, тез, толук казыналаштырылышы керек! ХИПК да кеткени жок. Кетпейт дагы! Ал кайра бир жаңы түрп түстө, аталышта, баягыдан да айла-амалдуу кайрылат. Сөзсүз. Анткени, бияктагы жайытын даярлап койгон, эбактан! ЭВФ менен кийинки сүйлөшүүлөр май айында жүргүзүлөөрүн да билебиз...

Ушунун баарынан соң, айласыз, “кыргыз мамлекети жакынкы 15-20 жылда жашоосун бүтөт!” деген батыш футурологдорунун айтканы да жөн эле мээни атайылап вирустаган бузуку нээт эмес, бу дүйнөлүк карышкырзаманда чыны менен эле ошого беттеген атайын стратегиялык максат болбосун деген да бир санаалуу ой эзип өтөт жүрөктү. Мына дал ошондуктан да азыркы Кыргыз Республикасы – алдыда **Кыргыз Эл Республикасына** айланышы зарурат. Ал эми Кыргыз Эл Республикасынын баш бийлигине чыныгы элчил–мамлекетчилдер (государственник) келиши милдет!

Алдыда эмне кылуу керек?

Айтылган “**Кыргыз Эл Республикасынын**” Конституциясы жазылышы керек. Жаңы Конституция кабыл алынышы керек. Ооба, жаңы, «**Кыргыз Эл Республикасынын**» Конституциясы! Ал эми буга чейинки “Кыргыз Республикасы” жана анын Конституциясы ага “**өткөөл мезгил**”, “**өткөөл Конституция**” саналышы керек.

Акырында айтарыбыз, КЭР Конституциясынын идеясы көктө асылган кыял эмес, романтика эмес – турмуштун чындыгы, гүлдөп бышып келаткан.

*Кыргыздын канталамайга түшкөн
жаралуу жеринен,
Кыргыздын сатылып бүтүп бараткан
аялуу Көлүнөн,
Кыргыздын туш-тушка тентип кеткен
тообалуу элинен,
Кыргыздын кыжып бүткөн көкүрөк черинен,
Кыргыздын өртү өөрчүп келаткан
зил-демиденен,
Кыргыздын бышып келаткан жаңы
саясатчы шеринен,
Кыргыздын жаш муун– жаңы селинен,
Кыргызды төбөдөн баккан кызыры –
Көгүнөн (!)*

дуулдап жетилип калган ыйык максат бул!

Бул Кан Жолду ким тандаса, ал – калат. Ким жерисе – тебилет! Бул жол – элин, мамлекетин тоноп, чексиз Байлык топтош үчүн мамлекеттик чексиз Бийликке умтулгандардын жолу эмес, элдин байлыгын элге кайрып келмекке белсенген мамлекетчил эрлердин (государственник) жолу! Акаев тушунда 15 жыл бою түзүлүп калган системди ооз жели эмес, чындап талкалайм дегендердин табышар жери так ушерде! Сынчы – ушул позиция!

Эмесе, алгы жолум – фронт-фронтко бөлүнүп согушкан: “баш кесемби?!”

Жок, алга жетелеген Баш Көсөм – чыныгы элдик жаңы Конституция.

Кыргыз мамлекетчилдери, бириккиле!
(«Кыргыз Туусу», 3-5/IV, 2007)

Жок, бириге алышпады! Анда да, кийин да. Бирикмек тургай баягыдан да бытырады, чачырады. Т.а. чачыратышты, мекенчил күчтөрдү. Башкача болушу да кыйын эле. Анткени, тээ 90-жылдардын башында, эгемендиктин ээн кыйырында, эски ком-

мунисттер айтмакчы, эрбеңдеген бир “караан”- “призрак” эми кара булуттай калдая өсүп чыга келди – кыргыз асманынын жарымын жаап! Наделдер, елисеевдер, гуревичтер, ширшовдор... - бая айтылган “березовщинанын” реалдуу шериктештери! Еврейхрист! Президентти так талуу таш жеринен мыш илип – Максим баласынан! Үй-бүлө таңасынан, тагасынан, агасынан, хаммасынан! Бая, ушул баян ичи жүрөгүбүз саруулап жазган: бир Кишини – Мамлекеттин башчысын чүлүктөө аркылуу бүтүндөй бир элдин, мамлекеттин тарыхындагы эзгертүп кетээр эң опуртал кооптуу жагдай реалдуу түзүлдү, жаңы кыргыз тарыхында! Мамлекеттик эң маанилүү стратегиялык тармактарды итбекер жеке менчиктештирип, рулун сырткы башкарууга алып! Тышкы неоколониал капитал менен ички компрадор буржуазиянын кызыкчылыктары куп табышып! Мындан да артыла, Президенттин саткын «балашумкар» баласын так-таажылоо аракетинен соң мамлекет тизгини мына-мына биротолу колдон суурулчудай болуп, эл тагдырынын эртеңи эң бир куялуу жолго баштанып калган эле...

Кыргызды кызыры жылоолду. Теңири сактады, бир. “Апрель” айдыңга чыгып!

Кыргыз баласы башканы унутса да, эл эртеңи ачык тобокелге түшкөн ошол карансаатын эч качан унутууга тийиш эмес эле. Бирок, кантесиң, Алыкул акын таамай айткандай: “адам деген унутчаак тура бечара!” Азезилдин ач азуусуна чымчык башы чыркырап сайылып барып Кыргыз Эл эртеңин сактап калышкан кырчын балдардын бейжазык төгүлгөн канынын да кызуусу эми жыл айланып-айланбай сууп бараткандай, аздап унуткарыла, атургай айрымдар тарабынан, эми кийинки «июнду» жамынып, көркоолорду тымызын актоо аракеттери да көрүлүп калганы, бу да жашырын эмес. Бул да бүгүнкү күндүн бир кейиштүү чындыгы...

Бирок кызырлуу элдин мисирлүү чындыгы - төгүлгөн кандын эсеси Элдик Мамлекетин куруу жигери эгерим токтобос! Эмесе, эмки баптын баяны да ушу тууралуу. Ага ачкыч ирээти, ошол калбалуу күндөрү кагазга түшүрүлгөн бир макаламды назарыңызга суна, Бакиев заманына арналган түйшүктүү бапты мен да түйшөлүп жыйынтыктаймын.

АРБАК КУБАНБАЙ ТИРИГ ӨНБӨЙТ

Биз буга дейре дайыма Кыргыз Эл азаттыгы, мамлекет эгемендиги бир да бир ок атылбай, кан төгүүсүз бейпил келди деп тарыхтын мындай ырайымына ыраазы болуп кеп салаар элек.

Көрсө андай да боло бербейт экен. Мына эми канды да көрдүк... Көргөндө да орус менен ай балталашпай, ойрот менен айза сүңгүлөшпөй өз кандашыбыздан көрдүк, өз каныбызды өзүбүз, кыргыз, төктүк! Кыргыз тарыхына “Эр Курманбек” деген ысымды ээрчип эми “көр Курманбек”, “баатыр Курманбек” дегенди күүгүмдөп “каапыр Курманбек” деген ат түбөлүк кирди. Балким, тээ байыркы Манас каан заманынан бери, биринчи жолу, ошондогу Абыке, Көбөш баштаган алты арам өз элин чапкандай болуп, андан жүз-миң эсе арсыз, арам жолой – Кандын сырттан каничээр жалдап келип өз элине кыргын салганы болду. Кыргызда да жалаң туу түбүндө туруп берээр, туу көтөрүп желбирешкен кыргыздын кырчын мыктыларын!

Боздогон бала, сыздаган эненин каргышы урсун, Бакиев сени!

Кандын өз элинин канын төгүшү эми кыргыздын ар бир уулун улуган убайым менен кошо терең ойго да сала турган болду.

Эмне үчүн мындай болду? Эмне үчүн мына экинчи ирээт Каны Калкы менен каршылашып, акыры кара башын алакчылап сыртка качышты. Эмне үчүн?..

Айыл уйпаланбай, Ак Ордо талкаланбай мамлекеттин бийлиги тынч алмашчу күн болобу? Келеби? Же кызылдай революциялардын кыркаарын улап, кыргыз, кырчылдашып жашай беребизби? Ар бир жолу Ак Ордо кулатып...

Терең байкасак, мунун баары **натыйжа**. Себеп – неде?..

Бакиев кулаары алдында мамлекеттеги баардык баш бийликти баласы экөө бооруна басып алганы белгилүү. Ушуга каршы бөгөт, айла катары “Ынтымак Курултайы” алдында: **«ТЕҢРИКУТ. КЭЛ – “Кыргыз Эл” мамлекети»** аталган китебимди шашылыш жазып, эсептелүү нускада чыгарып үлгүрдүм эле. Китептин лейтмотиви – Бакиевдин чексиз бийлигин Элдик Улуу Курултай аркылуу ооздуктоо; мамлекеттеги башкы Байлыкты жана башкы Бийликти **«Эл»** – дештирүү аркылуу “Кыргыз Республикасынан” эми **“Кыргыз Эл”** республикасына (Республика **«Кыргыз Эл»**) айлануу; ушунча жыл улуп табылбаган **улуттук идеологияны улуттук укукчул мамлекеттин уңгусуна уютуп алып өтүү эле.**

Биздин оюбузча **эң башкы себеп** ушул жакта жатат.

“Кыргыз Эл” мамлекетин түптөп гана революция үмүтүн актап, кырчын кыйылган кулундарыбыздын арбагын ыраазы кылаарбыз...

(«Майдан». 23.04.2010).

3-БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ЖОЛ

VIII БАП

БИЗГЕ КАНДАЙ КОНСТИТУЦИЯ КЕРЕК?

КУРУЛТАЙЫҢА АТТАН, КЫРГЫЗ!

- Мамлекет деген эмне?
- Мамлекет деген менин Жолу улуу Тең-Түгөйүм.
- Что такое государство?
- Государство, это моя абстрагированная половина, Путь которой превыше моего.

Автор

АЛГЫ СӨЗ ОРДУНА

Баары кайталанат экен. . .

Ушул саптар тээ эгемендик алгандын эң биринчи жылдарында эле жазылган эле. Ушул саптарды эпиграф кылып, ушул сизге сунушталып жаткан курултайлуу китепке жолдомо жазып коеюн деп атып андан ары барактай кетсем, төмөнкү саптарга кайра урундум:

“Калың эл тагдыр чечилээр утулушта калбас бекен? Ошондо, күчөтүп айтканда, кечээ өз жеринде жүрүп орус кемпирдин тооканадай үжүрөсүнө зар болуп, акыры айласыз “жер баскан басмачы кыргыздын” эми шаардагы үйлөрдү баскан, дүкөндөрдү чачкан, ишканаларды жардырган экинчи жаңы кыймылы жүрүп кетпейт деп ким кепилдик берет. Ошондо стабилдүүлүктүн ойрону бир чыкпас бекен? Жаш бай-манап (тегинде арам бизнес жаткан) жана ага шериктеш жаңы колонизатор үчүн адам укугунун коргону БУУнун артындагы күчтөр аскер чаптырып Африкада-

гы мисалдар бизде кайталанып кетпес бекен?! Ооба, эгер түпкү басым калк өз жеринде өзү кайрадан жакырдын жакырына айланып калаар болсо, анда ал эртедир-кечтир дагы козголот жана андай кадамы толук акталган да, жазылбаган мыйзамий да түр күтөт. Себеби келип чыккан ал жакырлык түпкү калктын “жалкоолугунун” же бир “өксүк комплексинин” жемиши эмес, элинин тарыхый тагдырын, социалдык турпатын, руханий философиялык байтүбүн, миңдеген жылдарда калыптанган чыныгы ыңгай-менталитетин эсепке албай, билбей жүргүзүлгөн улуттук келте саясаттын, тайкы реформанын жемиши болмок”.

**(“Теңирчилик” – Асаба г.
6. 04. 1993-ж.)**

Бул азаттыгынын алгачкы жылдарында эгемендиктин эйфориясында ээленип, а бирок басар багытын да аныктай албай кооптуу түйшөлүп турган элибиздин бир абалы эле.

Ошондо, мамлекет манасчыл философиясын, идеологиясын, стратегиясын дүң болсо да чактап алып, ага анан элдин эйфориялуу эркин мүлдө жууруп, “Эл -Мамлекет!” деген бир багыттуу кудуреттүү зор күчтү төрөлтүп-торолтуп, аны Уйуган зыл Мамлекетке (“Мамлекет-Йога”) айлантып кетүүнүн улуу мүмкүнчүлүгү турган улуу бир жоптуу кезең эле. А бирок...

“Жок, мамлекет башчылары мындай күчтүү бийликтин зарылдыгын моюндабаса, демократияны анархияга айлантса, анан мамлекетти кризистен алып чыгуунун жалгыз айласы катары алакандай жерин (!) менчикке берүүнү көзүр кармап өзүнүн алсыздыгын жашырса, “адам укугу” дегендин алдооч баштыктай саясатка айланган жагы барын элебей мамлекетти кагазда эмес, элди уюштуруп карандай мээнет менен кураар өткөөл опуртал кезеңде экенин унутса, Адамды Элден, Мамлекеттен да бийик, ыйык деп койторгой заманды жарлап турса, а алдында аңырайган аң турса, анда муну айткандын да, ага айныбай ишенгендин да Андерсендин королунан айырмабыз азыраак эле.

Байыркы баба да мен кыргыз дегендин баарына өмүр арытаар бир гана өрнөк Сөз айткан. “АДАМ БАШЫ КӨПҮРӨ БОЛСО АТТАБАГЫН, КАН БАШЫ КӨПҮРӨ БОЛСО ... КАЛКЫ АТТАСЫН!” Же ар бир адамдын Теңир алдындагы Бар укугу бирдей (ал эч бир декларацияга сыйбайт), ошол укуктун каректей сакталышы үчүн кам көргөн мамлекет ар бир адам үчүн жеке алганда ыйык, бийик, анткени ар биринин алдында топон күргүштөп, тозок күйүп турган тушта мамлекет гана ага боорун төшөп далысын көпүрө сунуп берет. “Адам жана Мамлекет” биримдигин диалектикалык байланышта мындан артык эч ким эч качан айта албайт. Укук деген улуу сөздүн уңгу чындыгы ушул. БУУнун дубалына алтын тамга уютуп жазып коёр сөз ушул! Жок, бул биз айткан, Адам, Эл, Мамлекеттин асыл гармониясын моюндашпаса, ошол Адамдын өзүнө Өткөөл-Дайрада көпүрө сунулуп аткан мамлекеттик активдүү саясат диктатура саналып, Адам укугунун бузулуп жатканы каралып, ички ишибизге кийлигишүүгө шылтоо болуп берээр болсо, анда демократия деген байыркы асыл дарактын түбүнө алда эбак ит чычып кеткени ошол. “Адам укугу” дегендин чыныгы маңызына доо кетип саясий оюнга айланып калганы ошол. Анда биз да күзгү алдында: “дүйнөдө адам укугу, демократия тенденциясы өктөм жеңип баратат” деп делбелене бербей, анын артында түгөнбөс болуп түтөп көбөйүп алган дүйнөлүк төбөлдөрдүн айла амалы жатканын да, өз тааным, тартибин таңуулап, таасир чөйрөсүн кеңитүүнүн ушунчалык ничке, кош миз митаам саясатынын укмуштай ийкем куралына айланып алганын да, аз улут тагдырын чакмак алып тарыта бараар опуртал тенденци-

яга өткөнүн да, андан аз улут бир муштум-мамлекетке биригип гана коргоно алаарын да, көзүбүздү чоң ачып таанышыбыз керек. “Король жылаңач!”

(“Теңирчилик” – Асаба г.
6. 04. 1993-ж.)

А бул Андерсен тамсилдеген “жылаңач королубуз” андагы жайдарман биринчи президентибиз Аскар Акаевич эле, жана алпейим президентибиз “а” дегиче “баа!” деп жиреп коштоп турган бакырчаак темин демократтар-биз элек!

“Ал тургай улам барып маселе “Улуттук кайра жаралуу” эмес, кара жанды алакчылоо же орусча айтканда “физическое выживание нации” деген ырайымсыз, катаал суроого да барып такалышы ажеп эмес. Мына дал ошондуктан да калкты сактап калаар күч эмитен анын чыныгы теңинен изделиши керек.

Кан-Кара же Бийлик-Эл бир нуктуу багытталышы үчүн Эл Бийликке тагдырын ишениши керек. Ал эми Башкы Бийлик - Манасөкүм, Бакайкеңеш, Кошойкалыска айланышы керек. Ошенткөн биримдик бийлик гана ишенич актайт, калкка көпүрө сунулуп өткөөл стихиясынан эсөн өткөрөт. Эл бузаар Абыке менен Көбөшүн толорсуктан шыпка илет. Ушул тарыхый вазийфатын аткарыш үчүн да мамлекеттик бийлик учурда чечкиндүү, аракетчил, күчтүү болмогу шарт. Жок, болбосо, демократиянын, жаш мамлекеттин каска абалын пайдаланып эпчилдер эптей берсе, туташ паракорлук, кылмыш, бийликтегилердин коррупциясы, мамлекеттик структурадагылар менен мафиянын бой жалгашы мындан да опуртал чегине жетсе, анда аны эч нерсе токтото албасы анык. Подтянутый генералдарыбыз да... Орусча муну “принцип саморазрушения” деп коет, же төө кыядан өткүчө океан ар жагынан маданияттуу коштоп коюшат, калганы стихиянын иши... анан, көк каскачандардын иши... “Эсиң барда этегиң жап, кудагы” деп айтаар жан барбы! Эскиче айтканда, мамлекет тегинде Кан-Каранын идеалдуу биримдик принциби жаткан биздин Азиялык Элдин менталитетинин өзү да мындай да күчтүү, адил мамлекеттик бийликти зарылдап тураарын, эмкиче айтканда, унитардуу мамлекеттин табияты деле муну эч бир өгөйлөбөсүн “диктатор” жарлыгынан эч корпой-үркпөй, жалтанбай тике айтаар, иштээр башчы барбы? Барбы кыргыз”?!

(“Теңирчилик” – Асаба г.
6. 04. 1993-ж.)

А бул анда “железный” атка коно да элек (эмики “железный” түшүбүздө жок!), кындырдай белин буунган, мундирдей “подтянутый” генералыбыз - андагы “вице” Феликс Кулов эле, жана мамлекеттик маң саясатта кайра эле каңгый баштаган, кайран синдбад кыргызым, сен экөөбүз элек...

“Бирок биз дале чыныгы режим-себеп Акаевде эмес, ал андан да арыда, тереңде чөккөнүн элебей койдук. Как жүрөк Конституциябызда уу казык кагылып жатканын кенебей койдук. Системанын философиясын тааныбай койдук. Натыйжада мына бешинчи ирет оңдолгону отурган Конституциябызда, тек, косметикалык түзөтүүлөрдү жасап, бийлик полномочиелерин бөлүштүрүү менен чектелдик. Ал эми система болсо, калды. Эми бул система, эртеңки күнү шайланаар Президентибиз кандай гана ак, так, асыл, пакиза жан болбосун аны да кезеги келгенде кирдетип тынат, тизеге чаап жыгат. Анткени системанын философиясы: “бийликке жетиш үчүн байлык топтоо, байлыкты сакташ үчүн бийликти алуу”. Кандай гана жолдор менен болбосун! Ал эми ичтеги байлыктын жетишээрлик топтолушуна (кимдин гана колунда болбосун!) үлгүртпөй, бирин бири менен тытыштырып, бирин экинчисине шилтеп, байлыкты кайрадан үлөштүрүп-талаштырып, бирок негизги байлыкты сыртка - тиякка, тымызын куркура тып агызып кетип турар спруткүч башка, ал биздин ичибизге “укукчул мамлекет, гражданыч коом” системин уютку таштап коюп, ууру жылмайып, глобализмди океандын ар жак бер жактарынан издетип коюп, өзү ичибизде ийри жылаан болуп ийирилип жатыры...”

**(«Кыргыз Руху» г.
8. 07. 2005-ж.)**

А бул: “Акаев кылбаганды эми мен кылып экинчи баатыр Курманбек катары тарыхка алкыштуу кирем” деп келип, кан төгүп каапыр Курманбек аталып каргыштуу кирген К. Бакиев али президент болуп шайлана электе айтылган сөз эле. Система муну да сыкты, башын тирүүлөй көргө тыкты.

Баары кайталанат экен...

Баш сөз жазмакчы болуп отурган мен да эми, мындан туура 18 жыл мурункумдан беркини түгөл кайталап отурам, эми чачылган мамлекетимдин чачпагын жыйнай албай өзүм да чачылып, ачынып... Ачыгып!

Жаңы кошумчалаар эчтекем деле жок экен. Болгону: бул китептеги материалдар ар мезгилдери жазылгандыктан андагы кай бир ойлор кээде бирин бири кайталап калса, окуучум эми ага түшүнүү менен мамиле этсе деген бир тилек.

Анткени, Конституция маселеси деле 18 жылдан бери “ошол” эле экен...

Р.С. Илгери-илгери, дагы 18 жыл мурда (!), Токмоктун мясокомбинатында бир предатель эркеч болуптур. Ал өзүнө айныбай ишенип көнгөн момун койлорду күргүштөтүп убойный цехке ээрчитип кирүүчү экен. Кирүүчү экен да өзү жылт этип кайра запасной эшиктен эсен-соо чыгып кетүүчү экен. Сырттагыларды кайра ээрчитип кирүүчү экен, кайра өзү эсен-соо чыгуучу экен. Кайра, кайра ... Акыры эркечтеринин предатель экенин билип калган эл эки жолу аларды тымтыракайын чыгарып кууп чыгышыптыр!

Эми ошондогу бала эркечтердин бири, басса, расса, куулугу салаңдап жер чийип чайкалган-чайпалган кулжадай зор Теке болуптур дешет. Кулпунуп алга суурулуп чыкты дешет. Ак эмгегине ыраазы мясокомбинаттын начандиктери венециядан жем ташып үпчүлөп багып жатышат дейт Текени, кайрадан мясокомбинат маселесин мыктылап колго алыш үчүн, убойный цехтин социалисттик милдеттенмесин ашыгы менен аткарыш үчүн!

Баары чын эле кайталанат экен...
Канчага!?!..

Курултайыңа аттан, кыргыз!

МАМЛЕКЕТ ЖАНА КУРУЛТАЙ

Ошентип Акаев заманынын акыры, Бакиев заманынын башынан бери дээрлик тынымсыз козголуп келе жаткан Элдик Курултай маселеси кайрадан кызыды. Буга өткөн жыл аягында кабыл алынган Жаңы Конституциянын (аныгында, эч кандай «жаңы» эмес, тек, ыйгарым укуктар гана ысырап ооштурулган (!) 1993-түн канчанчы бир жолу кайрадан жаңыртылган кезектеги редакциясы гана – Ч. Ө.), анын негизинде партиялык тизме менен шайланган (аныгында, саясий-идеялык платформа эмес, акчалык-кландык-жердешчилик деми жеңген!) Жогорку Кеңеш; талаштуу куралган өкмөт; мындан да ташпиши – Аткаруу Бийлигиндеги аавалым башкы жетекчиликтен тартып акыркы түптөгү кызмат орундарына чейин мүлдө, «жеңди» аталган, а бирок жалпы элдин 30 пайыз тегерегиндеги добушун гана алган партиялардын мүчөлөрүнө бөлчөктөп «жем» таркатылышы, дагы кызыгы, бир бүтүн республика аймагы-элинин ар бөлөк-салак-

тала эми ошол эле жеңишчил партиялардын жеке таасириндеги вотчиналарына айланышы, - келип чыккан мына ушул жаңы реалдуулук курултай маселесин баштагыдан да курч коюп чыкты. Бул абалдан кутулуунун жападан жалгыз айласы-аргасы эми – жалпы элдик Курултай, Курултай гана! – деген доош абажарып мамлекетти башына кийип турган чак! Бирок деле башынан келаткан өксүк – ошол курултайдын өзү кандай болушу керек деген маселеге келгенде, мунун да башы али так ачыкталбай туру.

Ооба, курултай керек, керек дешет айрымдары. Өлкө жетекчилери көзүн май басып, элден таптакыр эле алыстап кетпеши үчүн (сестеши үчүн!), алардын алдында дамамат отчеттуу туруш үчүн, керек. Керегедеги камчы сыңар! Бирок ал, тек, кеңеш берүү үчүн гана кезелет! Курултай иштеп чыккан сунуштамалар (элдин үнү!) бийлик өкүлдөрү тарабынан дамамат эске алынып (алынса!) турмак.

Суроо туулат; эгерде мындай болсо анда Курултайды нака элдик бийликтин туткасы катары эсептешке болобу?

- Жок, - дешет экинчилери буга терс кайрып, - Курултай деген, бул – Президенттен тартып бийлик бутактарынын ар бир башчысынан, мамлекеттик борбордук түзүмдөрдүн жетекчилеринен ар жыл сайын отчет гана алып турбастан аларга тийиштүү баасын берген да Конституциялык күчкө ээ эң жогорку орган болууга тийиш. Курултай делегаттарынын: «канаттандырарлык», же «... эмес» деген баасына ылайык өлкө жетекчилеринин тагдыры чечилет. Анын ичинде Мамлекет Башчысы – Президенттин да!

- Мындай болсо, дагы суроо туулат: анда мамлекеттеги экинчи шайлама бийлик Жогорку Кеңештин орду-ролу кандай болот? Президентти жалпы элдик түз, тике шайлоонун куну кантет? Бул, мамлекеттеги мыйзамдаштырылган төртүнчү (эң биринчи, башкы дейличи) бийликтин статусу, анын Президенттин өзүн суракка алган Төрагасынын даража-орду кандай, ж.б. ушу сыяктанган айтканга жакшы, а бирок акылга анча сыя бербеген жагдайлар: «маакул, а андан кийинчи?..» өңдүү мазалуу суроолордун сазына тыгат. Дегеле, күн санап көзгө илешпей зымырык аткан бу учкаяк замана шарындагы чамбирик-мамлекеттин абалын аңдашка жай калктан шыманып шайланып чыккан жайдарман делегаттардын өзүнүн чама-чаркы жетеби деген суроо келип чыгат.

Анткени, биринчиден; адатта мыктылардын мыктыларынын өзү мамлекеттик жетекчи кызматтарга тартылган болот. Экинчиден; бийлик бутактарынан, борбордук түзүмдөрдөн, мисалы дейличи, ошол эле Улуттук Банктан(!) компетенттүү отчет ала билиш үчүн, эмне, Элдик Курултайдын ичинде экинчи Академия түзүп чыгабызбы?! Мунун баары тең, курултай жана мамлекеттик калган бийлик бутактарынын ортосунда балким келип чыгуучу Кош Бийликтин зор тирешин айтпаганда...

Абай салсак, буга дейре мамлекеттик жетекчилер деле, негизинен, курултайды жеригенден эмес, анын Конституциядагы орду таасын табылбагандыктан, көрөсөн аныкталбагандыктан аны анча макулдай албай келишти. Кулаган Президент К. Бакиев өз тушунда элге жакын болууга ниеттенип элдик курултайдын Конституцияга киришине жол ачты, бирок курултай башкы маңызында сунуш берүүчү гана орган бойдон кала берди. Өткөн Убактылуу Өкмөт тушунда кабыл алынган Конституциянын жаңы редакциясында ал берене өзгөрүлбөй сакталды, тек, курултайды өткөрүү тартиби мыйзам менен аныкталары кошумчаланды. Негизитүбү сунуштама орган бойдон калып жатканы соң Бакиевдин «Ынтымак Курултайынан» эч жеринде ашып түшө албас маани каткан бул кошумчаны да авторлор: «иши кылса...» кыргызча кыстарып коюшканы билинет, тек, «апрель» революциясы алдындагыдай кырдаалдан сактаныш үчүн...

Ырас эле, улам эле удургуй бербей кабыл алынган Конституция менен деле жашап көрбөйүзбү, балким «парламенттик» аталган эмики систем үзүрлүү чыгаар. Чыдабайлыбы! Мындай да көз карашты тутунгандар бар.

Кыскасы, дале өз жолун издеп буйуккан калк, заман каарында кайыккан калк, алдыдан жакшылык издеп зарылып-сабылып, акыры Курултайга үмүтүн куп уйуткан калк... Кайран Эл!..

«Парламенттик» аталган ушул систем менен жашап көрбөйлүбү» дегенге мен деле макул элем. Бирок, сөз башындагы айтылган жаңы кыңыр-кыйшыңдарды эске албаганда да, келечекте кедергиси дагы артылып чыгаар, Конституциянын өзүндө чөккөн ири өксүктөр бары бир болбой мазаңы алат. Алардын эң эле мүнөздүүлөрүн төмөнкүчө дүң сыпаттоого болор эле.

1. Президент бийлигинин алсыздыгы. Жеке адам диктатынан кутулабыз, өлкө башчысы бийлик бутактарынын ортосундагы калысы болушу керек деп жатып аны чыны менен «короо китегеге» аргасыз кол койгон мамлекеттин башкы нотариусуна айлантып тындык.

2. Өкүлчүлүк бийлигинде. Бир адамдын диктатын коллективдүү диктат – ЖК алмаштырды. Мамлекеттеги өкмөт баштаган баардык башкы бийликти (коопсуздук түзүмдөрүнөн башка) көз карандылап, жеке бооруна басты. Ошол эле учурда ЖК өз ичинде түмөн түрлүү партиялык көз караштарга (таза социалисттик, социал-демократиялык, капиталисттик ж.б.) тунуп, өлкөдө саясы итарка абал түзүлдү. Мамлекеттик бирдиктүү стратегия, идеология жок абалда, бул деген, рулду ар кими талашып, ар жакка буруп, бир кыргызкемени чайкай беришет, чайпай беришет деген сөз.

3. Аткаруу Бийлигинде. Премьер Министр жылына бир жолу өзүнүн өкмөтүнө (!) ишеним көрсөтүү (көрсөтпөө) боюнча ЖК алдына маселе кое алат (86-б.). Эгерде ЖК андан баш тартса, бул, Президенттин же Өкмөттү, же ЖКны таркатышына алып келет. Премьер Министрдин керт башын ЖК диктатынан коргоо үчүн киргизилген мындай жобо, аныгында – нонсенс! Өкмөт Башчысын өзүнүн өкмөт мүчөлөрүнө каршы койгон бул кандай практика? Президент, Премьер биригип ЖКны кулатууга кутум ачкан бул эмне деген куулук? Бийлик бутактарындагы укук-милдеттердин бул неткен акылга сыйгыс «тең салмакташтырылышы?...». Биринин аялынын койнунда бири (аргасыз олдоксон салыштыруум үчүн окурманымдан кечирим сурайм) шыпылдап көз көрүнөө жойлоп жүргөн бул кандай саясы сойку абал? Мындай «жойлоо-мойноо» башка бутактардын баарында жыш.

Акыйкатта, чыныгы тең салмакталган бийлик бөлүнүшүндө:

а) ар бир бийлик бутагы өзүнүн ички мейкининде абсолюттуу;

б) сырткы мейкининде бир бирине таразалуу салыштырмал укуктук абалда турууга тийиш.

Мына ушунда гана көптөгөн өлкө конституцияларында (анын ичинде биздин мурдагы) ачык, так жазылган: «мамлекеттик бийлик – мыйзамчы, аткаруу жана сот бутактарына бөлүнүшүп ырааттуу иш алпарышат жана макулдашып, биргелешип аракеттенишет» деген классикалык жобо келип чыгат. «Мурдагы» дешиме себеп: Текебаевдин тобу иштеп чыккан Конституцияда дал ушул эң негизги жобо – «**ырааттуу иш алып барышат**» жана «**биргелешип аракеттенишет**» деген сүйлөм алынып салынган. Анда, тек: «мамлекеттик бийлик бөлүштүрүлөт» (3-б) деп гана жалпы бир шилтеп жазылган (эскертүү: биз дал ушул ар бийлик бутагы өз ички ааламында **ырааттуу** абсолюттуу, сырткы ааламында салыштырмал, бир бири менен канатташ-жамаатташ **биргелешип аракеттенишкен** «Кыргыз Эл» мамлекет түзүлүшүн сунуштайбыз).

4. Сот бийлигинде. Сот бийлигинде да жогоркудай абал түзүлүүгө тийиш, б.а. бул бутак да өзүнүн бийлик алкагында өзүнүн укугуна толук ээ болуп, система өзүн өзү тескеп, башкарышы керек. Мунун ордуна системага эч тиешесиз, анын боюна сокур ичегидей капталдан өрүп өскөн, бирок бийлеп алган (дайындоо-бошотуу сунушу) «судьяларды тандоо боюнча кеңеш» деп аталган жаңы монстр пайда болгон. Келечекте сот системин ичтен ириткен, коррупциянын анык гүлдөгөн очогу ушул болмок!

Биз сунуштаган мамлекеттик түзүлүштө сот системи эл тарабынан жеринде шайланат жана система ичтен өзүн өзү толук тескейт, башкарат, ал эми сырттан - жанаша бийлик бутактары аркылуу контролдонот.

5. Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу. Бул жагынан да биз мурда бир баскан кетменди дагы кайталап басып жатабыз. Б.а. жергиликтүү өзүн өзү башкаруу мамлекеттик башкаруунун вертикалынан чыкты. Ал, эми – мамлекеттик башкаруу органдарына кирбейт. Мамлекет алардын ишине тикелей кийлигише албайт. «Мамлекеттик органдар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мыйзамда каралган ыйгарым укуктарына кийлигишүүгө укуксуз.» (113-б.) деп мурдагыны кайталап жазылды жаңырган Конституцияда. «Жергилик» маселелерди ЖӨӨБ **өз кызыкчылыктарында чечет**» (110-б.) деп жаңыча кошумчаланды. Артылып: «**аткаруу органдары өз иштеринде жергилик кеңешке отчет берет**» (111-б.) деп биротоло үстөмөн чыгарылды. Жергилик калктын демилгесин арттырып, өз алдынча укугун мол бериш керек деген жакшы нээттен жаралган мындай жобонун арты, чынында, куялуу. Айталы, бул «мыйзамда каралган ыйгарым укуктар» - жеке менчик (анын ичинде жерге, жана стратегиялык байлыктарга!) ургаал чыккан, жеке АДАМ укугу («дүйнөлүк жеке капитал ээсинин» деп кеңирээк түшүнсөңүз туура) жар салынган, аймактык-регионалдык эгоизми кычаган, баарынан эң опуртал-

дуусу – топтошуп жашаган азулутчулдардын сепаратизми салтанат курган биздей жарды-жармач бирок өлө укукчул өлкөдө кандай гана кайра жангыс (бесповоротно!) «**өз кызыкчылыктуу**» түр күтүп чыгаарын баамдаш үчүн анча чоң баштын деле кереги жок! Мыйзам буйлаланган төө!

«Мурдагы кетмен» дегеним, 1993-ж. Конституцияга левитиндердин почерки менен кирип алган дал ушул: «*КРде мамбийлик жана жергилик өзүн өзү башкаруу бир биринен ажыратылат*» деген бир-ак статьянын негизинде кийин кыргыз турмушунда кандай гана ажайып тамаша оюндар жүргөнүн, Акаев муну соңунда кантип эптеп оңдогонун учурунда абыдан кеңири айтканбыз.

* * *

Эми Курултай маселесине кайра кайрылалы. Менин оюмча, элдик курултайды мамлекеттүүлүк философиясынан түк да бөлүп ажыратып карашка болбойт. Биздеги баардык адашуулардын башат-теги ушул жакта жатат. Биз «**Коом**» жана «**Мамлекет**» дегенде жалаң гана батыш мамлекеттүүлүк философия угуна чыгып ойлонобуз. Мектептеги коом таануу сабагынан баштап ЖОЖ, Академиялардын баарында текши окутулган, укук, саясат таанучуларыбыздын баарынын башында жашап, коомго тегиз жайылтылган идеянын өзөгүн мүлдө дал ушул баатыштааным түзөт. Бул эмне дегендик?

Батышта, байыркы грек, рим заманында «мамлекет» деген ага дейре тик вертикалын түк үзбөй өнүгүп өсүп отурган уруучул коомду жырып-кыйратып, ал мамиленин ордуна эми жаңыдан бөрткөн жеке менчикчил, тапчыл мамилелердин натыйжасы катары чыккан. Б.а. «Мамлекет» - Коом денесинен ажырап бөлүнүп кыйыр-горизонталын карай өнүгүп кеткен, кайра аны төбөлөп-тебелеп турган басмырлоочу машинага айланып чыккан.

Бул, бир марксизмдин гана жобосу эмес, ага чейинки Руссо, Локк, Гоббс сыяктуу мамлекет маселеси менен машкылданган атактуу ойчулдардын да позициясы. Ошондуктан байтүбүндө байыркы рим укугу чөккөн батыш коомтануу, философия илиминде дайыма **Коом** жана **Мамлекет (Государство и Общество)** делип, ар башка маңыз батырылат, ар бөлөк түшүнүктөлүп жазылат.

Ал эми кыргыз (көчмөн!) коомунда дал ушунун тетирисинче **уруучул коом** тик вертикалында соңку өнүгүүнүн бар өркөнүн ырааттуу басып, т.а: оболу бир канча уруулардын башын кошкон **канаттарга** өсүп, (Оң – Сол – Ичкилик);

Ал канаттар да кезегинде биригип бир Денеге – **Элге** айланышып;

«Эл» деген бир эле учурда «**Мамлекет**» дегенди билдирип чыккан.

«Будуң жыйдым – Эл эттим» деп эски таш эстеликтерге чегилген жазуунун сыры ушул жакта жатат. Биз, дамамат батыш каамытын башыбызга иле бербей, кайыш-ширгесин кие бербей, өз

жүрөгүбүздө жаңырган, жүлүнүбүздө кагылган **кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн философиясын** дал ушул мерчемден издешибиз, табышыбыз, танышыбыз керек! Таанысак, көрсө, кыргыз философиясында-турмушунда «коом» жана «мамлекет» деген маани-маңыз эгерим бири биринен бөлөк-салак бөлүнбөстөн, бириккен тейи чулу турат экен! Б.а. коомуң да – мамлекет, мамлекетиң да – коом, же **Коом – Мамлекет (Государство - Общество)** деген ыйык биримдик-бүтүндүк бул. Бул – философия. Менталитет. Улуттук идеал, идеология. Уйушуп жашоонун бирден бир формасы! Улуттук идеология демекчи, бул, бүгүнкү күндө, биринчи ирээтте, дал ушул **мамлекеттик түзүлүштүн өзүнө, башкаруунун өзөгүнө** чөгөрүлүп өтүш керек. Мамлекет качан гана өзүнүн чыныгы улуттук табиятына ээ чыкканда гана, соңунан, анын тереңде думугуп-тумчугуп жаткан канча бир касиеттери өзүнөн-өзү дүрр коштоп, өнүп-өсүп чайлап чыкмак!

Орустар айтмакчы, бизди алиге адаштырып мээ каңгыткан, иттин өлүгү ирип сасыган жер-так ушул!

Же «мамлекет» десе эле биз жалаң Акаев, Бакиевди, жана мамлекеттик структурада иштеген бүткүл чиновниктерди гана түшүнүп, ал эми калган караламан калкты аа каршы коюп, «жарандык-парандык» аталган миң кыл бытыраан коом-коомчолорго бөлүнүп алып, **өз Кыргыз Мамлекетибизге өз Кыргыз Элибизди көзүрдөй тик каршы коюп**, тоорушуп-марашып, турган тушубуз ушул. Алиги, «Элдик Курултай» дегенде да бирээрибиз жаалдуу: «Элден гана шайланып келебиз (төртүнчү бийлик!) Элдин атынан жазанды беребиз» деп мамкызматчыны коколоп-жакалап; экинчилерибиз элпек: «майлиң-майлиң, а бирок курултайын да, тек, рекемендательный гана да...» деп купшундап «акалап», кутулуп кетип жатканыбыз да ушул.

Мындай кыргызды кыргыз алсыраткан (коомун мамлекетине каршы коюп!) абалдан чыгыш үчүн кыргыз мамлекеттүүлүк философиясын жаңыча аңдап, Курултайды ушул удулдан маңыздоо зарыл.

Б.а. Элдик Курултай Мамбийлик бутактарына кайчы коюлбай, өзүнчө сокуруичеги бутактанбай, **Мамлекеттин өзөгүнүн өзүнөн табигый өсүп чыгышы шарт!** Биз «Кыргыз Эл» мамлекетинин түзүлүшүндө элдик бийликтин дал мына ушул схемасын сунуштадык, б.а. элдик бийлик:

Жергиликтүү өзүн-өзү башкарууда - **ынтымак, жамаат;**

айылда - **чоң топ;**

аймакта - **чоң жыйын;**

республикада - **чоң кошуун;**

Ал эми жалпы мамлекеттик деңгээлде 2,5 жылда бир өткөрүлүүчү - **Улуу Курултай** аркылуу камсыздалат.

Топ, Жыйын, Кошуун, Курултай, мында – бирдиктүү чынжыр-система катары иштейт. Бул сис-

темде бүткүл коомдук-мамлекеттик кубат (энергия) бир нуктуу багытталат. Жарандык Коом мамлекетке кайчы коюлбай удулдаш-жолулаш кетет. «Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу» деп биртуташ мамлекеттик башкарууну белинен карс сындырмакчы жүүт ыкманын жүлүнү үзүлөт. Ар бир тепкичинде (айыл, аймак, республика) өз-өз укуктары жана милдеттери так белгиленген жогорку жана төмөнкү бийликтердин ырааттуу баш ийүүсүндөгү чыныгы Элдик-Мамлекеттик бирдиктүү үзүлгүс башкаруу гана калат. Сепаратизм түбүнөн курутулат. Ичке иритки салынган, молдодой момун адалсынган кызыл кекиртек «адам укукчулдардын» армиясы маскасыз калат, маскара жоюлат. «Омбудсманчылык» аталган жасалма мите институт тэгинен кыйрап, Турсун Акун ишсиз калат!

Бул, бир караганда көзгө анча илинбеген, бирок **батыш-чыгыш мамлекеттүүлүк философияларынын синтезинен** келип чыккан чыныгы укукчул демократиялуу, эң жөнөкөй бирок идеалдуу – руханий-светтик **ТЕҢЧИЛ** түзүлүш.

Элдик-Мамлекеттик бийликтин эң төмөндөн өйдөгө ирээттүү-ырааттуу өскөн жана **макулдашып, биргелешип аракеттенишкен** ушундай табигый биримдиги гана Кыргызстанды ал чырмалган **системдүү кризистен**, анын ичинде **бийлик кризисинен** алып чыгат. Сырттан ар бир жолу улам жасалма түзүлүп таңууланган «бихевиоралдык жаңы реалийлерге», улам жаңы бир ыкмага салып өз жетегинде жеңил желдирип жүрүүнү көздөгөн универсал жүүт ыкмаларга улутту бир уйуган муштумдай каршы коет. **Йога-Мамлекетке** айлантат! Кебелгис өз огунда!

Дагы, эң башкысы – Ыйык Ак Ордосуна тынымсыз чабуул салып, аны кулатууну эми оюнчукка айлантып бара жаткан куялуу дарттын жолун буйт, чечкин чекит коёт! Бийликке нааразысыңбы – Ак Ордону жайына кой, маселени ар бириң өз **айыл тобуңда** чеч, артылып **аймак жыйыныңда** бүтүр, **республикалык кошууңда** какша, мунун баары аз болсо **Улуу Курултайыңда** улуу кеп козго, чечекейиң чеч-ошерден чеч! Кааласаң Президентиңе импичмент жарыяла, бирок асты Ак Ордону жайына кой! Ак Ордо – Мамлекеттиңдин ыйык символу! **Ак Ордого кол салган – Мамлекетке кол салган!** Акаев, Бакиев эмес, ал олтурган Алтын Так ыйык! Ал сенин(!) эгемен мамлекеттин Эркин Кулуну экениңдин символу!

Акыйкатта, мамлекеттик түзүлүш жана аны башкаруу – зор илим, зыл философия, улуу искусство. Көчө демократия деңгээлинен көтөрүлө бербеген митингдерде, кургак чечен курултай жарыштарында чечилбейт ал. Демек, азыр курултай идеясын көтөргөн топтор, лидерлер, оболу өзүлөрү курултайдын кандай болушу керектиги тууралуу ойду бышырып, бир ооздуу болушу кажет. Анан гана барып калың журт менен кеңешип-таңашканга өткөн ийги.

Алдыда эмне кылуу керек?

1. Жогорку Кеңеш боюнча.

Биз сунуштаган концепцияда өкүлдүк бийликтин табигый биримдиги камсыздалды. Бул эмне дегендик?

Биринчи. Азыркы жана буга чейинки Конституцияларда Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо эки түрдүү - мажоритардык (округ-мандат) жана пропорционалдык (партиялык тизме) систем жолдо ишке ашырылып келди. Биз бул эки жолду тең бастык, жана экөөнүн тең талуу жерлерин өз турмушубузда таамай тааныдык.

Экинчи. Мамлекеттик бийликке ишенбөөчүлүк (ал эми кеңеш бийлиги ушунун бир бутагы) дагы бир жалпы элдик бийлик органын – курултайды уюштуруу идеясына алып келди. Бирок кеңеш бийлиги сыяктуу эле курултай да өз табияты боюнча элдик өкүлдүү бийлик. Буга дейре сунушталып жаткан долбоорлордо өкүл бийлик – жогорку жана жергиликтүү кеңештер менен экинчи өкүл бийлик – курултай экөөнүн ортосунда белгилүү бир дубляж, белгилүү бир карама-каршылыктар да сакталууда. Мисалы, Элдик Курултайдын укугу Кеңештиктен өйдө коюлат. Бардык деңгээлдерде ал андан отчет алып ишине баа берет (ал эми табияты бип-бирдей **шайлоо-добуштун** эмне үчүн бири “өйдө” да, экинчиси “төмөн” турушу керек, эмне үчүн бирин экинчиси жоюп кетиши керек деген өңдүү укуктук казус келип чыгаары эске алынбайт. Б.а. элдик өкүл бийликте **императивдүүлүк** жок. Ошол эле учурда Элдик Курултай мыйзамдуу референдум өткөрүү боюнча кайра эле өзү отчет алып жаткан мыйзам бийлик бутагы Жогорку Кеңешке кайрылат. А эгерде Жогорку Кеңеш аны кабылдабай койсочу? Арийне, анда ал, “бийликтин ээси – элге” кайрылмакчы. Анда референдумду ким чакырат, кандайча уюштурат. Жогорку Кеңеш өзү мыйзамдап бекиткен БШКбы(?..), же мыйзамдуу бийлик органдарын улам бирден жоюп отуруп (отчет!) акыры өзү менен өзү бетме-бет калган абстракт бийликтүү элби? Укканга жакшы “жалпы элдик бийлик” артында ушундай “жалпы элдик анархиянын” ууру коркунучу аңырайт...

Биз, биринчиден, Жогорку Кеңешти түзүүдөгү өйдөкүдөй өксүк жолдордон кайтуу үчүн, экинчиден, өкүлдүк бийликтин табигый бир биримдик жолуна чыгуу үчүн - Өкүлдүк бийликке (жергиликтүү кеңештерге жана жалпы элдик курултайга) – шайлоону бир учурда, бирдей шарт тартипте өткөрүүнү сунуштайбыз.

а. Жергиликтүү кеңеш депутаттары өз ичинен шайлап алган Төрагалар жана орунбасарлардын эсебинен Аймак Кеңешин түзүшөт.

б. Жалпы элдик курултайга шайланган делегаттар өз ичинен Жогорку Кеңешти шайлоо жолу менен түзүшөт. Депутаттыкка талапкерлер, оболу алардын кесиптик, жыныстык, илимий интеллектуалдык деңгээлдерине карап Курултай жетекчилиги тарабынан жумшак рейтингде аныкта-

лат жана делегаттардын шайлоосуна альтернативалуу сунушталат. Жеңени ЖК депутаты болот. Депутат саны – 40тын тегерегинде (бул сан республикадагы аймак санына байланышат). Депутаттар өз ичинен Төрага жана орунбасарларын шайлайт. Жогорку Кеңеш жалаң мыйзам чыгаруу багытында иштейт жана курултай алдында отчеттуу. Курултай - депутатты чакырып алуу укугуна ээ.

Ушул жолдо гана элдик өкүлдүү бийликтеги дубляж да, карама-каршылык да, укуктук казуистика да жок болот жана императив маңызына ээ болот.

Демек, келечекте, **партиялык жол менен түзүлгөн жеке амбициялуу парламентаризмден чыныгы элдик парламентаризмге баруу керек** – азыркы Жогорку Кеңешти таркатып, Элдик Курултайды шайлоо аркылуу.

2. Президент боюнча. Биздин Концепцияда Улуу Курултай – Элдик Бийликтин эң жогорку органы. Ал Президентти үстүдөн карайт. Кош Билги жана Аталык Кеңеш Президент бийлигин алдыдан тирейт. Демек, мурдагыдай президенттин жеке бийлигине эгерим жол берилбейт. Ошол эле учурда ал мамлекеттеги эң башкы күчтүү фигура бойдон калат. Президент өз бийлигин:

а. Мамлекеттик Кеңешке жетекчилик кылуу;

б. Өз өкүлдөрүн бийлик бутактарынын Кошуун, Жыйындарына, зарыл болсо Топторго чейин катыштырып, мамлекеттик өнүгүүнүн стратегиялык курсун сактоо, бийлик бутактарынын мамлекетти башкаруудагы балансын камсыздоо;

в. Мамлекеттик ири маселелерди Улуу Курултайга (зарыл болсо чукул чакырып!) алып чыгуу аркылуу жүргүзөт.

Демек, Улуу Курултай менен уңгулашкан президенттик бийликтин маани-маңызы, эми, жаңы. Ушундан улам, алдыдагы президенттик шайлоого карай, **эгерде эле жаркын ЖАҢЫ ЫСЫМ жарып чыгып** чыныгы Элдик Бийликти орнотууну жарыяласа, анда Кыргыз Эли Конституция маселесине кайра кайрылуудан качпашыбыз керек деп ойлойм.

Бул үчүн эң татаал жана жооптуу кезеңде өлкө башына келген Президентибиз Р.И. Отунбаеванын тегерегине тыкыз баш кошуп, президенттик бийликтин ырааттуу уламал өткөрүлүп берилиши үчүн өлкө жарандары милдеттүү-жоопкер турушубуз керек. Ошондой эле Конституцияда, **де-юре**, партиялык жеке диктатын орноткон, бирок реалдуу турмушта, **де-факто**, ага эч ээ боло албай калган (жалпы элдик 33% добуш!) Жогорку Кеңештен - жалпы элдик референдумда колдоо алган Президенттин укугу азыр жогору! Демек, алдыңкы курч саясы турмушта, эгерде ЖК мен-менсип: «Өлкө ээси - менмин!» деп кандайдыр деструктивдуу абалга баштаса, анда **«Мамлекет башчысы. Элдин жана Мамлекеттик бийликтин биримдигинин символу»** (60-б) болгон Президент Элдин атынан өтө катаал чараларга барышы - милдет!

Мамлекеттик түзүлүш-башкарууну жаңыртуу - алдыда, жаңы Президентке байланышат.

3. Курултай боюнча.

Кантсе да бир жакшылык жышаандын учу кылтыйды. Ал – эрте жайда Суусамырда өткөрүү болжонгон жалпы элдик курултай. Эгерде бул курултай баятан биз кайра-кайра какшаган:

мамлекеттен отчет алабыз деп демиткен ачык текебер **ашынган коомчул**;

албетте, эл менен кеңешип-таңашабыз, бирок... бирок, акыры маселе чечер – биз! деген сыйда текебер **кашайган мамлекетчил** позициядан кайтып, чындыкты ортодон – Кыргыз **Коом-Мамлекеттүүлүк** философиясынын биримдигинен издеп, улуттук идеологиянын уңгусун тутуп (Уңгу – Мамлекеттик түзүлүш!), мамлекеттик өнүгүүнүн стратегиясын чалып, алдыдагы президенттик шайлоого даярдыкты улуттук улуу ынтымактын жүрүшүнө айлантып кете алса, анда ал утат. Болбосо?..

Бул үчүн, Курултайга чейин биз, дагы бир эң талылуу маселенин башын ача барышыбыз керек. «Баш сынса – бөрк ичинде, кол сынса – жең ичинде». Эрдибизди бек кырча тиштеп туруп апрель, июнь окуяларына байланыштуу бир ооздуу, бир сөздүү болушубуз керек. Бизге эми, көзү ачык кеткен кайран гана шейиттерибизди эч ким, эч качан кайра кайырып бербейт! Сырты көз жашы кылган (ичинде өз максаттары бар!) дүйнөдөгү баардык афро-америго-иудео-евро комиссиялар мүлдө! БУУ Адам Укугу, Абдрасулова баштаган ички-тышкы дүйнөлүк укукчулдар жыйылып бүт! Мархабат! Ылымыңырга ыраакмат, баарыңа миң ыраазылык. Бирок эми бизди жайыбызга койгула, өз ички маселебизди өзүбүз кыргыз эли гана чечебиз дешибиз керек. Улуттук улуу мунасага келишибиз керек

– келечек атынан! Аргасыз жана сыймыктуу! Антпесек, төртөбүз төп боло албай алтообуз ала боло берсек эми алдыбыздагы акыркыны алдырып тынабыз! Анткенге бүт баары азыр кызыкдар! А көрө азыр мекен шейиттерин жоктогон үй бүлөөлөрдүн өзүнө болушунча жардам кылалы. Унитарлуу мамлекетте **«Улут - Эл»** деген эмне экендигинин философиясын ачып сепаратизмдин тишин чагалы! Канчалык каныбыз күйүп турса да саясы жыйынтыктарды эми алдыга жылдыралы. Элге оңтойлуу күнгө. Бирок бул, күнөөкөр жазасыз турушу керек дегенди билдирбейт. Эч! Эң башкы канкор-күнөөкөрлөр, чыланган канга себепкерлер – ата-бала Курманбек жана Максим Бакиев! Жаныш Бакиев жана үй-бүлөөгө өтө чукул жагымпаз жугундукорлор! «Кысасы кыяматка кетпейт!» деген. Жогоркулар, ай караңгы түндүн кайсы сааты, мүнөтүндө болсун, тигил эмес ушул дүйнөдө, калктын каарлуу сотунда турулуу! Ал эми калгандарыбыз, «бакиевчи» атангандарыбыз, ошол элсиз, жерсиз, арсыз, жүүтчүл көр саясаттын натыйжасыбыз! Курмандыгыбыз!

Бирин бири өңүнөн тааныган беш миллион элдин 499 миңи «акаевчи», «бакиевчи» болуп бүткөн кыргыз, эми ушуну моюндашыбыз керек. Коомдо жашап жатып андан чет калуу мүмкүн эмес. Баарыбыз системанын курмандыгыбыз. Системаны оңдойлу! Алдыга карайлы. Бакиев – бүттү! Реванш деген - жомок! «Июнду» курал кылам дегендин өзү куурайт! Тарых дөңгөлөгү артка айланбайт. Анттирем дегендин өзү былчыят!

Курултай ушуну да чечиши керек. Ошондо, максатына жетет.

«ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛ» КАЧАН БҮТӨТ?

*Ата мурас, Эне үйрөткөн тил менен
“Адилдик!” деп сайрап турат баш кесер!
Дайырбек Станов*

*Я бы хотел, чтобы никто в Государстве
не мог ставить себя выше закона, и чтобы
никто извне не мог навязать никакого
закона, который обязано было бы признать
Государство.*

Ж.Ж. Руссо

1. «КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН» ИЧИНДЕ ИЙИРИЛГЕН АЖЫДААР

Эгемендикке ээ болгон жыйырма жылдан бери Эл шорлогондон шорлоп, эл бийлегендер кедерине кеткенден кетип, арада эки Президентин маскара кылып кубалап чыгып, ошону менен эле оңуп кетпей коомдук идеалы жок дале ташжалак ташыркап, рухий деградацияланып, улам үчүнчү... жүзүнчү (!) революциялардын караанына зар жашап калган кайран кыргыздын азабы-казабынын эң түпкү себеби кайда жатат? Кайсы түпкүргө жашынган? Эки дүйнөңдү түт кылбай эки еркөчүндө элеп ойноткон Улуу Манасты жарат-

кан калк эми эмне үчүн эки сап улуттук идеал, идеология жарата албай тарых, тагдыр алдында мыш болуп турубуз. Эмне үчүн? Деги ал барбы бу улуттук идеология дегениң бу жарыкта, бул ааламда? Спикер А.Келдибеков, эми да канчанчы бир жолу жалындуу чакырык таштаган, башкалар буга дейре какшап айта келип, айта берип, жедеп тиш камап болгон факты – Курманжан датка энебиздин өз баласынын өлүмүнө тик караган өткүр шумкар көздөрүнө да бир жолу тикиип тиктеп лупа салып карап көрсөк табылар бекен ошол идеал, бизди зар кылган, кар кылган табышмак сырлуу желкайып улуттук асыл идеология? Кабылар бекен?!

Жок, кабылбайт да, табылбайт! Анткени ал-улуттук идеология, т.а. псевдокыргыз идеологиясы, мына жыйырма жылдан бери жашап жатат, жашап келатат кебелбей, дал биздин ичибизде, жүрөгүбүздө, толтобузда - колкобуздан! Конституцияга айланып алып! **«Кыргыз Республикасынын» Конституциясына айланып алып!** Бул жаңы, псевдокыргыз идеологиясы Ахматбек Келдибековичке кошуп туруп бизди, датка энебизге кошуп туруп Манасыбызды киргизбейт өзүнүн ичине! Киргизбейт!

Алты башын гана биз ар кай жактан көргөн, калган элүү төрт башы өз түпкүрүбүздө жашынган, ичибизге ийри жылаан... жок, ийрилген ажыдаар болуп салынган, жыйырма жылдан бери өзөгүбүздөн кактабай каныбызды соруп, өлтүрбөй жаныбызды сууруп келаткан глобализм уйуткусу, ана ушул - өзүбүздүн Конституция! Бир-бир кездери ичибизге билги Левитин аркылуу былгы (!) салынган! **1993-жылы!** Конституциябызды алиге ичтен сак кайтарып, Конституциябыз аркылуу өзүбүздү түгөл нак башкарып турган ошол - Ажыдаар! **Мамлекеттик түзүлүшкө, ага бап мамлекеттик башкарууга айланып алып!** Б.а. улуттук идеология дегениңдин өзү, бул дал ушул мамлекеттик түзүлүш аркылуу билги (былгы!) ишке киргизилген мамлекеттик башкаруу. Сен экөөбүздү, экөөбүз аркылуу бүтүндөй Кыргыз мамлекетибизди демократиялуу жинктирип, куялуу жолго куйуктуруп кеткен мына ушул эркеч-Конституция!

Бул тууралуу мурдатан кеңири жаздым, эми да ток этээр жерин кыска кайрыйын. Эмесе, ичибизде ийрилип, Конституциябызда катылып жаткан көмүскө Ажыдаардын көрүнбөс баштары мобулар.

Ажыдаардын биринчи башы

Демократиянын талабы: Укукчул мамлекеттерде бийлик бутактары бөлүштүрүлөт, алар биринин ишине экинчиси кийлигишпейт.

Ушул максатта укукчул Конституцияларда: *«Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик: ... мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүүнүн, алардын макулдашып иш аткарышынын жана биргелешип аракеттенишинин принциптерине негизденет»* (КР Конст. 7-ст. 1-б) деп кашкайта жазылат!

Эч жеринде кынтык жок. Тимеле үрдүн кызындай үлпүлдөйт, зымыраят! Мындан кине издегенди, башка эмес, демократиянын Кудайы өзү так төбөдөн ургудай! А бирок абай баксаң, бул, кандай гана митайым мээ магдыр манипуляция-аа!

Ооба, бийлик бутактары бүт бөлүштүрүлгөн, мүлдөм ажыратылган. Ал эми алиги айтылган: *«макулдашып иш аткарышмагы... биргелешип аракеттенишмегичи?»*

Жок! Бул, жок! Чак түштө лупа эмес, микроскоп менен издеп таппайсың, муну. **Анткени, бул принцип Конституцияга салынган эмес, атайылап!** Тек, мээ азгырык, көз жазгырык үчүн алдамчы жа-

зылып коюлган. А биринчи принциби - *«бийлик бутактары бир биринен бөлүнөткө»* келсек, ал бөлүнмөк тургай тумтак ажыратылган, аягына чейин! Тек, «тең салмак» деп кооз үпчүлөнүп биринин полномочиеси экинчисине чатыш ыргытылган: Аткаруу бийлигиники - Кеңешке; Кеңештики - Аткарууга! Ал эми формалдуу көз карандысыз саналган Сот бийлиги - арада тыткын: «менин катыным, жок, сенин катының», «мага көп кетип калды, жок, сага көп этип калды!..»

Чексиз талаш, чексиз тыткын. Анткени, эми укукчул демократиялуу мамлекеттерде, «тоталитаризмдин калдыгы» (?) болуп саналган Жер жана Кен баштаган стратегиялык тармактар мамлекеттин ач тырмагынан тартылып алынган болот, жеке менчикке салынган болот. Ал эми полномочие, т.а. Бийлик тизгини кимдин колунда көбүрөк болсо Байлыктын майталканы ошонун жолунда! Көз карандысыз сотубуз болсо жеңген бийликтин колунан желбиреп суу куйуп жүргөн дилдирек кол балага айланып тынат.

Жыйырма жылдык тарыхыбызга кылчайсак, Конституциябыздагы жалгыз-ак фундаменталдуу оңдоо - *«жерге жеке менчикти»* (1998) эске албаганда (*«басма сөз эркин»*-1998; *«орус тилине расмий макам»* 2003; *ЖКнын Кош Палатага ажырашы, кайра биригиши»*-1996, 2003-ж; булар чылк кызылдай гана саясий кызыкчылыкка байланышкан оңдоолор эле), калган оңдоолордун бардыгы бүт, жалгыз-ак Президент менен Жогорку Кеңеш ортосундагы гана ыйгарым укук талаштардын «ызбызы» менен өткөнүн көрөбүз.

Ошентип «бийлик бөлүштүрүлөт» дегендин чыныгы маани-маңызы, чындап эле, **мамлекеттик бир бүтүн бийликти тик-вертикалында башынан аягына чейин ыдыратып сөгүп, байланышсыз ажыратып, алсыратып**, ал эми «байланышты» аталган мерчемин болсо укук талашкан анык «мушка» айланыштырып салган эзелки «быдырат да, быркырат» («разделяй и властвуй») философиянын дал өзү, эң жаңы куу үлгүсү гана болуп чыгат - мамлекеттик түзүлүштүн так өзүнө салынган! Бизди 20 жылдан бери ичтен кактап соруп келаткан Ажыдаардын биринчи башы ушул!

Ажыдаардын экинчи башы

Демократиянын дагы бир талабы: бийлик жергиликтештирилиш керек (децентрализация!). Элге эң жакын болуш керек. Антмейин, тоталитаризмдин тиши эч чагылбайт!

Ушул максатта укукчул Конституцияларга мундай принцип киргизилет:

«Кыргыз Республикасында» мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу бири биринен ажыратылат» (1993, 7-ст).

Кайра кийин өлөсөлүү жамалат: *«мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун милдеттерин так бөлүштүрүүнүн принциптерине негизденет»* (1996, 7-ст).

Жергиликтүү бийлик деңгээли болсо оболустун деңгээлине чыгарылат. Ана, ошол деңгээлде анан: «район, шаар, облустардын жергиликтүү кеңештери... мамлекеттин жергиликтүү администрациясына көз каранды эмес» (95-ст. 2,3-б.) деп так, даана тасырайта жазылат.

Кийинчерээк гана (2003 -ж.) «обулус», «район» термини айтылбай, «тийиштүү деңгээлдеги» деп жымсалданып, оболус, район депутаттары шайланбай келатканына, а облудминистрация башчысы баштагыдай «аким» эмес «губернатор» деп («губернатор Президентке түз баш иет») мүлтүндөтүлгөнүнө карабастан Конституциялык эң башкы принцип ошол бойдон калып келди - «жергиликтүү өз алдынча» деген маани алдында мүлдөм оболустан ылдыйкы деңгээл жатты!

Акыркы Текебаев тобу иштеп чыккан Конституцияда гана «жергиликтүү өз алдынча башкаруу» деген термин кыйла ачыкталды. Бул системаны - жергиликтүү кеңеш, айыл өкмөтү, шаар мэриялары түзөрү так айтылды (111-б.). Ал эми район, оболусчу? Азырынча-туман... Бийликтер жалаң Кеңешке өтүп, парламенттик аталган системге көчкөн шартта, бул маселе эми алдыда кандай жөндөлөт, чечилет?... Бийлик алган «Кеңеш» деңгээлдер кай жерден башталат да, кай чектен бүтөт?... Туман, туман, туман...

Бирок Текебаевдин «жергиликтүү өзүн-өзү башкаруусу» алдыда кай чектерди чапчыбасын, кандай гана ойкуп-кайкыбасын, баары бир эч качан өзгөрүлбөй турган бир башкы нерсе калат, ал - биздин ичибизге салынган, ийри жылаан зыргытылган бая «жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу» дегендин эң түпкү философиясы, башкы принциби!

Ал - бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштү, башкарууну **эми белинен кыя чаап алсыратуу философиясы!** Мамлекеттин жогорку бийлик бөлүгүн төмөнкү бийлик бөлүгүнөн «маданияттуу» ажыратуу, борбордук бийликти жергиликтештирүүгө таянып алып. Ооба, «жергиликтештирүү» (децентрализация) деген түшүнүктө кайрадан эсти билги (былгы!) манипуляциялап!

Ооба, унитардуу мамлекетте «бийликти **жергиликтештирүү**», «**жергиликтүү башкаруу**» деген болот, бирок, асты «жергиликтүү **өзүн өзү** башкаруу эмес! Мисалы, облустук башкаруу, райондук башкаруу, акыры айылдык башкаруу. Болду, токтогон жери ушул. Ал ушун үчүн «унитардуу» аталат, - мамлекеттик түзүлүш жана башкаруу жогорку бийлик – төмөнкү бийлик арасында үзүлгүс бирдей «УНИ» түзүлөт, созулат, тек, укук – милдет деңгээлдери так ажыратылат; республикалык, оболустук, райондук, айылдык башкаруу, болду. Мамлекеттик бирдиктүү түзүлүш – башкаруу вертикалы милдеттүү сакталат. Ал эми «**өзүн – өзү башкаруу**» - деген бул, айылдан төмөнкү деңгээл, же «мамлекет» башталганга чейинки уюшуп, коомдошунун адепки, биринчи ар кыл формалары .

«Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу» - деген, акыйкатта, жергиликтүү административдик түзүмдөрү

белгилүү автономдуу укукка ээ болгон **федералдык** түзүлүштүү мамлекеттерде гана болот.

Биздин **унитардык** мамлекетибизде бирдиктүү мамлекеттик түзүлүш – башкарууну белинен карс сындырып, жогорку – төмөнкү бийлик арасын билги үзгөн «левитинбылгы» ыкма аркылуу Ажыдаардын экинчи башы ичибизге мына ушундайча салынган. **Бая, тик-вертикалында тилинип ажыратылган бүтүн бийлик эми кыйыр-горизанталында белинен кыя чабылып, мына ушундайча жана ажыратылган, алсыратылган. Бөлчөктөлүп!**

Ажыдаардын үчүнчү башы

Жогорудагы узуну – туурасынан сулпу-сулп тилинип кыя чабылган, бөөт-бөөт бөлчөктөлгөн бир бүтүн мамлекет денеси эми андан ары мындан да аеосуз майдаланып, тытылып бырчаланууга өтөт, мындайча!

«Адам Укугу» - деген бир адеми кооз чүмбөттүү, уккан кулакты жыргатып бой магдыраткан жанга жагым түшүнүк бар. Пенсиясы саал кечиккен чалкемпирден өйдө ошону ала жыгылып: менин адамдык укугумду бузуп атасыңар, силер! – деп таягын жерге тык уруп, айылын аттап түз эле республикага чейин темене кетмейи бар.

Чынында мунун «Адамга» эч тиешеси жок, жөпжөнөкөй эле «граждандык укук» менен жөндөлчү иш экенин элебеген пенсионерде не жазык, алар эмес дээрлик бүтүндөй коомубуз азыр ушул «адам» оорусу менен ооруган.

А мунун философиясы, бул:

Укукчул мамлекеттерде Адам Укугу баарынан бийик, анын ичинде – элден, мамлекеттен да! Аңтара салып аныгын окусаң, бул: «Кыргыз эли, Кыргыз мамлекетинен да бийик!» дегенге келет. Ушинтип, «Адам Укугунун Бүткүл Дүйнөлүк Декларациясын» билги жамынган сырткы жеке капиталдын, жеке Адамдын Укугу улуттук жаш, алсыз мамлекеттердин ичине ушундайча ууру жылжытылат, митаам киргизилет.

Мындай укукчул мамлекеттердин укукчул Конституциясында: «жарандын укугу менен милдеттеринен» тышкары «**Адамдын укугу жана эркиндиги**» деген бүтүндөй өзүнчө бөлүм пайда болот. Бул эч бир «**милдети**» жок, а бирок «**укугу**» менен «**эркиндиги**» толо Бүткүл Дүйнөлүк сырт Адамдын укугу «жаран» менен жармакташып, эсти жана билги манипуляциялап мамлекеттин ичине кыйтыр өрүп кирет. Ал Адамдын бардык укугун «эл аралык жеке укук» жете коргойт! Анткени дүйнөлүк эбегейсиз финансы уюмдары, булар – мамлекет эмес, б.а. мамлекеттер аралык укук мамилесинин (международное публичное право) субъектилери эмес, жеке тараптык юридикалык мамиленин субъектилери болуп саналышат жана алардын мамлекеттер менен болгон мамилеси эларалык жеке укуктун (международное частное право) нормалары жана принциптери менен жөндөлөт. «Адамдын укугу» мамлекеттен бийик-

телип калган куу философия, ана, ушунда митайым ишке киришет. Анткени Адам укукчул мамлекеттер өз ичинде, Конституциялык деңгээлде, алиги Адамдын араанына айкын ачык, тапатак момундай кепилдик беришет: *«КРде Адам Укугу менен Эркиндиги тынымсыз аракетте, дайыма иштейт. Бул укук республикадагы мыйзамдардын маңызын, мазмуунун жана колдонулушун аныктайт, мыйзам чыгаруучу, аткаруучу бийликтерди, жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасын милдеттендирип, сот адилеттиги тарабынан камсыз кылынат»* (15 ст. 4-б). *«Кыргыз Республикасында Адам Укугу менен Эркиндигин жокко чыгаруучу, же алардын маанисин кемсинтүүчү мыйзамдар чыгарылууга тийиш эмес»* (17 ст. 1-б.).

Ушинтип өзүнүн Конституциясы аркылуу өзүнүн «колу-бутун тыкыр» тушап берген укукчул мамлекетти эми, сырттан - күлтүң мамлекеттердин, мүлтүң эларалык финансы уюмдарынын (ЭВФ, ДБ ж.б.) карызга батырган кандуу чеңгээлдери чилдей тырпыратып чыгарбай мыкчайт! Марионет мамлекетке айлантат! Өзүлөрүн өзүлөрү менен алыштырып – тытыштырып, табылбас улуттук идеологиянын ач талаасында (анткени, канчанчы бир жолу какшап–какшап кайталайлы: улуттук идеологиянын уңгусу, бул – мамлекеттик, мамлекеттик жана бир жолу мамлекеттик түзүлүш-башкаруу дегендин дал өзү!) маң каңгытып салышат. Улуттук идеологияны эч качан табылбас жана кармалбас улуу иллюзияга айлантып! Улуттун башына жалаң жел тегирмендер менен салгылашып жүрүп өмүрү өткөн улуу идальго Дон Кихоттун таңгажайып тагдырын кайрадан салып!

Эми бул митаам «укук» муну менен эле токтоп калса болду эле, жок, токтобойт, артылып андан аркы тереңге кирет:

«Окуучунун укугу»! Мугалимдин өзүн окуучулар чогулуп туруп «оптом окутуп» койсо болот, «тарбияга» чыкырып ...

«Баланын укугу»! Бала-Ата-Энесин келжейип укпай койсо да болот, табияттан берилген табигый укугун астээ пайдаланып...

«Аялдын укугу»! Аял гендерлүү кейкейе басып кетсе болот, эркек деген эптеген жандын казыгын жерге как кагып коюп!

Ушинтип бая «мамлекет» деген бир бүтүндүктү узуну-туурасынан быт чыттап чарчылаган күч, андан арылай ар бир «Адам» деңгээлинде чачып парчалаган күч, эми мындан да тереңге шуңгуп кирип, ар бир адамды «адамчаларга» бытыратып бырчалап чыкканын көрөбүз. Максат бирөө гана: элди эсине келтирбей, биригүүнү ойлонууга да үлгүртпөй эң акыркы атомуна чейин бириндетип чачуу – мамлекетин шалдап, элин маңдап, кишисин малдап! Руханий-экономика деградациялоо! Ошентип, жерин талоо, элин тоноо!

Айтса, мындай бүтүндөй улуттун, мамлекеттин укугуна - күлтүң Адамдын мүлтүң Укугун каршы койгон эларалык левитинбылгы ыкмага саал эле каяша кайрымакчы болгон алсыз жаш мамлекеттердин ичинде сырткы акчага жеңил туйтунган

«Адам Укугун» коргоочулардын бүтүндөй полку өстүрүлөт. «Баланын укугун», «окуучунун укугун» ата-эне, мугалимге үйрөтүп «көзүн ачкан»; «элдин укугун» сактоо үчүн шайланган элдик президенттин өзүн «Адамдын Укугу» атынан демитип желкеден ныгырууга шашкан желтаман фигуро укукчулдардын феномени пайда болот. Тешик-эшик эдилбайсал! Ушинтип бир колу менен мамлекетти ичтен билги иритип, саясы-экономик жойпу жолдордо тынымсыз укукту бузуп кордогон, экинчи колу менен элге адил көрүнүп укукту сактап мойсопут момун былгы «колдогон» сырткы иритки саясат ичибизге салган бая зор Аждаардын жанында эми Ата-Журттун өз кулундарынан куралган жылмаң жылаанча сайпана балдары жылжитма гүлдөтүлөт, өстүрүлөт.

Бул, буга дейре Дүйнөнүн канча бир жеринде, элинде, эчен бир сыноодон өткөн былгы ыкма, былгытма! Левитиндер билги ишке салган. Африканын, Латын Америкасынын, Түштүк Азиянын колониалдык чынжырларын жаңыдан үзүп чыгышкан жаш мамлекеттерин кайрадан кансыз кул кылыш үчүн, пул кылыш үчүн «тандалган элдер» тарабынан табылган ууру укукчул Жол!

Тандалган элдер демекчи, алардын Конституцияларына бир серп салсак:

Израил менен Англиянын өзүндө Конституция жок. Алар өз элдеринен башка эч кимдин алдында расмий конституциялуу милдеттенишкен эмес;

АКШ Конституциясынын негизги текстинде «Адам Укугунун» жыты жок. «Адам жана гражданин укугунун декларациясы» (1789–ж.) АКШ Конституциясына «укук тууралуу билль» катары кийинки оңдоодо киргизилген;

Франциянын «5-республика» аталган 1958-ж. кабыл алынган акыркы Конституциясында да «Адам Укугунун» жыты жок;

Япониянын Конституциясында «Элдин укугу жана милдети» деген жалпы аталыш алдында «ар кимдин» («каждый») б. а. ар бир жапандын, демек, абстракт «Адамдын» эмес, конкрет гражданиндин укугу алып өтүлөт;

Германиянын Конституциясында да конкреттүү «немис эли» («немецкий народ»), «бардык немистер» («все немцы») дегендин гана укугу жана милдети айтылат;

Кытай Эл Республикасынын Конституциясында: «гражданиндин негизги укугу жана милдети» гана бар;

Индия Конституциясында да гражданиндин укугу жана милдети тууралуу айтылат.

Көрүнүп тургандай дүйнөлүк пил мамлекеттердин эч биринин эң Башкы Мыйзамдарында **укук** менен **эркиндикке** карк, а бирок **«милдетиңди»** уруп ойнобогон абстракт «Дүйнөлүк Адам» деген жок. «Дүйнөлүк Адам» (дүйнөлүк жеке капитал) неоколониалисттер Африканын, Латын Америкасынын, Түштүк Чыгыш Азиянын жаш, баео мамлекеттеринин ичине ийри жылаан зыргытылган укукчул конституцияларында гана бар жана алар өзүлөрү өз азабына-казабына шаң салтанат менен кабыл

алышкан ошол эң демократиялуу «укукчул конституциялары» аркылуу маң башкарылышат!

Анткени, Баш Мыйзамдарында «күчтүүнүн алдында күчсүз дайым күнөөлүү» калган: «*КР катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген Эл аралык келишимдер жана макулдашуулар, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана нормалары КР дын мыйзамдарынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат*» (12ст, 3п.); «*КРде чет өлкөлүктөр же жарандыгы жок адамдар КР мыйзамдарында жана макулдашууларда аныкталган негизде, шартта жана тартипте жарандардын укуктарынан жана эркиндиктеринен пайдаланат, ошондой эле милдеттерди аткарат*» – 14ст. 2 б.; (тьфу, кайсы милдет!? - Ч.Ө.) деп эң демократиялуу ноктолорду баштарына элпек кийип алышкан!

Конституциянын ар булуң–бурчуна ууру чачылган, өз бетинче турганында анчейин айыпсыз көрүнгөн, а бирок Дүйнөлүк Адам жеке капитал укугун «Эл аралык жеке укук» аркылуу жете коргоп, дүйнөлүк желесине чырмап чыккан азыркы неоколониал философиянын контекстинде карай келсек, анда мындай «жалпы таанылган нормалар менен принциптердин» чыныгы куну ачылып калат, таскарды тасырайып!

Бул укукчул Конституциябызга салынган уулуу Ажыдаардын ууру үчүнчү башы!

Ажыдаардын төртүнчү башы

Бул баш - сот бийлигине байланышат.

Түбүндө, элдин көзөмөлүнөн сыртта турган, эл алдында эч жооптуу болбой калган сот бийлиги эгерим оңолбойт! Айрым–айрым ак жүрөк, элчил, чынчыл, адилет калыс судьяларыбызга кыпындай кылаапатыбыз жок. Бирок, кайталайлы, эл алдында тургай өзүлөрүнүн жыйындары алдында да эч бир жоопкерчилиги жок калган, «сот мыйзамга гана баш ийет» дегени менен ал мыйзамдардын өзүнүн байланган казыгы башка («источник права»), мүлтүз «жеке укук», күлтүз «эл аралык жеке укук» менен киндиги туташ аа жетеленди жаткан, бийлик кимдин колуна өтсө байлык кошо ага жылмышкан, ошол жаңырган ар бир бийлик-байлыктын камчысын катыра чаап «итжеми» оокаты үчүн абийир ыйманын кепшеп саткан философиялык режимге түшүп калган сот түзүлүшү эч качан бул бузулган табиятынан аттап сыртка чыгып кете албайт. Система чыгарбайт! Жөнөкөй жазыкты кой, Мамлекеттик жазыкты тескээр Конституциялык Сот деңгээлинде ыйык Конституцияны кыйык эки Президенттин колуна суу куйган кумганкуралга айлантып жиберилген созулган эки төрайымыбыздын бузулган жоруктары буга айкын күбө.

Кыскасы Эл алдында, Эл шайлаган өкүлдөр алдында эч качан жооптуу болбой калган Сот Бийлигинде эгерим адилеттик орнобосун, мындай Сот Кудайдын да, өзүнүн да ыйманын жеңил аттап, бир гана Камчынын жана Капиталдын Мыйзамынын гана жепен кулу болуп калаарын турмуш канчанчы

бир ирээт өзүбүзгө өзүбүздүн Конституциябыз аркылуу кашкайтып далилдеп берди!

Бул –эч кимге көз карандысыз (биринчи ирээтте Элге!) жалгыз-ак мыйзамга гана (акчанын мыйзамына!) көз каранды аталган Сот Бийлиги аркылуу ичибизге ийирилтип салынган Ажыдаардын төртүнчү башы!

Конституциянын тереңине үңүлүп ары кире берсең философиялык концепциясы жогорку «Ажыдаар – Түркүккө» чырмалган суйкайган сулуу укукчул Конституциябыздан сур жылаандын баштары суурулуп чыга берет – ар кайсы бөлүмдөрүнө ар башка статьялар аркылуу, расса, былгы чачыратылган! Анын баарын терип тепчип отурууга эми убакыт да жок, кажаты да жок!

2. АЖЫДААРДАН КАНТКЕНДЕ АРЫЛАБЫЗ?

Революция деген эмне жана анын чыныгы мааниси кандай?

Турмуш сынынан өткөн классикалык аныктамасы, жалпысынан мындай: эски түзүлүштө элдин жашагысы келбей калат, эл башкаруучулары да эскиче башкара албай калат. Жаңыны самап коом жарылат – Революция! Бирок ал бир бийликти экинчилери жыйылып келип тартып алган тек сарай төңкөрүшү болуп калбаш үчүн, чыныгы революция болуш үчүн төмөнкү үч нерсени түбүнөн өзгөртүшү керек:

1. Мамлекеттин саясий түзүлүш-башкаруусун;

2. Экономикалык түзүлүшүн;

3. Маданий революцияны ишке ашыруусу керек. Ырас, бу соңкусу алдыңкы эки фактордун натыйжасы катары ишке жайынча ашат.

Ушунда гана ал чындап өзүнүн толук кандуу революция атын актамак, сактамак.

Кыргызстанда эки жолу революция болду деп келебиз, өйдөкү өңүттөн чыкканда алардын жөнү кандай?

Март, 2005-ж. революциясы Акаев режиминин эч нерсесин өзгөртпөдү, тек, аны тереңдетти. Бир президенттин жеке айдарлык (Айдар) авторитардык бийлигин, экинчи президенттин жете аксымдык (Максим) бийлиги ургаал улантты.

Мамлекеттин территориялык бүтүндүгү жана кемип, мамлекеттик стратегиялык менчик баягыдан жеке – президенттештирилди. Мамлекеттик саясы түзүлүш-башкаруу, жана экономикалык саясат куялуу жолго түшүп кеткен соң улуттук маданият да анын соңунан куйгуп кетээри бештен белгилүү. Демек, маданий революция деген мындайда оозуңздан айлансын?

Апрель, 2010-ж. революциясынан кийинки абал кандай?

Арийне, «революцияны» карай жылыш бар, т.а. «жылышууга аракет» бар. Жеке адамдык-президенттик башкаруунун ордуна жеңген партиялык-парламенттик башкарууну киргизүү; жеке менчиктелип кеткен стратегиялык байлыктарды кайрадан казыналаштыруу (мамлекеттештирүү) аракети; ал эми маданий революция - ал арсар азырынча...

Жок, эмитен эле «дайын»! деп, т.а. болушу күмөн деп да кое берсек болот.

Эмне үчүн? Эмесе чечмелейли.

«Кыргыз Республикасы» деп аталган биринчи Конституциябыздын ичине былгы левитиндер аркылуу билги салынган ажыдаардын баштары алигүн былк этпей, солк этпей келет. Ал Конституциябыздын жүрөк толтосун мыжыгып мыкчып, сак кайтарып, дале ийрилип жатыры. **Мындай Кара Ажыдаардын бар караанын биз өзүбүз көрө да элекпиз, керек болсо!** Анын ордуна, аксакал Б. Ааматов баштап, юрист М. Чолпонбаев таштап, идеалдаштырып салган «1993» түн караанына эмгиче зар болуп аңсап - аңыздап келебиз.

Конституциянын буга чейинки бардык оңдоолорунда, анын ичинде акыркы текебаевдик вариантта да алиги Левитин салган Ажыдаар ошол тейи жулжүйүп тиктеп бизди арбап, Конституция тереңинде буккан бойдон (уткан бойдон!) кала берди.

Түпсүз түн жылчыгынан тикийип тиктеп бизди аңдыган бул сырдуу арбооч мындан ары да улам жаңы кырчылдашкан кызылдай революциялардын кыркаарына баштай берет, кыргызды кыргызга шилтеп кырылыштырып! Эгерде эле бул сурайыл азезилди мүйүзүнөн шап кармап, Конституциябыздан сууруп ыргытпаса! Ушундан соң гана чыныгы революция тууралуу чындап кеп салууга болот.

Ансыз - ? . .

Ооруну жашырсаң - өлүм ашкере кылат. Демек: «апрель революциясынын идеалын ишке ашыруу да али арасат жолдо турат» деп жашырбай, сыпайылабай, тике, ачык айтышыбыз керек. Алдыңкы «балким» революциялардын алдын алыш үчүн!

Ал эми «апрель» чыныгы революцияга айланыш үчүн, минимум катары:

Бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштүн тик-кыйырында текши кыйратылган баардык байланыштарын калыптоо;

Жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну чыныгы ордуна коюу;

«Адам Укугунун» Конституциядагы орду, ролун так коюу;

Сот системасынын ишин элдин кызыкчылыгына чындап буруу аракетин көрүшү керек.

Тилекке каршы, текебаевдик Конституцияда, соңку, сот системасындагы «Судьяларды тандоо боюнча кеңеш» деп аталган эмненин ичинен чыгары беймаалым жаңы монстрды эске албаганда («судьялардын кеңеши» үстүнөн түзүлгөн жана ошончо «байкоочу кеңеш» да бар!), **КР Конституциясынын бая Ажыдаарлуу маңызы эч өзгөргөн жок.**

Демек, алдыда улам жаңы революцияларды шарттаар себеп да калтырылып жатат...

Сууроо чыгат: өткөндө жаңы Конституция кабыл алынбадыбы, эл өнүгүүнүн парламенттик жолун тандабадыбы, алтургай эл референдумда бул Конституция он жыл бою (2020 – жылга че!) эч өзгөртүлбөсүн деп добуш да берип койбодубу, эми мунун жайы кантет? . .

Жооп берилет: айтылган зор Ажыдаар ээси – Эл аралык жүүтчүл эбегейсиз экспансионизм менен тыкыз быгышып кеткен, элин сатууга даяр эң акыркы чекке жетип калган Максим менен анын айласыз ээрчиме атасы Бакиевди кулаткан, элди зор апааттан сактап калган мекен шейиттери текебаевдик Конституция үчүн жан беришкен жок. «Июнда» да бул үчүн кан төгүлгөн жок! Алар элдин бийлиги, элдин эртеңи үчүн деп кан төгүштү, жан беришти. Калың калк да текебаевдик Конституциядан да мурда ошол калбаалуу күндүн тезирээк өтүшү, калк эрте-рээк тынчышы үчүн добуш беришти.

Демек, «апрель революциясынын» жазга чаңкаган кандуу айдыңында – максим ордун баскан, мекенин сатуудан кайра тартпаган жаңы аксым компрадар буржуазиянын тамыры мындан ары да гүлдөй бербешти үчүн, жалаң партиялык бийликтүү (аныгы: «акчалык - кландык» десек туура болот!) «жартычеке калакбаш» абалда калган азыркы парламенттик аталган (б.а. эл өкүлдүк) башкарууда, идея эмес, партбосстордун амбициясы элди чайкай бербешти үчүн алдыда чыныгы элдик башкарууга баштаар жаңы референдумдардын болоорун да эч ким жокко чыгара албайт. Бул, өз тагдырынын ээси, эгемендиктин чыныгы кожоюну элдин – эч ким, эч качан ичтен да, сырттан да экспансиялап ала албай турган улуу укугу!

Демек, эл өз тилегине жетиш үчүн он жыл эмес, бир жылда он жолу референдум өткөрүшү да мүмкүн – чыныгы өз бийлигин орнотмоюн!

Биз «март» да, «апрель» да революцияларынын жеңиши мындан ары да ушул бойдон эле уурдала бербешти үчүн Конституциянын жаңы долбоорун сунуштайбыз -

«Кыргыз Республикасын» эми **«Кыргыз Эл»** республикасына айландырып!

Жыйырма жыл бою түк бүтпөй созулган өткөөл кезеңди акыры жыйынтыктап!

Кыргыз идеал-идеология уңгусун мамлекеттик түзүлүш-башкаруунун өзөгүнө чөгөрүп!

Бул долбоордо:

1. бийлик бутактарынын ар биринде, **тик эришиндеги** (вертикал) - бир туташтык байланышы;

2. бийлик бутактарынын **кыйыр аркагындагы** (горизантал) биргелешип маакул аракеттенишүүсү калыптандырылат;

3. **жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу** абалкы табигый ордуна кондурулат;

4. **Киши Укугу** – Улут Укугунун алкагындагы өзүнүн нак ордун табат;

5. **Сот бийлигине** элдик жоопкерчилик кайтарылат;

6. бийликтин бардык тепкичтеринде:

- борбордук бийликтин **жайылып жергиликтеширилиши** (децентрализация);

- жергилик бийликтин кайрадан **жыйылып борборлошуусу** (централизация) ишке ашат (бир мерчеминде «жергиликтешкен» көрүнүш-кубулуш – экинчи мерчеминде кайрадан сөзсүз милдеттүү «борборлошот!»). Бул – диалектика мыйзамы).

7. бийликтин бардык тепкичтеринде элдик бийлик ишке ашырылып (Жалпы Чогулуш, Чоң Топ, Чоң Жыйын, Чоң Кошуун) ал эң жогорку элдик-мамлекеттик деңгээлде өнө боюна «**мыйзамчыл-көзөмөл**» да (парламент), «**мамлекет башы-аткаруучул**» да (президент) озуйпаларды бир бириктирип турган эң жогорку орган - **Улуу Курултай** менен жыйынтыкталат. Демек, «Кыргыз Республикасы» эми нукура эл бийликтүү «**Кыргыз Эл**» республикасына айланат. Революциялардын идеалын ишке ашырууга саясий-экономикалык, маданий-рухий башкы өбөлгө түзүлөт!

Арийне, түзүлгөн бул долбоорду биз идеалдуу деп эсептебейбиз. Ал алдыда дагы да толукталар, такталар. Ушул ыңгайда, балким, башка варианттар да сунушталар. Бирок бир нерсе айкын: **кандай гана Конституция долбоору болбосун ал азыркы КР Конституциясын ичтен кайтарып ийрилип жаткан зор Ажыдаарды сууруп ыргытууга жарамдуу жаңы системди сунушташы керек.** Ансыз кыргыз элинин, мамлекетинин алдында гамлеттагдырлуу «бар болуу же жок болуу» («быть или не быть») маселеси турганы турган...

«Өткөөл мезгил» акыры өтүлөбү, кыргызым!?.
Же...

УЛУУ КУРУЛТАЙ – УЛУУ БИРИМДИК

Уктаган - ойгонот,
Ойгонгон - толгонот...

Элден

Бардык нерсенин төрөлүү, торолуу жана калыптануу кезеңи бар. Ушул уңгулуу чындыкты курултай идеясына карата да айтууга болот.

Курултай сан кылымдардын элегинен өтүп, сары алтындай жышылып, сомдолуп калыптанган, көчмөндөрдүн өзүн өзү уюштуруп башкаруусунун сыналган институту. Ошондуктан эгемендиктин биринчи жылдарынан тартып эле калк өзүнүн качангы тарыхый эсине кайрылып, кыргыз эли жалпы элдик курултайын өткөрө баштаган. Алгачкы саамалык курултай 1992-жылы 31-августта эгемендиктин бир жылдыгына карата чакырылган жана ал тарыхый озуйпасын аткарган.

2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына байланыштуу өткөрүлгөн курултайды да жалпы элдик мүдөөлүү болгондуктан жаратман курултай аташка болот. Бул экөөнөн башкасынын бардыгын тең жалпы жонунан «конфронтациялык курултайлар» катары мүнөздөөгө болот. Эмне үчүн?

Анткени, аларды бир учурда бийлик башындагылар уюштуруп, элди (т.а. көбүнчө «дүжүр» бөлүгүн) бийликтин курсун, режимин колдоого кызмат кылдырууга умтулушту. Экинчи учурда, курултайды бийликке нааразы оппозиция тарап уюштуруп элди көтөрдү. Канчалык кооз сөздөрдү айтып, көшөкөр убадалар менен көшөгөлөнбөсүн, өткөн эки президенттин тең учурунда эл өзүнүн чечкин сөзүн айтып, акыры элге каршы режимдерди төңкөрүп салды. Калктын калың катмарына таянган курултайлар максатына жетти. Бирок, өткөн эки президенттин тең режиминен калган ачуу сабак – алиги «конфронтациячыл» мүнөз да эле кыргыз коомунда күчтүү сакталган бойдон калды.

«Сүткө оозун күйгүзгөн айранды үйлөп ичет». Өткөн 19 жыл бою бийликке ишеними өчүп болгон калк, эми да азыркы бийликтегилер кандай гана иштебесин, эртеңкиге карата эмне гана убадаларды бербесин, баары бир аларга анча ишеңкиребей, шектүү карап турган чагы азыр. Ушундан улам азыркы бийликтегилер да ийнеде отургансып, өтө

чечкин, өтө батыл, эркин кадамдарды да жасап жибере алышпай, сак-сактанып, да эле кылчактап кыяр, алдыңкы «балким революциячылардын» алдында кооптуу-жооптуу, убактылуу кызматка келишкенсип аракеттери, чектелүү, аяр.

«Бийлик менен «Элдин» ортосунда келип чыккан мындай абалга жараша курултайлар да негизинен үч түрдүү мүнөз күттү.

1. Курултайдын чечим-бүтүмдөрү милдеттүү аткарылбайт, алтургай ал конституциялык орган да эмес. А. Акаев учурундагы өткөрүлгөн курултайларды ушундайча мүнөздөөгө болот.

2. Курултайдын чечим-бүтүмдөрү милдеттүү аткарылбайт, бирок ал бийлик тарабынан кабыл алынуучу чечимдерге белгилүү деңгээлде таасир этет. Анткени курултай, кантсе да конституциялык орган, бирок, укугу - тек, сунуштама гана. Бул, Бакиев тушундагы жана өткөндө кабыл алынган текебаевдик конституцияга тиешелүү.

3. Курултай Акаев кезиндегидей бейжооп, жаки Бакиев, Текебаев учурундагыдай арасат эмес, так, конкреттүү, т.а. Президенттен тартып бийлик бутактарынын бардык башчыларынан, борбордук түзүмдөрдүн жетекчилеринен ар жыл сайын отчет алган, ишине «канааттандырарлык», же «...эмес» деген баа берип, ошого ылайык бийликтегилердин тагдырын чечкен эң бийик элдик көзөмөл орган болууга тийиш. Бул – азыркы талап.

Азыркылардын талабын түшүнсө болот. Анткени, кандай гана бийлик болбосун, эгерде элдин тыкыр көзөмөлүндө турбаса баары бир акыры ал кедерине кетпей койбойт экен. Андыктан, сөзсүз «көзөмөл, көзөмөл жана да көзөмөл! Башкача болууга эч мүмкүн эмес!..»

Бирок, «а» дегенден кийин «б» деш керек. Айтканга оңой бир «көзөмөлдүн» соңунан жабалактап жаап дагы башка суроолор чыгат. Мисалы:

а. Курултайдын Конституцияга «көзөмөл» укугу менен кириши – Президенттен тартып бийлик бутактарынын баарынын функциясын баары бир жаңылайт. А демек, жалгыз-ак 52-статьянын кара ба-

шын өзгөртүү менен маселе бүтөбү? Баары бир Конституциялык реформа зарылданбайбы анан?..

б. Көзөмөлдөөнүн механизми өзү кандай болот? Бул үчүн курултайдын ичинде дагы канча, кандай, эмне деген структуралар түзүлөт?

в. Эгерде түзүлсө, «Курултай» деген жана бир кошумча, төртүнчү бийлик бутагы өсүп чыкпайбы? Мисалы, советтеги компартиялык комитеттерди эске салган...

г. Курултайдын салттуу өкүлчүлүк орган – Жогорку Кеңеш менен алака-мамилеси, ыйгарым укуктарынын чеги-катышы кандай болот?

Ушул өңдүү ж.б. бүтпөс-күтпөс суроолор чыга берет, идеяны ишке ашырып баштаганда...

«Курултайга» азыркы бийликтегилердин да курсагы анча чыкпай турушу да ушундан. Же Курултайды чечкин колдоорун, же четке кагаарын билишпей, тек, өзүлөрү да бийликке Элдик Курултайдын (18\III – 2010) чечими аркылуу келишкендиктеринен гана улам Курултайга сыйпалатып сыпайы мамиле жасап турушат, аргасыз!

Эмне кылыш керек?

Биз эми кечегиге да камалбай, келечекке кең карап, мезгилдик жаңы реалияны таамай таанышыбыз керек. Башкача айтканда, биз эми бул соңку, үчүнчү позициядан да кайтышыбыз керек, т.а. аны тереңдетип, өркүндөтүп, жаңы деңгээлге өстүрүп чыгышыбыз керек. Эмне үчүн? Анткени, алиги «бийликке көзөмөл» дегенде:

Биринчиден – дале эски инерциядан («акаев», «бакиевщина» жана «эл») чыга албай, Бийлик менен Элди ажыратып карап, баягы **«конфронтациячыл»** философиядан кайтып кете албай турабыз. «Бийлик», «Элди» автоматтык түрдө бир-бирине карама-каршы коюп түшүнүп жатабыз.

Экинчиден – апрель революциясынан соң, кырчындай кулундарыбыздын өмүрлөрү кыйылгандан кийин, **өлкөдө жаңы тарыхый-философиялык, социалдык-моралдык, психологиялык жагдай келип чыкканын** эсепке албай жатабыз. Ал – нукура Элдик Мамлекет идеясы. Бийликти **Эл** - дештирүү зарылдыгы.

Бул максат үчүн кан төгүлдү. «Апрелдеги» эле эмес, «июнь» каны да так ушунун түз жаңырыгы! Демек, жүздөп курман болгондордун, миңдеп жаракат алгандардын, түмөндөп түбөлүк руханий азап (боздогон эне, сыздаган жетим, какшаган жесир...) сазында калгандардын талкаланган тагдырлары үчүн ким жооп берет? Ким?! Мунун бир сурагы барбы акыр!? Бар! Болууга тийиш! Анын жообу бирөө гана, эсеси – **Элдик Мамлекет!** Жалгыз гана Элдик Мамлекет!

Ырас, азыр биз «апрель революциясынын» бир жемиши – Парламенттик башкарууга өткөнүбүз деп жер бузуп жар салып келатабыз. Арийне, «парламенттик башкаруу» - өлкөнү жеке адамдык башкаруу диктатынан куткарды. Бирок, философиялык-идеялык стратегиясы күңгүрт, жеке лидерлеринин авторитет-позициясында гана кармалып турган, «идея» эмес, жеке тааныштык-

ка гана негизделген партия мүчөлөрүнөн куралган мындай «парламенттик» аталган башкаруу эч качан элдик башкарууга жатпайт. Мейли дейли, акыры элдик шайлоодон өтүшкөнү соң (а ал кандай жүргөнү «иттин уулу байгарага» да дайын!) муну деле моюндайлы. Бирок, анда дагы экинчи бир чындыкты кошо моюндаш керек – болуп өткөн революциялардын көздөй талабына ылайык бул «жартычеке калакбаш» системаны да мындан ары өркүндөтүп, толук элдик башкаруу, **чыныгы элдик парламентаризмге** өстүрүп чыгыш керек – Улуу Курултай аркылуу!

Мына ушул жерден өйдөтө айтылган **«конфронтациядан»** кайтуу, **«Элдик Мамлекет»**, же **«Бийликти-Эл»**-дештирүү идеясына келсек болот. Бул деген – буга дейре «Эл» менен «Бийликти» бири-биринен тумтак ажыратып жоолаштырып салган эски левитиндик системаны эми түп-тамырынан бери талкалоо дегендик; Элге өзүнүн мамлекетин кайырып Элдик Мамлекетин түзүү дегендик. **Элдик Курултайдын өзү аркылуу!** Башкача айтканда, Курултай азыр көпчүлүк түшүнүп жүргөндөй, бийликтин үстүнөн болгон элдик эң жогорку көзөмөл институту гана эмес, **өзү элдик мамлекеттин эң бийик бийлик институту болуп калууга тийиш.** Мамлекеттик бийликти тек сырттан көзөмөлдөөчү орган эмес, өзү мамлекет бийлигине өзөктөш кеткен, бийлик бутактары менен чырмалыш ичтен өсүп чыккан, чыгарган бүтүм-чечимдерин көзөмөлдөөчү гана эмес, дал ошол мамлекеттик бийлик системасы аркылуу аны өзү турмушка тынымсыз ашыруучу да элдик-мамлекеттик эң жогорку **көзөмөл-аткаруучул** (кайтаалайм, аткаруучул да!) орган болуп калууга тийиш. Чыныгы **элдик парламенттик!** Б.а. бая буга дейре өкүм сүргөн

өктөм «конфронтациячыл» философиядан кайтып, элдин жаратман кудуретин **бийлик механизмин өзү** аркылуу жүзөгө ашырышы керек. Элдик Курултайдын маңызын – «төрөлгөн», «торолгондон» беркисин тыянактай келип, жаңы талапка жараша жаңыча чыныгы элдик-мамлекеттик мазмуун батырып, жаңыча калыптандырыш керек!

Талаптары али жоопсуз калып жаткан Элдик революциялардын мүдөөлөрү ушунда гана толук үдөөлөнөт. Чыныгы Элдик Мамлекет түзүлгөндө гана төгүлгөн кан саал акталат. Мунсуз канды кан кууп келе берет. Ар бир жолу арасы ажыраган «Эл» менен «Бийлик» аразы бүтпөй, улам бир бийликтегилери куулуп, Ак Үйү кландан кланга өтүп, тымтыракайы чыга берет. Кыргыз кыйрай берет, өзүн өзү кыйрата берет - өз колу менен! «Эл» менен «Бийлик» бир данакерленмейин! Элдик Мамлекет түзүлмөйүн! «Эл» менен «Бийликтин» биримдиги гана анын **Жан да** (руханий), **Ден да** (физикалык) кубатын бир Уюлга топтоп, анан бет алган жагын чагылгандай жоюп жиберген **Йога-Мамлекетке** айлантат! Төтөн, азыркыдай араб мамлекеттерин сырттан куурчак ойнотуп жатышкан зулум күчтөрдүн арааны эми Борбор Азияга, расса, ачылып турган тушта!.. Бул эми, өзүнчө сөз...

Эгемендиктин 20 жылдык майрамы Элдин, айрыкча, жаш жана орто муундун мамлекетчил духу канчалык кайралып калганын да, бийликке келген жаңы жетекчилердин да жай калкка канчалык байыр алып калганын ачык көрсөтүү. “Бардык нерсе жаңы айлампада кайталанат” дешчү экен илгеркилер. Эгемендиктин алгачкы жылдарындагыдай эми да элде эйфориялуу кезең жанды. Бирок, бул куру шаң эмес, жыйырма жылдык оомал-төкмөл

замандан соң чыйралып бышкан, тереңден тебилген чыныгы жигер, ичтен жетилген боло-толо (самодостоточная!) эйфория! Ушул жаңы тарыхый-философиялык, моралдык-руханий жыпжылаңач ыңаалаган ымыркай фактор-абалды азыркы Эл Башчылары да, Курултайга жыйылган Эл Жакшылары да таасын таанып, акыры, бир биримдикке келише алар бекен - Улуу Курултай аркылуу!

Кумурскалар бир уюктун мыйзамы менен жашайт. Аарылар бир уюктун мыйзамынан жазбайт. Чөөлөр да бир үйүрдүн мыйзамынан түшпөйт. Карышкырлар бир үйүрдүн мыйзамынан ашпайт.

Ушунча миң бытыраган-топураган, бирин бири арсыз саясатта жеп түгөтүп жаткан кыргыз, “үй башына – бир кара” аламандабай, акыры, “Мамлекетим – ыйык!” деген Бир Мыйзамдын бийигинде боло алабы? “Бийлик - Элди” бир ширеткен Улуу Курултайына **Бир** уюй алабы?..

Мамлекеттин мамлекет болуп уюшуу озуйпасы өзү - элдик мамлекетти түзүү, чыңдоо! Азыркы мамлекеттик бийликтегилер да, өзүлөрү, демократ болбой калгандан эч коркпой-үркпөй (псевдодемократия!), Элдин кызыкчылыгы атынан, Элдин диктатурасын, Элдик мамлекети аркылуу чечкин жар салып өтө алабы акыры, даярбы буга!?

Улуу Курултай ушун үчүн да керек, баарыбызга - Эл-Бийлик бир ооздуу болуш үчүн! Кур дегенде кумурскадай, аарыдай, чөөдөй, анан да... Карышкырдай! Чөөзаман алсыраткан, кансыраткан, асыл, жалгыз Кыргызстаныбыз үчүн...

Колуңуздардагы «Кыргыз Эл» республикасынын Конституция долбоору дал ушул **Эл + Бийлик = Улуу Биримдик** тууралуу...

«КЫРГЫЗ ЭЛ» РЕСПУБЛИКАСЫ

Атаңдан калган Кашка Жол –
Андай болбойт башка жол!

Элден

КОНЦЕПЦИЯ УДУЛУ

Биз жаңырган мамлекеттин аталышын эми **КЭЛ** – “**Кыргыз Эл**” республикасы (республика «**Кыргыз Эл**») деп атайбыз. КЭЛ болгону – “Кыргыз Эл Республикасы” дегендин кыскартылышы, биринчиден, КЭР (КНР) болуп берилет, б.а. Кытай Эл Республикасынын аталышына окшоп калат, биз ошону кайталабайлы дегенибиз; экинчиден, Кыргыз тарыхында, философиясында “Эл” жана “Мамлекет” деген түшүнүк бөлүнбөй чулу турарын билдик, демек эки угум тең, б.а. “Эл – Мамлекет” бирин бири алмаштырат; үчүнчүдөн – КЭЛ аталышы кыргыздын “Кел-Кел” философиясын өзүнө чакырып турат дээр элек. Ошентип биздин сунуштаарыбыз: **КЭЛ мамлекети** (республикасы).

КЭЛ республикасынын Конституциясын биз 1993-ж. КР Конституциясынын сапаттык жаңы дэңгээлдеги жаңырган уламалы катары карайбыз жана анын алиге толук кандуу иштебей чалажан келген төмөнкү төрт-ак статьясына таянуу менен дээрлик түбүнөн элдик нукта кайрадан куруп чыгабыз.

Ал статьялар:

1. Кыргыз Республикасынын эли – **эгемендиктин ээси** жана кыргыз Республикасындагы **мамлекеттик бийликтин бирден бир туткасы** (1 ст. 3 п.);

2. Кыргыз Республикасы... **унитардуу** республика (1 ст.1 п);

3. **Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик**... бүткүл эл тарабынан шайланган мамлекет башчысынын – КР Президентинин **Элдик Бийликтин үстөмдүгүнүн** өкүлү болушунун жана камсыз кылышынын (7 ст. 1 п.);

4. Кыргыз республикасында мамлекеттик бийлик: ...мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүүнүн, алардын **макулдашып иш аткарышынын** жана **биргелешип аракеттенишинин** принциптерине негизденет (7 ст.1 п.).

Конституциянын жалпы жобосунда айтылган башка түркүк статьялар калат. Алар тууралуу кийин атайын ар бөлөк сөз болот. КЭЛ Конституциясына келүү үчүн жогорку төрт-ак статья толук жетиштүү.

Анткени, мунун биринчисинде – “эгемендиктин ээси – Эл” деген фундаменталдуу статьяда, жогорку ой толгоодо далилденгендей мамлекеттик **эң башкы Бийлик да**, мамлекеттик **эң башкы Байлык да** бир гана **Элге** таандык экени таамай айтылып турат. Демек, бул КЭЛ Конституциясында Элге ушул эң биринчи ажыратылгыс укугун кайырып келүүгө мүмкүндүк берет.

Экинчи статьяда – Кыргыз Республикасы унитардуу Республика экендиги, демек, мамлекеттик

түзүлүшү эң жогортон төмөнгө дейре (же төмөндөн жогору – айырмасы!) бир типтүү түзүлөрү жана ошол түзүлүшкө ылайык бап, окшош башкарылары ап-ачык, дап-даана нускалып турат! Мында, эң төмөнкү органдар менен эң жогорку органдардын укук-милдеттери (Жолу!) так бөлүштүрүлүп, төмөндөн улам жогоруга **өз эрки ыктыярлуу табышталып (делегирование) турат**. Ошентип мамлекетти башкаруу – жалпы, окшош бир негизги принципте ишке ашырылат. А демек бул, бизге, үч бутакка текши ажыратылган, тегиз бөлүштүрүлгөн бирдиктүү бир мамлекеттик башкарууну мерчемдүү-мерчемдүү мөрттөрүндө, же бийликтин ар бир тепкичтеринде улам кайрадан жыйнактап бириктирип турууга (м: **чоң топ, чоң жыйын, чоң кошуун**) мүмкүндүк берет. Бийликтин ар бутактарындагы чачылган чаржайыт аталыштарды да башкарууга ылайык тыкан жыйнактап, заманбап бирдейлөөнү талап кылат (м: **топ, жыйын, кошуун**).

Үчүнчү статьяда “элдик бийликтин үстөмдүгү” болушу, аны Президент камсыздашы айкын-ачык баса белгиленип айтылып жатат. Бирок буга чейинки Эл бийлигин узурпациялап алган эки президенттин тең башкаруу тажрыйбасы көрсөткөндөй бул механизм али жетишсиз экен жана аны тереңдетип өркүндөтүү керегин турмуш өзү тастыктады. Б. а. Президент бийлигинен да бийик, чыныгы “**Элдик бийликтин үстөмдүгүн**” камсыздар чыныгы элдик бийликтин эң бийик органы – **Улуу Курултайды** Конституцияга киргизүү зарылдыгы бышып жетилгендигин көрсөттү.

Ал эми төртүнчү статья (айтса, ушул күнгө чейин иштебей “өлүк” шал келген!) – мамлекеттик бийлик бутактарынын **өз ара макулдашып иштешин** жана **биргелешип аракеттенишинин** зарылдыгын белгилейт. Бул статья да бизге КЭЛ Конституциясына бийлик бутактарынын жана Эл бийлик өкүлдөрүнүн (Курултай делегаттарынын) баарынын башын кошкон **Улуу Курултайды** киргизүүгө, бийликти тик-вертикалында гана толук ирээттебестен, кыйыр-горизонталында да текши ырааттоого мүмкүндүк берет.

КЭЛ Конституциясынын өзөгүнө ушул төрт эң башкы статьялар толук өтөт, есөт.

* * *

“Кыргыз Эл” мамлекети – КЭЛ, **ТЕҢЧИЛ** системага ылайык курулат. Баш Мыйзам– Конституциясы ушуга ылайык түзүлөт.

ТЕҢЧИЛ систем Уч – Түптү жалгаган **ТЕҢРИКУТ-ТА** тепчилген.

“КЭЛ” мамлекет – **ТЕҢЧИЛ** (руханий-светтик) мамлекет.

ТЕҢчил мамлекет – динден ажыратылган, **динден бийик мамлекет**. “Динден ажыратылган” дегендик руханийсиздикти билдирбейт, тескерисинче, **улуттук руханийликке карай улуу максаттуу умтулууну билдирет**. Бул, Манас – Теңрикуттун философиясы Мамлекеттин өзөгүнө түз өтөт, өсөт, улутка тиешесиз, таңууланган диндер акырындап мамлекет боюнан сыртка тебилет деген сөз!

“КЭЛ” мамлекетинде:

I. Мамлекеттик түзүлүш **ТЕҢчил** – Оң, Сол, Орто (Ичкилик) биримдик философиясына негизденет.

II. Мамлекеттик башкаруу **ТЕҢчил** – Курултай системине (Кошуун, Чоң Кошуун, Улуу Курултай) негизденет.

III. Мамлекеттик экономика **ТЕҢчил** – Жер, Кен ж.б. стратегиялык байлыктардын Мамлекеттин гана менчигинде болушуна жана Мамлекет этно-экономикалык багытта өнүгүшүнө негизденет.

Бүгүнкү саясий термин менен айтканда, мындай мамлекеттик түзүлүш-башкарууну:

а. президенттик республика деп да атоого болор эле. Анткени, президент бийлик бутактарынын баарынын башын калыс кошуп (нотариус эмес!) алардан бийик турат;

б. парламенттик республика (кеңири мааниде!) деп да коюуга болот. Анткени өкүлчүл гана эмес сот бийлиги да мүлдө шайлоо жолу менен түзүлүп, жогору-төмөн, алма-телме, биртуташ башкаруу ишке ашырылат.

в. башкаруунун эки формасы тең кыналыш тургандыктан **президенттик-парламенттик**, жаки, **парламенттик-президенттик** деп да коюуга болот.

Бирок мунун баары биригип келип КЭЛ мамлекет түзүлүш-башкаруусун чындап мүнөздөй албайт. Эң төмөнкү деңгээлден эң жогорку деңгээлге дейре тик-вертикал да, кыйыр-горизонтал да туташ эриш-аркакталган, баары айланып Курултай аркылуу **Төп-Төгөрөк** жыйнакталган (207-б., № 1-сх.) мындай ТЕҢчил түзүлүш-башкарууну нака **Элдик Бийлик** деп тааныш керек. Демек, эми **«Кыргыз Республикасы»** аталыштан **«Кыргыз Эл»** республикасы деген атка көчсөк жарашат.

БАШ МЫЙЗАМ (долбоор)

*Анттуу, шерттүү бололук,
Тирүү болсок баарыбыз
Бир дөбөгө конолук,
Өлүү болсок баарыбыз
Бир чуңкурга тололук.*

*Антты, шертти бузганды,
Төбөсү ачык Көк урсун,
Төшү түктүү Жер урсун,
Асман-Жердин тирөөчү
Айкөл Манас Өзү урсун!*

Манастан

Жан–Жаратылыштын эң түпкү табигый мыйзамынан асылган улуу манас чындыгына негизденип;

Ата–бабаларыбыздан уланып келаткан коом–мамлекет куруу салтына таянып;

Адамзаттын укукчул мамлекет түзүү жолундагы тапкан өнөгөлүү асыл дөөлөттөрүн улап, өркүндөтүп;

Кыргызстан мамлекетинин туу түбү–Кыргыз эли жана анын тегерегине ыккан бардык улут өкүлдөрүнүн бабаларынан калган тынчтыкта жана ынтымакта жаша деген осуятын аткарып;

Дүйнө элдеринин арасында биздин эркин жана демократиялуу укукчул мамлекет экендигибизди бекемдеп;

«Кыргыз Республикасы» тарыхый өткөөл кезеңибиз аяктап, «Кыргыз Эл» республикасы аталган өнүгүүнүн жаңы тилкесине киргенибизди жарыялап;

Өзүбүздүн бийлик укуктуу өкүлдөрүбүз аркылуу ушул Баш Мыйзамды кабылдайбыз.

БИРИНЧИ БАП

*БАР, качааган - тутулбайт,
ЖОК, качааган - кутулбайт.
ЖҮЛДӨ үйрүлгөн Жол, ушул.*

Эл

ЖАЛПЫ ПРИНЦИПТЕР

§ 1.* Теңрикут.

XXI кылым - дүйнөлүк фундаменталдуу илим, дүйнөлүк философия, дүйнөлүк диндердин башын бириктирип, **манасчыл синтезге** умтулган жаңы

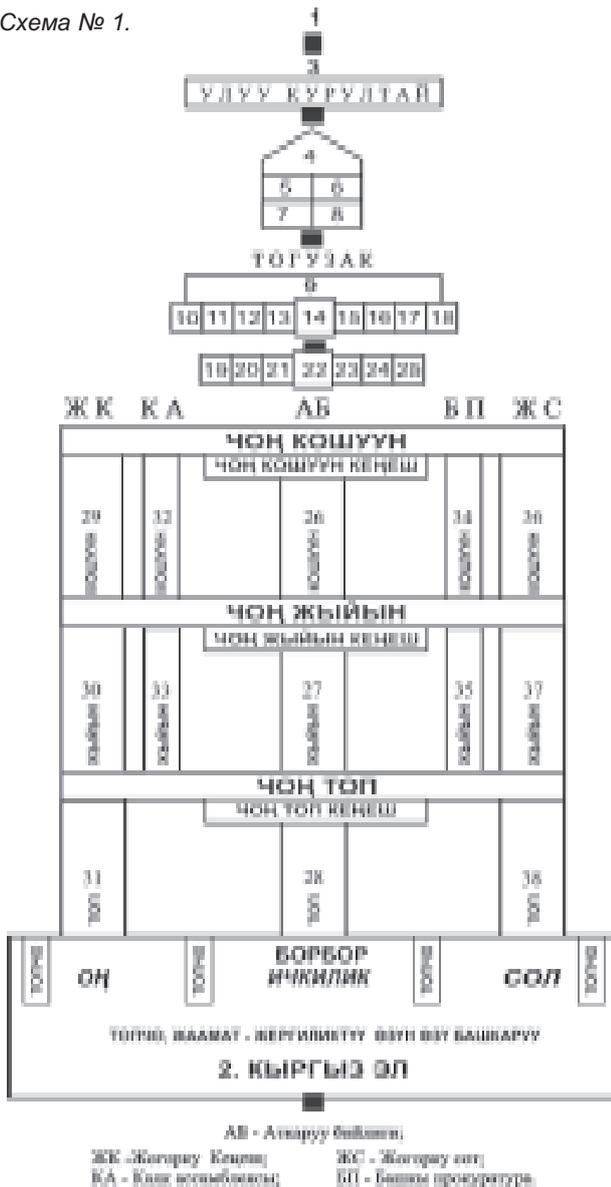
доор барагын ачат. Мамлекет ошол жаңы деңгээл-мүдөөнү алгы шам тутуп жаңы парадигма угуна шай уюшмагы, коомдошмогу зарыл.

Бул максатта, башаты – Жан Жаратылыштын түпкү мыйзамы менен киндиктеш жаралган абалкы табигый укук менен адамзат өз өнүгүү жолунда тапкан-жеткен тарыхый позитивдүү укук эң башкы асыл, гумандуу жетишкендиктеринде, жаңы доор реалии - жаңы фундаменталдуу илим ачкан **жаңы фундаменталдуу систем** нугунда бир бирине синтезделмеги ийги.

Кыргыз Эл республикасынын мамлекеттүүлүк философия концепциясы мына ошол Материя-

* § номерлары - схема номерларына (207-б.) дал.

Схема № 1.

Идея бөлүнгүс жаткан эң түпкү табигый фундаменталдуу мыйзамга далданат. Дал Орто аркылуу дамамат диалектикалуу тең салмакталып туруучу ТЭҢчил системге ылайык курулат. **Баш Мыйзам-Конституциясы МАНАС бүтүндүккө ылайык түзүлөт.**

1-статья

1. Кыргыз Эл республикасы (КЭЛ-Кыргызстан) - эркин, руханий-светтик ТЭҢчил, укук туткан, унитардуу, демократиялуу элдик мамлекет.
2. Кыргыз Эл Республикасынын эрктүүлүгү чектелбейт. Ал анын бүтүндөй аймагын камтыйт.
3. Кыргыз Эл республикасынын эли эрктүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин туткасы.
4. Мамлекеттин бирден бир ыйык озуйпасы – Эл үчүн Эл атынан Эл бийлигин жүргүзүү. Мамлекет гана элдин мүлдө эркин элдин өзүнүн кызыкчылыгында бир максатка уютуп багыттайт, элди чыныгы өз тагдырынын ээсине айлантып келечегин камсыздайт. Эл – Мамлекет ажырагыс.

2-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын түзүлүшү – элдик түзүлүш. Элдүүлүк: бийликте – Курултай баштаган эл жыйындарынын тутуму аркылуу бийлик жүргүзүү; байлыкта – жер, кен, суу баштаган башкы тармактардын мамлекеттик менчик тутумунда турушу аркылуу камсыздалат.
2. Кыргыз Эл республикасында мамлекеттик бийлик биртуташ жана ал жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу менен жеринде эриш-аркакталат.

Башкаруу деңгээли жана баш кошуу ирээти:

Жергиликтүү жаамат өзүн-өзү башкарууда	– Баш кошот
Айылдык башкарууда топтолот	– Топ
Аймактык башкарууда жыйылат	– Жыйын
Республикалык башкарууда кошулат	– Кошуун
Жалпы элдик мамлекеттик деңгээлде курулат	– Курултай

3. Мамлекеттик бийлик - **Борбор** жана ал аркылуу диалектикалык тең салмакталып туруучу **Оң Кары, Ичкилик, Сол Кары** канаттардан турат. Борбордук башкы бийлик: эл тарабынан **жеринде түз шайланган**, ошондой эле шайлоо аркылуу **элдин эрки кыйыр табышталган** мамлекеттик бийлик бутак жетекчилери өкүлдөрү болгон – Улуу Курултайга;

Эл шайлаган президентке таандык. Улуу Курултай жана президент гана Кыргызстан элинин атынан сүйлөөгө укуктуу; Мамлекеттик бийлик бөлүштүрүлөт: **Аткаруу бийлигин (Ичкилик)** – өкмөт жана төмөнкү аткаруу органдары; **Мыйзам бийлигин (Оң)** – Жогорку Кеңеш жана төмөнкү кеңештер; **Сот бийлигин (Сол)** – Конституциялык, Жогорку, Арбитраж жана төмөнкү соттор жүргүзөт.

Бийлик бутактары бир бири менен маакулдаш аракеттенишет.

Ар бир бийлик бутагы: Бийлик ичиндеги **тик-эриш** тутумунда – Топ, Жыйын, Кошуунда биригишип; Бийлик сыртындагы **кыйыр-аркак** тутумунда – Чоң Топ, Чоң Жыйын, Чоң Кошуунда чогулуп иш алпарышат.

3-статья

1. Кыргыз Эл республикасында менчиктин мамлекеттик жана жеке түрүнө жол берилет. Менчик мыйзамдуу корголот.
2. Жаратылыштын бардык байлыктары – жер, кен, суу, аба мейкиндиги, токой, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү мамлекеттин менчиги.
3. Мыйзамда аныкталган шартта жер тилкелери жарандарга жана алардын бирикмелерине пайдаланууга берилет. Жер – сатылбайт.

4-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын эгемендиги жарыялангандан кийинки чек ара алкагындагы бүт аймагы кол тийгис, ыйык жана бөлүнгүс.

2. Мамлекетти ийкемдүү башкаруу максатында республика аймагы административдик – аймактык бирдиктерге бөлүнөт.

5-статья

Кыргыз Эл республикасынын жарандары президентти жана Курултай баштаган төмөнкү тиешелүү бийлик өкүлдөрүн шайлайт.

Шайлоо эрктүү, жалпы, жашыруун, тике, тең добуш берүү менен жүргүзүлөт. Ага 18 жашка толгон жарандар катыша алат.

6-статья

Кыргыз Эл республикасында дин жана диний расмийлер мамлекеттен ажыратылат.

7-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын мамлекеттик тили – кыргыз тили.

2. Республиканын калкы сүйлөгөн башка тилдердин баары тең укуктуу, эркин өнүгүшүнө кепилдик берилет.

8-статья

Кыргыз Эл республикасынын мамлекеттик ыйык белгилери – Туусу, Герби, Гимни, бар.

Башкы урааны - Манас.

Борбору - Бишкек.

9-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын мамлекеттик бюджетти республикалык жана жергиликтүү бюджеттен турат. Мамлекеттин бардык киреше – чыгашаларын камтыйт. Республикалык бюджетти Өкмөт сунуштайт. Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилет (вариант: Чоң Кошуун бекитет).

2. Республикалык бюджеттин кирешеси мыйзам менен аныкталган салык, милдеттүү түрдөгү башка төлөмдөр, мамлекеттик мүлк жана башкалардын эсебинен түшкөн кирешеден түзүлөт.

Бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчет Жогорку Кеңеште бекитилет.

3. Республика аймагында бирдиктүү салык системасы иштейт. Салык тартибин Жогорку Кеңеш бекитет.

10-статья

1. Элдин кандайдыр бир тобу, бирикмелери же жеке адам мамлекет бийлигин саясий - түз да; экономикалык-кыйыр да, эркинче ээликтеп алууга укуксуз. Мамлекет бийлигин түз да, кыйыр да өз эңчисине басып алуу эл алдындагы өтө оор кылмыш деп табылат жана эл тарабынан чечкин четтетилет.

2. Элдин бейпил жашоосун бүлүнткөн, улут жана дин аралык араздашууну үгүттөгөн жана тутанган аракеттер Конституцияга каршы аракет деп эсептелет.

3. Кыргыз Эл республикасы башка мамлекеттердин ички ишине кийлигишпейт жана өзүнүн ички ишине кийлигиштирбейт.

Кыргыз Эл республикасынын өз алдынчалыгына, коопсуздугуна, өнүгүшүнө салым кошкон

өлкөлөр Кыргыз Эл республикасынын стратегиялык шериктештери болуп саналат. Мамлекет өз шериктештерин Улуу Курултайда расмий атайт.

(Кыргыз эли менен байыркы тектик, тарыхый, рухий, маданий, тил жалпылыктары айкын Япония (жапан) жана Германия (алман) калк-мамлекеттери элибиздин түбөлүк шериктештери, ыйык Үчилтик мүчөлөрү -Ч.Ө.).

11-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын куралдуу күчтөрү өзүн-өзү толук коргоого жарамдуу түзүлөт.

2. Мамлекеттин ички саясий маселелерин чечүү үчүн куралдуу күчтөрдү пайдаланууга тыюу салынат.

Аскер кызматчылары табигый кырсык залалдарын жоюуда пайдаланылышы мүмкүн.

Элге башка олуттуу кооп-залалдык туулса аскер күчүн тынч пайдаланууну Улуу Курултай чечет.

12-статья

1. Кыргыз Эл республикасында өзгөчө абал табигый кырсык учурунда, конституциялык түзүлүшкө түздөн түз коркунуч пайда болгондо, адам өлүмүнө коркунуч туудурган массалык тополоң зомбулук менен коштолгондо, ошондой эле конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн учурларда чектелген мөөнөткө киргизилиши мүмкүн.

2. Кыргыз Эл Республикасынын бүткүл аймагында өзгөчө абалды Улуу Курултай гана киргизе алат, ал эми шашылыш чара көрүү талап кылынган шартта айрым жерлерде өзгөчө абалды Мамлекеттик Кеңеш киргизип, чукул Чоң Кошуун чакырылат.

Чоң Кошуун Мамлекеттик Кеңеш чечимин эки күндөн калтырбай тастыктоого тийиш. Көрсөтүлгөн мөөнөттө тастыктоо алынбаса өзгөчө абал токтоулат. Улуу Курултай чакыруу зарылдыгын Чоң Кошуун чечет.

3. Кыргыз Эл республикасында согуш абалы - мамлекетке кол салынган учурда Мамлекеттик Кеңеш тарабынан дароо киргизилет.

4. Өзгөчө жана согуш абалы учурунда референдум жарыялоо жана мамлекеттик органдарга шайлоо өткөрүүгө, алардын Конституцияда белгиленген түзүлүшүнө, милдеттерине жана укуктарына кандайдыр бир өзгөртүү киргизилбейт.

13-статья

1. Кыргыз Эл республикасында: рухий, саясий, кесиптик көз караш кызыкчылыктары дал келишкен топтор мамлекет кызыкчылыгына кайчы келбеген нукта өз ыктыярдуу жамаат, коомдорго, партияларга бириге алышат жана мамлекеттик ишке – бийликтин бардык жетекчи органдарына өз өкүлдөрүн шайлоо аркылуу катышат;

2. Платформасы так, стратегиясы айкын, философиялык концепциясы бирин-бири кайталабаган чыныгы партиялар гана Аталык Кеңештин сынынан өткөн соң расмий катталат;

3. Мамлекеттик жана партиялык институттардын биригип кетишине тыюу салынат;

4. Аскер, ички иштер, улуттук коопсуздук, юстиция, прокуратура жана сот органдарынын кызматкерлери эч бир партияга мүчө болушпайт;

5. Улуттук, уруулук, жердешчилик, диний, жыныстык жана жаш курактык негизде саясий уюмдардын түзүлүшүнө жол берилбейт;

6. Мамлекеттик кызыкчылык диний, саясий, жеке жана башка бардык кызыкчылыктардан жогору турат;

7. Кыргыз Эл республикасын бөлүп жарууга, башка мамлекеттерге, эл аралык субъектилерге көз каранды кылууга, анын унитардык түзүлүшүнө, кыргыз элинин мамлекеттеги жетектөөчү ролун кемитүүгө багытталган уюмдардын иштешине тыйуу салынат.

14-статья

1. Чет элдик жарандар жана юридикалык тараптар, башка мамлекеттер жана эл аралык субъектилер Кыргыз Эл Республикасындагы менчик объектилеринин тагдырын чечешине, ошондой эле сырт тарап көпчүлүккө ээ болгон ишканаларды түзүүгө жол берилбейт.

2. Кыргыз Эл Республикасындагы чет элдик субъектилердин баары толук бойдон Кыргыз Эл Республикасынын мыйзамдарына баш иет жана Кыргызстандын юрисдикциясына карайт.

3. Бардык стратегиялык менчик мамлекеттики. Мамлекет өзү маанилүү деп эсептеген, Улуу Курултайда макулдашылган башка маанилүү тармактардын көзөмөл пакети мамлекеттин колунда болот.

15-статья

1. Массалык маалымат каражаттары эркин жана эл алдында жооптуу.

2. Массалык маалымат каражаттарында кыргыз жеринин бүтүндүгүнө, өлкөнүн өз алдынчалыгына, улут жана дин аралык ынтымакка, мамлекеттик символикага, улут тарыхы, салты жана ар-намысына каршы багытталган материалдарга жол берилбейт жана ага жол бергендер жазаланат.

3. Улуттук асыл нарк мурастарын жайылткан, гуманизмге, мекенчилдикке тарбиялаган маалымат каражаттары мамлекет – коом тарабынан колдоого алынат.

16-статья

1. Конституция Кыргыз Эл республикасында эң жогорку укуктук күчкө ээ жана түздөн-түз колдонулат.

2. Конституциянын негизинде мыйзам жана башка нормативдик актылар кабыл алынат.

3. Мамлекеттик стратегиялык мааниге ээ эл аралык алдын ала келишимдер жана макулдашуулар Улуу Курултайдын жактыруусунан соң гана күчүнө кирет. Жалпы таанылган эл аралык эрежелер жана нормалар Конституциянын нугунан чыкпай колдонулат.

4. “Кыргыз Республикасынын” (Өткөөл Мезгилдин) жалпы элдин катышуусуз кабыл алынган стратегиялык мааниге ээ ички маселелерине байла-

нышкан чечимдерин жана сырткы эл аралык келишим – макулдашууларын “Кыргыз Эл” республикасынын Улуу Курултайы кайрадан карап чыгууга жана тийиштүү чечим кабыл алууга укуктуу.

5. Конституцияга өзгөртүү, толуктоолор жана мамлекеттик турмуштун башка эң маанилүү маселелери жалпы элдик добушка – референдумга коюлат.

Референдум өткөрүүнү Улуу Курултай чечет.

ЭКИНЧИ БАП

*Адам башы көпүрө
сунулса, аттабайт.*

Эл

ЭЛ - КИШИ

§ 2. Кыргыз Эл.

17-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын байтүбү – Эл. Кыргызстан элин - туу түбү Кыргыз Эли жана анын тегерегине уюган башка улут өкүлдөрүнөн турган Кишилер түзөт.

18-статья

1. Улуу тарыхын таасын таанып, учурунда өткөндөн калган дөөлөттү кемитпей сөөлөттү жашап, келечек тукумуна ырыскылуу заман калтырган муун – өзү салтанаттуу тарыхка айланган санжыргалуу Эл болот.

2. Учурунда бир ынтымакка баш уруп, мамлекетине улуу уюп бакыбат турмуш курбаган муун – кечээги жашап өткөн ата-бабасынын арбагына кыянатчылык кылган, туула элек эртеңки тукумунун тамырына балта чапкан Караламанга айланат.

19-статья

1. Караламандабай калкаман Карага өсүү үчүн ар бир Кишиге учур – замандан укук берилет, милдет тагылат;

2. Укук башаты – Кишинин өзүндө-табиятта (Мейкин) болот, милдет теги – ата-бабадан калат, келечек муундан (Мезгил) келет.

3. Киши Жолунан - Эл Мамлекеттин Жолу улуу болот.

20-статья

1. Киши – бала, эрешен, жаран курактуу.

2. Жарандык курак – 18 жаш. Кыргыз Эл республикасына таандык кишилик макам – жарандык менен аныкталат.

3. Жаран шайлоого жана шайланууга укуктуу.

4. Кыргыз Эл республикасынын Жараны – Кишиси (мындан ары: Киши) Республика Конституциясын жана мыйзамдарын сактоого милдеттүү.

5. Мыйзам жана сот алдында бардык Киши бирдей. Эч ким тек жайы, жынысы, расасы, улуту, тили, туткан дини, саясий жана диний ишенимдери үчүн басмырланбайт.

6. Киши - башка мамлекеттердин жараны боло албайт. Кишинин жарандыгы өз ыктыярлуу гана өзгөртүлөт.

21-статья

1. Кыргыз Эл республикасы чет өлкөдөгү өз Кишисинин укугун коргойт.

2. Кыргыз Эл республикасында жүргөн чет эл жарандарынын мыйзамдуу укуктары корголот. Чет эл жарандары Кыргыз Эл республикасынын мыйзамдарын сактоого милдеттүү.

3. Жалпы таанылган эл аралык укуктун принциптери менен нормалары Кыргыз Эл республикасында Кишинин негизги укугу жана эркиндиги катары кепилдикке алынат.

22-статья

Кишинин негизги укук эркиндиктери

1. Кишинин бедел-баркы ыйык жана кол тийгис.

2. Кыргыз Эл республикасында ар бир Киши: жашоого, тулку боюна жана ар-намысына эч кимдин тийбестигине;

жеке эркиндигине жана коопсуздугуна;

жөндөмүн өстүрүп, өркүндөтүүгө;

дин тутуу, руханий жана ырым жырым жөрөлгөлөрүн жасоого;

ой санаа, идея пикирлерин эркин билдирүүгө жана таркатууга, адабий – көркөм, илимий – техникалык чыгармачылыкка, басма сөз, маалымат берүү жана жайылтууга;

Кыргыз Эл республикасынын бүт аймагында жүрүүгө, конуш тандоого, республикадан сырт жерлерге эркин чыгып кайра кайтууга;

топторго биригүүгө;

куралсыз тынч чогулууга, жыйын, демонстрация өткөрүүгө;

турак жайынын кол тийгистигине;

кат алышуу жана анын купуялыгына;

жеке турмушунун беделине, өз жана үй бүлөөлүк мамилелеринин купуялыгына;

менчик күтүүгө, ага ээлик кылууга, пайдаланууга жана өз каалоосу боюнча жумшоого;

экономикалык эркиндикке, өз жөндөмүн жана мүлкүн жеке ишмерликке эркин пайдаланууга;

өзү же өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу мамлекетти башкарууга катышууга, мыйзамдарды жана чечимдерди талкуулоого жана тийиштүү бийлик органдарына сунуштарын берүүгө укуктуу, эркин.

Конституцияда белгиленген укук жана эркиндик Кишинин башка жалпыга таанылган укугу менен эркиндигин четке кагуу же алардын маанисин кемсинтүү катары каралбайт.

23-статья

1. Кишинин өз укугу менен эркиндигин жүзөгө ашырышы анын жеке жана мамлекеттик кызыкчылыктарды айкалыштырган милдеттеринин тутумунда каралат. Киши укугу - милдети ажырагыс.

Мамлекеттин кызыкчылыгын артыкчалап салым кошкон иш - кастарлуу.

2. Негизги билим – милдеттүү жана акысыз, аны ар бир Киши мамлекеттик орто жана жогорку окуу жайларынан алууга укуктуу.

2. Негизги саламатчылык кам – милдеттүү жана акысыз, аны ар бир Киши мамлекеттик саламаттык сактоо мекеме, уюмдарынан алууга укуктуу.

3. Ар бир Киши мекенин коргоого милдеттүү.

4. Ар бир Киши мыйзамдарга ылайык салык жана жыйым төлөөгө милдеттүү.

5. Ар бир Киши мекендин табийгатына, табигый байлыктарына, айлана – чөйрөгө жана тарыхый эстеликтерге аяр мамиле жасоого милдеттүү.

6. Согуш, табигый кырсык, эпидемия жана башка өзгөчө абал учурларынан, ошондой эле соттун өкүмү боюнча жаза өтөөдөн башка учурларда Кишини мажбурлап жумуш иштетүүгө тыюу салынат.

7. Киши укугу менен милдеттери жөнүндөгү мыйзамдар баарыга бирдей тиешелүү. Конституцияда, мыйзамдарда Кишилерди социалдык жактан коргоо үчүн каралгандардан тышкары эч кимге эч кандай артыкчылык жана жеңилдик берилбейт.

8. Киши укугунун сакталышынын башкы кепили – мамлекет. Мамлекет гана эч кимдин укугун артыкчалабай аны жалпынын кызыкчылыгына багындырат, Элдин Улуулуку Жолу гана ар Кишини биринин алдында бирин калыс милдеттендирет.

24-статья

1. Үй-бүлөө – коомдун түпкү очогу;

Үй-бүлөө, ата-эне жана балалык - бүт коомдун камкордугуна алынып, мыйзам тарабынан өзгөчө корголууга тийиш;

Мекен келечеги – балага кам көрүү, аны тарбиялоо ата-эненин милдети жана мекен алдындагы Кишилик парзы;

Эмгекке жарамдуу, жашы жетилген балдары - мекен кечээгиси ата-энелерге камкордук көрүүгө милдеттүү;

Ата-Эне жолу Бала жолунан улук.

2. Мамлекет жетимдерди жана ата-эне багуусунан ажыраган балдарды багат, тарбиялайт жана окутат.

3. Улууларды урматтоо, туугандары менен жакындарына, кары картаңдарга камкордук кылуу Кыргызстан элинин ыйык салты.

25-статья

1. Укукка укук каршы коюлбайт. Эл укугуна Адам укугун каршы коюп, эгемендиктин ээси, укуктун башкы булагы болгон элдин өзүнүн жашоо - турмушун ачык да, купуя да бүлүндүрүүгө аракет - эгемен мамлекетке карата иштелген эң башкы кылмыш катары каралат. Анткени ал андан кийинки келип чыгуучу башка баардык чоң-кичи укук бузуулардын, кылмыштардын башаты болуп саналат.

Эрдөн ашмак бар, Элден ашмак жок. Эл укугун, бейпилдигин элдик мамлекети чечкин коргойт.

2. Бала, эрешен, киши, үй-бүлөө, тууган, урук, уруу, жамааттын Элге уйуудагы бир бирине карата сый Жолу Эл Наркы-Руханий Конституциясында өзүнчө берилет.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ

*«Ме» - деген үнүм угулбайт,
Сунган колуң - көрүнбөйт.*

Эл.

26-статья

1. Өзүн өзү уюштуруп башкаруу – кыргыз элинин кылымдар бою калыптанган салттуу жолу.

Өзүн-өзү башкаруунун элдик салттуу жолун сактоо, бул күнгө бап калып берүү, эртеңкиге шай өркүндөтүү - заман зарылдыгы, муктаждыгы. Байтүбүн чың асыроо аркылуу бакыбат мамлекетке айлануу ар бир Жарандын, Жамааттын, Элдин милдети.

2. Жергиликтүү өзүн-өзү уюштуруп башкаруунун алгаачы негизи – Ынтымак.

Ынтымак Кишилерди кандайдыр максатка баш коштурган биринчи уютку - топчо, жамааттан башталат.

27-статья

1. Айыл-кыштакта – маалэде;

шаарда – кичирайондо, кварталда;

шаарга жалгаш конуштарда - маалэ, кичи аймактарда жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу - ар кандай кичи кеңеш, комитет, чогулуш, кондоминум ж.б. Ынтымак түрлөрүндө түзүлөт.

Ынтымак жамаатка айланып, топтошкон дыйкан чарбалар шэркетке (кооперация) кеңиши мүмкүн.

Жамаатты шайланма жетекчи - Жамаат Башы, Аксакалдар башкарат.

2. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун укуктук башат негизи –

Конституция;

укугунун мамлекет тарабынан корголушу;

мыйзамда каралган маселелерин чечүүдөгү өз алдынчалык;

элдин эң түптөгү агымын чаржайыттабай мамлекеттик бийликке жеринде табигый эриш – аркакталуу;

айылдык Топко, шаардык, аймактык Жыйынга ар Киши деңгээлинде стихиялуу катышпай уйушкан жамаат деңгээлинде аң сезимдүү, максаттуу жана талаптуу катышуу;

жарандык коом-мамлекеттин – Эл-Байтүбүндө эстүү бир ширелиши.

28-статья

1. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу Жамаат деңгээлдеги Ынтымактан Эл-Мамлекеттик деңгээлдеги Ынтымакка – Топ, Жыйын, Кошуун, Курултайына карай кош тараптуу өсөт, өтөт:

а) тарыхый эстутум, адеп-ахлак, нарк-салт, руханий-маданий байтүбүн чыңдап Элдик Канат негизин бекемдеген урук, уруу, канат, туу калк бийигин карай ирээттүү өсүп;

б) социалдык, чарбалык, экономикалык байтүбүн чыңдап Мамлекеттик Бийлик Бутак негизин бекемдеген айылдык, аймактык, республикалык унитар бүтүндүгүнө карай ырааттуу өтүп – Эриш-Аркак!

2. Элдик Канаттын жалпы мамлекеттик ишке катышуусу – Ичкилик, Оң, Сол Канат бийлеринин Аталык Кеңешке туруктуу мүчө болуусу аркылуу камсыздалат.

Элдик Канаттын мамлекетти башкаруудагы орду-ролу, жарандык коомду чачкындабай жеринен ирээттер озуйпасы – Эл Наркы-Руханий Конституциясында өзүнчө, системдүү берилет.

ҮЧҮНЧҮ БАП

*Кан башы көпүрө сунулат -
Калкы аттайт.*

Эл

МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШ - БАШКАРУУ**БОРБОР****§ 3. Улуу Курултай.****29-статья**

Элдик мамлекеттин эң башкы бийлик органы. Көзөмөл-Аткаруучул укукка ээ.

Улуу Курултай – Конституция гаранты.

Өкүлдүк:

Улуу Курултайга төмөндөн жогору:

1. Айыл (айылтоп) деңгээлден – бирден өкүл айыл эли тарабынан альтернативдүү шайланат.

2. Аймактык, шаардык деңгээлден – баардык жыйын башы (аким, аймак кеңеш төрагасы, аймак сот төрагасы), ири шаар башчылары (эмир);

3. Республикалык деңгээлден баардык кошуун башы:

Жогорку Кеңеш төрагасы;

Премьер-Министр;

Жогорку Сот төрагасы;

Борбордон - Мамлекеттик Кеңеш мүчөлөрү;

Борбордук түзүм башчылары;

Оң, Сол Билги;

Президент;

4. Мамлекеттик деңгээлдеги илимий, чыгармачыл, коомдук уюмдардын жетекчилери –

Улуу Курултай өкүлдөрү болуп саналат;

5. Улуу Курултайды Оң, Сол Билгилер алып барат.

Укугу:

1. Президенттикке талапкерлерди ылгайт;

2. Өз курамынан Жогорку Кеңешти шайлайт;

3. Оң, Сол Билги жана Аталык Кеңеш курамын шайлайт;

4. Мамлекеттин алдыңкы беш жылдык өнүгүүсүнүн жалпы багытын, стратегиясын аныктайт;

5. Мамлекет башчысы – президенттин 1-жарым мөөнөтүндөгү иши боюнча сөзүн угат, баасын берет, 2-жарым мөөнөтүнө сунуштарын киргизет;

Беш жылдык иш мөөнөтү толук аяктаган президенттин отчетун угат, анын 2 – беш жылдык мөөнөткө жалпы элдик шайлоого кайра барар – барбасын аныктайт. Аны делегаттардын 3/4 нүн (вариант: 2/3 нин) добуш макулдугу менен чечет

(вариант: президентти 2-мөөнөтүнө Улуу Курултай өзү жогорку тартипте кайра шайлайт);

Төмөнкү органдар тарабынан (Аталык жана Мамлекеттик Кеңештин көпчүлүк, Чоң Кошуундун 2/3 добушу), эгерде Президентке ишеним көрсөтпөө маселеси козголсо, анда Президенттин да отчетун угат жана жогорудагыдай тартиптеги добуш менен ишине укуктук баа берет. Импичмент жарыялоо укугуна ээ;

6. Жогорку Кеңеш төрагасынын, Премьер Министрдин, Жогорку Сот төрагасынын, борбордук түзүм жетекчилеринин жана өзү туура тапкан маселе боюнча бардык башкы жетекчилердин отчетторун угат, кызмат ордуна татыктуу же татыксыз эместиги боюнча токтом кабыл алат;

7. Согуш абалын жарыялайт;

8. Республиканын бүткүл аймагына өзгөчө абалды киргизет;

9. Эл башына кандайдыр олуттуу кооп-залал туулса аскер күчүн тынч пайдалануу мүмкүнчүлүгүн чечет;

10. Конституциялык мыйзамдарды бекитет;

11. Конституцияга өзгөртүү, толуктоолорду киргизет;

12. Бүткүл элдик референдум жарыялоого макулдук берет;

Улуу Курултайдын токтому Конституциялык мыйзам күчүнө ээ. Өз токтомун Улуу Курултай өзү гана жокко чыгарат.

Чакыруу:

1. Улуу Курултай Президенттин Жарлыгы менен өз мөөнөтүндө 2,5 жылда бир чакырылат. Кырдаалга жараша чукул да чакырылат.

2. Кезексиз, чукул чакыруу укугуна: Президент;

Чоң Кошуунда үч бийлик бутагынын экөөнүн макулдугу ээ;

3. Оң Билги, Сол Билги Аталык Кеңеш макулдугун алып Улуу Курултайды чакыруу демилгеси менен Чоң Кошуунга кайрыла алат. Демилге үч бийлик бутагынын бири тарабынан колдоого алынса Улуу Курултай чакырылат.

4. Аталык Кеңештин жана Мамлекеттик Кеңештин жарымынан көп мүчөлөрүнүн биргелешкен жыйыны көпчүлүк добуш менен чакырат жана президентке импичмент жарыялоо маселесин коё алат;

5. Улуу Курултайды чакыруу укугун пайдаланып, бирок өз жүйөөсүн далилдей албай калган тарап кызматтан чегинет.

Көзөмөл-Аткаруу

1. Мамлекетте Улуу Курултайдын чечимдеринин аткарылышын көзөмөлдөп, жүзөгө ашыруучу биринчи жоопкер адам – Президент.

2. Республикалык деңгээлде:

Оң, Сол Билги – Мамлекеттик Кеңешке;

Аталык Кеңеш мүчөлөрү – Чоң Кошуунга;

3. Аймакка жоопкер делегаттар – аймактык Чоң Жыйынга;

4. Айылга жоопкер делегаттар – айылдык чоң Топко катышып, Улуу Курултайдын кабыл алган чечимдерин тыкыр көзөмөлдөп, турмушка ырааттуу ашырышат.

Улуу Курултайдын кеңири укук-милдеттери Конституциялык мыйзамда чагылдырылат.

§ 4. Президент.

30-статья

1. Эл-Мамлекеттик бийликтин биримдигинин символу. Мамлекеттин башчысы;

бир эле учурда Жолбашчы да, Колбашчы (руханий – светтик көсөм);

өлкө ичинде жана эл аралык мамилелерде – Кыргыз Эл республикасынын өкүлү;

Улуу Курултай иштеп чыккан өнүгүүнүн жалпы багытынын негизинде мамлекеттин бардык ички, тышкы саясатын аныктайт;

Улуу Курултай алдында өлкөдөгү абал, ички-тышкы саясат, өз ишмердүүлүгү боюнча отчет берет;

Улуу Курултайга референдум чакыруу демилгеси менен кайрылат;

кезексиз Улуу Курултайды чакыруу укугуна ээ;

мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы калыс катары алардын макулдашып иштешин, биргелешип аракеттенишин камсыз кылат;

ар жылы Чоң Кошуунда элге Кайрылуу менен чыгат;

кезексиз Чоң Кошуунду чакыруу укугуна ээ;

Мамлекеттик Кеңешти жетектейт;

Элдик-Мамлекеттик башкаруунун төмөнкү борборлошкон органдарынын бардыгына (Чоң Кошуун, Чоң Жыйын, алтургай Чоң Топторуна дейре) ыйгарым укук табыштап өз өкүлүн Улуу Курултай делегаттарын катыштырат, алар аркылуу Курултай бүтүмүн, Президент жарлыктарын ишке ашырып, координацияланган башкарууну камсыздайт;

жогорку жана төмөнкү кеңештерге шайлоону дайындайт;

мыйзамдарга жана Жогорку Кеңеш ратификациялаган же денонсациялаган эл аралык келишимдерге, эгерде макул болбосо, Жоктом (протест) жазып Конституциялык Сотко кайрылат;

мыйзамда каралган жагдай туулса Мамлекеттик Кеңеш менен макулдукта республиканын айрым жерлерине өзгөчө абалды киргизет;

Кыргыз Эл республикасына баскынчылык жасалганда же баскын коркунучу айкын болгондо Мамлекеттик Кеңештин макулдугу менен өлкөдө согуш абалын жарыялап, чукул Улуу Курултай чакырат. Жарым–жартылай мобилизация жарыялап, аскер абалын киргизет.

2. Президент - куралдуу күчтөрдүн башкы колбашчысы. Куралдуу күчтөрдүн жогорку аскер башчыларын дайындайт жана бошотот;

3. Оң, Сол Билги менен кеңешип Премьер Министрди дайындайт жана бошотот. Премьер – Министрдин сунуштоосу боюнча өкмөт мүчөлөрүн бекитет жана бошотот;

Зарылдык туулса өкмөттүн жыйналышына катышат жана аны алып барат.

4. Оң Билги, Сол Билги жана Аталык Кеңеш макулдугу менен:

а. Башкы Прокурорду дайындайт жана бошотот;

б. Элдик Соттун Кошуунуна - Конституциялык Соттун, Жогорку Соттун жана Жогорку Арбитраждык Соттун төрагалыгына талапкерлерди сунуштайт.

31-статья

Президентти шайлоо:

1. Кыргыз Эл республикасына президенттикке талапкерлерди Улуу Курултай ылгайт.

2. Президент жалпы эл тарабынан беш жылдык мөөнөткө шайланат. Эки жолу шайлануу укугуна ээ (вариант: экинчи мөөнөтүнө Улуу Курултай шайлоого укуктуу). Чыгаан көрөсөндүгү менен көзгө түшкөн Эл Башы, эгерде мамлекеттин эли кааласа, үчүнчү мөөнөткө шайланууга укуктуу. Үчүнчү мөөнөткө талапкерлигин Улуу Курултай аныктайт жана ал президенттикке кайрадан шайланып кетсе ага жаңы ТЭҢРИКУТ даража наамы ыйгарылат. Кыргыздын тарыхый баатырларынын кыркаарын жаңы замандагы улантуучу катары ысымы соңку тарыхка даңазаланат.

3. Кыргыз Эл республикасынын президенти болуп 35 менен 65 жаштын ортосундагы Кыргызстандын жараны шайлана алат.

4. Президент бийлигин аткарып жаткан учурда саясий партиялардагы жана уюмдардагы ишин токтотот.

Президент кол тийгис укугуна ээ.

32-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын Президентинин бийлик укуктары ал өзү чукул Чоң Кошуун чакырып кызматтан чегинерин билдиргендигине, ошондой эле өзүнө таандык бийлик укуктарды ооруп калгандыгына же кайтыш болгондугуна байланыштуу аткара албай калган учурда токтотулат.

2. Президент ооруп калгандыгына байланыштуу өз милдеттерин аткара албаган учурда чукул чакырылган Чоң Кошуун өзү түзгөн мамлекеттик медициналык комиссиянын корутундусунун негизинде, Аталык Кеңештин катышуусунда, Президентти мөөнөтүнөн мурда кызматтан бошотуу жөнүндө чечим кабыл алат. Президенттикке жаңы талапкерлерди ылгоо максатында кезексиз Улуу Курултайды чакырат.

3. Президентке Чоң Кошуун тарабынан мамлекеттик чыккынчылык же башка оор кылмыш жасгандыгы боюнча күнөө коюлуп, ал Конституциялык Соттун корутундусу менен ырасталган шартта аны мөөнөтүнөн мурда кызматтан четтетүү боюнча Улуу Курултай чакырылат. Президентке импичментти Улуу Курултай гана жарыялайт. Жүйөөсүн далилдей албай калган тарап Мамлекетке – Элге акаарат келтирген катары дароо кызматтан чегинет, катуу жазага алынат.

4. Кыргыз Эл республикасынын жаңы Президентти шайланганга чейин анын милдетин Премьер – Министр аткарат.

Жаңы Президентти шайлоо мурдагы Президент бийлик укуктарын токтоткон учурдан баштап үч айлык мөөнөттө өткөрүлүүгө тийиш.

5. Президент – Конституциянын гаранты.

Президентте жеке кеңешчи – боз кардинал болбойт. Анын бардык масилети Аталык Кеңеш аркылуу өтүп, калк алдында тунук.

§ 5-6. Кош Аталык - Оң билги, Сол билги

33-статья

1. Элдик бийлик Улуу Курултай жана мамлекеттик башкы бийлик президентчилик ортосундагы көпүрө данакер. Элдик-Мамлекеттик бийликтин ажырагыстыгынын символу.

2. Эл башы - Президенттин – жолбашчылык (руханий) жана колбашчылык (светтик) озуйпасына байланышкан Бакай – Кошойлук нускооч даража; Оң Билги, Сол Билги орунга калкка кадыры сиңген, чыныгы чыгаан уул-кыздар Улуу Курултайда беш жылга шайланат.

Кийинки шайлоо мөөнөттөрү чектелбейт.

Орунга талапкерлерди:

а. үчтөн эки добуш менен Оң Билгини (Курултай Төрагасы) Улуу Курултай;

б. Мамлекеттик Кеңеш менен макулдашуудан соң Сол Билгини (Мамлекеттик Катчы) Президент сунуштайт (бийлик өкүлү).

Улуу Курултайдын төрттөн үч добушун алган талапкерлер Оң Билги, Сол Билги орунга татыктуу деп табылат.

Оң Билги – Мамлекеттеги бүткүл руханий – идеологиялык;

Сол Билги – коопсуздук (саясий, экономикалык, күч түзүм, ж.б.) маселесин көзөмөлдөшөт, аркалашат;

Президенттин тапшыруусу боюнча анын компетенциясындагы бардык ишти чечүүгө акылуу;

3. Президент менен бирге Аталык Кеңешти жетектешет;

4. Эгерде Президенттин жүргүзгөн саясатына макул болушпаса Аталык Кеңештин макулдугу менен Чоң Кошуунга кайрылуу жолдошуп Улуу Курултайды чакырууга демилгечилерден боло алышат жана аны алпарышат. Импичмент маселесин коюуга укуктуу.

§ 7. Аталык Кеңеш

34-статья

Президент жана Оң Билги, Сол Билги алдындагы Улуу Курултай тарабынан шайланган Кеңеш.

Эл ичинен чыккан дааналар, мамлекеттик мурдагы ири ишмерлерден, кыргыз урууларынын башын кошкон Ичкилик, Оң, Сол канат бийлеринен жана Калк Ассамблей Төрагасынан турган акыл көрөңгөсү. Курамы туруктуу – он үч кишиден турат.

Улуу Курултайдын чечимдерин Борбордук бийлик аркылуу борбордук тогоолдордун баарында – Чоң Кошуун, Чоң Жыйындарына (зарылдык туулса Чоң Топторуна дейре!) катышып, алып өтүшөт.

§ 8. Президенттин аппарат канцеляриясы

35-статья

Президент жана Оң Билги, Сол Билги, Аталык Кеңештин ишин уюштурат. Өз алдынча укукка ээ эмес.

§ 9-18. Тогузак-мамлекеттик кеңеш

36-статья

Президент алдындагы расмий мамлекеттик эң Жогорку Кеңеш. Мамлекеттик деңгээлдеги бардык маселени кеңешип чечүүчү коллегиялдуу орган. Бийлик бутак башчылары, биринчи жооптуу жетекчилер добуш менен маселе чечет.

Президент чакырат.

Мамлекеттик Кеңештин айрым мүчөлөрүнүн демилгеси менен да Президент тарабынан чакырылышы мүмкүн.

Жарымынан көп добуш алган маселе өттү деп табылат.

9. Президент - Мамлекеттик Кеңештин төрагасы - 1,5 д.

10. Жогорку Кеңеш төрагасы - 1 д.

11. Премьер – Министр - 1 д.

12. Жогорку Сот төрагасы - 1д.

13. Башкы Прокурор - 1 д.

14. Оң, Сол Билги - 1 д.

15. Конституциялык соттун төрагасы - 1 д.

16. Ички иштер министри - 1д.

17. Коргоо министри - 1 д.

18. Коопсуздук комитетинин башчысы - 1 д.

§ 19–25. Президент жана мамлекеттик Кеңеш көзөмөлүндөгү борбордук кызмат түзүмдөр

19. Борбордук шайлоо комиссиясы

20. Эсептөө палатасы

21. Мамлекеттик банк

22. Манас Жол этноэкономикалык, инновациялык борбору

23. Кадрлар боюнча мамлекеттик кызмат

24. Стратегиялык чалгын борбору

25. Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия

Борбордук кызмат түзүмдөрдүн башчыларын Аталык Кеңеш макулдугу менен Президент дайындайт.

Борбордук Шайлоо Комиссиясынын мүчөлөрүнүн, Эсеп Палатасынын аудиторлорунун үчтөн бирин - Жогорку Кеңеш; үчтөн бирин - Жогорку Сот; үчтөн бирин - жарандык коом пикирин эске алуу менен Аталык Кеңеш сунуштайт. Жогорку Кеңеш шайлайт.

Улуттук банк жана Мамлекеттик кадр кызмат төрагаларынын орунбасарларын Жогорку Кеңеш шайлайт.

Борбордук түзүмдөр мыйзам негизинде иш алып барат. Алардын ишинде жалпы мамлекеттик деңгээлдеги ырааттуулук сакталышы үчүн Мамлекеттик Кеңеш деңгээлинде нускоо жүрөт.

Орто (Ичкилик) **АТКАРУУ БИЙЛИГИ**

§ 26. Өкмөт

37-статья

Кыргыз Эл республикасында аткаруучу бийликти Кыргыз Эл республикасынын өкмөтү, ага баш ийген министрлик, мамлекеттик комитет, административдик ведомстволор, мамлекеттик администрациялар жүргүзөт.

Кыргыз Эл республикасынын өкмөтү мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы.

Өкмөттүн ишин Премьер-Министр башкарат. Өкмөт - премьер-министрден, вице-премьер министрлерден, министрлерден жана мамлекеттик комитет, агенттиктердин башчыларынан турат.

Премьер-Министр, Өкмөт же анын айрым мүчөсү кызматтан чегингенге укуктуу, аны Кыргыз Эл республикасынын Президенти кабыл алат же четке кагат.

Премьер-Министрдин кызматтан чегинүүсү өкмөттүн бардык мүчөлөрүнүн кызматтан кетишине алып келет. Жаңы Өкмөт куралганга чейин Өкмөт тарабай Президенттин тапшырмасы боюнча ишин улантат.

38-статья

Премьер-Министрди Оң, Сол Билги менен макулдашып Президент дайындайт.

Премьер-Министр кадр боюнча мамлекеттик кызматтын маалымат сунуштарына таяна министрлер кабинетин түзөт, Президент бекитет.

Премьер-Министр бүткүл аткаруу бийлигине, анын ичинде коргоо, күч түзүм органдарына жетекчилик кылат. Жогортон төмөн түз баш ийүү - милдеттүү.

Бир жылда бир аткаруу бийлигинин Кошууну өткөрүлөт. Республикалык, аймактык деңгээлдеги бардык башкы жетекчилер - министрлер, комитет, агенттик ж.б. башчылары, аким, эмирлер Кошуун өкүлдөрү.

Премьер-Министр, вице премьерлер, министрлер - Чоң Кошуун өкүлдөрү.

Премьер-Министр, вице премьерлер Чоң Кошуун Кеңеш мүчөлөрү.

Вице премьерлердин бири, жанаша бийлик бутактары-Жогорку Кеңеш жана Жогорку Сот бийлиги менен Аткаруу Бийлигинин атынан иштешет.

39-статья

Өкмөт: республикалык бюджетти иштеп чыгат, аны Жогорку Кеңештин (вариант: Чоң Кошуундун) кароосуна коет жана аткарылышын камсыз кылат;

бюджеттик-финансылык, салык жана баа саясатын жүргүзөт;

мамлекеттик мүлктү башкарат; өлкөнү коргоо, мамлекеттик коопсуздук чараларын көрөт;

Улуттук банк ишин тескеп, бирдиктүү акча-насыя жана валюталык саясат жүргүзөт.

40-статья

Өкмөт: Министрлик, мамлекеттик комитет, административдик ведомстволордун жана шаар, аймак адми-

нистрация органдарынын ишине жетекчилик кылат;

Республика аймагындагы бардык орган, уюм, кызмат адамы жана жарандар тарабынан аткарылууга милдеттүү болгон токтом, буйруктарды чыгарат, алардын аткарылышын текшерет, турмушка ашырылышын уюштурат.

41-статья

Премьер-Министр бир жылда бир:

а) аткаруу бийлигинин жогорку органы Кошуунга өкмөттүн иши боюнча маалымдама жасайт;

б) жанаша бийлик бутагынын өкүлдөрү бириккен Чоң Кошуунга, ал аркылуу элге, борбордук бийликке отчет берет;

§ 27. Аймак өкмөтү:

42-статья

1. аймакта – аким; шаарларда – эмирлик (шаар башы);

аким, эмирди Премьер-Министр дайындайт жана бошотот.

Орунбасарларын – аким, эмирдин сунушу боюнча Премьер – Министр бекитет. Бошотуу – жогорку тартипте.

2. Аким, эмирлер аймак, шаар өкмөт иши боюнча жарым жылда бир:

а. жогорку бийликке жана аймактык башкаруу органы - Жыйынга маалымдама жасашат;

б. жанаша бийлик бутагынын өкүлдөрү баш кошкон Чоң Жыйынга, ал аркылуу аймак, шаар калкына жана борбордук бийликке отчет беришет.

Аким, эмирлер аткаруу бийлигинин - республикалык Кошуунунун;

Аким, эмир жана орунбасарлары - аймак Чоң Жыйынынын өкүлдөрү;

Чоң Жыйын Кеңеш мүчөлөрү.

§ 28. Аткаруу бийлигинин айыл тепкичи

43-статья

1. Бюджеттик мекемелердин бардыгынын (мектеп, оорукана, КТУ, байланыш ж.б.) башы кошулуп өзүнчө Топко биригишет. Арасынан бири өкмөт өкүлү-Бек (координатор) шайланат. Айылдык деңгээлдеги мекеме аралык маселелерин кеңешип-таңашат. Үч айда бир Топ өтөт. Бек - Чоң Топ өкүлү жана Чоң Топ Кеңеш мүчөсү.

2. Башкарма.

Айыл мекеме жетекчилери, айыл кеңеш депутаттары, айыл сот мүчөлөрүнүн биргеликтеги сунушу (б.а. Чоң Топ кеңейтилген кеңеши) жана аймак акиминин макулдугу менен айыл калкы альтернативдүү негизде, айылдык Жалпы Чогулушта айыл башкармалыгынын башчысын – Башкарманы беш жылга шайлайт. Башкарма – экинчи мөөнөткө шайланууга укуктуу.

Башкарма - мыйзамга, Президент указына, акимге баш ийет. Башкарманын айыл калкы алдындагы жоопкерчилиги каралган айыл уставына таянып иш алып барат. Айылдын экономика-

лык, социалдык, маданий акыбалы үчүн биринчи жоопкер.

Башкарма:

Үч айда бир - Чоң Топ Кеңешинде айыл маселелери, иш максаттары, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун ал абалы боюнча маалымдама жасайт.

Жарым жылда бир:

а. аткаруу бийлигинин аймактык Жыйынында жогорку аткаруу бийлик органы алдында;

б. жанаша бийлик бутактарынын Чоң Жыйынында, ал аркылуу борбордук бийликке отчет берет.

Бир жылда бир - айылдык Жалпы Чогулушка борбордук мамлекеттик саясаттын айылда ишке ашырылышы, айыл калкынын милдеттери жана өз иши тууралуу кеңири отчет берет.

3. Акимдин же акимият өкүлүнүн катышуусунда өткөн айылдык Жалпы Чогулуш Башкарманын ишине “канааттандырарлык”, же “канааттандырарлык эмес” деген баа берет.

4. Башкарма:

Чоң Топту жетектейт, Чоң Топ Кеңеш мүчөсү; Аймак Чоң Жыйын өкүлү жана Чоң Жыйын Кеңеш мүчөсү.

Мамлекет башчы Президент башында турган борбордук башкы бийлик - республика, аймакта ырааттуу уланып;

байтүп – айыл башкармалыгында жыйынтыкталат. Уч-Түп бир кошулат-жошулат.

Аткаруу бийлигинин кеңири укук милдеттери, жанаша бийлик бутактары менен алака-катышы – конституциялык мыйзамда чагылдырылат.

Оң Кары

КЕҢЕШ БИЙЛИГИ

Кыргыз Эл республикасында өкүлдүү орган – кеңеш бийлиги. Мыйзам чыгаруу жана анын аткарылышына көзөмөл ишин жүргүзөт. Жогорку, аймак-шаар, айыл кеңештери болуп үч тепкичтүү түзүлөт.

§ 29. Жогорку Кеңеш

44-статья

1. Жогорку Кеңеш депутаттарын Улуу Курултай өз курамынан бөлүп беш жылдык мөөнөткө шайлайт. Жогорку Кеңешке депутаттыкка шайланып кеткен делегат орду ошол айыл округунан кайрадан шайланган 2-өкүл менен толукталат. ЖК депутаттыгына талапкерлерди аймактан шайланган Курултай делегаттары өз ичинен альтернативдүү сунуштайт.

2. Депутат саны – 40тын тегереги.

ЖК толук алмаштырылбайт. Депутаттык мөөнөттүн өтүшү-бүтүшүнө ылайык үчтөн биринче жаңыланып турат.

3. Жогорку Кеңешке шайлоодо экинчи орунду ээлеген талапкер шайлоо округунан шайлоо мөөнөтү аяктагыча №1 талапкерлик укугун сактайт.

Эгерде Жогорку Кеңешке шайланган депутат кандайдыр бир себептер менен депутаттык милдетин аткара албай калса, же шайлоо алдындагы убадаларына кайчы иш алып барса, анда ал ошол аймактан шайланган Улуу Курултайдын делегаттарынын катышуусунда Аталык Кеңеш тарабынан кайрадан чакыртылып, мандаты алынат, ордуна №1-талапкер депутат болот.

4. Жогорку Кеңеш жетекчилиги – жалпы бир төрагадан жана эки орунбасарынан турат, алар көпчүлүк добуш менен жашыруун шайланат. Жогорку Кеңеш депутаттары бир жылда бир, зарыл болсо чукул жалпы Кошуунуна чогулат.

5. Төрага жана анын орунбасарлары, комитет жетекчилери - Чоң Кошуун өкүлдөрү.

Төрага жана орунбасарлары - Чоң Кошуун Кеңеш мүчөлөрү.

Төраганын бир орунбасары жанаша бийлик бутактары – Аткаруу жана Жогорку Сот бийликтери менен Жогорку Кеңеш атынан иштешет.

§ 30. Аймактык Кеңеш

45-статья

1. Аймак Кеңеш депутаттары өзүнчө атайын шайланбайт. Алар айылкеңеш депутаттарынын эсебинен куралат – Айыл Кеңеш төрагалары жана алардын орунбасарлары бир эле учурда Аймактык Кеңештин депутаттары болушат.

2. Аймактык Жыйында Аймак Кеңеш депутаттарынын өз ичинен бир талапкер же Жогорку Кеңеш өкүлүнүн сунушу боюнча экинчи талапкер Аймак Кеңеш төрагалыгына атаандаштык негизде көпчүлүк добуш менен шайланат. Аймак Кеңешине төрагалыкка шайланып кеткен депутат ордун ошол айылдан кайрадан жаңы шайланган депутат толуктайт.

Төраганы кызматтан чакырып алуу – Жогорку Кеңеш өкүлүнүн катышуусунда жогорку тартипте өтөт.

Аймак Кеңеш төрагасынын эки орунбасары бар.

Биринчи орунбасар, негизинен, Жогорку Кеңеш чыгарган мыйзам, нормативдик актылардын ортоңку Аймак Кеңеш жана төмөнкү Айыл Кеңеш депутаттарына жеткирилишине, иштетилишине кам көрөт, көзөмөл жүргүзөт;

Экинчи орунбасары, негизинен, аймактык жанаша бутак бийликтери менен мыйзамдардын жана нормативдик актылардын туура колдонулушу, аткарылышы багытында көзөмөл иш алып барат.

3. Аймактык Кеңеш депутаттарынын Жыйыны алты айда бир өткөрүлөт.

Аймак Кеңеш төрагасы, анын орунбасарлары, Аймак Кеңеш депутаттары - аймак Чоң Жыйынынын өкүлдөрү;

Аймак Кеңеш төрагасы, орунбасарлары Чоң Жыйын Кеңеш мүчөлөрү;

Аймак Кеңеш күндөлүк ишин уюштуруу үчүн жумушчу аппаратын түзөт.

§ 31. Айыл Кеңеш

46-статья

1. Айылда (айылтопто) жалпы шайлоо тартибинде Айылдык Кеңеш депутаты шайланат. Депутаттар Топко жыйылышат. Айыл Кеңеш төрагасын жана анын орунбасарларын шайлашат. Төрага, орунбасарлары бир эле учурда Аймак Кеңеш депутаттары.

Төрага жана депутаттарды кызматтан чакырып алуу – Аймак Кеңеш төрагасынын же орунбасарынын катышуусунда жогорку тартипте өтөт.

2. Айыл Кеңешинде үч айда бир Топ болот.

Төрага, орунбасарлары жана депутаттар Чоң Топ өкүлдөрү.

Төрага жана орунбасарлары Чоң Топ Кеңеш мүчөлөрү.

ЖОГОРКУ КЕҢЕШТИН БИЙЛИК УКУКТАРЫ

47-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын мыйзамдарын кабыл алуу;

кабыл алган мыйзамдарын расмий чечмелөө;

2. Кыргыз Эл республикасынын административдик аймактык түзүлүшүнүн маселелерин чечүү;

3. республикалык бюджетти жана анын аткарылышы жөнүндө отчетту бекитүү;

4. Эл аралык келишимдерди ратификациялоо жана денонсациялоо. Эгерде ага Конституциялык Сот тарабынан Жоктом (протест) жазылса, маселе Улуу Курултайга калтырылат.

5. Улуттук Банк башчысынын жана орунбасарларын дайындоого макулдук берүү;

6. Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук Комиссиянын курамынын үчтөн бирин көрсөтүү, толук курамын шайлоо;

7. Эсептөө палатасынын аудиторлорунун үчтөн бирин көрсөтүү, толук курамын шайлоо;

8. Кыргыз Эл республикасынын чет мамлекеттердеги жана Эл аралык уюмдардагы дипломатиялык өкүлчүлүк башчыларын дайындоого макулдук берүү;

9. Кыргыз Эл республикасынын мамлекеттик сыйлыктарын жана ардак наамдарын белгилөө;

10. Мунапыс жөнүндөгү актыларды чыгарууну ишке ашырат;

48-статья

1. Жогорку Кеңеш менен мамлекеттик бийликтин башка бутактарынын ортосунда чечилбес карама-каршылыктар пайда болгон кризистик жагдайда Президент Аталык Кеңештин макулдугу менен Жогорку Кеңешти таркатышы мүмкүн.

Президенттин бийлик укугу бүтөөрүнө 6 айдан аз убакыт калганда Жогорку Кеңеш таркатылбайт.

2. Улуу Курултай үч ай ичинде жаңы Жогорку Кеңешти шайлап берүүгө тийиш.

49-статья

Мыйзам чыгаруу демилгеси:

30 миң шайлоочуга, Президентке, Жогорку Кеңешке, Өкмөткө жана өзүнүн карамагына таандык маселелер боюнча Жогорку Сот менен Жогорку Арбитраждык Сотко таандык.

Кеңеш бийлигинин кеңири укук-милдеттери, жанаша бийлик бутактары менен алака-мамилеси - конституциялык мыйзамда жана өзүнүн ички регламентинде чагылдырылат.

§ 32-33. Кыргызстан калк ассамблеясы**50-статья**

Кыргызстан аз сан улут өкүлдөрү мыйзам чегинде аракеттенет. Аймакта маданий борборлорун түзөт. Тик-эришинде гана тутумдашпастан кыйыркагында да кыргыз айыл, аймактары менен тыгыз баш кошушат, туу түбү Кыргыз Элине бутак, шак болуп биригишет.

Республикада Калк Ассамблейине биригет.

Төрага шайлайт, Кошунун өткөрөт.

Төрага - Аталык Кеңеш мүчөсү.

§ 34–35. Прокуратура**51-статья**

1. Кыргыз Эл республикасынын прокуратурасы мыйзам актыларынын так жана бирдей аткарылышына өз укуктук чегинде көзөмөл жүргүзөт.

Прокуратура органдары кылмыш куугунтуктоо ишин жүргүзөт, мыйзамда белгиленген учурларда жана чекте иштерди сотто кароого катышат.

2. Башкы Прокурор жана анын орунбасарлары Президент тарабынан кадр боюнча мамлекеттик кызматтын маалымат – сунуштамаларына таяна, Оң, Сол Билгилер жана Аталык Кеңеш менен макулдашуу аркылуу дайындалат. Бошотуу - жогорку тартипте.

Башкы Прокурор - Мамлекеттик Кеңеш жана Чоң Кошуун Кеңеш мүчөсү.

3. Аймактык прокурорлор Башкы Прокурордун альтернативдүү сунуштоосу, Оң, Сол Билгилердин оюн эске алуу менен Президент тарабынан дайындалат. Бошотуу - жогорку тартипте.

4. Аймакта прокурорлор Жыйыны өткөрүлөт, республикалык Кошуунга өкүлдөр шайланат. Башкы Прокурор жетектейт.

5. Мамлекеттик бийлик бутактарынын Чоң Кошуунуна, Чоң Жыйынына прокуратура өкүлдөрү байкоочу катары катышат.

Сол Кары
ЭЛДИК СОТ

52-статья

1. Кыргыз Эл республикасында сот адилеттигин элдик сот ишке ашырат.

2. Элдик сот үч баскычтуу:

республикалык – Конституциялык Сот, Жогорку Сот, Жогорку Арбитраж Соту;

аймактык – аймак, шаар, аскер соттору;

айылдык сот;

Өзгөчө, атайын сотторду түзүүгө жол берилбейт.

3. Кыргыз Эл Республикасында соттордун жана калыстардын макамы, иштөө тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат.

4. Калыс Конституцияга жана мыйзамга гана баш иет. Кол тийбестик укугуна ээ. Кылмыш үстүндө тутулгандан жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн өзгөчө учурлардан башка кезде кармалбайт жана камакка алынбайт.

5. Кыргыз Эл республикасынын 35 жаштан 70 жашка чейинки юридикалык жогорку билими бар, кесиби боюнча 10 жылдан кем эмес иштеген жараны Конституциялык, Жогорку жана Арбитраждык сотторунун;

25 жаштан жогорку, 7-5 жылдан кем эмес иш тажрыйбасы бар квалификациялуу жарандар аймак, айыл сотторунун калыстары болуп шайлана алышат.

Шайлоо төмөндөн жогору - Эл тарабынан түз, тике шайланган сот өкүлдөрүнүн өз кезегинде өз эркин бийликтин улам жогорку органдарына уламал табыштоо (делегирование) жолу аркылуу элдик сот бийлиги ишке ашырылат.

§ 36. Жогорку Сот**53-статья**

1. Кыргыз Эл республикасынын Жогорку Соту – жарандык, кылмыш жана административдик сот иштери жагындагы сот бийлигинин жогорку органы.

2. Жогорку Сот – Бишкек шаардык, аймактык, шаардык, аскер сот иштерине көзөмөл жүргүзөт. Арбитраж соту ишине жалпы көзөмөлдүк кылат.

3. Башкаруу органы:
республикада – жылына бир жолу Кошуун;
аймакта - алты айда бир жолу Жыйын;
айылда - үч айда бир жолу Топ өткөрүү аркылуу жүзөгө ашырылат.

Топ, Жыйын, Кошуун кезексиз чукул чакырылышы мүмкүн.

Айыл Топ, Аймак Жыйын калыстары – элдик сот Кошунунун өкүлдөрү.

4. Жогорку Соттун калыстары - мамлекеттик кадр кызматынын маалымат-сунуштарына, Аталык Кеңеш менен Билгилердин пикирине таяна Президент сунуштаган, Элдик Соттун Кошууну тандаган талапкерлердин альтернативдүү ат салышуусунда көпчүлүк добуш менен жети жылга шайланат. Эки мөөнөткө шайланууга укуктуу.

Жогорку Соттун төрагалыгына - Президент сунуштаган, орунбасарларына Кошуун тарабынан сунушталган талапкерлер үчтөн эки добуш менен Кошуунда шайланат.

5. Иши, жүрүм-турумунан кынтык чыккан, мыйзамды бузгандыгы Конституциялык Сот тарабынан далилденген Жогорку Соттун калысы, Төрага, орунбасарлары – Кош Билги, Аталык Кеңештин кароосунан соң Президент тарабынан мөөнөтүнөн мур-

да кызмат ордуна бошотулат. Сот системасында иштээр-иштебесин Президент чечет.

6. Жогорку Соттун Төрага, орунбасарлары, калыстары – Чоң Кошуундун өкүлдөрү.

Төрага жана орунбасарлары – Чоң Кошуун Кеңеш мүчөлөрү.

Төраганын бир орунбасары жанаша бийлик бутактары менен байланышта иштейт.

§ 37. Аймактык Сот

54-статья

1. Аймактык Соттун калыстары – ошол аймактагы Айыл Сотторунун мүчөлөрү жана калыстары тарабынан Аймактык Сот Жыйынында мамлекеттик кадр кызматынын маалымат-сунуштарына таяна Аталык Кеңеш тарабынан сунушталган талапкерлердин альтернативдүү ат салышуусунда көпчүлүк добуш менен беш жылга шайланат. Эки мөөнөткө Аймактык Сот, андан ары Жогорку Сот калыстыгына шайланууга укуктуу.

2. Аймактык Соттун Баш Калыстыгына ушул тартипте Жогорку Сот өкүлү тарабынан сунушталган талапкерлердин бири үчтөн эки добуш менен альтернативдүү шайланат.

3. Иши, жүрүм-турумунан кынтык чыккан, мыйзамды бузгандыгы жогорку органдар тарабынан далилденген, же чыгарган өкүмү Жогорку Сот тарабынан үч ирээт бузулган аймак калысы – Аталык Кеңеш мүчөсүнүн катышуусунда Жогорку Соттун Кеңешинде мөөнөтүнөн мурда кызмат ордуна бошотулат. Сот системасында иштээр-иштебеси Жогорку Сот Кеңешинде чечилет.

4. Аймактын Башкы Калысы, орунбасарлары, калыстары – Чоң Жыйын өкүлдөрү.

Аймактык Башкы Калысы, орунбасарлары – Чоң Жыйын Кеңеш мүчөлөрү.

§ 38. Айыл Соту

55-статья

1. Айыл Соту юридикалык укукка ээ. Айылдык Соттун калысына айыл эли тарабынан жалпы чогулушта мамлекеттик кадр кызматынын маалымат-сунуштарына таяна Аталык Кеңеш тарабынан сунушталган талапкерлердин ат салышуусунда көпчүлүк добуш менен беш жылдык мөөнөткө шайланат. Эки мөөнөткө Айылдык Сот, андан ары Аймактык Сот калыстыгына шайланууга укуктуу. Калысы элдин сунуш, пикирлеринин негизинде Айылдык Сотту түзөт.

Айыл Соту - Топто баш кошот. Топ - айыл алкагындагы укук бузууга байланышкан бардык маселени териштирет, күнөөнүн мүнөзүнө карай аны же Топто чечет, же Аймак Сотуна ашырат.

Айыл Сотуна - айыл башкармалыгына юридикалык кызмат көрсөтүү жана элдик контроль озупасы жүктөлүшү мүмкүн.

2. Айыл калыстары Аймактык Сот Жыйынынын мүчөсү болуп саналышат. Аймакка байланышкан кылмыш иштерин караган сот процесстерине чечим кабыл алууга укуктуу өкүлдөр катары катышы-

шат, ал эми кылмыш каралып жаткан иш боюнча ошол айылдын Калысы соттун заседатели болот. Эгерде аймак Калысы туура эмес өкүм чыгарды деп саналса Айыл Калыстары чогулуп Жогорку Сотко Жоктом (Протест) жазууга укуктуу. Чыгарылган өкүмү жогорку орган тарабынан жокко чыгарылган аймак Калысы жаза тартат.

3. Иши, жүрүм-турумунан кынтык чыккан, мыйзамды бузгандыгы жогорку органдар тарабынан далилденген, айылдык калысы – айыл элинин жалпы чогулушунда Аймак Сотунун өкүлү жана Элдик Курултай делегаттарынын аймактык жетекчилигинин катышуусунда кызмат ордуна мөөнөтүнөн мурда бошотулат жана андан ары сот системасында иштээр-иштебеси чечилет.

4. Айылдык Сот үч айда бир жолу Топко чогулат. Айыл Сот мүчөлөрү – Чоң Топ өкүлдөрү. Айыл Калысы - Чоң Топ Кеңеш мүчөсү.

56-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын Конституциялык, Жогорку Арбитраждык Сотторунун бардык калыстары элдик сот Кошууну тарабынан 53-статьяда көрсөтүлгөн тартипте альтернативдүү шайланышат жана кызматтан бошойт.

Сот төрагалыгына талапкерлер Оң, Сол Билги жана Аталык Кеңеш менен макулдашуудан соң Президент тарабынан сунушталат.

Бардык деңгээлдеги соттордун бардык даражадагы калыстары аларды шайлаган өкүлдөрдүн жана органдардын алдында отчеттуу.

2. Аскер сотторун шайлоо өзүнчө мыйзамда каралат.

57-статья

Конституциялык сот

1. Кыргыз Эл республикасынын Конституциялык Соту – Конституцияны сактоо боюнча сот бийлигинин жогорку органы.

2. Конституциялык Сот төрагадан, анын орунбасарынан жана Конституциялык Соттун беш калысынан, бардыгы жети Киши, түзүлөт. Жети жылга шайланышат.

3. Конституциялык сот:

1) Мыйзам жана башка норматив укук актылары Конституцияга карама каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат;

2) Конституцияны ишке ашырууга, колдонууга жана аны түшүндүрүүгө байланыштуу талаштарды чечет;

3) Кыргыз Эл республикасынын Президентин шайлоонун мыйзамдуулугу жөнүндө корутунду чыгарат;

4) Кыргыз Эл республикасынын Президентин жана Конституциялык Соттун төрагасын кызматынан четтетүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарып Улуу Курултайдын кароосуна сунуштайт;

5) Кыргыз Эл республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарып Улуу Курултайдын кароосуна коет;

6) Жарандардын конституциялык укугуна байланышкан укук колдонуу практикасында кетирилген чалкеш маселелерди чечет;

7) Мыйзам жана башка актылардын Конституциялык соттун Конституцияга ылайык эмес деп табышы алардын Кыргыз Эл республикасынын аймагындагы ишке ашырылышын токтотот.

8) Конституциялык Соттун чечими эң акыркы инстанциядагы бүткөн чечим эмес. Эгерде Конституциялык Сот чечиминин тууралыгына (конституциялуулугуна) шек туулса, анда Конституциянын туу түбүндө турушкан Оң, Сол Билгилер деңгээлинде ага алдын ала баа берилип Аталык Кеңештин кароосуна коюлат. Аталык Кеңеш үчтөн эки добуш менен макул тапса Улуу Курултайдын кароосуна сунушталат. Улуу Курултай деңгээлинде гана Конституциялык Сот чечими жокко чыгарылат же калтырылат.

Жүйөөсүн далилдей албай калган тарап кызматтан толук чегинет. Саясий, моралдык жаза алат.

58-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын Жогорку Арбитраж Соту жана Бишкек борбордук, аймактык, шаардык арбитраж соттору – бир тутум. Жогорку Арбитраж Соту көзөмөлдүк кылат.

Элдик Соттун Кошуун, Жыйын алкактарында жамаатташ иш алып барышат.

2. Арбитраж Соттору менчиктин ар түрдүү формасына негизделип чарба жүргүзүүчү субъектилердин ортосундагы экономикалык мамилелердин жана аны башкаруудан келип чыккан талаштарды чечет

59-статья

1. Кыргыз Эл республикасынын сотторунун мыйзамдуу күчүнө кирген актылары бардык мамлекеттик органдар, чарба жүргүзгөндөр, коомдук бирикмелер, кызмат адамдары жана жарандар үчүн милдеттүү жана республиканын бүткүл аймагында аткарылат. Сот актыларын аткарбоо, ошондой эле сот иштерине кийлигишүү – мыйзам тарабынан белгиленген жоопкерчиликти башка үйөт.

2. Сот адилеттигинин Конституцияда белгиленген жол жоболору бардык сот, калыстар үчүн жалпы жана бирдей.

БОРБОРДУК ЖАНА ҮЧ БУТАК БИЙЛИГИ

60-статья

1. Борбордук Башкы Бийлик:
- Президент;

- Оң, Сол Билги;
- Аталык Кеңеш – эл өкүлдөрү;
- Мамлекеттик Кеңеш – бийлик өкүлдөрүнөн турат.

Чоң Кошуун, Чоң Жыйын, Чоң Топ тогоолдору борбордук бирдиктүү башкаруунун төмөнкү улампалдары катары каралат.

2. Чоң Кошуундун иш планы, күн тартиби Төр Кеңеш тарабынан эркин аныкталат жана ал өз укук чегиндеги мамлекеттик маселенин баардыгын карай алат. Чечими мыйзам күчүнө ээ.

3. Үч бутак – Паритет.

Чоң Кошуун, Чоң Жыйын, Чоң Топ бийлик өкүлдөрү кезектешип төрагалык кылышат, Улуу Курултай аныктаган стратегиялык план, иш чараларга ылайык тийиштүү бийлик бутагы ортого (ичкиликке) алынат да анын жетекчиси (не Премьер, не ЖК төрагасы, не ЖС төрагасы) Төр Кеңешти жана Чоң Кошуунду башкарып, ишти алып барышат.

Мындай кезмектешүү төмөнкү аймак, айыл деңгээлдерде бирдей кайталанат.

4. Борбордук жана Үч Бутак бийлик – таман таянчы Элде (§ 2) бир кошулат – жошулат. Уч, Түп биригет демек, ушул.

КОНСТИТУЦИЯГА ӨЗГӨРТҮҮ ЖАНА ТОЛУКТОО КИРГИЗҮҮ ТАРТИБИ

61-статья

Конституцияга өзгөртүү-толуктоо киргизүү демилгеси менен Улуу Курултай чакырууга:

1. Президент;

Үч бийлик бутагынын экөөнүн макулдугу менен Чоң Кошуун;

Конституциялык Соттун корутундусу менен бекемделген Оң, Сол Билги, Аталык Кеңеши;
500 миң шайлоочунун демилгеси ээ;

2. Улуу Курултайдын төрттөн үчүнүн макулдугу менен Кыргыз Эл республикасынын Конституциясына өзгөртүү, толуктоолор киргизилет (вариант: Улуу Курултайдын төрттөн үчүнүн макулдугу менен Конституцияга өзгөртүү-толуктоолорду киргизүү боюнча бүткүл элдик референдум өткөрүүгө макулдук берилет).

Бүткүл элдик референдум жалпы калктын төрттөн үч пайызынын катышуусундагы төрттөн үч добуш менен Кыргыз Эл республикасынын Баш Мыйзамы-Конституциясына өзгөртүү толуктоолорду киргизет.

3. Улуу Курултай ушул Конституциянын нугунда анын негизги багыттары боюнча кеңейтилген Конституциялык мыйзамдарды кабыл алат. Конституциялык мыйзамдар гана өзгөрүлөт, таман таянчы Конституция өзгөрүүсүз зылдай калат!

ДОЛБООРДОГУ АЙРЫМ ПАРАГРАФТАРГА ТҮШҮНДҮРМӨ

БОРБОР

§ 1. Теңрикүт – “Телегей” системдин график, графика түрүндөгү берилишинде (171-б. кара) ирээттүү чагылдырылгандай Теңирдин Куту Уч менен Түптү, Көк менен Жерди бир өзөк биримдикте – манапта тепчип турат. Кут өзү, руханийлик менен материалдуулуктун ортосундагы эң ничке, аяр, аян абалдагы өтмө-кетме, оошкон-коошкон Жүл (Манас!) түшүнүк. Бул мыйзам – улуу жан жаратылыштын, табияттын башкы мыйзамы. Демек, Асман алды Жер үстү бар мыйзамдын баарлыгы, анын ичинде мамлекеттүүлүк философия концепциясы, мамлекеттин Башкы Мыйзамы да табияттын мына ушул эң Башкы Мыйзамына далданышы керек. КЭЛ мамлекетинин Конституциясы ушул принципти тутунуп Теңрикүтка тепчилет.

§ 2. Кыргызстан Эли.

Борбордук жана **Кош Карынын** байтүбүн (негизин) Кыргызстан Эли түзөт. Кыргызстан Эли – туу түбү Кыргыз Эли жана туу түбү элдин тегерегине тыкыз баш кошкон мамлекетибиздеги башка аз сандуу улут өкүлдөрүнүн биримдигинен турат (“Кыргызстан – көп улуттуу өлкө” деген жарамсыз илдет-түшүнүктөн арылуучу кез жетти. Кыргызстанда көп улут эмес, “көп улуттардын өкүлдөрү” жашайт жана акырындап алар **Кыргыз Элине** айланат деген чындыкты моюндаш керек!).

Кыргызстан Эли – Мамлекеттин таянч-негизи.

Байтүп “Кыргыз Элде” - жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу жана мамлекеттик бийлик эриш-аркакталат, Жарандык Коом – Уруучулдук өтмө катышат. Нарк – Салт жана Элдик Мыйзамдын чегинде этишет-өтүшөт.

Руханий Конституция – Элдик Кодекстин негизинде иш алып барылат. Кодекс иштелип чыгат.

Киши Жолу Мурдагы Конституцияда орун алып келген “Адам укугу жана эркиндиктери”, “жаран укугу жана милдеттери” деген баптар бирикти. Анткени “укук” бар жерде “милдет” сөзсүз болот, турулуу. “Укук” жана “эркиндик” бир эле түшүнүк жана аны таңуулоо – жылма саясат. КЭЛ Конституциясында бир гана “Киши Жолу” деген түшүнүк калат.

а. “Киши” – таза түркий сөз. “ки” – **күү** (кыт.: ци; жап.: ки; санскр.: дхамма – дем; суф.: нур) жана “ши”, “чи” – **тукум** деген уңгулардан турат. Мааниси – күүдөн, демден, нурдан бүткөн. Түшүнүк түбүндө: “**ки – ши**” руханий жана материалый бир уютунду экени, кара башында – материалдык эмес руханий башталыштын жолун улуулары айкын туру. Бул – гумандуулуктун негизи.

б. “Жол” – “укук” жана “милдет” маанилерин баардык учурга ылайык универсалдуу тең салмактап турган (Жолу Улуулуку – Жолу Кичүүлүк) элдик философиядагы улуу түшүнүк. Ал – “укук” жана “милдет” деген түбү бөлүнгүс түшүнүктү жасалма жиктеп бөлбөй, табигый биримдигинде уютуп турат.

Демек, Конституцияда “укук” жана “милдет” деп парчаланбастан жалпы универсалдуу принциптер берилет. Ал кийин Руханий Конституция – Элдик Наркта конкреттелет.

в. “Кишинин Жолу” – БУУ тарабынан кабыл алынган “Адам Укугунун Декларациясына” эч бир жеринде кайчы келбейт, анын гумандуу нормаларын толук тааныйт! Ошол эле учурда сырт күчтөрдүн Адам Укугун арамза саясатка айланып мамлекет ичине кыйтыр агызып кирээр жолдорун бууйт.

Үй бүлөө - коом жолу. Экономикалык эң түпкү биринчи, өз ара алака-мамилелер, жергиликтүү **өзүн өзү** уюштуруп башкаруунун чыныгы алгаачы негизи – Ынтымак. Бул деңгээлде топчо, жамааттар түзүлөт. Жамаат Башы - Аксакалдар башкарат. Мындан жогорку деңгээлдер (айыл, аймак) «жергиликтүү башкаруу» деп гана аталат (эч «өзүн өзү» эмес!) жана ал мамлекеттик биртүтүш, бирдиктүү башкаруунун тепкичтерин түзөт.

Ынтымакка биригүү менен ар бир киши айылдык Топко, шаардык Жыйынга мурдагыдай жеке жарым пенде катары стихиялуу катышпастан, аң сезимдүү, максаттуу, жамааттык талап менен катышат. Жарандык коом Мамлекет бийлигине жеринде табигый биригет, өнөт, өсөт.

«Өзүн өзү башкарууну» үй-бүлөө, жамааттан бийик деңгээлдерге алып чыгуу - синергетика илимине таяп жасалган, таңууланган, мамлекетти эң түбүнөн быдыратып-ыдыратып жеңүүгө багытталган сырткы сасык саясат! Батыш өнүгүү жолунда табигый калыптанган «муниципий башкаруу» бизге түбүндө жат, алымсыз!

§ 3. Улуу Курултай.

1. Эң төмөндөн Эл өзү жаңыдан шайлаган өкүлдөрү жана аймактан жогорку мамбийлик бутактарынын башкы жетекчилери өкүлдөрү болгон Улуу Курултай – Эл-Мамлекет биримдигинин символу – эң башкы **Көзөмөл-Аткаруучул** бийликке айланат.

Салыштыруу үчүн; Батыштын эң бир демократиялуу делген өлкөлөрүндө бийлик бутактарын тең салмакташ үчүн бүткүл эл тарабынан шайланган парламентке – мыйзам чыгаруу иши менен бирге анын аткарылышын да көзөмөлдөөчү озуйпасы кошо берилет. Ал эми бүткүл эл тарабынан шайланган президентке – мамлекетке башчылык кылуу менен бирге аткаруу бийлигинин да жоопкерчилиги кошо ыйгарылат. Бул, аларда – мамлекеттик бийликтин ишмердүүлүгүн эң бир идеалдуу делген даражасына чейин көтөрүү болуп саналат. Бирок, бирок... бир гана «идеалдуу» эмес! Анткени аларда биздегидей коом-мамлекет ажырагыс биртүтүш абалда гана келип чыгаар нагыз элдик бийлик – тарыхый Элдик Курултай институту жок эле, болгон эмес! Бул, батыш мамлекеттүүлүк

философиясы али билбеген, жетпеген, катардагы «Республикалыктан» - «Калк Республикалыкка» калкып кеткен улуу калкагар бийиктик! Же, мында, дал ошол парламентке берилген **көзөмөл** функция да, президентке берилген **эң жогорку аткаруучул** функция да бир бириккен!

Биз мында, б.а. жаңы Кыргыз Эл республикасынын Конституциясында – дал ошол карт тарыхтын качанкы бүктөмүндө адашып кишенеп калып калган “кыргыз бээсин ээсине” эми кайра кайырып келип жатабыз, Заманбап! Кайталайм, бир калкагар бийикте! Улуу Курултайга, бир эле учурда – бир мыйзамга эмес Баш Мыйзамга гарант жана көзөмөлдүк да (**парламент**), ошондой эле мамлекеттеги эң башкы бийлик жана аткаруучул да (**президент**) озуйпасын бир бириктирип, ширетип! Улуу Курултай деген Батыштын түшүнө да кирбеген ушул деңгээлдеги **Көзөмөл-Аткаруучул** кыргыз бийиктик!

2. Президенттикке талапкерлерди ылгайт жана жалпы элдик добушка салат. Тийиштүү айыл округдарынан шайланган Улуу Курултай делегаттары, тийиштүү аймактын Улуу Курултай делегат башчылары – жер-жерлердеги Президенттикке шайлоо комиссияларынын теңтөрагалары болуп саналышат жана жаңы «ондук», «жүздүк», «миңдик» шайлоо системаларында ар аймактан биринчи эки орунду ээлеген талапкерлердин ысымын биргеликте аныкташат.

Республика боюнча аныкталган эки башкы ысымды Улуу Курултайга алып чыгат жана 1-орунду ээлеген чыныгы жеңүүчүнү Президенттикке бекитет, анттайт. Экинчи орунду ээлеген талапкерге тийиштүү мамлекеттик жооптуу кызмат сунушталат.

§ 4. Эл Башы – Президент.

Жанаша мамлекеттердин (КМШ) жакынкы тарыхы жана акыркы кездери дүйнөлүк практика ырастагандай (араб мамлекеттериндеги абал) Эл-Мамлекеттин тарыхында орошон роль ойногон Эл Башылардын ролу-кызматы, “эки мөөнөткө” сыйгыс кудуреттүү кубаты, келечек тагдыры эл тарабынан, тарых алдында адилет, калыс баалануу менен ал атайын мамлекеттик макам менен расмий мыйзамдаштырылууга тийиш. Маселен, өзүнүн чыгаан көрөсөндүгүн далилдей алган Эл Башы үчүнчү мөөнөткө да шайлануу мүмкүнчүлүгүн алышы керек, эгерде мамлекеттин эли кааласа. Долбоордо үчүнчү мөөнөткө шайланууга талапкерлигин Улуу Курултай аныктайт, жана ал Эл Башылыкка кайрадан шайланып кетсе анда ага жаңы **Теңрикүт** даража-наамы ыйгарылат. Кыргыз Мамлекетинин мындан аркы тарыхында буга чейинки улана келген нарк-салттын жолунда ысымы ыйыкталууга өтөт, мисалы, Эр Курманбек, Эр Табылды, Эр Солтоной, Эр Тайлак ж.б. ысымдарды жаңы тарыхта улантып. Аты тарыхка түбөлүк калтырылып, ошого тең өзүнө, көзү тирүүсүндөгү үй бүлөө мүчөлөрүнө мамлекеттик камкордук көргөзүлөт.

§ 5–6. Оң Билги, Сол Билги.

Бакай – Кошойлук нускооч даражага ээ. Кан – Каранын бирин-бири дамамат “көрүшүп-угушуп” турган “көзү-кулагы” катары эээзелден Эл Каны менен кошо шайлай келген Кан атасы – Аталык озуйпасын аркалашат. Калк мүдөөсүнүн үдөөсү.

«Тогузак» – Мамлекеттик Кеңештин туруктуу мүчөлөрү, үч бийлик бутагынын баштары кошулган Чоң Кошуундун, Чоң Жыйындын иштерине катышат, Борбордук бийликтин саясатын жүргүзүшөт, Улуу Курултайдын чечимдеринин аткарылышына көз салышат. Мамлекеттеги бүткүл руханий-идеологиялык жана коопсуздук (саясий, экономикалык ж.б.) маселесин көзөмөлдөшөт. Бул кызмат орундарды кулак көнгөн көндүм аталыштарда: мамлекеттик катчы (идеолог) жана вице-президент деп койсо деле болор эле. Бирок, акыйкатта, Билгилердин элчил даража-орду, нускоочул озуйпасы мындан бийик. Анткени алар элден ыйгарым укук алган Элдик Курултайдын делегаттары эркин шайлаган нагыз элчил өкүлдөр болуп саналышат – Элдик-Мамлекеттик кызыкчылыктын эң бийик сересине көтөрүлүшкөн. Алардын мойнуна Улуу Курултай аркылуу тагылган эл ишеничи бул кызмат орунду аскарлатып турат. Конституциянын Туу түбүн кайтарышкан алар **обозгер-аталыктык** белгилүү өз алдынчалыкка да ээ. М: Эл Башынын жүргүзгөн саясатына макул болушпаса Аталык Кеңештин макулдугу менен Чоң Кошуунга Кайрылуу жолдоп, Улуу Курултайды чакырууга да демилгечилерден боло алышат жана аны алып барышат.

§ 7. Аталык Кеңеш

Курамы туруктуу – он үч кишиден турат.

Кеңеш бүтүмү ачык добуш менен кабыл алынат. Добуштар тең бөлүнүп калган шартта Оң, Сол Билгилердин добушу чечет (Оң, Сол Билги – бөлүнгүс бир добушка ээ).

Аз сан улут өкүлдөрүнүн башын кошкон Калк Ассамблей Төрагасы жана кыргыз урууларын Эл Биримдигине уюткан Ичкилик, Оң, Сол канат бийлеринин орду туруктуу сакталат. Эл бийлигинин бул салттуу жолу аркылуу мамлекеттеги улуттук генофонд, тарыхый эстутум, адеп-ахлак, нарк-салт, рухий-маданий ж.б. өңүттөгү маанилүү маселелер жөнгө салынат (№2-сх. «Эл Наркын» караңыз, 226-б.).

Заман талабы, шартка жараша Кеңеш курамы Улуу Курултай тарабынан мезгил-мезгилдүү жаңыртылышы мүмкүн, бирок мындай “жаңыртуу” Курултай аралыктарында анын жалпы санынын үчтөн биринен ашпайт. Аталык Кеңеш курамынын өз ыктыярлуу жаңырышы – Президент, Оң, Сол Билги жана Аталык Кеңештин өзүнүн ички бүтүмүндө чечилет, соңунда Улуу Курултай кароосуна сунушталып курам жаңыртылат, толукталат.

Аталык Кеңеш мүчөлөрү өз милдеттерин жемийтүү, так аткарышы үчүн мамлекеттик шарт түзүлөт. Бюджеттен каржыланат.

Аталык Кеңешти Улуу Курултай шайлайт, бекитет.

Аталык Кеңеш Оң, Сол Билги башчылыгында Улуу Курултайды жетектешет. Улуу Курултай аралыктарында делегаттардын жер-жерлердеги ишке катышуусун уюштурушат. Борбордук Бийликке – Чоң Кошуун, Чоң Жыйын, зарылдык болсо Чоң Топторуна чейин катышып, өз ыйгарым укуктарынын чегинде Улуу Курултай чечимдерин көзөмөлдөшөт, анын жүзөгө ашырылышына көмөктөшөт. Элдин мүдөөсүн аткарат.

§ 8. Эл Башы-Президенттин аппарат-канцеляриясы.

Эл Башы, Оң, Сол Билги жана Аталык Кеңештин ишин бар тараптан камсыздайт. Өз алдынча укукка ээ эмес.

§ 9–18. Тогузак – Мамлекеттик Кеңеш

а) Эл Башы – Мамлекеттик Кеңештин төрагасы – 1,5 добушка ээ. Бул азчылык-көпчүлүк (4-5) ортосундагы калыстык бузулуп калган шартта аны сактаар механизм (5,5 - 5).

б) Эл Башынын Жолбашылык – Колбашылык бөлүнгүс касиетинин алып жүрүүчүлөрү болгондуктан Оң Билги, Сол Билги экөө бир ооздуу гана болууга тийиш. Алардын көз караштарында карама-каршылыктуулук болууга тийиш эмес. Ошондуктан булар биригип бир гана добушка ээ.

§19-25. Эл башы жана Мамкеңешке түздөн түз баш ийген борбордук кызмат-түзүмдөр.

1. Борбордук кызмат түзүм башчыларын Аталык Кеңеш менен макулдашып Президенттин дайындашы жана тийиштүү орун басарлардын Жогорку Кеңеш тарабынан шайланышы толук логикалуу.

Мамлекетти башкаруу ишинде ар бийлик бутактары баары бирдей паритет абалда тургандыктан Борбордук Шайлоо Комиссия мүчөлөрүнүн жана Эсеп Палата аудиторлорунун үчтөн биринин Жогорку Сот тарабынан сунушталышы да ошондой эле логикага ээ.

Анткени, Сот бийлиги да түбүндө эл тарабынан түз жана Эл өзү шайлаган өкүлдөрү - калыстарга өз укуктарын табыштоо жолу менен түзүлгөн шайлама орган.

2. Борбордук түзүмдөр мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте өз алдынча иш алып барат. Бирок алардын ишиндеги жалпы мамлекеттик дэңгээлдеги ырааттуулук сакталышы үчүн Мамкеңеш дэңгээлинде нускоо жүрөт.

М; Манас Жол, Мамбанк ишмердүүлүгүнө - Премьер Министр;

БШК, ЭП, Диний комиссияга - ЖК төрагасы;

Кадр кызматы, Стратегиялык чалгын борборуна - Эл Башы Институту (Президент, Кош Билги) тарабынан жалпы көзөмөлдүк болушу мүмкүн.

Тийиштүү маселе Мамкеңеште жалпы каралат.

3. Салттуу түзүмдөрдөн айырмаланып борборго жаңы эки түзүм киргизилет.

а) Кадрлар боюнча мамлекеттик кызмат. Бул, катардагы агенттиктен бийик, мамлекетте кадр окутуу, даярдоо, тандоо жана сунуштоочу бирдиктүү ордо озуйпасын аркалайт. Сунуштоо – тийиштүү бийлик бутактарына (м: АБ, Сот) тийиштүү кызмат адамдары (Президент, Премьер, Сот) же органдары менен бирге атайын иштелип чыккан тартипте жүргүзүлөт. Мамлекетте кадр саясатынын тээ жергилик – айыл түбүнөн өйдө, ырааттуу, туруктуу, жеткилең болушуна жетишилет.

б) Манас Жол – бул КЭЛ мамлекетинин **руханий-светтик** туташ-ажырагыс табиятына байланышат. МАНАС ЖОЛ озуйпасы:

- мамлекет ишмердүүлүгүнүн толтосунда-ортосунда Манас – Теңрикут философиясы-идеологиясы кызыл жип болуп сызылып өтүшүн камсыздоо;

- улуттун манасий жан-дүйнө өзгөчөлүгүн **экономикага** айкаш алып өтүү, руханий-чарбалык-финансылык кубатты бир уйутаар этноэкономика үлгүсүн тынымсыз иштеп чыгуу, өркүндөтүп, мамлекетте тегиз жайылтуу;

- традициялуу эмес альтернатив энергия – **Кут Булагын (Возобновляемая Энергия)** турмушка ырааттуу киргизүү;

- “Кыргыз Эл” мамлекетинин дүйнөлүк цивилизациядагы ордун аныктоо, ага бап инвестициялык саясат иштеп чыгуу жана тартуу;

- Манас Цивилизациясынын Мамлекеттик – Эл Аралык жолун нуктоо (Манифест тезиси тиркелет);

Көрүнүп тургандай инвестиция тартуу жана инновацияны өндүрүшкө киргизүү функциясы МАНАС ЖОЛ материалый-руханий (этноэкономикачыл!) борборго жүктөлөт. Ал, баамдалгандай, мамлекеттин экономикалык стратегиялык багытын тотал жеке менчикчил жолдон **манасчыл (Теңчил этноэкономикачыл!)** нукка буруп, жууруп, жаңы экономикалык саясаттын (НЭП) негизин калайт.

МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК БУТАКТАРЫ

Кыргыз Эл республикасында – Мамлекеттик бийлик бутактары КР Конституциясындагы (1993) “*мамлекеттик бийлик бутактары өз алдынча иштейт жана өз ара макулдаш, шайкештикте аракеттенет*” (7 ст. 1 п.) деген базалык статьяны жетекчиликке алып иш алып барылат. б. а.:

Бийликтин ар бир бутагы;

Тик вертикалында:

айылда (айылтоп – округ) – **Топ;**

аймакта – **Жыйын;**

республикада – **Кошуун** өткөрүү;

Кыйыр-горизонталында:

айылда (айылтоп) – **Чоң Топ;**

аймакта – **Чоң Жыйын;**

республикада – **Чоң Кошуун**

өткөрүү аркылуу Мамлекеттик башкарууну ишке ашырат.

Үч Бутак – Паритет.

Чоң Топ, Чоң Жыйын, Чоң Кошуунда бийлик өкүлдөрү кезектешип төрагалык кылышат, т.а. Улуу

Курултай аныктаган стратегиялык план-ишчара боюнча ар бир мезгилдин, жылдын приоритети аныкталат: бирде Аткаруу иши күчөтүлсө, бирде Мыйзамдуулукту чыңдоого башкы көңүл бөлүнөт, бирде Сот системин тартипке салуу көздөй максатталат.

Ушуга карай ТЕҢЧил философиянын талабында (б.а. Оң, Сол, Орто оошуп-коошуп турат дегенбиз) ошол бийлик бутагы Ортого (Ичкиликке) алынат да анын жетекчиси (не, Премьер; не, ЖК Төрагасы; не ЖС Төрагасы) Төр Кеңешти жана Чоң Кошуунду башкарып, алпарат.

§ 26. Аткаруу Бийлиги - ИЧКИЛИК

Премьер Министр Аткаруу Бийлигин толук жетектейт. Премьер Министрди Аталык Кеңеш менен макулдашуудан соң Президент дайындайт. Премьер Министр өз Кабинетин түзөт, Президент бекитет. Бүткүл Аткаруу Бийлигине, анын ичинде Коопсуздук Комитетине, коргоо министрлигине жетекчилик кылат. Жогортон төмөн карай баш ийүү – милдеттүү.

Мамбийликтин ар бир бутагы өз функциясын так аткарыш үчүн ички мейкининде өз укугуна толук ээ болушу керек.

Бийлик бутактарынын тең салмагы бир биринен полномочие талашып үстөмдүккө умтулуу аркылуу эмес, өз ара таасирлешип иштешүү аркылуу таразаланышы керек. Маселен, Коргоо да, Улуттук Коопсуздук Комитет төрагалары да Аткаруу Бийлигине баш ийдирилген. Бул, алар Премьер Министр менен бир ооздуу болуп калат дегенди билдирбейт. Анткени Өкмөттүн жана Премьердин иши:

а) Жогорку Кеңеш жана Жогорку Сот бийлик бутактарынын башы бириккен Чоң Кошуун; Жогорку Кеңеш жана Жогорку Сот төрагаларынын башы кошулган Чоң Кошуун Кеңеш аркылуу – кыйыр;

б) Өкмөт ишине жалпы көзөмөлдүк жүргүзүп, өкмөт жыйналышына төрагалык кылууга укуктуу Президент аркылуу – түз, көзөмөлдүктө болот;

Демек, жогоркудай түздөн-түз берилген укуктарына карабастан Аткаруу Бийлигинде “өзү билемдикке” жол берилбейт.

§ 29. Өкүл бийлик. – ОҢ

Элдик Курултай да, Кеңештер да өкүлдүк бийлик болгондуктан экөөнө шайлоо бир, чогуу жүргүзүлөт.

а. Айылдык Кеңешке шайланган депутаттардын эсебинен (төрага жана орунбасарлары) Аймактык Кеңеш түзүлөт:

б. Элдик Курултайга шайланган делегаттардын курамынан Жогорку Кеңеш түзүлөт. Депутат саны - 35, 40.

Депутаттыкка көрсөтүү тартиби:

Ар аймактан шайланып келген делегаттар Оң, Сол Билги, Аталык Кеңеш менен консультациялашуудан соң өз ичинен талапкерлерди альтернативалуу көргөзүшөт. Жеңени депутат болот. Та-

лапкерлерди ылгоодо алардын адистик, улуттук, жыныстык өзгөчөлүктөрү эске алынат.

Республикадагы илимий, чыгармачыл, ишкер интеллигенция өкүлдөрүнүн мыйзам чыгаруу бийлигине катышуусун камсыздоо максатында аларга азыраак санда квота бөлүүгө болот.

Аймактык Кеңеш өз курамынан төрага шайлайт. Элдик Курултай өз курамынан Аймактык Кеңеш төрагалыгына талапкерлерди альтернативдүү сунуштоого укуктуу.

Курултайдын аймактык делегат башчылары Аймактык Кеңеш менен;

Курултайдын айылдык делегаттары Айылдык Кеңеш менен тыгыз кызматташат.

Курултай жана Жогорку Кеңештин бир бирин дубляжы жана мүмкүн кездешчү карама-каршылыктары ушундайча түбүнөн жок болот.

Улуу Курултайдын статусу баардык бийликтен жогору. Андыктан Улуу Курултай шайлаган:

а. Оң, Сол Билги - Мамлекеттик Кеңешке;

б. Аталык Кеңеш - республикалык бийлик бутактарынын башы кошулган Чоң Кошуунга;

в. аймактык делегат башчылары - аймактык бийлик бутактарынын башы кошулган Чоң Жыйынга;

г. айылдык делегаттар - айылдык бийлик бутактарынын башы кошулган Чоң Топко милдеттүү катышышат жана Улуу Курултайдын чечимдерин мамлекеттик бийликтин өзү аркылуу ишке ашырышат.

Эскертүү:

Мамлекеттик ишке катышууда партиялардын укугу коомдук башка уюмдардын укугунан артыкчаланбайт. Андыктан Жогорку Кеңешке (Улуу Курултай аркылуу) партиялардан өкүл болуп шайланып келүү үчүн алардын мүчөлөрү ар бир аймак калкынын белгилүү пайызын (бул чек белгиленүүгө тийиш!) түзүшү керек. Ушуга байлап республикадагы партиялардын санын 3-5 ке чейин кыскартып, ирилештирүүгө болот. Лидеринен башка аты бар, заты жок, концепциясы куржалак, бытыраан партиялардан арылуу зарыл.

Калк – “Кара” калкагарына чыккан тушта, Мамлекетте бир гана Партия калат (өз ичинде Оң, Сол, Орто фракциялуулугуна гана жол берген). Элди түпкү идеалына баштаган. Алдыда: “ар бир партия бийлик үчүн күрөшүшү зарурат!” деген ичтен тымызын бүлдүргүч жүүт философияны түбүнөн курутуу, шарт! А негизи, түпкүлүк мамлекеттүүлүк философиясын, экономикалык стратегиясын, маданий-руханий концепциясын, кыскасы **МАНАС багытын** аныктап алган мамлекет үчүн партиялуулук да, уруучулдук да (т.а. элчилдик дегенбиз), жаранкоомчулдук да коркунучсуз.

Анткени мындай манасчыл мамлекетте:

Бир киши – **Бир Үй Бүлөө**;

Бир Үй Бүлөө – **Бир Эл**;

Бир Эл – **Бир Мамлекет**;

Бир Мамлекет... – **Бир Космос** (!) философиясы гана сайран куруп калат! **Теңирдин Куту** ушунда түшүрүлөт ага! **Манас Уйуган (Манас Йога) Мамлекет** деген, ушул!

§ 36. Сот Бийлиги – СОЛ

Республикада Сот бийлиги баардык Сот системин (Консоттон башкасын) камтыйт. Жогорку Сотко баш ийдирилет.

Сот бийлиги үч баскычтуу: **айылдык** (айылтоп), **аймактык, республикалык**.

Буга чейинки практикадан айырмаланып долбоордо Сот бийлигин “эл” – дештирүү, Элдик Сотко айлантуу аракетин көрүлдү. Эл тарабынан шайланган Айылдык Сот бийлиги түзүлүп, шайланган өкүлдөрү - калыстар аркылуу элдин эрки улам жогорку органга ыктыярлуу табышталды (делегиrowание). Жогорку Сот деңгээлине дейре жалаң гана альтернативдүү шайлоо киргизилип, калпыс чыгарган өкүмү үчүн Калыстарга жазалоо чарасы (сот системасынан кетиргенге чейин) киргизилди.

Конституциялык Соттун чечими да эң акыркы күчкө ээ эмес, аны Улуу Курултайдын буза алаары белгиленди.

Кыскасы, бүткүл Сот системасын демократиялаштырууга карай олуттуу кадам ташталды.

* * *

Аткаруу Бийлигинин Башчысы – Премьер Министр жана вице-премьерлери;

Жогорку Кеңеш Төрагасы жана орун басарлары;

Жогорку Сот Төрагасы жана орунбасарлары **Чоң Кошуун Кеңештин** мүчөлөрү болуп саналышат жана биргелешип **Чоң Кошуундун** мөөнөтүн, күн тартибин, талкууланар маселесин аныкташат. Зарылдык туулса Чоң Кошуунду чукул чакырышат.

Үч Бийлик Бутагынын баардык деңгээлдердеги кыйыр байланышы (**Чоң Топ, Чоң Жыйын, Чоң Кошуун**) алардын ар биринин ишин бирден жакшыртат. Аткаруучул, Мыйзамчыл, Укук сактоочул иштердин синхрондуулугу иш өндүрүмдүүлүгүн арттырып, мыйзамдуулукту сактап, коррупциянын колкосуна кол салат.

* * *

Туу, Асаба, Байрак, Желек – деңгээлди (Республика, аймак, айыл, топ-жамаат) жышаандайт.

Мамлекеттик кызмат орундардын даражасын мезгейт. Маселен:

Тууда – Манас белги;

Асабада – Семетей белги;

Байракта – Сейтек белги;

Желекте – Кенен белги салынат.

Бул белгилер азыркы Кыргыз Эл Мамлекеттик Туусунун тутка башына жакын салынат.

Мамлекеттик Туудагы башкы белги да, түс да төмөнкү деңгээлдерде өзгөртүлбөйт. Тек, деңгээлдерине жараша Асаба, Байрак, Желекти көздөй чарчы аянты кичире барат жана тийиштүү даражадагы белгиси салынат.

Манас, Семетей, Сейтек, Кенендин белгилери – рун тамгасы менен стилденип жазылса түзүк жана келечектүү (элдин рухун өзүнө кайырып, өрлөтүп турат).

Ушинтип КЭЛ мамлекети өзүнүн түзүлүшүндө да, башкарылышында да ТЕҢИРден агылган **ТЕҢЧил** Системге ылайык түзүлүп, Табияттын улуу Тегей мыйзамына шай аракеттенет. Демек, аны **ТЕҢИР** колдойт!

* * *

КЭЛ Конституциясы **1993-ж.** КР Конституциясынын жана анын 1996-ж. 2-редакциясынын түркүк статьяларына таянат жана анын **уламалы** (премьественник) катары каралат.

Кийинки ондоолорду тааныбайт.

2010-ж. КР Конституциясындагы парламенттик башкарууну жаңы деңгээлге – чыныгы элдик парламентаризмге өркүндөтүп чыгуу максатын көздөйт.

«КЭЛ» МАМЛЕКЕТИМ, КЕЛ-КЕЛ!

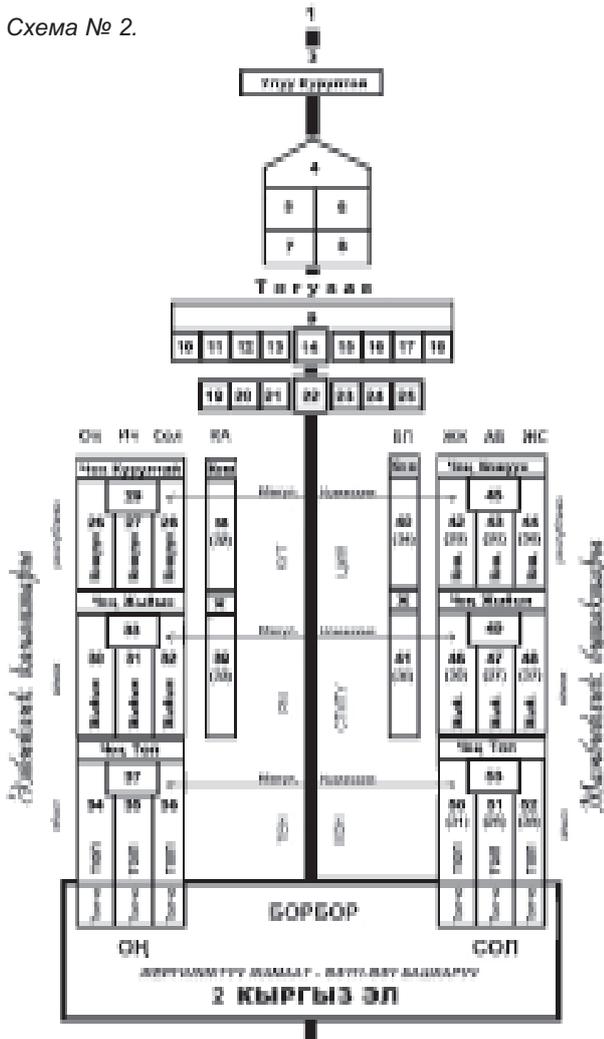
ЭЛ НАРКЫ (рухий Конституция удулу)

Бул бөлүм – расмий Конституциянын элдик нарк – салттуу тегиздиктеги байытылышы. Эл – Мамлекетти уютуудагы улуттук салттуу жолду ишке салуу.

Кыргызстандын жай калкы, эмки тил менен айтканда жарандык коому, мамлекеттик ишке тээ эң төмөндөн, айылдык бийликке чейин (публичная власть) жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу деңгээлиндеги эң биринчи Ынтымак жамааттарынан тартып чарбалык, кесиптик өз алдынчалык, саясий көз караш өзгөчөлүктөрүнө ылайык ар ким бейөкмөт уюм, бирикме, коом, партия түзүп бириге алар конституциялык укукка ээлиги (Долбоор - 27-статья) айтылды. Ушул эле Конституциялык укук аларды бир туугандык-тектик, руханий-маданий негизде биригүүсүнө да жол берет. Бул – кишилердин эң биринчи табигый да укугу (Долбоор - 28-статья).

Ушул конституциялык укугуна таянып кишилер өзүлөрүнүн тарыхый салттуу-нарктуу жолунда да уюшуп, Эл биримдигин – Мамлекет кубатын чыңдай алышат. Сөз – кыргыз уруучулдугу тууралуу. Тилекке каршы, уюшуп жашоонун бул салттуу жолунун чыныгы табияты-маңызын чындап түшүнө электер жана анын мамлекеттик түзүлүш-башкаруудагы орду-ролун элестете албагандар арбын. Ушул максатта, эми, ТЕҢЧил философиялуу «Кыргыз Эл» Республикасынын мамлекеттик түзүлүшүндө мамлекеттик бийлик бутактарына (СОЛ КАРЫ) жанаша эл бийлик канаттары (ОҢ КАРЫ) кандайча эриш-аркак берилиши мүмкүндүгүн ачкан №2-схеманы сунуштайбыз. Бул схема биринчи негизги схемага уланды-толуктоо катары каралат. Андагы жарандык коомдун (же жергиликтүү өзү-өзү башкаруу негизи) бир

Схема № 2.

бөлүгүнүн элдик салттуу жол менен (урук, уруу, канат, эл) биригип, Эл Биримдигине уйуу ишенимине негизделет.

“Элдик Нарк” – мамлекеттик расмий Конституциянын адеп-ахлактык дал чагылышы – б.а. элдик Руханий Конституция! “Элдик Нарктын” жаңы, заманга бап деңгээли уруулук стихиялуулукту жоюп – улуттук аң сезим бийигине алып чыгат. Түптөгү (айыл, аймак) уруучул хаосту жоюп – Учтагы (эл - мамлекет) ырааттуулукка бириктирет. Бытыраган, бириндеген Жаран-Атомдорду (айрыкча азыркы рынок заманда акчабайлар сатып алып каалаган максатына – шайлоо, массалык башаламандык, талап-тоноо ж.б. пайдаланган!) бир баштуу, бир максаттуу, аң сезимдүү бир нукка салат. Уруучулдуктун кылымдап кыргыз элди сактап келген жаратман өзүүшмалдык (самоорганизация) озуйпасы заманга бап ушундайча ишке ашат. Мамлекет байтүптөн ТЕҢЧил – расмий-руханий улуу чыңдалат!

Эмесе эми ТЕҢЧил мамлекеттик түзүлүш-башкаруудагы Элбийлик канаттарынын орду-жолу кандай болот, ушуга келели. Эске алар жагдай:

1. Мамлекеттик түзүлүш схемасынын БОРБОРУ эки схемада тең окшош, бирдей. Андыктан, андагы цифралар экөөндө тең бири-бирине дал келет.

2. №2-схемада «Элбийлик Канаттарынын» (ОҢ КАРЫ), «Мамбийлик Бутакаларынын» (СОЛ КАРЫ) цифралары өзгөрүүгө учурады. Кашаа ичине алынгандар - №1-схемадагы мурдагы цифралар.

3. Схеманын дизайн жасалгасына байланыштуу Калк Ассамблей (КА) жана Башкы Прокуратура (БП) орундары жылыштырылды. Бирок мындан алардын Конституциядагы орду-маанилери эч өзгөрбөйт.

БОРБОР

1. Теңрикут
2. Кыргыз Эли
3. Улуу Курултай
4. Президент
5. Оң Билги
6. Сол Билги
7. Аталык Кеңеш
8. Аппарат-Канцелярия

ТОГУЗАК – Мамлекеттик Кеңеш

9. Президент
10. Жогорку Кеңештин Төрагасы
11. Премьер-министр
12. Жогорку Сот төрагасы
13. Башкы Прокурор
14. Кош Билги
15. Конституциялык Сот төрагасы
16. Ички иштер министри
17. Коргоо министри
18. Коопсуздук комитетинин башчысы

Борбордук кызмат түзүмдөр

19. Борбордук шайлоо комиссиясы
20. Эсептөө палатасы
21. Мамлекеттик банк
22. Манас Жол этноэкономикалык, инновациялык борбору
23. Кадрлар боюнча мамлекеттик кызмат
24. Стратегиялык чалгын борбору
25. Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия

ОҢ КАРЫ – Эл Бийлиги

Элдик Салттуу нукта – туу түбү Кыргыз Элдин **Оң Канат, Ичкилик, Сол Канат** биримдигинен турган жана тарыхый жаңы реалий – Кыргызстандагы **аз сандуу улут өкүлдөрүн** Калк Ассамблеясында баш коштурган Элдик Канаттын бийлиги.

Биригүү уруулук – аймактык негизде жүрүп, үч деңгээлди камтыйт.

а) Айыл – тууган, урук. **Аксакалды** шайлайт. **Топко** баш ийет.

б) Аймак – урук, уруу, тайпа. **Бекти** шайлайт. **Жыйынга** баш ийет.

в) Уруу биримдиги. Уруу **Бийин** шайлайт. **Кошуунга** баш ийет.

г) Канат. Ар канаттын Уруу Бийлери чогулуп Оң, Сол, жана Ичкилик – **Канат Бийлерин** шайлашат.

д) Элдик бийлик. Канат Бийлери өз ичинен бирөөнү **Чоң Бий** шайлашат. Чоң Бий – кезмектешет. **Чоң Курултайга** баш ийет. Чоң Бий, канат бийлери Аталык Кеңештин мүчөсү жана алар Ата-

лык Кеңеште **Бий кенеш-бүтүмүнүн** (29) гана чегинде аракет кылат.

Аз улут өкүлдөрү жер жердеги, аймактардагы маданий борборлору аркылуу төмөндөн жогору, өйдөкү эле тартипте бириге келишет да республикалык деңгээлде Кыргызстан Калк Ассамблеясында баш кошушат. Ар бир аз сан улут өкүлдөрү **өз бийлерин** (башчыларын) шайлайт, алар өз кезегинде биригип **Баш Бийин** (Председатель) шайлашат жана Оң Кары Бийлери менен биргеликте Элдик Канат ичинде иш алып барылат.

Эскертүү:

Кыйла кыргыз айыл, аймактарында бу күндө уруулар бир кылка эмес аралаш да жашагандыктан айыл-аймактык деңгээлдерде уруулук-тайпалык мүнөздө да жамаатташ биригүү жүрөт (тайпа – ар бөлөк уруулардын кыйыр-горизонтал жамаатташтыгы).

Мында төмөнкү деңгээлдеги аз сандуу уруу өкүлдөрүнүн таламы-кызыкчылыгы жогорку деңгээлден (республикалык уруулук биримдиктеги) көзөмөлдөнөт, жамаатташтыктын чегинде тартибинде корголот.

Оң Карыдагы Граждандык Коом менен Уруулук Коомдун табигый синтез-кыналышы Элдик Улуу Биримдикке алып келип, мамлекет бүтүндүгүн чыңайт. Оң Карынын Чоң Курултайы Улуу Курултай чакырууга демилгечи боло алат.

26. Оң Канат. Оң Канатка кирген урууларды баш коштурат. Оң Канат Бийи шайланып иш алып барат. Уруу өкүлдөрүнүн катышуусунда Оң Канат Курултайын өткөрөт.

27. Ичкилик. Ичкилик урууларын баш коштурат. Ичкилик Бийи шайланып иш алып барат. Уруу өкүлдөрүнүн катышуусу менен Ичкилик Элинин курултайын өткөрөт.

28. Сол Канат. Сол Канатка кирген урууларды баш коштурат. Сол Канат Бийи шайланып уруу өкүлдөрүнүн катышуусунда Сол Канат курултайын өткөрөт.

Ичкилик, Оң, Сол Канаттын Курултайларына чейин ар бир уруу - **Кошуунга** чогулат, **уруу Бийлерин** шайлашат.

29. Бий Кеңеш. Оң, Сол канат, Ичкиликтин **Чоң Курултайын** өткөрөт. Талкуу маселесин аныктайт. Чоң Курултай аралыктарында иш алып барат.

30. Оң уруу, уруктарынын **аймактык Жыйыны.** Уруу, урук **Бектерин** шайлайт.

31. Ичкилик уруу, уруктарынын **аймактык Жыйыны.** Уруу, урук **Бектерин** шайлайт.

32. Сол уруу уруктарынын **аймактык Жыйыны.** Уруу, урук **Бектерин** шайлайт.

33. Бек Кеңеш. Беглербегин (Бектер Беги же **Чоң Бек**) шайлайт. **Чоң Жыйын** өткөрөт.

34. Оң урук-туугандардын айылдык тобу. Урук-туугандын **Аксакалын** шайлайт.

35. Ичкилик урук-туугандарынын айылдык тобу. Урук-туугандын **Аксакалын** шайлайт.

36. Сол урук туугандардын **айылдык тобу.** Урук-туугандын **Аксакалын** шайлайт.

37. Аксакал Кеңеш. Шайланган сыйлууусу алып барат. **Чоң Топ** өткөрөт.

Эскертүү:

*Шайлоо төмөндөн өйдө жүргүзүлөт. Жергиликтүү жамааттар **Топтун Аксакалын**; Аксакалдар жана жамаат ыйгарым укук берген эл жакшылары биригип **Жыйындык Бегин**; Аксакалдар жана Бектер чогулуп **уруунун Бийин** шайлашат. Уруу Бийлери биригип өз **Канат Бийлерин**; Канат Бийлери өз ара ыкыбалдашуусунан соң ичинен бирөөнү Чоң Бийликке сунуштайт. Уруу Бийлери жалпы добуш менен **Чоң Бийди** шайлайт.*

Чоң Курултайдын бүтүм өзөгү Канат Курултайлары, Канат Курултайларынын бүтүм өзөгү Уруу Кошуундары үчүн өзгөрүлгүс. Ошондой эле Уруу Кошуундарынын бүтүмү да төмөнкү Жыйындар, Топтор үчүн аткарылууга милдеттүү. Уруу Кошуунундагы бүтүм ар бир деңгээлде: жыйындык, топтук деңгээлдеги өз-өз маселелерине кошулуп талкууланат, жетекчиликке алынат. Нускоо – жогортон төмөн карай. Сунуш – төмөндөн жогору.

*Ушунтип Оң Кары, б.а. Элдик Канат өз ичинде: **тик-вертикал да** (Топ, Жыйын, Кошуун, Канат Курултайы);*

***кыйыр горизонтал да** (Чоң Топ, Чоң Жыйын, Чоң Кошуун, Канат Курултайы, Чоң Курултай) тутумунда чынжыр чырмалышып ТЕҢчил философиянын системинде ыраатталат. Граждандык Коом (Батышча айтканда) – Элдик Коом (Оң, Сол, Ичкилик) табигый биримдигине келет.*

Бул Оң Карынын өзүнүн ичинде ТЕҢчил системде биригиши. Мындан тышкары, эми:

Оң Кары (Элдик Канат) жалпы турган турумунда **Сол Кары** (мамбийлик. бутакт.) менен кыйыр (горизонтал) тутумдашат:

а) айылдык - Чоң Топтук;

б) аймактык - Чоң Жыйындык;

в) Республикалык Чоң Кошуун - Чоң Курултайлык деңгээлдерде. Муну, Чоң Топтор аралык Маакул Кеңеш; Чоң Жыйындар аралык Маакул Кеңеш; Чоң Кошуун - Чоң Курултай аралык Маакул Кеңеш деп мүнөздөөгө болот.

Оң Кары (Элдик Канат) Мамлекеттеги баардык маанилүү маселелерди өз алдынча карайт, талкуулайт, Сол Карыга - мамлекеттик бийлик бутактарына, ар бир деңгээлинде (айыл, аймак, республика) өз сунуштарын берет, коомдук, маданий, руханий иш чараларды өткөрөт.

Чоң Курултайы аркылуу Улуу Курултайды чакырууга демилгечи боло алат жана талылуу маселелерди талкууга алып чыгат. Чоң Бий - Канат Бийлери аркылуу Аталык Кеңеште маселе көтөрөт. Элдик мамлекеттин эң жогорку бийлик органы - Улуу Курултайдын бүтүм-чечимдерин төмөнгө түшүрүп, Элдик Канат аркылуу жүзөгө ашырат.

*ТЕҢчил мамлекеттин руханий-светтик мүнөзүнө ылайык, **Оң Кары-Элдик Канат**, көбүн эсе мамлекеттеги руханий, адабий, маданий*

озуйпаны аркаласа; **Сол Кары-Мамбийлик бутагы** – саясий, экономикалык иш чаралар менен машкылданат. Эки Кары эриш-аркак маакул иш алып барат.

Кыргызстандагы аз сандуу улут өкүлдөрү

38. Кыргызстан Калк Ассамблеясы.

Бий (Төрага) шайлайт, **Кошуунда чогулат.**

КА Төрагасы – Оң Кары Бий Кеңеш жана Аталык Кеңеш мүчөсү болуп саналат.

39. Аз улут өкүлдөрүнүн **аймактык** деңгээли. **Бек** шайлашат.

Жыйын өткөрүшөт. Бек – **Чоң Жыйындын** Кеңеш мүчөсү.

39-а. Аз улут өкүлдөрүнүн **айылдык** деңгээли. **Аксакал** шайлашат. **Топ** өткөрүшөт.

Эскертүү:

Кыргызстан аз сан улут өкүлдөрү да өз ичинде тик гана (вертикал) тутумдашпастан кыйыр-горизонтал байланышында да кыргыз айыл, аймактары менен тыгыз баш кошушуп туу түбү Кыргыз элине бутак, шак болуп биригишет.

* * *

1. Канат бийлеринин жана Калк Ассамблей Төрагасынын мамлекеттин акыл көрөңгөсүн түзгөн Аталык Кеңештин туруктуу мүчөлөрү болушу – мамлекет элин ичтен ирээттейт, улуу ырааттайт. Эң төмөндөн чынжырлуу уюшкан элдин чыныгы оймүдөөлөрү, талаптары Оң, Сол Билги, Аталык Кеңештин көзөмөл жетекчилиги алдында Борбордук бийлик (мамбийлик канаты) аркылуу турмушка тынымсыз ашырылат. Мамлекеттеги ар бир жаран активдүү позиция күтөт, ошого тең, мамлекет да ар бир «бурама, винтик, шайбасын» тегиз кыймылга алган (Ленинче айтканда) идеалдуу дээрлик машинага айланат. Манас-Йога мамлекеттелет! Ушинтип, Киши-Эл-Мамлекеттин бардык замандары, бардык жерде эңселүү келген, бирок утопий калган **манасий** бүтүндүгү түзүлөт. Элди бөлүп-жарып, хаостоп, акчалап (пачкалап!), дамамат баш аламандоого умтулган башыңы жегидей бу куу замандын ар кандай ички-сырткы геосаясий, саясий, диний, экстремисттик ж.б. арамза күчтөрүнүн кыйды тилектери таш кабат!

2. Уруулук биригүүнүн жердик тамыры тээ эң түптө - жергиликтүү өзүн өзү башкарууда тамырлап жатат. Байтүп тамырын Элдик-Мамлекеттик биримдикке баптап кызмат кылдырып кеткен калктардын өзүн сактоо, улуттук нарк, салт, рух коргонуу чың, сырткы зыяндуу таасирлерге иммунитетти өтө күчтүү.

Буга Жапан, Аравия, Африканын өнүккөн мамлекеттеринин азыркы цивилизациянын талабына айкаш, мезгилге атаандаш улуттук угутун улам күчөтүп-арттырып (самоидентификация нации) жашап жатышкан традициялуу коомдорун мисал тартсак болот.

Ал эми Индиянын **панчайаттары** болсо (тууган-уруктук уюшуу деңгээли) мамлекеттик дең-

гээлдеги маселелерди жеринде жемиштүү чечип, расмий бийлик менен эриш-аркак иштешкен Конституциялык таасирлүү органга айланган.

Кыргыздын элдик салттуу уюшуу жолу бүгүнкү күндө «цивилдүү демократия» ураанын жамынган сифилдүү ириткечтерге (ирилешүү-глобализм), артыкча, ата-баба арбагын атасаң - «ширк!», мазар тайысаң - «ширк!», сөөктү түнөтсөң - «ширк!», кыз-келиниң бетин чүмбөттөбөсө (хиджаб) - «ширк!», жана акырында кайыптан аян-түш алып Манас айтып калсаң да «ширк!» жарыялаган **ашынган арабчыл фанатизмге каршы тура алар бирден бир коргон, улуттук чеп!** Тек, мунун жалпы улуттук-мамлекеттик кызыкчылыктын кан жолунда жаткан заманга бап идеологиясын так аныктап, ЖОЛго салып коюш керек!

3. Ал эми «жергиликтүү өзүн өзү башкарууга» келсек, «КР» Конституциясындагы айылдык, шаардык деңгээлдеги расмий бийликке атайын чалыштырылган («ит чагыштырылган») азыркы жүүт маңызынан кайтып, табигый «Ынтымак» ордуна кондурулушу керек («*Жергиликтүү өзүн өзү уюштуруп башкаруунун алгаачы негизи - «Ынтымак».* *Ынтымак элдин эң түптөгү агымын чаржайыттабай мамлекеттик бийликке жеринде табигый Эриш-Аркакталуу, жарандык коом-мамлекеттин Эл-Байтүбүндө бир Эс-түү ширелиши.* «КЭЛ» Конституция долбоорунан, 27-ст).

Жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун мыйзам-жобо уңгусун төмөнкүлөр түзүшү керек деп ойлойбуз:

Ынтымак – Кишилерди кандайдыр максатка баш коштурган биринчи уютку – топчо-жамааттардан башталат.

Кыргыз салттуу коому – коом-мамлекеттин негизин түзгөн бир үй бүлө Ынтымагынан башталган жолун билги уюштуруп, башкарып:

ата улуу, ата уулу, жети ата, тууган, урук, уруу, тайпа, канат тепкичтеринде ырааттуу өнүктүрүп, Эл Ынтымагы – Мамлекетке, артылып Каганат калкагарына өскөн.

Жашоо-тирликтин сан жагдайларында бир «Ынтымак» ичинде:

Жамаат өзүн толук камсыздаган – «орток», «ашар», «шерик», «тогузак» өңдүү бар тараптуу (комплексүү);

Жамаат өзүн зарыл муктаждыктарында камсыздаган – «ыража», «кошумча», «үлүш», «саан», «көлүк», «шерине», «деңгене», «атмайы», «жалы», «уйушма» өңдүү боло-толо (самодостаточность), жеринде өзүн-өзү уюштуруп башкаруунун турмуштук эң биринчи зарыл көмөк формалары калыптанган.

Байтүбүн чың асыроо аркылуу бакыбат мамлекетке айлануу ар бир Жарандын, жамааттын, Элдин милдети.

Жамаат:

дайымкы тирлик маселелерин жөндөгөн, жакшылык-жамандыкта тик турган, боордоштук күйүмдүүлүктү арттырып, ар намыс жоопкерчиликти күчөткөн, адеп-ахлакты асылдандырып элдик

наркты сактаган бир туугандык, урук-жамааттык көмөктөшүү;

кыргыздын элдик үрп-адатын, көп кыл өнөрүн, жергилик салттуу башкаруусун заманбап өркүндөтүү;

Кыргызстандагы аз сан улут өкүлдөрүнүн маданиятын өрлөтүү, биринде – бирин байытуу;

жеринде баш аламандыкка жол бербей жергилик коомду бир баштуу маштоо;

коомдук тартипти уюшуп сактоо максатында «40 жигит» түзүү;

мекенди, эл жерди кылчайбай кыл чайнап коргоого даяр, жаны-дени шай саламат, эр өнөргө маш жаш муундуу калыптандыруу;

чарбалык, кесиптик, ишкердик, социалдык жана башка мүмкүнчүлүктөрүн чогуу-чаран кеңитүү;

жайытты бирге пайдаланып, кезмектөшүп жерди эс алдыруу;

айылды, маалэни көрктөндүрүү, жаратылыш байлыктарын чогулуп сактоо, көркүн арттыруу;

үлүшкө алган бытыраан дыйкан чарбаларды бириктирүү, орток чарбаларды түзүү;

элдин психологий дүм, жан табиятына бап этноэкономикалык багытта чарба жүргүзүү ж.б. максаттарда түзүлүшү мүмкүн.

Дүйнөтаанымы кылымдар бою жамаатчыл жашоо ыңгайда калыптанган калкынын жантабиятын (менталитет) зактабай, жашоо кудуретин арттырыш үчүн мамлекет этноэкономикалык багытты артыкчылыктуу санайт, чарба жүргүзүүнүн коомдук, жамааттык жана корпоративдик формаларынын өнүгүшүнө зарыл шарттарды түзүп, жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну жеринде жигерлентет.

4. Азыр кыргыз таануу күтүрөп күчүнө толо баштаган чак. Манасы, тарыхы, дүйнөтаанымы, салт

ырасымы, көңкү маданият, жазуусу жапырт жаңы ык, улуттук усулда иликтенүүгө өттү. Бирок биякта чаржайыт стихиялуулук да жок эмес. Ал – бир башкы философиялык негиз, методологий жетектин али иштелип чыга электигине байланышат. Улут жүздүү укукчул мамлекеттин түзүлүшү – анын принциптеринин Конституция уңгусуна чөгөрүлүшү бар маселени зымырайтып жай жайына коет. Бул мезгил анча алыс эмес.

Алдыңкы кезеңдери кыргызтаануу жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүп улут өзүн салтуу жолунда таанып (ага-тууган, урук-жуурат, уруу-канат, Эл-Мамлекет-Каганат!), улуттук уңгулуу мамлекетүүлүк философиясына канып, ар бир неткен-эткени, пейили-кую, ой-санаасы, тили-дили-зили **манасталып**, «Мамлекет-Эл» деген улуу биримдик-бүтүндүктө өз Орду-Жолу бар бир тамчысы экендигине жарандык сыймыгы артып, элеттик эң алгаачы **Чулу Ынтымактан мамлекеттик Улуу Ынтымакка** өсүп салтанатталып чыккан кезеңде, мына ушунда «Кыргыз Эл» мамлекеттик түзүлүш башкаруусунун №2-схемасы толук ишке кирет.

Бул кезде Улуу Курултай:

а. Оң, Элбийлик канатынан – уруулук негиз;

б. СОЛ, мамлекеттик бийлик бутагынан – ай-мактык негизде шайланган Эл өкүлдөрүнөн туруп;

в. БОРБОР (ИЧКИЛИК) – Эл шайлаган Президент жана Элден ыйгарым укук алган борборлошкон үстүнбийлик («Аталык Кеңеш» – «Мамлекеттик Кеңеш») аркылуу тең таразаланышы мүмкүн.

Кыргыз Эл өзүн ыкчам таанып бараткан бул учкайк заманда бул мезгил да анча алыс эмес чыгаар...

Элди түзгөн Кишинин Жолу, адаби-наркы кийинче берилет.

Тиркеме № 7.

ЭЛ МАМЛЕКЕТИ – ЭЛДИК КУРУЛТАЙ

(9-11/IX.2011-ж. Бишкекте өткөн Улуу Курултайга доклад)

Урматтуу Улуу Курултайдын делегаттары!

Бүгүн тарыхый күн! Бул күн эгемендик алгандан бери артта калган оомал-төкмөл 20 жыл аралыктан гана эмес, алдыңкы замандарга аргып, келечек күндөрдүн дүрбүсүнөн соңго бир кылчайып караганда да мезгилдин фонунда карааны кара тоодой калкайып бөлүнүп көрүнүп турар. Анткени, калкыбыз канча бир жылдардан бери, тогуз айлап толготуп, он айлап омурткасы сыздап көтөрүп жүргөн Улуу Курултай идеясы акыры бүгүн жүзөгө ашты. Курултай – төрөлдү! Эмесе, Улуу Курултай көз жарган бүгүнкү тарыхый күн менен баарыңды дагы бир жолу кызуу куттуктаймын!

Ырас, курултай маселеси Акаев заманынын акыры, Бакиев заманынын башынан бери такай козголуп келди. Акаевдин тушунда «Кыргыздардын дүйнөлүк Курул-

тайы» дүңгүрөп өттү. Бирок алар эч кандай укуктук статуска ээ эмес эле. Бакиевдин тушунда да кайра-кайра айтылып жатып, акыры ал Конституцияга киргизилди., Бирок – сунуштама орган катары гана. Ошентсе да, Курултайдын Конституцияга ушундай форматта киргизилишинин өзү да кантсе да бир жемишин берди.

2010-жыл, 17-мартта ошол кездеги оппозициянын жетекчилиги алдында өткөрүлгөн **Элдик Курултайдын чечими** элге каршы иштөөгө өткөн ата-бала Бакиевдердин режимин алмаштыруу максатын койду жана ал максат 7-апрелдеги элдик революция аркылуу жүзөгө ашырылды.

Жогоруда айтылып өткөн тарыхый окуялардын жүрүшү, «апрель» окуяларынан кийинки өлкөдө түзүлгөн кырдаал, Президенттикке жарыштын алдыда

күтүлүп жаткан болуп көрбөгөндөй алааманы – Курултайды Конституцияда мурдагыдай эле сунуштама орган бойдон калтыра берүүгө эми эч мүмкүн эместигин көзгө тике сайып көрсөтүп турат!

Бирок, ал, Элдик Курултай, анда кандай болушу керек?

Статусу, укугу? Чечими кандай күчкө ээ болушу керек? Жана эң акырында, **эң башкысы – мамлекеттик түзүлүш башкаруудагы Курултайдын орду**, Президенттик бийлик жана калган үч бутак бийлик менен мамилеси кандайча жөндөлүшү керек. Эки өкүлчүлүк бийлик, б.а. Жогорку Кеңеш жана Элдик Курултай бири-бири дубляждап калбайбы, жана мындан да опурталдуусу – Курултай жана бийликтин калган бутактарынын ортосунда келечекте зор тирешүүлөр, карама-каршылыктар да келип чыкпайбы деген өңдүү ж.б. толуп жаткан, толуп жаткан, али анык жообу табыла элек түпөйлү маселелер да жок эмес.

Ушул жылдын эң эле башында Республикабыздын аксакалдары менен болгон жолугушууда Президентибиз Р.И. Отунбаева да «Элдик Курултай» идеясын түбүндө колдоорун, өзүлөрү да Элдик Курултай аркылуу бийликке келишкенин, бирок эми Курултайдын мамлекеттик түзүлүш башкаруудагы чыныгы ордун табуу зарылдыгы турганын айтып, илимий чөйрөдөн, саясатчылардан, коомчулуктан ушуну талап кылганы бекер эмес.

Бул багытта интеллигенция өкүлдөрүнүн арасында азыр изденүү күч. Конституциядагы Курултайдын ордун аныктоого умтулган бир нече долбоорлор бар. Алардын бирин өткөн жылдан бери «Майдан» гезити аркылуу биз да сунуштап келатабыз.

Бүгүн мен сиздер менен өзүм эң зарыл деп тапкан, **«Эл» жана «Бийлик»** маселесине байланышкан түйүндүү эки проблеманын тегерегинде ой бөлүшкүм бар. Алар:

Биринчи – **улуттук укукчул мамлекет** маселеси.

Экинчи – ага түздөн-түз байланышкан **Элдик Курултай** маселеси.

Эгерде биз бул эки маселени тээ, тереңинен, кыргыздын өзүнүн табиятынан чыгып иликтеп түшүнүп чыкпасак, анда эч качан чындыктын кан жолуна чыга албайбыз. Адашкандын гана үстүндө болобуз. Өткөн 20 жыл бою кандай адашып келсек, алдыда дагы 20 жыл дал эле ошондой адашып, Эл менен Бийлик тынымсыз күрөшүп-тирешип, акыры баарыбыз азып-тозуп, Эл-Мамлекет болуудан калабыз.

Ошондуктан, дагы кайталайын, биз **улуттук мамлекет** маселесин **Эл менен Бийликтин маселесин** эң түбүнөн жаңыча, кыргызча аңдап, түшүнүп чыкпасак анда эл эртеңи дайыма кооптуу бойдон кала берет.

Мен бул суроого жооп издээрдөн оболу бир кичинекей мисалга кайрылгым бар. Өткөндө сыналгыдан белгилүү журналист Байма Сүтөнованын «Демократиянын сабактары» аттуу телеберүүсү болду. Ошондо азыркы эң активдүү деген укук коргоочуларыбыздын бири минтип айтып жатат: «Мамлекет деген эки эле түрдүү болот. Биринчиси – **эң жаман мамлекет**. Экинчиси – жөн эле, **жаман мамлекет**. Башкача болбойт. Биздин, укук коргоочулардын милдети – мына ошол «эң жаман мамлекетти» эптеп «жаман мамлекетке» айлантуу үчүн күрөшүү».

Бул бир гана кишинин позициясы эмес, мамлекетке каршыккан, азыркы иттин кара капталынан өрүп кеткен бүтүндөй укук коргоочулардын армиясынын позициясы. Алар гана эмес, баштарына Батыш теорияларын, айрыкча, «Сорос» сыяктуу фонддордун **«Жаңы муунга – жаңыча тарбия»** деген девизи алдында тонналап чы-

гарылып жаткан шектүү окуу китептерин баштарына клише кылып кийип алышкан эчен бир ак баш профессорлорубуздун позициясы, алардан таалим алып жаткан көк баш жаштарыбыздын позициясы.

«Мамлекет элге имне кылып коюптур, кылбай эле койсунчу байболгур, дегеле мишайт этпесинчи», деген таризде иштешкен, «Азаттык» радиосу баштаган эркин либерал жалданма гезиттерибиздин күнүгө элдин мээсине сиңирип жаткан идеологиянын позициясы. Демек, бул жакта ойлоноор маселе арбын.

Чын эле ушундайбы?

Чын эле «мамлекет» деген биздин бардык азап-тозокторубуздун башатыбы? Бизди баш көтөртпөй эзип жеп, жанчып турган жалаңкычы? Жети баштуу желмогузбу? Андай болсо биз эмне үчүн эгемен кыргыз мамлекетин жарыяладык. Азаттуу кыргыз мамлекетибизге азаптуу эзилиш үчүнбү? Кечээги орус эзген «эң жаман эриксиз мамлекеттен», бүгүнкү кыргызды кыргыз өзү эзген «эриктүү эгемен жаман мамлекетке» айланыш үчүнбү?

Жогорку ойду ээрчий берсек ушундай логика келип чыгат.

Өз кыргыз элибизде, өз кыргыз мамлекетибизди өзүбүз кыргыз өгөйлөгөн, өзүбүздү өзүбүз ичтен алсыздандырган терс психология калыптандырылат. Сырткы глобализм араанына жутулууга улутту ичтен ийкемдүү даярдаган идеологиялык механизм ишке ашат. Мына ушуга жетпеш үчүн «мамлекеттүүлүк» философиясын жаңыча аңдап, ошондон чыга, Эл – Бийликтин мамилесин жаңыча түзүшүбүз керек, элдик башкаруу – Элдик Курултай аркылуу.

Эсеби, биз мына жыйырма жылдан бери **Элди Мамлекеттен бөлүп ажыраткан, Элди өз Мамлекетине кайчы койгон режимде**, жат философиянын жетегинде жашап келе жатабыз, жана анын натыйжасын көрүп да жатабыз.

Ал эми кыргыздарда, же көчмөн коомдо мамлекет кандайча көрүнгөн, же келип чыккан? Мисалы, батышта мамлекет уруучул коом кыйрап кеткен жерден башталса, бизде анткөн эмес, бизде коом кийинки тарыхый өнүгүүнүн бүт тепкичтерин ырааттуу, эволюциялуу басып отуруп, өзүнүн **мамлекеттүүлүгүнө** келген, б.а. бир нече уруу биригип, бир канатты түзгөн; андан кийин ал канаттар да бир-бирине биригип, *Оң Канат, Сол Канат* жана *Ичкилик* болуп ирилешкен. Андан кийин бул үчөө да биригип бир *Элге* айланышкан. «Эл» деген бир эле учурда *«Мамлекетти»* билдирген.

Өз кезегинде бир нече «Эл-Мамлекеттер» – бир *Каганатка - Империяга* өскөн. Эл куруунун мындай тартиби катка алынгандан беркисин эле эсептегенде, мындан эки жарым миң жыл мурда эле классикалык формасында байыркы Хунну каганатында ишке ашырылган. Ал эми катка алынбаган кезеңдери карт тарыхтын караңгы түпкүрлөрүнө житет. **Демек, биздин көчмөн мамлекеттүүлүгүбүз уруучулук деңгээлден эң кеми, мындан эки миң жыл мурда эле эки-үч тепкич бийикке аргып кеткен.** Биз уруучулук деңгээлден алда эбак эле аскарлап Элдик-Мамлекеттик эң бийик деңгээлге өсүп кеткен элбиз. Уруулук уюшуу жолу - мамлекеттик биримдик бийликке кызмат кылып калган түзүлүшкө ээ элбиз (айтса, бул фактордун бүгүнкү күндө да айтарлык мааниси бар). **Биз, кыргыздар – керек болсо, мамлекеттен да бийик турган Каганат курган элбиз!** Бүгүн мына ушул улуу чындыкты жөн эле эмес, мамлекеттүүлүк философиябыздын контекстинде ачык таанышыбыз керек. «Кыргыздар уруучул деңгээлден өйдө көтөрүлө алган эмес» деген батышчыл, орусчул кооз

жомокторду бойдон кагып, манкурттук кайыш ширгелерди башыбыздан алып салышыбыз керек!

Экинчиден, көчмөн коомдо «**тап**» же «**класс**» деген түшүнүк болгон эмес. Жеке менчик деген Батыштагыдай «Коом» менен «Мамлекеттин» арасын чарт ажыратып салган өзүнүн классикалык түрүндө, же **жер менчикте көрүнгөн эмес**. Жайыт, жер-суу, токой, тоо-таш – уруунун, элдин ээлигинде болгон. Жайытын, жерин коргош үчүн урууга, элге биримдик зарыл болгон. Ал эми «мал менчикке» келсек, бул дагы өзүнүн мүнөзү боюнча батыштагы «кыймылсыз мүлк» менчинен айырмалуу болгон, же «малың кыйкырып келсе – жоонуку да, ышкырып келсе – жуттуку» дешкен. Б.а. малга болгон менчик фактордун өзү да батыштагыдай элди бири-биринен ажыратпастан, тескерисинче, бириктирип «жоодон» да, «жуттан» да биргелешип коргонууга мүмкүн экендигин кашкайтып көзгө сайып көрсөтүп турган. Бул – **демейки, кадыресе турмуштук факты гана эмес, ириде философиялык фактор болуп саналат**. Анткени, бул фактор – элибиздин жан дүйнөсүн, психологиясын, коомдук, өздүк мамилелеринин баарын өзүндө бир камтып «ЭЛ» деген, же бая айтылгандай «МАМЛЕКЕТ» дегендин философиясын аныктап турган. Көчмөн мамлекеттүүлүктүн маңызын, мүнөзүн өлчөй турган эң башкы чен өлчөм-критерий мына ушул элдин өзүнүн тарыхы, өзүнүн табияты гана болуп саналат.

Демек, жая айтсак, көчмөн мамлекеттүүлүк философиясында, көрүнүп тургандай, «Коом», б.а. «Эл», «Мамлекет» деген бири-биринен ажырап, бөлөк-салак турбастан, ар бөлөк маңыздалбастан «Коом» – **(тире)** «Мамлекет», «Эл» – **(тире)** «Мамлекет» деп гана бир бүтүн, чулу, ажырагыс бүтүндүк катары таанылат.

Бул – көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыздардын мамлекеттүүлүгүн аныктаган эң башкы өзөк. Бул – **жаңы теория, жаңы философия, жаңы концепциянын башаты**. Бул – биздин менталитет, психология, дүйнөтааным, улуттук эң түпкү идея жана алдыга – **Идеал!**

Биз эгемендик алгандын эртеси күнү улуттук укукчул мамлекетибизди курабыз дегенде кыргыздын өзүнүн табиятынан чыгып, төл дөөлөтүбүзгө негизденишибиз керек эле. Ушундан чыгышыбыз керек эле. Тилекке каршы, бүтүндөй Улуттук Илимдер Академиябыз башында турган илимий чөйрө, биз – калың советтик кыргыз интеллигенция өкүлдөрү, жаңы заман чындыгы алдында анын маңызын түшүнө албай шал турдук.

Мамлекетибиздин тизгинин, Президентибизди кошуп туруп, сырткы күчтөргө жулдуруп ийдик, жаш мамлекетибиздин баш багытын, идеясын, идеологиясын аныктап кеткен ошолор болду. Колубузга «Укукчул мамлекет, Граждандык коом» аталган жаңы илмекайып идеологиясын карматып коюп! Бул идеология боюнча, бая айттык, мамлекет деген – монстр, жети баштуу желмогуз, элдин эң биринчи душманы! Ошентип, биз эгемендик жарыялагандын эртеси күнү: **«азат кыргыз мамлекетим үчүн жаным курман!»** деген жалындуу философиянын ордуна «мамлекеттин тишин чакмайынча, тоталитаризм деген балакет эч качан жоюлбайт!» деп демократ топчукелердин деминде жаңшанып, мамлекеттин азуусун чагуунун гана үстүндө болдук. Кечээги экинчи сорт улуттарды астейдил орусташтырып бара жаткан СССР тоталитаризмин эми эгемендигине жаңы эле баш койгон жаш мамлекеттин ичине механикалык түрдө көчүрүп түшүндүк. Жаш мамлекетибизди төрөлтпөй туруп өзүбүз өз колубуз менен өлтүрүүгө кириштик! Ушинтип эгемендик жарыялоонун эң биринчи философиясын, идеясынын өзүн кунсуздадык.

Тынымсыз Мамлекетти талкалоонун үстүндө болдук. Анын эң жеткен апогеи - Эл аралык мафиялык күчтөрдүн, левитиндерди билги пайдаланып, эң жаңы синергетика философиясын эгемен жаш мамлекетибиздин ичине «күрр» агызган сагызган саясаты аркылуу ишке ашты! Бул идеологиянын маңызы бу: «мамлекет эң жетер жерине чейин бир сыйра талкаланышы керек - түбүнөн кайрадан жаңылап курулушу үчүн! Жетер жерине чейин будуң-чаң хаостолушу керек – жаңы ыраатка, тартипке чыгыш үчүн! Улуу «хаостон» кийин гана улуу «тартип» келип чыгат».

Мына, өзү уйушмал (самоорганизация), «синергетика» деген эң жаңы илимдин аталары Пригожин, Хакендердин теориялары. **«Порядок, через хаос»** деп аты эле шойкомдуу угулган бу теориянын физикалык өңүтү өзүнчө сөз, кеп, биерде, башкада – бизди көз карандылыкка кептегилери келген батыштык ири финансы уюмдары – МВФ, Дүйнөлүк Банк ж.б. идеологдору мына ушул өңдүү илимдерди билги пайдаланып, бүтүндөй бир мамлекетти былгы хаостоп салганында! Башка эмес, биринчи Президентибиз Аскар Акаевдин өзү аркылуу! Эсиңиздерде болсо, анын **«Экономика глазами физика»** деген 90-жж. ортосунда жазылган, Батыш бир сыйра чуулдатып мактап ийген «заманбап ачылыш» эмгегинин (тырмакчадагы) философиялык-теориялык таянычын дал ушул синергетика илими түзөт. Мунун натыйжасы – айыл чарбасынын тумтак талкаланышы, өнөр жайдын жылаан сыйпагандай жексенделиши менен бүттү. Бул – мээнеттүү экономикалык жеңилиш эмес, ириде, мээкаңгыт идеологиялык жеңилиш эле! Эң байыркыда Кыргыз атабыз айткан: **«Кан адашса – калк адашат!»** деген каадими чындык, өз турмушубузда, кантесиң, дагы бир ирээт, ушинтип кейиштүү далилденди. Мунун тэгинде, дагы бир ирээт баса айталы: Элдик мамлекетти элдин өзүнө каршы коюп, өз мамлекети аркылуу уюшуу мүмкүнчүлүгүн талкалап жокко чыгарууга умтулган түбү бузук, жылымчы сасык саясат жатат! Сырттан атайын жасалган!

Мына эми 20 жылдан бери ошондогу сырттан себилген тукумдун түшүмүн оруп, жок, ооруп, азаптуу жашап келатабыз.

Арийне, өткөндө эгемендик күндөрүндө айтылгандай, 20 жыл эмне, кеппи, тарыхтын бир жылт эткен учкуну да ал! Алдын берсин, оңолуп кетербиз... Бирок бардык нерсе салыштыра караганда билинет. Эмесе, бул 20 жыл - тарых үчүн бир жылт эткен учкун элеби, же зор жалындык кудуретке да ээ беле ал? Анда, кичине салыштырууга кезек берели:

1916-жылдан 1936-жылга чейинки жана

1991-жылдан 2011-жылга чейинки 20 жылдык аралыктарды.

1-учурда – «Улуу Үркүндө» мына-мына жок болуп кете жаздаган кыргыз эли жапжаш, жаңы туулган Совет мамлекетинин курамында тарыхый улуу өнүгүштү баштан кечирип, өлкөнү электрлештирүү, коллективдештирүү, индустриялаштыруу саясатына тартылып, оболу 1-автоном Кыргыз облусу, анан 1-автоном Кыргыз Республикасы, соңунда, биринчи жолу **Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасына** айланып, өзүнүн биринчи **Конституциясына** ээ болду. Айрым оош-кыйыштарга карабастан, тарыхый улуу секирик жасалды. Мунун баары:

1- кыргыз пионери - Кычан;

1- кыргыз мугалими - Дүйшөн;

1- кыргыз башкармасы – Уркуя;

1- кыргыз төрагасы – Орозбеков;

1- кыргыз кызыл профессору – К. Тыныстанов;

1- кыргыз корчагиндери 1-БЧКны жан этин жеп жатып курушкандыктары үчүн, жаш кыргыз мамлекетинин жаркын эртеңи үчүн, бүгүнкү биз үчүн, баштарын баталгыга коюп, тагдырларын тарыхтын таразасына салып, Эл үчүн, Мекен үчүн өмүрлөрүн кыйышкандыктары үчүн болду, бу заман келди. Б.а. **мамлекеттик мүдөө** менен **элдик мүдөө** бир жерде тогошуп, Эл өз тагдырын, мүлдө эркин өз мамлекетине ишенип, ага табыштагандыгы үчүн болду.

Ал эми биз эгемендик алгандан кийинки 20 жылчы? Бул жылдар – эркиндикке ээ болгон элдин эйфориялуу эркин кескен, демин баскан, шаабайын сууткан, «Эли» менен «Бийликти» бири-бирине эгешкен душман кылып тирештирген, мамлекет бүтүндүгүн ичтен иритип, тынымсыз шалдап-маңдап **мамлекетсиздендирген** ажайып бир демократиялуу оюндардын жылдары болду. Натыйжада, биз: «Элим-Мамлекетим үчүн жаным курман!» деп эгемендиктин эң биринчи таң нуру менен кошо төрөлүп-төгүлүп чыгууга тийиш болгон:

Эң биринчи кычандарыбыздын, дүйшөндөрүбүздүн, уркуяларыбыздын, орозбековдордун, тыныстановдордун, айтматовдордун ордуна – кой терисин сыйырып ийген 1-коммунист карышкырга, 1-дерьмократка, 1-прихватизаторго, 1-«цивилдүү», жок сифилдүү «адам укукчулга» жана эң акырында, 1-качкын кыргыз президентине ээ болдук. Мына ошол мээ азгырык, көз жазгырык, эң бир демократиялуу симулянт-процесс азыр да активдүү жүрүп жатат ак калпак кыргыз өлкөбүздө! Эми 21-жылга карай кадам таштап! Эгерде буга дейре Эл аралык зор саясий күчтөр биздин үстүбүздөн ар кандай «демократиялуу» оюндарын ойноп, өлкөбүзгө үстөмдүгүн орнотуу албай келаткан болсо, мунун да себеби бирөө гана – элибиздин улуулуугу, айкөлдүгү, улугу, бийликке, **мамлекетке** сый-урматы өчпөгөн чыныгы **улуттук демократиясы** барлыгынын натыйжасы!

Кеңеш мамлекети алкагындагы Кыргызстандын жана ал эгемен мамлекет болгондон кийинки эркин демократиялуу Кыргызстандын, алгачкы 20 жылдыгынын жалпы картинасы ушундай.

Демек, маселе, барып-келип мамлекеттүүлүктүн философиясына такалат! «Эл» менен «**Бийликтин**» биримдигине, экөөнүн эркинин бир нуктуу агымына барып такалат. Ал эми бул маселеде биз азыр дале бая левагиндер түзүп кеткен ажыдаар конституциялык эрежеде жашап жатабыз. Б.а. «Бийлик» десе эле жалаң гана Акаевди, Бакиевди, ал эми азыр Отунбаеваны, Келдибековду, Атамбаевди, Ак үй менен Көк үйдө отурушкан бүткүл мамчиновниктерди гана билип, ал эми «Эл» десе, айылдагы бүткүл малчы, данчы, пахтачы, Дордойдогу базарчы, Бишкектеги митингчи калың калкты гана түшүнүп, «Эл» менен «Мамлекетти» (же Бийликтегилерди) бири-бирине каршы коюп, буларды келишкис карама-каршы таптар, күчтөр, аавалым душман (испачальные враги) катары таанып, эки жээктелип бөлүнүп алып кабышып-чабышып жаткан кербезибиз. Кыргызга кыргыз каршы шилтенип! Кыргызды кыргыз муунтуп, алсыратып! Кыргызды кыргыз кырып кансыратып!

Биз, бул - жүт системаны быт-чыт талкалап туруп мындан суурулуп чыкпасак, эгемен мамлекетибизди элибизге кайырып келбесек, анда дагы 20 жыл бою шорлоп, дагы канча бир революцияларды баштан кечирип, акыры өзүбүз чабылып-чачылып түгөнүп бүтөбүз.

Демек, биздин алдыдагы эң биринчи максат, **бул левагиндик эмес улуттук укукчул мамлекетти**, б.а. чыныгы Кыргыз Элдик Мамлекетин курушубуз керек экен. Кантип? Элдик Курултай маселесине да ушинтип келебиз.

Оболу, Курултай тууралуу азыр элде жашап жаткан жалпы түшүнүктөр кандай, ушул тууралуу эки ооз сөз.

Биз, «биз» дегенде, карапайым калк гана эмес, бийликтин эң жогорку эшелонунда отурган мамлекеттик чиновниктер да, баарыбыз, Элдик Курултай дегенде эле буга чейин мээбизге сиңирилген, бая айтылган, батыш мамлекеттүүлүк философиясынын нугунан чыкпай ойлонуп келебиз. Б.а. «Элдик Курултай» деген, бул – баягы ой-тоодогу малчы, данчы, Ош-Дордойдогу базарчы – калың Эл; ал эми мамлекеттик бийлик деген, бул – баягы мамлекеттик жетекчилер, Ак үй, Көк үйдөгү башкалар. Биз ой-тоодон жылына бир жолу куюлуп түшүп келип, ар жыл сайын алардан демитип отчет алып турмакчыбыз. Ал эми бийликтегилер болсо: «а эмне үчүн андай болушу керек, расмий бийлик биз болсок, а көрөк бер сунушунду...» кыязында, текебер, **Курултайды сунуштама органдан ары ашырышпай** карап турушат. Ушинтип, Курултайды биз «Элдик башкаруу» атап, **аны мамлекеттик түзүлүш-башкаруудан обочо турган** кошумча структура катары түшүнүп жатабыз. Ошондуктан, бая жыл башында Президент Роза Отунбаева суранган мамлекеттик түзүлүш - башкаруу менен эришаркак кыналыш кете ала турган Курултай формасын таба албай чайналып келебиз. Ал эми андай форма табылабы, барбы? Же бул дагы табияттын өзүндө жок, көктө илинген бир кур кыялбы? Жок, бул да кыял эмес, бул да турмуштун өзүндө бар, т.а. тарыхый Элдик Курултайдын так өзүнүн философиясында таамай катылып жатат. Мындайча:

Кыргыздын, же жалпы эле көчмөндөрдүн тарыхый курултайлары элдик бийликтин эң жогорку органы болгонун билебиз. Курултайга эң төмөндөн Эл ичинен иргелип шайланып чыккан не бир таңдай жарган чечендери, маңдай жарган баатырлары, кара кылды как жарган калыстары, калк бийлеген бек-бийлери, заманды көзөй көргөн көсөмдөрү, ак кийизге көтөрүлгөн хандары катышкан. Ат жеткен жердеги калың букара элдин өкүлдөрү катышкан, же коомдун **бардык катмарын** камтыган ал. Азыркы саясы термин тилде айтканда:

- эл калыстары да – же эмики Сот бийлиги;

- эл баатырлары, чоролору да- же эмики Аткаруу бийлиги;

- ар уруунун аксакал, бийлери да – же эмикинин мыйзамчы кеңеш бийлиги;

- анан албетте, Каган-Президенти биригип, акыл калчашып бир бүтүмгө келишкен.

Бул бүтүм көчмөн коомдун эң улук, бардык мүчөсү бирдей аткарууга милдеттүү мыйзам болгон. Каган-Президенттен баштап – эң акыркы букарага чейин!

Демек, жалпы элдик Курултай табияты боюнча:

1. Эң жогорку мыйзамдык күчкө ээ чечимдерди чыгарган (же азыркы – «Жогорку Кеңеш» бийлиги);

2. Мыйзамдык күчкө ээ чечимдерди гана чыгарбас-тан, анын аткарылышын да өзү көзөмөлгө алган (же ушул эле Кеңеш жана Прокуратура бийлиги);

3. Кабыл алынган чечим-бүтүмдөрдү хан бийлиги, чоролор кыймылы аркылуу өзү аткарып да турган (же азыркы Аткаруу бийлиги болгон).

Башкача айтканда, өзү - эң жогорку **мыйзамчы да, көзөмөлчү да, аткаруучу да** орган болгон. Демек, Курултай – көчмөн мамлекеттик башкаруунун өзөгүн түзгөн, көчмөн мамлекеттүүлүк философиясынын маңызын аныктаган.

Биз бүгүн, «жалпы Элдик Курултай кандай болушу керек?» деп азаптуу изденүүлөрдү баштан кечирип жаткан кезибизде тарыхый курултайдын мына ушул философиясын таамай таанып, ага кайрылышыбыз эң

зарыл! «Каган андай шайланган, бийлер мындай шайланган, бектердин орду андай эле, баатырлардын ролу мындай эле» деген көчмөн коомдун салт-деталдары эмес, **Курултайдын мамлекеттик түзүлүш-башкаруунун өзөгүндө жаткан, жүрөк-жүлүнү аркылуу тепчилип өткөн биримдик философиясы** эң зарыл, бая айтылган «Эл» менен «Мамлекеттин» бөлүнгүстүгү, «Коом» менен «Мамлекеттин» ажырагыстыгы идеясы зарыл!

Биз Элдик Курултайды, бүгүн, XXI кылымда, Кыргыз Мамлекетинин өзөгүнө дал ушул байыркы философиялык салтында алып, жууруп өтө алабызбы? Курултайды **мамлекеттик бийликтин өзөгүнүн өзүнөн табигый өстүрүп чыга алабызбы** - аны бир да бир башка бийлик бутагына кайчы койбой туруп, м: экинчи бир өкүлчүлүк бийлик – Жогорку Кеңешке дубляждабай туруп, жалпы эл тарабынан түз, тике шайланган Элдик Президенттин бийлик укугуна каршы койбой туруп:

Алып чыга алабыз!

Анын үлгүсү - колуңуздардагы Конституция долбоорунда берилди.

Мен бул тууралуу азыр убактыңыздарды алып айттып отурбаймын, Долбоордо мунун баары айкын жазылган. А керек, бул жерде, жогорто айтылган, **“Эл”** менен **“Бийликтин”** биримдиги кандайча камсыздалат деген маселеге арналуу токтолгум бар.

ЭЛ – БИЙЛИК

«Кыргыз Республикасында» эле эмес, дегеле мамлекеттик курулуштун дүйнөлүк практикасында алиге ишке ийгиликтүү ашырылбай келаткан бир көйгөй бар. Ал – **«Эл»** менен **«Бийлик»** биримдиги. Бул алиге чечилбей келаткан зор маселе.

Салыштыруу үчүн, мисалы, эсил СССРде ал элдин мүдөөсүн үдөөлөгөн кубаттуу бир коммунисттик партияны түзүү жана анын идеология-саясаты алдына мүлдө элди ийирүү аркылуу ишке ашырылган. Белгилээр нерсе мында: башкы башкаруучу бийлик органы (партиялык комитет) башка бийлик бутактарынан (мыйзам, аткаруучу, сот) сырткары жана үстүнө курулган, алардын бөлүм-түзүмдөрүн өзүндө дээрлик кайталаган (дубляж) кошумча бийлик бутагы (башкы - төртүнчү) катары чыккан жана өз өкүлдөрүн мамбийликтин бардык тепкичтерине, акыркы звенолоруна чейин дайындоо, калктын активдүү бөлүгүн мүчөлүккө тартуу аркылуу ишке ашырылган. «Эл», «Бийлик» арасы СССРде жана «Элдик демократиялык» аталган көптөгөн башка өлкөлөрдө ушундайча, көбүнесе жасалма ширетилген. Дал ушунун тетирисинче, «Кыргыз Эл» республикасында «Эл» менен «Бийликтин» биримдиги **мамлекеттик бийлик бутактарынын өзү аркылуу**, эч кандай сырттан кошумчасыз, кийлигишүүсүз жана таңуулоосуз (м: ар кандай «партиялык», же «курултайлык» комитеттерсиз) элдин өзүнүн мамлекеттик бийликке эркин катышып, аны түзүшү, же өз эркин кыйыр табыштоо (делегирование) аркылуу жүзөгө реалдуу жана түздөн-түз, а эң башкысы **артыкчылыктуу** ашырылып турат! Төмөндөгүчө:

а) Бийлик тепкичинин эң төмөнкү бардык бутак өкүлдөрүн:

- айыл кеңеш депутаттарын (өкүл бийлик);
- айыл сот калысын, мүчөлөрүн (сот бийлик);
- айыл башкармасын (жалпы бийлик) –

өзүлөрү тике шайлоосу жана ошол шайланган өкүлдөрүнө бийликтин жогорку органдарын түзүүгө өз эркин табыштоосу аркылуу – **бир!**

б) Эң төмөндөн Эл өзү шайлаган өкүлдөрү жана аймактан жогорку мамбийлик бутактарынын башкы, биринчи жетекчилери өкүлдөрү болгон Улуу Курултайга «Эл – Бийлик» бир ширелиши аркылуу – **эки!**

Муну саал чечмелебесе күдүк калат.

Азыр республикабызда жергиликтүү өз алдынча башкаруу түзүмдөрдүн саны – 484, демек, Улуу Курултайга ушунча өкүл **жаңыдан** шайланат. Тогуз регион (7 облус, 2 шаар), кырк районду келечекте 15-20 аймакка бириктирүү көздөлүүдө. Демек, аймактын 1-башчыларынын саны, болжолу - 45-60 өкүлдү түзөт. Республикалык маанидеги шаар саны – 14. Борбордук башкы жетекчиликтеги өкүл саны – 16 («Тогузак» жана жети борбордук түзүм). Баары – бийликтен барган өкүлдөр, болжолу, 90 дун тегереги. Буга кошумча, Аталык Кеңеш - 13, мамлекеттик илимий, чыгармачыл, коомдук башкы мекеме-уюмдар атайын квота боюнча, болжолдуу 13кө чейин (Илим Академия Президенти, чыгармачыл уюм жетекчилери, Аксакалдар Кеңеш, Аялдар конгресси, профсоюздар, «Майыптар коому», салттуу эки дин өкүлү – ислам, православие уюму ж.б.) туруктуу өкүлдүк орунга ээ болмогу шарт. Ал эми элдин жаңыдан шайланган жана коомдук мекеме-уюм жетекчилигинен барган өкүл саны - 510. Демек, жалпы алганда, элдик өкүлдөрдүн саны бийликтен барган өкүлдөр санынан дайыма, туруктуу түрдө төрт эседен (510:90) көптүк кылып турат. Бул деген «элдик» добуш «бийлик» добушунан дайыма артыкчылыктуу абалда турат (эгерде, кааласа) дегендикти билдирет.

в) Элдик Улуу Курултай шайлаган Кош Аталык (бирин – Курултай, экинчисин – Президент сунуштайт) жана Аталык Кеңеш мүчөлөрүнүн өлкө Президенти менен биримдикте Элдик-Мамлекеттик бир бүтүн, чулу Институтту түзүп турган бузулгус данакерлиги аркылуу – **үч!**

г) «Тогузак» - Мамлекеттик Кеңештин толтосунда ортосунда Кош Аталыктын (бир добуштуу!) туруктуу орду турушу аркылуу - **төрт!**

д) Улуу Курултай кабыл алган элдик чечимдердин Президент, Кош Аталык жана Аталык Кеңеш мүчөлөрүнүн катышуусунда Борбордук Бийлик аркылуу төмөнкү тогоолдорго түшүрүлүп (Чоң Кошуун, Чоң Жыйын, Чоң Топ) дайыма туруктуу милдеттүү аткарылып турушу аркылуу – **беш!**

е) Жалпы эле жер жерлерден шайланган Улуу Курултай делегаттарынын айыл топ, аймак жыйындарынын иштерине түздөн түз катышып Улуу Курултайдын чечимдерин жер жерлердеги мамлекеттик бийликтин өзүнө өөктөштүрүп алып өтүү аркылуу – **алты!** – элдик артыкчылыктуу бийлик кепилденет.

Ушинтип «Кыргыз Эл» республикасында «Элдик» бийлик дамамат, **«мамлекет»** - тештирилип «мамлекеттик» бийлик дайыма **«эл»** - дештирилип турат. Бая айтылган «Эл – Бийликтин ажырагыс биримдиги» - дегенибиз ушул. Дүйнөнүн бир да бир жеринде-элинде алиге табигый ишке ашырыла элек! Долбоордо жазылган **«мамлекеттин бирден-бир ыйык озуйпасы – Эл үчүн, Эл атынан, Эл бийлигин жүргүзүү» (1-ст)** деген жобосунун мааниси ушерде чечилет. Элдин укугу Элдик Республикасында ушундайча жүзөгө реалдуу ашырылат.

«Элдин укугу» демекчи, бүтүндөй **элдик бийлик системи** жана **Улуу Курултай** аркылуу өзүнө жогорудагыдай артыкчылыктуу зор укук алган (510:90) элдин өзүнүн да ошого тең бийик жоопкерчилиги каралган бул долбоордо. Эсеби, эгемендиктин ээси **Эл – укукка гана эмес, андан ашкан зор милдетке да эгедер!** Бул туу-

ралуу Долбоордо: «Учурунда бир ынтымакка баш уруп, мамлекетине улуу уюп бакыбат турмуш курбаган муун кечээги жашап өткөн ата-бабасынын арбагына кыянатчылык кылган, туула элек эртеңки тукумунун тамырына балта чапкан Караламанга айланат» (18-ст) деп кашкайта айтылган. А демекчи, элге да «үй башына – бир кара» аламандай бербей, Карага айлануу – улуу милдет, Теңири алдындагы! Бул миссияны эми элдик мамлекети өзү аткарат: «Мамлекет гана элдин мүлдө эркин элдин өзүнүн кызыкчылыгында бир максатка уютуп багыттайт, элди чыныгы өз тагдырынын ээсине айлантып келечегин камсыздайт. Эл – Мамлекет – ажырагыс» (1-ст).

«Эл-Бийликтин» ажырагыстыгы. Кыргыз Элдик Конституцияда ушундайча ТЕҢЧИЛ мөөрлөнгөн.

«Кыргыз Эл» республикасынын түзүлүш-башкаруусунун өзөгүнө өткөн Элдик Курултай системинин дүйнөнүн эч бир эли-жеринде жок кайталангыс философиялык касиети ушерде! Уюган мамлекеттелген! (Мамлекет Йога).

Демек, мындай Мамлекетте “Элдин” жана “Бийликтин” күчү бир нуктуу агылып, **улуу биримдик** келип чыгат. Буга чейинки левитиндер биздин Конституциябызга ууру шыкап салган жүтүк – “Эл” менен “Бийликтин” тынымсыз каршылашуусу жокко чыгарылат.

Элдик Курултай бийлеген Элдик Республика түзүлөт деген ушул!

Колунуздардагы долбоордун 1-статьясында айтылган: “Мамлекеттин бирден бир ыйык озулпасы – Эл үчүн Эл атынан Эл бийлигин жүргүзүү.

«Эл – Мамлекет ажырагыс» деген жобо жүзөгө ашат деген да ушул!

Элдик Республикадагы элдик башкаруунун (топ, жыйын, кошуун, курултай) табиятын таасындап эми бир жерде чогуу жыйып схемалап беребиз. Элдик бийлик дамамат эки эселикте ишке ашырылып турат. Төмөндөгүчө:

I. Мамлекеттин дайымкы башкарылышы (№ 3-сх.)

АЙЫЛ

Айыл Башкармасы (айылдык Президент) - жалпы чогулушта ачык шайланат;

1. Өкмөтөкүл (28) - Бек (бюджеттик мекемелердин координатору);
2. Айылдык кеңеш (31) - жергиликтүү эл шайлайт;
3. Айылдык сот (38) - жергиликтүү эл шайлайт;

Айылдык бийлик бутактары 3 айда бир өздөрүнүн ички тобун өткөрүшөт;

Айылдык жанаша бийлик бутактары 3 айдан соң бирдиктүү чоң тобун өткөрүшөт;

Айылдык жанаша бийликтердин башчылары - чоң топ кеңеш мүчөлөрү;

АЙМАК / ШААР

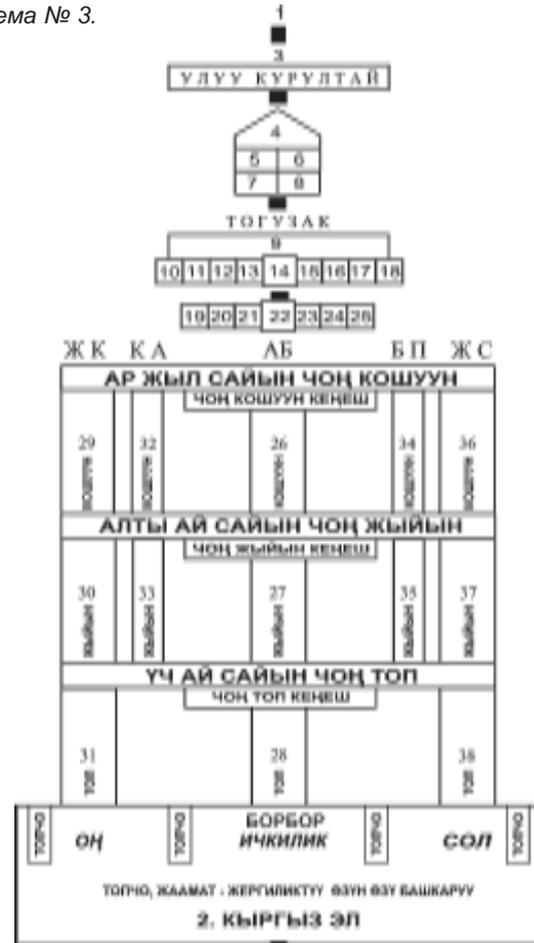
1. Аймак акими / Шаар эмири (27) - Премьер-Министр дайындайт;
2. Аймактык Кеңешти (30) - айылдык кеңеш төрагалары жана орун басарлары калыптандырышат Төрага шайлашат;
3. Аймактык сот (37) - айыл соттору шайлашат;

Аймактык / Шаардык бийлик бутактары 6 айда бир жыйындарын өткөрүшөт;

Аймактык / Шаардык бийлик бутактары 6 айдан соң бирдиктүү чоң жыйынын өткөрүшөт;

Аймактык / Шаардык бийликтердин башчылары - чоң жыйын кеңеш мүчөлөрү;

Схема № 3.

РЕСПУБЛИКА

Эл - башы Президент (4) - Улуу Курултайда ылганып, жалпы элдик шайлоого альтернативдүү сунушталат;

1. Өкмөт (26) - Премьер Министрди Аталык Кеңеш менен макулдашып Президент дайындайт;
 2. Жогорку Кеңеш (29) - Улуу Курултай өз курамынан шайлайт. Мыйзам багытында иштейт;
 3. Жогорку Сот (36) - Президент жана Аталык Кеңештин сунушу менен Сот Кошуунунда альтернативдүү шайланат;
- Кош Билги жана Аталык Кеңештин сунушунда Баш Прокурорду (34) Президент дайындайт;

Мамлекеттик бийлик бутактарынын өзүнчө Кошууну бир жылда бир өткөрүлөт;

Мамлекеттик бийлик бутактарынын бирдиктүү Чоң Кошууну бир жылдан соң өткөрүлөт;

Мамлекеттик бийлик бутактарынын башчылары - Төр Кеңеш мүчөлөрү.

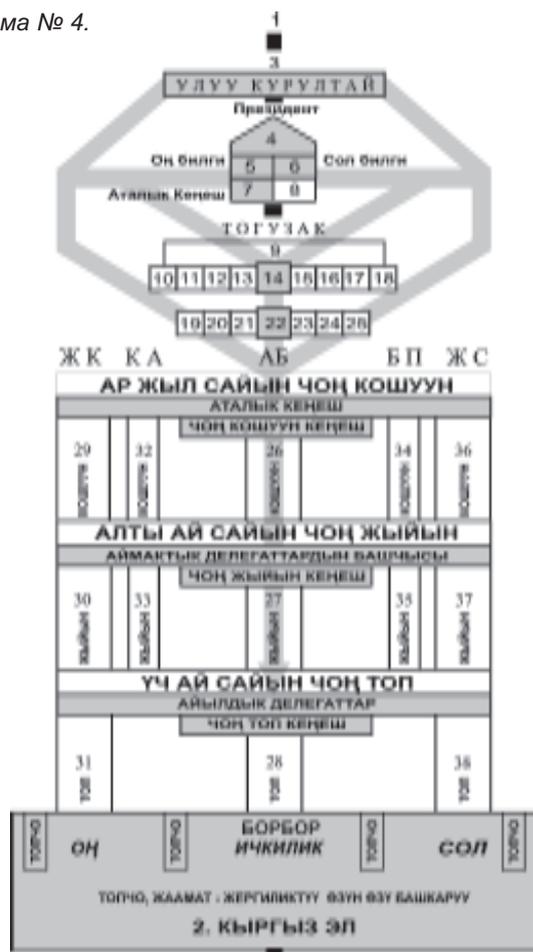
II. Мамлекеттин Улуу Курултайлык башкарылышы (№ 4-сх.)

Улуу Курултай 2,5 жылда бир (өлкө турукташканда 5 жылда бир) өткөрүлөт.

БОРБОР

1. Телегей - табигый жалпы мыйзам;
2. Кыргызстан эли - эгемендик ээси, бийлик туткасы.
3. Улуу Курултай - элдик мамлекеттик бийликтин эң жогорку органы;
4. Президент - Улуу Курултай ылгайт, жалпы эл шайлайт;

Схема № 4.

5. Оң билги (Курултай Төрагасы) - Улуу Курултайда шайланат;
6. Сол билги (Мамлекеттик Катчы) - Президент сунуштайт, Улуу Курултайда шайланат;
7. Аталык Кеңеш - Улуу Курултайда шайланат;
 - 7.1. Оң билги - Сол билги (Кош Аталык) - 1 добуш;
 - 7.2. Үч Канат бийлери - 3 добуш;
 - 7.3. Калк ассамблея төрагасы - 1 добуш;
 - 7.4. Улуу Курултай шайлаган калк дааналары - 8 добуш;
 Аталык Кеңеш курамы, баары - 13 киши;
8. Аппарат канцелярия - өз алдынча бийликке ээ эмес;
9. Мамлекеттик Кеңеш - Президент башкарат;

Мамлекеттик Кеңеш мүчөлөрү:
10. Премьер - Министр - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
11. Жогорку Кеңеш Төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
12. Жогорку Сот Төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
13. Башкы Прокурор - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
14. Курултай Төрагасы жана Мамлекеттик Катчы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
15. Конституциялык Соттун Төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
16. Ички иштер министри - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
17. Коргоо министри - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;

18. Коопсуздук комитетинин Төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;

Борбордук кызмат - түзүмдөр:
19. Борбордук шайлоо комиссия төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
20. Эсеп палата төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
21. Мамлекеттик банк төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
22. Манас Жол - этноэкономикалык инновациялык борбор төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
23. Кадрлар боюнча мамлекеттик кызмат төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
24. Стратегиялык чалгын борбор башчысы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;
25. Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия төрагасы - Улуу Курултайдын милдеттүү өкүлү;

Эл - Улуу Курултайдын делегаттарын шайлайт; Улуу Курултайдын делегаттары - Оң, Сол Билги (Кош Аталык) жана Аталык Кеңеш (13 киши) мүчөлөрүн шайлашат жана аткарылууга милдеттүү стратегиялык чечимдерди кабыл алышат.

Улуу Курултай кабыл алган чечимдерди:

- а) Президент - Элдик Мамлекетке жалпы жетекчилик аркылуу;
- б) Оң, Сол билги - Мамлекеттик Кеңешке катышуу аркылуу;
- в) Аталык Кеңеш мүчөлөрү - бийлик бутактарынын биргелешкен Чоң Кошуунуна (зарыл болсо, Чоң Жыйын, Чоң Топторуна дейре) катышуу аркылуу;
- г) Делегаттардын аймактык башчылары - аймактык бийлик бутактарынын биргелешкен Чоң Жыйынына катышуу аркылуу;
- д) Айылдан шайланган делегаттар - айылдык бийлик бутактарынын биргелешкен Чоң Тобуна катышуу аркылуу алып өтүшөт жана мамлекеттик бийлик менен бирдикте жүзөгө ашырышат.

Эл – Бийлик – бир!

Эл – Мамлекет – ажырагыс!

* * *

Ушул жерден сөздү доклад менен токтотсок болор эле. Бирок айрым бир орчун маселелер айтылбай калып баратат. Андыктан аларга учкай болсо да ат башын кайрый кетүүгө туура келет. Алар:

1. Азыр коомчулуктун мээсинде активдүү жашап жаткан 1993-жылкы Конституцияга кайтуу идеясы. Бул идеянын авторлорунун оюнча, биз, “1993кө” кайтуу аркылуу гана качкын эки Президенттин тушунда кабыл алынып кеткен калпыс чечимдердин баарын (м: “территориянын бүтүндүгү”, “жер менчиги”, “расмий тил”, Кумтөр маселеси ж.б. д.у.с. маселелер) жокко чыгарып, жашоону актай барактан жашап баштайбыз. Бул, эми 1-ден реалдуу эмес; 2-ден Курултайдын Конституцияга кириши - ЖКнын ролун өзгөртөт, б.а. “1993кө” кайтуунун актуал себеби өзү жок болот (себеп: ЖК жана Президент укуктарынын «тең салмакташтырылышында» жаткан...). Мунун жолу башкача, жөнөкөйүрөөк эле чечилет, жаңы Курултайлуу Конституцияга бир-ак(!) статьяны гана киргизип коюу аркылуу, төмөндөгүчө:

“Кыргыз Республикасынын” (же “Өткөөл Мезгилдин”) жалпы элдин катышуусуз кабыл алынган стратегиялык мааниге ээ ички маселелерине байланыш-

кан чечимдерин жана сырткы эл аралык келишим-макулдашууларын **“Кыргыз Эл”** республикасынын Улуу Курултайы кайрадан карап чыгууга жана тийиштүү чечим кабыл алууга укуктуу” (“Долбоор” – 16-ст.).

Бул үчүн “1993-төн” текебаевдик Конституцияга чейинки текирең аралыкты **“Өткөөл мезгил”** деп расмий таанып коюш гана керек жана чыныгы актай баракты чыныгы Кыргыз Элдик Республикасынан башташ керек!

2. Термин тууралуу. Долбоордо, коом-мамлекет түзүлүшүндө али орду так аныктала элек, бирок азыр стихиялуу бир жолго түшүп кеткен кыргыз элинин салттуу уюшуу жолу-уруучулуктун мамлекеттик түзүлүш-башкаруудагы орду аныкталды. Эсеби, 28-статьяда: **«1. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу Жамаат деңгээлдеги Ынтымактан Эл-Мамлекеттик деңгээлдеги Ынтымакка – Топ, Жыйын, Кошуун, Курултайына карай кош тараптуу өсөт, өтөт:**

а) тарыхый эстутум, адеп-ахлак, нарк-салт, руханий-маданий байтүбүн чыңдап Элдик Канат негизин бекемдеген урук, уруу, канат, туу калк бийигин карай ирээттүү өсүп;

б) социалдык, чарбалык, экономикалык байтүбүн чыңдап Мамлекеттик Бийлик Бутак негизин бекемдеген айылдык, аймактык, республикалык унитар бүтүндүгүнө карай ырааттуу өтүп – Эриш-Аркак!» деп айтылды (кошумча: №2-сх. кара - 222-б.).

Кыргыз мамлекеттүүлүк философиясында уруулук уюшуу жолу дайыма бирдиктүү бийлик (Кандык, Каганат) алдында болгон жана аны тэгинен таяп биримдикке ийкем кызмат кылган. Бул багытта философиясы, идеологиясы так аныкталган таасын саясат бу күндө да элди биримдикке, мамлекетти кубаттуулукка баштаар мүмкүнчүлүктү катып турганын эске алып Оң, Сол, Ичкилик бийлерине Аталык Кеңештен туруктуу орун ыйгарылды, Кыргыздын элдик нуктагы уюшуу кубатын жаратман нукка салуу көздөлдү. Бул жол - Курултай болгону маалым. Ушуга ылайык биз **«Чоң Курултай»** деген аталышты Ичкилик жана Оң, Сол канаттын бириккен курултайына карата колдондук. Ал эми мамлекеттик **бийлик бутактарынын** да, эл **бийлик канаттарынын** да (үч Бийдин Аталык Кеңешке мүчө болуусу аркылуу камсыздалган) баарынын башын кошкон мамлекеттеги туу чоку башкаруу органын – **Улуу Курултай** деп атадык. Терминдик чаташуулар болбосун үчүн республикалык деңгээлдеги калган баардык уюшуу-башкаруу органдарын **«Кошуун»** термининде бердик.

Улуу Курултайдын курамы өзгөчө шарттарда (президент шайлоо, чек ара өгөртүү, эл аралык келишимди жокко чыгаруу, согуш жарыялоо ж. б.) Конституциялык мыйзамга ылайык кеңейтилиши мүмкүн.

3. Эми эң соңунда элдик мамлекеттеги Элдин Жолу (укугу-милдети) тууралуу эки ооз сөз.

“КЭЛ” Конституциясында мындай делген: **“Караламандабай калкаман Карага өсүү үчүн ар бир Кишиге учур замандан укук берилет, милдет тагылат. Укук башаты – Кишинин өзүндө-табиятта (Мейкин) болот, милдет теги – ата-бабадан калат, келечек муундан**

(Мезгил) келет” (19-ст). Ушунун эле өзүн Эл Жолуна түгөл көчүрүп түшүнгөн орундуу.

Элге таш атпайт. Эл – ыйык. Бул – Ай мунары, Күн жарыгы чындык! Бирок ушул эле учурда тээ керең замандан келаткан элдик да бир терең чындык бар! Ал:

Калыс сөзүн айта албай

Калк бузулат, сак болгун! (Кетбука) –

деген нуска.

Эл бузаар экспорт “демократия” эгемен жылдары кылчусун кылды. Азыр бийликке да, Кудайга да баш ийбеген, “укугум эле, укугум!...” деп жер сабап, Асманга (Теңирге!) шалп түкүргөн, бейжай, суканы качкан, элдин бир кодура бөлүгү пайда болду. Беш жүз сом үчүн бешиктеги баласын саткан, кыргызбеши качкан – ОБОНчу катын, саткын шайлоочу, кызыл кекиртек жалданма митингчи, жандими укукчулардын полку өсүп чыкты. Калк – “Каралыгына” өсө албай “Караламандай” берген шартта мунун арты эң куялуу. «Эл аралык» куялуу!

Азыр сырткы карыздары эселеп (кеселеп!) тууп жаткан кыргыз элинин башына кара булуттар кандай гана тез чокмороктошуп үйүлүп жатканы менен калың калктын да, калк башчыларынын да анча иши болбой, ал бир көнүмүшкө айланып “бдительныйлыгыбыз” улам өчүп барат (“эми элдин баары эле бири-бирине карыз экен да!”...).

Ал эми күнү кезе ХИПК деген: энергетика, кен байлыгыңды түгөл башкарууга алам, карызыңды кайра ошого салам деп “илмекайып инвестициялуу” кыйтыр ичиңе кирмекчи болгону, эсиңиздеби. Ал кеткен жок, кетпейт дагы! Процессти “критикалык чектен” улам ары өткөрүп, жылдырып коюп баратат: “эмне, мен вечно эле карыздай беремби, төшөгүнө карап бутун сунат – министриңи кыскарт, милиясаңы кыскарт! Ашыкча кепшей берет экен – пенсиячы кемпир, чалыңы кыскарт (өлтүр)! Ашка жүк, башка жүк болот эртең – курсактагы балаңы кыскарт! Баса, баары кыскарып болгон элге башчынын кереги барбы – Президенттиңи кыскарт!” ушинтет эртең.

Ушинтип мамлекетиң бир баштан кертилет, кыскарат, мунжуланат. Жок, жалаң кыскарбайт, узарат да экен! Кысылган турмушта кызыл кекиртек митингчиң эми чындап кызарат, ОБОНчуң мындан чозулат, элиң баягыдан биринин жүнүн бири жеп, бийлигиң тозулат. Карызың колго чыгат. Ошондо ХИПК ачык чыгат, кычкачтай кысат: “Мамлекет – банкрот! Өзүн башкара албай калган мамлекет эми сырттан гана башкарылышы керек – милдет!” Ошондо Кум Төрдү биротоло берип эсептешип жүрбөйлү...

Мына дал ушул куялуу чекке жетпеши үчүн Эл эми, кечээги арбак – келечек тукуму алдындагы өз МИЛДЕТИН жан чыңырып сезиши керек, Бийлиги менен биригип! Эл Курултайы бийлеген Элдик Мамлекетке айлануунун зарылдын зарылдыгы ушунда!

Абай бакчы боорум, төбөңдөн – Теңириңден арбак саруулайт, арбак онтойт:

– Садагаң болоюнум, ушунчаңда Сары Чаптан кайра тарт. Кайра тарт. Тарт! Тарт!! Тарт!!!

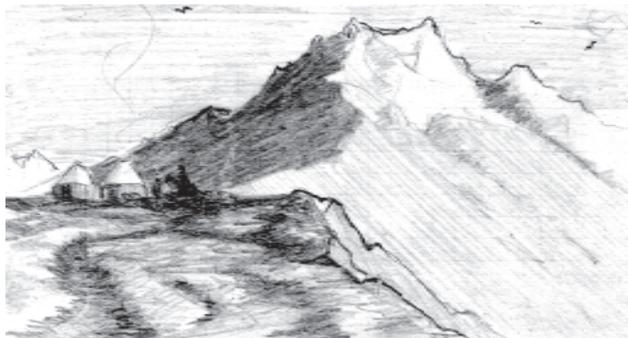
Кулунум – кулунуң үчүн!...

4-БӨЛҮМ

ЭЛ БЕЛГИ

IX БАП

УЛУТТУК УҢГУ СИМВОЛ

1. ТУУДАН ТУТАНГАН СӨЗ

*Кан белгиси туу болот,
Каптаса душман, чуу болот.*

Манастан

Туйлатып Туу тигип турган чакта, элинин жылдызы жанган күндө, жарылып кубанбаган жанды Туунун кусуру урсун! Бирок дал ушундай маңдай жарган күндө баштагыдан да жанды эзип карайлатып чыккан чак болот экен. Унчукпай койсоң дал ошол Тууну жылоологон Ээсине, Сыймыгына чыккынчылык кылгандай учур болот экен. Ыйык Туу өзү кечирсин, эл кечирсин. Бу ой толгоо асманыбызга жаңы эле желбиреген Туубуз тууралуу. «Бүткөн ишти козгоп...» дечүлөр четтен табылар. Антсе да айталы, ак карга болууга туура келсе да айталы...

Менин жеке жанымды эзген нерсе мобул: биз бу саам баарыбыз, бая эгемендик алып жаткандагыдай абсолют бир дилде көзүбүздү ысык жаш чайып баш кошо албадык. Ар бир ак калпак кыргыз кулуну, ар бир Ала-Тоонун атуулу бир тилекте, бир ниетте дилибиз дирилдеп, бир касиетке уюп-тунуп арууланып тура албадык. Далайыбыз Туунун алдында – туу символго эмес, анын сүрөтүнө, түсүнө түпөйлүл турдук. А балким бул да эң негизгиси эместир. Ар кимибиз өз деңгээлибизге жараша бүгүн бир пикирге келе албасак ал жикти мезгил өзү эртең жамап таштаарында шек жок эле. Бирок бир гана шартта; эгерде Туубуз заман карыткыдай тереңдикте, асемдикте чыныгы Туу-Ыйык символ манисине жете иштелген болсо... Эгерде Туубузда калкыбыздын бар тарыхы, руханий кудуретинин, өзүнө гана таандык дүйнө аңдоосунун эң кыл чокусу, мөлл квинтэссенциясы мөлт орноп калган болсо. **Анткени, Тууда элдин дал ошол Жаны, Дем, Руху түбөлүк туйлап калышы ажеп.** Ан-

дыктан ал эч заманда, канча муун алмашпасын, кандай гана коомдук идеалдарды максат кылышпасын, социалдык катаклизмдер болбосун, бир көтөрүлгөн тейде баарынан бийик, баарынан ыйык, улут рухуна айкаш, өзгөрбөй кылымдарды карытып барышы керек. Мезгил өткөн сайын чыйралып барышы керек. А бул, тээ эң түпкүлүгүн карай келгенде, жан кыйнаган олуттуу факт...

* * *

... Мыйзам оңдолот. Президент менен Төрагалар алмашат. Гербди тарткан сүрөтчү өлөт. А бирок Туу, Герб, Эл калат! Эми ошондо, улам бир жаңы муун он, жыйырма, элүү жыл өтүп Туусун, Гербин өз акылына өлчөп, өз табитинде бычып бара берсе эмне болот? Жок! Эркин мамлекеттин эч качан оңдолгус, кол тийгис, анын ыйык азаттыгынын жана кебелгис улуттугунун эң түпкү символу катары Туусу, Герби кылымдарга солк этпей турушу керек. Керек болсо Герб, Туунун учтан түпкө өзгөрбөй барышы, ал, мамлекеттин кебелбестигинин ачык-айкын күбөсү катары, элдин түпкү идеалына бектигинин кепили катары көрүнүш керек. Туу, Герб ар муун алмашып, ар кыл коом куруп, идеалы өзгөргөн сайын, мисалы деп коелучу, кандайдыр динмаарэк, же тескерисинче ашынган фанатизм тилкесине кирген сайын бирде туусуна буудай тартып, кайра аны айга алмаштырып турса ал эмне деген эл? Өзүнүн оо эң түпкү түйүлдүктө-тереңинен, тамырынан ажырап калган эл гана, – бир ошентет, түп максатын айкын көрө албай адашып, бейдарек мейкин безген калк, эки ошентет.

Бул эки нерсе диалектикалык байланышта. Дал ушул сыңары, оо түбүндү канча алыс көрүп, ошондон наар алып барсаң алды жагың да ошончо алыс жарык. Бул – бөркүндөй мыйзам. Андыктан кыргыздын кыраа карылары: «Кана, Учтан Түпкө кеп калсын, Сөз Атасын айткыла» деген эмеспи. Дал ошол сыңары ыйык символдор да жөн эле Туу, Герб эмес, Туу Атасы, Герб Жотосу болууга тийиш. Мына эми кептин негизги удулуна жакындап бардык окшойт. Принципиалдуу планда макулдашып алчу жерге жеттик окшойт. Менимче, улуттук ыйык символдор ошол калктын өсүп жеткен руханий кыл чокусундагы бийиктиктер менен өлчөнүшү керек, түбөлүктүү категориялары менен бааланышы керек. Элдин өсүп жеткен руханий бийиктиги ыйык символдорунан чагылышы керек. Демек биз, ыйык символдорубузга келгенде өзүбүзгө, кыргызга кайрылышыбыз керек.

Кыргызга келгенде... эми айтпаска болбой калды. Басмырттык кылып, ушул өзүбүздүн айтканыбыз кандай деп кысынып койчу элем, бирок мындай кысталышта айтууга туура келет: Кыргыз деген дүйнөдөгү гениалдуу эл! Анын генийинин ар тараптуулугу ушунчалык – биз баятан тийип-качып айтпай аткан геральдиканын генийи да дал кыргыздан табылат. Албетте, бул кыргыздын гениалдуулугунун бир гана мисалы жана ал тууралуу ананыраак чечмелей кеп салабыз. Элибиздин гениалдуу улуулугуна башка калктардын акыр аягына дейре акылы жетпей атса эмне кылабыз? Өзүбүздүн билерман аалымдар «бирдеме билсе эле ушулар билет» деп алиге бирөөнүн оозун тиктеп келсе кантебиз. Ишенген улуу сымак «кожо элдерибиз» улуулукту жандүйнөнүн космоско жалганган кыл чекитинен издебей (билбесе, кайдан издейт?) зордук-зомбулук менен адамзатты тизе бүктүрүп алган кара күчтөн, карандай байлыктан гана көрүшкөн прагматик эл болуп алышса кантебиз. Өзүбүз тууралуу айтылаар бийик сөздү акыры өзүбүз айтпаска айлабыз канча. Эмесе кыргыздын гениалдуулугу эмнеден көрүнөт? Ал комуздун үч кылындай болуп үч нерсеге толук сыйып калган.

Биринчи – «Камбаркан» баштаган күүлөрүнө;

Экинчи – боз үй баштаган материалдык маданиятына;

Үчүнчү – Манас баштаган руханий ааламына.

Элибиз ушул үч салаада дүйнө аңдоонун чокусуна алда небак эле көтөрүлүп кеткен экен. Жөн эле дүйнө аңдабай аны эстетикалык таламга ылайык өздөштүрүп, Кудайдын философиясына карай кеткен жолго буруп таштаптыр. Кайсы жеринен эмнесин кармаба, түз эле Абсолютка урунасың. Бул бая Будда айтмакчы: «мен бардык жакта, бар нерседе чачырап калгам» демекчи, кыргыздын жан дүйнөсү жалганып колу урунган жери эле Будда, же Абсолют, Теңир, б.а. Улуу Түп. Кудай берген, Кудай сүйгөн эл ошондой болот.

Мисалы, кыргыздын күүсүн алалы. Анын табияты дүйнөнүн көп элдериникиндей болуп, жалаң угумду термей эркелеткен жагым кайрык эмес

(мейли, миллион жолу асем болсун, ал баары бир жалаңкат добуш эмеспи), анын көңүлгө төтөп түшкөн экинчи жагы – бай мазмуну бар, баян курган окуясы, тарыхы, нускоосу, айтоор бир балакети бар. Ошол бай мазмун асемдик (эстетика) таламына айкаш эриш-аркак домбуранын кош кылындай жанаша зыргып, эки касиеттин кесилишинен комуздун үчүнчү кылындай болуп жана бир касиет кошо ойгонот. **Ал – Сыр, Рух, Аалам табышмагы. Күүнү күү кылып турган транцендент.** Ошондуктан ал Кудайдын илебинен жаралгандай табигый, улуу.

Эми ырына келели. Кадимки эле примитивизм саналып, сынчыларыбыз (сыңар өтүгү майрык!) тым ышпалдасын чыгарып салышкан традициялуу төрт сабын мисал келтирели:

*Арпанын жолу түз болсо,
Айдаган коюм жүз болсо.
Ала бир турган колуктум
Айнектей сулуу кыз болсо...*

Же андан да примитивдештиреличи:

*Ат-Башы биздин район,
Ар жылда болот пленом.
Таанышып бир алалы,
Карындаш, Баланчаев мен болом.*

Эмне деген улуулук, сулуулук. Мен кыргыздын гениалдуулугун дал ушул өңдүү ырларынан көрөм. **Ырдын жасалыш принцибинен көрөм.** Эмесе, эпикалык ой жүгүртүү менен лирикалык тереңдиктин сан кылымдарды сапырып, тоздуруп отуруп, табигый бир ийге, жуурумга кыналган формасы, формуласы – ушул! Мындан ашык эч качан айтып болбойт. Бу саам ырдын ички мазмунун конкрет бөлүп, андай-мындай деп териштирүүгө да алсыз калабыз. Анткени, универсализмге өсүп кеткен бу текст-калыпка ак да, көк да агылып кире берет, чыга берет, кире берет, чыга берет. Орто-Ордосунда улуу мазмун оодарылып кайнап жата берет, Универсализмге канык рухта **форма, мазмун** деген түшүнүккө орун калбай калат. Ал өзү Кудайдын ырындай эле табигый кубулжуп калат. Бул – узаак-узаакы көркөм эволюциянын мөлл жөмиши. Бар замандарды самсытып, карытып аз-аздан шакелинен арылып отуруп, жышылып алынган таптаза алтын. Бул, бая, оболу кара жерден боорун ала албай бардык ыбырсы майда-баратка чачырап, тытылып, чөп-чарга илээшип, жыландай сойлоп барган рухтун эми улам башын көтөрүп... көтөрүп... боюн жыйып... жыйып барып... анан бир демде ок жыландай октос берип обого атылып кеткениндей бир кеп!

«О Кашкардын гана тоосу ээй кайрылыш, О кайыгып гана учат улуу куш», – деп рухтун бир танабы ааламдын аркы четин бир чапчып кармайт да, экинчи бир сыбызгыган жан кайрык: «О кайрылып мага келе кет ээй, О карыпка гана салбай ий кыйын иш...», – деп өзөктөн сыздап, ички туңгуюк-

ту ошого жалгайт. Кубаттуу рух кушу ааламдын кош танабын кош чеңгелине бир чапчып кармайт да, тырпыратып куушуруп ортодо табигый жалгап жууруп таштайт. Айткылачы, бул эмне деген кудурет, улуулук, Кудай чабыт!.. Анан, мунун акак шедевр үлгүлөрү мындайча улана берет:

*Капилет жатып түш көрсөм,
Карарган көлдөр көрүнөт.
Карарган көлдөр үстүндө,
Кара бир өрдөк бөлүнөт.
Карарган көлдөр көз жашым,
Ошо, капкара өрдөк өз башым...*

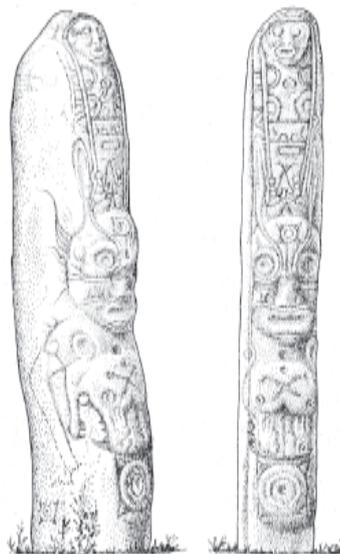
Мынчалык улуу эпикалык чабыт жана ага өзөктөш зыркыраган жүлүн өрттүн муңун, улуу жылчыксыз трагедиясын, ич менен **тыштын** гармониясын дүйнөлүк поэзия өтө кемде-кем билет. Манастын өзү ушундай чулу бүтүндүк. Ал, өзү – Манас учсуз, түпсүз шаалдап төбөдөгү **көк аалам** менен көөдөндөгү **жан ааламды** жалгап, Кудайдын керемет илебиндей жер-көк саясында термелип, жел канатында калкылдап калган ааламрух. Кыргыз руханий дүйнөсүнүн кабат-кабат катмар жайы ушундай.

Сөз ирети эми оюм-чийим өнөрү жөнүндө. Озунуп эле айта берели, кыргыз эли – геральдиканын генийи (темага байланыштуу көндүм терминге эркисиз аркандалып атканымды айткым бар. Акыйкатта, Кыргыз – геральдика тегиздигинен оюмдун бийигине, көңдигине, тереңдигине караан үзүп, кайып кеткен эл!) **Ал эми Туу, Герб өңдүү элдин ыйык символдору өнө боюнда, сын турпатында, ошол улуттун жан тенинин эң жеткен квинтэссенциясын, кыл чокусун кармап калышы керек. Улуттун жүзүн мөөрлөп калышы керек. Оо учтан келаткан, калыптанган улуу бай тарыхтын күбөсү катары гана эмес, алдыңкы бүлбүл замандарга да ошончо алыс эргиген ой тарых катары кириши керек. Кайталангыс улут болуп түзүлгөн рухтун кайта жангыс улуу багыты катары кириши керек.** Ошондо гана улут символу ошол улуттун рухуна дал ыйык деген атына арзыйт. Кабыл алынган Туудагы мазмун өзүнө тагылган ошол улуу озуйпага теңби? Менимче – ?.. Эмесе тизгинди кичине жая сүйлөйлү.

Кыргыз тарыхынын, анын ичинде оймо-чиймесинин да кунун мыкты билген археолог-тарыхчы А.Н.Бернштам кезинде чыгаан уздун бир гана чыгармасы манасчынын түгөнбөс жомогуна тете түтөгөн казына экендигин айткан. Ооба оюм-чийимдин узаакы тарыхын канча бир замандарды тоздуруп, канча бир залкар этап-баскычтарды арытып, дүйнөнү образдуу аңдоонун узаакы эволюциясын басып отуруп, акыры жеткен чалкар бийиктигин өз алаканында кармап турбаган адамга бу сөз аша апырткандык да болуп туюлары анык.

Чын эле ошондойбу? Эмесе элибиздин дүйнөнү көркөм аңдап өздөштүрүү сапарынан азыраак кабар. Анын башаты түбү тектеш элдерибиз менен бирге тээ таш доорунан берки петроглифтерде

жатат. Артыкча, киндигибиз бир байыркы мекен Алтай, Энесай, Монголиянын жапан талааларында чачылып калган керемет образдарда жатат. Ошол таш, коло доорундагы петроглифтердин адам таң каларлыктай тамшанткан табышмак сырын, ажайып сулуулугун айтып олтурса, кагаз чак келбейт.

Катмар Дүйнө.
Байыркы Хакасия.

Тек бир сөз менен жумгактай, ошол таш доордо эле түп бабалар дүйнөнү так жана таасын аңдоонун реалисттик бийиктигине жеткенин, кийин коло доорунда улуу ааламды жер асты, жер үстү жана Көк Теңиринин татаал байланышында, чулу бирдигинде түшүнүүгө өткөнүн, дүйнө аңдоосу мифопоэтикага тунуп, Аалам Сырына төнгөнүн, аны Сакраль Белгилерде кармап, таң калаарлыктай жөнөкөй жана табышмактуу белгилерге батырып салганын, туюнганын айтуу парз. Анткени Туу тууралуу сөзгө булардын түз тиешеси бар.

Ырас, өтө кыйкымчыл, ой жүгүртүүсү суз академиялык мүнөз күткөн кай бир аалымдарга бул жакпайт. Алар «ал петроглифтер, Сакраль Белгилер бир көчмөндүн эле эмес жамы адамзаттын энчиси» деп жар салганга ашыгат. Талаша бергенден тажайсың, бирок эми анын түндүк ээси түпкү бабаларыбыз экенин көзгө сайып эле көрсөтпөсөң болчудай эмес. Алардын учугу алиге биздин сайма өнөрүбүздөгү табышмактуу белгилерде жатпайбы?! Эч качан үзүлбөгөн, сүзүлбөгөн Учтан Түпкө улана келген улуу эволюцияда тунбайбы?! Унчукпай койсок, тимеле, ич кийимден өйдө сыйрып атышпайбы, буларың. Минтип ачуу айтышка бабалардын алиги таш, коло доорундагы дүйнө таанымынын соңку темир доорундагы табигый уландысы, ааламда бир жаралган улуу, уникалдуу өнөр «скиф айбанат стили» аталган керемет искусствонун жыйырманчы кылымда «ит талашка» түшкөнү себеп болуп отурат. Муну археологиялык казууларда табылган аймагына карап эле «меники» деп менчиктеген калк көп. Аны баягы өзүбүздүн

академиктер жиреп бергенин кантесиң. Жок, бул улуу өнөр, түбү жападан жалгыз гана көчмөн дүйнөгө, анын ичинде эң эртеги уюган элдин бири катары – кыргыздарга түз таандык. Бул тангыс факт жана анын айныгыс далилдери бар! Эмесе сөз ушуга оосун.

Скиф өнөрү, тарыхтын тээ түпкүрүнөн түрүлүп келип биздин эрага кирер алдын өзүнүн гүлдөө доорун жашаганы белгилүү. Анан эле... «кайып» болуп кетти. Эмне үчүн ошентти? Дегеле көркөм андоонун тарыхында гүлдөгөн жолу окус чорт кесилген кубулуш барбы, ошондой болушу мүмкүнбү? Мүмкүн, эгерде испан конкистаторлорундай болуп түпкү элдин эч бир ың-жыңын калтырбай тарых бетинен сүрө жоготкусу келген тарыхка кыянатчыл кыйраткыч кырдаал түзүлгөн болсо...

Ал эми скифтерден берки заман андай болгон жок да. Кечээгиге чейин эле Европа – карт Азиянын ордосун жеңип алганча күрүлдөп көчмөндөрдүн доору жүрүп турбадыбы. Демек скиф өнөрү тарыхтан түк да жок болуп кетиши мүмкүн эмес эле жана... жок болуп да кеткен жок! Жолу кесилген жок! Ушунчалык улуу асем бийиктикке жеткен өнөр эми андан аркы өмүрүн улап жашаш үчүн, өзүн сакташ үчүн, кайталабаш үчүн (ар кандай кайталануу, ордун таптоо – деградация!) **жыйрылган скиф кабыланы өр алган жолунда** жортуп, жортуп... жортуп баратып... кыргыздын улуу оюм-чийим өнөрүнүн **чытырман жышына сиңип кеткен**. Бул деген, дүйнө өнөрүнүн эч биринде кездешпеген керемет этап, кайталангыс феномен. Жакшылап баккан адамга скиф өнөрүнүн кыргыз оюм-чийимине айлануу доорунун баскычтары, процесси кыпкызыл болгон өзөгү «мен мында лап» эле бакырып турат. Тоолуу Алтайдан (Пазырык, б.д.ч.V к.), Иледен (Ысык, б.д.ч. V к.) ж.б. аймактардан өз ураанын салып чакырып турат. Мына дал ушул оюм-чийимге айлануу доорунан баштап көчмөндөрдүн өнөрүндө дүйнөнү тетиги эле жети катар асманга калкып чыгып ааламды канатына кыска, дүйнөнү эпикалык чабытта камтыган ыйык поэзия доору башталат. Ашууларда, кыр-кырларда кыйкуулап чапкан кыргыз дүйнөнү ошол бийиктиктен бүкүлү аңдап кайрадан символдорго чыгат.

Ооба, кайрадан... Анткени бабаларыбыз бая таш, коло доорундагы Сакраль Белгилеринде эле, аалам сырын айланма жол – спираль түрүндө сыпаттагандай эле, бу саам, дагы, кайрадан калкып ааламга чыкты. Бирок эмки бир өзгөчөлүгү, мүмкүн Сакраль Белгилерде интуитивизмдин улуу жанар күчү бир жарылган болсо, эми дүйнө андоонун мүнөзү эң бир майда бараттан (грубый мир), же ойчулдардын тили менен айтканда, **эмпиризмден бийик философияга, жалкыдан жалпыга өскөн, конкрет дүйнөгө «канган», каныккан соң не кармаганын каалагандай чакмак алган, алакан отуна чогултуп салган, зор дүйнөнү чулу аңдаган рух кудуретинин өзгөчө бийигине серпилген**. Ар бир

конкрет көрүнүш, маани өзүнүн мүнөздүү бир белгисин же символун сактап, өзүндөй эле экинчи бир символ менен маани-мазмунуна ылайык (!) табигый гармонияда кыналган. Кыналган да ар бири өз бетинче «өлгөн», «өлүп» атып жаңы сапатта жарк тирилген. **Чакмак таш чагып мизинен жалбыртуу жалын алгандай кош оюмдун жигинен кошумча маани туулган, анан ага үчүнчү элемент-символ жалганган соң, дүйнөнүн Негизи түзүлгөн. Өлбөс-өчпөс «кыргыз оюму» деген асем кубулуш, ана, ошентип келип чыккан.** Бул, бая, жапандардын бүт дүйнө сыйган үч сап ыры хоккудай, же үч ыраң Будда менен Христостой эле үч негиз биригип дүйнөнүн бир чулу аңдалышы, иштелип бүткөн философиясы.

Анан ушул улуу чекке келген уздун бай фантазиясы андан ары оюмдарды миң түрлөнтүп ойноптуп байыркы кыргыздын таш бетинде калган тарыхынан берки мезгилди жандырып, жандандырып айта берет, айта берет, күндөп-түндөп айта берет. Бүтпөйт!

Бая бир улуу уздун «оймо» жомогу ойрон манасчынын жомогуна тең деген кептин төркүнү ошол. Мына эми ушул жерден ат башын кайрып, «скифтердин искусствосу биздики» деп менчиктеген баягы батыл элдерге суроо салаар кез келди. Скиф айбанат стили деп аталган кубулуш кана кайсы жерде, кайсыл элде өзүнүн андан аркы табигый өнүгүүсүнө ээ болду? Жок, өнүккөн жок! Ал баягы көчмөндөрдүн ат туягы тилген жерлерде көчмөндөрдүн түп жашоо орундарын нускаган көөнөрбөс эстелик болуп гана тизилип кала берди. Эч бир элге сырын жандырган жок. Анткени анын бай тарыхы, коду көчмөндөрдүн көөн-зээнинде купуя кала берген. Казак, кыргыз жана кай бир теги көчмөн калктардан башка дүйнөнүн бир да бир калкы материалдык-маданиятында болмушту мынчалык образдуу, поэтикалуу жана философиялуу андоонун бийигине көтөрүлгөн эмес! Бул өнөрдүн бой тепкени ушунчалык, анын улуу кудурети уютма, зер, чийме өнөргө сыйбай чыгып, артылып барып элдин абазына чөгүп кеткен. Манастагы сыпаты бу:

*Алды жагын карасаң,
Ажыдаардын түрү бар.
Арт жагынан карасаң,
Алтымыш эрдин сүрү бар.
Кара чаар кабылан
Каптатында чамынып.*

*Чолок көк жал арстаны
Жандай салып камынып,
Алп кара куш үстүндө
Канаттары калдайып,
Тырмактары арбайып...*

Мына, скифтердин улуу өнөрүнүн көркөм сөздөгү жылт учкуну. Эми ушундан соң Жайсаң атабыздын бир боз үйдүн борумун күндөп-түндөп жаңшаганын жан жыргап тыңшай берсеңиз болот, а биз үзүлгөн сөздү улайлы.

Денчекти. Сак ханзаада тулкусунда.

Ошентип элибиз скиф айбанат стили деп аталган алаамат өнөрдүн ички, сырткы потенциалын түгөл ырдап, аны табигый улантып, соңунда оюмчийимдин ооматы артылган жаңы сапаттык баскычка алып чыкты. Өнөр салаасында дүйнөнү көркөм аңдоонун, образдуу ой жүгүртүүнүн, жалпылоонун уникалдуу кубулушу пайда болду. Бирок кыргыз ушуну менен эле токтоп калса ал кыргыз болбой калсын. Ал кайрадан дүйнөнүн түпсүз философиясынын түбүнө жетиш үчүн басып келген кайталангыс тарыхый жолун, мол тажрыйбасын кыймылга салды. Жеке кооздукту жете аңдаган **таш заманын**, учан теңиз ааламга алгач чалгын салып Ай чапчыган **коло заманын**, конкрет сулуулука кош кабат маани сыйгызган **скиф заманын**, андан «оюмга» оошуп, дүйнөнүн негизин тапкан үч кабат **сайма заманын**, бир сөз менен айтканда көркөм аңдоонун ар баскычы өзүнчө эле Манас айткан өйдөкү бардык тепкичтерине алымсынбай чыгып жана эми бир серпилеп, кадимки **алакийиз, шырдак ааламына** келген тура.

Шырдак – көрөсан өнөрдөгү кыргыздын дүйнөнү көркөм аңдоосунун кыл чокусу. Бул жерде эми дүйнө өйдөгүдөй үч элемент – үч символдун курамында ырдалбайт. Дүйнө-өмүрдүн маңызын камтыган эки гана чек калат. Ак-Кара, Узун-Кыска, Жер-Көк, Аял-Эркек, же муну бийик кытай философиясы бир гана туюнтма менен Инь-Ян атап, бир айлана ичине Ак-Кара балык кылып сыйгызып коет. Айлана демекчи, жогорто айтылган таш сүрөттөрүнөн тартып саймага чейинки учан-теңиз тилкенин баарында тең «жердик» б.а. «фон» деген түшүнүк жашайт. Ал эми шырдак, кийизге келгенде ошол «фон» жокко чыгат, жок, ал активдүү кыймылга келет, **өзү мазмунга айланат**. Бармак басым актайы калбай бүт тегизи ырдап калат. Ак жакшыбы Кара жакшыбы, Аял кандай Эр кандай, Күн ийгиби Түн ийгиби, ким айтат? Жок, дүйнө ааламдын тең салмагын кармап турган, бирин-бири шарттап турган тең барабар күчтөр гана бар. Өмүр менен Өлүм бар. Ысык менен Суук бар, Бийик менен Жапыз бар. Анан да... анан да эми Абсолют Ок-Борбор болуп сызылып тепчип ырдап калган бая Негиз-Өзөк бар – Манас чындыгы!.. Асман-Жерди жалгаштырып Адам тутумун кармаган Сакраль Сыр белги бар.

Конкреттүү шырдактын түпсүз философиясы менен Кытайдын абстракттуу учсуз философиясынын кесилишкен жери, ушул. Мынча алаамат ааламды бир боз үйгө батырып, бир төөгө жүктөп алып жүрүп кете берген кыргыздын чексиз генийин эми тааныбаска айлаң барбы! Мындай касиет, теги тектеш борбор Азия элдерин айтпаганда, дүйнөнүн бир да бир калкында кездешпейт. Кайсы гана элдин чийме өнөрүн албагын басым көпчүлүгү сүрөт салат, гүл чиет. Башкача айтканда аларда биздин бабаларыбыз тээ таш заманда эле басып койгон жалаңкабат көрүнүш-принцип жатат. Мүмкүн Хоккайдодон, Аляскадан же түштүк Америкадан кай бир катмарлуу маңыз кез келсе анын да генезиси – түп мекени Алтай журттан табылаар. Кай бир калктарда, айталы ислам дүйнөсүндө чийме өнөрү көз тайгылткан лабиринтинде канчалык адаштырганы менен, анда да, биздегидей конкрет мазмуну оо Түптөн Учка үзүлбөй келген катмарланган сан тарых жок, санжыргалуу сан маани жок. Исламдын сүрөт жериген өзгөчөлүгү, принциби баарын басып, соңунда, чийме өнөрүн карандай абстракция музыкага каныктырып кеткен. Салыштырган кептин жөнү бул; **бүтүндөй көчмөн дүйнө өнөрүнүн түптөн түрүлгөн ыраатын, квинтэссенциясын түгөл жеткирген кыргыз калкы демек геральдиканын генийи аталышка толугу менен акылуу.**

Кыргыз элдин материалый маданиятына чөккөн руханий портрети, дүңүнөн, болжолу ушул.

Улуттун жаны анын мамлекеттик башкы символунан жай табышын айтыш үчүн гана мынча узакка сөз салдык. Эмесе, бир кыргызды эмес мүлдө ааламды жайпап кетээр керемет образдардын, Аалам сырын бир чапчып алакан отуна алган Сырлуу Белгилердин оюлгус кенчи жатса, демейки натурализмдин деңгээлине кантип түшөбүз калайык? Байыркы Кытайдын улуу акыны Цюй Юань «арууланган боюма кир кийимди илбейм» деп аскадан боюн сууга ыргыткан. Дүйнөлүк философиянын бийигине жанашкан оюм-чийим өнөрдүн касиет нурланган калкагарынан кантип паска кулайбыз, калайык!?»..

Баятан айтылган сөздүн баары азыркы кабыл алган Туубуз тууралуу ой бөлүшүүгө даярдык максатын көздөгөнүн баамчыл окурман байкаган чыгаар. Анда эми сөздү ошого оодаралы. Туунун талкуусу жүргөндө бардык көңүл жалаң түстөрдүн тегерегине ооду. Түмөн түрлүү кеп чыкты. Андыктан бул тууралуу айткым жок. Манас атабыздын туусу кызыл, бир туруп көк дедик. “Кызылында”, “көгүндө” тең чатагым жок эле.

Бирок ошол кыпкызыл кыян түстүн шаркыраган күчү кайда, жанарын бүрккөн **жаны** кайда? Менимче ошол рух тууга салынган белгилерде жатыш керек эле. Белги – туунун жаны болуш керек эле. А бул тууралуу сыягы депутат Б.Шамшиевден башка киши айткан жок өңдөндү. Жеке баамымда, маселенин баары ушунда жатат. Ырас, Туунун бел-

гисинде Күн менен Түндүктүн эптүү кыйыштырылышы бар. Бирок балээнин баары ал, баятан айтылган зор чындыктан – кыргыз элдин кылымдардын тажрыйбасынан сызылып-эленип келген салтуу символдук таанымынан, образдуу ой жүгүртүүсүнөн сырт турат. Ал европалык ой жүгүртүүнүн карандай көрүнүшү. Жалаңкат фактысы. Андан да ашыра айтсак, кадимки натурализм. Ал биздин ата-бабаларыбыз тээ таш доорунда эле басып койгон баскыч. Эмне үчүн ушундай болду?

Биздин, учурдагы зор өксүгүбүз – мейли руханий, тарыхый, маданий, адебий б.а. кылымдап түзүлгөн кабат-катмарлуу философияга тунган рухунан кыйла деңгээлде жолу кесилип калган эл болдук. Ошонун бир чоң салаасында -материалдык маданиятында жетишилген философиянын бир бучкагын өзүбүз да, өзгөлөр да аңдай албай келээрибизди айттык. Көзү таңылуу журт, албетте, утурумдук карайлап «улуттук дөөлөт» ушу экен деп өзүндөгү бар нерсени байкабай өзгөлөрдүн жолоюна түшүп кеткен учур көп. Туунун белгилерин издеште ошентип бир жаңылдык шекилди. Бир элди карасаң – символунда Пил жүрөт, биринде – Пальма, же Көл, да биринде – Күн, Ай, Жылдыз. Бул, биринчиден, алардын көркөм өнөрү биздикиндөй улуу символдорго өсүп жетпегени менен түшүндүрүлсө, экинчиден европадан таралган коендой окшош таасир, б.а. баарын чылк баскан европеизм менен мүнөздөлөт. Чын чынына келгенде биздин Туу тиккендеги түпкү максатыбыз деле тарых айдыңында мурда такыр жок жапжаңы мамлекетти куруу эмес, тээ байыркы бар каганатыбызды жаңы доорго шай кайра жаңыртуу, калыптоо эмес беле. А демек муундар байланышы, рух байланышы Туубузда туйлап турушу шарт беле!? Ал байланыш, «бир түндүктөн күн көрөлү» деген жакшы идея – бизди күтүрөтүп соруп бараткан жат элдин көз карашынан, түп тамырынан айырмалуу түзүлгөн таанымынан табылбайт, ал миңдеген жылдар бою өзүбүздүн өзөгүбүздө өсүп келген жүлүн байланыштан табылат. Чыныгы улуттук символдун кайра жаралуу ураанынын көздөй максат зарылдыгы деле барып-келип ошондо. **Ал Символ – Улуттук Өтмүш менен Болмуштун Учур (биз) аркылуу жалганган Сыр, Аяны.** Элибиз эмес бир ууч депутаттарыбыз шашылыш тиккен бул Туунун эң негизги зор кемчилиги ушул; бул Тууда биз кайрадан алаамат XXI кылымга ТАРЫХЫЙ ЭСИБИЗДЕН айрылган тейде кадам таштап отурабыз.

Бул айтылгандын баары бир укканга өтө эле бийик материя көрүнөөр (Туу чындыгында ошондой!) көнүмүш эреженин (Батыштын) алкагына сыйбай угулаар. Бирок келиңизчи, мынча болгон соң көнүмүш ойлордо өзүбүздү чектебей, дагы улап сыр бөлүшөлү. Биз качан болсо жалпы дүйнөлүк эрежелер деп жан-жакка карап сактанабыз. Эми Тууга келгенде, кур дегенде момундай бир собол салалычы. Деги Туунун түпкү ээлери ким эле? Туу көтөрүү идеясы кимден, кайдан башталган? Баягы эле көчмөн бабаларыбыздан го дейм.

Ат үстүндө калкылдатып алгач ирет Туу кармаган ошолор эмес беле. Төрага айткан Евразия жайыгына даңазасы угулган улуу элдердин асаба тууларында Кабылан, Жолборс, Арстан, Бүркүт, Бөрү тууга сыйбай туйлап турбады беле! Туу менен кошо Европага Каракулак шерлердин духу кирбеди беле чаңырып! Дегеле Кабылан Манас деп качан болсун ай караңгысында да жазбай айтылган эң туруктуу эпитеттин өзү эмнени билдирет акыры? Бул дал ошол бабабыз Манастын рухун, Туудагы айбатын (а демек белги-сүрөтүн) нускап турган жери жокпу?

Аабалкыда ошондой болгон, баатырды жылоологон сыймык, колдогон күч Туусунда, кийминде, буюм-тайым, куралында коштоп жүргөн калтырбай. А ырас аңдай болсо, Манас атабыздын туусун чындап тигебиз десек, мисалы, скифтердин улуу өнөрү да кандайдыр бир формада Туубузда ойгонушу шарт экен да анда. Байыркы Кытай булагы Таңшуда байыркы түрктөр тууралуу мамундай кабар айтылат. *«Жааларын мүйүздөн жасайт, жебелеринен ышкырык учат, зоот, найза, кылыч жана шабы бар. Тууларынын учтарында Бөрүнүн башы чегилген. Жан-жөкөрлөрүн фули (бүрө) деп аташат. Бул монгол тилиндегидей эле бөрүнү түшүндүрүп, алардын өз тегин бөрүдөн деп билээрин нускайт»* (Иакинф, I том 229-б.). Билгенге Бурут деген эл ушу эмеспи. Көчмөндөр Күн Батышка кирген чакта аяктагы бирер калк туусундагы айбатты өзүбүзгө ооштуруп алсак деп үмүт менен бир белгини өзү алды, экинчи бир белги – жергилик элди өз туусу, өз мөөрү алдында башкарып калган көчмөн журт менен кошо акырындап сиңип кетти... Демек, түп чындык ушундай болгон соң, дегеле чынында бизге Туу критерийин берээр ким? Улуттук кайра жаралуу дегенди биз дал ошол жердиги жайдак Европа шаблонун талкалоодон баштасак кантет? Кыскасы, бар тарабы бап ойлоштурулган, байыркы күчтүү мамлекетибизден кабар айткан, алдыда ошол кубат-мазмунга умтулган Туу гана менимче узак өмүр жашаар.

Байыркы бабалардын жеңген бийиктиги Туубузда желбиреп турса деген ниетимдин бир жөнү – бая айтылгандай, ортодо оторчул заманда ордолуу тарых, маданият, рухубуздан кыйла айрылсак да, терең ишенимимде, көчмөн духтун серпилээр чагы алдыда. Караңгы катмарларда түйүлүп буккан скифтердин кабылан духу каргый турган кез алда. Кайталангыс зор маданият, Манастын улуу

Денчекти Сак ханзаада тулкусунда.

руху Азиянын толтосунан күркүрөп-шаркырап ойгоноор учур келди. Анткени бул маданият, рух, көчмөн турмуштун экинчи катарга кетишине байланыштуу дүйнө элине али ички потенциалынын миңден бирин да ачпай калды. Бирок бул, ал духтун көзүн ушул бойдон тумтак чым басат деген кеп эмес.

Көчмөндүү доор-өмүрдүн улуу тажрыйбасы, кайталангыс дүйнө таанымы өрт өнүмүн өзүндө кармап турат азырынча. Көчмөндүк кечээ биздин жашоо көйүбүздө болсо, бүгүн жан жүйөбүзгө оошуп жатат. Улуттук кайра жаралуубузда соңубузда созулуп жаткан ушунчалык бай кудуреттин козголуп улуу дем бере турган чагы келди. Өзгө элди кылыч эмес, күч эмес улуу маданият, улуу ой, улуу поэзия, улуу рух жеңет. Дүйнөгө сырты ачылып, ичи катылган байыркы чалкар Түрк-Маңгул дүйнөсү чукуранды. Боорум Казак туусунан Ысыктан табылган кабылан чаңырат эртең! Аны коштоп жок болуп кеткен Турандын жолборсторунун руху дүрр күркүрөөр. Көчмөн дүйнөнүн көй санатын кармап калган кыргыз руху түпкүлүк чоң тарыхый аймакка, маданиятка коошуп да, ыктуу жеринде аны жан жагына уютуу озуупасын айкын туюнуп да, ошол БАГЫТТЫ Туу символунда чагылдырып калышы кажет. Таш сүрөттөрүнөн тартып үзүлбөй келген ТАРЫХЫЙ ЭСИН Туусунда сакташы кажет. **Өзүнүн ага ээлигин нускоосу кажет.** Миңдеген жыл тарыхын Туусунда тааныганы – миңдеген келээр жылдарга үмүтүн учурганы...

* * *

2. ГИМНГЕ КИРИШ СӨЗ

Ар бир элдин жан дээринде, түнт түпкүрүнүн (подсознание) түбүндө аны башка элден айырмалап турган кайталангыс бир ички ритм катылганын аалымдар абалтан эле айтышкан экен. Сыйкы, ал ритм – жеринен, суусунан, абасынан, тоо-ташынан, мүлдө жашоо ыңгайынан улам тээ жердин жети катмарынан сызылып чыккан булактай болуп миң-миң жылдарды жылжып карытып, анан барып соңунда улуттун жылаажын абазына айланып калыптанса керектир. Пенденин жаныбар деңгээлиндеги жансактоо инстинктинен Адам деңгээлиндеги жанбүрдөө дооруна созулган машакат жол, андан да артыла бир сермелип Улутка айлантып жангүлдөө ааламына алып чыккан алаамат жол ушулдур. Не деген учан-теңиз Сыр аалам, учсуз-түпсүз улуу Жол! Улут жанын Теңирге жалгаган түйүн ушул. Улуттун түйүлдүгү ушул. Улут дээриндеги Архимед айткан таяныч нокот ушул. Жери бар, чеги бар, тили бир, пейил-куйу бир эл – улут болот деген классикалык аныктамалардын рухий аңтара түбү да ушулдур...

О касиеттүү жан ыргак! Сени кармап калууга кудурети жетик кайсы сыйкырлуу сөз бар экенин билбейм. Тек, заңгырай тигилген боз үйдү көрсөм, коңгурап жомок салган манасчыны уксам, шибер-

Жогорку Кеңештин жоон топ депутаттарынын жомоктогу жору канаттуудай «баарын билемдиги» өйдө тартсаң өгүз өлгөн, ылдый тартсаң араба сынган «пат кырдаалды» пайда кылды. Туу көтөрүлдү. Ырас, улут Туусу бир гана көтөрүлөт. Жүйөөсүз жаңыртылбайт ал. Мен да аны, эгер жүйөөсү чыкса, “балким, жаңыртылса”... деген ойдон улам ушунча улартып көп салдым. Бул Туубуз улутубузду кайра жаралуу өрүнө алып чыгаар «өткөөл мезгилдин» Туусу катары калса болот. Алдыда эми Туунун тегерегинде сабатсыз уу-дуу чыгаруу – улутка, анын ыйыгына акараат катары баа алышы керек. Жыйырманчы жылдары ата-бала Ак-Кызылга ажырагандай: « эгерде көк туу илинсе, анда мен ал туунун алдынан баспайм» (К. Бобулов) деп бакырган демагогдордун элибизди эми Көк-Кызылга бөлөөр салакасынан сактаналы. Президентибиздин Тууга макулдук беришинин да бир чоң себеби мүмкүн ушул жакта катылып жатканын ойлойлу. Эпаадам, келечекте жаңы Туу жайында кеп козголсо адистер сүйлөсүн, билгилер иштесин. Анын жеткилең вариантын издөө-өзүбүздөгү жетесиздикти жеңүүнүн жолу болсун. Байыркы улуу маданиятыбызга батыл сүңгүп кирүүнүн процесси болсун. Кайталайм, бул эл тарыхында өтө сейрек түзүлөөр прецеденти жок кырдаал. Андыктан ага утурумдуктан бийик көтөрүлгөн уникалдуу мамиле керек. Бул сөз бүгүн айтылбаса эртең кеч болмок. Ысуулай ойдун кызуулугу болот. Ага билги мамиле этип ак дилден чыккан түйшөлгөн кепти таразалоо сиздин ыкыбалыңызда, окурманым...

де жайылып жаткан шырдакка боор төшөсөм, ошондо Кара Молдоң каңгыратып черткен «Дүнүйө» күүң жүрөгүмдү тербейт да, ошол ритм дилимде тирилет. Жок, мен аны эч качан эч бир сөз менен айтып жеткире албайм! Ал дилдин дилдеген (!) формуласы. Ал улуттук ыргак боло туруп Универсуумга уңгулаш жатат. Же, жандырып айтканда, Универсуумдун улут рухуна айланышы, ал аркылуу чагылышы. Улутту талкалаш үчүн эң ириде ошол жан ыргагын талкалаш керек. Ырас, улутту түрлүү жолдор менен жок кылууга умтулушат. Кылычтан өткөрүп ачык кырышат. Экономикалык кыйды экспансияга алышат. Жашоо мүнөзүн, психологий ыңгайын түп тамырынан өзгөртүп, адебин, кулкун бузушат, тарыхый эсинен айырат, тилин, салт-санаасын талкалайт, жадесе ичкен ашынан өйдө өзгөртө барып кандын чакырык үнүн бууйт. Мына ушунун баарынан соң да улут руху бүтүн муңбай, ар бир жолу өз тереңинен антейкүчүн таап чыгып серпилип эргип турар болсо, өзүн кыл көпүрөлөрдөн аман өткөрүп алаар болсо, анын бир эң түпкү себеби бары да чын. Эмесе ал анын дал ошол **жан ыргагына** байланышкан. Улутту чындап талкалагың келсе ириде ошол жан ыргагын талкала! Дил кайрыгын буз!

Обонун үз! Музыкасын түптөн өзгөрт! Ошондо ал ичтен өзгөрөт да, боз килкилдек массага айланат. Сырт таасирге туруштугун жоготот, коргонуу механизмин шал басат, иммунитет ирийт. Анан аны ичтен быдыратып жеңип ала бер.

Түрк дүйнөсүнө ислам дининин эң тез, кең таралып кетишиндеги баштапкы күчтүү шарт – исламдын философиясы, же Пайгамбардын окуусу да эмес, ириде арабдын керемет мукам абазы, курандын музыкасы болгон дешет. Элдин жүрөгүнө жол салынган соң соңунан философиясы, идеясы, тили, дини ээн жайкын ээрчий агылып кире бермеги бар. Азыркы заманда дүйнө элдеринде Күн Батыш журту өзүнүн ритмин уламдан улам күчтүү таңуулап баратканынын артында ушундай жылымчы саясат, руханий колонизация жатат.

Чыгыштын улуу акылмандары муну эртеги замандарда эле байкашкан, музыканын философиясына арнап атайын трактаттарды жазышкан. Аал, Кытай музыкасынын түп теоретиги Конфуций өзү болсо, капыс Ци аймагынан байыркы музыканы угуп калып эсталганы ушунчалык – үч ай бою жеген этинин даамын сезбей нес жүргөн! Абалтан ар кайсы кандыктын өзүнө таандык ыргактуу музыкасы болгон. Ар бир учурда, тарыхый кырдаалда ар башка күү, ыр башкы планга чыккан, аткарылган. Демек ал **Гимн** маанисинде болгон. Жерге, сууга, тоо-ташка, жан жараткан Теңирге арналып, жылдын төрт мезгилине ылайык ар башка салтанат Гимндер аткарылган. Бирин-бири жойгон кандыктар да ообол мурда жоосунун Гимн – музыкасын өчүргөн. Мунун баарынын түп жүйөөсү барып-келип, бая айтылган элдин өзүнүн жан ыргагын, байтүбүн, улуттук рухтун абалкы, эң биринчи Универсал элементин көздүн карегиндей сактап калууга байланышат. Эзелерибиз бешик термеп ырдап келген улуу ырдын руханий гана эмес, практикалык философиясы дал ушул жакта катылгандыр, эне сүтү менен бирге элдин рухун дилибизге дирилдетип түбөлүккө тамызып калтырганында жаткандыр...

Сөздү түптөн баштаганымдын жөнү бар. Алдыңкы сессияда улуттук Гимн тууралуу да сөз козголгону туру. АЗАТ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ТҮБӨЛҮКТҮҮ ГИМНИ. Ал эми Гимн тууралуу сөз, түбүндө, музыкадан бийик, анын алкагынан чыгып кеткен сөз...

Менимче, Кыргыз Гимнинин кайнар духу Сулуулук, Эркиндик менен эле бирге эми **Кармаш** да болушу керек экенинде. Булар – бир медалдын эки жагы. Кыжылдаган дүйнөдө кыргыз өзүн сактап калыш үчүн жанбулчуңун, денбулчуңун, акылбулчуңун бир нукта бириктирип, бириккен тоомдон өзгөчө бир күчтү таап чыгышы зарылдын зарылдыгына айланган, айлана да берээр заман жанды. Ал эми Кармаш менен Эркиндиктин кайнар духу кан Манастан башка кайда бар!?

Мен, карапайым кыргыз угарманы, Гимндин сунуш кылынган варинаттарынын мыкты дегендерин да угуп жатып баары бир жүрөгүмдүн түпкүрүндө

түгөл кабылдай албай койдум. Аларда мүмкүн баары бар чыгар, музыкалык сабаттуулук миң эсе ачылгандыр, бийик профессионализм жаткандыр, бирок кептин баары мен аны акыл менен канчалык кабылдабайын, жүрөгүм өзүнө албай койду. Жан жалганбай койду, жан ыргагым байланбай койду. Теңирим менен дээрим бириге албай койду, жиксиз Теңирдээрге айланбай койду. Ушул жерден салыштыруу ирети бир мисал тарткым келип турат. Казакта «**Элим ай**» деген ыр бар. Бул – ыр эмес, Гимн! Казак рухунун, анын бая мен айткан ички ритминин мынчалык батыл, мынчалык колориттүү, мынчалык кудуреттүү бай жанарын бүрккөн мындан башка жанартоо эстелигин мен али билбейм. Бул, албетте, зор трагедия, бирок ал эле эмес, армандан алда канча ашкан бийик күрөш, үмүт, руханий улуу булкунуш дагы! Жер-Көк арасын калчап калкылдап ээлеп калган зор кудурет жатат мында. Элди сактап калган кудурет... Ал – универсалдуу. Ошол эле мезгилде мында казактан башка эч ким жок. Эч кимди ичине киргизбейт дагы... Бул бүткүл казак рухунун музыкадагы калкылдап уюп калган улуу эстелиги өңдүү көрүнөт маа. Казак кырылып, чабылып, чачылып жатканда да, келечегине ишеним артканда да, обдулуп күрөш ачканда да, ушул Гимн – абанына жүрөгүн жөлөгөндөй туюлат мага...

Гимн дегенди түбүндө кандай түшүнөөрүмдү айтыш үчүн ушул мисалды тарттым. Ошонун сыңары, кыргызда калктын бүткүл дили сыйган, санаасы жаткан, салтанаты жаткан, терең арманы жаткан, Теңирдарманы жаткан, ажыдаар арбашы жаткан, кабылан кармашы жаткан чулу кайрык, абаны барбы? Бар! Мен муну ай караңгысында да ойлонбой туруп айтам. Себеп, ошол кайрык, ошол дух болбосо эл өзүн бу күнгө сактап жеткирмек эмес! Ал кайсы чулу уюлда? Мүмкүн кыргыздын баардык абанын, жан ыргагын боюна сыйгызып алган, кандай айтсаң ошондой эргиген, өзүнө чексиз жол салып оожалып агыла берер Манастын чексиз түрлүү абанында жаткандыр. Каадим замандардан канча жортуул майдан кечип, үмүтү менен сүйүүсүн, кармашы менен мүдөөсүн аманат жанга бек таңып ала качып, кылым түпкүрүнөн биздин күнгө жеткирген залкар кара күүлөрүндө тунгандыр. Дегеле отурук калктын жөө ритм-маршына сыйбас ат үстүндө оолжу агылган көчмөндүктүн түпкү дүбүртүндөдүр айырма. Уңгусун угалбай аткандырбыз, кайрыгын кармамай албай аткандырбыз. Бир кичине мисал; бир жылдан бери Курманжан энебиздин айжамал элесине арналган «Даткайым» деген ыр аткарылат. Эмки дүңкүлдөк музыкалардын замана-агымында бул ырды уга отуруп, мен муну жыйырманчы кылымдын соңунда кайсы бир обончу чыгарып салганына ишенбей да кетем, бул байыркы бир кыргыздын жан сыры, төл абазындай. Эч качан өтпөй турган, өчпөй турган улуттун жан ыргагы деген ушу! Мен, мисалы, табияты ушундай кыргыздын түпкү ритми тунган, канды дүрт козгоор, дил тирилтээр, арийне, кудуреттүү Гимн эңсейм.

Ким билет, мүмкүн Гимнге мамилебиз тээ жердигинде эле аксап аткандыр. Анткени профессионализм десе эле биз жалаң Европаны үлгү тутуп көнүп алганбыз. Ырас, обол мурда Европалык стандарт түзүлүп, кийин пролетарчыл «Интернационал» дүйнө кезип, анан СССР Гимни көз жарып, анан ага кыйыр окшогусу келген Республикалардын Гимни уланып, айтор, өзүнчө бир салт калыптанып кеткени да чын. Эми да кандайынан карабайлы, эмне дебейли, жазылган жаңы Гимндердин артында ошол тарыхый фон турат. Ошого окшогусу келген интуитивдүү ниет турат. Ал эми бул, түбүндө, чыныгы терең улуттук профессионал чыгармада мүмкүн эмес. Адабиятта, сүрөттө, кинодо мүмкүн, анда таасирленүү, бирөөнүн ыкма-каражатын өзүнө ыктуу пайдалануу жемишин берсе берээр, анткени чыгарма өзү түздөн-түз дилден дилдеп учуп чыкпайт, арада ортомчу сөз, боёк, материал ж.б. туюнтуу каражаты бар, ал эми музыкада каражаттын өзү үн, ыргак. Музыканын табияты канчалык интернационалдуу дебейли, бая сөз башында айткандай жан ыргактын өзү улуттук духтун, колориттин алып жүрүүчүсү, же нака өзү. Ошондуктан кайсы бир элдин талабына ылайыктадың, же, дил ритмин ооштурдуң, бүттү, анын сезгич денесине зак кетет. Ырас, үн өзү абстракттуу «курулуш материалы» болгон себептүү художник баардык ченем чекти талкалап, улут рухун уруп койбой, өзүнүн жан кудуретин космоско тике жалгап, конкрет бир дагы бир элдин, бир дагы бир жердин ырчысы болбой, космикалык гармониянын (же антигармониянын) абстракттуу ааламына Ибистей жеке кайып чыкса да өз эрки. Бирок бул

учурда ал Гимнди жазуу укугуна ээ эмес, **Себеби, Гимн – бир титандын фантазиясы эмес, бүтүндөй элдин, улуттун өз Теңирине багышталган деми, Универсуумга уңгулашкан үнү...** Биз түбүнө чейин түшпөй жүргөн жагдайдын түпкүрүндө ушундай тагдыр чечээр эң татаал маселе жатат. Муну анчейин элебей, кай бирде: «Англия же Даниянын Гимнине жанаша аткарылып калса эмне болобуз, ошондо «Камбарканды» аткарабызбы кокуй», деп жакшы ниетте шыпшына кетебиз. Мен да айтаар элем: Жок, «Камбарканды» аткарабайбыз, бирок «Камбаркандын» духун аткарышыбыз керек. Камбар хандын жан ыргагын жар салышыбыз керек! Ал эми уят болгусу келбеген аяр сезимдин экинчи тарабында анча билинбей рухий жагынуучулук, башкага ыңгайлашуу, өзүнүн бай рухун кем тутуу өңдүү кедерлүү оору да кылтыйып турат. Өз кадырын сезип өзүн сыйлаган журт антпейт. Демек, Гимн жазуу ашкан музыкантчылыктан да тышкары түбүндө ички чоң маданият, атуулдук жетилүү, түркүктөй солк этпеген улуттук көз караш, рухий султанчылык дагы...

Көкүрөк көргөн ода, кантата, ораторий салтанатарын эле эмес, алардан бийик, Кудайга умтулгандай бийик, атына заты шай түшкөн, улуттун жан кудуретин, муң чайган сүйүүсүн, жеңилүүнүн ыза-сын баскан жеңишин, зымырык куштай тирилген үмүтүн, шаңшыган кубатын, Көк Теңирге эргиген жанарын миң кылымдарды үн алыштырып тээ байыркы бир кыргыз өзү көөмөйдөн сызылтып жаткандай, өтпөй турган, өчпөй турган улут рухунун мөлл ыргагын угалар бекенбиз... Ошол ЖАН– ГИМНДИ таап бере аласыңбы абан атасы, күү жотосу?!...

3. МӨӨРГӨ ДЭЭР СӨЗ

Буга дейре мамлекеттин ыйык символунан болгон Туу менен Ураанжар (Гимн) кабылданып, кезек Элмөөрүнө келип жетти. Жогорку эки символдун кабыл алынышы өз учурунда кыйла талаш-тартыш, курч карама-каршылыктар менен коштолду. Арийне, табит тууралуу талашпайт. Канча адам болсо ошончо пикир, анда кеп жок. Кеп башкада, тагыраак айтканда, кай бирибиз абийирибизге камчы чаап, иши кылып эле өз корообуздан кочкор салыш үчүн кортук саясат таңуулап, өз жердешибизди же өң таанышыбызды көрүнөө сүрөп иттыткынга түшүп кеткенибизде болду. Жыйынтыгында, – мамлекеттик символду кабыл алуунун түпкү асыл идеясына өзүбүз көлөкө салдык, зактадык. Ыйык символ түбүндө барып эмне үчүн зарылданаарын да элебей ошол асыл идеянын бийигине жанаша албай калдык. Анан мында эл өкүлдөрүнүн алдына бүткөрө иштелген канык-анык варианттарды учурунда сунуштай албаган биздин – улуттук интеллигенциянын, аалымдардын, сүрөткерлердин да аткарбай калган милдетибиз бар, а балким аткарууга да чамабыз чак алсыз кылган чабалдыгыбыз бар...

Эң эле сөз башында муну эскерип алганым, мына эми да мамлекеттик башкы символдордун соңкусун – Элмөөрүн кабыл алганы турбуз. Бул дагы эл өкүлдөрүнүн алдындагы кезектеги өзгөчө сыноо. Анткени өз идеясын ишке ашыруу үчүн (эгер ал чын эле болсо) коммунист – демократ болуп бийликти талашса болот, кайсы региондон канча министр барын сары эсеп санап орунду көкбөрү тартса болот. Талашкыс нерсе бирөө – ТУУ, УРААН, МӨӨР! Калкты бириктирээр нерсе да, бирөө – ушул! Демек, колдон келишинче мезгилди карыта алаар, муундан муунга калаар үлгүсүн биригип издейли, бир кабылдайлы. Эл өкүлдөрү кезинде өз сөзүн айта жатаар, аа дейре өзүбүз эп көргөн кептин жайы мындай...

* * *

«...Туу, Герб өңдүү элдин ыйык Символдору өнө боюнда, сын турпатында ошол улуттун жантенинин эң жеткен квинтэссенциясын, кыл чокусун кармап калышы керек. Улуттун жүзүн мөөрлөп калышы керек. Оо учтан келаткан, калыптанган улуу бай тарыхтын күбөсү катары

гана эмес алдыңкы бүлбүл замандарга да ошончо алыс эргиген ой тарых катары кириши керек. Ошондо гана улут символу улуттун рухуна дал Ыйык деген атына арзыйт...» («Туудан тутанган сөз»). Мындан эки жыл мурда туу тууралуу жазылган ой толгоомдо айтылган ошол эле ойлор карайлатып кайрадан тынчымды алат (өз макалаларыма мындан ылдыйда да кайрылаармын, окурманым осол көрбөсүн, анткени баарында бир эле маселе!) .

...Жан-Дендин квинтэссенциясы...

Караңгы Түптөн ыргып чыгып кайрадан Учка зыргыган рух элесин кармап калыш...

Мүмкүнбү ошого жетиш? Жаратыш? Бир адамдын мүмкүнчүлүгүндө барбы андай нерсе? Же бир тек кыялбы ал? Кооз сөзбү? Эмесе конкрет мөөр тууралуу айтаар алдын далайыбыз үчүн көмүскө кала берген анын арткы актай бетиндеги Башкы Жазуу эмнени сүйлөйт, обол ошол тууралуу азыноолак ой калчайлы...

Ырас, туу кабыл алынгандан берки эки жыл аралыгында кыргыз сүрөткерлеринин андагы деңгээлинен кыйла эле өскүлөң тартканы соңку көргөзмөлөрдө байкалды. Башкача айтканда, көпчүлүгү ооруган көндүм натурализм (тоо, суу, көл, куш ж.б. элеси менен саймалай берүү), композициялык чаржайыттуулук жана борпоңдук, идеянын тайкы жөнөкөйлүгү, шарттуулук менен натуранын акталбаган, алтургай бирин-бири жокко чыгарган катышы ж.б. балалык чыргоо оорулардын ордун улам барып мазмуундун масштабы, экспрессивдүүлүк, символдуу ой жүгүртүүлөрдүн жемиштүүлүгү, образдуулугу ээлегени кубандырат. Дагы бир атайын белгилээр факт, эгерде мурда кыргыз оюм-чийими мөөр үлгүлөрүндө тек этнографиялык, адрестүүлүк функциясын гана аткарып жалаңкат мааниде калып келсе, соңку иштерде, сүрөткерлер кыргыз оюм-чийиминин ички маани-мазмунуна сүңгүп сыр-маанисин, символдук тереңдигин образдык-асемдик мыйзамына айкаш алып чыгууга олуттуу ык салганы байкалат. Бул – элдин өзүн-өзү тереңдеп таануу процесси кыйла активдешкенин айгинелеген ийги жышаан. Ошентсе да аларды көздөн сыдыра отуруп менде баары бир субъективдүү бир «аттиң» калды. Ал сүрөткерлерибиздин чеберчилик, же образдуу ой жүгүртүү деңгээлине эмес (эч качан!) коомубуздагы жалпы объективдүү кырдаалга, улуттук аң-сезимдин учурдагы деңгээлине, улуттун өзүн өзү таануу абалына, далайыбыз кан какшап аткан улуттук түпкүлүктүү идеянын зарылдыгына, бир сөз менен айтканда, **элдин рух философиясын** таанууга байланышкан тагдыр чечээр маселе...

Мейли деп коелу, кайсы бир сүрөткер мамлекеттик Ыйык Символдордун дегеле мурда болуп көрбөгөндөй кайталангыс бир композициялык чечилишин тапсын, каймана символ, тике символ бап кыналсын, мазмуну артсын, кыска болсун, нуска болсун, ич маанисине сырт мааниси дал шаңгырасын, бирок ал баары бир түбүндө ошол бир гана

сүрөткердин жеке фантазиясынын жемиши катары гана көрүнөт. «Пайгамбар кудаа эмес, кудаадан жүдаа эмес». Миң бир жолу ашкан акылман да элдин рухунан ашып түшө албайт, анткени өзү ошонун туундусу. Ал эми Эл... Элдин жөнү бөлөк. Анын мүмкүнчүлүгүн эч качан жеке жарым бирөө өзүнө сыйдыра албасы ак. Эл тууралуу элдин өзү гана толук айта алат. Тарыхы, руху, маданияты... Демек, колдон келсе, Элдин Ыйык Символунда бир гениалдуу адамдын эмес, элдин өзүнүн мүлдө гениий камтылмагы эп. Не дегенде, Эл жараткан дөөлөттүн өзү ошол элдин узаакы тарыхынан сызылып... сызылып отуруп мөлт сыгылган рух тамчыга айланган, андан обол билектей жылжып суу куралып, анан барып көбөйүп шаалдап, соңунда калк таанымы, калк философиясы деп аталган бир күркүрөгөн түбөлүктүү өзөнгө өткөн! Ошол Аккан Суунун шобурту не Сыр чертет?.. Ошол шобуртту уга алсак – калктын өзөгүндө купуя аккан, кудурет каткан мөл тамчыдан бир татаар белек?.. Мына ошондо гана бизге чыныгы элдик бийик философиянын эшиги кыңая ачылаар беле да, биз, калк таанымы, кай бирөөлөр алигүнчө айтып келаткандай стихиялуу үзүк-созук тозулган, примитив баео көз караш эмес, өзүнчө бир Улуу Жолдо бүткөрө иштелген, бир бүтүн философиялык системге айланганын моюндаар белек.

Ал эми көчмөндөрдүн философиясы отурук башка элдердикиндей болуп айлап жылдап кагаз саймалап жазылып отурган эмес,

ал – оожалган оозеки мураста жашаган;

эмкилер «этика, мораль» атаган адеп-ахлагынын боюна тунган;

көчмөн жашоого ылайык бир эле учурда **жасалга** да, ошол эле учурда **колдонмо** да кызмат аткарган аруу буюмунун боюнда кытай кыналган. Табигый уланган.

Андыктан ар бир буюму ашыкча жери жышылып жетесине жете иштелген. *Көөкөр, аяккап, кемемер, шакек, билерик, сөйкө, чачучтук, кыргак, шөкүлө* ж.б.; эр буюму, аял буюму, үй буюму, иш куралы, аш аягы, баары, баары жөн эле бир кадыресе турмуштук колдонмо буюм эмес, асемдик мыйзамына айкаш иштелген керемет искусство дагы. Андан артылып барып калктын дүйнө таанымы катылып, муундан муунга колмо кол мурас өткөн материалдашкан көз караш, философиясы дагы!

а.

б.

Оң-Сол.

а. Көөкөр.

б. Дао монадасы.

Сабырсыз окурман ушерден бир толгонуп алаар, собол салаар: Мөөр менен философиялык системдин катышы канча?» дээр. Мен айтаар элем: – түптүз, жана бул сизди ошого даярдап баратканым. Бая айтылган «аттиңдин» бир себеби ушул жерден жанат. Көрсө кандай гана сүрөткер болбосун, мейли ал миң ирет бармагынан зер тамган чебер болсун, калк өнөрүн карандай эле өздөштүрсүн, бирок эгерде анын ички Сырын калктын философиялык ой таанымынын систем контекстине салып карай албаса, өзөктөш тамырларын кармай албаса, анда баары бир, калк рухунун кайнар көзүнөн чет калганы. Ал, тек, күркүрөгөн өзөндүн күңүрт шарын укканга тете, тамчысын көрүп таңдай чайыбай калганга тете. ...Арманга тете.

Дал мына ушул себептүү далай-далай сүрөткерлердин, мейли ал, өнөрдүн өрүн миң өздөштүргөн чебер болсун, же символдордун Сырына төнсүн, баары бир колдон чыгарган иши, айланып келип, бийик чөнемде алганда – калктын рух философиясына өзөктөшпөй, лук-лук урган күрөө тамырына уланбай-байланбай андан сырткар кайып калганы ошолдур.

Башкача айтканда, чыгармасы мейли, бир зор таланттын мүмкүнчүлүгүнүн туундусу катары гана калып, өз чегинде камалып, ал эми Эл генийи экинчи тегиздикте, ээ-жаа бербеген ааламында арылдап, ага Нугу уланбай, Багыты байланбай өз Жолунда өз бетинче күүлдөп-шаалдап агылып кала бергени ошолдур... **Демек Элди Элдин өзү аркылуу гана, анын как тааным, как философиясы аркылуу гана ырдашка болот.** «Көкөтөйдүн ашы, көп чатактын башы» ушуякта.

Дагы айтам, кеп Сүрөтчүнүн таланттуу же талантсыздыгында эмес, Элдин өзүнө барабар нака Символдук ой жүгүртүүнүн өрүнө өсүштө. Элдин рухунун материалдашкан формасын табышта. Өткөнүн, Учурун, Келечегин, кыскасы бар Болмушунун мазмунун өзүндө кармап кала алаар Универсалдуу маңызга канык, **конкрет Мезгилден чыгып кеткен, же Баардык Мезгилде калып калган** (мезгилдеги мезгилсиздик!) кудуреттүү мазмун табышта. Элдин генийи менен айтканда – Ыйык Символдун (демек элдин дагы) жылоологон Сыймыгын, колдогон ээсин табышта. **Туу, Мөөр, Ураан** мына ошондо гана бизге кандайдыр Батыштан же Чыгыштан, Түндүктөн же Түштүктөн оошуп келген сырт таасир, мамлекеттүүлүктүн тек *эн-белгиси* гана катары эмес, тээ байыркыда бабалар ат жалында калкылдап Асаба желбиреткен, Ак Ордонун маңдайына балбылдатып ыйык кут Мөөрүн жандырган, ар бир баатырдын өзүнө туш кийимине, жоо-жарагына энчилүү сүр салдырган, элдин өзүнүн стихиясынан гана өнүп чыккан, эң түпкү элдик символдук маңызына ошондо ээ болот! Ообол жоокер көчмөн дүйнөдө жаралып, кийин соң отурук дүйнөгө таралган ТУУ, МӨӨР, УРААН өңдүү ыйык символдордун өңгө эл жоготуп алган, оо эң түпкү маңызына мына ушундайча оролобуз. Туу, Мөөр, Ураандын түбүндө эмне үчүн зарылданган туңгуюк Сырын ана ошентип кайырып келебиз.

Көчмөндүхүн тааныйбыз!

Демек бул биз үчүн (биз үчүн эле бекен?..) принципалдуу жаңы маселе. Бая сөз башында бир айтылган «Учтан Түпкө зыргыган рух элесин кармап калыш мүмкүнбү»?– деген собол ошон үчүн зылдай оор. Ал жеке таланттын жете чыгармачылыгына эмес, бүтүндөй Элдин рух философиясын таанууга байланышкан тагдыр чечээр маселеге киндиктеш деген кептин да жөнү ошол... Элди Элдин өзүнө барабар деңгээлде ырдаш үчүн элдин өзү жараткан улуу дүйнөгө гана кайрылыш керек. Дамамат өз боюнан Нур чачыратып көкүрөккө Дем, жанга кубат уютуп турар энергия булагы – чыныгы улуттук МӨӨР табылабы агайын?..

* * *

Бая Элдин өзү тууралуу Эл өзү гана ырдай алат дедик. Анткени анын таанымы алдэбак системага айланган дедик. Ал эми системаны тааныш үчүн калктын ошол системага өсүп чыккан кан Жолунда табылган, бирок биз өзүбүз ара жолдо маанисин жоготуп алган, кыйласы бизге жетип-жетпей кылым кыйырында чачылып калган, ар-ар жерде астероидердей калкып арасы байланышсыз көрүнгөн, а бирок эч бир заманда азбай-тозбой калган ички өзөк байланышты кармаш зарыл. Бул болсо бизди жогорудагы айтылган калкыбыздын каан Манас дастаны катылган руханий ааламына, таш сүрөттөн тартып алаамат скиф өнөрүнө өткөн, анын баарын жалпылап бир шырдак-кийизге бүккөн, анан баарын бир төөгө жүктөп алып жайдары жүрүп кеткен керемет материалый өнөрүнө, Элди Эл катары сактап калган улуу **«Жол»** моралдын уңгусуна кайырат. Баарын бириктирип бир жумгакта айтышка туура келсе, анда ал «Теңирчилик» деп гана аталаар эле...

Калктын системага айланган как таанымы – теңирчилигине ушундайча келебиз. Эл рухунун материалдашкан формасын же Элмөөрүн бир гана сүрөт өнөрдүн мүмкүнчүлүгүнөн бир жактуу издей бербей (антсең, чексиз кете бересиң, бүтпөйт) эл рухунун чулу жигинде издесек, толгонгон тоомунан табылаар беле?..

Эмесе Теңирчиликтин аавалым сабын айталы: «... Атаңдын гана көрү-ү Дүнүйө...» Бул бая улуу баяндын жүлүн-өзөктү өрттөп зыркырап көз жарган биринчи биссмилла сабы. Муну эсил Жеңижок дуулдап минтип улайт:

*Он сегиз миң ааламды
Бир жараткан эмеспи,
Эң биринчи дүйнөгө
Нур жараткан эмеспи,
Аалам жашап турсун деп
Күн жараткан эмеспи,
Алмаштырып Күн менен
Түн жараткан эмеспи.*

*Эч жеринде кечи жок
Куп жараткан эмеспи,
Эркөк менен Аялды
Жуп жараткан эмеспи.*

Жарымы Күн – жармы Түн, Жарымы Кара – жармы Ак, жарымы Эр – жармы Үр, жан жаралган Дүйнө ушул! Кыргыз дүйнөтааным башаты Жер менен Көк арасын калчап ушул чындыктан башталат. «Мөөрдүн» бир вариантын иштеген топ өзү сунуштаган үлгүдө элдин ушул төл философиясын элдин өзүнө кайырып келүү ниетин көздөдү. Аталган топ учсуз түпсүз Дүнүйө элесин Ак, Каранын бир алкакка ийрилген «Төп Төгөрөк» белгисинде берди.

Бая айттык, кыргыздар көчмөн турмушуна байланыштуу буюм-тайымдарына бай мазмуунду кабат-кабат каныктырып берүүнүн айласын издей келип, соңунда уз-устачылык өнөрүндө айласыз философ болуп чыга келиптир деп. Андыктан элдик жасалга – колдонмо өнөрдө – *идеялык тереңдик* жана анын *эстетикалык мыйзамга* айкаш ачылышы, б.а. *бай мазмуун* менен *асем форманын* кыска жана так, жиксиз чулу биримдиги, эч бир нерсени алууга да, кошууга да мүмкүн эместей акыркы чегине чейин шайма-шай иштелиши бар. Сунушталган Мөөр үлгүсүндө да калктын башкы философиялык таанымын мүмкүн болушунча анын түпкү эстетикалык идеалына айкаш алып чыгуу ниети көздөлдү.

Айталы, Мөөрдүн сырт көрүнүшү өтө жөнөкөй, ал шырдак сыяктуу бир маанисин экинчи мааниси тепсебей, же кайчы кесип кетпей бир гана тегиздикте(!) үзүлбөй чечилген. Анда Ак, Кара өңдөн куралган байыркы башкы шырдактагы Жарык жана Караңгы гана түс бар. Деталдары да саналуу. Борбордо – түндүк. Аны алкагына алган – боз үй. Эр, Эпчи жагы – Караңгы жана Жарык фон. Ар фондо ага карама каршы түстө чечилген кош кабылан. Алар куйрук улаш куушуп бир төгөрөктө чарк урат. Ушинтип чок коломотодон башталган төгөрөк – арылдаган кабылан кыймылда уланып, кезегинде ал алкактын сыртына тебилип космикалык куюнга өтөт, экинчи Улуу Уюлга беттеп сапар алат. Мөөрдүн болгон туруму ушу. Бирок бу тууралуу айта берсе сөз бүтпөйт. Эң башкысы, мында, көчмөн философиянын өзөгү ырдалган. Эмесе окурман көңүлүндө күдүк калбасын, азыноолак чечмелейли.

Эң эле биринчи; төгөрөктүн ичине толгон Ак, Кара фон эмнени билдирет. Ак, Каранын бир алкакка ийрилип «Төп Төгөрөк» белгиде берилиши – дүнүнөн дао философиясын чечкен кытай монадасына дал. Анын Ак түсү **«Йаң»** аталып – *Асманды, Бийикти, Жарыкты, Ысыкты, Эркекти* билдирет; Кара түсү **«Ин»** аталып – *Жерди, Жапызды, Караңгыны, Ургаачыны* ж.б. билдирет. Ушул эле түшүнүк байыркы шумер мифинде бар. Анда Көк кудайы **«Ан»**, Жер кудайы **«Ки»** аталат, экөөнүн жалгамынан *Энлил* – аба кудайы жаралат. *Энлил, Ки* экөө жалгашып жердеги бар жашоо таралат.

Ушунчалык байыркы түшүнүктөр кыргыздын сөзүндө алигүн чулу уюп турганы таң калтырат. Б.а. *Аң+Ки, Эң+Ки* маанилери жуурулуп *Аңкай* (бийик), *Эңкей* (жапыз) сөздөрүндө сакталган.

Бара түшүп бул чулу бүтүндүктүн эки уюлга ажыраган мерчеми Оң, Сол маанилеринде кеңий түшүнүктөлгөн. Ошентип кытайдын *Йаң* түшүнүгү биздин – **«Оң»**; *Ин* түшүнүгү анын каршылаш уюлу – **«Сол»** түшүнүгүнө келет. Жөн эле келбей диалектикалуу карама-каршылыктардын биримдигин кан какшап сайрап келет:

*Дүйнө Жоктон Бар болуп
Туула берет турбайбы.
Кайра Бардан Жок болуп
Кубула берет турбайбы.*

Оң, Сол түшүнүгү кыргыз дүйнөтаанымынын өзөгүнө айланганы, майда барат тирликтен тартып *Ак уул-Куу уул, Оң Канат-Сол Канатка* бөлүп эл куруунун мыйзамына өскөнү, философиялык бешигине айланган боз үйдүн *Төр-Босого, Эр жак – Үр жак (ыпча-эпчи), коломото – түндүк* түшүнүктөрүнө атайын символдук маани сыйдырылганы, баары *Дал Ортодо* теңделээри «Теңирчиликте» кеңири айтылган.

Андагы кай бир ойлорду кайра кайталап айтканым – муктаждыктан. Бизде бир адат бар. Окшоштуктун четин уксак бүттү, дароо: «бул бизге жат, башканыкы турбайбы» деп чалкадан кетмей жайыбыз бар. Өзгө улуттар: «өңгөдөн мурда ал сеники» деп какшап атса да болбой кереленип алиге канча бир ата мурасына ээ болбой куржалак келатабыз. Демек, сөз, кандайдыр окшош кубулуш бирөөндө болсо эле ал дароо биз үчүн жат таанымга айланаары жайында эмес (о, көчмөн, көчмөн! Сени жапайысың дей берип кимдер гана жалкоотай кылып бүтпөгөн-эй!), байтак Азиянын бай кыртышындагы көңкү байланыштар, таасирлешүү багыты жайында жүрүүгө тийиш. Ошол байыркы тааным качанкы кас калыбын сактап кайсы калктын жан-тенинде карыбас жапжаш бойдон калды, заман карытып бүгүнгө тирүү келди – Сөз Ата-сы ушуякта жатат.

Биз – кылкылдап көчкөн улуу кыйырлардын баарында тең улуу руханий дөөлөттөрү чачырап калган элбиз, чачылган түмөн байлыгыбызга ээ боло албай, жыйнай албай калган элбиз. Бирок көңкү көчмөн дүйнөнүн көй санатын улуу Сөз Манаска батырып, скифтин зээрлүү дүйнөсүн боз үйгө, оюмчийимдин чытырман жышына катырып, улуу журттун уңгусун сактаган да элбиз. Андыктан кур жалтайлай бергенге акыбыз жок. Алдыңда намыс, аркаңда колдоор арбак бар! Өз дөөлөтүбүздү кайрадан батыл кайырып алаар чак келди. Көчмөн философиянын дүйнөлүк таанымдар системасынан өзүнүн талашып алаар орду бар. Эл болуп, журт болуп туу тигип турганыбыз анык болсо, анда Туу Сыймыгы, Мөөр Ээсинин тилек-зарын уккан оң...

Ал, аңгычаң, байыркы абаз дирр кагат:

*Көз алдыңда байкалып,
Болуп жаткан Дүнүйө.
Бир бөксөрсө кайрадан,
Толуп жаткан Дүнүйө.
Бири учса бирөбү,
Конуп жаткан Дүнүйө...*

Учан-теңиз ааламда учуп күйүп бараткан, жарк-журк этип бир өчүп, кайра жанып бараткан, Караңгынын өңүрүн өрттөп жалмап Таң аткан, байыркы карт, дайым жаш, куушкан-сызган, дөңгөлөнгөн Дүйнө ушул! «Төп Төгөрөк» идеясы төл мурасыбызда ээ бербей төгүлүп турганын эми кантип моюндабай койбоско?!..

Да арылайлы. **Ак, Кара фондо**, б.а. Оң, Солдун боюнда да карама-каршы түстөрдөгү **кош кабылан** арылдап куйрук улаш куушат. Бул жогорку философиялык ойду улантып гана чектелбестен аны тереңдетип сапаттык жаңы баскычка серпилтип алып чыгат. Сапаттык дегеним, Оң-Сол белгиде Ак-Кара түс бир бирине толук барабар симметриялуу. Ал эми кабылдарда андай барабарлык жок, бузулган. Кош кабыландан мындай төп далдыкты талап кылууга да болбойт. Анткенде эле ал өлөт, кунсуздалат, бир бирине карай жансыз симметрияга айланат. Ак менен Каранын толук далдыгы мында такыр башкада – **Дем-Энергиянын барабарлыгында!** Б.а. мында Дем-Энергия бир кабыландын көөдөнүнө жыйылса, экинчи кабыландын белине топтолгон. Бул – карачаар кабыланды Көктөн Жерге мышыктай жумшак кондурса, сурчаар кабыланды арыстан күчтө Асман бийикке серпээр алды. Ал экөө мына, мына, азыр, көз ирмем аралыгында орун алмашаар алды. Төгөрөк мына ушундайча түйүлөт. Айлана мына ушундайча чарк айланат. Төгөрөктүн ичине ушундайча жан кирет. Болмушка Дем ушинтип бүтөт! Эгерде айлана ичиндеги Ак, Кара фон Эки Уюлдагы карама-каршылыктын **белгилик** чечилиши болсо, Сур, Кара чаар кабылдар түгөйлүүлүктүн **образдык** чечилиши. Ушул жерде, бир караган көз баамга илбей өтүп кетер, бирок өзгөчө маани каткан дагы бир учур бар. **Ал – салмактын, же Дух-Энергиянын тегеректин негиз тарабына уюлгуп топтолгону;** күч – бир кабыландын көөдөнүндө болсо, экинчи кабыландын белинде түйүлгөнү. Бул демек, ушу азыр жеңил же Оң күч (ак) ободо, оор же Сол күч (кара) төмөндө дегенди билдирет. Фон жана Кабылдардын бир бирине катышы муну менен эле чектелбейт. Белгилүү; Оң-Сол белгини аласалдырып ар бетинен карай берсең боло берет. Биринде кыймыл Оңдон Солго айланса, экинчи бетинде ал аа карама каршы Солдон Оңго айланат. Бул болсо «Төп төгөрөк» белгинин универсалдуу философиялык маңызын ого бетер тастыктап ачат.

Эми «Мөөрдө эмне үчүн кабылан тартылган, башка эмес?» деген да бир маселеге келели. Анткени, кандайдыр бир образдык чечилиш башка эч нерсе менен алмаштырууга мүмкүн эместей деңгээлге жеткенде гана ал кайра жангыс күчкө ээ болот. Болбосо улуттук символдордо, бирде – тоо, бирде – бүркүт, ГЭС, эт, сүт, жүн, арча, карагай ж.б. чытырман жыш, чексиз образдардын вариациясында чексиз... чексиз булуңдай берсе болот. Айталык, ата-бабаларыбыз кабыландан башка да (арыстан, жолборс, илбирс – баары барс тукуму) бүркүткө да, бөрүгө да, кайберен затына да (багыш, бугу ж.б.) бирдей ыбаа караган. Бирок кабылан затына айрыкча бир ыклас арткан. Анткени, биринчиден кабылан, шер – кара күчтүн ээси. Экинчиден ал асыл жырткыч. Айталы, көкжал сымак жолундагыны себептүү да, себепсиз да тегиз кырып жоюп кете бербейт ал. Бу тууралуу калк өзү: «арыстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат» деп коет, же «арыстан бирди алат» дейт, б.а. ал акыркы зарыл чегинде гана көчкү алгандай күрр козголуп бир чалат (баса, бу жагынан бабаларыбыздын айкөл мүнөзүнүн өзү да анын нравалык идеалын нускайт, ал өзү да бир саам аздектеген асыл жаныбарына окшой түшөт).

Бирок мунун бары тең башкы себеп эмес! Башкы себеп – башкада. Анын сыры скифтердин улуу искусствосунда катылып калган. **Көрсө Духтун философиясына (!)** айрыкча басым салган байыркы бабалар Дух-Энергияны искусстводо ийкем бере алаар идеалдуу кыймыл-форманы жалгызак кабыландан гана табышкан экен! Чарк түйүлүп чагарак бугуп, Дух-Энергияны өзүндө жыйып, жыйып... анан бир демде зоо жаңыртып, тоо кабыштырып түйүлүп учуп чаңырып жетип жемин чалган **кабыландын духу көчмөн үчүн уюган руханий күчтү бир демде кара күчкө айлантып алып чыгуунун көрүнө үлгүсү, сабагы болуп берген экен-ов!** Ошондуктан улуу баяндын ар-ар жеринде «түпкүчтөй бели ийилип, түндүк бою түйүлүп» деп ички-сырткы күчтүн бир-бирине оролушуп оошуп, жиксиз-изсиз куюлушкан чагын ырдап, кабыландухтун Сырын кан какшап нускап турбайбы-ы бабаң байыркы көчмөн!

Мөөрдүн авторлорунун өз үлгүсүнө мындан эки жарым миң жыл мурун Ысыктан (Казакстан) табылган Сак канзаадасынын алтын туулгасына чөгөрүлгөн толгонгон кабылдарды, ошол эле кезге таандык Кетмен-Төбөдөн табылган алтын кабыланды, жана тегеренип От кайтарган коло шамчырак кабылдарын башкы тема кылып алып чыккан себеби ушул. Муну менен алар *скиф айбанат стили* деп аталган улуу өнөрдүн башкы түндүк ээси экенин Баш Мөөрүндө атайлап ачык-анык нускап, кылым кыйырларында чачырап калган бай тарыхын да кайырып алууну көздөшкөн.

Кабыландан кийинки деталь – **түндүк**. Чок ортого түшүрүлгөн түндүк бүткүл композицияны жан жагында уютуп, ыйык кут, алтын очок, от ж.б. маанилерин берет жана да кабылдардын али айты-

ла элек жаңы маанисин жандырат, б.а. кабылан эми коломтону жылоолоп ийрилип от кайтарып жаткан Ыйык шамчырак маанисине келет. Эгерде бир эле элемент жан жагындагы жанаша элементтер менен жалганган соң улам-улам жаңы маанилерге жана алса анда чыгармачылыктагы жөнөкөйлүк менен тереңдиктин гармониясы артылганы ошол. Түндүккө атайын токтолуп отуруунун зарылдыгы азыр аз, бирок бир нерсени айтпасак болчудан эмес. Бишкекти (кадимки сабаа бышкан) эринбей экранга алып чыгып кыргызды мазактагысы келген башка эл өкүлүн кой, өзүбүздүн эле элдин, кай бир сакалдуу эле депутаттарыбыздын түндүктү «таш кылымдын чалдыбары» санап, оюу көрсө «ой мунуңар шырдак болуп калыптыр деп башка сивилизованный мир айтып атат» деп, шыпшына уялымыш этип текебер мамиле эткенин көрүп жүрөбүз. «Аттиң» деп тегеренип-тегеренип кетпеске аргаң жок! Бүгүнкү цивилизацияң так ошол таш кылымда эле бая Угуз Каандын Каңглы устасы как ушул түндүктүн элесин кармап араба дөңгөлөгүн чапканын, бүгүн бүткүл ХХ кылымың как ошол Каңглы тапкан дөңгөлөк үстүндө зыпылдап сапар карытып келатканын бир сезээр бекенбиз?! Түндүктөн жылдыз санап жатып көчмөн Төгөрөк Көктүн Төрт Дарбазасын белгилеп, элдик астрономиянын негизин – Зодиак белгилерин эзелде эле тапканын, Асман телосунун жандырмагын чубап Астраль, Сакраль белгилерге катканын, ошол белгилердин Кытай, Жапан ж.б. Чыгыш өлкөлөрүндөгү жазмалардан жашы алдаганча улуу жатканы, адамзат азыр да эркисиз ошого арбалып турганы бизди бир толгонтоор бекен, ойлонтоор бекен? Боз үйдүн, батыштык **жалаңбагыт (направленное)** түз сызык эмес, көчмөндүк **айтөгөрөк (объемно-круговое)** аң-сезимибизди аныктаган, калыптаган философиясы, ал өзүнчө сөз...

* * *

Эми, төгөрөккө сыйган идея, тек биздин басып өткөн тарыхыбызды гана, калк таанымынын бир бийигин гана мезгеп турбай, б.а. өткөндүн чегинде камалбай, **бардык замандардын (учурдун, келечектин) уңгусунда катылган бардык себеп-натыйжаларды нускоого кудуреттүү Универсалдуу философиялык мүмкүнчүлүктү алып жүрөөрүн да айтмак эп.** Ал – Мөөрдө катылган эки уюлдун Теңчил диалектикалык биримдиги. Бирисиз бири жок, экөөнүн гармониясы гана жашоо болмушту сактайт, ал бузулганда катаклизм чыгат. Гармония жан-жаратылыштын барында бар жана зарылданат. «Эгиз улак туулса айры шыбак жаралат» деген кыргыз. Теңир барыга тең. Тек, Теңир алдында *Ай менен Күндүн, Караңгы-Жарыктын, Аял-Эркектин, Ата-Баланын... Кан-Каранын, Мамлекет-Элдин* баарынын тең биринин экинчисине карай алган энчилүү **Орду, Жолу** бар. Бири Оң болсо, экинчиси ага *Сол* саналат. Эриш-Аркак куралат. Бири *Бийик*, экинчиси аа *Жапыз*. Теңир-

ди Жер Ээрчигендей Бийикти Жапыздын ээрчигеги – зарыл шарт. Бирок өз кезегинде Бийиктин да Жапыз алдындагы тараза милдети бар. Ар ким өз Жолун, Ордун сактаганда гана Теңир алдында, Адам коомунда, мамлекетте, тарых-келечекте, муундар байланышында, улуу-кичүү мамилесинде тең салмак шайлык сакталат. Ал эми ар ким өз Ордун, Жолун тутпаганда Теңир ыроологон мыйзам бузулат.

Ушинтип универсалдуу тааным учугу табигый жылжып этика, мораль аталган тегиздикке кайып чыгат. Улууга урмат болсо кичүүгө ошончо ызаат делет «Теңирчиликте». Жок, ал бузулганда, бейпил ыраат кошо кыйрайт. Маселен, азыр парламентибизде карт кабылдар (коммунисттер) менен жаш кабылдардын (демократтар) чайнашып жаткан чагы. Бул – теңирчиликке негизделген улуттук моралдын уңгусуна зак кеткенден эмес бекен?

Дагы, теңирчилик азыркы адепти нускайт:

Спикердеги сак сабыр жакшы, бирок ал ченеминен өтүп кетсе дүлөйлүккө өтөөр, өз позициясын коргоо да жакшы, бирок чегинен чыкса жандимилекке жетээр. Президенттин жайдарман жумшак, интеллигенттиги жакшы, бирок тайманбай таш кесмеги да ийги, анткени ташка өтпөгөн – жумшак башка өтпөйт. Демек, эл башкара албайт.

Дагы, теңирчилик коомду нускайт:

Эсеби, бир кез демократиянын демине эргий, административдик буйрукчул система деп жеткире жерип, эркти элдин өзүнө бермек эп деп какшап, соңунда ага али даяр эмес масса хаоско ооп, бийликти өткөрө жергиликтештирип ийген Элбашы эми «мамлекеттик күчтүү бийлик зарыл» деп эсесин кайрып ала албай жанталашып жаткан чагы. Мунун да түп себеби дал ушул Мөөр чындыгынан табылбас бекен? Кабылдардын салмак күчү оошуп кетип, Мөөр калтылдап турган жокпу?..

«Бизде акылы жоктор гана уурдабайт», деп канаттуу фраза айткан дагы бир чоң жетекчинин жалындуу чакырыгынан соң, чын эле эли да аны ээрчип түгөл чайкоого ооп кетип, мөөр кабылдары мында да бир калт-калт оошуп турган жокпу?

Мамлекеттик деңгээлдеги жетекчи кишилер мамлекеттик кызыкчылыкка түкүрүп салышып, аймактык картаны ойноп калкты жарып жатканда, жекелик жалпылыкка сийип чыкканда, кош кабыландын тараза салмагы бузулуп, мында да бир сыздап, улуп-уңшуп турган жокпу?..

Муундар байланышы, Мамлекет – Эл таразысы, экономика жана ыйман гармониясы гана кыргыз улутунун биримдигин сактайт, Кыргыз Мамлекетинин кубатын камсыздайт. Мөөр боюна тунган Универсал маңызга канык философиялык тааным – дүңүнөн бардык себеп-натыйжаны нускайт. Бул бир Жамшиддин сыйкыр күзгүсүнүн каймана белгиси сыңары...

Биз ушинтип – бийик эл мүдөөсүн пас регионализмге жеңдирип, улут ынтымагын трайбализмге чалдырып, акыл сабырды ачуу жеңилге алдырып, Кабылан асылдыкты Ит ажилдакка бастырып, же Мөөр ичтен калтылдап турганда – заман зып өзгөрүп, сырткы тараза таштын зыл салмагы бизди басып бараткан жокпу? ...Россияда азыр империянын герби тирилди. Думанын мазмуун-салмагы өзгөрүүдө. Жириновский да, Вольский да, Зюганов да сыртынан канчалык ар башка идеялуу көрүнүшпөсүн түбүндө самодержавачыл зор дөңгөлөктүн бирге иштээр маховиктери!.. Эгемендикти сактамакка ачык эшик саясатын жарлап (айрыкча Батышка), аа кошо демократиянын Батыштык үлгүсү күтүрөп турмушубузга күрдөөл кирди. Зарылдык да, аргасыздык да. Ушундай ураган-прессингден улутту түпкүлүктүү рух күчү гана сактайт! Кезинде дал ушундай кырдаалдан самурай духу сактаган жапан сабагы бизге эң көп нерсени айтат. Бул күч – өзүбүздүн рух жолубуз Теңирчиликте катылган. Сырт Кара чаар кабыландан ички Сур чаар кабылан аша серпиле албаса, анда улут келечеги кедерине кеткени. Мөөрдүн кабылан духу мына ушуга да күзгү... Айта берсе түгөнбөс. Ал Универсал мааниге жана берет.

Ушинтип улуттун Башкы Ыйык Символдору бая сөз башында айтылгандай **байыркы бай тарых катары гана эмес алдыга эргиген ой тарых катары да кириши керек**. Өткөнүн, учурун, келечегин – кыскасы бар Болмуш, Рухун чагылгандай боюна топтоп, жетесиздигин жерип, жеңип кириши керек. Ар бир жолу караган сайын бизди абийрибиз менен бетме-бет коюшу керек! Ошондо гана ал бир болсо ошол Элдин өзүнө гана барабар Ыйык Символ атына арзыйт. «Туу, Герб дегендин табияты алай, булай, солай деп, башка сифилизованый мирде...» деп “карк-карк” акылдуусунган каргабилимдин кереги жок. Туу, Мөөр үлгүсүн эч ким берген эмес, бере да албайт (а тургай түп идеянын өзү көчмөндөн башталма алган дегенбиз), ар бир эл өз табиятынан табат. Кудуретинен чыгат. Айталы, жапан калкынын ак туусунда жапжалгыз балбалл Күн жанат. Мөөрүндө – жалгыз сакура гүл. Улуу гениалдуулук – улуу жөнөкөй! Муну чечмелеш үчүн жапан калкынын өзөгүн түгөл сайраш керек. Ак туудагы Актайлыктын (Великая Пустота) жыш философиясынан тартып, жапандардын Амаэрасу – Күн Кудайы сүйгөн калк экенин; бир тал сакура гүлү ишаарасы аркылуу улуу аяр Ыйыкты үнсүз, нускаган дзэн философиясын, аа кыналып самурай духун чыңаган синтоизм ишенимин... баарын, баарын талыкпай сайраш керек. Ошондо да бүтпөйсүң. Анткени, дзэнтаанымда акыркы чындык

баары бир айтылбай калат. Жапанга жапайы күч, эрк берип, эл катары сактаган – Туу, Мөөрдөгү ошол чексиздик дагы. Туунун, Мөөрдүн коломто сактаар касиетин, сыймыгын табат деген ушул...

Азиянын бирар калкын айтпаганда Туу, Гербдин дүйнөлүк тажрыйбадагы чечилиштери жөнөкөй. Тек – жалаңкат сүрөт, натура, анчейин символ, географиялык белги. Эшигин көр, төрүн бил. Туусун көр, рухун айт. Мына ушулардын баарынын жанында ала келгенде, Улуу Туңгуюк Аалам, Болмуштун маңызын бир чапчып алакан отуна кагып, Өзөккү Сырын Сакраль Белгилерде кармап калган, таш китебине катырып салган, Күн-Түндү кууштуруп, Ай-Жылды сапырыштырып Манасында жандыра берген, түк бүтпөй калган калктын жайын ойлогондо... билбейм, мен - жеке башым, көөдөндү бурк-бурк бук тебет, каректи калк-калк жаш тебет...

Мүмкүн Мөөрдүн образдык чечилишинде өксүк бардыр.

Дагы иштелээр. Идеалга ким жеткен? Бирок анын калк философиясынын Кан Жолунда жаткандыгы да талашсыз. Бул анын алмашкыс башкы артыкчылыгы! Анткени төл философиясы гана калкыбызды көчмөндүн ат туягы тилген бардык мелл-мелл мейкинге, Азиянын мелл рухуна жалгап алып чыгат. Бая туу тууралуу ой толгоодо айтылганды саал перефразаласак: *«көчмөн дүйнөнүн көй санатын кармап калган кыргыз руху ошол чоң тарыхый аймакка коошуп да, ыктуу жеринде аны жан жагына уютуу озуупасын айкын туюнуп да, ошол Багытты Мөөр Символунда чагылдырып калышы кажет!..»* Калктын Кан Жолуна Өтө акын же өткөрө Манасчы сыңары өзөгүн жарып жалганган жан гана ошол Тарыхый Багытка чыга алмак. Жок, болбосо, кандай гана таланттуу сүрөткер болбосун тапкан образы жеке фантазиянын чегинде калып, Туусу, Герби эмики географиялык чээнинде чектелип, кыргыздын духун кысып камап, аны Азиянын байтак кыйырына алып чыгууга алсыз калат.

Акырында, сунушталган Мөөрдүн айтылбай калган дагы бир мүмкүнчүлүгүн нускайлы. Аны ар кандай форумдар, жыйындар үчүн эмблема же төш белги, жасалга-колдонмо буюмдарына улуттук тамга катары, ж.б. учурга ылайык стилдештирип, түркүн вариациялап иштей берсе жарашат. Айталы, Ак (Оң) фонго карачаар кабыландын, Кара (Сол) фонго Сур Чаар кабыландын ар кандай чекте жемирип кирген образын түркүн динамикада, ракурста ачып, ар бир жолу ар башка эффект алса болот. Ар кыл материалдын (металлда, графикада...) ар башка табиятына ылайык жаңы мүмкүнчүлүгүн тапса болот. Бул, «Төп Төгөрөктүн» эң негизги мыйзам мазмунуна (б.а. кыймыл, диалектика!) эч качан кайчы келбейт. Тескерисинче, анын ичинде катылган чексиз потенциалын талант кудуретине жараша толгонтуп токсон түрдө ачып баруу дегендик...

Ой-толгоо – элге-журтка, депутаттарга сунуш, ой калчоо. Кантсе да калк сынаакы, калкаман журт өзү айтаар. Ким билет, дагы башка өткөрө варианттар сунушталаар. Бир кичине Мөөрдүн тегерегинде ушунча сөз кызытып дечүлөр да табылаар. “Дин-

дин өзүндө да динден бөлөк нерсе бар” деген экен пайгамбар. Мөөрдүн өзүндө да көрүнөө беттин (Оң) соңунда көмүскөө Актай (Сол) мазмуун катылган. Элес соңун ээрчиген Жылоосу бар, Ээси бар (философиясы). Элдин философиясын өзүнө кайтарып берип, **Мөөрдүн автору эч ким эмес Эл өзү гана боло алаарын** айкын сезген жалпыулут деңгээлге чыга алабызбы?.. Эмесе, кепти, ошонун бир четин ырдаган эзелки ыр менен бүтүрөлү:

*Айбанаттан бир бөлөк.
Арыстанда түр бөлөк
Акырая тиктесе -
Айбандан башка сүр бөлөк.
Жаманга айткан акылың
Бекер кетет не керек.
ТУТКАСЫ ЖОК ДҮЙНӨНҮН
Эч ким кармап кала албайт,
ТЕГЕРЕКТЕН ТЕГЕРЕК!..*

Туркеме № 8.

МАНАС ТАМГА

...Манас туулуп, бу жышааны башка балага көпчүлүк ат кое албай мукурап турган тушта, кайдан жайдан белгисиз бир дубана пайда болду.

*Жеке мерсент ушул деп,
Ат кое албай көпчүлүк
Камалып турган тушу деп,
Бердикке айтып салганы.
“Берген болсоң уруксаат,
Мен койоюн атын”, – деп,
Дубана сүйлөп калганы.
“Ат коюңуз акыр!” деп
Адамдын баары чуу этти.
“Баш жагына **“мим”** келсин –
Байгамбардын сүрөтү.
Ортосуна **“нун”** келсин –
Олуянын сүрөтү.
Аягына **“сын”** келсин -
Арыстандын боруму”,
Арты кайда кетти экен
Ал үчөөнүн оруну?
Окуп билди **“Манас”**, – деп,
“Алда Таала” сактасын,
“Ар балаадан калас” деп,
Бата кылды баарысы,
Жашы менен карысы.
Аты жакшы болду деп,
Айтканда көңүл толду деп,
Ата-энеси кубанды.
Алып турган энеси,
Алтынды, кымкап, буларды,
Жая салды дубана
“Алдым дагы, бердим” деп,
Алиги көргөн дубана
Кайта берди буларды.
Катагандан Урматбай,
Карыясы алганы,
Кашкардын Калматакунга
Тондун бири калганы.
Кабар ал ушул сөзүнөн*

*Карап турган дубана,
Кайып болду көзүнөн.
Айтып турган Сагынбай,
Алган экен бу кебин.
Арбактардын өзүнөн.
Кетирбейт экен Кудайым,
Кеч-эртели эсинен.
... Ачып муну окусун
Ак калпак кыргыз молдосу.
Айткан тилим эне тил,
Акылмандар ойлоп бил;
Аркы атаңыз Түрктүр,
Анык тили кыргызда,
Аңдай албай жүрүптүр...*

Эй керемет Сакем ай, байгамбардан артык Сакем ай, эмне деген мүлдө кыргыз көтөрө алгыс (мүлдө кыргыз элеби...) керемет кеп табыштагансың, ак сакалыңдан, көрпө тебетейиңден касиетим ай, эмне деген кеп айткансың!.. Жок, муну сен айтпадың, арбактардын эсинен келди, кайыптын кара көзүнөн келди, как Манастын өзүнөн келди, ошону дабыштаган-табыштаган касиетиңен, Айкөл Эр өзү тандап алган кара чечекейиңден, жан атам! Өзүң айткан анык тили кыргызда жүргөн, таза түркү тилинде сүйлөнгөн, кайыптын как өзүнөн келген бу кабарды кайсы ак калпак кыргыз молдосу окудук, кантип окудук, эмнени көрдүк, нени таптык? Думана айткан ысымда эмне жатты? Баса, думана өзү ким?.. Суроо, суроо, суроо... Эмесе, ирээттүү келели. Абалы:

**“Баш жагына “мим” келсин -
Байгамбардын сүрөтү”.**

“Мим” - араб жазуусунда “Мухаммед” деген ысымда келет. “Байгамбардын сүрөтү” деп текст өзү да анык-ачык айтып турат. Демек, “Манас” деген ысымдын башкы дабышы “Мухаммед пайгамбар” дегенден алынды. Сыпаты мындай - ;

**“Ортосуна “нун” келсин
– Олуянын сүрөтү”.**

“Нун” - “набий” аталышынын башкы дабышын туюнкан тамга. Сагынбай атанын “олуя” дегенинде ушул набийлер деген маани турат. Мунун сыпаты мындай:

ن.

**“Аягына “сын” келсин –
Арыстандын боруму”.**

Пайгамбар, набийлердин ысымы, аталышы чыккан соң, албетте, “с” дабышында “саабалар” деген маани жатканы өзүнөн өзү айкындалып чыгат. “С” дабышы араб жазуусунда эки түрдүү тамгаланат. Сыпаты мындай: ص – сь, жана س – с. Экөөндө тең арстандын боруму бар. Сагынбайдын салыштырып айткан себеби ушу.

**“Арты кайда кетти экен,
Ал үчөөнүн оруну?”**

Орду – ордуна жайгаштырсак, “Манас” ысымынын сыпаты мындайча чыгат: منس, не منس;

Албетте, күчтүү чечмелөө.

Айласыз күчтүү! Пайгамбар, олуя, саабалардын атысымынан жыйылып чогулган ат. Катка алынышы да өзүнчө сүрдүү, өзүнчө сырдуу. Чагарак куйрук суналган кабылан элеси. Кабылан эрдин бир сыпаты тургандай. Бир сыпаты... А калганычы? Айкөлүң кайда? Арийне, калган сыпатын сүрөттөп чийип чыгыш үчүн Сагынбай атамдын бүт Манасын мүлдө тоо-ташка чегип чыгыш керек. Ошондо да ага мүлдө Азиянын аска-зоосу түтөөр беле?! Ошондо да алар пайгамбар, олуя, саабалардын бириккен ысымынан бийик тура алар беле?! Демек, антиш да бир кур далбасабы?.. Ошентсе да болбой ойго салат. Манас деген улуу касиеттин, карт дүйнөнүн не деген керең жерлеринде, не деген терең түшүнүктөрүндө, не деген шыңгыр аттарында чачылып жаткан сыр маанилери болбой эле ойго салат. Теңирчиликтеги тереңи... Баса, думана ким? Бая, Акка ишеним Ак ислам деген түшүнүккө кабатталганда Ак ишенимин дааналаган Дааныштар да жүрө-жүрө суп чепкендер, “суп – суфийлер” деп жаңы атка көчүп кеткен эле дедик, ошого тең, эскиден келген ишенимди жаңы ишенимге эптүү кынай, жан калкалай... Думана ким?.. Текстте анын бир гана сөзү турат, бир гана ишаараты турат, ат койгондон башка дагы, “алдым дагы бердим” деген... Алдым-бердим... Алганым-берген, бергеним алган, алгандын бергени бар, ичкендин кусканы бар, толгондун төгүлгөнү бар, тойгондун жарылганы бар... Тык! Теги Теңирчиликте жаткан кыргыздын нукура ырларынын, нукура макалдарынын нукура нугу-үнү ушунда тымызын сызылбайбы?

*Жок болбой жолуң ачылбайт,
Бар болбой дүйнөң чачылбайт,
Башыңа мүшкүл иш түшпөй,
Малың арзан сатылбайт.*

Думана ким?.. Теңирчиликтин ТЕҢ Жолунда жаралган делген бая Лао зынын “Дао дэ цзини” да ушуну ырдабайбы?

*“Куушурбай туруп жазылбайт,
Жазылбай туруп эшилбейт,
Гүлдөбөй туруп соолубайт,
Алынбай туруп берилбейт.*

*Акыйкат түбү ушул: Катунуу жумшак кесет да,
күчтүүдөн алсыз өтөт.*

Алкысса, иримге жашынган балыктай чыныгы Кан-дын да аяр сыры Карага байыр ачыла бербейт”.

... Думана ким!?

Демек, думана артынан мага эми Ала-Тоонун кыйырынан ак калпакчан, ак кементайчан, ак боз атчан, Сагынбай атамдай сакалы төгүлгөн, Бакай бабамдай акылы агылган, Даанышман элеси калкып чыгат. Бая кылда учуна Күн илинген, батпай – кетпей тегеренген, Улуу Тоонун – Манастагдын – Q ...

Демек, мен эми Манас жазуусун кайра баштан окуймун:

“Баш жагына “мим” келсин”.

Айтылган: “мим” тамгасынын өзүнүн башат теги Шумерлерге “ман” M – болуп кирген Дүйнөлүк Тагдын – Манастын – элесинен чыккан. Кийин ал Семит дүйнөсүнө өткөн. Жазуунун калыптануу процессинде арабдын “мим” – тамгасына көчкөндө анын эң башкы мүнөздүү белгиси – тегерек шакекчеси гана калган, калганы жышылган, араб стилинде саймаланган. Демек биз эми Семит дүйнөсүндө адашкан кийинки жолбун тамганы эмес “M” тамгасынын өзүнүн аавал башатын алабыз: M – “ман”.

“Ортосуна “нун” келсин”.

“Н” тамгасы байыркы түрк рунасында мындай сыпатта белгиленген: N, б.а. “Айдын” сүрөтү. Бирок эмне үчүн Ай? Эмне үчүн мындай? Мен үчүн бир нече ай эмес, бир нече жыл десем болоор, акылымды талыткан суроо ушул болду. Анткени, түбү сүрөттөн чыккан руналарда да, “ин” тамгаларында да, дегеле дүйнөнүн мүлдө башка жерлеринде да “ай” деген тамганы Айдын сүрөтү менен гана берип келишет. Б.а. сыпаты мындай: N ал эми “н” тамганын сыпаты неге мындай? Неге ай сыңары? Капыстан маңдай жарган чагылгандай анын да сыры мага күтүүсүз ачылды, анын өзүнүн дабышынан ачылды. Көрсө тамганын сыры дал дабышында катылып жатыптыр. “Нан” экен! Биз күн сайын колу-бузга алып, жыттап жеген нан экен. Ал эми нан деген сөздүн мааниси байыры-байыры заманда Кара Жердин өзүн билдирген. “Нанды тепсебе, нанды баспа, нанды кеспе, кол менен сындыр” деген түшүнүктүн баарында Жер Энени ыйыктаган аяр мамиле жатат. Жер Эне демекчи, байыркы шумерлерде Жердин Ээси (Кудайы деп натура айтылат), Нанна, Инанна саналган. Нан-Жер-Эне - бир угум... Ырас мындай болсо Жердин тамгаланышы да бу сыпатта: N. Асман алдында боорун жазып суналып жаткан Жер элес. Кийин-кийин бая жогору жакта айтылгандай, жазуу бир системге келип, эң башкысы, ал жазылган жердиктин – “материалдын” калыбына байланыштуу, тамганы сыйымдуу берүү ниетинен бул тамга да тике тургузулган: N. Ошентип, байыры башаты – “нан”, кийин руникага “н” болуп түшкөн тамга келип чыккан. Бир караганда “Айдын” элесине чаап, көргөндү адаштырып келген себеп ушунда жатыптыр. Эми, шумерлер аркылуу бул тамга башаты семит дүйнөсүнө өткөн кезде, кийин-кийин арабдарга оогондо “нан” деген маани – тамга угумуна “нун” болуп өзгөрүп кирген (“нан”, “нун”, “ундун” бир вариациясы), бирок, сыпатын сактаган. Тек чалкасынан оодарылган – N. Ортосундагы чекит араб жазуусундагы мүнөздүү белги. Тамгалардын дээрлигине асты-үстү чекит коюлуп таанылат. Ошентип “нун” белги да табылды. Мунун да “набийлерге” эч тиешеси жок чыкты. Ал – Нандын – Жердин байыркы белгиси экен. Кайталайм, Төрөн дүйнөдөн Семит дүйнөсүнө оогон.

**“Аягына “сын” келсин –
Арыстандын боруму”**

Ошентип соңку “с” тамгасына да келдик. “С” тамгасынын рунадагы сыпаты мындай: б.а. бир тик чийин. Руникада ар бир тамганын артында белгилүү бир сөз турган, ал эми сөз деген – дүйнө таануу, экинчиден; ар тамга символдук-магиялык да касиетке ээ. Биз ушул жагдайды элебей тамганын эң акыркы дабыш кабыгын гана карманып алып, ошону менен оокат кылып келатабыз алиге, АБВГдейка дегендей. “С” тамгасына да мамилебиз ошондой Акыйкатта, кийинки, тамгалар таптаза фонетикалык касиетке эгедер чыккан жазуу менен руниканы салыштырууга болбойт. Руникада, айттык, ар тамга сөз гана эмес, терең символ дагы деп. Эми руникадагы “с” тамгасына келээр болсок анын окулушу, мазмуну: “ис” (из). Б.а. сүрөтү эле өзү айтып турат: “Из салуу”, “из түшүрүү”, “из чийүү”. Скандинав – герман руникасында да бул “ис” деп окулат. Символдук маанилери: муз, кыймылсыз сенек, катуу, тоңуу. Бирок аларда соңку чаташтык бар. Рунада дал ушунун тетирисинче сенек, каткан кыймылсыз тоңгон эч из түшө элек *алпак карга* (“лед”) эң биринчи түшүрүлгөн чийин, из мазмуну жатканы аңдалат. “Из” деген дабыштын өзүндө жатат ал маани. Герман рунасынын генезиси Борбор Азияда жана Ин жазуусунда. Бул башка сөз. Кытай йероглификасында да бир тик чийин: “ис, чий, тик, кон” өңдүү угумдарга жанат.

Ошентип “с” деген тамганын тик, ооба, бул өтө маанилүү, бир, типтик ис-чийин экендигине келдик (ырас, кең үндүүлөр менен келген “с”тын тамгаланышы бөлөк, бирок мунун да себеби өзүнчө).

**Арты кайда кетти экен
Ал үчөөнүн оруну?**

Демек, эми алынган тамгаларды катар кармайлы:

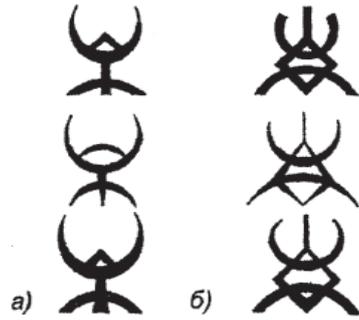
“Ман” тамгасынын мындайча жайгашы - “ман”, “шам”, “маш”, “күн” маанилердин жалаң гана Асманга байланышкан аавалкы нукура өз мазмунунан келип чыккан. Элдик ишенимде да: “Төбөсү ачык Көк” делет. “Төбөсү ачык Көк урсун, Төшү түктүү Жер урсун!” деп эрлер шерттешет. Тамга сыпатында: төбөсү ачык Көк жана аны бир өңүрүнөн өрттөп, шыркырап Шам, Күн балбылдап чыгып келаткан шаңы бар. “Ман” тамгасынын сыпаты –

“Нан” (Жер) менен “Ис” тамга да өз табигый абалдарында турушат – төшү түктүү көмөрө “Жер” жана тикчийген типтик “Ис” (тик чий, тик сыз, тик из) чийин.

Ырас, күндүү “Асман” турса, күңүрт “Жер” турса, эми экөөнүн ортосуна салынаар бир из гана калат. Ал эмелеки типтик из же “Ис” тамга. Демек, жалпы сыпат эми мындайча ачылат:

Бул не? Бул... – Манас.

Ооба, бая Сакөңе арбактардын эсинен келген, кайыптын кайнар көзүнөн келген, как Манастын өзүнөн келген “Манас” деген ыйык ат, эмесе ушул! Алтын-Күмүш арасын бир ширеген, Ай-Күн арасын зирр ширеген, Асман-Жер арасын дир ширеген, Ааламдан ээ-жаа бербей, тыюу билбей, агылып-төгүлүп диркиреген Манас – Нур! Түпсүз касиет! Ааламда окшошу жок, бир болсо Өзүнө Өзү Тең! Теңрикут!

а. Манас тамга. б. Семетей тамга.

Караңыз, багыңыз, жаныңыз:

Манастын Аты да, Заты да ушул. Атына Заты баткан, Затында Аты жаткан, Ичи да бир, Сырты да бир, айтөгөрөктөлүп ТЕҢ уюган, касиеттин касиети, ТЕҢИРДИН НУРУ, ТЕҢИРДИН СЫРЫ, дагы кантип, нетип айтат, ТЕҢИРДИН ЫРЫ мына ушул:

**Манасың жерге түшкөндө,
Көктөн Кудайдын нуру чачылып,
Жерде зилзала жүрүп кеткени,** – ушул.

Ыйык МАНАСТАМГА ушул.

Караңыз, багыңыз, табыңыз:

Алтын менен Күмүштүн ширөөсү турат;
Айың менен Күнүндүн нуру өзү турат;
Асман менен Жериңдин тирөөчү турат;
Эки Дүйнөнү бир жалгап, ширеп,
Эми эсилиң Манастын бир өзү – турат,

Каныңыз!...

Мен эми муну эмнеге салыштырам, кайсы арыстанга, кайсы саабага, кайсы набиге... Кайсы пайгамбарга! Анткени Мухаммед пайгамбар өзү баштап, бар пайгамбар биригип бир гана ушул чындыкты – Көктү Жерге жеткирүү үчүн пайгамбар тандалышкан. Ал эми МАНАС... МАНАС ошол ЧЫНДЫКТЫН өзү, кара чечекей көзү! Көктү Жерге ширеп турган Уюл АЛ! Мен эми муну эмнеге, кантип салыштырам? Жок! Ал, жок! Бая думана артында жашынган, Ак Жолун улуулаган Даанышманым Теңирдин Нурун ушинтип бир ишаараттаптыр да. Бул түпсүз тереңдиктин жанында, Манастын чыныгы мазмуну алдында, бая “арыстан сыпат” же жолдон кошулган жолбун семитизм эми эмнеге окшойт, эң жумшак айтканда канчалык майда... Мен эми муну эмнеге, кантип, нетип гана салыштырам? Жок, андай кудурет жок! Бул жерден Сөз да түгөнөт, Акыл мукурайт, Ой мокойт, тек, Асман-Жер арасында калкылдап калкып, кайыптан ишаарат тамган ЭЛЕС гана калат: – Манас... Өзүндө-Өзү! Боло-Толо! Теңирдин Куту МАНАС...

Дамамат кыргыздын Жан Туусунда жалбырт жанган, эми Мамлекет Туусунда да турмагы шарт бу тамганын куш кат калыбын сунуштоо менен биринчи сөздү ушул жерден бүтүрөбүз.

5-БӨЛҮМ

МАНАС ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ

Х БАП

ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН ЗАРЫЛДЫГЫ

*Эй жаран, ач көзүңдү,
Жалдырап жатсаң уят,
Элиңди энөө түркөй
Уйкудан оят, оят.
Бил, заман уруятын,
Саа айтар насыятым.
Бас алга, элиң үчүн,
Башың сай, илим үчүн.
Көп илим башын карма,
Бар күчүң сал, аянба.
Билим ал, илим куугун,
Тар келет соңку күнүң...*

**Осмонаалы, Сыдык уулу,
XIX-XX к. кыргыз даанасы.**

*Наадандык жаман го,
Окуган - Адам го,
Изденип көрүңүз,
Илимдүү заман го.
Илим бир кениң го,
Оорусаң эмиң го.
Баарына жетишээр
Чалкыган көлүң го.
Мен кайгы жедим го.
Капа өттүм дедим го.
Казакым камың көр.
Сен да АДАМ эдиң го.*

**Шакерим Кудайберди уулу,
XIX-XX к. Казак даанасы.**

Ушинтишкен экен. Кылымдын башында эки тел элдин эки даанасы билимдүү калктар алга озгон заманда чаңжутту абалда калган журтташтарына кайрылып, ичтен сыздап ушинтишкен экен. Бири «Түрк, кыргыз, казак хам ханлар шежиресин» какшап, экинчиси «Тарыхы Кыргызияны» каттап, Орунбор жана Өфө шаарларынан айрым-айрым бастырышып, калкка таратышкан экен. Экөөнүн тең аталган китептери жалпы түркий мааниге ээ жана алигүн өзүнүн баасы-кунун кемитпей, балким мезгил бийигинде баштагыдан да артылып барат.

Азыр да ошол абал, ошол кысталаң, ошол жарыш. Анда бир империя ичинде канткенде элди тоздурбай сактап калуу максаты көздөлсө, эми ал күрөш дүйнөлүк империялардын таасирге алуу деңгээлине көтөрүлгөн. «Прогресс», «цивилизация», «толеранттуулук», «жалпы адамзадалык жашоо нормасы» д.у.с толуп жаткан не бир кооз чүмбөттөргө жамынып, саясы, экономикалык, рухий кызыкчылыктарын тымызын активдүү ичиңе алып кирген цивилдүү неокOLONиализмдин кансыз

жин сасыган, кебез менен мууздаган укмуштуу бир айла-амалдуу заманы баштан кечип жатат. Демек, кылым башында дааналар кардыккан илим-билим бийигине кол сермөө эми андагыдан эселеп зарыл, бая күрөш баштагыдан бир кылым бийигинде жооптуу.

Тарыхтан дайын; кылым алмашаар кезең дайыма бууракандуу. Бу жолу да анын күтүлмөгү бар.

Эсеби, 2000-жылы Ийса пайгамбардын туулган күнүнүн 2000 жылдыгы белгиленет. Бул деген бүткүл христиан духу бир копшолот деген сөз.

2001-жылы Куңзы даанышмандын туулган күнүнүн 2550-жылдыгы белгиленет. Бул деген бүткүл Чыгыш Азия руху бир козголот деген сөз.

Батыш-Чыгышты кучагына алган бу руханий термелүү дүйнөгө не жаңылык ыроолойт? Байыры көчмөн дүйнөгө кандай таасир этет? Эмнени тосмо коет? Же кайрадан эпкинде калабы ал? Не... Жок! Кызыл от кысыр калбайт! Балким чыныгы бууракан күч эми башка нукта, дал ошол көчмөндухта буккан. Ал - Теңири буйруп, Тагдыры жазып,

көчмөн кыртышта көз жарган «Уңгуталаа» теориясына, анын манасчыл идеологиясына байланыштуу. Мүлдө адамзат дааналары бир кылым бою чарпылып издеген бу теориянын алар күтпөгөн журттан табылышы эми Дүйнө көзүнө дагы башка күтүлбөстүктөрдү ачаар... Демек, көчмөндүн өзүн сактоо күрөшү эми жаңы мүнөз күтөт. Жалпы адамзадалык мааниге ээ чыгат, же көчмөндөн өзүн гана эмес, балким, Дүнүйөнү кошо сакташы зарылданат. Тарыхый ролу өзгөрөт! **Бирок ал үчүн ириде көчмөн дүйнө өзүн заман бийигинде улам терең... терең аңдашы, бар кубулуш, ар окуянын маңызын өз позициясынан таанышы лаазым.** Көзгө жабылган, мээге таңылган ар кандай «цивилизациялуу» көшөгөлөрдү сыйырып... Ошондо гана ал түп табияты өзү табийгылыкка, нукуралыкка ээ Уңгуталаа идеясынын өрүнө өсөт. Турмушту өз өңүндө көрөт. Чындыкты нукура жүзүндө ачат. Өткөн же болор окуялардын маани-маңызын манас талабынан кайра аңдайт. Аал бүгүн, маселен, тушубуздагы эки он жылдыктын - «Желтоксон» жана «Ысык-Көл шеринесинин» мисалынан чыга көчмөндүктүн түпкү мүнөз - мүдөөсү жайында сөз козгоонун оролу тууду.

1. ТАРЫХТЫН ФИЛОСОФИЯСЫН АҢДОО ЗАРЫЛ

Азыраак убакыт мурда боордош Казакстандын баш калаасы Алматы шаарында «Желтоксон» күрөшүнүн он жылдыгына арналган илимий-теориялык конференция болду. Ага Кыргызстандан чакан делегация катышты. Ал конференциянын уландысы казак агаиндердин катышуусу менен өткөн жумада Бишкекте өттү. Мунун жөнү бар. Анткени, «Желтоксон» күрөшү бир гана казактык мааниге ээ эмес, ал эл аралык, ириде, жалпы түркий мааниге ээ. Бул тууралуу Алматы конференциясында ачык айтылды. Буга жанаша түрк мамлекеттеринен биринчи болуп кыргыз жаштарынын өз демилгелүү топтору куралып, көмөккө аттанганын, бирок көздөгөн жерине жетпей жолу кесилгенин кошуп эске алсак, анда аталган күрөш, анын арман-мүдөөсү ак калпак элибизге канчалык жакын, өзөктөш- муңдаш, алдыга тилектеш-сапарлаш экени дагы бир ирет айгине ачылып чыгат. Демек, бул казактын гана проблемасы эмес, кыргыздын да проблемасы, ал казактын гана канын козгобой, кыргыздын да ар намысына чакырык, алдыга акыл калчатаар түптүү да, түпөйүл да түрткү.

«Желтоксон» күрөшү тууралуу буга дейре көп эле айтылды. Бүгүн алардан артылып анын алдыга сабагы, же дегеле тарыхый окуялар жана алардын тастыкталышы жайында айтышка туура келет. Бүгүн ушул багытта ой толгогум бар. Анткени, «Желтоксон» күрөшү да тарыхка качандыр бир «казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» дегендей, же «актаман чубурунду», болбосо «Ормонбет бий өлгөндө он сан ногой бүлгүндө», же дагы «калмак кырган» деген сыяктуу эле тарых барагы-

на түбөлүккө басылып калган орток, өчпөс тамга. Кайриет, ал кылымдар бою азаттыкка умтулган улуу көчмөндүн денине басылган акыркы кейиштүү да, эскерткич да тамга.

Ушул ыңгайдан алганда казак элинин жалындуу уулу Муктар Шахановдун Алматы конференциясында сүйлөгөн сөзүндө «Желтоксон» күрөшүн азаттыкка умтулган казак элинин акыркы беш кылым ичиндеги эсепсиз көтөрүлүштөрүнүн эң акыркысы, элди эгемендикке баштаган күрөштүн эң соңку апофеозу, финалы ирети баа бергени масштабдуу ой жүгүрткөн ойчул акындын «Желтоксон» күрөшүнүн маанисин жеткире ачкан философиялык жыйынтык баасы болду десек жарашат. Ооба, дал философиялык баасы, - бир окуянын, тарыхый контексттеги. Бирок, акыйкатта, философиялык баасын алышка бир гана окуя эмес, мүлдө тарыхыбыздын өзү муктаж. Шаханов ага эске алган «Казак хандыгы» аталып чыккан акыркы беш кылым аралыгындагы окуялар гана эмес, беш миң жылдардан ары жаткан улуу көчмөндүн улаңгайыр тарыхы өзү муктаж. **Бул деген, көчмөн тарыхынын философиясы али жазыла элек деген сөз. Ал эми тарыхтын философиясы так, таасын жана терең аныкталмайын тарыхтын өзү эч качан анык жүзүндө ачылбайт, даана жазылбайт дагы.** А демек, биз тарых сабагынан серпиле чыгып, азыркы учурубуду калыс аңдай албайбыз, азыркыдан алга артылып, келечек багытыбызды да кенен, терең болжой албайбыз. Бул айтылгандар «Желтоксон» күрөшүнө да түз тиешелүү.

Ким бирөөлөргө мындай сөз, балким ынанымысыз да угулаар. Анткени буга дейре көчмөндөрдүн көөнө да, жаңы да тарыхы тууралуу фактылык материалдар тоо болуп жыйылган, сандаган изилдөөлөр, илимий да, көркөм да саңсыган чыгармалар жаралган. Бирок алардагы мүнөздүү мүчүлүштүк-логикалык басым-баа так коюлбай, балким калпыс трактовкаларында, б.а. **методологиялык өксүгүндө**, кароол дөбөсүз каралган жаңылыштыкта. Ал эми туура методология эч качан буга дейре биз билген марксисттик-лениндик методологиядан, же дүйнөгө күчтөп таңууланган батышчыл евроцентристтик тургудан келип чыкпайт. Ал улуттук төл философиянын удулунан гана агылып чыгат. Улуттук төл философиянын уңгусунан чыксак гана көчмөн тарыхы чыныгы сырын ачат. Ал эми бизде улуттук төл философиянын өзү, б.а. көчмөн философиянын өзөгү-көзү ачылганбы? Мен, жеке башым, айталбаймын, балким ал эми гана жаңыдан гүл бөртүп жаткан чагы бар...

Эсеби, эмне үчүн көчмөндөр жөнүндө жазылган тарыхтардын дээрлик баарында алар бири-бири менен кагылышкандан башы чыкпайт. Бирин бири жойгондон башканы билбейт. Эгерде алардын тарыхы жалаң гана ушундай уланып барган болсо, анда алар эмнеликтен эмгиче бирин-бири жеп түгөтпөй, керинче, байыртан Кытай, Иран, Урум аталган үч зор дүйнөнүн ортосунда оодарыл-

бай, оп тартылбай канат- бутагы жайылып келген, оожалган. Жапайыланбай, керинче, материалый жана руханий улуу дөөлөтүн жаратып жаны асылданып жашара келген, адеби артылып Көк Теңирдей тазара келген. Болбосо, скиф айбанат стили аталган дүнүйөдөгү теңдешсиз керемет өнөрүн ал кантип гана жарата алган? **Көрсө, көчмөндүн философиясынын өзү түбүндө уңгуга уюган биримдик экен.** Көкө Теңир менен Жер Эненин, Рух менен Материянын абалкы улуу, чулу биримдиги, ажырагыс касиети жайындагы ой анын жан-дээрин чаңкай чайып калган экен. Шам жанган экен! Же дагы, мисалы, эмне үчүн көчмөндөр мамлекет курганда да, эл жууруганда да Оң, Сол атап дайыма кош канатка ажыраткан. Көрсө, бул дагы Көк Теңирден агылган, Теңирчиликтен табылган ыйык мыйзам экен. Түштүк жана Түндүк хундар, Батыш жана Чыгыш түрк каганаты, Батыш жана Чыгыш карахандар деп башка элдердин тарыхнаамасына түшкөн аталыштардын өзү да чынында түпкү элдин өз түшүнүгүндөгү Ичке ийрилген Оң, Сол канат деген маани экен. Болбосо, күнү кечээ казактын Улуу, Орто жана Кичүү жүз болуп түзүлгөнү, же кыргыздардын Оң, Сол канат жана Ичкилик атанганы, же дагы, бая Батый хандан соң Бүргө хандын тушунда бир кубаттуу Алтын Ордо дөөлөтү түндүк уюп, өз боюнан Ак Ордо, Көк Ордо канаттарын бөлүп чыккан мисалы да, эң байыркы-байыркы Угуз каандан калган эл курум салтын эске салбайт бекен. Ошол Оң, Сол канат Орто-Ордого ийрилип, куштун кош канатындай бир маакул шилтенип гана көчмөн хандык, каганаттарын эчен тарыхтын коогалаңынан эсен алып өтүпүр. Ошол биримдигин тутканда гана ал күчтүү-түптүү, ошол биримдигинен тайыганда гана ал алсыз-жансыз тарткан экен. Кайталайм, демек, каганаттардын жашоосун шарттаган себеп - калк философиясы өзөгүнө өскөнү!

Ал эми бая айтылган алардын бирин-бири «жойгон-кырган» кызылдай кырчылдашына келсек, анын көчмөн тарыхына башкалар тарабынан берилген сырттай баамы, оторчулдардын көчмөн эл ортосуна ажырым салган философиясы, айлалуу иштелген «илимий» методологиясы экенин айтпаганда да, төмөнкүдөй анык себептери бар.

Биринчиден; катмарланган сан тарыхтан калк эсине тамгаланып, көбүнесе адаттан тыш күчтүү окуялардын же кыргын согуштардын гана төбөсү көрүнүп калат, ал эми ал чокуларды алдыдан тиреп-таяган санжыргалуу сары арка талаанын бейпил тирлиги, философиясы бейжай жомоктоло бербейт. Ал калктын боюнда каадими жашайт.

Экинчиден, көчмөн элдердин, мамлекеттердин эгешкен согуштарынын сыры да эч качан алардын ич ара мамилесинен гана чыгып биртарап түшүндүрүлбөйт. Ал ошол конкрет кезеңдеги, айтталы, «эл болбос эзелки жоолору» (мисалы Кытай, Эрен, Урум, Араб, кийинки орус, агылчын) эптүү түзгөн, ыктуу пайдаланган тарыхый кырдаал, окуялар менен кыйма-чийме байланышта жатат, ан-

дыктан ал дүйнөлүк саясаттын контекстинде, жана өнүгүү тенденциясында жанаша чечмеленет.

Үчүнчүдөн, ошондой журт бүлүндүргөн ич ара кактыгыш - согуштардын да кай бир кездери үзүлбөй созулуп барганы ырас болсо, ал да көчмөн коомдун көздөй мыйзамынан табылбайт, тескерисинче, ал дал ошол калк философиясынын кайнар көзүнөн сырт калган, тарыхый эсин жоготкон, дил жарыгынан адашкан, карайлаган трагедиялуу бир каран чагын мүнөздөйт. Оо десең, калкаман журт канча бир ирет өз рухий тереңинен тайызына сүрүлгөн, өзгө жолго шилтенген, бирде күргүштөй кылыч мизинде айдалып да, же тарыхый эси байланып да, табиятта ачык, айкөл энөө журт канча жолу тымызын кебез менен мууздам баган аттиң, көзү таңылуу бир туугандар канча жолу бир-бирине кылыч сукпаган аттиң, аттиң... Демек, бир дене - Он, Сол аталган биримдик идеянын, идеологиянын кашка жолунан тайыганда ал кан төгүшкөн майданга кайыган. Көчмөн тарыхтын философиясы жана аны сыпаттоодогу биз тутунаар Теңирчил (Оң, Сол-Ичкилик) методология дүңүндө ушундай. Көчмөн тарыхтын нак философиясын билүү бизге ана ушул үчүн аавал зарыл. **Улуттук философиянын унгусунан агылып чыгаар тутка идеология, методология мына ушул үчүн керек. Бүгүнкү күндүн атынан, келечек үчүн!**

Ошентип, беш миң жылдардан, беш кылымдардан, он жылдыктардан оролуп, бул күнгө да ушундайча көлебиз. Көрсө, желтоксон күрөшү, же беш кылым окуясы, болбосо, беш миңдеген жылдарды арыткан баба тарыхы жайында сөз, тек, кооз санжыра, жалаң максат, жаки, улуттук кычуубузду «бахх» кандырып алаар баатыр чабыш гана эмес, **биринчи ирээтте учурга үндөк, алдыга үмүт чакырык экен!**

«Арбак кубанбай - тирик өнбөйт» деген кыргыз.

Эмесе, кылымдар бою элдигибизди сактап, эмики эгемендигибиздин байтүбүнө башы төшөлгөн ата арбагы бизден эмнени күтөт? Же кечээги желтоксон шейиттеринин үмүтү канчалык деңгээлде акталууда? Алар ыраазыбы? Ким даап айтат муну. Мен- айталбайм. **Билгеним; тарыхтын философиясы бирөө гана, ал кечээгиде эле калбайт, келечекке артылып учу кошулган, бир!** Демек, азыркы тарыхыбыз өзүнүн өзөккү маңызында арбак күткөн Уңгуга уланды өрүлүп, өнүгүп баратабы, бул тууралуу айтса болор.

Айтсак, анда бул дагы түздөн түз улуттук дүйнөтаанымга, төл философиябызга байланышкан. Бирок биз дале өткөндүн инерциясынан арыла албай, тарыхыбызга, биринчиден - Батыш философия мектебинин принцибинен; экинчиден - ал саясы айдыңга салганда билинбей жылжып-сызылган оторчул-отурук методологиядан мамиле этип келебиз. Мунун биринчиси, б.а. Батыш философиясы өзү эң башкы багытында карама-каршылыкчыл маңызды өзөк карманса; экинчиси, же оторчул методологиясы- «ажырым-жик сал,» «бы-

дырат-быркыратка» багытталган («разделяй и властвуй»). Бул экөө тең тегинде Теңирчил ТЕҢ (Оң, Сол - Ичкилик) философия, методологияга жат, кайчы, аны кунсуздаары айгине. А бирок ушул инерция али да, айталы, «варваризм», «трайбализм» мазмуунда тарыхыбызды, философиябызды өзүбүзгө кыйшык күзгүдөн кыңыр чагылтып келет. Мунун зыяны, тек, өткөнүбүздү гана көзгө көйгөк көргөзбөй, учурубозду да так, калыс аңдап алууда, алдыга жол чалууда да сал-залакасын тийгизип келет. Төтөн, «рынокчул» аталган урааны бийик, бирок ички идеологиясы сырттан жылма таңууланган (ал өзүнчө сөз) азыркы тайгак заманда улут турмушунда келип чыккан ар кандай терс көрүнүштүн баарына шылтанган себеп, ошол - трайбализм; улуттук кайра жанданууга байланышкан ар кандай оң козголушка (айыл кызыкчылыгы, андан-аймак, артылып Эл кызыкчылыгын бийиктеген) астыртан жарлык таккан да ошол - трайбализм. Алиги «рынок идеологиясы» жашап турганда бул түшүнүк келечекке аңырып дагы далайга дейре эксплуатациялана берет, сыягы. Андыктан, күнү кечээ дүйнөлүк оторчулдар жана Россия империясы тарабынан кылдат иштелген «быдырат-быркырат» методология бүгүн андан алтымыш эсе айласы артылып, «Адам (сырткы) Укугу Элден, Мамлекеттен бийиктелип», ал укук «жеке менчиктен ажырагыс» түр күтүп, улутту урууга эле эмес, артылып эң акыркы атому Кишиге чейин миң бөлчөктөп быдыраткан, атургай соңу «Киши-Атомдон» да ары майдалана - «Баланын Укугу» (кандайдыр бир шарттарда бала Ата-Энесин укпай моюн толгоп койсо, болот!); «Окуучунун Укугу» (кандайдыр бир шарттарда окуучу маалимин укпай маалкатып басып кетсе, болот!); «Ургаачынын Укугу» (эмне, Теңири эрди эрекче жаратыппы, кандайдыр бир шарттарда ургачы киши табиятты да аттап гендерлүү кейкее жүрүп кетсе, болот!) деп протон, нейтрон, нейтриного че миң-миң бытыратып нейтралдаган, ушинтип ар бирине өзүнчө «укуктуу», митайым-акылдуу жол таап, чаап, жүрөгүнө бир бирден кол салган, биригип Элге, Жерге чеңгээл суккан тарыхый жаңы кырдаалда бу «жаңы трайбализм» да көзгө көйгөк тартыла бербешти үчүн козголгон кептин контекстинде ага кайрадан учкай болсо да кайрыла өтүүнүн зарылдыгы бар. «Кайрадан» дегеним, уруучулук жана трайбализмдин өзгөчөлүү маңызы жайында мурдагы кээ бир ой-толгоолордо жана «Теңирчиликте» кеңирээк айтылган.

Ошентип, бул, б.а. **«уруучулдук» жана «трайбализм» экөө - бир эмес, теги-мазмунунда эки айырмалуу кубулуш-көрүнүш.**

Биринчиден; уруучулдуктун башкы аныктооч мүнөзүн бая айтылгандай «Элдин» бийигине өскөн **ички биримдик** идея түзсө, трайбализмде (сырттан жасалган саясат) **ажырым** башкы планга чыгат.

Экинчиден; Батыш аалымдары түшүнгөн, билген, «трайбализм» аталган мазмуундун ичине

үңүлсөң, ал да отурук духтан туулган көз караш; сыртын карап баксаң - отурук кыртышта гана орун алаар **көрүнүш**. Айталы, белгилүү бир территорияларга байланып, белгилүү бир уруулар туруктуу жашайт. Каны анча аралашпаган, өз ичинде өзү кайнап, дээрлик окчун калыптанган ар уруунун жашоо-мүнөзү, ички ыңгайы - ажырымы айкын, жергилик күчтүү мүнөз күтөт. Демек, анын түпкү философиясы, жансактал идеал, идеологиясы башкы маңызында жыйырылып өзүнө түйүлгөн, үлүлдөй ичке үңүлгөн. Башкача айтканда ал мүдөө - эго трибус-жеке уруу.

Ал эми көчмөн коомдо бул **кубулуш** (көрүнүш эмес!) дал керинче маңыздалган. Же, улуу аймакта удургуган көчмөн, кылкылдаган кыйырды сыдырган кыймылдуу коом эгерим бир аймакка тар байланбайт! Ал түбөлүк алакалаш. Ошол алака алкагында түбүн көзөй отуруп ар кыл уруулар кайнашкан, бирине-бири жалгашкан, кези келсе куюлуп сиңишкен, кайра жаңыдан түзүлүп куралган, уланган. Айтса, «кыз жакшысы элди сактайт, уул мыктысы жерди сактайт» деп аркандын учу алыс ташталган, жети ата өткүчө бир айыл ичинде кыз алышып, кыз да беришпеген. Кан тазарткан, чабытын кең керген. Ошондуктан бир чоң этникалык жалпылыктын ичинде андан кичи же майда башка уруулук топтор да кынала жашай келген. Маселен, ушул күндө да токсон боолуу өзүбек ичинде, түркмөн, кара калпакта, же үч жүз казак арасында, болбосо, орус карамагында калган Алтай канатында азыркы кыргыз ичинде аталган уруулардын канча бири жүр. Же, мунун тескерисинче, андагы уруулар бизде бар. Ошондуктан Уңгуну туткан кыраа көчмөн ата санак, уруу сүрүштүрүүдө дайыма тегине толгой, оо түбүнө карай жылжып аккан, улуу бириккен! Тууру бекем, чабыты чалкар зор каганаттардын бир кез Дүйнөнү дүңгүрөтмөгү ошо! **Бул - тарыхый процесс гана эмес, улуу рухий сапар болгону да айтпасак да белгилүү.** Демек, бу коомдун түпкү философиясы, идеал, идеологиясы башкы маңызында кеңдикке жайылган, ТЕҢге жазылган, Теңирге ачылган. Башкача айтканда ал мүдөө жамаат, Элге жалганган. Көккө көлкүгөн...

Африка, Америка, Австралия отурук уруулары жана Азиянын атчан көчмөн урууларынын этноменталитетиндеги эрекчеликтер ушундай. Өзүлөрү отурук элден чыккан жана отурук уруулардын тартип-ыңгайын көчмөн кыртышка көчүрүп түшүнгөн Батыш аалымдары ушул эң түпкү психологий, философий ажырымды эч качан түшүнгөн эмес, түшүнмөк да эмес. Жалпы санаган.

Айтса, эми ушул «ажырым» чегинде айтылаар бир феномен бар. Ал - Америка индеецтери - торулардын тагдыры-тарыхы. Байыркы теги борбор Азия көчмөндөрүнөн башталган нур жүз кыйыр бабалар Америка континентин бойлой барып арар жерге нар чөккөнү белгилүү. Ошол көчмөндүк отурук мүнөз күткөн күндөн акырындап, акырындап аны жекемендүк ээлеген. Майя, Ацтек, Инк... ар уруу өзүн көккө өрлөтүп, жеке, жеке Күн уулу

болгусу келген. Жайылган Кеңдигин жыйылган Кемдиги жеңген, жеңген... жекеленген! Ыйык Шамбала шамы үлүңдөгөн... Ошентип өз ичтеринде дагы улам быдырап жыйрыла барган урууларды акыры Батыштын азганактай гана баскынчылары биринин колу менен бирин муунтуп, чилдей тараткан. Бытыраткан! Быркыраткан! Ак Кишилер жанындагы коңшу урууну эле эң акыркы - эмгектеген бала, өмгөктөгөн карыга дейре тукумун курутуп канга чылап атканда да бир чым этпей, кенебей, керинче, табаасы канып, кыбаасы жанып, эзелки кектен эгерим жанбай, керкейип туруп берген кайран эл эй, эртеңки чокмор кайрылып кара башына тийээрине да кайыл айран эл эй, соңуң нетти!? Нетти?...

Кетти, бир учур акты, өттү...

Жок, мында алиге айтылып жүргөндөй **курал, кубат жеңилген эмес, ириде философия жеңилген!** Карама каршылыгы абсолютталып, уюган биримдиги ириген, ТЕҢден КЕМге жанган философия жеңилген...

Отурук жана көчмөндүк бир бойдо кагылышкан ошол процесс, аралыгы да, мезгили да алыстай эмкиге эч тиешеси жоктой сезилген ошол тарыхый окуя, билгенге, биздин заманга бир рухий кайталангыс сабак эмес бекен?! **Көчмөн психология отурукташкандан соңку эволюциясында, эгерде эң түпкү фалсафий биримдигин жоготуп барса, өзүн ичтен ириткен, оторчул ниетке ийкем кызмат кылган чыныгы трайбализмге кандайча айланаары тарыхтын ушул ашкан трагедиялуу сабагында да жатпайт бекен. Ал бизге алдыга күзгү эскерткич эмес бекен!**

Ооба, биз да эми отурук мүнөз күттүк. Отурук нарк-ырааты кирүүдө. Жашоо заңы бийик. Зарылын алабыз. Алабыз, бирок рух жарыгына салабыз. Кундуу моралыбызга куюп уютубуз. Ага милдеткербиз. Көчмөн руху, эгер, Оң, Сол - ТЕҢ биримдигинен адашпаса - Теңирий ийкем, жоюлбас. Анын, даны-башка, жаны башка. «Көчмөндүк кечээ жашоо көйүбүздө болсо, бүгүн жан-жүйөбүзгө оошкон. Көчмөн болгонбуз, көчмөн калабыз!» («Теңирчиликтен»). Бизге ошол тагдыр жолун тутуу - буйрулган-милдеткербиз! Уңгу философиянын биримдик зарылдыгын билүү бизге ушул үчүн аавал зарыл. Трайбализм аталган бизге табияты жат «ажырат-быдырат» идеологиянын иритки теги-кебин сыйруунун маани-сабагы ушунда.

Арийне, бул ким бирөөлөр ойлогондой, тек, абстракттуу сабак эмес, конкрет мааниге ээ. Анткени, эгемен болдук, өз башыбызга ээ калдык, азатпыз! деген азыркы заманда да анын уу тамыры улут кыртышын алдыртан зактап туру. Айталы, эми да кечээги желтоксон окуясына кечикпей саясы баа бериш керек деп жер сабаган айрымдардын, кайталайм айрымдардын, аркы нээти, жеке саясий мүдөөсү - «күнөөкөр» издөө, «өз душманынан» (казактагы эле!) өч алууга ашыгуу эмес бекен?! Же, улут кызыкчылыгын «саткан» жана «сактагандардын» ортосунда жаңы зыңгыр кытай

чеби курулуп жатпайбы, жаки, «инфантил кары» - «демиткен жаш» атанып муундардын ыйык байланышына көлөкө салган көмүскө маанай түзүлгөн жокпу? Болбосо, ошол окуянын күсүндө бизде да күчөп ишке ашкан «киселевцинанын» залы ушу азыр да саясы жана чыгармачы интеллигенция арасын жиктеп, жылымчы жылжып турган жокпу? Атургай «Токомбаевди коргоого» жамынып алып экинчи тоодой-таштай адамын* эрикмен сайын сакталдагысы бар эмики жаңы мадырабаш «эгемен трайбализм» да өсүп чыккан жокпу?

Ооба, көрсө он жылдыктар, беш кылымдар, беш миң жылдар бою эңсеткен эгемендиктин байтүбүнө башы жаздалган арбак тилегине ушундайча да балта чабылат экен.

Көрсө, руханий эгемендик, руханий азаттык улуттун ички улуу маданиятына, өз кадырын сыйлаган биримдик-философиясына карай жол чыны менен алыс, алыс... жана ал аруу тилек аркылуу гана өтпөй, арсыз оюн менен да коштолот белем. Калк тарыхына тамга басылган ар бир күрөш - окуянын өтпөс-өчпөс сабагы ошол арсыздыктан арылууга чакырык экен.

Үйдөгү кырдаал ушундай. Бирок эми улуттун руханий азаттыкка кечикпей серпилиши аша зарылдыкка айланды. Анткени, сырткы дүйнөлүк тарыхый кырдаал, азыр башка...

2. РУХАНИЙ АЗАТТЫК ЗАРЫЛ

Теңирдин Эрки менен улуттун төбөсүндө улуу дөөлөт кушу айланды. Аны менен кошо ашкан зор жоопкерчилик да, өзгөнүн да, өзүнүн да алдында, оролгону тур. Көчмөндүктүн дүнүйөлүк мааниси ачылаар алды.

Ооба, бул сөз балким далайдын мыйыгына күлкү чакырат азыр. Азырынча... Бирок биз өзүбүздөгү өксүк комплексин жеңсек, башыбызга жабылган мифширгени сыйырсак, дүйнөлүк тарыхый, фалсафий, рухий өнүгүш процеске көндүм Батыш көз айнегин кийбей бар адамзат жеткен бийиктен баксак - көчмөн дух менен байытылган тургудан туруп (!), анда карт дүйнөнүн буга дейре биз көргөн, биз көнгөн сүрөтүнөн башка да чындык ачылып чыгаар беле, аттиң.

Бул үчүн көчмөн дүйнө эми өзү улуу булкунушу, руханий азаттыкка чыгышы зарыл! Рухий эгемендик гана акыры Элдин саясы, экономикалык эгемендигин чыныгы азат жолго баштар, сактап калар көздөй шарт. Экинчиден, эми ага реалдуу таянч аянт бар. **Ал - Теңирчил дүйнөтааным, Уңгуталаа теориясы.**

Уңгуталаа теориясынын өзөгү тууралуу буга дейре кыйла эле айтылды, бирок бул физикалык теориянын зор идеологиясы бары, анын адамзаттын алдыңкы тарыхында ойноор айгине ролу, Те-

* «Тоодой-таштай адам» - Ч. Айтматов эле. Ошол туштары белгилүү топ жазуучулар эбак көзү өткөн «Токомбаевди актоого» жамынып, Президентке көчүгүн такап алып «Ысык-Көл шеринесин» өткөртпөй жыдытмакка ага ачык да, жабык да бут тосуп, таш аткылап жатышкан чагы эле (авт.).

ңирчиликке мүлдө өзөктөш жайы – өзүнчө, терең кеп... Бая айтылган көчмөн тарыхтын философиясына гана эмес, жалпы эле дүйнөлүк тарыхый, рухий өнүгүштүн философиясына да концептуалдык жаңыртылган, тереңдетилген таасын глобал мамиле зарылданып, бир чети тымызын бышып келаткан да чакта, Уңгуталаага таяна улуттун өзүнүн руханий азат мейкингө серпилиши канчалык зарыл жана өз Ордун ээлеши милдеттүү жоопкер. Өзү үчүн да, Дүйнө үчүн да. Уңгуталаанын гуманитары өзү ушуну талаптайт. Гуман багыт-анты реалдуу рухий таянч – көчмөндүк, төл философиясы ушуну талаптайт.

О көчмөндүк, көчмөндүк! Кечээ сенин өзүң үчүн өз Ордунду ээлеп, «варвар» аталган чынжырды бузуп рухий акталышың канчалык зарыл турса, эми экинчи тереңге - дүйнөлүк рухий миссияңа аттанышың ошончо зарыл жанган жокпу? Бул, тек, жеке эрк, эрке каалоо эмес, бүткүл тарыхтын ырааты, жазмыштын буйругу эмеспи? **Бул миссия МЕС-СИЯ эмес бекен!?** Бирок, аттиң, бир бучкакта кулчул психологиянын залдары да али курубай туру. **Руханий азаттык ушун үчүн керек!**

Айталы, өзүн илим-билимдүү санаган кай интеллигент көчмөн, эпадам, заман аңыты жайында сөз жүрө калса: «как и все другие цивилизованные люди», «как в цивилизованном мире ...» деп өзүн-кор, өзгөнү зор тутуп, шашып шапкесин башынан ала коет. Кыйшайып өйдө карайт. Ал эми ал мактал айткан тамшал цивилизация өзү азыр не деген түбү үчүрөйгөн кризиске баратканын, андан буйтал багыт издеп, кандай гана жанталашып буй турганын элебейт ал. **А демек, жаңырган кылымда, Уңгуталаа ураганында «цивилизация» деген зор түшүнүктүн өзү түп мазмунун эбегейсиз жаңыртаары, байытаары, ал жаңылык-жаңырык Ала-Тоодон башталаары, Дүйнөгө чакырык Хан Теңир чокудан таш талаары, көчмөн мейкин силкинип жаңыраары жүз уктаса түшүндө жок.** Ооба, бул ушундай, өзүбүз үчүн күтүлбөгөндөй, бирок Тагдырда күтүлгөн дүйнө бурулуш окуя. Ал чакырыктын потенциалын, көрсө, көчмөндүк алып жүргөн экен. Дүйнө өзү ага - чулу маңызга, муктаж экен. **Ушул кайталангыс тарыхый кырдаалдын кайталангыс чакырыгын угуш, туюш үчүн, эрлерче кабылдаш үчүн эреже-калыптарга камалган, эзилген кул мээнин өзүн азаттыкка чыгарыш керек.** Ден кудуретин Жан кудуретине жалгаар руханий азаттык ушун үчүн керек! Ал эми, эмки тарыхый кырдаалдагы руханий азаттык дегенибиз эмнени билдирет, конкрет кандай көрүнөт, маңызы неде? Муну чечмелей айтпаса ачылбайт?

Биринчиден, ал - ообол чыныгы өзүңдү таануу, өзүңө дал же идент мазмуунуңа өсүү. Ошол мазмуунга Дүйнөнүн көзүн ачуу.

Белгилүү, көчмөн коомго Батыш да, башка да элдин аалымдары тарабынан дамамат өгөй мамиле этилген, «варвар» саналган, көчмөнжурт «цивилизациянын Кан Жолу» идеясынан сыртка ча-

мынды ыргытылган. Анткени, алар - отурукчулар, өзүлөрүн Дүйнөнүн борбор-огу санашкан. Тарыхый материализмдин концепциясынан чыккан Маркс гана тарыхтын объективдүү мыйзамына ылайык эч бир эл тарых бортунан тышка ыргып калбасын, тек, дүйнөлүк айлампа четинде инерцияда илээшип бара берерин айтыптыр. Ушуган да шүгүр (ал эми Маркстын өзүнүн коомдук-экономикалык формациялар тууралуу окуусу, балким, отурук Батыш кыртышы үчүн алымдуу, бирок ал Чыгыш өзгөчөлүгүн, төтөн, көчмөн чындыгын камтый албасы «Теңирчиликтин» экинчи китебинде кең айтылган. Буерде токтолуп отурбайбыз). Бирок, бул түшүнүк да тек салыштырмалуу экенин мезгил бийиги көрсөттү. XX кылымдын бийиги. Көрсө, Дүйнөнүн ич маңызы өзү тынымсыз агылып барган, жаңыланган бир жандуу процесс экен. **Аккан Дүйнөнүн борбор-огу өзү кыймылдуу экен!** Өзүн борбор санаган отурук, кыймылсыз кай дүйнө сааты бүткөндө Аккан Ордодон дирилдеп-бириндеп сыртка калып кеткен, бир-бир агып кеткен. Шумер, Вавилон, Египет, Грек, Рим мисалы бекерби? Тек, көңкү көчмөн дүйнө гана ошол агылган өзөктүн өзүнө өсүп, көзүнө чөгүп, ал кайда акпасын, не оодарылбасын, Орто-Ордосунда оожалып түбөлүк калган. Башкача айтканда, ДҮЙНӨЗӨККӨ тунган ал, жанарын ичке жыйган ал, жаки, ал башкы маңызында ТЕҢ ТЕЛЕГЕЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ болгон. Күн, Жер өзүнүн ички огунда айлангандай, балким, көчмөндүн жалпы адамзаттык маңызга ээ түбөлүк орток идеяда оролуп жаткан кыязы башка көзгө - сенек, козголбос, «кулчул», же «түбөлүк феодализм» түрүндөгү «каткан коом» түшүнүгүн калыптагандыр. Демек, кайталайм, эгерим ал четте эмес, керинче, улуу тарыхтын, мындан да тактай айтсак, дал ага айкаш аккан **Дүйнөлүк Рухий Тарыхтын Кан Жолунда, Дүйнөзөктүн көзүндө** түбөлүк тирүү жашап калган. Анын жыйылган жанар потенциалы, мына эми, мезгил бийиги- XX кылымдын соңунда адамзат планеталык масштабда илимий, нравалык, экономикалык, рухий, бир сөз менен айтканда мүлдө планеталык мүнөздөгү цивилизациялык (Батыш дүйнөсү аныктаган) кризиске бараткан тушта ага Жооп ирээти ачылганы отур. Уңгуталаанын теориясы жана идеологиясы адамзатты сактоого чакырылган дүйнөлүк бардык мессиян идеяны өзүндө батырып турат жана ачыкчын кармап турат- төл руханий илими Теңирчилиги өзөктөшүп! Демек, көчмөн, ириде табият тагдыры өзү түбүндө ушу Уңгуталаа - Манаска ыңгай экендигине (а эмне үчүн Манас экендигине бара түшүп токтолобуз) өзү көзүн ачышы керек, буйрулган ошол вазийфаттын өрүнө өсүшү керек. А бул деген, Дүйнөлүк өз Ордун билип, ага Дүйнөнүн көзүн кошо ачуу демек. Көчмөн рухтун идент мазмуну, же философиясы ушул.

Экинчиден, Дүйнөнүн өзү дамамат өзүнө дал маңызына (самоидентификация мира) умтулмагы бар. Өзүн таануу жолунда бараар. Бирок ал өзү тууралуу али адекват түшүнүк ала элек. Чыныгы

жүзүн таба элек. Бу таанымды эми көчмөндүк толуктураар. Айтталы, Афлатун, Арысту ж.б. байыркы грек дааналарынан бери мындан биякка созулган дүбүрт, Европа Кайра Жаралуусунан соң өскөн чокулар: Спиноза, Кант, Шеллинг, Гегель, Маркс, Конт, соңку XX кылымда кырк салаа жиктелген агымдар, бул, али, Дүйнөнүн бүтүндөй толук тартылган фалсафий картинасы эмес. Дал ошол толукка өсө албаганы үчүн ал азыр ар-ар жакка салаалаган, талаалаган.

XX кылымдын соңуна дейре Дүйнөнүн физикалык картинасы так тартылбай келген сыңары эле Дүйнөнүн рухий-фалсафий кредосу, саясы ниет, идеологиясы да али итарка бирикпей келет. Айтса, бул экөөнүн (физика, философия) эң түбү, ТЕҢ түбү бир эле, жана ал дүйнөлүк деңгээлинде бир тоомдон гана бир учурда ТЕҢ көз жармак. Бир жаралмак. Өзүн сактоого жандалбастаган Европа ушул Жолду канча издеди, үңүлдү, үрүлдү, бүлүндү...

Индиячыл Шопенгауэр, персиячыл Ницше, кытайчыл Гессе...

Издерин жашырган Шеллинг, Гегель. Соловьев... (из жашырган менталитет өзүнчө сөз).

Илим жолунда илик салган Мах, Гейзенберг, Оствальд, Эйнштейн...

Жок, дүйнөнүн чулу ТЕҢ биримдигине (физикалык-философиялык) бири да жете албай баш чайкап тынган. Бая муктаждык турган.

Ушул муктаждык угунда кытайдын дао, куңфу-чулугу, индуизм, буддизм, ислам суфизми, жапан дзэни да Дүйнөгө бир-бир ачылып алган, өз БУМун жарган. **Бирок бул ачылыш бир гана рухий планда жүргөн.** Мораль, психологий тегизге тепчилген. Батыштын ургаал сырт илими менен Чыгыштын ички ааламын синтездөө жолу көздөлгөн. Көкүрөк Аалам, Көк Аалам жалганаар жиги изделген. Ауробиндо, Кришнамурти, Махариши, Судзуки, Рерихтер... адамды алакан отуна салып Жерден аруулап, Космикалык моралдын кут тунган төрүнө сунгусу келген. Жылдыз аккан Ааламга кайытып алып чыккысы келген. Арийне, арийне, анын да өз тууралыгы тургандыр, «тандамал» жемиши бар чыгаар. Бирок ал, түбү - заман адам проблемасын бүттү чечпейт.

Анткени, биринчиден; ал **«ушу азыр»** (экзистенция!) адамзат коомун бирге, чогуу эмес, бир-бир Адам деңгээлинде «тандамал» сактагысы бар. Адам-Кудай атангысы бар. Анан да, Адам **жандын** гана алып жүрүүчүсү эмес, ал **дендин** да алып жүрүүчүсү. Ал жан камын гана көрбөстөн, дал ошол жанды аманат алып жүрөр, аруулап өтөөр Жер баскычында берилген көздөй мүмкүндүк, көккө шаты, жашоо порум. Демек, Адам **жан** касиетин ачып чыгаар **ден** касиетин да Тең кастар тутууга милдеткер. Адамзаты Жерде өтөөр жашоодон баар табууга, Көккө өтөөр жашоонун көөрүн чыгарууга милдеткер. **Адамдын Жердик жашоо эволюциясы өзү бүтө элек али, жана ал Көккө өрлөөр Жолун толук басышы, ыраатын тегиз өтүшү, жалгыздап эмес (йогчу же экзистенциалист сы-**

ңар!) Жамаат-Эл менен ТЕҢ көчүшү парыз-буйрук, Теңирден! Экинчиден, ошол Чыгыштын рух окуулары таянмакчы, синтезделмекчи Батыш илиминин өзүнө барсак да ал сапаттык жаңылана албай, XX кылымдын фундамент илимий - теориялык физикасы өзү кризисте жаткан...

Демек, мүлдө адамзат эволюциясын айтпаганда да анын жердик айрым, айрым тарыхынын өзү али ачылып боло элек. Не илимий, не руханий болсун ички кудурети сыртка али толук чачыла элек. Азыркы көндүм «Батыш-Чыгыш» аталган калыпка сыйбай «варвар» тагылган жардыкты жарып, байтак Азияны башына дуу көтөрүп байыры көчмөн дүбүртү келатыр. Адамзатка чындап ачыла элек, суналып бою жазыла элек - ошол көчмөндүк! Ал буга дейре ачылаар сааты али алдыда, жаңы доор тогоолунда жаңы цивилизацияны жар салаар, кайталайм, дүйнөлүк жаңы цивилизациянын ураан-идеясын жар салаар саатын, чагын, күнүн күтүнүп Дүйнө өзөгүндө скиф кабылан буккан, түйдөктөлүп түйүлүп жаткан!

Ар бир жолу БУМга таңсык карт Дүйнө, башканы койгондо да, мына ушул өзүнө үңүлүп сүңгүүр муктаждыктан да улам эми ага болбой жылып келмек. Магомед жылбай койсо да болбой тоорулуп тоо өзү ага жылып келмек. Эми «отурук» отуруп алса да болбой көчмөнгө Дүйнө өзү көчүп келмек. Процесс ушуга бармак. Бирок, көчмөндүк, балким, алар күткөндөй тек экзотика, идиллия, же таштагы тарых, скиф алаамат өнөрү, шам жанган шаман, теңирий этика эле эмес (айтса, ушунун ар бири не деген аалам!), ал - келечек! Кең келечек - адамзаттын жашоосуна айгине таасир этээр. **Анткени, ал – көчмөндүк, дүйнөлүк тарыхка башка Чыгыш окууларындай руханий ачылыш катары гана эмес, адамзат акыркы кылымда чайналып, зарлап издеген, эңсеген физикалык Уңгутаалаа ачылышын алып бир кирмек, күрр кирмек. ТЕҢ кирмек!** Ооба, Турандын жок болуп кеткен жолборс руху эми жортту. Скифтердин кабылан духу каргып чыкты. Ачыл Батыш! Жарыл Чыгыш! Дүйнөзөккө тунган, жанарын жыйган өтпөс-өчпөс Руханий Цивилизация эми сырт чалгынын керип фундаментал илимге жалганмак, сапары кошмиз ТЕҢ уланмак. Же, эмкилердин тилинде айтканда материя-идея жигинде өтмөк!

Уңгутаалаанын угунда мурда бир мукият белгиленгендей, мында, мүлдө адамзат цивилизациясын жаңы нукка бураар потенциал буккан. Дүйнө өзүнүн түп маңызы - гуман руханы, дил-зилине (самоидентификация) ушундайча өр алат. Дүйнөнүн көчмөндүкка муктаждыгы ушудур. **Дүйнөлүк тарыхтан өз Ордун ээлеп-билип чектелбей, мүлдө Дүйнөлүк тарых үчүн да ошол Орундун маанисин ачуу, тизгин түшүрбөй кармап калуу – руханий эгемендиктин тереңги маңызы ушул.** Уңгутаалаага ээ кылып адамзат жүгүн аркалоону жаңы мессиян цивилизацияны жарлоону табияттагдыры өзү жазган көчмөндүкка башкача болууга Жол да жок. Зор дүйнө менен эриш-аркак күүгө келип, эзелден козголгус жылдай уюп калган, калып-

танган, эски, бирок кески эчен жарамсыз стереотип ойлордон арылтып, силкинтип, Дүйнөнүн өзүн кошо руханий азаттыкка алып чыгуу - Дүйнөзөккө түбөлүк тунган көчмөндүктүн тарыхый кырдаалдагы дүйнөлүк вазийфаты так ушул. Балким ал Адамзаттын Жердик тааным-тары акыр аягына чейин ачылышы милдеттүү зарыл-шарт экенин нускаган Теңирий Эркин соңку ишаараты, бу денпарас Заманга нокот шаты учу идея чыгаар...

3. «ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН» МАҢЫЗЫН АЧУУ ЗАРЫЛ

Ошентип баятан учкай чертилген сапаттык жаңы цивилизациянын зарылдыгы жана ал таянар токкыртыш эмне, кайдалыгы тууралуу атайын кеп жөнөтүүнүн да кези келди. Бирок, оболу жалпы эле «цивилизация» деген түшүнүктүн өзүнө азыноолак токтолуу зарыл. Анткени бизде, алиге, аталган түшүнүктү Батыш мазмунунда пир тутуп («как в цивилизованном обществе!»), аны бирден бир башкы эталон санап, сыйынып мамиле этүү калыптанып кеткен. Ал эми ошол Батыштын өзүнө барсак «цивилизация» түшүнүгүнө ар түрдүү мамиле жасалат, таптакыр карама каршы уюлдагы кайчы көз караштар жашайт. Башканы койгондо да мына ушул фактынын болушунун өзү эле бул жаатындагы түшүнүм, ойлордун бардыгы эле жайында эмесин каңкуулайт. Эмесе, кеп ирээттүү жүрсүн үчүн аңын генезисине келели, түпкү маңызына багалы.

«Цивилизация» термини «сивитэс» – «чивитес» деген латын сөзүнөн алынган делет. Түп мааниси - **шаар, шаар жамааты, жаран, мамлекет** дегенди билдирет. Анан ал жалпы ынтымак, граждандык келишим, маданият, агартуу, кыскасы, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, ынтымак ырашкер коомдошуп жашоо үчүн не зарылданса, ошол мазмуунга өсүп, «цивилизация» түшүнүгү калыптанган. Өзү, бул түшүнүк, биринчи жолу XVIII кылымдын орто ченинде капиталисттик мамилелер дүрр калыптанып жаткан тушта колдонула баштаган. Жаңы, өз мезгили үчүн прогрессивдүү камбыл коом өзүн мурдагы «эски режимден», «эндекей табигый абалдан» (ал дал ушул табигыйлыкты кийин далай эңсейт) айырмалап, артыкчылыгын бөлүп дааналамакка «цивилизациялуу» атанып чыккан. Демек, адегенде эле мурутубузга түйүп койчу эки фактор бар, биринчи - анын башкы өзөгүндө отурук «шаар, шаар коому» маанилери чөккөн; экинчи - капиталисттик мамилелер жана анын институттары ургаал калыптанган учурдун маңызы сыйган. Албетте, капитализмдин тарыхый аренага чыгышы Батыштын өзүнүн табигый эволюциялуу жолу жана анын аркы замандардан келаткан тутунган төл дөөлөттөрү болмогу, айтпаса да айгине. Бирок дал эле ошол сыңары Батыштыкынан өзгөчөлүү жолду баскан, маселен, мамлекети шаардан башталбай (город-государство) башкача коомдошуп уюшкан калктардын да өзүнүн

миңдеген жылдарды карыткан тарыхынан сызылып чыккан өзүнүн төл дөөлөттөрү болмогуна да макул. Анткени, «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып жашоонун» түп маңызын да ар эл өзгөчө түшүнөөрү анык. Бул, демек, ар кыл адам коомдорунун түпкү мүнөзү, мүдөөсү, тутунган төл дөөлөттөрү ар башка экенин, ушул терминди колдонуп айтканда, цивилизациялар түп генезисинде сөзсүз түрдүүлүгүн нускайт. Ал эми алардын баалуулугуна келсек, бирден бир критерийи - жалпы адамзадалык мааниге ээ, баарыга дээрлик алымдуу гумандуу, экономикалык, рухий, ыймандык универсал мазмун-дөөлөттү уңгусунда канчалык деңгээлде уютуп калган касиети менен өлчөнөөр...

Эми ушерден бир кичине лирикалык чегиним зарыл. Жогорто айтылган «түп генезис», «түрдүүлүккө» байланыштуу. Бул айырма, башка эмес, дал терминдин өзүнүн эң түбүндө чөккөн. Эсеби, бая, «чивитэс» деген термин латын тилинен алынган деп эсептелээрин айттык. Бирок, библишибизче, чындык мындай эмес, башкача.

Биринчиден, угум генезисине келсек, ал латын тилинде эмес, түркү тилинде чөккөн, же бизче «чеп» («чивитес»), «сепил» («цивил») деген уңгу сөз, угумдарда жатат. «Чеп-сепилди», акыйкатта, отурук элдер эле эмес көчмөн калктар да курган. Кеңирээк алганда ал Ордо маанисинде болгон (Манастын Таластагы Ордосу, Алтын Ордо, Баласагун ж.б.), тагыраак-тарыраак алганда - Хан Ордо (Хан Сарайы - дворец) сыртына айланта курулган коргон маанисинде болгон. Чептин (коргондун) төрт тарабына төрт чоң (Чыгыш-Батыш, Түштүк-Түндүк), араларына, балким, төрт кичи (Түштүк-Чыгыш, Түндүк-Чыгыш, Түштүк-Батыш, Түндүк-Батыш) капкалар (дарбазалар) ачылган. Чептин өзү да түрдүүчө курулган, классикалык төрт чарчы, же, кабат-кабат оролмо лабиринттүү, ошого карай капкалары да түрдүүчө түшкөн. Анан, чеп сыртынан ыраактан, көз мелжеген алыстан, айланта дубал курчалган. Сепили ушул болгон. Ага түшкөн капкалар санына ылайык алты капкалуу, он эки капкалуу, кырк капкалуу, алтымыш капкалуу, жаки, токсон капкалуу шаар деп бектик же хандыктын кудурети мүнөздөлгөн. «Капкалуу шаар» демекчи, «кап» - «чеп» - «чив» уңгулары деле эң түбүндө бир уялаш - **к, х, с, ч** дабыштарынын бир бирине өзгөрүп өтүшүнөн чыккан угум: *хунну - сюнну; хут- сүт; сач - чач*, д.у.с.

Экинчиден, «түрдүүлүккө» келсек, «чеп-сепилдин» мааниси отурук жана көчмөн, не жарым көчмөн коомдо түбүнөн айырмалуу маңызга ээ. Эсеби, «чеп-сепил» агылып жаткан көчмөн үчүн жайылып жаткан Сырт мейкинден Ордого (Ортого) оролуу, Ичке ийирилүү болгон. Б.а. ал агылып жаткан кеңир жашоосунан Ордого бир кез төгүлүп кирип, кайра кең мейкинге тебилип жашаган. Кеңирсип, келберсип! Кыймылдуу! Не, кышкүрөөдө оролуп, не, жоо каптаса коргонуп, болбосо, кандайдыр башка мүшкүл иш түшсө, жаки,

жаңы стратегиялык максаттарынан да улам, ал чеп которуп да жашаган. Жаңы чекте жаңы чеп курган. Демек, ал бир чеп-сепилге эгерим, эч камалбаган, байланбаган. «Чеп» ал үчүн **«жашоонун маңызы» эмес, жашоо маңызын сактаар «каражат» сыяк болгон.** Ал эми отурук калк үчүн «чеп-сепил», т.а. калаа, шаар так ошол кыймылсыз аймактын алкагындагы гана түбөлүктүү(!), жашоо болгон - тек, Сырт мейкинге Ичтен кеңейе сан кылым бою чил арышындай гана жаай-жаай жылжыган тейи... Демек, кыймылсыз! **Ал – «жашоонун маңызы»** болгон. «Чеп» менен «чивитэстин» эң түпкү маңыз айырмачылыктары ушуяктан булактап чыгат. Бул ажырым, эмкиче айтканда - цивилизациялык айырма, ушул баяндын ичинде ачыкталат.

Эми «чив» (чеп) сөзү, мазмуун-маңызы байыры Батышка качан, кандайча барып калган деген да бир соболго учкай тыналы. Тынсак, анда бул маани-угум да, оо качандыр, б. з. ч. эки миң жыл арыдан, Азия жайыгынан Европа куушка бир кез куушуп, куушуруп кирген байыркы көчмөн Хеттей (Кытай) мурасы, соңунда этрусскилерге оошуп, анан алардан да кийинки римдиктерге көчкөн көчмөн ырыскысы экени баамга илинет. Бул эми, сөздүн тек-генезисине байланышкан көңкү бир маселе...

Эми «цивилизация» түшүнүгүн көчээги Жаңырган Европа Заманында тарыхый аренага алып чыккан бая Батышка байма-бай багалы, баралы. Барсак, ал дал ушул мерчемде, чен өлчөмдө өзүнүн талуусун өзү алгач сезген. Башкача айтканда, арааны ачылган сапарында ал - цивилизация, бир жагынан кылымдар бою чечилбей келген каргыштуу суроолорду чечмекке белсенип, материалдык планда алганда- адамдын табият алдындагы алсыз, көз каранды абалын улам жоюп, баарын анын кызматына салып баштаса, рухий планда алганда - кылымдар бою жан тушаган сокур ишенимдерди кыйратып руханий азаттык тартуулап чыккан. Экинчи жагынан, ушул эле учурда улам баарын байлыкка байлап, материалдуу ышкы алдында өмгөктөй айдап, бая мифтен, динден жулуп алган рух азаттыгын экинчи мифтин - Кудайга айланып барган кудуретүү **пүлдүн** бут алдына ыргытып айласыз курутуп кунсуздаган. Ошентип башында Акылга таянып ырашкер жашоону ырастоого чакырылган граждандык келишим, мамлекет өзү баштап жаңы кырдаалдын эркине эрксиз байланып, экономикалык Теңсиздик, саясы зомбулуктун табигый көрүнүш, кадыресе мыйзамдуулугун моюндап, атургай өзү аны коргоор кепилге айланып барган.

Аталган цивилизациянын аталган ички карама каршылыгын биринчи ирээт айтып чыккан француз ойчулу Жан Жак Руссо эле. Ал цивилизациянын мындай арымы улам барып адамдын өзүн рухий деградацияларын, демек, граждандык келишим, граждандык коом, тегинде, жалпы жатырконун булагына айланарын, адамды андан алаксытар, көкүрөк асырар, данакер жүрөр фактор ирээ-

ти маданият гана каларын белгилейт. **Ошентип, «цивилизация» жана «маданият» деген түшүнүктөрдү айрым – айрым жиктеп түшүнүү зарылдыгын алгач нускаган да Руссо эле.**

Ошондон соңку чоң, кичине Батыш ойчулдарынын дээрлик барынын жазгандарында, тигил же бул деңгээлде, «цивилизация» жана «маданияттын» ажырымы кызыл жип болуп тепчилип калган. Албетте, маданият мында кең же жалпы эле руханий мазмунга ээ чыгат. Ошол ажырымды жалгаар идея, күч, жол, каражат не? Адамдын, коомдун түпкү вазийфаты эмне? **Канткенде** адамдын өзүн да, коому менен бирдикте гармониялуу макул жашатса болот? Мүмкүнбү ал, же жокпу? Руханияттын миссиясы кандай? Дегеле адам жашоосунун башкы маңызы эмнеде? Кант, Шеллинг, Гегель, Монтескье; социал утописттер - Сен Симон, Фурье, Оуэн; Морган, Маркс, Энгельс, Ницше... Батыштын бардык акыл гүлү өз өзүнчө жооп издеген суроо ушул. Айтса, соңкусу - Ницше, «цивилизация» жана «маданият» арасын акыркы жетээр жерине чейин ажыратып тыныптыр. Капиталисттик цивилизация адам рухуна, маданиятка жердиги кайчы, жойку-сойку, жат-кыйратман сырткы түзүлүш, сырткы көрүнүш катары баа алат анда. Бул, акыйкатта, капитализмдин күжүлдөгөн күжүрмөн духу эле эмес, алиги Руссо баамдаган баардык ыппас, киринен өйдө калкып чыккан Батыш коомунун, анын керекчил цивилизациясынын гана кризиси эмес, бул, жалпы, Батыш философиясынын, рух табиятынын кризиси эле. **Анткени, цивилизация дегендин өзү түбүндө барып дүйнө-тааным, дүйнөгө мамиле. Улуттук духтун философиясынын жашоонун бар параметринде материалдашуусу, кубулуусу.** Айталы, ал коом түзүлүшүндө, мамлекет түшүнүгүндө, маданиятында, этикасында - кааласа да, каалабаса да чагылат, көрүнөт, ачылат. Коомдук мамилелердин, институттардын бир эле салаасынан, бир эле көрүнүшүнөн ошол коомдун ички руханий абалынан, фалсафий жарды-байлыгынан кабар алса болот...

Демек, кайталайм, бир эле цивилизациянын (Батыш) табияты тууралуу ошол эле кыртыштан өнүп чыккан эсепсиз ойчулдардын ар башка, кай бирде бир бирине кайнаса каны кошулбаган каршы уюлдагы көз караштарынын болушу, бул, анчейин «плюрализм», же «чындык татаал» деп коюп жеңил буйтап чыга берээр жепен иш эмес. Ал олут маселе, жана бу тууралуу ой толгоо да бир Батыш ойчулдарынын гана ыкыбалы эмес, акыйкатта, дүйнөнүн да ыкыбалы. Анткени капитализмдин арааны кеңип ал жалпы дүйнөлүк мүнөз күткөн соң аны менен жалпы адамзааданын иши чыкты. Дүйнө кааласа да, каалабаса да, Маркстын сөзү менен айтканда, эч бир улуттук чектерди билбей дүйнөнүн кайсы бурчуна болсо да суроо сопкутсуз жемирип кирген, салттуу жашоо мүнөзүн талкалап өз жаңы тартибин таңуулаган, жаратылыштын да, жан дүйнөнүн да байлыгын жалаң капитал

кызыкчылыгында өкчөп аеосуз эксплуатациялаган, жаратман да, кыйратман да кош жүзү бар ошол цивилизациянын алкагына тартылган. Демек, аталган цивилизацияны түптөн азыктандырган фалсафий кудурети, рух угуту Дүйнө эсептешпей коер иш эмес. Ошол күндөн ушул күн «адамзатты сактоого чакырылган» ал - цивилизация,- эсеби, бая айтылган баарыга үлгү алымдуу, гумандуу не жаңы дөөлөттөрдү иштеп чыга алды? Ошону бердиби? Ага жөндөмдүүбү? Демек, биз да кааласак да, калабасак да аны менен эсептешпей кое албайбыз. Анын үстүнө бу философиянын жаңы кадамы батыш мазмундуу «адам укугу», «демократия», «жалпы адамзаттык дөөлөттөр», «ачык коом», «толеранттуулук» ж.б. ураан алдында ургаал уланууда. Өзөгүбүзгө уу албарс сугулууда. Бирок, бул тууралуу сөз кийин.

Батыш цивилизациясынын керекчил ахилл талуусуна, «жалпы адамзатчыл» маңызына аеосуз урулган соңку сокку жана «цивилизация», түшүнүгү бир Батыш менен чектелбестигин биринчи ирээт жар салган ойчул О. Шпенглер болду. Анын «**Евроакыр**» («**Закат Европы**») аталган кылым башында дүң түшүргөн китеби Батыштан башка да өзүнчө цивилдүү Дүйнө барын жарыя айтты: «*Я вижу феномен множества мощных культур с первобытной силой вырастающих из недр породившей их страны к которой они строго привязаны на всем протяжении своего существования и каждая из них налагает на свой материал - человечество - свою собственную форму и у каждой своя собственная идея, собственные страсти, собственная смерть*» (59.)

Шпенглер боюнча ар бир жандуу, жансыз организм сыяктуу эле ар бир локалдуу өнүккөн маданияттын туулуу, өсүү, гүлдөө, б.а. бийик цивилизацияга ээ доору жана өчүү процесси бар. Тушундагы Европаны ал деградацияланып болуп, эми акыркы күнүн жашап атат деп эсептеген. Шпенглердин философиялык фундаментинде «гештальт» илими турганын учкай эскере кетүү орундуу. Цивилизациянын ар кыл, көп түрдүүлүгү тууралуу Шпенглердин концепциясы кийин агылчын тарыхчы-ойчулу А. Тойнби тарабынан тереңдей өркүндөтүлгөн. Бирок ага келээр алдын бир нерсени эскере өтпөсө болбойт. Ал - марксизмдин цивилизация тууралуу концепциясы.

Жан Жаратылышка, Дүйнө Болмушка өзүнүн өзгөчөлүү чулу концепциясы менен чыккан марксизмдин цивилизацияга мамилеси өзгөчөлүү, же ал тапчыл тургудан чыгат. Б.а. капитализмге чейинки, капиталисттик жана коммунисттик цивилизация типтерин бөлөт. Бул тууралуу окурман журту Энгельстин белгилүү эмгегинен тарта кең кабардар жана коммунизм - теңиризмдин жалпылык, айырмачылыктары жайында биз да өз оюбузду «Теңирчиликтин» экинчи китебинде кең айтканбыз. Башат идеясы түбү көчмөн философиядан өткөн (Л.Морган, Т.Мор, Т.Кампанелла аркылуу) марксизм баары бир Теңирчилик цивилизациясынын

маңызы-теги, идеалына жетпей калганын, жетмек да эмес экенин, анын фалсафий себептерин белгилегенбиз. Андыктан буерде токтолбойбуз. Айтаарыбыз, Батыш таанымдын баарын бириктирген бир жалпылык бар. Ал - отурук тургу, басым материалдуу маанай, кыймылсыз көз караш. **Үздүк-үздүк (дискрет) психология. Андыктан мүлдө дүйнөлүк тарыхый процесстин эс жеткен башатынан эмкиге мел-мел созулган улангайыр жолун бир бүтүн процесс катары камтышка алар канчалык аракет кылышпасын кудуреттери жетпейт, чамалары чак.** Отурук ойчулдардын чектелген жери, ана ушул. Көчмөн дүйнөнү көрө албай, көчмөндүхту иле албай жаза сермеген себеби ушул. Муну алардын ахил талуусу десе да болот. Био-психологиялык мөөрү десе болот. Анткени, алардын түйүлдүк түшүнүгү түбүндө башка. Цивилизация концепциясын жаңы деңгээлге алып чыкты деп саналган атактуу Арнольд Тойнбинин аксаган жери да ушунда. Анын «**Тарыхка тамырлануу**» («**Постижение истории**») аталган тарыхый-философиялык эпопеясына да ушул тамга-мөөр басылган. Бул эмгек дүйнөлүк тарыхый ойдун соңку орчун бийиги эсептелгендиктен алиги ахил талууну ушу автордун мисалында нускай отуруп, эми бая учкай эскерилген биз билген көчмөндүхтүн түп жердик табияты жайында сөз жалгайлы.

Ырас, Тойнбиде башка тарыхчылардыкынан өзгөчөлүү бир башталыш бар. Ал адамзат тарыхын жерде гана аныкталбайт, анын тагдыры аавал түбү Көктө аныкталган деп эсептейт. Башы, Платондон чыгат. Бирок ошол Жараткандан аныкталган тарыхтын Жазмыш-Жолун жерде жандырып баруу адамзаттын өз эркине калтырылган деп санайт. Жердик тарыхтын «чыгармачылыгы» ушунда, б.а. Тагдыр Чакырыгына жооп бере алган, же бере албаганында. Жооп болуп түшкөн цивилизация улам өркүндөй жашап барат, жооп болуп түшө албагандары жолдо калат, соңу, өлүп тынат. Айтмакчы, бул күрөш Ааламдык карама-каршылыктын жерге түшкөн, көчүрүлгөн сүлдөрүн эске салат. Батыштык ой жүгүртүүнүн башкы өзгөчөлүгү, балким, ушул жерден жарк ачылат. Эсеби, Тойнби айтат: «*Прибегая вновь к языку мифа, можно сказать, что импульс или мотив, который заставляет совершенное состояние Инь перейти в стадию деятельности Ян исходит от вмешательства Дьявола в божественную Вселенную. Событие это лучше всего может быть описано в мифологических образах, потому что при переводе на язык логики начинают проявляться противоречия... Божественное равновесие нарушается из-за сатанинской неуспокоенности... Если одна из Божьих тварей искушается Дьяволом, у Бога открывается возможность создать новые творения...*» (57.). Тойнби жогоруда мисал тарткан кытай классикалык философиясынын Инь-Ян категориясынын учу улуу көчмөн философияда жатаарын, ал көчмөн таанымда Оң, Сол аталаарын

теңирчиликте айтканбыз. Бирок, акыйкатта, Оң-Солдун түпкү маңызы-мазмуну Тойнби түшүнгөндөн башка, б.а. эрөөл, карама-каршылык эмес, ал - биримдик, ТЕҢ ТЕЛЕГЕЙ. Эки жарты-түгөйдүн түбөлүк бүтүндөлүү процесси, БИР сүйүү – башкы мазмууну. Өзөгү ушул.

Ал эми карама-каршылык анын сырткы кыры, экинчи ирээти, утурум абалы. Ушул Тең-Түгөйдүн сүйүүсүнүн жемиши-маңызы чексиз-чексиз жайыла барат, кеңейе барат. Аалам чегин аруулай тебиле барат. Бул мазмун, айталы, Кытайдын классикалык философиясында «**датун**» («*великий предел*», «*великое объединение*») деген ат алган. Инь - Янды мисал тартканы менен Тойнби андагы дал ушул башкы мазмуунду, б.а. түбөлүк түгөйлөшүп барууну (сүйүүнү) иле албайт. Тескерисинче, Батыштын көндүм көз карашын Оң-Солго көчүрүп түшүнөт да «*логикадагы карама-каршылык*», «*Иблис жаңырык*», «*шайтан оюн*» ж.б. эгешкен маанилерин эң башкы планга алып чыгат. Бул жагынан ал дээрлик Батыштын бардык замандагы башкы ойчулдарын кайталайт. Ошентип Тойнби боюнча Ибилистин ташы улам өргө кулап, ал акыркы салтанатын ар бир жолу даңазалаар алдын Жараткан анын тилегин таш каптырып, ага үлгүртпөй улам Жолун торгойт, Адалдыктын, Жакшылыктын атынан жаңы деңгээлде жаңы Чакырык таштап турат.

Ибилистин күрөшү кайрадан уланат. «**Чакырык-Жооп, Чакырык-Жооп**» кайталанат. Асман негизи ана ушундай маңыздалган тарыхтын жердеги жүрүшү муну улантат, бая айтылгандай Жердик цивилизациялардын жашоого ийкемдүү, же жарамсыздыгын аныктайт. Жарамдуусу - жаңы чакырыктын фактысындай, б.а. ал улам өнүгүп өсүп барган, Жараткандын түпкү талабын түшүнүп, туура чечмелей алган цивилизация түрүндө көрүнөт. Анын акыркы деңгээли-жемиши - азыркы адамзат цивилизациясы. Бирок эми бу кылымда «Жооп-Чакырыктын» өзү улуу опурталда. Анткени, Ибилистин да оюну улуу опуртал чекке жеткен. Эгерде мындан мурда Жараткан чакырыгына жооп болуп түшө албай жолдо калган цивилизациялардын ажал тагдыры, тек, локалдуу мүнөз күтсө, азыркы мүлдө адамзаттык мүнөзгө ээ цивилизациянын алдында бир гана Гамлеттин суроосу турат. Ал: «Бар, же Жокмун!» Же - адамзат ядролук алааматтан кыйрап тынат. Же - кол кармашып аман чыгат. Үчүнчү жол - жок! Эпаадам аман чыккан адамзатты Тойнби «ааламий чиркөө» идеясынын айланасынан кол кармашып жадырап ырашкер жүрүшкөн абалында көрөт. Бул жагы - өзүнчө сөз...

Дүйнөлүк тарыхка ушул концепциясынан аттанып чыккан Тойнби буга дейре Жер бетиндеги жашаган адамзат цивилизациясынын жыйырма бир түрүн санап чыгат. Анын жетөөнү гана азыр тирүү, бар эсептеп, калганы алда эбак өчкөн, же сенек каткан, демек, келечеги жок, эртеби кечпи ал да өлөт деп өкүм чыгарып койгон. Ошол тагдыры бычылып, өлүм өкүмү угузулгандын ичинде

көчмөн цивилизация да бар. Анткени ал Жараткандын жаңы чакырыгынын деңгээлине эми эч качан көтөрүлө албайт. Өнүкпөйт. Демек, кайткыс сапарына кайыганы ошол.

Башка бардык отурук аалымдар сыңары эле Тойнбинин чектелген жери да так ушунда көрүнөт, же анын критерийи, биринчиден, бая айтылган отурук тургу, кыймылсыз тунган, басым материалдашкан көз караштан туулса, экинчиден, батыш дүйнө таанымы аныктаган карама-каршылыктардын кагылышын («Чакырык-Жооп») башкы планга алып чыгат. Эгешкен эрөөлчүл маанай - адам менен жаратылыш алакасын да, жана социалдык чөйрөнү да түгөл камтыйт.

Балким мындай мамиле Батыш коому, тарыхы үчүн алымдуу чыгаар, асты, көчмөн тарыхтын философиясы үчүн эзели алымсыз. Бул тууралуу бая Инь-Яндын алака мисалында айтылды жана мурда да трайбализм жайындагы ой толгоодо белгиленген эле.

Эми Тойнбинин «каткан цивилизация» концепциясын тереңирээк түшүнүшү үчүн ал өзү көчмөндүн күндөлүк жашоо тирлигин кандайча түшүнгөнүнө кайрылалы: «**Неподвижность - их неизменное состояние, пока они живы...** Они оказались в этом состоянии, желая продолжить движение, но вынуждены прерывать в своем незавидном положении из за того, что всякая попытка изменить ситуацию означает гибель. В конце концов они гибнут либо потому, что отважились все таки двинуться, либо потому что, оконечили, застыв в неудобной позе... Наказание постигшие кочевников, в сущности, того же порядка, что и наказание эскимосов. **Ужасные физические условия, которые им удалось покорить, сделали их в результате не хозяевами, а рабами степи.** Кочевники, как и эскимосы, стали вечными узниками климатического и вегетационного годового цикла. **Наладив контакт со степью, кочевники утратили связь с миром...** Таким образом, несмотря на нерегулярные набеги на оседлые цивилизации, временно включающие кочевников в поле исторических событий, общество кочевников является обществом у которой нет истории...» (57.).

Ооба, кынтыксыз далил, кыйшыңсыз сүрөт, бирок сырттай алганда гана, отурук тургудан карасаң. Бул баа Аккан Дүйнө, көчмөндүккө канчалык дал? **Кайсы дүйнө менен байланышын жоготуп коюп атат ал? Кайсы маанидеги кулчулук бул?** Тынымсыз өнүгүп өсүп барган отурук дүйнө менен кагылышкан ченде гана ал оттуктай «жарк» чагылып тарыхка түшүп, анан алар аны кыйшык каламда кытыратып жазып калтырышканы үчүн гана (мисалы, кытай, араб, парсы, же орус булактары) бул цивилизация бар жана тарых эсинде катталып калган экен да? Бали, варварчылыктын мындан артык үлгүсүн берип болобу? **Көчмөндүктүн философиясын да, тарыхын да түшүнбөстүктүн апофеозу ушул.**

Бул, Тойнби көчмөн цивилизациянын эн, башкы өзгөчөлүгүн, ошол өзүлөрү айткан дүйнөнүн «калган жыйырма цивилизациясынан (демек отурук) айырмалап турган эң түпкү мүнөзүн түк билбейт, кабылдай да албайт дегендик. Анткени, көчмөн цивилизация анын классификациясына, отурук критерийине сыйбай сыртында жатат. Бая айтылган кеңир мейкин Сыртта жатат. Башкача айтканда, ал - көчмөндү, эң башкы маңызында дүйнөдөгү бирден-бир, жападан жалгыз ТЕЛЕГЕЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ! **Ал түбөлүк Дүйнө өзөгүндө руханий уюп калган. Же Аккан Дүйнө өзү ага сыйып калган.** Отурук психология анын тынымсыз жаңырган, тазарган, агылып барган, Мезгил-Турмуш жуурумун бир Алтын Корго айлантып рухуна өчкүс чөгөрүп калган ушул улуу маңызына эч качан жеткен эмес, жете да алмак эмес. Ат үстүндө шамалдай аккан көчмөн Көз-Эске гана Дүйнө эгерим үзүлбөй-сүзүлбөй, биртуташ агаары, бүтүн мана-сталаары жүз уктаса да анын түшүнө кирбейт. Анткени, отурук психологияда бул критерий өзү жок! Табияты башка, тойнбиотуруктун психология куруму өзү башка, же ал түбү үздүк-үздүк дискреттелген. Муну анын да бир залкар замандашы, психиатр Карл Густав Юнг теориясынан чыгып, архетип үлбүлү аркылуу да далилге кетсек болор эле, бирок ал керең-терең сөз, кези башка...

Ошентип, отурук батыш цивилизациясынын эң жалпы мүнөздүү белгисине келсек, анда анын ачылышы (т.а. «самоутверждениеси», ушул сөздүн дал мааниси кыргызда жок экени кызык. Анткени, «он-кочевник, всегда утверждён», т.е. не отделен от других, природы. Тек, көчмөндө «өз ордун ээлөө» түшүнүгү бар. Мунун философиясы - руханий, өзүнчө) активдүү материалдуу мазмуунда жүрөт, жеке менчикчил формада эгочул көрүнөт. Табиятка эгешкен күрөшчүл-керекчил ачылат. «Канаагат», «Тобоону» аттаган тынымсыз агылган жеке пайдада булактайт. Шаар курат, улам жаңы жер өздөштүрөт, китеп чыгарат, д.у.с. Ал кандайдыр бир бурчту, аймакты, жерди тыкыр байырлап, өздөштүрүп, аган тамырын түбөлүк чыккыс саят, кан матырат, ачуу чеңгээлдейт, киндиги жылгыс кийилет. Ошондо өнөт, ажыраса өлөт. Улам жашоосун улантыш үчүн улам жаңы жер челет, жеңет... **Ушинтип материалый ышкылуу атаанчыл духка аягынан башына че артылып чыланган айлампа сапар кайталанат, кайталанат, кайталанат... Түбөлүктөн түбөлүккө...**

Эмесе, ушул айласыз материалдуу керекчил маанай, ал жынс тепчилген жашоо психологиясы, башкача боло да албас табияты, адамды аруулап Көккө көлкүтүп кете алабы? Көкүрөк Аалам-Көк Ааламдын жүлүндөй дирилл, тирүү, аруу байланышын сактай алабы? Б.а. цивилизациясы мүлдө телегей мүнөз күтө алабы? Жок, эч качан! Андыктан ал - Батыш Дүйнө, акыры түбү керекчил психология, мал ышкыдан ары аттай албай орду толгус обор түбүн, түнт түпкүрүн «бейаң» (*подсознание, бессознательное*) атаган, өзүндө түнт туюк-

талган. Бейаңдын башат булагын айбан кумар, ит инстинкттен көргөн. Малкиши философиясын мал алым айткан. Энеге кумар «*эдил комплекси*», же фрейдизм, социал-дарвинизм, тыкыр прагматизм - бул кыртыштын соң жемиши, бул цивилизациянын соң чеги.

Аал, экинчи бир отурук Чыгышта, айталы, Жапан, Кытай, Индуста мындан башкача абал, же жамаатчыл ой, жалпы маанай, жармакташ психология күч. Андыктан муну аалымдар «*дүйнөлүк шаар*» (Батыш) коомунан айырмалап дүңүнөн «*дүйнөлүк айыл*» (Азия) деп да аташкан. Бирок отурук айылдын да өз заңы бар, жер оокатка - көр оокатка башы сайылган жайы бар. Мейкинге кеңибей, Көк Теңирге көөдөнү жайылбай! Көкүрөгү Ааламга аңылдабай! Адатта, йог, чан, дзэн кечилдеринин, сопу олуяларынын көптөн окчундап көкүрөгүн аздектеп, аска учу кечилканаларга, арстанбаб асыл токойлорго аккан суудай бир-бир жылжып кеткени ошолдур. Байыркыда Лао зы даанышмандын руханий учукту тутуп «короодон чыкпай туруп дүйнөнү билсе болот» дегени ошолдур. Ошенткен Лаонун өзү да акыры өз Башатына агып кеткен! Көч таанымга! ТЕҢ Телегей – Дал Ортого! Лао шекил, Моисей, Будда, Ийсалар да КЕТИШ-КЕН. Коомдон бир-бир кетишкен. Эмесе, Элден безген, чөл кезген Улуу Сапарга түрткү эми не? Ошол коомдун бул жанарларын сыртка бүрккөн себеби не? Издегени-жетпегени, аңсаганы-таппаганы, көксөгөнү-өксүгөнү... Бу жалаң Алланы аңсоо элеби, алдэ, Жерди кошо жерүүбү? Жер турмушунун (т.а. өз коомунун) бир жепендигинен, же көр турмуштун көкүрөктү черлеп-челдеп бүткөн айласыздыгынан да атылып чыккан жанарбы? Арийне, Көк себеби көрөсөн тургандыр, тургандыр... а бирок Жер себеби да (отурук) ошончо орошон тур! Ырас андай болсо, ошол коомдун тээ эң эле түпкү өзөк-көзүндө, дээр-тегинде бир өсөк дарт өзөлөнүп чөккөн экен да баары бир, Адам кабыл албай бунт жарыялаган! Жериген, тениген...

Ал эми көчмөн... көчмөндүн аавал жердиги (изначальность) өзү андан тыш. Ал жерий да албайт, тений да албайт, б.а. КЕТЕ албайт (же ДАЙЫМ-КЕТКЕН). Табияты андан тыш.

Ал дал ошол кечил түбөлүк эңсеген ээндикте, кеңдикте, шамалдай агылган, шамдай жанган, кыйырга сыйбай, эмин дуулдап калган. Табигый жашаган! **Жалгыздап эмес, бүтүндөй жамаат – эл, коому менен!** Анан да анын киндиги эч качан бир бурчекке (жерге, шаарга, сепилге) чыккыс чырмалган да эмес («чеп-сепил» аа маңыз эмес, «каражат» болгон дегенбиз), ачылышы Асман-Жер ортосунда агылып өткөн. Ал экөөн бирдей кучагына сыйдыра албай аңырып өткөн. Түпкүрү «бейаң» керең эмес - Теңирге жалгаш «тереңге» өткөн. Малкиши да эмес - Теңируулдун тегине кеткен. Андыктан анын «самоутверждениеси» сырт материалдуу «кул» эмес, ТЕҢ рухий-материалый шай мүнөз күткөн. Цивилизациясы улуу табияттын Сырына уланган, Эки Чындыктын эбинде жашаган,

кыналган. Кудум, боз үйүндөй. Ооба, боз үйүндөй! Тиксең - БАР да, чечсең - ЖОК, бая-бая эле бар турган, эми табиятка жиксиз сиңген, эч-эч нерсе болбогондой, эч-эч нерсе конбогондой, Улуу Ээн-дик өзү калган, таптаза дүйнө тамчыдай тунган... Анан да анын сан кылымдан салаалап чууруп, сары алтын уюп, мөлт сызылган руханий маңыз, сабагы!

Эми бул эмине өзү? Дүнүйөлүк «айылбы», же «шаарбы»? Бир күндө кыжылдаган улуу шаар куралган да, бир таңда жылаан сыйпагандай ээндик - өзү калган, жана... жаш ат тезеги! Бул эмине коом өзү? Кандай мамлекет бул? Аккан Дүйнөнүн өзөгүнө өскөн, агылып көчкөн деген ушу эмеспи, ДҮЙНӨЗӨККӨ өткөн деген ушул эмеспи!? Эми ал кеткен жагынын баары эле кеңий берген Дүйнөдөн кайда КЕТЕ алмак?! Чапкан жагынын баарынан эле ээрчий берген Дүйнө жайынан кайда кача алмак?! Материалдуу турмушу да, руханий жашоосу да, Руссо айткандай, табиятында ажырап калбай табигый чулу жашаган бу не коом болмок? Телегей Цивилизация мындан башкача кандай көрүнмөк!

Тойнбилер ушуну билбейт. Алар тарыхка материалдуу планда гана тамырланууну чыныгы цивилизация деп түшүнүшөт. Ал эми **он сегиз миң аалам сырын Эске-Сөзгө батырган «Манас», же таш кылымдан берки тарыхты... жок тарыхтын рухун, таңгажайып таш сүрөт, скиф стиль керемети, болбосо оймоктой чийимге оожалган мазмуунду чөгөргөн орнамент өнөрү, жаки, Жер-Теңирдин Жол сыйлаган ыраатында курулган теңирий Этикасы аркылуу да Дүйнөгө бир, чулу руханий тамырлануу жүрөрүн билбейт.** Цивилизация дегениндин өзү тээ эң түпкү негизинде, маанисинде ириде дүйнөтааным, дүйнөгө рухий мамиле экенин элебейт. Көчмөн цивилизация көчмөн порумда гана ишке ашаары, көчмөндүн азат боюнда ачылаары, Ич-Сыртка бирдей чачылары, азат боюнда тирүү жүрөөрү, көчмөн (кыргыз!) өчсө гана өчөөрү, Манас көчсө гана көчөрү капарында жок. Демек, мындай цивилизацияны «өлдү» дешке болобу? Рух өлөбү? Кыргыз кырылганбы? Манас кыйраганбы? Жок! Тойнбилер ушуну билбейт. Бул, бая алар өзүлөрү айткан «цивилизация» жана «маданият» (рух) арасын аңырдай жиктеп алган Батыш феномендин айкын чагылышы, көрүнүшү. Тойнби өзү ошол философиянын «табигый күзгүсү» кызматын өтөп чыкты, ал ошол көз караш, идеалдын нака алып жүрүүчүсү жана акыркы инерциясы дагы. Акыркы... Бирок бул тууралуу сөз кийин. Ага келээр алдын Батыш-Чыгыш коомдорун дагы бир термей, анын мисалында көчмөн цивилизация маңызын жана бир элеп алалы. Түптүн Түгүндөгү айырмасына жана бир багалы.

Айталы, Батыш коому Дүйнөнү жеңип баштаган сапарын аавал цивилизация таратуу, адамзатты агартуу, сактоо деп билген. Муну ал өзүнүн Дүйнөнү ачуу да, Дүйнөгө ачылуу да вазийфаты катары санаган. Өзүн **«ачык коом»** деп билген. Ошол эле учурда мындай сыртка агылуусу, баш-

кага ачылуусу, ал - бирөөнү күчтөп чөгөлөтүү, жеке индивидуализм араан, эго сапар экенин элеген эмес. Элесе, моюндагысы келген эмес. Башкага эгосун, батышчыл индивидуализмин таңуулап чыккан. Ал эми индус, кытай же жапан коомун мүнөздөгөндө кайра эле өз критерийинен чыгып аларды капкагын жаап бекинип алган, аралга жашынган, үлүлдөй өзүнө үңүлгөн, үйрүлгөн **«жабык коом»** деп жериген. Бирок ошол сырты жабык, же «салтта камалган» традициялуу коом өз ичинде аалам жайылып, *чан, дзэн, йог, даос* бийигинде эгону өлтүрүп жашаганын билген да эмес. Афро-Азиянын бир катар традициялуу коомдору тууралуу да ушуга жакын ой айтса болот.

Эмесе «ачыктык» менен «жабыктыктын» критерийи кайсы? **Биринин - ичи ачык да сырты жабык; экинчисиники - сырты ачык да ичи жабык.** Бир-биринен жол талашкан, артыкчылык санашкан таразанын кай тарабы басым? (Айтса, эскерте өтөлү, бул да бир эриккенден чыккан салыштыруу эмес. Азыр «ачык коом», же «салттуу коом» философиясы дүйнөлүк саясатка айланып чыккан). Ал, көчмөн дүйнөгө келсек, мында да анын өз кайталангыс касиетине ээ бир универсалдуу коом экени баамга илинет, билинет. Сыртына да ачык, ичине да ачык, сырты да аалам, ичи да аалам экен ал. Батыш билгендей ал сыртка тынымсыз ачылып да, ага ачыгып да жашайт. Чыгыш билгендей өзүнө үңүлүп да жашайт, улуу жанарын ичке уютуп скиф кабыландай түйүлүп да жашайт. Башкача айтканда, **эки жагы ТЕҢ мизделген. Бүп-бүтүн! Жаки, Сыртында Ичи жаңырган, Ичинде Сырты аңырган алаамат көйгөп бир Дүйнө экен ал!**

Мындай эң түпкү айырмачылыктарды түшүнүп алуу биз үчүн «бахх» мактанып алаар жалаң максат эмес, экинчи нерсе үчүн керек. Бая, коомдун табияты - улуттук духтун философиясынын сырткар чагылышы, көрүнөө поруму деген элек. Ырас андай болсо ушул рухтун, философиянын атызаты, табияты эмине?

Уларган сөздүн себебине - Уңгуталаа теориясынын рухий, фалсафий генезисине да ушинтип келебиз акыры. **Көрсө көчмөндүн түп табияты өзү Уңгуталаанын угунда жаткан экен, же Уңгуталаанын өзү көчмөндүн жердик табияты экен.** Жашоосу өзү ушул экен?

Айталы, бул дүйнөтаанымдын табияты Рух, Материяны абалтан бөлбөй БИР алып жүрөт. Тегиинде ТЕҢ тутат. Анда ушул биримдик эзели жоюлбайт, БАР, БИР. Анын табияты Ичкилик аркылуу ийрилип өткөн **Оң** менен **Солдун** табигый биримдиги - ТЕҢ. Манастын өлбөс-өчпөс улуу символ саптарынын сыры ушул - **Оң-Солдун чулу-биримдигин кармаган ТЕҢ!**

*Асман менен Жериңдин,
ТИРӨӨСҮНӨН бүткөндөй.
Айың, менен Күнүңдүн,
БИР ӨЗҮНӨН бүткөндөй,
Алтын менен Күмүштүн
ШИРӨӨСҮНӨН бүткөндөй...*

Башкача айтканда, Эки Чекти (Асман-Жер, Ай-Күн, Алтын-Күмүш) БИР уюткан АБАЛ бул. **Сапаттык жаңы кубулуш! Жаңы деңгээл!** Ушул чулу абалдын аты - МАНАС, заты - МАНАС. Ушул бир касиет - ТЕҢ ТЕЛЕГЕЙ. «Манас» жана «Телегей» маани түбү ушинтип биригет. Абалкы чулу биримдик ана ушунда билинет. Эмесе, айтылаар кептин да кези эми жетти: *Единое поле - Уңгуталаа* дегениң да ушул - Теңирге жол, Манаснур, тек, физика тилинде санатталган, энергия кырында жалт оодарылып, информация угун карай зымыраган. Ушул духту, ушул философияны өнө боюнда алып жүргөн көчмөндүн Уңгуталаанын угунда калган себеби ошол. Уңгуталаа көчмөндүн түп жердик табияты дегенибиздин себеби ошол. Жашоонун бар параметринде, ичи-тышын бирдейлеп жаңырыктап калганы ошол. *Мамлекет курумун, коом мүнөзүн, күндөлүк турмуш-тирлигин, этикасын, эстетикасын, рух ааламын*, баарын, баарын бирге тепчип, ТЕҢ маңызга канганы ошол.

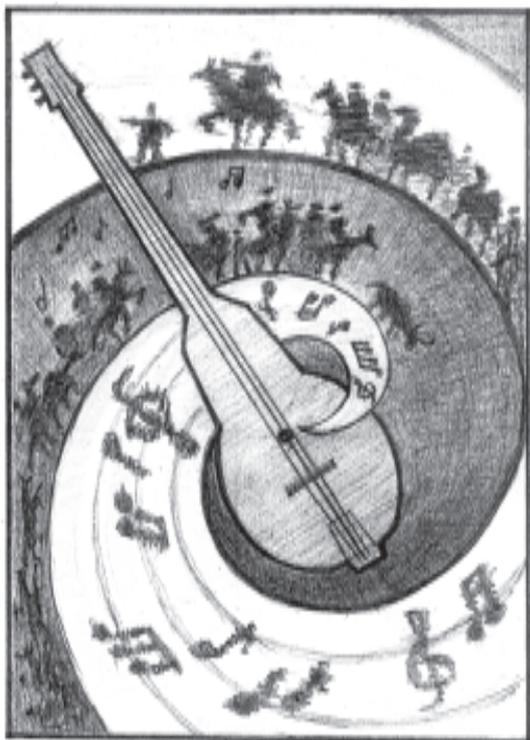
Эми муну **Тенирчил Манас цивилизациясы** дебей, не дейбиз!

Айталы, анын коом курумундагы ачылышын «Төп Төгөрөк - Шамбала» десе болоор. Антмеги, абалтан биякка аңыздалган сырлуу Шамбала журтун сыр учугу ушул - Уңгуталаа **Укук-Мамлекет!**

«Улууга - урмат, Кичүүгө - ызаат» мамиле сыйдын уюган жери да ушул -Уңгуталаа **Этика!**

Аягы-башы бир кошулган-жошулган Айлампа Дүйнө - скиф искусствосунун сыр маңызы да - Уңгуталаа **Эстетика!**

Жер - Көк кошулган кечки иңирде («сооволдо уктабайт», «сооволдо доңуз да көчүгүн жерге такабайт») Көк Дөбөдө чертилген комуз кылында дирилдеп Төбөдөн Асман аккан күү да ушул - Уңгуталаа **Рух!**

Акырында Асман, Жерди бирдей термеп, тирөөч жалгап бууракандап буй агылган улуу Манас ыры өзү - Уңгуталаа. **ТЕҢ Телегей (Алтан Делекей)!**

Микродүйнө, макродүйнө жүлүндөшкөн, тепчишкен биримдик талаа -Уңгуталаа. Чулу дүйнө, чулу аалам. Асман- Жердин, Жан менен Дендин жиксиз биримдиги.

Жан-Ден демекчи, Батыш тааным Материя, Идея деп арасын ажыраткан (карама-каршы койгону өзүнчө сөз) мазмуун бу кыртышта өзү жок. Көчмөн кыртыш түбү андан таза, андан бийик. Ал түшүнүктөр жердиги-табиятында жок, эээзел зилинде жок, тек, кийин-кийин кирген, кийин сиңген, Батыш үлгү, Батыш туунду...

Батыш дүйнө байыры башатында ушу Уңгуталаанын өзүн жоготуп алыптыр көрсө. «... *Голос плоти ослепляет дух. Мы бежим за мирскими благами, а сам мир ускользает от нас; мы хватаем-ся за него, а он разрушается на наших глазах, и поскольку мы не в силах остановить это разрушение, мы тонем вместе с ним. Когда-то мир привлекал нас своей красотой, сейчас же он полон таких противоречий...*» (9.). **Рим папасы ыйык Улуу Григорийдин бул жан ыйы жоголгон ошол Улуу Биримдикти жоктоо эмес бекен! ТЕҢ-ТЕҢИРДЕН жолу буулуп тагдыр талаасы тайгаланып турган тушу эмес бекен. Рим папасы эле эмес ал сыңары жүрөгүн жарып жалганууга даяр не бир, не бир улуулардын улууларынын аңсаганы, зарлаганы да ушул Уңгуга улануу зары эмес бекен?!**

Эсеби, бая коомдон КЕТКЕН, Жер үстүндөгү бейиштен (ханзаада өмүр) Жер үстүндөгү тозокко (аскет-безериликтин акыр чеги) чейинки жолду өткөн, арууланган Будданын акыры түбү: **«Чындык-Ортодо»** деген тыянагы ушу эмеспи? Будда осуятын улаган не бир улуу бодхисатвалардын нирвана чегинен соңго тартып, ага кирбей, аяк малбай, жер пендесине жол нускоо үчүн кайра кайрылып келген себеби да биякта жатпайбы? *«Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всякую веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви, - то я ничто»* - касиеттүү Курандын ушу аяты **ТЕҢ-ТҮГӨЙДҮН** аавалкы мөлдүр, чулу, шай биримдигинин ыры эмеспи? Ушул эле «Сүйүүнүн» ыйык чакырыгы Иисус Христостун жолун да Жаңы Осуятка карай салган жок бекен? Ооба, «Кудайга тандамал элди» (еврей) калган элдин үстүнө кылычтын күчү менен үстөм алып чыкмакчы Егова Кудайдын осуятын аттап Христос да Улуу Сүйүүнү жарлап чыкты. Бирок, нетесиң, эскиден келген бир кермек даам да билинбей Жаңы Осуятка жылжып кеткен. *«Возлюби ближнего как самого себя»*. Сүй. Бирөөнү өзүңдү сүйгөндөй сүй! Ооба, **ӨЗҮҢДҮ** сүйгөндөй...

Өзүн сыртка акыр соңуна чейин эритип өтүп ошондон соң гана чыныгы өзүн тапкан альтруизм, бүткүл маңызын **ТЕҢ-ТҮГӨЙҮНӨН** гана көргөн,

СҮЙҮҮДӨ ачылган-чачылган, ошондуктан ааламдык аруу мүнөз күткөн толук, бүтүн БИР ТЕҢИР бийигине, балким, жердиги түбүндө Эгонун бир бүдүрү калып кеткен бул кыртыш да серпилеп чыга албай жаткансыйт.

Бул шек өз сөзүн келечекте айтат...

Бул кермек даам келечектен күчөп зилдейт...

4. ЖАҢЫ ИЛИМГЕ ЖАҢЫ ФИЛОСОФИЯ ЗАРЫЛ

Ошентип ыйык рим папасы зарлаган биримдик жалганбай кетти. Бая ажырым жол улам барган сайын күчөп, ачаланып, Батыш дүйнөсү «жаңы эра» аталган заманында бир тарабында традициялуу метафизика жана экинчи тарабында жаңы механика, математика туруп, идеалдуулук менен материалдуулуктун, субъект менен объекттин, ички дүйнө менен сырткы дүйнөнүн БИРИНЧИЛИК абалы тууралуу талашты жетээр жерине жеткирип Батыш дүйнөтаанымы эгешкен Эки Чекке өткөнү маалым. Эки көз караш, мамиле тең бар тереңине үңүлүп, бар бучкагына булуңдап, айырмачылыктарын акыр түбүнө чейин алагачып ажыратышып, а бирок кайра соңго жана албай, айланып кошулар Жолу - айлампа Ордосун таба албай айрылган тейде Эки Чекте калып кетишкен. Ошол зор ажырым жикти ширетип, дүйнөнү кайрадан бая БИР бүтүн маңызга уютуп, адамдын дүйнөтаанымына чулу мүнөз бергиси келип тарыхый аренага соңунда **позитивизмдин** да чыкканы маалым. Ал өзүн идеализмден да, материализмден да бийик турган жаңы дүйнөлүк философия катары жарыялап чыкты. «Дүйнөлүк» атамагы, тегинде эмпиризмге тыкыр таянган ал бир учун табиятка - так илимге таасын сайып, экинчи тереңин улуу Теңирге бойлоткусу бар эле, Уч менен Түптүн арасын жалгай бир тамырлангысы бар эле. Бирок, **Элдин аавал касиетинде, Жердин түп табиятында** (элестүү айтсак, баягы «чеп-чивитэс») үзүлүп-сүзүлүп кеткен, жиктелип калган чулу мазмуун, БИР маңыз андан баары бир бийик калган. Айталы, позитивизмдин экинчи этабын баштаган австриялык белгилүү физик, философ Эрнст Махтын объект менен субъекттин арасын жалгоо ниети акыры соң барып баары бир анын субъективизминде эрип кетет. Ал боюнча Дүйнөнүн өзү салыштырмалуу калат да, эс-туюмдун натыйжасы (*вещь, есть «комплекс ощущений»*) катары чыгат. Кылымдын башында дуу салган бул агымдан кезинде чанда илимпоздор сырт калган. А.Эйнштейндин философиялык булагы да ушуякта жаткан. Ааламды абсолюттуу санаган Ньютонду көргө көмгөн Махты улай, ал дагы «мезгил жана мейкиндикти салыштырмалуу» санайт. Ырас, ал Махтан айырмаланып ошол салыштырмалуу дүйнөнүн өзүн «*эс-туюмдун жыйындысы*» эмес, ал өз алдынча, *объективдүү* деп тааныгысы бар. Бирок абсолюттуу аавал негизине доо кеткен, тамырына балта чапкан «салыштырмалуу» жолдо Эйнштейн да эч качан бая биримдик Уңгуталаага келе албайт эле.

Же болбосо экинчи залкар Гейзенбергди ала-лы. Чындыкты макро эмес, микро дүйнөдөн издеш керегине бек ишенген ал микробөлүкчөлөрдүн «чексиз бөлүнгөн» сапарында арыт да, ички бир мыйзам ченемин кармап албайт. Анын микро бөлүкчөсүнүн «*жүрүм-туруму - өзү болжогус*» («*неопределенность Гейзенберга*»). Ал эч бир мыйзамга баш ийбейт, эч бир мыйзам жок ал үчүн, тек, «*күтүүсүз мүмкүндүк*» гана бар («*вероятность появления электрона в данной точке пространства*»). Дал ушундай «жоругу» менен Гейзенбергдин микробөлүкчөсү да өзүндө камалып - чектелип Улуу Эрдктен (Теңир, Тагдыр) тыш калат да, микро-макродүйнөнүн бая айтылган суналган БИР маңызынан сырт кайыйт. Ушундай эле ойду улуу математик Пуанкаренин мисалында да айтса болот.

Ошентип айтылаар сөздүн да кезеги жетти өңдүү; **көрсө ХХ кылымдын теориялык физикасынын кризисинин өзү эң биринчи иретте мүлдө Батыш философиясынын, Батыш дүйнө таанымынын кризиси экен.** Бир кылымга жуук изделген Уңгуталаа теориясынын бул кыртышта сыр чечпей келген себеби бар экен. Тегинде ушул философиянын, ушул дүйнөтаанымдын кризисинен таза турган Элдин Эси, Улуттун Көкүрөгү гана жаңы ачылышты алып чыга алмак экен. Көрсө, «Уңгуталаа» физикалык теория катары андан мурда миң-миңдеген жылдар бою жашап келген, эми да тирүү жашап жаткан авалкы бөлүнгүс чулу касиетти өнө боюнда типтирүү туйлатып алып жүргөн өзгөчө кыртышта гана көз жармак экен. **Өзгөчө ИЛИМДЕН гана так илим (физика) тилине тастыкталып өтмөк экен. Ал – улуу табияттан уланган, кыналган, андан эч качан киндиги ажырабаган бая айтылган көчмөн кыртыш! Теңирчил илим, Манас аалам!** («Көчмөн болгонбуз, көчмөн калабыз. Көчмөндүк - жашоо мүнөз болсо, көчмөндүк - дээр-зээн, Дүйнөгө өзөктөш психологый тамыр». «Теңирчиликтен»). «Уңгуталаа» теориясынын рухий-фалсафий генезиси, көрсө, ушул духта буккан экен... Каадими скиф кабыланданып! Генезис демекчи, эми терминдин теги-жайында эки ооз сөз айтышка туура келет. «Уңгуталаа» аталган термин, акыйкатта, түздөн-түз калька. «Единое Поленин» улуттук тилдеги мааниси. Ал чынында Батышта айрым илим катары калыптанган физика илимине таазим - дань. Андыктан, кайталайм, түз мааниде калька алдык, же «Уңгуталаа» дегенде - Дүйнөнүн физикалык картинасын маңдайга тутмак эп. Ал эми анын Руханий Аалам жайылган уланды манызы **ТЕҢ ТЕҢИР** маанисине кайыыр... «Уңгуталаа» идеясынын жана ал табигый буккан көчмөн дүйнөтааным, Теңирчил цивилизациянын теги жайы тууралуу уланган сөздүн бу заманга, же азыркы адамзат цивилизациясына түздөн-түз тиешеси бар. Анткени, мурдагы ой толгоолордо айтылгандай, бул теориянын ачылышы жалпы адамзат цивилизациясын сапаттык жаңы бийикке серпилтип чыгаар потенциалды алып жүрөт. Жаңы

зор илимий-техникалык революциянын өбөлгөсү ал. Теориянын экинчи практикалык өмүрүнүн башталышы, энергиянын улуу булактарынын ачылышы, *Жаңырган Энергияга (Возобновляемая Энергия)* жаңыча салынар жол, экологиялык глобал апааттын аргыган арымын бууп, бузулган баланстын калыптанышына, киши эркинин көр-жер кишенден суурулган азаттыгына, Адам-Дүйнө байланышынын абалкы, бул жолу терең аңдалган, жөмиштүү аракетке келген жетик гармониясына баштамагы бар. Бир кылым бою дүйнө аалымдарынын аны бүлүнүп издемеги ошо. Миң-миңдеген каражаттардын күркүрөп дайрадай агылып аны издөөгө сарпталганы ошол. Ооба, бул-мүмкүндүк. Бирок маселенин да бир гана жагы. **Анткени, Уңгуталаа бул, улуу илимий теория гана эмес, бая бир айтылгандай улуу идеология дагы.** Ал аягы барып мораль маселесине байланышат. Ооба, моралга...

Атомдун сыры алгач табылганда дүйнөлүк аалымдар арасында ал балким адамзаттын өзүн жойгон улуу жойкун куралга айланып кетпес бекен деген улуу кооп тууганы бекер эмес. Адамзат Опенгеймердин трагедиясын да, Тейлордун саткынчылыгын да али унута элек. «Душмандын жүрөк үшүн алып коюш үчүн» гана сыналган Хиросима апаат - жарааты али сыздай, уулуу көз жашы алигүн планета үстүндө тамчылап турат. Эгерде, анда, бир гана ядро күчү тууралуу сөз жүрсө, ал эми азыр *гравитациянын, электро-магнетизмдин жана ядро талаасынын* - б.а. үч күчтүн башын бириктирген бир ааламий күч - Уңгуталаа тууралуу сөз жүрүп жатат. Эгерде, эпадам, эми ушул зор кудурет бир карөзгөй нээтке жетеленип кетсе, анда анын соңун элестетиш... мүмкүн эмес! Анан да, ал Уңгуталаа - сырткы техникалык кубат, жаңы энергия, жаңы технология гана эмес, ал адамдын биопсихологиясына чейин кийлигишээр мүмкүндүк. Ал эми мунун сонун элестетиш... андан бетер оор.

Ар бир зор ачылыш сыңары эле Уңгуталаанын экинчи бети ушундай. Бирок, акыйкатта, буга чейинки болгон бардык ачылыштын кубат-опурталы биригип да мунун жанында шоона эшпейт. Демек, мораль, мораль, мораль, жүз жолу мораль (!) эми башкы орунга чыгат. Бул ачылыш кудуретин түшүнүп, ал кайда, эмнеге багытталышы зарылдыгын нускаш үчүн адамзаттын буга чейинки жеткен бардык Билими, баардык Дини, баардык Окуусу, баардык Илимдери биригип иштеши керек болот. ДҮЙНӨ бир, ЖАРАТКАН бир, ТЕҢИР бирлигине барышы керек болот. Мындай Улуу Мессиян чакырыкты эми кай илим, окуу, дин жаңылбай-жазбай жаңшай алмак, ураанын танбай таштай алмак - Жердин да, Көктүн да ТЕҢ чындыгын өзүндө батырган, ТЕҢ гуманизмде жүзөгө ашырган... Ошол Окуу гана жаңы Цивилизацияга руханий таянч болуп бермек. Өзөгүнө өсмөк.

Демек, Уңгуталаа, чын-чынына келгенде бир гана улуу ФИЛОСОФИЯНЫ зарылдайт. Ошол БИР ГАНА улуу философияга уңгу болуп берээр чын-

дыгын эми дүнүйөлүк ар тааным да өз тереңинен издейт, үңүлөт. Везизм индуизм, буддизм, даосизм, иегова, христианчылык, ислам ж. б. руханий илимдер жаңы деңгээлде кайра ачылат. Батыштын айрым-айрым фалсафий агымдары да өзүнө жаңы импульс издейт, балким экинчи өмүрүн улайт. Кант, Шеллинг, Гегель, Бергсон, Конт, Маркс ж.б. философиясы жарамдуу потенциалына кайра жандырат. Дүнүйөнүн ар жерине нар чөккөн бар руханий тегиздик козголот, копшолот. Ал эми Уңгуталаа теориясынын рухий-фалсафий генезиси, түндүк ээси (автору) Теңирчил илимге келээр болсок, анын тереңи эми жазылат. Улуу гуманизми, адамгер аалам моралы (жалпы ырашкер жашоонун туу чоку идеал, идеясы көчмөн коомдо гана толук жүзөгө ашкан) эми ачылат. **Теңирчиликтин зарылдыгы эми билинет. Анын дүйнөлүк башка таанымдар арасында ээлеген кайталангыс касиети, орду эми аныкталат.**

Ооба, Уңгуталаанын жалпы адамзадалык табият жайы ар бир таанымдын деңгээлин сынайт, гуман дүрмөтүн конкуренцияга салат, туман ниетин ашкере ачат. Абай баксак, ал, бир Манастын сыноо ташындайдыр... Муну универсал идеяга канык, гуманизм зили анык, баарыга алымдуу, байымдуу Илим гана көтөрө алмак. Ошол потенциал эми кай илимде турду экен? Башкаларга байым мамиле кай таанымда тунду экен? Демек, «дүйнөлүк» аталган диний, фалсафий агымдардын, таанымдардын тээ эң түпкү тегине, жаны-данына да бир карап багууга туура келет. Биздин эл «цивилдүү» десе эле бир Батышка ийилип-бүгүлүп көнгөнү үчүн да, же тойнбилер эбак өкүмүн чыгарып, көчмөн цивилизациянын «өлгөнү» үчүн да, жаназасын окуп көмгөнү үчүн да жашоого акылуу калган цивилизациялардын акыбалына өз көзүбүз менен бир бир карап алууга туура келет. Салыштыра таанууга туура келет...

Ырас, адамзат цивилизациясынын азыркыдай түрп-түс алышына, ургаал өнүгүшүнө ой жүгүртүүсү рационализмге канык, техникага ыкчыл Батыш цивилизациясынын ойногон орошон ролун ар бир эстүү адам сыймык менен моюндайт (айтса, «күлүк күнүндө, тулпар тушунда»), же дал эле ушул сыңары ар бир эстүү адам антик гректерине чейинки айланыш жолдо Батышка башка элдердин да, асыресе, алар аркылуу кыйыр да, түз да өткөн улуу Азия көчмөнтөгинин таасири тууралуу да эстүү моюндамагы эп. Анткени, дүйнөлүк таасир дайыма алгы-берги жана өз доору учун «орошон»). Бирок анын абалкы рационализи (буржуазия тарыхый аренага чыккандан соңку) кийин соң бир беткей араандуу керекчил духка ооду. Бул духтун табиятын жеткилең изилдегендин бири Макс Вебер муну айтат: *«Современный капиталистический хозяйственный строй - это чудовищный космос, в который каждый отдельный человек ввергнут с момента своего рождения и границы которого остаются раз и навсегда данными и неизменными. Индивид в той мере, в какой он входит в слож-*

ное переплетение рыночных отношений, вынужден подчиняться нормам капиталистического хозяйственного поведения; фабрикант в течение долгого времени нарушающий эти нормы экономически устраняется столь же неизбежно, как и рабочий которого просто выбрасывают на улицу...» Ушинтип рух потенциалы айыгышкан атаанчыл, керекчил түр күткөн капитализмде кундуу моралга орун калбай калган. Азыр анын ошол табияты, ошол арааны мүлдө дүйнөгө жайылып глобал мүнөз күтүүдө. Дүйнө моралын өз жолоюна өзгөртүүдө. Кол тийгис не бир аяр, аруу Ыйык Чектин бийик чептерине чейин кылкурт-рак желесин жайган. Атургай анын бир рухий таянычы **протестантизм** да бу күндө абалкы анты-шертин («жердеги милдетинди канчалык ак, так өтөсөң, Көк Жараткан саа ошончо ыраазы») аттап чыккан. «Жер кызыкчылыгы» баарын жеңип кеткен. Жараткандын, тек, аты эле калбаса, заты жашоонун жалаң булактаган (сүткор капитализм!) пайдасында агылып калган, чачырап калган. Демек, өзүнө өзү ээ боло албай ээленип кеткен бул духтун бу күндө өзүн кайра жууруп, жасап-түзөп чыгары да даркүмөн. Анткени, жашоо табияты өзү ошо. Андыктан жаңы гуманитаризацияны жарлаар потенциалы чак. Моралы алсыз. Керинче, бир кооптуу ой тууйт: «Ал, дагы да ар бир илимий жаңы ачылыш-жаңылыкты Эгосуна баш ийдирип барбас бекен? Балким, башканын «жүрөк үшүн алып коюш үчүн» гана баягы опуртал хиросима жолду чалбас бекен?..»

Же ушул духтун ар кайсы порумдагы фалсафий ачылышына барсак, **социал-дарвинизм**: «жашоо - күрөш, сен жебесөң - сени жешет, күчтүүң тандал!» ураанын салат. «Аеосуз мораль» культу жарлайт. **Фрейдизм** болсо өзүнүн өзөгүндө чөккөн малкумар ышкыдан өтө албай, кудай учука жете албай денпарас жолдо чарчайт. Же, жашоону жер үстүндө, **ар ирмеминде, ушу азыр**, толук, толуп жашап өтүүгө чакырык салган **экзистенциализм** да акыры ошол жашоонун өзү өтөрдөтүлгөн мөңдөп жан чыңырып келише албайт, эч качан өлгүсү жок. Жашоонун түпкү маңызын таба албай, же тапканына маакул да эмес муңайым «экзистенцияда» муунуп чектелип берет.

Ушинтип дүйнөнүн абалкы чулу биримдигин өзүндө жоготуп алган Батыш улам барып, төбөдөн шаалдап шаңы аккан Теңирдин тереңги ТЕҢ осуятынан кайып калган, Жан ыйыгын Ден бийиги тебелеген Жолго тайып калган. Бул, балким, бая бир айтылган Иисус Христос пайгамбардын: «ӨЗҮҢДҮ сүйгөндөй сүй...» деген осуятына да жылчык таап жылжып кеткен эзелки бир Эго шектин (Егов шерттин!) жаңы, өзүнө жагым токкыртышта ээ-жаа бербей тамырлап чыга келгени эмеспи? Мындай философия, мындай мораль жаңы цивилизацияга байтүп суналып бере алабы? Жок. Эч качан! Ал, ырас, азыр Батыш дүйнө Чыгышка ыкчам бурулуп руханий булакка ачыгып умтулган тушу. Бирок, биринчиден - ошол рухтун анты-шертинин бийи-

гинде болууга керекчил жантабияты өзү кедерги турса; экинчиден - араандуу агрессив зили анын (Чыгыштын) ахил талуусун издөөгө өткөн, анын өз кубатын алдыртан өзүнө каршы миздөөгө өткөн. Бул тууралуу сөз анан...

Эми **диалектикалык материализмге** келели. Ал биздин аң-сезимибизди жынс бийлеп келген жана али да бийлеп турган бирден бир философиялык тааным болгон себептүү Теңиризмдин позициясынан чыгып арналуу кайрылалы.

Биздин оюбузча өз кыртышынын туундусу бул философиянын да биз үчүн чектелүү жайы бар. Эсеби, «диалектика» түшүнүгүн кабыл алабыз, бирок өз дүйнөтаанымыбыздан серпилеп түзөтүп түшүнүүнү зарыл табабыз. Б.а. «ТЕҢ» мааниде. **Ал эми «ТЕҢ» менен «диалектика» эң түбүндө айырмалуу.** Бул тууралуу «Теңирчиликте» кең айтылган, буерде учкай белгилээрибиз бул: диалектикада Батыштык «карама-каршылык» түшүнүгү биринчи планга чыгат. Ал эми «биримдик» - утурум абалы катары билинет (Ленин: «*противоречие - абсолютно; единство - временно, релятивно*»). Ал эми ТЕҢде абал дал ушунун тескерисинче, же «түгөйлөшүү», б. а. Сүйүү биринчи планга чыгат, ал эми ажырым - сүйүүнүн «бар», «бирлиги» ачылган шарты катары гана көрүнөт (же Ленинди бизче кайрыктасак: *единство - абсолютно; противоречие - временно, релятивно*). Бул ушу азыр эле биз ача салган айырма эмес, ал эзелтен бар келген - Батыш жана Көчмөндүн жашоо философиясындагы айырма, табият-тегиндеги айырма. Батыш тарыхы-таанымынын, көчмөн тарыхы-таанымынын улаңгайыр улуу жолунан сызылып чыккан **онтологий, гносеологий айырма**. Керек болсо, «көчмөн дайыма Дүйнөгө өзөктөш, Ордосунда ийрилип Уңгуталаанын угунда жаткан» деген маани ушул жерден да чечилет. Карама-каршылыкты аавал санап, чечүүчү туткан отурук пенденин биримдик Ордо (Уңгу) нуктан сыртка тебилеп кеткен сыры да ушул жерден илинет.

Эми, экинчи **«материализм»** мааниге келсек, же анын каршысындагы **«идеализмди»** эске тутсак, анда «биринчилик» талашкан бу маани-маңыз да Теңиризм тегиздигинде маанисин жоготот, кунсуздалат. Анткени, бул тегиздикте ТЕҢ, чулу, бир тепчилген гана АБАЛ бар - рухматерия бир сыйган, же, улуттун өз таанымында ТЕҢИР, МАНАС аталган. Ал - Теңиризм, жиктелбес ыйык нерсени эч качан карандай акылда калчап бөлбөйт. **Ошентип, тегинде диалектикалык материализм да теңиризм жаткан Улуу Биримдиктин уңгусунан сырт кайыйт...**

Эми Чыгышка келели. Батыш дүйнө рухий таянч издеп жапырт ат койгон Чыгыш кеңдигине келели. Ооба, Чыгыштын рух Ааламы улуу уюп туру. Учу-кыйыры билинбей тил оозсуз көөлбүп ааламга танапаш агылып жатыры. Эсеби, бая экзистенциалисттин камалган караңгы чегинен ары дзэн башталат. Ал - *дзэн* кечил, жашоонун түп маңы-

зын «бир ирмеминде» ачып, **«ушу азыр»** табат, башкача айтканда жарк – арууланат» - сан салтанат *кичи саториде!* Түбөлүктүүлүктүн сырын чагылган ирмемден чечет -жан салтанат *улуу саториде!* Ушинтип ааламга жанашат. Будда ааламына. Бирок, бу жашоону таңкы бир жеңил шүүдүрүм сезип, же күпүлдөгөн шар көзүндө бир ирмем тунган көбүк санап алган *дзэн* да түбү барып жер өмүрдүн баасын жөпөндөтүп салгандай... Же, ошого байтүп суналган **буддизмге** барсак, бу кайталанма бүтпөс жашоонун аавал негизин азап, кууралдан бүткөн деп, андан арылуунун көздөй жолун акыры аскетчилик гана аркылуу өткөн *нирвана* абалдан көргөн ал да Жер өмүрдүн кайталангыс (экзистенциалист азап чеккен) кунун качырып алгандай. Эми, буддизмдин өзүнө байтүп суналган байыркы **веда** илимине бир баксак, бул да акыркы чындык ирээти *«санатана»* ааламын санаттайт, Кришна аң сезиминен түбөлүк түнөк көрөт. Ал эми бу материалдуу жашоо, дүйнөгө - *«майя»*, *«иллюзия»*, *«жалганэлес»* мөөрү маңги басылат... Суп чепкен кийген **суфизм** да түбү бу дүнүйөнү таркы санап, таягын сүйрөп думана, дервиш, календер кейпинде тарикат жолуна түшкөн. **Даос** жөнү өзгөчөрөөк, ал дал эле көчмөн сыңары Дүйнө өзөгүнө түбөлүк өтүп кеткен. Агылып калган. Бирок отурук жашоо, психология анын эң түпкү ушу философиясын баары бир жете кабылдай албайт, андан сырт турат. Андыктан отурук аалымдар дайыма даос дааналарын тек табигыйлыкты куру аңсайт, байыркы-байыркы бир баео заманга чакырык салат, балалыгына кетет деп түбүн түшүнбөй айыптайт. Акыйкатта, даос чындыгы - БАЙЫРКЫ кайтпас заманга үндөк эмес, ДАЙЫМКЫ жашоонун өзүнө өтүү, Дүйнө-Өмүрдүн көзүнө жетүү. Бирок, бул, отурук эмес көчмөн кыртышта гана табигый ишке ашар мүмкүндүк. Андыктан ал чындыкты алиге отурук кытай эмес, түндүк ээси көчмөн журт тирүү алып жүргөнү ошол. Отурук кытайдын өзүндө табиятчыл Лао илими аскезага айланып, аал, мамлекетчил Кунзы, Шаң Йаңдын бир кез алдыга чапчаң суурулуп чыкканы ошол. Б.а. жай турмуш жана жанар дао идея өзү эки айрык жолго айрылып калган. Ошентип түп жердигинде Аккан Дүйнөгө өзөктөшкөн бул зор илимдин да отурук кыртышта жылдызын күүгүм чалат, «аскетизм» баа алат.

Арийне, улуу да, кундуу да бу окуулардын ар биринин Теңир тереңге кулачы сунулган өз-өз аалам чындыгы бар. Ар биринде жаңы цивилизацияга байтүп суналып берээр руханий бир-бир кудурети туру. Бирок, ал таанымдардын бир аялуу талуусу да дал ушул мерчемде катылган. Ал бая айтылган - батыш менталитети алдыртан чыгыш окууларынын өз кубатын өзүнө каршы тымызын миздеп турган тушу. Ахил талуусу, же аталган окуулардын руханий умтулуусунун багыт-мазмуну, табияты өзү - ээленген Эго араандын «тишине жумшак» түшүп берген чагы... Каршылыксыз! Мүлгүп

чөгүп мүлдө! Түп философиясы өзү каршылык кылууну четке кагып (*«не противься злу»!* «Кудайым мындай гана куп бербеси!») “Мындай момун» кырдаалда эми, бая Тойнбинин Жин Ибилиси жалактап-салактап сан-салтанат куруп чыкпайт бекен! Бул атайын сөзгө арзыйт.

5. УЧУР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН УДУЛУН ЧАЛУУ ЗАРЫЛ

Жогорку кырдаалдын дүйнөлүк жаңы цивилизация проблемасына түз байланышы бар. Анткени, батыш цивилизациясы, эми андан да тагыраак айтсак, ага руханий устун суналып калган иудаизм философиясы (*«евреи сделали возможным существование капитализма в его теперешнем виде. Надо их благодарить за это»*, Ницше) дүйнөлүк жаңы цивилизацияны жарлаар-бирден бир демилге-эркти өзүнө ыйгарып чыккан, кош тизгинди жеке эркимде деп билген. Ал жамы адамзатты сактаар мессиян идея жар салынар бийик ирээти бир гана Сион тоо чындыгын билет, аны айныбай жар салат. Демек, каалайбы, каалабайбы бу күндө жалпы адамзааданын аталган философия менен иши чыккан. Батыштын өзүнүн баардык чыгаандары да бардык замандарда эч бир кыйгап өтө албаган маселе, ушул - еврей маселеси. Акыйкатта да, азыр кай жакка жүз бурба, кай маселеге кайрылба, еврей духу тикийип тике карап турат, капитал маска жамынып качырбай куушуруп камап турат. Бул проблемадан эч кайда кача албайсың. Ал өзү качырбайт сени! Демек, жаңы цивилизация тууралуу сөз да акыры еврей маселесин эч бир кыйгап өтө албайт, аны менен эришаркак айтылбаска аргасыз! Анткени ал, башта да айтылган, бу күндө бир улутдук чегин аттап жалпы эле Батыш менталитетине айланып чыккан, башкы мүнөзүн аныктап калган. Ошентип ушул менталитеттин өңүтүнөн чыга отуруп Чыгыштын ахил талуусуна да келебиз эми.

Баятан баяндан байкалды, Чыгыш окууларына жалпы мүнөздүү өзгөчөлүк ушул, **ал - Көк чындыгын жарлап атып Жер чындыгынан тайып калат. Жан чындыгын зарлап атып Ден чындыгынан кайып калат.** Метафизиканын түбүнө түшүп атып физикалык дүйнөнүн үшүн качырып алат. Демек, ТЕҢ бузулат. Каалайбы, каалабайбы, акыры соңу аскетчил маанай үстөм басат. Баладай баео, агедил аруу тазалыкты Батыш менталитетин өз Эгосуна эптүү-ыктуу пайдаланып кеткен жери, дал ушерде! Же, ал - Батыш менталитет, Чыгыш рухун өз боюна улам өктөм сиңирип алып, мүлдө өздөштүрө барып, бирок аны менен чектелбейт, ал ошол эле учурда өзүнө үңүлгөн Чыгышты «датт!» деп жалаң жандын камына салып коюп, а дүйнөнүн сапарына баштап коюп, **а өзү ириде мобул дүйнөнү жеңип алгысы бар. Жекеме жеке ээлеп калгысы бар!** Анткени анын Кудайынын абалтан келаткан анты бул: *«от востока солнца до запада велико будет имя мое между наро-*

дами и на всяком месте будут приносить фимиам имени моему, чистую жертву; велико будет имя мое между народами». Захария пайгамбардын китебинде айтылган еврей элине дайым жар Яхве кудайдын эң түпкү жарлык анты, эмесе ушул! Дүйнөдөгү баардык элдердин бардык кудайларынын башына чыгып, чычып, жеңиштүү койкоюп турган тушу, ушул (албетте, азырынча кыялында).

Жок, бул эзелки Эски Осуятта калып кеткен бир «айыпсыз» эски идея эмес, ал мезгил менен дайыма бир адымдап, өркүндөп өскөн, тынымсыз модернизацияланган, зили өлбөй тирүү жашап келген түбөлүк көздөй идеал! **«Тирүү Кудай» идеясы! Дайыма аракеттеги! Өзү «сүйгөн элди» коргогон, колдогон!** Абстракттуу идея эмес ал, бул дүйнөү ыраатына активдүү кийлигишкен практикалык маани-маңызга ээ Тирүү Кудай. Бар кызыкчылыгы анын - «тандамал элдин» ар кызыкчылыгына төп түшкөн.

Ооба, бул идея түбү барып еврей элдин «Кудай сүйгөн эл» («Богом избранный народ») философиясынан агылат, «мүлдө иудалашкан дүйнөнү» куруу мүдөөсүнөн табылат. Баары түбү айланып келип еврей элдин дүйнөлүк мессианчылыгына байланышат. Айтса, мессианизм идеясынын өзү да түр өзгөрткөн бу күндө. Эгерде, эзелде, элдик классикалык ишенимде - жер турмушуна акыры түбү Яхве кудай өзү кийлигишип, өзүн жолдогон адамзатты канатына алаар, өзгөнү жазалаар *машаягын (куткаруучу)* жерге жиберээр болсо, түбөлүк адилдик орнотуу болсо, **эми ошол тарыхый милдетти жердеги еврейизм идеясы өзү ыктыярдуу колго алган.** Б.а. реформаланган иудаизмдин азыркы апологеттери, сиончулар, мессианизмдин эсхатологиялык мүнөзүн жумшартып, «дүйнөнүн али жаратылып бүтө электиги» (!) тууралуу идеяны башкы планга алып чыгышып, мессианчыл ролду эми түптүз эле жердеги «Кудай сүйгөн элдин» эркине калтырган. *«Царство Бога не дано: его нужно построить. Этот мир является сырым материалом, а человек - строителем. Иудаизм утверждает принцип кооперации между Богом и человеком, для того чтобы совершенствовать мир в продолжающемся творении. Бог определил человечеству общее развитие, исходящее из Царства мира и всеобщего богочтения. Израиль призван проложить путь к этой цели. Как избранный народ, как потомство союзников Бога, он обязан жить соответственно своему призванию и с самоотвержением распространять владычество Бога»...* (9.)

Ушундай. Иудаизмдин апологеттери адамзатты эркеч баштаар еврей элге берген эрк, жүктөгөн озуйпа ушундай. Эзелтен түп мүдөөсүн көзөй көрүп (Яхве идеалы), эмкиге че эч бир жаңылбай-жазбай, жолунан кылт тайыбай улуу турмушту өз ыңгайында өзгөртүп куруп, өз менталитетине чылап эритип жеңип бараткан дүйнөлүк бир өжөр духтун улаңгайыр сапары ушундай!

Ага Яхве кудурети дайыма сүйөк жөлөк. Анын эркинче Жараткан жазган озуйпаны жападан жалгыз гана «тандамал эл» аркалай алмак. Жалпы адамзатты (албетте, Яхвеге ыкраар кылган) еврей цивилизациясы гана ээрчитип канат алдына калкалай алмак.

Кудай Эрки - Адам Эрки ушундайча тил табышып туу көтөрүлгөн. Айталы, иудаизмдин көрүнүктүү идеологдорунун бири, 30-жылдарда башталган «реконструкционизм» аталган багыттын негиздөөчүсү М.Капландын «иудаизм, бул цивилизация» деп таштаган чакырык урааны улам ургаал жаңырып барат, «еврей цивилизациясынын» киндиги динден эч ажырагыс бүткөнү тууралуу идеяны дүйнөгө бышыкулак жарыялап барат. *«Иудаизм есть многогранная динамичная цивилизация еврейского народа.... Неизбежное заключение, к которому мы приходим в результате рассмотрения эволюции идеи Бога в истории вообще, есть то, что еврейская цивилизация не может быть сохранена без этой идеи как своей интегральной части»* (9.). Ушинтип иудаизмдин цивилизациясы жана Яхве эрки түбүнөн мүдөлөш тирилет- биригет. Жалпы адамзадалык аталган цивилизация Сион идеологдорунун оюнча еврей духунун өлбөс-өчпөс манифестацияланышы - **Бириккен Эрк** экенин билинет.

Эми эстеңиз, саал тыныга отуруп ой жүгүртө эстеңиз; бая-бая сөз башында айтылган Тойнби тарыхчынын Жараткандын жаңы Чакырыгына улам жаңы Жооп болуп түшкөн, өркүндөп-өсүп барган, жашоого акылуу Батыш цивилизациясынын дүйнөлүк байсалдуу жолуна ушул духтун да сапары эми жолулаш түшүп турган жокпу? Сапарлашмаксатташ чыккан жокпу? Ооба, алардын Жолу түбүндө бирге түшкөн, тегинде бир тамырланган. Эсеби, дин жаатында, иудаизмди айтпаганда да, христианчылыктын өз ички жик, ажырымы жатыры. Саясы, идеологияй айдыңда антисемитизм, сионизм жана ар кыл ачык, купуя Ордендер алдыртан марашып келүүдө. Анын баарына эсеп беребиз. **Бирок Батыш цивилизациясынын башкы табиятын аныктаган жалпылыгы андан айкын туру.** Бая бир, жазбай, тайыбай-талыбай дүйнөнү өз ыңгайында өзгөртүп бараткан өжөр духтун бул сапары Батыш менталитетинин өзүн өзгөрттү деген элек. Ошол сөз эми чечилет. Анын бир айкын жемиши, мисалы, айтылган протестантизм.

Протестантизмдин тарыхый аренага суурулуп чыгышынын өзү - капитал духунун салтанаты, же ал коомдук-экономикалык уклад ургаал өзгөрүп жаткан тушта жер турмушуна салкын мамилелүү кала берген католицизмдин монахчыл аскетизмине каршы ачык протест («протестантизм» атанганы ошол), пассивдуу «моюн сунууга» («смирение»), макул эмес активдуу бунт ирээти чыкканы маалым. Б.а. протестантизмдин этикасы Макс Вебер таамай белгилегендей, капитализмдин камбыл күжүрмөн духунан туулган жана анын экономикалык рационализмине руханий чың коргон кызма-

тын өтөп чыккан. Ал эми капитализмдин духу дегенибиз, аркы төркүнүндө барып-барып эч бөлөк-бөтөнү жок алиги еврей духу. Же Ницшени улантып, В.Зомбарттын сөзү менен айтканда: *«Современный капитализм есть в сущности ни что иное, как эманация еврейского духа»*. Еврей элинин жан-табиятын жеткилең изилдеген өзү жөөт ушул аалым Европада капитализмдин келип чыгышын, баскан сапарын, багыт кыймылын иликтеп жатып 15-17 кылым арасы еврей эли кайсы өлкөдө болсо соода гүлдөп дүркүрөп өнүгүп кеткенин, кай жерден ооп кетсе экономика эңшерилип орду качшып отурганын элестүү, фактылуу айтат да, эсеби, Испаниянын күтүүсүз начарлап алсызданышынын себебин да, жана ошого орой дүйнөлүк тарыхый өнүгүштүн жаңы нукка бурулушун да еврей факторунан көрөт. *«16 век. Открытие Америки хронологически совпадает с годом изгнания евреев из Испании. Это была эпоха, когда еврейство Европы зашевелилось, как муравейник, в который воткнули палку»*. Ооба, жер шарынын экинчи бетинде жантабиятынын жаңырып гүлдөшү үчүн ачылган улуу мүмкүндүк, жагымдуу ток-кыртышты жан жүйөөсүнүн бүткүл тереңинде сезген, жонунда туйган еврей духу ээ жаа бербей агылып жаңы континентте дуулдап тамырлап чайлап өнүп кеткен. Жаңы өлкөнүн жаалы-куюн аныктаган. Же дагы эле Зомбарттын сөзү менен айтканда; *«то что мы называем американизмом есть в главных своих чертах ничто иное, как кристаллизованый еврейский дух! (24.)* Капитализмдин аранында айланган мүлдө Батыш дүйнөсү бул менталитетти, балким, аавал дээринде канчалык жерибесин, акыры, эркисиз анын эркинде калган. Стихиясы байланган. Жалпы табияты аныкталган. Бая айтылган жалпылык ушерде.

Ошол күндөн ушул күн капитал башкы философиясын аныктаган бардык жайда бийликке өткөн - **ушул дух**.

Башкаларды а дүйнө камына салып коюп, а өзү тымызын, тынымсыз мобул дүйнөнүн (!), ушул дүйнөнүн (!) камын жеген (*«Бог в этом реальном мире»*) - **ушул дух**.

Жана айтылган Чыгыштын ахил талуусун мээлеп өз куралын (аруу нээтин) анын өзүнө каршы ыңгайлуу пайдаланган да **ушул дух**.

Жана айтылган Чыгыш окууларын дүйнөгө дүң жайылтуу үчүн Батыштын канча бир акчасы самандай сапырылып, түмөн түрлүү илимий-практикалык борборлор түзүлүп, Чыгыш окууларынын өз мекенинен мурда Батышта, негизинен АКШда, байма-бай ачылып, ачыгып да, иштеп жаткан азыркы «дүйнөлүк агартуучулуктун» айтылбас экинчи себеби, ушу. Тегин жашырган тереңи ушу. Калың масса, карапайым аң сезим, кандай гана бийик-ыйык окуу, болбосун, көз ачырбай каптаткан бооронунда эс-учун жыя албай калат, тереңги маңызына жете албай кайыйт. Кайыгат, буюгат, адашат. Демек, ээрчип кол карайт. Же, күтүрөп, сүрдүгүп тигил дүйнөнүн камына өтөт. «Жашоодон кийинки

жашоолордун» жаннын издейт, азгырылат. Ыктыярлуу безериге айланып, буту алдынан турмушу тайыйт... Бу дүйнөнү ушинтип да цивилидүү маңкуртташтыруу аркылуу жеңип алса, болот.

Же, ушул эле ураган бороонго аралаш экинчи бир идея, айталы, ар кандай **иегова күбөлөрү, мунизм, баптизм, дианетика, саентология**, ...логия, ж.б. «жаңынын» сели дүрр каптатылат, ылжыган мас маданиятка аралаш жайылтылат. Тегин, Тенирин жоготуп барган эске Эгем деп Иегова таңууланат. Жанын алат. Дүйнөнү күрр жеңип алуунун бул да бир «цивилдүү» жолу. Кыскасы, бул процесс бул күндө, сырттан толук багытталган, башкарылган мүнөзгө ээ. Балким, капитализм казанында Чыгыш тереңинде башкадан эрте кайнаган жапан коому ушул чындыкты баарынан мурда түшүнгөндүр. Ошондуктан, ал - жапан, күндүзү иште - протестант да, кечкурун үйдө - самурай. Протестантизмдин этикасын (*«противься злу, иначе ты будешь нести свою долю ответственно-сти, если он победит»*). Батыш кийин ушул осуятын аттап алган, капитал касиети «злдон» бийик, таза калган) дзэн моралга жууруп, самурай духка кайрап чыккан. Ахилл талуусу абай корголгон. Улут духу заман бийигине серпилген, Сион тоонун философиясын Фудзияма чокудан карап, аңтара маңызын аңдап алган. «Жапан феноменинин» жана бир сыры ушуякта...

Ырас, капитал жалаң турганда ал, али, «еврей-духу» жыттанбасы бештен белгилуу. Алтын зээри өзгөчө. Маселе, ага кандай ДЕМ салынгандыкта. Б.а. айланып келип **ал байлык кайсы духтун философиясы үчүн булактап агылып калганында**. Айталы, көчмөндүн асем скиф кабыланында буккан ТЕҢчил телегей дух менен кул куйкасынан кабат тилинген салаа-салаа такта алтындын айырмасы бар, асман жердей! Бирок бул өзүнчө сөз. Айтылган жөөталтынга баксак, анын маңызы - Егова Эрк менен бир чылк ширелишип калганында. **Бириккен Эрке өткөнүндө!** Байлыктын да, Бийликтин да, Күчтүн да тизгини кимдин колунда болсо ал эрк - Жаратканга жагаар, анын амирине төп деп бул чындыктын жердеги адилеттиктин, а демек Жашоого акылуулуктун жападан жалгыз критерийине айланып чыккандыгында. Ушул чындыкты тааныгысы келбегендерге «маданияттуу» таңуулаганында, «цивилдүү» (!) тааныткандыкта. Акыр соңу айланып келип «өзгөчө духтун» дүйнөлүк салтанатында!

Эскиден келген кески духтун жолундагыны бүт койбой-жойлой алтын зээринде өз жолоюна өзгөртүп бараткан, улаңгайыр сапары ушундай.

«Жалаң капитал» жаңыңгайына (менталитетине) айланып барган, азыркы Батыш цивилизациясынын акыркы мүдөөсү ушундай.

Мүлдө адамзаттык мүнөз күтүп барган бул цивилизациянын алкагына тартылган, оюн эрежесин моюндаган жалпы дүйнөнүн акыбалы да ушундай.

Салабат! Адамзатты планеталык денгээлде жараштыраар, жанаштыраар идея болсо эле, са-

лабат. Жамыга алымдуу жарык жол - чыныгы мессианизм болсо эле, салабат! Бирок жалпы адамзатка алымдуу деп жар салынган, таңууланган Батыштын азыркы туу дөөлөттөрү чынында адамзатты кайда баштайт? Эңсеген жашыл жээкке жеткире алабы, жаки?.. Эсеби, азыркы Батыш үлгүдөгү **«рынок философиясы»**, **«АДАМ укугу»**, **«демократия»** урааны тегинде эмнени көздөйт? Кимге ириде кызмат кылат? Эмесе, сөз далилдүү болсун үчүн ушерден саал конкреттештирет өңдөнөбүз. Айталы, бул философия боюнча Адамдын (Жарандын эмес, ал Мамлекеттин ичинде, дал Дүйнөлүк Адамдын) укугу барынан бийик. Элден да, Мамлекеттен да бийик! Бул деген экинчи бетинде сырттагы Адамдын, же капитал ээсинин укугу улуттан да, улуттук мамлекеттен да бийик турат дегендик (айтса, бул философия боюнча «эл» - тек абстракция; Адам - укуктун уңгусу, суверендүүлүктүн башаты - «источник права». Мамлекет болсо тек, авторитаризм, тоталитаризмдин коргону). Дагы: «жерге жеке менчик» - адамга кудай түбүндө тартуулаган укук. Жуткан абадай эле табигый укук. Муну жылмалабай түз айтканда континент, мухит ар жагында туруп деле миң айлалуу жолдор менен карызга батырып, бирөөнүн элин-жерин барымтага басып (мисалы, «эл аралык жеке укук» желесинде) жердин жана асты-үстү байлыктарынын юридикалык ээси болуп алсаң, боло берет. Анткени, Адам укугу - Элден, Мамлекеттен бийик Дүйнөлүк Укук!

Буга дагы **«ачык коом»** деген түшүнүк да бар жалганган. «Ачык» аталмагы - аталган укук философиясына аңылдап ачык турганы, анын нормаларын аавал санап, биринчи деп билгени. Эл аралык укук нормаларын (ал эми Батыш укугу негизжалаң жеке менчикке негизделген) бийик тутуп ички мыйзамын да ага тыкыр тегиздегени, эпадам, кайчы келип калса, анда эл аралык мыйзамдын аткессиз так иштегени (нетесиң, жаңылыштык бизден кетет да, анткени, демократияга жаныдан үйрөнүп бараткан жаш элбиз). Ал эми ал мыйзамдардын маңыз-мазмуну түбүндө барып кайсы кызыкчылыкка, не Бириккен Эркке куярын көрдүк. Бул, алтын зээри аркылуу өзүнүн дух философиясын алып өтүү эмей эмине!

Дагы, **«толеранттуулук!»** деген да бир» ооз толо айткан киши тоос куштай кооздоло түшкөн түшүнүк бар. Бизче мааниси - сабырлуу бол, токтоо бол, өзгөнүн оюн аңдай бил. Ушинтет. Эшигиңен кирип, түндүгүңөн түшүп, төрүңө чейин аңылдаган «ачык», «укукчул» коомдун төл дөөлөт, дух философиясын сайрандатып жайып жиберген тозоку АДАМ кайра саа астейдил акыл айтат: «толеранттуу бол - көп мөңкүбөңүз!»

Ушинтип азыркы батыш цивилизациясы, мамлекеттик... жок, **цивилизациялык (!) деңгээлге өскөн эгоизм** кечээги кексе жүзүн жашырып, «цивилдүү» айла амалын ашырып, не бир түмөн түрлүү түлкү жолдо жаш, тажрыйбасыз, же экономикасы алсыз мамлекеттерди саясы-экономика-

лык көз карандылыктын торуна чырмап, дүйнөнү кансыз жеңип алууга баштаган неоглобализм сапарында барат. Бул, акыйкатта, урааны жаңы, маңызы эски кечээги агрессивдүү цивилизациянын жаңы жааңгер кадамы. Жаңы деңгээлдеги арааны. Же, бая Тойнби нускаган «Ааламий Чиркөө» (Универсалдуу Мамлекет) идеясынын алдында Дүйнөнү бириктирүү (жеңүү!) ниетин астырт беттегени. *«Божии владения в этом мире утверждаются божественным Царем. Поэтому труд Христа должен найти своих последователей среди представителей воинствующей церкви, которая в Этом Мире, но не от Мира Сего»* (9.).

Ватикан да, протестантизм да, сионизм да, түпкүлүгүндө ар бири тымызын, өз өзүнчө, бир-бир жолдо бирдиктүү ушул **кресттүү** максатты аркалаган! Бирок бул жол адамзат карама-каршылыгын дүйнөлүк деңгээлде чечүүгө жарамсыз, керинче, улам курчутмак. Анткени, ал баарыга алымдуу, жарамдуу гуман ТЕҢ жолду эмес, өз табиятындагы Эго жолду туткан. Ал эми карама каршылык жаңы карама каршылыкка өсө бермеги табигый. Азыркы дүйнөлүк акыбал мунун айкын мисалы. Демек, дүйнөгө мамилесинде да, ой жүгүртүүсүндө да эски агрессия калып кеткен батыш цивилизациясынын рух потенциалы жаңы цивилизациянын ураанын жар салууга түбү жарамсыз чыгат...

Ага жаңы кан, жаңы дем, жаңы философия зарыл, сырттан барар... Руханий да, материалдык да улуу энергиянын булагын алып жүргөн... Азыр алакан отуна чогулгандай кичирейип тарып болгон адамзаттын Жер Бешиги ошондо кайрадан жазылып кеңдигине кетээр. «КЕҢ болсоң - КЕМ болбойсуң» философияга өсөөр. Ансыз адамзаттын башында Домоктун кылычындай дүйнөлүк алааматтын коркунучу салаңдап турганы турган...

* * *

Азыр ушул кыяматты болтурбоо үчүн планетанын саясы, чыгармачы ишмерлери, дүйнө азабын өз жеке азабы туйган бардык гуманисттери өз-өз багыттарында иш алып барып атышкан чагы. Биригип акыл калчашкан тушу. Буга дүйнөлүк интеллектуалдардын Рим клубун мисал тартсак эп. Ошол сыңары эле жердешибиз, дүйнөлүк чыгаан Ч. Айтматов уюштурган Ысык Көл форуму азыркы адамзаттын көйгөй маселесин көтөрүп жүргөнү бизге сыймык. Үстүбүздөгү жылы анын кезектеги шеринеси күтүлүүдө.

Бул жыйын мурдатан келе жаткан салттуу жолун улап адамзат цивилизациясынын азыркы ал-абалы, келечек багыты тууралуу кеңири масилет козгоору турган иш. Бирок бул масилеттин мурдагыдан сапаттык жаңы деңгээлге аргып чыгышы үчүн ага жаңы идея, философия зарыл. Ал мүмкүнчүлүк бизде туру. Бул, биринчиден. Экинчиден, форумга дүйнөлүк кыйла ири авторитеттердин катышмагы - элибиздеги бышып жетилген, таанылган, чечилген дүйнөлүк айрым маселелердин эми эл аралык аренага эртелеп чыгып кетишине

жагымдуу ыңгай, шарт түзүшү ыктымал. Сөз Самат Кадыров агабыздын «Уңгуталаа» теориясы жана ага айкаш адамзаттык жаңы мораль, философия тууралуу. Автор азыр аталган теориясын жаңы фактылар, эксперимент ачылыштар менен байытып, тереңдетилген монографиясын жазып бүтүрдү. Китеп англис тилине которулуп жатат. Алдыда аны жарыкка чыгарып форумдун катышуучуларына тааныштыруу ниети көздөлүүдө.

Демек, Ысык-Көл форуму, аталган уңгулуу зор теорияга дүйнөнүн көңүлүн буруп, анын өз учурунда алыскы булуң-бурчка дейре таралып, окулуп үйрөнүлө башташына кайталангыс трамплин кызматын өтөп бериши ажеп эмес. Ал эми азыр теориянын кең келечегине ишендирген жогорку деңгээлдеги илимий расмий таануу бар. Бу саам, балким, дөөлөт кушу төбөдө айланган кыргыз элинин эки залкарынын - Айтматовдун, Кадыровдун, балким карт Дүйнөнү селт эттирер жаш чакырык сөздөрү менен адамзаттын тарыхындагы жаңы цивилизациянын башталышы тууралуу жаңы идея Көл кылаасынан дүйнөгө жаңыраар, өз сапарын баштаар. Бая бир айтылган: «Уңгуталаа» урагында «цивилизация» деген зор түшүнүктүн өзү түп мазмунунун эбегейсиз жаңыртаары, байытаары, ал жаңылык-жаңырык, балким, Ала Тоодон башталаары, чакырык Хан ТЕҢИР чокудан ташталаары тууралуу ой мына ушул жерден жыйынтыкталат!

«Ата Журт» гез. XII, 1996 - II, 1997-жж.

P.S. «Ысык-Көл форум» катышуучулары менен жолугуп, аларды С. Кадыров теориясы менен тааныштырып, балким кызыккан өкүлдөрүнүн катышуусунда жаамы адамзатка кызмат этээр жаңы цивилизациялык мүмкүндүк тууралуу ой бөлүшүү нээти көздөлгөн эле. Бирок белгилүү себептерден улам, т.а. Кадыровдун өз мекенинде башкы бийлик жетекчилигинен тартып ортозаар окумуштууларга чейинки деңгээлде эч колдоо таппаган айласыз абалы бизге өз максатыбызды жүзөгө ашырууга бу жолу да мүмкүндүк бербеди. Анан калса, ошол тушта, мамлекет жетекчилиги тарабынан чоң жазуучунун өзүнө да форумду өткөзүүгө каршы, тымызын ыдык мамиле жасалышы Ысык-Көл шеринесинин да ойдогудай өтүшүнө өз салакасын тийгизбей койгон жок. Ошентип биздин үн бул жолу да ээн жапан чөлдөгү Кудайга улуган жападан жалгыз буруттун жан чыңырыгы болуп кала берди!

Айтса, мындан туура жети жыл кийин, же 2004-жылы «XXI кылымдагы Евразия - маданияттар байланышыбы, же цивилизациялар карамакаршылыгыбы?» деген темада Президент А.Акаевдин кызуу демилгеси менен Ысык-Көлдө эл аралык форум өткөрүлдү. Өлкөнүн аброюн көтөрөр, өзүнө таандык сунуштаар не орчун илими, не олут философиясы жок, жалпы идеяларды констатациялап чектелген бул жыйын «жалпы, катардагынын» бири болуп кала берди. Баса, мында да Кадыровдун көзү жок болду. Ал бир жыл мурда эле “мына эмесе” деп өлүп калган болчу...

* * *

Учурундагы кыйчалыш кырдаал кызыган сөздү үзүп кызуусун суутуп кеткен эле. «Жаңы Цивилизация» маселеси жарым айтылган. Ошондон эки жыл өтүп, Кадыров төө бастыланып, «Уңгуталаасы» унутулуп турган тушта мамлекеттин өнүгүш жолун бийик жетекчилик дагы жаңы опуртал тилкеге алып кирди. Эми жерди жеке менчикке чыгартып! Жеке баамымда, бул биздин жаш мамлекеттин эми чындап тескери жолго түшүшү эле. Биз буга дейре жарык үмүт арткан Жаңы Цивилизация мүдөөсүн кой, адамзаттын алды жолун улам тыкыр тарытып-курутуп бараткан учурдун куу, сүткор, агрессивдүү цивилизациясынын талабына өзү ыңгайлашып, табагына бышып, араанына алпештелип, өзүнүн бар мүмкүнчүлүгүн барк албай, багытын жоготкону эле бул. Бул жөн эле башка дүйнө багытын ээрчүү эмес, Дүйнөгө балким жаңы жол нускаар жаңы цивилизациялык багыттын да өксүшү эле! Ошентип кайрадан, экинчи бурут улушка туура келди. «КАЙРАН ЭЛ» деп какшашка туура келди. Мындагы айтылган ойлор ошол кийинки ой толгоодон үзүндү жана мурдагы кепти жаңы өңүттөн толуктап тургандыгы үчүн ага кошумча ирээти сунуштайбыз.

6. УҢГУТАЛААНЫН УГУН ТААНУУ ЗАРЫЛ

Жердин бардык асты-үстү байлыгы тонолуп, аба ышталып, улуу мухиттин да түбү түтпөй турган кез азыр. Азыркы утурум прагматик, керекчил цивилизация Адам - Жаратылыштын гармониясын бузуп, миң кыл кырсыктар басып, мурда жок оорусыркоо көбөйүп, жер титиреп, тоо көчүп, климаттын глобалдык өзгөрүшү күчөп, айтоор адамзаттын планета үстүндөгү жашоосун, акыл-эстин ээси катары анын өзүн жок кылаар опуртал чекке жеткен. Окумуштуулар азыр жер үстүндөгү табигый мүлдө чоң-кичине өзгөрүштөрдүн баардыгы тең **бир башкы себепке** байланышып турганын, сейсмология, магнитология, климатология, геология, геофизика, медицина ж.б. илимдердин проблемасы бир башкы себепте чечилээрин сезип-туюп, бирок, ошонун ачыкын таба албай келишет. Ал себептин ачылышы табияттын аавал түп сырына үңүлүүгө гана мүмкүндүк түзбөстөн, энергиянын (отун, газ, нефть, ядро кубаты ж.б.) азыр биз билген, колдонгондон башка, традициялуу эмес, агылып турган чексиз зор булактарын ачууга, алууга да мүмкүндүк түзмөк. Эйнштейнден берки акыркы 60-70-жыл ичинде дүйнө аалымдары аны башын сайып, бүлүнүп издегени ошол. Аны илимде «Уңгуталаа теориясы» («Теория Единого Поля», «Теория Всего Сущего», «Теория Всеобщего Объединения» ж.б.) деп аташкан.

Дегеле илимдеги чыныгы нукура улуу теориянын ачылышы адамзат цивилизациясын кескин жаңы тепкичке көтөрүп, өрлөтүп турмагы бар. Азыркы адамзат цивилизациясы негизинен эки титан ачылыштын - Ньютондун жана Фарадей-Мак-

свеллдин теория-теңдемелеринин үстүндө турат. Ал эми аларды жалпылоо менен бирге жаңы сапаттык ачылышка адамзат дагы качан, канча жылда жетише алышы мүмкүн? Америкалык белгилүү аалым Фримен Дж. Дайсон «**Новаторство в физике**» деген белгилүү макаласында ушул мүмкүнчүлүктү иликтөөгө алат да физика тарыхындагы зор ачылыштардын табият-тарыхына кайрыла отуруп, мындай мыйзамченемдүүлүктү байкайт.

Табияттагы кандайдыр табышмактуу кубулуштун алгач баамга урунуп, ал боюнча белгилүү бир түшүнүктөрдүн түптөлүп, жыйылуу процесси өзү отуз жылдай убакытты камтыйт. Алгач акылга сыйгыс сезилген ал идея акылда канча ирет калчалып - экчелип отуруп, андан соң отуз жылда гана алгачкы натыйжасын берет. Айталы, Фарадей электромагнит индукциясын ачып, аны Максвелл теорияга салганга чейинки аралык отуз жылга созулган, ал теориядан Генрих Герц алгач электромагнит толкунун алганга чейинки аралык да болжолу отуз жылды камтыйт. Же, Энрико Ферми элементар бөлүкчөлөр арасындагы алсыз аракеттенишүүнү ачкандан соңку отуз жыл жалаң гана анын себебин түшүнүүгө кеткен.

Же кийин Ли жана Янг Оң менен Солдун ортосунда эч кандай симметрия жок экендигин экспериментте далилдегенге чейин (айтмакчы, физика илиминдеги соңкуга омок бир зор революция ушул, же ТЕҢ Теңирчиликтин физикалык көзү ушерде) дагы отуз жыл аралык өткөн. XX кылымдын физикасында ушунча мол фактылар топтолуп, эсепсиз эксперименттер жүргүзүлүп, ар жактуу теориялар бирине-бири кайчы да жаңырып турган тушта, физикалык мындай улуу буураканды баарын иретке алган, ыраатка салган кезектеги зор теория дагы канча жылдан кийин жаралышы мүмкүн? Мүмкүнбү? Дайсон макаласынын соңунда өзүнө ушундай собол таштайт да ага өзү мындайча жооп айтат: *«Я думаю, что открытие такой величины как ньютоновская динамика или квантовая механика, вряд ли будет сделано раньше, чем через ближайшие сто лет».* (ж. «Природа»)

Бул - 1958-жыл, сентябрдагы сөз. Бул ачылыш, же эмки жаңы цивилизациянын мүмкүнчүлүгү Уңгутаалаа угунда гана жатканын туйган дүйнөлүк ири аалымдар жалаң ушул салаага ат койгон. Эсеби, америкалык экинчи аалым - Б. Дж. Уоллес айтат: *«Единая теория поля приведет нас к более глубокому пониманию пространства и времени, микро и макроструктуры Вселенной и приведет наконец к Золотому Веку науки и технологии».* Бул 1990-жылкы сөз. Мындан дагы эки жыл кийин, же 1992-жылы орустун азыркы көрүнүктүү аалымы В. Белостоцкий эми минтип айтат: *«Гравитация - это те вожжи, которыми Господь Бог управляет всем миром. И если познать эту силу, то откроется новая эпоха взаимодействия Человека со Вселенской Материей».* Бул деген, адамзат эгер ушул Уңгутаалаа ачылышына жете алса, анда буга чейинки цивилизация жетишкендиги алдыда жаңыра-

ар цивилизациянын жанында шоона да эшпейт, анчейин бир көрүнүшкө айланат деген сөз.

Дайсон болжогондон жүз эмес, туура отуз бир жыл кийин (дагы отуз!) кыргыз аалымы Самат Кадыров жогоруда айтылгандарды космология жана элементардык бөлүкчөнүн жалпылыгында таанып, ачып, Ньютонду толуктап, квант гравитациясын жаңыдан түзүп, дүйнө илиминде ошол орошон сөздү айтты. Бул тууралуу 1996-жылы Санкт-Петербургда өткөн Эл Аралык Конференция дүйнө окумуштууларына **Кайрылуу** кабыл алып, КР Президенти А. Акаевге кат жазды. Бирок бул дүңгүрөгөн кабар да республика аалымдары тарабынан дүлөй кабыл алынды.

Үстүбүздөгү жылы июндун аягында Санкт-Петербургда мурдагыдан да абройлуу, табият таануунун фундаменталдуу проблемаларына арналган эми Эл Аралык Конгресс өттү. Аны биздин айрым академик аалымдар айткандай «тамашакөй шизиктер» эмес, Россиянын ири илимий мекемелер уюмдары уюштурду. Атаганда: *Россия Илимдер Академиясы, Санкт-Петербург тоо кен институту Санкт-Петербургдагы «Эксико» (Швеция) фирмасынын өкүлчүлүгү.* Колдогондор: *Санкт-Петербург Мамлекеттик Университети; Орус географиялык коому, Бүткүл Россиялык геологдор коому; Санкт-Петербург Физиктер Коому; Регион Аралык Илимий Академиялык Планетардык Өнүгүү Борбору; Илим, Искусствонун Петров Академиясы; Радиоэлектрондук комплекс боюнча илимий изилдөө институту.* Конгресске 400 дөн ашык илимпоздор катышты. 5 секцияда илимдин фундаменталдуу салаалары боюнча беш күнгө созулган доклад, талкуулар жүрдү. Баардык окумуштууларга регламент боюнча 10-15 мүнөт гана чектелүү убакыт берилди. Бир гана Кадыровго өзгөчө мамиле жасалып, ага жарым саат убакыт бөлүндү. 5-күнү Конгресстин жабылышындагы жалпы заседаниеде да биринчи ачылыш сөз Кадыровго берилди. Ал XX кылымдын теориялык физикасы эмне үчүн кризисте келген себебин айтып, андан алып чыгуу үчүн өзүнүн Уңгутаалаасын сунуштады. Келерки Эл Аралык Конгрессти Кыргызстанда өткөрүү демилгеси менен чыкты. Демилге колдоого ээ болду. Кадыровдун теориясына мындан эки жыл мурунку Эл Аралык **Конференция Кайрылуусунда** берилген дүйнөлүк баа андан да бийик илимий форум деңгээлинде, эми **Конгресс Чечиминде** бекемделди.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ КОНГРЕСС

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

22–27 июня 1998-г.

С-Петербург, Россия

Решение Конгресса

Конгресс отмечает, что доклад Самата Кадырова «Теория физического мира» изложенный им на Международном Научном Конгрессе «Фундаментальные Проблемы Естествознания», содержит описание физической теории, в которой главную роль играет гравитация, и является большим научным достижением.

Из теории квантовой гравитации С. Кадырова следует, что наш мир - Вселенная замкнута, и она вращается. Показано, что Галактики, звезды, планеты образовались из вихревого газа и пыли. Найдены верхний предел массы и размеры вихря, из которого образовались Галактики.

С. Кадыров предложил наиболее полную теорию гравитации, из которой следуют законы электромагнетизма и квантовой механики. Ускорение свободного падения тел по этой теории зависит от их химического состава. Показано, что силы кориолиса имеют магнитное происхождение.

Найденные автором полная сила гравитации и ядерная сила состоят из суммы трех членов: центральной (ньютоновской), спин-спиновой и спин-орбитальной.

По теории С. Кадырова единое поле - это гравитационное поле, что является принципом единства физических явлений, которые происходят в макро- и микро - мире.

Мы, участники Конгресса – 98, заявляем, что Самат Кадыров внес большой вклад по выводу науки из кризиса.

Участники Конгресса - 98 поздравляют кыргызский народ с таким выдающимся ученым, как Самат Кадыров, и признают его теорию единого поля как одно из величайших научных открытий века.

Решение принято единогласно 26 июня 1998-года на пленарном заседании участников из Белоруссии, Германии, Кыргызстана, России, США, Украины, Франции, Швеции.

*Председатель
Организационного Комитета
Конгресса-98*

М.П. Варин

Бул эмнени билдирет?

Бул деген, биз жогоруда мисал тарткан дүйнөлүк аалымдардын айткан-дегендери эми теорияда чечилди деген сөз.

Албетте, теория эгер экспериментте далилденбесе, ал кооз идея бойдон кала берет. Биз буга чейинки ой толгоолорубузда Кадыровдун теориясы бир да бир постулат, гипотезаларсыз, жалаң эксперименттерге таянуу менен түзүлгөнүн айта келген элек. Эми анын баарын жалпылаган ушул окуянын өзү экспериментте далилдендиби деген мыйзамдуу суроо туулат. Биз бүгүн буга «ооба» деп оң жооп берээр алдында турабыз. Кадыров боюнча зат кыймылга келгенде мурда белгилүү болгон Ньютондун гравитациясына кошумча *куюндуу талаа* пайда болот. Бул талааны Москвалык окумуштуулар экспериментте алышканын орус басма сөзү ачык жазып чыкты (Кадыров менен эксперимент авторлорунун жекече жолугушуусу да болду, кызыкдар чөйрөнү ал материалдар менен алдыда тааныштыруу ниетибиз бар). Ачылыштын эми инженердик илим тегиздигинде жүзөгө ашышы, алдыңкы мезгилдин иши. Азыркы өнүккөн техникалык мүмкүнчүлүктүн шартында ал дагы кезектеги отуз жылга созула койбос.

Ошентип, XXI кылымда Уоллесс айткан илим менен технологиянын Алтын Заманы башталаар болсо, анда адамзат цивилизациясынын сапаттык жаңы деңгээлге серпилеп эргип чыгышында кыр-

гыз илиминин кызматы эбегейсиз болмок. Эгер статистикалык бир эле чымчым маалыматка карасак; дүйнөдө болжолу 3 миллиондой илимпоз, инженерлер иштейт, алардын үчтөн экиси табигый илим жаатында. Илимий изилдөө иштерине жылына 150 миллиард доллар сарпталат, анын да үчтөн экиси табигый илимдерге жумшалсын дейли, ошондо азыркы адамзат цивилизациясын кризистен алып чыгыш үчүн илим багытында күндөп-түндөп канча мээ, канча каражат кылкылдап тынбай иштеп атканын, канчасы бекер сарпталып суудай агып жатканын баамдайсыз. Мына ушунда гана бир Адам чечкен, Конгресс жазган: **«Самат Кадыровдун Уңгуталаа теориясы – бул кылымыбыздын эбегейсиз улуу ачылышы»** деген саптарынын маанисин туясыз. Өзү тамаша айткандай: «бирөөдөн бир доллар албай, жалаң «Полет» тамекисин чегип жүрүп жазган теориясынын...»

Статистикалык маалыматтан дагы мындай цифра кездешет. Илимге тартылган алиги 3 млн. илимпоздун 5 пайызга чейинкилери гана фундаменталдуу жаңы идеянын алып жүрүүчүлөрү же генераторлору болушат. Калган 95 пайызы ошону турмушка ашыруу багытында эмгектенишет. Андыктан, жаңы идея, теорияны жаратуучулардын ысымы тарыхта айрыкча аздектелип жалпы адамзатка таандыкталуу менен бирге алар өз Мекенинин Символу, жүзү катары чыгышат, дүйнөгө өз улутун көтөрүшөт. Ньютон, Фарадей, Максвелл десе - Англия; Галилей, Кеплер десе - Италия; Ломоносов, Циолковский десе - Россия; Резерфорд, Ли жана Янг десе - Америка; Луи де Бройл, Пуанкаре десе - Франция; Планк, Гейзенберг, Шредингер десе - Германия; Томсон, Бор десе - Дания; Юкава десе - Япония; Абдус Салам десе - Пакистан элестейт жана даңазаланат (айтса, кадимки фюрер Гитлер, кезинде: “бул шаарда Нильс Бор толгонуп иштеп жатат” деп анын жан тынчын албас үчүн гана учактарын Копенгагенден айлантып алып өткөн деген аңыз жашайт аалымдар арасында...). Миңдеген жылдар бою акыл-эс кудурети рух илиминде ачыла келген Чыгыш элдери үстүбүздөгү кылымда гана табигый илим багытында өз сөздөрүн батыл айта башташты. Ал эми көчмөн дүйнөнүн баатыры - Кадыровдун “Уңгуталаасы” эми айтылаар. Кыргыз эли XX кылым маданиятына Айтматов деген ысымды тартууласа, эми XXI кылым илимине Кадыровдун ысымы менен кирээр. Мындан эки жыл мурда эл аралык төртүнчү конференция тарабынан Республика Президенти А. Акаевге жазылган каттагы: **“С. Кадыровдун теориялык физикадагы жасаган ачылышы бир гана сиздердин Республикага гана эмес, жалпы эле дүйнөлүк илимий коомчулукка өз жемишин берет”** деген саптарынын маанисин да ушунда туясыз. Автордун: Кыргызстанды «Азиянын Илим Борборуна» айлантышыбыз керек деген изги тилеги кыял эмес мүмкүнчүлүк экендигин да ушунда билесиз. Эгерде, ошонун бийигинде боло алсак...

Ошентип адамзат аңсаган жаңы цивилизацияга таянч - жаңы теория түзүлдү, жана ал өзүнүн дүйнөлүк сапарын баштаар алды деген үмүтүбүз зор.

Бирок адамзаттын жаңы цивилизациясы дегениң ал, илимий-теориялык, техникалык эле ачылыш эмес, ал - ошол жаңы ачылыштын бийигинде тураар руханият дагы, ачылыш жемишин адатта боло келгендей бирин-бири ооздуктоого, жок кылууга умтулган агрессивдуу жеке Мен- Эго(!) идея эмес, ага тосмо- гумандуу ТЕҢчил, КЕҢчил альтруизм мораль дагы..

7. ТЕЛЕГЕЙ ЖОЛГО КАЙРЫЛУУ ЗАРЫЛ

Ушинтип аабалкы - Жан жана Ден, физика жана философия катышы тууралуу маселеге келебиз. Келбей кое албайбыз. XX кылымдын теориялык физикасынын кризиси, ал, физиканын эле эмес, дүйнөтаанымдын да кризиси экендигине ушундайча тике байланышып чыгат. Бул жакта суроо чытырман, жыш. Мисалы: Ленин «физикалык идеализм» деп атаган кубулуштун алыскы теги, чын себеби кайда жатат? XX кылымдын башында теориялык физика эмне үчүн дүйнө түбүн түшүнүш үчүн чыгыш мистицизмине урунду? Андан алган сабагы кандай болду? Эмне тапты, не жоготту? Аны менен ашкере шугулдануунун аягы акыры барып теориялык физиканын өзүн физикалуулуктан айырып, таза абстракцияга кайытып алып кеткен жокпу? Эгер алып кетсе физиканын да, философиянын да ТЕҢ (б.а. чулу, бүтүн) бирдей сакталышы үчүн ага кандай мамиле зарыл эле? Не дүйнөтааным өңүттөн чыгуу керек эле? Андай дүйнөтааным, б.а. жалаңтык материализмде, пас прагматизмде чектеп- мүчүтүп турган орой окуудан ары жаткан, не реалдуу материализмден биротоло аяк үзүп иллюзияга айлантып, ирреалдуулукка кайытып кеткен эфемер окуудан бери жаткан, экөөнүн ТЕҢ (чулу) биримдигин кармаган дүйнөтааным бар беле?

Ушул өндүү толуп жаткан, толуп жаткан суроолордун толкунунда калган ченде, ошондо, эрксизден баарын батырган, баарын камтыган, Бир, Чулу, ТЕҢ түшүндүрүүгө кудурети жетик окуу- илим зарылданып турганын билесиң. **Мына ошондо айлааргасыз Теңирчиликке келесиң**, Улуу, чулу дүйнөнү материализм деп да, идеализм деп да эки уюлга ажыратып, келишкис карама-каршылыкта кармаштырбай, аны аавалтүп биримдигинде Бир, Чулу, ТЕҢ (Единое) көргөн, ошол эле учурда ички агымында, б.а. «жолу улуу» удулунда иерархиялуу Тең-Тең (Двуетноое) бөлгөн зор илимге - Теңирчиликке келесиң. Бая Ли менен Янг XX кылымдын теориялык физикасын каңгытып-кайытып адаштырып кеткен айры жолунда тык кармап: *«Жок, дүйнөдө симметрия жок, экспериментте Оң менен Солдун симметриясы бузулат»* деген идеяны Кадыров кандайча теория бийигине калкытып алып чыгып, **«Р-жуптуулук»** эмне үчүн бузуулаарын, Дүйнө эмне үчүн ассимметриялуу жана

айланууга ээ экенин жалпылап, дүйнөнүн физикалык биримдигин чулу, ТЕҢ (Единое) алкакка ийрип салганын билесиң. Уңгуталаа философиясына же физика теңирчилигине айла-аргасыз ушундайча келесиң. XXI кылымдын теориялык физикасы XXI кылымдын философиясы - Теңирчилик менен ушундайча кезигишет. Бая, «көчмөндүк, Теңирчил цивилизациянын алдыда шаалдаган үнү уга албай кер турбуз» деген кеп ушул жерден бир чечилет. Эски дүйнөнү жаңырган цивилизацияга баштаар Уңгуталаа теориясы руханий негизи - Теңирчилик менен ушундайча табышат. Адамзатты алдыда;

материалдык аспектте - албан-субан илимий ачылыштын, же физикалык проблемасынын чечилишинде алып чыгып, бакыбат Ден жашоого баштаар;

руханий аспектте - философиялык проблемасынын чечилишинде алып чыгып, Жан азаттыгына маштаар ТЕҢ биримдик бир идеяда баш коштура алаар **Улуу Илим ушул Теңирчилик болмок.**

Биз умтулуп идеал издеген, туу туткан Батыш өзү жаңы цивилизациянын руханияттагы ураанын сала албай, илиминдеги ачылышын таба албай терең кризисте жатат азыр. Ооба, бул башка эмес, дал цивилизациялык кризис! Алды жагы туюк турган, ал - Батыш, андыктан XXI кылым цивилизациясын жалаң гана кырчылдашкан кызыл майдан катары билет, көрөт жана ага өзү да улуу даярданат. Бирок бул, арийне, жалпы адамзат тургай жалаң Батыштын өзү үчүн да түбүндө адамдын өзүн акыл-эстин ээси катары планета үстүнөн жок кылып тынаар жоболоң жол. Сөзүбүз жалаң болбосун үчүн ушул тапта Батыш дүйнөсүндө кызуу окулуп, кенири пропагандаланып, башкы маанай-

ын (баягы агрессивчил!) күчөтө аныктап аткан бестселлерден бир үзүм мисал тарта өтсөк болот. Ал Гарвард университетинин профессору, мамлекетти башкаруу боюнча АКШнын көрүнүктүү стратегдеринин бири Самьюэл П. Хантингтондун «Цивилизациялардын согушу» аталган концепциясы. Анда мындай делет: *«Мировая политика вступает в новую фазу, когда идеология и экономика не будут больше служить главным источником конфликтов. Великим водоразделом внутри человечества и доминирующим источником конфликтов станет культура... Следующая мировая война, если ей суждено быть, станет войной между цивилизациями»* (г. «Азия» X. 1993).

Цивилизациялык кризистин айкын белгиси дал ушул. **Анткени цивилизация теги, мааниси өзү - маакул жашоо. Маданияттын маңызы өзү - гуманизм.** Аалам мухитинде аркырап сүзүп бараткан Жер Кемеде кантип жалпы аман калабыз? Кеменин өзүн нетип бүтүн сактайбыз? Кандай гана аталган цивилизация болбосун, Батышпы, Чыгышпы, Түндүкпү, Түштүкпү, философиясы ушул болууга тийиш. Батыш цивилизациясы агрессив маанайын аттай албай, ал идеяны сунууга минтип жарамсыз туру. Бая, ХХ кылымдын теориялык физикасынын кризиси, ал жалаң, физиканын гана эмес, аны ичкертен азыктандырган дүйнөтаанымдын да кризиси эле дегенбиз. Ал ойду эми цивилизация тегиздигинде, жаңы тепкичте жаңыртып айтышка туура келет.

Ооба, Батыш цивилизациясынын кризиси, бул дагы ириде- дүйнөтааным-философиянын кризиси. Байыркы иуда, грек, рим замандарынан келген. Дарвин, Гегель, Фрейддерде уланган, *«диалектика - карама каршылыктардын күрөш (!) биримдиги»*, *«табигый тандалуу жолу»*, *«адам дээринде мал жырткыч - жашоосун инстинкт аныктаган»* ж.б.д.у.с. жетекчи-нускоочу идеялар, агрессивдүү, пас прагматик мамиле, Батыш дүйнөнүн тамырына өсүп, зилине (менталитет) айланган. Ыгып-тыкма (накопительство) ыгын калыптап, тагдырын башка жасаган. Мындай тагдыр, арийне, адамзаттын жаркын, жаңы цивилизациясына батыл баштаар озуйпага ээ эмес. Ага - зили жогорку пас сапаттардан таза калган, Дүйнө-Тарых өзүнүн бүткүл гуман мүмкүнчүлүгүндө, улаңгайыр улуу эволюциясында асылдаган, баарына ТЕҢчил, КЕҢчил жана алымдуу Жаркын Тагдыр гана эгедер. Бая бир айтылган «бир мерчемде, бугуп жаткан кубулуштун экинчи бир кырдаал - шартта буулугуп ачылаар кезеңи тууйт. **Арткы баскан жол менен эле эмес, алгы басылаар жол менен өлчөнүүчү дөөлөт зарылданат»** деген сөздүн мааниси ушерде жана чечилет. Эмесе, ал тагдыр - көчмөн тагдыр эле; ал - цивилизация Теңирчил цивилизация эле, дүйнөгө коңур мамиле күткөн; жаратылышы, тегинде - Асман менен Жердин, Жан менен Дендин, Бар менен Жоктун, Ач менен Токтун, Келээр менен Кетээрдин, улуу **ТЕҢ биримдигин тутуп, КЕМИнен КЕҢине салмак оой ке-**

лечек беттеген руханий цивилизация! Байыркы эмес, Дайымкы! Ушул кудуретке эгедер, идеяга карк цивилизация гана алдыда мүлдө адамзатка, алымдуу жаңы цивилизацияга байтүп суналып бермек. Уңгуталаага уланды – айкаш Теңирчилик цивилизациясында ушул кудурет буккан.

Арийне, биз бая, «кичине элбиз» деп кибиреп алгандарга бул да жакпайт. «Эми өңгөсү бүтүп дүйнөлүк цивилизацияга өзөк түшкүбүз барбы?» деп ал дагы да майдаланат. «Башка цивилдүү элдердей!» деп такылдап, тамшанып бүтпөйт. Айла канча, дегеле адамзат цивилизациясы дегениндин чыныгы философиясы эмне? Андагы биздин ордубуз кайда? Эгер эми жаңы цивилизация ураанын көтөрө алсаң, анда эмне үчүн аны салбаска, жан жагыңа күч уютпаска? Анан да өзүң кибиреп басынып алгандай ошончо эле майда эмес, улуу көчмөн дүйнөнүн уюлу экенинди кайда жашырасын? Тунган Туран Ордону кайда батырасың? Элди улуу кылган кара күч эле эмес ириде идея, рух кудурет экенин кантип танасың? Ушу өңдүү башы ачык канча маселе турганда бул багытта дагы атайлап сөз кызытышка аргасызбыз.

Эмесе цивилизация дегениң өзү ал анык маанисинде – тунган маданияттын өзү, аккан руханияттын көзү. Аны Батыш канчалык: *«чивитес - айыл куруп, шаар салып, отурук жашоо»* деп материалдаштырып түшүнүп албасын, ал, тегинде, ошол коомдошууга түрткөн, ага мүмкүндүк түзгөн руханият, цивилизацияны цивилизация кылып турган касиет, Аалам-Табият менен мамыр-жумур маин табышуу. Ай алдында, Күн алдында ырыс-ырашкерлүү, **денеси жыргап (материя), рух мүмкүнчүлүгү ырдап (идея) маакул жашоо.** Эң өзөккү, эң түпкү мааниси ушул. Мына ушуну камсыздаган көкүрөк көз- руханият. Айталы, көчмөн цивилизация мангул-түрк аталган улуу мейкинде, улаңгайыр мезгилде аккан духу үзүлбөй маңызы бир келди. Аал, отурук цивилизацияга келсек, ал басым материалдык мүнөздө көрүнөт. Тарыхый таала өнүгүшүндө өзөктөн өткөн үзүлбөс-сүзүлбөс руханий шооласын үзүп алат, аккан духун бууп алат. Үзүлгөн-буулган жеринде ал өзүнчө тамырлайт да жергилик мүнөз күтөт. Ал кайрадан бая материалдуу айырмалуу сырт борумуна чыгат. Ошентип, айрым-айрым айырмалуу «адамзат цивилизациялары» деп ат алат. Тойнби айткандай жыйырма бирге жетет. Хантингтон айткандай жетиге түшөт. Аталган цивилизациялардын баарында дээрлик, көздөн сыдырып отурсаныз, бая гармония бузулган. Биринде, мисалы Батышта, байыркы иуда, грек, римде ДЕН маани басым алат. Азыркы Батыш цивилизациясынын **керекчил, прагматик мүнөз күткөн себеп- генезиси**, же, Дүйнөгө өгөйлөнгөн тагдыр (отчужденный)-ошол жактан (материалдык негизи мен(!) менчиктен, анын ичинде жер менчиктен) башталат.

Тескерисинче, отурук Чыгыштын экинчи четкыйырына келсек, **дүйнөбезериликтин аавалтүп себеп-генезиси**, анда да балким, ушерде жатат,

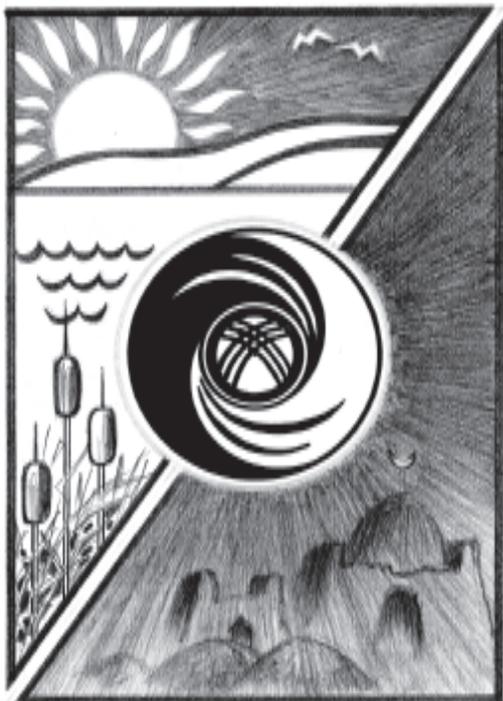
же түбүндө жерден ажыраган, жерге өгөйлөнгөн, реалдуулуктан тебилген тагдыр (отчужденный) соңунда Асманга калкып кеткен, тамырын дээрлик-дээрлик үзүп... түгөл философиялуу мүнөз күтүп... Чыгыштын эң ничке рух окууларында, айталы, хинаяна буддизминде бу материалдуу дүйнөнү жерүү эң кыл чекитине жетет. Ошентип карт дүйнө эки кыйырында ажырал жатат, цивилизациялары чачырал калган. Орто ТЕҢде кошула албай, орток идеяда жошула албай. Хантингтондун XXI кылымды цивилизациялардын согушу аныктайт дегени ошол. Айтмакчы, анда көчмөн цивилизацияга орун да тийген эмес, же: *«Цивилизационная идентификация будет приобретать все большее значение, и, мир в значительной степени будет формироваться в результате взаимодействия семи или восьми главных цивилизаций. Это западная, конфуцианская, японская, исламская, индуисткая, славянско-православная, латиноамериканская и возможно африканская. Основные и наиболее кровавые столкновения будут происходить вдоль границ, разделяющих эти культуры»*. Эмесе дал ушул Хантингтон «унутуп» салган көчмөн цивилизацияда анын агрессивдүү концепциясын ойрондогон, Батыш, Чыгышка тараза ТЕҢ - Единое, идея жатат. Анда эң байыркы алынган Бир ДЕМ эч качан үзүлбөгөн, сүзүлбөгөн (рух үзүлбөйт), Асман - Жер арасын сайрандап, Жан менен Ден байланышын ТЕҢ кармап өр руханий жолунда келет.

Батыш, Чыгыш аабалда жоготуп алган ТЕҢ салмак ушул эле. Же эми көчмөн цивилизацияга салыштыра айтсак, Батышта, анын идеалдуу бийиги саналган, сырт сулуулукту басым даңазалаган байыркы грек заманынан соң, акырындап ден кумары мал кумарына оогон, утурум керекчил. азыркы агрессивдүү мазмуунуна келди. ТЕҢ кыйрады. Чыгышта, айталы, ДЕМине эрип-бууланып (дэм-дхам) «Дхаммапада» чындыгын тапкан Будда окуусун («истина в середине», б.а. Единое - ТЕҢде) соңкулар Түгөй - Теңинен кайытып таптаза рух жайыгына чаңытып кетти. Же мында да ТЕҢ бузулду, Чулу зак алды. Ал бүтүндүк дале ТЕҢ Теңирчиликте калды. Ошентип Дүйнөнүн буга чейинки өнүгүшүндө ар бири өз-өз ролун ойногон адамзат цивилизациялары канчалык кулачы кеңири сунулбасын - улуу кыймыл, гармония удулунан чыкканда өз-өз чектелуу жагы туру.

Ырас, арасы Асман-Жердей айырмалуу Батыш, Чыгышты адатта бир такта бетинде жанаша карашпайт, арада зор айырмасы жатканы анык. Бирок бул дүйнөдө көчмөндүк да барын эске алсак (Тойнбилер, Хантингтондор эчак «өлтүрүп», «унутуп» салышкан), Дүйнө дүңүндө «отурук дух» жана «көчмөндүк» деп бөлүнөөрүн да моюндасак, **анда ушул контекстте Батыш, Чыгыш цивилизацияларынын отурук мүнөзүнөн агылып чыккан табигый жалпылыкты да таанышка туура келет**. Б.а. сөз башында айтылган: «цивилизациянын аавал мааниси өзү - аккан руханият» деген кептин чечилер жерине келебиз.

Ооба, отурук турмуш өзү, мейли Батышта, мейли Чыгышта, тегинде материалдуу, сырт формага ыктайт, отурук цивилизация материалдуу формада ачылат. Негизинен жансыз жаратылыш менен киндиктешип жер азыгын да түптүз алат, **био-психо-генетикалык планда алганда да ал Жерге канык**. Атургай материалдуулуктан качып чыгып аска учуна кечилкана курган, Дүйнөгө жуурулмакчы таптаза идеялуулуктун өзү да ошол шай теңдиктин кыйрашы, материалдуулуктун кыйыр натыйжасы, же отурук духтун экинчи чеги (крайность) катары көрүнөт. Ал эми көчмөндүктүн теги-жөнү бөлөк. Ал - ички агымга ыктайт, ТЕҢ мазмуунда ачылат, жандуу жаратылыш менен киндиктешип, жер азыгын да, мал, аң жаныбарлары аркылуу синтездеп алат, **био-психо-генетикалык планда алганда да ал Көккө өнүк**. Баса, бутпарас сыңар бууланып да кетпейт. Дүйнөдөн-Өзүнөн кача да албайт. Кеткен жагынын баары кеңий берет. Артка жагынын баары аңыл ачыла берет. Баскан жагынын баарынан өзүнө өзү табыла берет, **ал... Аккан Дүйнөнүн өзөгүндө калган**. Дамамат! Же мурдагы бир ой-толгоолорубузда айтылгандай: *«Аккан дүйнөнүн борбор-огу өзү кыймылдуу. Өзүн борбор санаган отурук, кыймылсыз кай дүйнө сааты бүткөндө аккан ордодон дирилдеп сыртка калып кеткен, бир-бир агып кеткен. Шумер, Вавилон, Египет, Грек, Рим мисалы бекерби? Тек, көңкү көчмөн дүйнө гана ошол агылган өзөктүн өзүнө өсүп, көзүнө чөгүп, ал кайда акпасын, не оодарылбасын, Орто-Ордосунда оожалып түбөлүк калган. Б.а. ДҮЙНӨЗӨККӨ тунган ал, жанарын ичке жыйган ал, жаки, башкы маңызында ал Телегей Цивилизация болгон»*. Андыктан ал, бая айткандай, эч качан үзүлбөгөн-сузүлбөгөн. Байыркы эмес Дайымкы. Жандуу, тирүү, кыймылдуу. КЕМинен КЕҢине өрлөп БАР жана БИР Тең (Чулу) жашайт. Өчүргөн сайын өөрчүйт, өлтүргөн сайын тирилет. Карт Дүйнөдөй дайым жаш! Көчмөн цивилизациянын символу - боз үйүнүн өзү да 99 пайызында руханий кубулуш да, балким, акыркы жалгыз пайызында анын тамчыдай мөлт материалдуу чагылышы. Дүйнө өмүр менен Улуу Гармонияга келүүнүн үлгүсү! Хантингтондор мына ушуну билбейт. Материалдуу маанайынан чыгышып Жашоо - Болмуштун болгон-жеткен мааниси: «бөдөнөнү кыргызга жем жараткан», «сен жебесең - сени жешет» деп түшүнүшөт. «Бул - диалектиканын мыйзамы» деп ага философиялык мөөр басып абсолют мыйзамдаштырышат. «XXI кылым - цивилизациялардын согуш кылымы» деген ойдун учугу да ушукта, Жок, мындан башка, мындан бийик чындык бар! Батыш философиясынын бар жеткен бийиги-диалектика жана ал рухий азыктандырган ХХ кылымдагы Батыш цивилизациясынын урааны эми жаңыраар кылым үчүн жарамсыз. Адамзат аны эскирген кийимдей чечип салаар, эволюциялык жолунда сапаттык жаңыраар чагына келди. ТЕҢ Теңирчил идеяга! Анткени, диалектика илими Болмуштун болгон мыйзамы деп ка-

рама-каршылыктардын күрөш биримдигин түшүнөт. Анын ичинде «карама-каршылыкты» абсолюттуу эсептеп, ал эми «биримдик» абалын утурум, эфемер санайт. Дал ушунун тескерисинче Теңирчилик Болмуштун болгон мыйзамы деп Тең-Тең (Двуединое) Түгөйлүүлөрдүн Жолу Улуулуку мыйзамында түбөлүк түгөйлөшкөн Телегей Идеяны тааныйт, б.а. сүйүүнү түшүнөт, а демек мында «карама-каршылык» утурум, эфемер чыгат да ТЕҢ (Единое) «биримдик» абсолютка айланат.

Бул - Түптүн Түгүндөгү айырма! «Адам адамга карышкыр тап» деген жаныбар идеядан бийик, чыныгы сүйүүгө негизделген жалпы адамзаттык Жаңы Эволюцияга Жол. **Эгер адамзат азыркы агрессивдүү цивилизациянын кыйратман концепциясында кырылып жоюлбайлы десе, жаңы цивилизациянын жаратман жайыгына чыгалы десе, анда, ТЕҢ Теңирчил цивилизация идеясына келбей коө албайт.** Кааласа, башкача атап алсын, маңызы калат. «Көчмөн» ат жакпаса, аа кайчы башка өчмөн ат таап алсын, өзөгү калат. Же Батыш, Чыгышка бирдей алымдуу, баарыга ТЕҢ Идея, акыры, ушул!

Буга дейре, оо эзелде, Батыш дүйнө пас прагматизмине тартып байыркы Римдин ден кумар баскан инерциясын жеңе албай турган тушта - орто кылымды көчмөн духу бир силкинткен. Же жарым көчмөн араб халифаты тарыхый аренага чыгып, ислам цивилизациясы байыркы грек цивилизация рухун дирр тирилткенде, ал Соңку Европа Кайра Жаралуусуна дем берген (көчмөн түрктөрдүн орто кылымдагы орошон ролу өзүнчө өз). Эми да материалдык керекчил цивилизация дүйнөнү түгөл ороп-чулгап, кризистен чыгуу айласын кылчайнаар кармаштан гана көрүп турганда ТЕҢчил көчмөн цивилизациянын Дүйнөгө өз сөзүн айтаар чагы ту-

уду. **Жаңы цивилизация ураанын жарыялар кези келди** Көчмөн философиянын алдыңкы зарылдыгын туйган, ага келбей коюуга мүмкүн эмесин сезген дүйнөлүк ойдун кай бир өкүлдөрү соңку кездери муну өзүлөрү да айта башташты. Эсеби, дүйнө кезген, терең илимдүү, жапан кечили Терасава сан күнү кечээ бизге келди. Таш Рабатта болду. Ошондогу айтканы: «*Кытай жана Индия байыркы замандан бери баардык Азия элдерине устат болду. Окуу, таалим берди. Бирок бул устаттардын да устаты болгон, кезинде. Ал Борбор Азиянын көчмөндөрү. Эми да адамзат цивилизациясы туюкка камалды. Эми да бул туюктан адамзатты алып чыгарар, силерсиңер, байыркы көчмөн урпактары. Жаңы цивилизация силерден башталууга тийиш. Улуу Борбор Азиядан...*» (Интервью менен толук «Мээрим» журналынын жаңы санынан таанышасыздар, буюрса).

Хантингтондор мына ушуну билбейт, көрө албайт (эки маанисинде тең). Мына ошондуктан Дүйнөгө үстөм болуу ниетинен чыгып минтип жазышат: «... в интересах Запада развить сотрудничество и единение внутри собственной цивилизации... инкорпорировать в сферу Запада общества Латинской Америки и Восточной Европы, чьи культуры близки Западной, поддерживать те группы внутри других цивилизаций, которые симпатизируют западным ценностям и интересам, усиливать международные институты, которые разделяют западные ценности, интересы и обеспечивают их легитимность»... Ушинтип Батыш өз кредосуна бек, эгосун эгерим аттабай, баскынчыл багытынан (наступательность) тайыбай чыгат, жылат. Бирок күчкө күч каршы турат. Агрессия агрессивдүү пайда кылат. Карама-каршылык эзели бүтпөйт. Отурук Батышта Ньютон закону да, отурук Чыгышта «карма» закону да ушуну айтат. Демек, мындай жол, мындай концепция Бир Кеме ичинде жашоого акысыз, келечексиз, Жаңы илим, жаңы кылым жаңы идеяга муктаж, Жаңы цивилизацияга жаңы философиялык концепция зарыл. Адамзатты Алтын Заманына баштаар Уңгутаала илимий-техникалык эле ачылыш эмес, ал жаңы ачылыштын бийигинде тураар руханият, агрессивдүү жеке мен(!) идеяга тосмо-гумандуу ТЕҢчил, КЕҢчил мораль дагы, ал - Теңирчиликте буккан дешибизге ушул себеп. **Телегей жол – Теңирчиликтин зарылдыгы ушунда.**

Бирок чиркин, тагдырдын тамашасы, Батыш айткан кырчылдашкан майдан чеги эми дал кыргыз жеринен өтмөгү кызык. Уңгутаала ачылышын кармап турган элден, Туран цивилизациясы тунган жерден.

Кыргыз жеринин жеке менчикке чыгарылышы Хантингтон какшанган Батыш умтулуусунун багытына жолулаш түштү («...**которые симпатизируют Западным ценностям и интересам... обеспечивают их легитимность...**»). Жаңы доор-заман сөзсүз эле жер менчик аркылуу өтпөйт эле, ал ириде өзгөчө илимий ачылыштарга таяна,

өзгөчө рухий дөөлөттөргө негизденет эле, жер эми экономикалык гана маселе эмес, терең философиялык, же цивилизация маселеси эле дешибизге да ушул себеп эле... Буйрук экен, бүгүнкү жолубуз ушундай түштү. Бирок, эми, эртеңки күн үчүн мурдагыдан да терең баш кошуп биригишибиз бары бир милдет! Анткени ар бир эл качан да болсо бир ынтымакка уюп, өзүнүн ички потенциалын айгыне ачышы керек. Төтөн, азыркыдай бөрү этектен, ууру жакадан алган өткөөл, кысталаң заманда. Бул башкага эмес, элдин өзүнө керек. Падышасына да, бакырына да бирдей! Өзүнүн ички кудуретин бир бирин алсыздап жоюга эмес, бүт мүмкүнчүлүгүн бир мүдөөгө муштумдай түйө алган калк гана дүйнөлүк катаал жарышта өзүн сактайт. Аабалтан келаткан салт ушул: Эл элдигин сактамакка эмне жылтыры болсо, ошону түгөл биринчи планга алып чыккан. Чыныгы баатыр, чыгаан күлүк, ак таңдай акын, сулуу кыз, алгыр тайган, кыраан кушун баптап, алкынтып-кулпунтуп топ жарган. Булар « калк намысы» болгону ошол. Эл өзүн ушуну менен көтөргөн, ушуну менен сактаган, ушуну менен даңазалаган. Эл коргону ушул болгон. Ошон үчүн жеңиштүү баатыр жеңилген эрге кайрылып айкөлдүк кылган, аны катарына алган. Мөрөйлүү балбан же найзакер эртеси жыгылган эрге арналуу жолугуп, алдына ат тарткан, үстүнө тон жапкан. Азаматтыгын сыйлап, кадырын көтөргөн. Анткени мындай эрдин баары эле сай ташындай чачылып жатпайт. Биригип келсе - эл күчтүү, түйүлүп келсе - журт түптүү. Ошондуктан «жакшымы ашыр, жаманымы жашыр» деп өзүн-өзү күүлөп, өргө өрлөтүп ушул күнгө эсен келген Кайран Эл. Эмесе, калк накылын туталы, жакшыбызды ашыралы, жаманыбызды жашыралы... Карамкаршылыгыбызда хантингтондорго жем түшпөй, биримдигибизде уталы. Кандан - Карага чейин! Келечек үчүн! Ал эми ал, бар - жаркын келечек, Жаңы Цивилизация...

Козгол, Руханий Цивилизация уюлу Туран!

«Ата Журт» гез. XI, 1998

P.S. Теориялык физиканын жык жыйылган проблемалары, асыресе, бир кылым дээрлик акыл эсти арбап келген Эйнштейндин салыштырмалуулук теориясы, квант механикасы, жана изделген Уңгутаалаа теориясы тууралуу акыркы он, он беш жылда орус басмасөз беттеринде көп жазылды. Ал эми өткөн жылы маңдай жарган чагылгандай бир жаңы кабар жарыяланды. Теориянын чын бышыгын, не жалганын тастыктаар факт - эксперимент. Кадыров теориясынын как өзөгүнө дал түшкөн жаңы эксперименттин жыйынтыгы «Изве-

стия» гезитинин илим сайтына (15.03. 2006) чыкты. Андагы: «... замеры температуры реликтовой радиации свидетельствуют **не о хаосе** в распределении различных зон Вселенной, а об **определенной ориентации** или даже **плане**. При этом существует **особая гигантская линия**, вокруг которой происходит ориентация всей структуры Вселенной» деген сүйлөмдөн терең аңдап баккан аалым кишиге Кадыров теориясынын өзөгү:

эң майда бөлүкчө деңгээлден - эң ири Аалам деңгээлге дейре айлануу кыймылга ээлиги;

ар деңгээл аралык өркөн - ийрилиш иерархияда жүрөрү;

ар иерархия ортосундагы байланыш - «де Бройль толкунда» универсалдуу өзөк өтөөрү;

Абсолют Өзөк – Бар, Бирлиги шоорат кагат!

Кызыккан окурман, аалым, саясатчылар үчүн сайт текстин толук сунуштайбыз.

ВСЕЛЕННУЮ ПРОНИЗЫВАЕТ «ОСЬ ЗЛА»?

Подлинное смятение в мировые научные круги внесли новейшие данные, полученные с американского космического зонда WMAP, предназначенный для замеров температуры радиационного излучения разных частей галактик, он обнаружил наличие на космических просторах странной линии, которая насквозь пронизывает Вселенную и формирует ее пространственную модель. Ученые уже назвали эту линию «осью зла».

Обнаружение данной оси ставит под сомнение все современные представления о зарождении Вселенной и ее развитии, включая теорию относительности Эйнштейна, за что ей и дано это нелестное название. Согласно теории относительности, разворачивание пространства и времени после первоначально «большого взрыва» происходило хаотично, а сама Вселенная в целом однородна и, имеет тенденцию к расширению на всем протяжении своих границ.

Однако данные с американского зонда опровергают эти постулаты: замеры температуры реликтовой радиации свидетельствуют не о хаосе в распределении различных зон Вселенной, а об определенной ориентации или даже плане. При этом существует особая гигантская линия, вокруг которой происходит ориентация всей структуры Вселенной, отмечают ученые. Об этом сообщает ИТАР-ТАСС.

Эми да болсо эр кыргыз бир ойлоноор бекенбиз?...

Жаңы цивилизация мүмкүнчүлүгүн дирр толгоноор бекенбиз?..

Же, жексенделдиби аты унут - Жер астында жаткан бурут?!...

Жаки, олуя Дайсон айткан отуз жылдын өтүшүн жана да зарыгып күтөбүзбү?..

XI БАП

МАНАС ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН МАНИФЕСТИНЕ ТЕЗИС

Үзүлгөндү улагын, балам,
Чачылганды жыйнагын, балам!

Манастан

Адамзат XXI кылымга жаңы үмүт, максаттар менен кадам таштады. Ошол эле учурда чечилбеген түйүндүү карама-каршылыктарын да кошо ала кирди. Глобалдашуу процесси ар эл, мамлекеттер арасын мурда болуп көрбөгөндөй жакындаштырып, алардын проблемасын да кыйла жалпылаштырып салды. Мунун дурус да, буруш да жагдайлары туру. Андыктан адамзаттын ар элдеги өкүл, топтору, ар кыл бирикмелери барган сайын ар кандай прогрессивдүү идеялардын айланасына уюп, мезгил алдыга өктөм койгон проблемаларды чечүүгө белсенип кирип жатышат. Бирок бул багытта жасалгандан жасала элек, аңдалгандан аңдала элек маселелердин арбын экендиги да барган сайын улам курч айкындалууда. Ал маселенин ана башы, барып-келип, эң түбүндө адамзаттын дүйнөтаанымдык негизине байланышкан.

I. АДАМЗАТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЭМНЕ ҮЧҮН КРИЗИСТЕ?

Дүйнөтаанымдык пландагы бышып жетилген, атургай чечилбей убагынан өтүп кеткен көйгөйлөр билинбей жыйыла келип бу күндө жалпы адамзат коомун системдүү кризиске, б. а. цивилизациялык деңгээлдеги кризиске алып келип сокту. Кризис эмне үчүн системдүү деп аталды?

Биринчи. Кризис табигый илимдердин байтүбү саналган фундаменталдуу илимдин көзүн басып жатат. Фундаменталдуу илим бу күндө дүйнөнүн бирдиктүү бир физикалык картинасын тартып бере албай убара. Адамзат илиминин табият таануу абалы азыркы учурда ар деңгээлде бытыраанчачырал абалда турат. *Классикалык физика* (Нью-

тон, Фарадей, Максвелл), *салыштырмал физика* (Эйнштейн), *квант физикасы* (Бор, Борн, Гейзенберг, Паули ж.б.), *теңсиздик жана синергия* системалары (Пригожин, Николис, Хакен) баштары бирикпей ар талаада чачырап жатышат. Б. а. «материянын негизи эмне?» деген ой жаралгандан кошо жаралган фундаменталдуу суроого фундаменталдуу бир жооп алына элек.

Экинчи. Материянын аавалтүбү не экендигине алигүнчө алына элек жооп – адамзат дүйнөтаанымынын «философия» аталган зыл негизиндеги кризисте да шарттап турат. б. а. *материализм, идеализм, төпчүлдүк (тождество), дуализм ж. б.* аталган философиялык көз караш, агымдардын күрөшү уланып, баштары бирикпей, бул багыттагы абал да дале бытыраан. Метафизикалык бир биримдик, жалпы универсум шооратына адамзат таанымы аргып чыга элек али.

Үчүнчү. Кризис «дүйнөлүк» аталган улуу үч динди – буддизм, христианчылык, ислам, - жана алардын калыбына сыйбаган, сыйгысы да келбеген башка ондогон динчелерди, жүздөгөн агымчаларды да камтып турат (арийне, муну алардын бир да бири ыктыярдуу моюндабайт). Ар бир диндин өз жобосун Кудайдан түшүрүлгөн эң акыркы Чындык, эң акыркы Сөз, эң акыркы Элчи деп билип таанышы, калган калктарга өзүн өктөм, жылма таңуулашы, ар бир элдин дээри – Тэңир мөөрү экендигин тумтак танышы, ар бир адамдын эң бир ыйык-бийик болгон аруу дүйнөсүн – Ишеним Абалын зордоп болсо да ээлөөгө жан сабап умтулушу, буга кошумча, акыркы замандары ашкере саясаттанышы - «дүйнөлүк» да, «дүйнөлүк эмес» да аталган дин-динчелерди бирин бири укпас

дүлөйлөргө гана айлантып тим болбостон, алардын түп мүмкүнчүлүгүнүн чектелүүлүгүн, алдыңкы замандын ашкере зарылдыгы – гумандуу глобалдашуу талабына жооп бере албастыгын ырас-тоодо. Дин адамзатты Асмандык Бир Улуу Башталыш алдында аруулаар улуу ыйык озуйпасынан улам тайып, Жердик бүтпөгөн чыр-чатак талаштардын согушчан себепчисине айланып барат.

СИСТЕМДҮҮ КРИЗИС ЭМНЕДЕ ЖАНА КАНТИП ЧАГЫЛАТ?

Ушинтип жалпы адамзат коому ХХ к. аягы, ХХI кылым башында кабылган системдүү кризис аны илгери жылдырбай аягын тушап, алды жың туюкка кептеп, камап келди. Мунун далилдери кайсыл жана ал эмнеден көрүнөт?

а) диний-руханий өңүттө;

«Дүйнөлүк» аталган диндердин ачык да, жабык да тиешинин уланышынан. Биринчи ирээтте ислам, христиан дүйнөсүнүн карама-каршылыгы бүтпөй келет. Бул сырттай карама-каршылык ХХ кылымдын аягынан тарта бир бирине кыжаалат кыжынган – «ислам фундаментализми, жана ага жооп – «антитерроризм» калыбын алды. Ал Жакынкы Чыгыш, Алдыңкы Азия аймагы менен чектелбестен жалпы эле дүйнө элин, төтөн, Жакынкы Чыгышка эч тиешесиз «биз – мусулманбыз!», «биз – христианбыз!» деген элдердин баарын кошо бейпайга салды. Эң кызыгы: ислам, христиан (т.а. араб-еврей) элдеринин бу сырттай карама-каршылыгынын артында эң түбү эң айлакер коюлган ичтей *Кичи Семитизм* (сионизм) буккан, артылып дүйнөгө араандуу *Чоң Семитизм* (еврей-арабизм) жаткан. Бул «күрөш» - сырт мизинде канчалык жаалдуу айыгышкан сайын, ич мизинде - *Бир Семитизмди* ошончо баарлуу гүлдөтүп турат. Мусулман, христиан атанган семиткекке эч тиешесиз башка улуттардын каны-жанынан ошончо түгөнгүс наар татып турат. Бул айтылгандарга эми Алдыңкы Азиядагы ислам өлкөлөрүнүн ядролук куралга жан сабап умтулушун алардын фанатизмине кошуп элестетер болсок, анда быяктан күтүлгөн жаңы дүйнөлүк коркунучтун мүнөзүн болжоп болбойт...

Дүйнөгө улам өктөм жайылган мындай христиандык-исламдык диний экспансия-агрессияга эрсиз жооп түшүп, эми түп табияты өзү карама-каршылыксыз коймаарек бүткөн *буддизм, индуизм, кришнаизм, веданта* ж. б. кошо тартылып кеткен, булар да ичтей карама-каршыланып (табияты булганып) тынч миссионерлиги тымызын агрессияланууга өткөн...

б) улуттук маданий өңүттө;

Дүйнөлүк деңгээлдеги диний каршылашуулардын соңунда, эми аган дагы бир ичтен кайчы аракет – *тилдик-элдик*, б. а. улуттук, рух, маданият, жаки, түп кыртыштын өз уңгутагыдырын (самоидентификация нации) сактоо жан далбасы да буккан. Эсеби, Батыш христиан калкында азыр тутунуп

турган дин тегинен аркы, б. а. семитизмден сырт, түптөн келген, байыркы грек, байыркы рим, пангерманизм, панславянизм башаттарына суусоо, жаки, эң байыркы тамырлардан тебилген байырыктычествосун аңсоо (айрыкча түндүк элдери) күч алган. Айтылган Алдыңкы Азияда, исламга каяша – байыркы шүгүттүү Персиянын отпарас зардуш духу тымызын үлөп, оттой поэзиясы аңазалана, шах бийлик кудурети да эңсөле келет. Индостанда байыркы Веда өзүнчө кеңирсип, зор Кытайда куң-фучул Чыгыш Азия гегемонизми келберсийт.

в) илимий-интеллектуалдык өңүттө;

Илим-билими башынан ашынган, түбүнөн демилгени өз колдоруна алып кеткен, эреже ээси – дүйнөлүк айрым төбөлүк күчтөр адамзатты (албетте, өз улутунан башкаларды) атайын маңдап, мээсин чаңдап, аларды дүйнөнүн түп чындыгына алып чыгарар Кан Жолдон атайлап аң сезимдүү адаштырып, жалган дөөлөттөрдү, жалган мас маданияттарды, жалган коомдук илимдерди жылма таңуулап, жана мындан да эң жаман коркунучтуусу – фундаменталдуу илимдин так өзү, как өзөгүнөн да өзүлөрүнө кызмат кылар илимий сымак жалган «ачылыштарды» жаңылыктап сууруп чыгышып, алардын «акылман» авторлорун «нобелдеп» багып-баптап, канашалап-даңазалап «эң акыркы», «эң жаңы», «эң фундаменталдуу», «илимий ачылыштарды» башка илим-билими баёо калктарга сиңирип, сиңбесе мыктап кагып кийирип жатышкандыктары, өзүлөрү андан сырт, күлүп, кол укалап четтен карап турушкандыктары, Кан Жолдо башкалардан караан кайытып узап баратышкандыктары (чын эле «ит күлүгүн түлкү сүйбөйт-ов!»). Эсеби, эң акыркы эле «ачык система», «өзүн өзү уюштурган система» (*синергетика*) сыяк Нобелдик даражадагы жалган окуу-илимдер, бу күндө булар, коом таануу системасына чейин чапчаң кол салып, баёо калктардын мээсин манипуляциялоодо өтө билги, фундаменталдуу, илимий ийги кызмат көрсөтүп келет. Ачык коом, ачык рынок, ачык идеология, ачык сөз, ачык Тибет, ачык Кыргызстан, ачык, ачык... акыры «ачык КТРга» чейин сунулуп-сугулган бул жөргөмүштүн желесиндей түктүү кол, эң соңу, «Элдик», «Коомдук» деген кооз ураандарга жашынып алып, мамлекет биримдигин ириткенге чейин даяр турганы турган. Кыргызстан – дүйнөнүн бир тамчысы, Африкадагы абал деле ушул...

г) саясий, укук, сарамжал (экономикалык) өңүттө;

Өз түпкү максатына жетиш үчүн, не, өз улуттук кызыкчылыгын коргоого жанталашкан ар кыл саясы режимдер, укук түрлөрү, экономикалык теориялар быкпырдай быккан. Баарынын ана башына цивилдүүлүктүн эң башкы үлгүсү катары Батыш талабы чыккан. Ал дүйнөгө таңуулаган *Адам укугу, демократия эрежелери, тотал жеке менчик*, Батыш үлгүдөгү *укукчул мамлекет*, Батыш үлгүдөгү *гражданчыл коом* идеялары, акыйкатта, ага - Батышка, ар бир чоң-кичи мамлекеттердин

ичине ушунчалык бир ничке жолдордо былгы-билги уурданып кирип, төрүнүн так төбөсүн ээлеп алууга бир ыңгай ачкан, универсалдуу улуу куралга айланып берген. Бул ыкма Батышка, т. а. анын бир ууч акча мыкчыгер төбөлдөрүнө байыртан келаткан аздек максатына – Дүйнөлүк Өкмөттү куруу мүмкүнчүлүгүнө жол ачмак. «Ирилешүү» (глобалдашуу) деп аталган бул саясий-экономикалык куу философиянын чыныгы максаты – өзгөлөрдү ичтен иритүү, өзүн анын кас ажалында өлбөс-өчпөс «дүйнөлүк күч» кылып түзүү. Бул жылма, зордукчул, куу, бир тарап Батыш глобализмине каршылык ирээти бу күндө дүйнөнүн ар-ар жеринде бир-бир анти-ирил кыймылдар да күч алган. Бирок алар ар өлкөдө бир бөлөк, чачкын жана ырааттуу уюшпагандыктан, а эң башкысы – өзүлөрү тотал жеке менчик бийлеген индивидуалисттик коомдо жашап турушкандыктан, жеке капиталдын кулу болушкандыктан, бул биртарап араандуу глобализмге билинээрлик сес, каш кайтара алышпайт. Тескерисинче, алты эмес, алтымыш баштуу бул ажыдаар абстракт алты башын ар жерден бир мойнотуп издетип коюп, калган конкрет элүү төрт башын «демократчыл», «укукчул», «адамчыл» (алдамчыл!) Конституциялардын өзөгүнө сугуп жиберип, дүйнө өлкөлөрүн ичтен жеңип, бир бирден чабактай чайнап жаян сүзүп «хайлап» баратыры. Күч күчтү туурдат. Бир тарап глобализмдин «жемиши» – бүтпөгөн дүйнөлүк чыр-чатак, түгөнгүс карама-каршылык! Демек, дүйнөнүн мындай ирилениши (т. а. ириши) адамзаттын түп кызыкчылыгына кайчы жол...

Эмне кылуу керек?

Адамзатты системдүү кризистен алып чыгаар күч барбы?

Адамзатты гумандуу ирилештирээр, т.а. чыныгы мамырылаштырар жол кайсыл?

ҮЧҮНЧҮ ЖОЛ ЖЕ ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН ЗАРЫЛДЫГЫ

«Туран-Алтай» фонду адамзатты системдүү кризистен алып чыгарар үчүнчү жолду нускайт. Ал жолдун маңызы мында.

Борбор Азия байыртан көчмөндөрдүн мекени. Көчмөндөр цивилизациясы көңкү замандардан бери жалпы адамзатка алымдуу айжаркын жетишкендиктердин үлгүлөрүн берген. Алар түзгөн өз учурунун астрономия, медицина, инженерия (боз үй, араба), ар кыл өнөр, жазуу, эстетика, этика, укук эрежелери турмушка укмуштуудай таасын канып, прикладдык мааниси эбегейсиз зор болгон. Андыктан жанаша отурук калктарга да байма-бай жайылган. Тилекке каршы, көчмөн тааным-илими, кийин ошо отурук элдер тарабынан көрүнөө унутулуп, алар учур илимин, маданиятты жаратуучулар эмес, тек, өзгөдөн кабыл алган жана таратуучулар катары гана баа алып калды. А ашынып кеткен кездеринде жөн эле «жапайы» деп аташты.

Фонддун максаты – көчмөндөр цивилизациясынын тереңги маңызын аңдоо. Анын жалпы адамзаттык маанисин ачуу. Жалпы адамзаттык жаңы цивилизацияга булактап ийири тереңги потенциалын алып чыгуу. Жаңы деңгээлдеги мамырылык – руханий-маданий өркөнгө бет буруу.

Бул руханий өркөндүн мааниси, акыйкатта да, «кыргыз» деген түшүнүк менен эле чектелбейт. Кыргыз эли миң-миңдеген жылдарды камтыган улаңгайыр тарыхында жалпы адамзатка алымдуу рухий жана материалый баалуулуктардын не бир шыңгыр үлгүлөрүн берген. Көчмөн турмуштун жандуу энциклопедиясы – «Манас» баштаган өзгөчө дүйнөтааным системи түзүлгөн. «Манас» деген аталманын бир мааниси өзү эле «Дүйнөлүк Адам» дегенди билдирип турарын эстесек, анда, көчмөн кыргыз элинде «Жараткан – Адам» («Бытие – «Сознание» – Человек») философиясы канчалык эртеден тарта иштелип келаткандыгы баамга түшөт. Анын жамы адамзат үчүн да айрыкча мааниге ээлиги астырт айкындалат.

Көчмөндөр цивилизациясынын баш мураскору болгон Кыргыз элинин жердиги-табияты, бир жагынан, Батыш калктарынын турмуштук прагматизмине дал, экинчи жагынан отурук Чыгыш элдеринин рухий баалуулуктары менен терең үндөш. Демек, кыргыз элинин руханий, маданий, сарамжал философиясы жалгыз кыргыз элине эле кызмат кылбайт, жалаң көчмөн маңыз менен эле чектелбейт. Ал – планетардык мааниге ээ! Же бүгүнкү күндөгү өткөрө технократиялашкан (Батыш) жана ашкере руханийлешкен (отурук Чыгыш) коомдордун арасын жуукташтырууга кудурети жетик. Адамзатка алдыда, XXI кылымда, системдүү кризистин туюгунан чыгарып, бир Жалпы Идеяда ийире алар, руханий-маданий эки өңүттү шай ТЕНдеген жаңы цивилизациянын философиясы зарыл. Ал... көчмөн дүйнөтаанымдын потенциалында уюган.

Ал, эми айтсак болот, «**Манас цивилизациясы**» гана болушу мүмкүн! Анткени ал, Манас – Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөн маңыз! б. а. идеалдуулук менен материалдуулуктун шай Теңдигин жар салат. Тараза ташын өзүндө оодуруп жатышкан таптаза Асмандык (жаки, жалаң индо-нирвана идеалисттик!), же таптаза Жердик (жаки, иудео-прагматик материалисттик!) философиялардан ал бийик. Анткени ал – Манас, кайталайлы, экөөнүн Тең-Тең барлыгын, экөөнүн ТЕҢ шай далдыгын даңазалайт. Тек, Теңирчил ЖОЛ мыйзамында (көчмөн диалектика!) оош-кыйыш ордун таразалайт.

«Туран-Алтай – Күнэл» фонду Манас философиясынын мына ушул планетарлык мааниге ээ ТЕҢчил көпүрөлүк озуйпасын айкын түшүнүү менен алдыңкы келечекке жамы адамзатка үлгү ирээти Борбор Азияда жаңы глобализм уюгун – «Манас цивилизациясы» Ордосун жарыялайт! Манас цивилизациясы Эки Жээк-Чекте (материалдуу-идеалдуу) кайып жатышкан Батыш жана Чыгыш цивилизацияларын карама-каршы келишкис уюлдарында жумшартып («Батыш деген – Батыш, Чыгыш деген – Чыгыш», Киплинг), бир бирин карай майин козгойт. Гумандуу табыштырат. Ооба, Батышча иритпейт, манасча мамырылаштырат! Мындай улуу ТЕҢ кудурет күчкө, айттык, ал – эгедер!

ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАЙ НЕГИЗГЕ ТАЯП КУРУЛАТ

Адамзат коомун карама-каршы күрөштөрдүн сазына чөгөрүп, эң бийик, цивилизациялык деңгээлде туташ кризиске алып келип такаган азыркы Батыш цивилизациясынан, анын идеал жан-боору (детисше) – бир уюлдуу глобалдашуудан Манас цивилизациясы төмөнкү параметрлеринде кескин айырмаланат жана туташ кризистен суурулуп чыгуунун конкрет так мүмкүнчүлүк жолдорун сунуштайт.

Биринчи. Фундаменталдуу илимди кризистен алып чыгарар жаңы физикалык теорияны – «Уңгуталааны» («Теория Всего Сущего») сунуштайт. Уңгуталаа теориясында классикалык жана квант физикасынын фундаменталдуу проблемалары чечилип, макродүйнө жана микродүйнөнүн ажырымы жоюлган, бирдиктүү мейкин мыйзамы табылган. АКШда жүргүзүлгөн 2006-жылкы илимий соңку эксперимент (космикалык зонд WMAP) Кыргыз аалымы С. Кадыровдун Эл Аралык Илимий Конференция, Конгрестерде кызуу колдоого ээ болгон «Уңгуталаа» теориясынын практикалык негизин ырастады. Бул деген, **Дүйнөнүн Бирдиктүү Физикалык Картинасы** эми тартылды деген сөз. Буга дейре ар жерде бытыраан чачылып жаткан *классикалык, кванттык, салыштырмал, синергетика* ж. б. теориялардын талашы эми башкы удулунда бүттү деген сөз. Адамзат коомун илимий-техникалык прогресстин жаңы айдычына

серпилтип чыгаар илимий-теориялык башкы өбөлгө түзүлдү деген сөз. Адамзатты жаңы өркөн – жаңы цивилизациянын жайыгына баштаар илимий-технологиялык кубаттуу ачылыштарга куп мүмкүнчүлүк ачылды деген сөз.

Экинчи. Материянын аавалтүп мыйзамы ачылган соң адам таанымы эми андан аргып рухтун мейкинине чындап бой урууга да таман таянч өбөлгө түзүлдү. Энергия-информациянын ажыралгыс бир тутумунда эми мурдагы *материалисттик да, идеалисттик да, төлчүлдүк да, дуалисттик да* аталган философий агымдардын айыгышкан кармашы аяктап, метафизикалык рухий-материалый уюл биримдиктеги ТЕҢчил Бир Илимдин кемелденишине кеңири тарыхый шарт ачылды.

Үчүнчү. Дүйнө – Ааламдын биримдик картинасынын метафизикалык (физика-философиялык) бир мазмуунунда таанылышы, алдыда, Ишеним маселесин да баштагыдан жаңы кырында коет, маңызын бир тепкич бийикте ачат, б. а. «дин» деген түшүнүк мыңдан ары жалаңкат рухий гана ишеним катары өткөн тарыхыйлыкка айланат. Анын ордун *транцендентал Аң – Ишеним* бир жуурулган (жаки, баягы ТЕҢ Теңирчил – Жүл Манас!) жаңы Архетип-Акыйкат ээлейт – Ак маңызына алып чыгаар. Бул... көндүм динден бийик абал.

ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАЙСЫ ЖОЛДОРДО ИШКЕ АШАТ

Адамзатты системдик кризистен алып чыгууга кудурети жетик өйдөкү өбөлгөлөр жаңы цивилизациянын негизи жана бул негиз бул күндө байыркы Туран аймагында эми түзүлүп жетилип туру. Аны турмушка ырааттуу ашырып баштоонун гана машакаттуу жолу күтөт алдыда. «Манас цивилизациясы» эки этаптуу ишке ашырылышы мүмкүн.

Биринчи этап

Оболу Манас цивилизациясы өзүндө уйуйт, өзүн тааныйт. Ал төмөнкү багыттар аркылуу өтүүгө тийиш.

а). Тарых. Байыркы Туран мейкининде өткөн байтак тарыхты туу булактарга таяна кайрадан ачуу, таануу. Урал-Алтай, көңкү Кара Кытай элдеринин бирдиктүү тарыхына чыгуу.

б). Тил, Жазуу, Маданият. Байыркы Туран мейкинин жайлаган байыркы калктардын б. а. түрк, монгол, манжу, тунгус, корей, жапан, кара кытай, фин-угор көңкү тилин, көңкү жазуусун, көңкү маданиятын жаңы илимий деңгээлден кайрадан ачуу, жалпылыгын таануу, жаңы демде жайылтуу. Көңкү сырлуу жазууну (руника) заманга шай кайырып келүү. Урал-Алтаистика илиминин классиктеринин ишин системдүү улантып, аны жаңы деңгээлге көтөрүү.

в). Ишеним. Дил тушаган диний сенек догмалардан, тотукуш жаңы арабий маңкүртчулуктан аздап арылуу. Туран аймагы Астана шаарында традициялуу өткөрүлө баштаган дин ишмерлеринин

бүткүл дүйнөлүк курултайында жетишилген чекти жаңы деңгээлге өрлөтүү. Манасчыл Жаңы Теңрикут Чыңдыктын жарыя тааныла башташына жетишүү. Канда-Жанда агылган-кагылган Жан Жараткандын аабалкы чакырыгын угуу-туйуу. Трансцендентал Аң-Ишеним тереңине уйуу. ТЕҢ ТЕҢИРИНИН ТЕҢдигине ыкраар!

г). Илим. Трансцендентал Аң-Ишенимге алгы сүйөнч, алды материалдык шаты - фундаменталдуу илимди фундаментиен кайра козгоп адамдын табият таанымын түбүнөн жаңырткан жердешибиз Самат Кадыровдун «Уңгуталаа» теориясын улантып иликтөө. Тарам-тарам табигый илимдердин күрдөөл өнүгүшүнө анын универсал жарыгын пайдалануу, жанарын чачуу, жаңы деңгээлге өрлөтүү. Жаңы деңгээлде барлык табигый жана гуманитар илимдердин башын БИРге уюткан бир парадигмага чыгуу, жаки, жаңы интеграл синтез беттеген жаңы рухо-материалий – ТЕҢчил багыт алуу.

д). Философия, Укукта. Жаңы БИР Илимдин нугунда субатомдук деңгээлден супер, метагаллактикалык, Ааламдык табигый бир мыйзамдын уңгусун таануу. Ошол универсалдуу уңгу мыйзамга ылайык адамзаттын жаңы коомун куруу. Кишинин – Үй бүлөнүн – Эл-Мамлекеттин бир туташ ыйык биримдигине моюн сунуу. Адамдын Укугун, анын Жеке Менчикке Укугун Элден-Мамлекеттен бийиктеген куу философиянын жолун буу, тескерисинче, Элдин-Мамлекеттин, Үй бүлөнүн укугунун Адам Укугунан Жолу Улуулугун жарыялоо, Киши – Мамлекет (Жеке – Жалпы) менчигинин шай ТЕҢдигин камсыздоо. Бир тарап глобализмдин куу куралы – «Адам Укугунун» Жеке Менчикке жашынган шайтандыгын курутуу. «Демократия – Элдин бийлиги эмес, топураган, Элдин философиясынын бийлиги – аны аман асыраган» деген манастык асыл чындыкка чыгуу. Аймакташ мамлекеттерде ТЕҢчил (этноэкономикалуу) Конституциялардын түзүлүшүнө жетишүү. Ал негизде Манас Цивилизациясына тартылган мамлекеттер аралык мамилени чыңдоо.

ж). Геосаясат. Алтай бизге жанбоор түшүнүк, бөлүнгүс, түбү бир. Туран жайык түрктүн журту – бу күндө орус Алтайы, маңгул Алтайы, кытай Алтайы аталган мамлекеттик аймактарда бытыраан чачырап калган. Андыктан азыркы тарыхый реалиядан чыгып Евразия жайыгында славян калкы менен бирге Алтай ураанына уюу. **Түп ата Түрктүн (Огуздун) жасаты жай алган Ысык-Көлдү (Ызык-Ыйык) жалпы түрк сыйынты, Туран ыйыгы (Меккеси) жарыялоо.** Маңгул, Кытай алкагында камалган Алтай дилине ачылуу, ачуу, тартуу. Алтай тил маданиятынын Ыраакы Чыгыштагы зор коргону – корей, жапан калктары менен экономикалык, саясий, маданий, руханий бардык салаада тыкыз кызматташуу. Баба башатты кайыруу.

Алтай - географиялык гана эмес ириде бир таш руханий борборлугун моюндоо. Анткени:

– Алтай – киндиги архетип чындыгынан эгерим үзүлбөгөн жандуу-тирүү Кут Ордо;

– Алтай – байыртан Борбор Азиялык калктар кайнап, улам жанары жарылып, жан жакка агылып, дүйнөтаанымы, ишеними, илими таралып турган Алтын Бешик;

– Алтай – дүйнөлүк диндердин баардыгына башат суналып берген Теңирчиликтин чыгыш мекени.

– Алтай – Чыгыш арийлердин да түп мекени, Теңирчиликтин эң соңку туу коргону – Чыңгызхандын жасаты жай алган акыркы жай;

– Алтай-рух илими түркий суфизм менен тереңден тепчилген, йассавия, бекташия, артыкча накшбандык жолу менен («көкүрөгүңдү – Көккө, колүңдү – ишке арна») мамырылаш тек. Алтай – туристтик инфраструктурасы өнүккөн, рухий зыяратка күүлүү-демдер, соңку «дүйнөлүк» аталган диндердин таасиринен сырт, батыштык семитизм – антисемитизм оорусуна чалдыкпаган, алардын кир күрөштөрүнө тартылбаган, андан бийик, таза сакталган Ыйык Ишенимдин жайы;

– Алтай – кирдүү кол кармагыс, Жер, Суу, Тоо Ээси жаракатсыз, көөдөнү тунук, көкүрөгү тирүү, урбанизациядан сырт, кыз жытын сактаган аймак;

– Алтай – акырында «Манас цивилизациясына» эми атын, аа кошуп затын берип жаткан туу ыйык Манас атабызды жарыкка келтирген ТЕҢ Жер!

Андыктан ушул Кут конгон ысымга дем байлап, алтын тээк тутуп Манас атын, будан ары:

– «Евразия» концепциясынын буга дейре калыптана келген тар славянчыл калыбын жарып, азиячыл кең жайыгына чыгуу;

– Ишеним, тил, жазуу, тарых, маданий, философий жалпылыктарына таяна Туран (Урал–Алтай) элдеринин жаңы «Манас цивилизациясынын» керегесин калоо;

– Дүйнөнү куушуруп-шукшуруп бирден жеңип бараткан биртарап Батыш глобализмине тараза – жаңы «Туран–Алтай» гумандуу глобализмин альтернатив жарыялоо кажет-милдет!

Экинчи этап

Борбор Азияга башка аймактарды боорлоштуруп, «Манас цивилизациясын» тикелөө кезеңинде буга жанаша, дал эле ушул сыңары, тектик, тарыхый, диний, тил, маданий жана аймактык-экономикалык жалпылыктарына карай дүйнөнүн башка бир жерлеринде, башка бир цивилизациялык дөөлөттөрдүн алкагында дагы башка ирилешүү процесстеринин жүрмөгү ийги. Алар канчалык терең тамырлуу, ар башка континентте бакыбат кудуреттүү, жана эң башкысы – дүйнө бейкутчулугу үчүн бир бири менен мүдөөлөш-санаалаш турушса, анда биртарап глобалдаштыруунун таасири да ошончо кемийт, азаят. Көп тарап мамырылаштык байымдап, дүйнөнүн тең салмагын сактайт. Толерант, көп түрдүү мозаикалуулукта Дүйнө сулуулугу артылат.

Эске алаар жагдай; буга дейре эле дүйнөнүн ар кай континенттеринде өз ара интеграциялашып,

ирилешүү процесстери жүргөн. Бирок алар көбүнөсе, согуштук, саясий блок, не чылгый экономикалык гана кызыкчылыктарга байлангандыктан акыркы натыйжасы – бошоң. Цивилизациялык тагдырлаштык, диний философий тамырлаштык, идеологиялык санаалаштык, аймактык бейкут жалпы кызыкчылыктар бир болгон учурда гана ирилешүү ар бир бирикмеге өз өзүнчө ийгилик алып келмеги бар.

Аталган жалпылыктарына карай Дүйнөдө көп уюлдуу глобалдашуунун төмөнкүдөй ордолору болушу мүмкүн:

Алтай – Евразия уюлу;

Иерусалим – Жакынкы Чыгыш уюлу;

Непал – Азия – Тынч Океан уюлу;

Аахен – Европа уюлу;

Куско – Латын Америка уюлу;

Торонто – Түндүк Америка, Муз элдер уюлу.

Аталган уюлдар өз алкагында ийгиликтүү ирилешкени соң жанаша ирилештиктер менен саясий, экономикалык, идеологиялык теңата сый (паритет) мамиледе андан ары өнүгүүгө тийиш. Сый өнүгүштүн өзөгүндө - цивилизациялык ички өзгөчөлүгүн сактоо жана жалпы адамзаттык компромисттик нейтрал негизде тил табышуу турушу керек. «Нейтрал негиз» – баардык ири уюлдарды бириктирээр бийик, тең жай. Бул жерде чыныгы теория, чыныгы идеология, чыныгы философия сыналат. Чыныгы «Жараткан – Адам» жалпылыгына эгедери гана бийлик кыла алат. «Күлүктөн күлүк чыкса төрт аягы тыбырайт» деген кыргыз. Ал эми «күлүк идея», айтканбыз, адамзатты ал кабылган системдүү туташ дүйнөлүк кризистен буйдалбай сууруп чыга алаар идея! Жана да айтканбыз, жаңы жарыяланган «Манас цивилизациясында» ошол потенциал туру. Анын ишке ашаар-ашпасы – сизден, бизден, келечектен...

«Туран – Алтай» фонду ушул улуу максатты аркалап илгери үмүттө түзүлдү.

Ал Орусиядагы Эл Аралык «Алтай» борбору менен теңата кол кармашты.

Ал Туран элдеринин баарына ачык.

Ага Туран элдеринин баары теңата даражадагы «ТУРАН – АЛТАЙ» (б. а. Кыргыз – АЛТАЙ; Казак – АЛТАЙ; Өзбек – АЛТАЙ; Түркмөн – АЛТАЙ; Азери – АЛТАЙ; Түрк – АЛТАЙ; Уйгур – АЛТАЙ; Монгол – АЛТАЙ; Корей – АЛТАЙ; Жапан – АЛТАЙ; Угро-Фин – АЛТАЙ) бир уйуй алат. Жаңы Евразия ирилештиги, Жаңы Цивилизация куруу максатын аркалап. МАНАС атынан!

Ыйык Атабыздын ысмы, колдо!

II. ПРОГРАММАНЫН БАГЫТТАРЫ

«Манас цивилизациясынын» маңызын ТЕҢЧИЛ дүйнөтааным түзөт. «ТЕҢЧИЛ» деген терминде Дүйнө-Ааламдын рух-материалий биримдиги түшүнүлөт. Андыктан Программа Адам таанымдын эң башкы эки салаасына бирдей көңүл бурат.

Табигый жана гуманитар-руханий илимдерди жанаша-жарыша ички байланыштарында изилдөөгө ниет кылат. Алардын түпкү биримдигинде Дүйнө Бүтүндүгүн даңазалаган бир, башкы, ТЕҢЧИЛ ИЛИМДИ – МАНАС ИЛИМИН жайылтууга умтулат.

ТАБИГЫЙ ИЛИМ

21-кылымда табият таануу илими түбүнөн жаңырышы күтүлөт. Анын башкы өзгөчөлүгүн – илимдер аралык интегралдашуу жана ички синтезге умтулуу түзөт. Улуу Табияттын, Жан Жаратылыштын уңгу-өзөгүндө чөккөн эң башкы Бир Мыйзамдын – «Уңгуталаанын» («Теория Всего Сущего») табылышы, таанылышы буга дейре ар салаада тармак-тармак чачырап жаткан ар башка илимдердин арасын жуукташтырат (интегралдашуу), эң башкы бир мыйзамда башын кошот (синтез). Демек, жаңы деңгээлдеги Жаңы Бир Универсалдуу Илим түптөлөт. Бул жаңы нукта:

1. Атомдук жана Ааламдык түзүлүштүн катышы;
2. Планетарлык жана галактикалык мыйзамбирлик катышы;
3. Кванттык жана андан аркы деңгээлдерде аң - сезим жана материянын катышы;
4. Биологиялык түзүлүш жана Космостук түзүлүштүн катышы;
5. Медицина жана Космостук мыйзамбирлик катышы;
6. Теңирге Уйуунун (Теңири-Йога) уюлу ж.б. фундаменталдуу маселелер фундаментинен жаңыча ачылат.
7. Теориялык илимдеги ачылыштар прикладдык илимдеги издениш-жетишкендиктерди камсыздашына айрыкча көңүл бурулат.

ГУМАНИТАР-РУХИЙ ИЛИМ

Табигый илимдердин түбүнөн копшолушу, асыресе, кванттык жана андан аркы деңгээлдерде Материя-Аң байланышынын жаңыча аңдалышы гуманитар-рух илимдерин түбүнөн жаңыртат. Жаңы философияны зарылдайт, жаңы философия угунда жаңы ТЕҢЧИЛ методологиянын иштелип чыгышын шарттайт. Жаңы методология жарыгында, Тил, Шарык, Маданият, руханий жана прикладдык өнөр мүлдө, жаңыча, т.а. ареалдык, Жердик алкактарында чектелбей космикалык сырдуу таасир байланыштарында иликтенет. Ички, жалпы биримдик мыйзамдарында таанылат.

Төмөндө санакталган ар бир илим, өнөр, тааным салааларындагы илик иштери ушул **жаңы методологиянын** принциптерин тутунат.

1. Ишеним, дүйнөтааным

Кыргыз ишеним, дүйнөтаанымы түпкүлүгүндө Жараткан Эгем, Бир Теңирге баш койгон баардык улуу диндерге башат болуп уюп калган байыры илим. Байыркы Шумер диңгирчилигинен байыркы Аккад-семиттаанымы, ишеними көктөп кеткен. Байыркы Азия теңирчилигинен байыркы индус, кытай, парсы башаттары тамырланган.

Теңирчилик:

Коом турмушунда Теңирдин ТЕҢ мыйзамына ылайык улуу урматтап, кичүүнү ызааттаган адептин;

Ата-Энени Асман-Жердин куп чагылышындай ыйыктаган сыйдын;

Үй ичинде үр аялдын, эл ичинде эр жигиттин ордун аныктаган жуп мамиленин;

Кишинин Элге-Мамлекетке кылган кызматын даңазалаган салттын;

Кара кылды как жарган бий калыстыгын, аксакалдын акылын, жаштардын кубат эрдигин өз ыгы орду менен жолго салган улуу ЖОЛ философиясынын синтези.

ЖОЛ философиясынын өзөгүн Теңрикүт-Айкөлдүк түзөт.

Бул багытта изилдөө иштери төмөндөгү тармактарды камтыйт:

Теңир Билиг.

Теңир Билиг жана даосизм, куңфучулук, индуизм, буддизм, манихейчилик, зороастризм, иудаизм, несторианчылык, ислам тарыхый катышы, маңызы;

Теңир Билиг жана ырым жырым, үрп-адаттар;

Теңир Билиг жана каада салттар;

Теңир Билиг жана байыркы кыргыз «идеал коому».

Тенир Билиг - жана Купуя Манас - Теңрикүт Айкөлдүк.

Теңирге уйуу - Теңири Йога.

2. Тил

Кыргыз тили шумер, санскрит, кытай, семит ж.б. байыркы тилдер менен теңдеш, көпчүлүк учурда алардын кээ бирине башат болгон Евразиядагы эң көөнө тилдердин бири.

Бирок, кийинки кылымдарда ал өзүнүн өнүгүү багытынан ажырап, азыркы учурда жок болуп кетүү коркунучуна кабылып олтурат. Эгерде кыргыз тили жоголсо, анда көптөгөн ыйык тексттердин, «Манас» дастаны баш болгон эпостордун жана дүйнөдө теңдеши жок элдик оозеки адабияттын тили жок болот.

Ал эми бул тилдин сакталып калышы жана өсүп-өнүгүшү жалпы адамзаттык мааниге ээ. Ошон үчүн азыркы учурда кыргыз тилинин комплекстүү изилдениши тарыхый бышып жетилген зарылдык. Ал боюнча төмөнкү багыттарда иш жүргүзүлөт:

Кыргыз тили жана түрк-монгол элдеринин тилдери;

Кыргыз тили жана угро-фин элдеринин тилдери;

Кыргыз тили жана тунгус-манжур элдеринин тилдери;

Кыргыз тили жана жапан, корей тилдери;

Кыргыз тили жана байыркы шумер тили;

Кыргыз тили жана байыркы «Авестанын» тили;

Кыргыз тили жана санскрит тили;

Кыргыз тили жана байыркы кытай тили;

Кыргыз тили жана араб-парсы тилдери;

Кыргыз тили жана этрусск, эски латын тили;

Кыргыз тили жана америкалык индейлердин тили.

3. Адабият

Кыргыз жады адабияты, анын туу чокусу Манас – туран калктарынын туу адабий үлгүлөрү менен түбүнөн киндиктеш. Мындан тышкары башка калктардын байыркы жазма жана оозеки чыгармалары менен да байыры жалпылыктарга ээ.

Бул жалпылык түп ордосу Борбор Азияда уюган байыркы калктардын жан жакка, т.а.:

Чыгыш Борбор Азияга – байыркы маңгул жана доңуз уруулары аркылуу;

Түштүк чыгыш Азияга – байыркы кара кытайлар аркылуу;

Түштүккө - байыркы арийлер аркылуу;

Түштүк батышка – байыркы шумер, элам бабалары аркылуу;

Батышка – байыркы Кара Хеттейлер аркылуу;

Түндүк Батышка – байыркы самоед, шибейит (швед, угро фин) бабалары аркылуу;

Америка континентине – байыркы күн жүз тору бабалар аркылуу таралып кеткен эң түпкү бирдиктүү тарыхты, тилди, дүйнөтаанымды өзүндө уютуп кармап турат.

Айтылган жалпылыкты айкындоо максатындагы илимий илик төмөндөгү багыттарда жүргүзүлөт.

Манас жана түркий жады, жазма адабияты;

Манас жана Алтай, Сибирь, Ыраакы Чыгыш шаман адабияты;

Манас жана “Жаңгыр”, “Гэсэр”, соңку жады адабияты;

Манас жана “Ицзин”, соңку теңирчил адабияты;

Манас жана Гильгамеш (Билгемиш), соңку теңирчил адабияты;

Манас жана “Ригведа” (“Ырк Битиг”), соңку күнчүл адабияты;

Манас жана “Авеста”, соңку түрк-парсы адабий байланышы;

Манас жана угро-фин сага адабияты;

Манас жана “Пополь Вух”, “Какчикелей” (Какчеке), “Рабиаль Ачи”, соңку жады адабияты;

Манас жана этрусски, эски латын адабияты.

4. Тарых

Кыргыз тарыхы Борбор Азиядагы эң байыркы улуттун тарыхы.

Бирок, ал ушул күнгө чейин такталып, изилденип, жазылып бүтө элек. Тарыхты изилдөө багыттары:

Кыргыз урууларынын санжырасы жана Кыргыз элинин тарыхы;

Кыргызстандагы этникалык топтордун тарыхы;

Туран элдеринин тарыхы;

Туран – байыркы Жапан жана Корей элдеринин тарыхы;

Туран – байыркы Герман элдеринин тарыхы;

Туран – америкалык индейлердин тарыхы;

Туран – шумер. элам тарыхы;

Туран – дүйнөлүк тарых.

5. Манасчылык, дастанчылык, төкмөлүк жана чечендик өнөр Кыргыздын манасчылык, дастанчылык, төкмө ырчылык жана чечендик өнөрү

азыркы учурга чейин сакталып келген дүйнөдөгү теңдешсиз мурас.

Бирок, азыркы замандагы маалымат агымынын ченемсиз таасиринин негизинде байыркы кыргыз рухунун синтездик касиетин түптөгөн бул улуу өнөрлөрдүн байып кетүү опурталы бар.

Аны өркүндөтүүнүн башкы багыттары:

Манасчы жана манасчылык өнөрдүн касиети;
Дастанчылык;
Төкмөлүк, ырчылык, айтыш;
Чечендик өнөр.

6. Элдик медицина

Кыргыз элдик медицинасы Борбор Азияда жашаган түрк-монгол-тунгус-тибет-кытай-инди-муслман элдери менен алакалаш өнүгүп келген.

Бирок, Совет мезгилинин доорунда миңдеген жылдар бою калыптанган элдик медицина эскинин калдыгы катары куугунтукталып, табигый жана руханий башаттардан айрылып калган. Бүгүнкү күнү аны жаңы негизде жандандыруу зарылчылыгы туулуп, төмөнкү багыттар боюнча изилдөөгө алынуу каралып жатат:

Кыргыз жана түрк-монгол элдеринин медицинасы;

Кыргыз жана угро-фин элдеринин медицинасы;

Кыргыз жана тунгус-манжур элдеринин медицинасы;

Кыргыз жана кытай, тибет, индус, ислам медицинасы;

Кыргыз жана кызыл расадагы (америкалык индейлер) элдердин медицинасы.

7. Искусство

Кыргыз искусствосу Борбор Азиядагы байыркы көчмөн цивилизациянын чегинде өнүгүп келген өзөктүү үлгүлөрдүн бири.

Бирок, кыргыз өнөрүнүн палеобашаты, мифологиялык негиздери, генезиси, азыркы заманбап усулдар менен изилдене элек.

Аны изилдөө багыттары булар:

Байыркы таш сүрөттөр, скиф айбанат стилинин пайда болушу жана өнүгүшү;

Устачылык жана узчулук (прикладдык) өнөрлөрү;

Сүрөт өнөрү (живопис, графика);

Улуттук архитектура – Бозүй философиясы;

Улуттук бедиз;

Улуттук кино, театр өнөрү.

8. Музыка жана бий

Кыргыз музыкасы Борбор Азиядагы Чыгышка да, Батышка да мүнөздүү болбогон өзгөчө космиклык, сакралдык колоритке ээ.

Бирок, Совет мезгилиндеги саясаттын жана акыркы жылдардагы глобалдашуу процессинин натыйжасында мурунку өнүгүү багытынан бурулуп, азыркы учурдагы жеңил-желпи музыканын, массалык маданияттын таасири астында калып, өзүнүн өзгөчө улуттук нарк насиленин ажырап баратат.

Ошондуктан аны төмөнкү багыттар боюнча изилдөө туура:

Комуз, ооз комуз жана кыл кыякта ойнолуучу кара күүлөр;

Урма аспаптар (барабан, добул, добулбас ж.б.);

Үйлөмө аспаптар (керней, сурнай, сыбызгы, чоор ж.б.); Кыргыз бийинин сүкүттүк-медитативдик, «бакшылык», «жоокердик» жана «көңүл ачуучу» формаларын калыбына келтирүү.

9. Кыргыз – көчмөн цивилизациянын мураскору

Калган дүйнө элдери менен байланыш түзүүдө өзүнүн табигый шарттарынын өтө ыңгайлуулугу Кыргызстан үчүн туризм маселесин биринчи орунга алып чыгат. Андан сырткары, Кыргыз эли – жерин байыркы көчмөн цивилизациянын мураскору катары сактоо жалпы адамзат үчүн чоң мааниге ээ. Ал үчүн төмөнкү улуттук факторлорго басым жасоо зарыл:

Улуттук туризм;

Улуттук спортту аргытуу;

«Алтын Өргөө» («Ак», «Көк», «Кызыл», «Сур» өргөөлөр) маданий комплекс, сыйынт жайларын куруу.

10. Басма жана Басмасөз иштери

Жогорку иш-чараларды китеп, буклет, гезит, журнал формаларында жайылтуу үчүн сөзсүз Фонддун Басма комплекси жана маалымат таратуучу Басмасөз каражаттары болушу максатка ылайык.

Анын бөлүмдөрү:

Басма комплекси;

Гезит-журнал;

Теле-радио;

Көп тилдүү котормо Борбору.

11. «Эр Манас» Кыргыз дүйнөтааным академиясы

М. Барсхани атындагы тил институту;

Ж. Баласагын атындагы дүйнөлүк адабият институту;

С. Асыкенти атындагы тарых институту;

Ал Фараби атындагы философия институту;

«Алп Барс» спорт институту;

«Улукман» элдик медицина институту;

«Ичгуз» искусство институту;

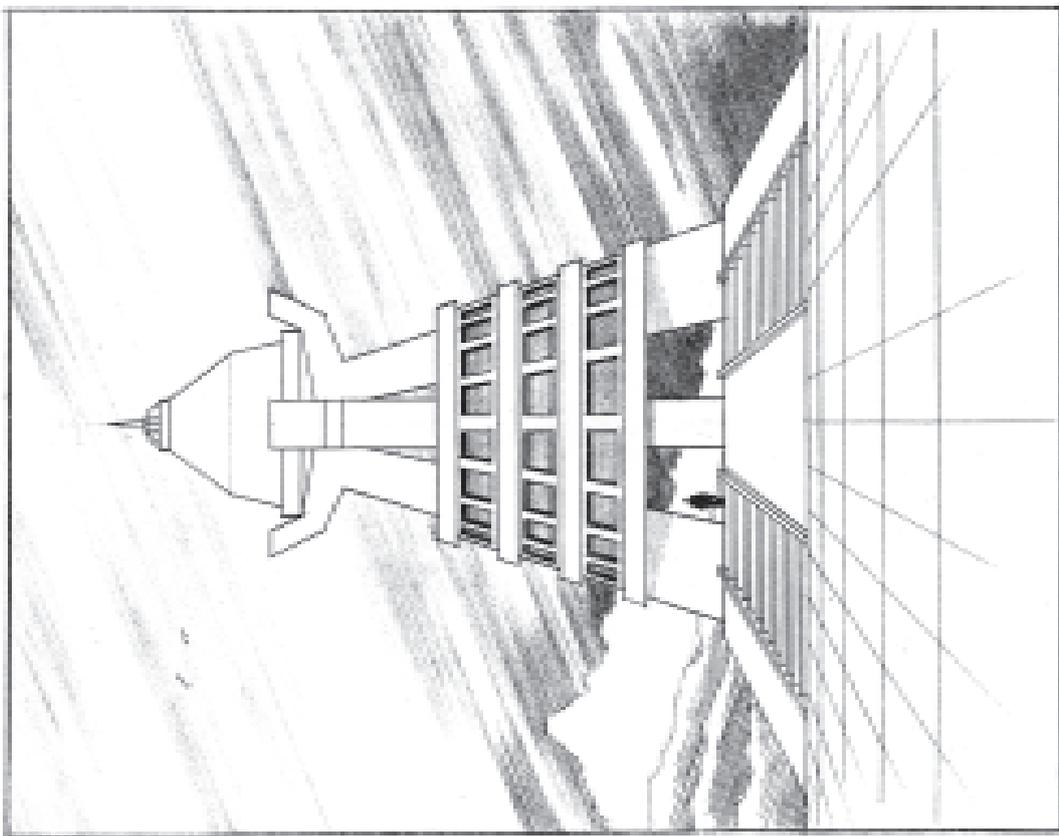
«Теңир» эзотерика институту;

«Алтын Өргө» архитектура институту;

«Туран» маданият институту.

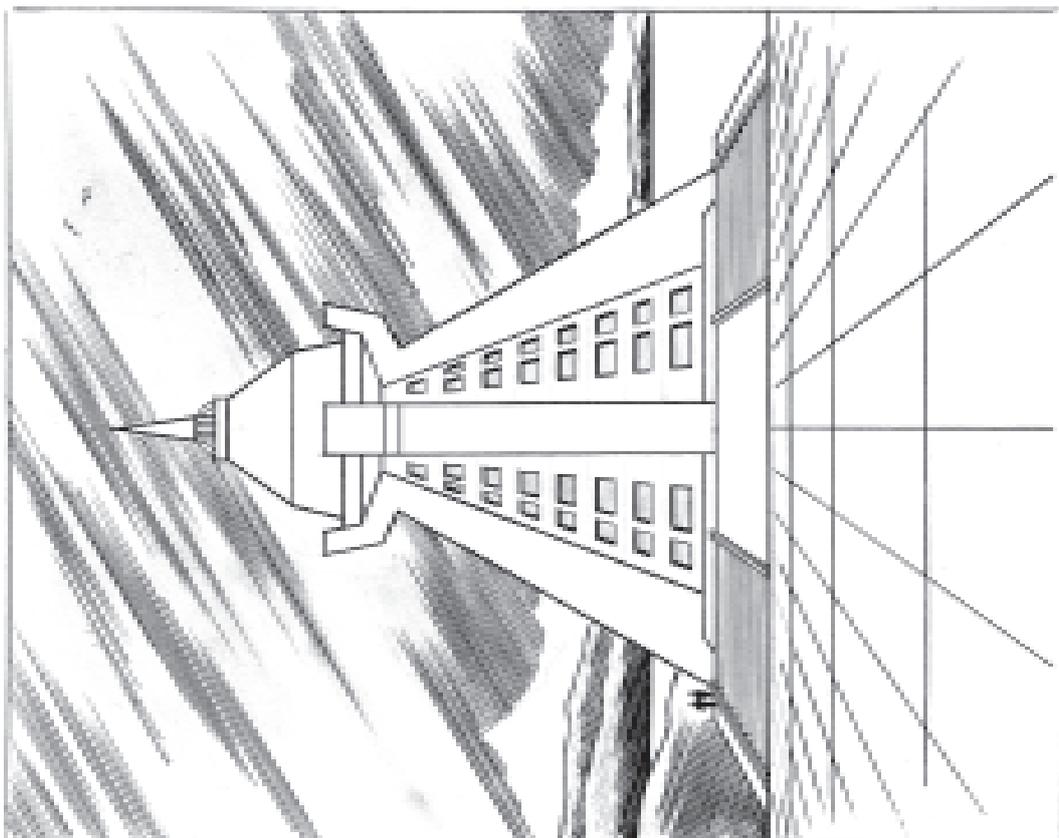
III. КАЙРА ЖАРАЛУУ ПРОГРАММАСЫНЫН НЕГИЗГИ ИШ ЧАРАЛАРЫ

Аталышында эле маалым тургандай Програма алыскы келечекти болжойт жана нукура улуттук багыттагы иштерди иликтөөнү максат кылат. Бул деген Програма авторлору накая улуттук мазмуундан башкага маани бербейт дегенди билдирбейт. Дүйнөлүк илим, маданият, адабият, өнөрдү иликтөө, Батыш, Чыгыш классикалык дөөлөт үлгүлөрүн үйрөнүү, которуу, китеп кылып

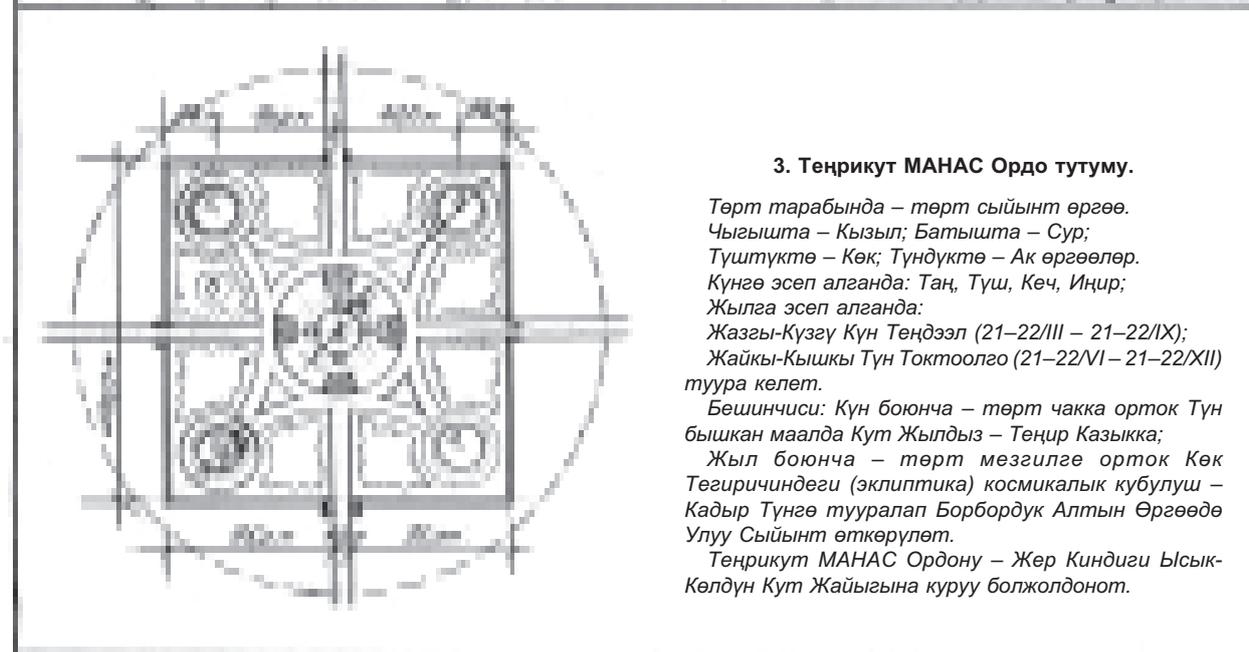
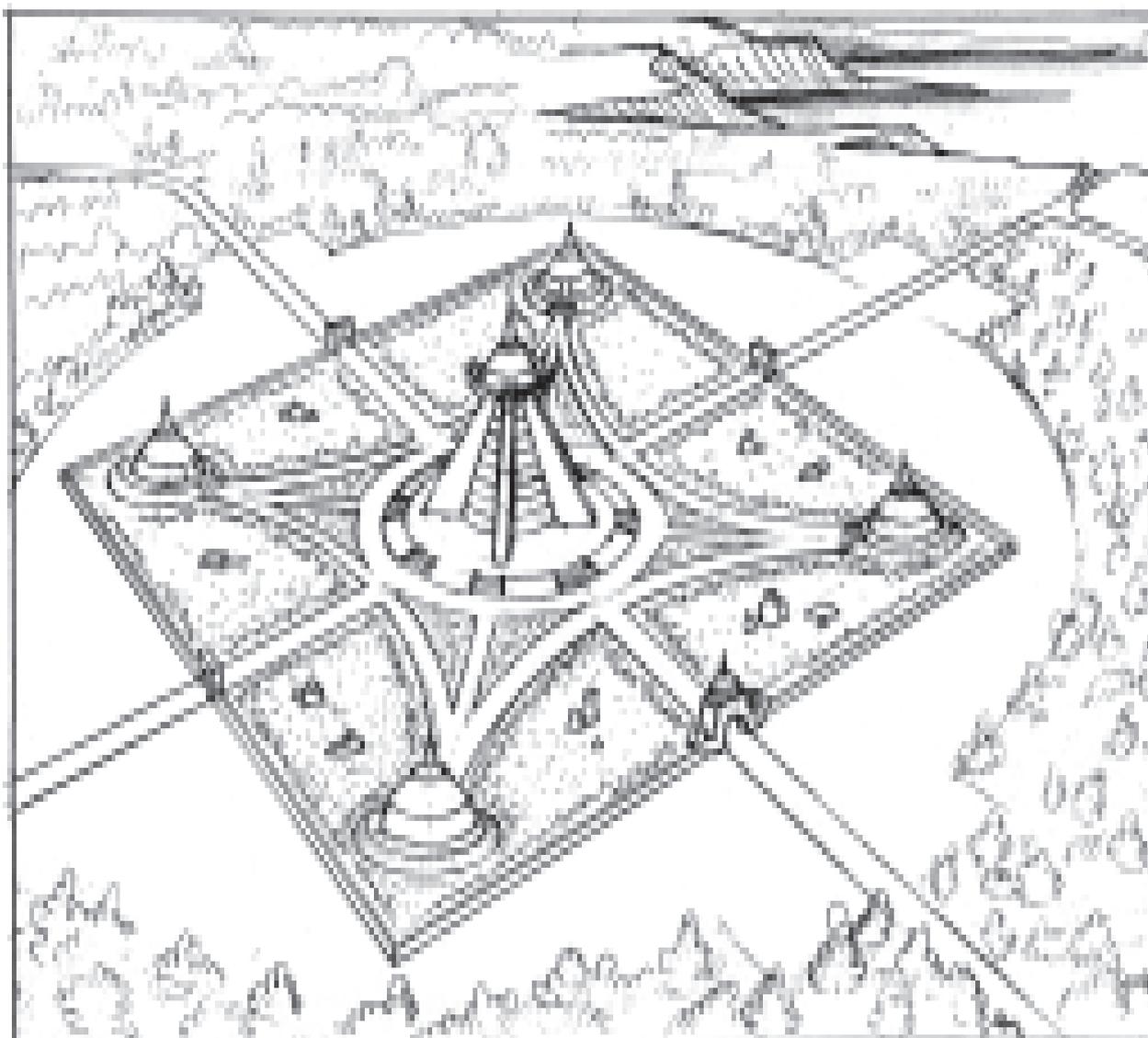
1. Айылдык деңгээлге сунушталган Теңрикут МАНАС Ордо долбоору.

Ордо - үч кабаттуу. Үч Катмар Дүйнө тууралуу көңкү түркий ишенимге негизделген: Жер алды, Жер усту, Көк дүйнөсү. Ар катмардын өз чындыгы бар. Баардык деңгээлдеги чындыкты таанып-канып болгон жан Манас ишенимине келет, ТЕНИРДИН БИРЛИГИНЕ, БААРЫЛЫҒЫНА Жол алат.
Бийиктиги 32 м. Азыркы 10 кабат үйгө барабар.

2. Мамлекеттик деңгээлге сунушталган Теңрикут МАНАС Ордо долбоору.

Сезиз кабаттуу. Тогузунчусу - «Тогузак». Тогузак толтосунан - Жул Манас акыйкаты ачылат. Манас ишениминен Теңирдин БИРЛИГИ, БААРЫЛЫҒЫ таанылат. Теңирге сунулган алаканда - Алтын Өргөө, калк дааналарынын орду. Бул жерде чыгарылган бүтүм - акыркы, аптагыс ыйык-бийик. Ал - атадын теңирчил ритуалда алкыштуу (баталуу) рухий мөөрлөнөт.
Бийиктиги 54 м. Азыркы 18 кабат үйгө барабар.

3. Теңрикут МАНАС Ордо тутуму.

Төрт тарабында – төрт сыйынт өргөө.
 Чыгышта – Кызыл; Батышта – Сур;
 Түштүктө – Көк; Түндүктө – Ак өргөөлөр.
 Күнгө эсеп алганда: Таң, Түш, Кеч, Иңир;
 Жылга эсеп алганда:
 Жазгы-Күзгү Күн Теңдээл (21–22/III – 21–22/IX);
 Жайкы-Кышкы Түн Токтоолго (21–22/VI – 21–22/XII)
 туура келет.

Бешинчиси: Күн боюнча – төрт чакка орток Түн бышкан маалда Кут Жылдыз – Теңир Казыкка;

Жыл боюнча – төрт мезгилге орток Көк Тегиричиндеги (эклиптика) космикалык кубулуш – Кадыр Түнгө тууралап Борбордук Алтын Өргөөдө Улуу Сыйынт өткөрүлөт.

Теңрикут МАНАС Ордону – Жер Киндиги Ысык-Көлдүн Кут Жайыгына куруу болжолдонот.

чыгаруу, театрда спектаклдерин коюу, сүрөт, музыка өнөрүндө бул багыттагы улуттук чыгармалардын жарала бериши, турган иш. Мамлекетибизде ал өзүнчө программа алкагында өз жолунда өнүгүп кете берет. Улуттук Илим Академиясынын, Окуу жайларынын, Маданият, Билим министрликтеринин күндөлүк иштеринде да жүзөгө ашырыла барат. Аталган багыттагы иштер кыргыз рухун, илим-билимин дүйнөгө дагын да кооштуруп Кыргызстандын өнүгүшүндө өз ролун ойнойт, өзүнчө багыт катары кала берет. Бул талашсыз чындык, турулуу иш.

Биздин максат-Кыргызстандын өзүнүн башкы өнүгүү багытын издөө, анын Улуттук Кайра Жаралуу жолун чалуу, табуу. Мунсуз-улуттун түп келечеги жок. Андыктан Программанын башкы өзөгү ушуга негизделди. Арийне, Улуттук Кайра Жаралуу деген, бул, бир гана улуттун тилин, тарыхын, маданиятын, салтын иликтеп изилдөө, аны заманбап өнүктүрүп өстүрүү менен да чектелбейт (булардын зарылдыгында шек жок), ал мааниси мындан ашса ашкан, асты кем эмес башка талылуу маселеге да тамырлаш, т.а.:

а). табигый илимди, биринчи ирээтте фундаменталдуу илимди өнүктүрүүгө;

б). экономиканы, биринчи ирээтте улуттук дүйнөтааным психологияны иритпеген, керинче, рухий өнүгүшүнө төп түшкөн этноэкономиканы өрлөтүүгө;

в). укук-мамлекеттик түзүлүштө элдин өзүнүн табиятына ыңгайлуу башкаруу системаны түзүүгө да милдеттүү зарыл байланышат.

Андыктан «Кайра Жаралуу» программасындагы рухий, тарыхый, маданий өңүттөгү максат-болжол бир жактуу, жерге тийбей абстракт асылган тейде эмес, экинчи тереңинде дамамат табигый илим, улуттун коомдук-экономикалык турмушу, чарба ыңгай философиясы менен бир тамырланган, аа тыкыс эриштелген комплекстүү илимий иш чарасы катары түзүлдү. Ар тармак илим өз-өзүнчө да заманбап бийиктикке умтулмагын айтпаганда...

I. Табигый, коомдук илим тармагы:

1. С. Кадыровдун «Уңгуталаа» теориясы боюнча жазылган илимий монографияларын кыргыз, орус жана агылчын тилдеринде китеп кылып чыгаруу;

С. Кадыровдун шакирттеринин «Уңгуталаа» теориясын уланткан монографияларын жарыкка чыгаруу;

С. Кадыровдун «Уңгуталаа» теориясын калың элге түшүндүрүүгө багытталган илимий-популярдуу китепчелерди чыгаруу;

С. Кадыровдун «Уңгуталаа» теориясын окуп үйрөнүүгө арналган республикалык илимий жыйындарды өткөрүү, уй-мүйүз маектерди уюштуруу;

Кыргыз, Россиялык көрүнүктүү окумуштуулардын катышуусунда С. Кадыровдун «Уңгуталаа» теориясынын келечегине арналган эл аралык илимий конференция уюштуруу;

2. Прикладдык илим боюнча:

Күн, Шамал, Суутек жаңырган энергиясын (возобновляемая энергия) өндүрүшкө киргизүү;

3. Экономика боюнча:

Улуттук ыңгайда Теңчил экономиканын философиясын, практикалык жолдорун иштеп чыгуу;

4. Укук боюнча:

Улуттук мамлекеттүүлүктүн философиясын иштеп чыгуу;

Улуттук укукчул мамлекет негизи - Жаңы Конституциянын жазылышына жетишүү.

II. Рух-гуманитар илим тармагы:

1. Тил боюнча:

Улуттук Тил комиссиясы жана «Эне тил» коому менен кызматташуу;

Сөздүктөрдү түзүү жана чыгаруу;

Мамлекеттик тилге арналган илимий иш-чараларды уюштуруу (илимий конференцияларды өткөрүү, жыйнактарды чыгаруу ж.б.).

Жогорку окуу жайлары менен:

Студенттер үчүн кыргыз тилинде кошумча окуу китептерин чыгаруу;

Окутууну акырындап мамлекеттик тилге өткөрүүгө көмөк көрсөтүү.

УИАнын Тил институту менен:

Программада көрсөтүлгөн багыттар боюнча иш жүргүзүү үчүн илимий-чыгармачыл экспедициялар жана илимий изилдөөлөр уюштурулат.

Алтай-Сайан жазууларынын генезиси;

Кыргыз жана санскрит тилдериндеги окшоштуктар;

Кыргыз тили жана «Авестанын» түпкү тилиндеги жалпылыктар;

Кыргыз жана шумер тилдериндеги генетикалык байланыштар;

Кыргыз тили, жазуусу жана байыркы кытай тили, йероглифтериндеги түпкү байланыштар д.у.с. боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары өз алдынча монография, китеп, жыйнактар түрүндө чыгарылат.

Тарбия жана билим берүү мекемелери менен:

Балабакчалар, мектептер, лицейлер үчүн мамлекеттик тилдеги окуу куралдарды, жаш балдар үчүн жарашыктуу жасалгаланган жана көркөм мазмундагы китептерди чыгарууга жардамдашат.

2. Тарых боюнча:

Тарых институту менен биргелешип иштелүүчү иштер:

а) санжыраны, мифтерди жана уламыштарды чечмелеген илимий монографияларды чыгаруу;

б) жаңыча илимий көз караштарга негизделген кыргыз этносунун келип чыгыш тарыхын жазуу;

в) Кыргызстанда жашап жатышкан кыргыз эмес этникалык топтордун тарыхын жазуу.

Археологиялык изилдөөлөр:

а) республиканын аймактарында казууларды жүргүзүү;

б) дайыма иштөөчү «Саймалыташ» илимий-изилдөө экспедициясын түзүү;

в) Теңиртоо – Алтай – Сайан – Монголия – Тибет – Чыгыш Түркстан – Түндүк Индия – Ооганстан багыты боюнча илимий экспедицияларды уюштуруу.

3. Улуттук дүйнөтааным боюнча:

Философия институту,

Экология борбору,

Антропология борбору менен кызматташат.

Теңир дүйнөтаанымы:

а) ырым-жырым, үрп-адат жана кыргыз каада-салттары;

б) байыркы кыргыздын «идеал коому» боюнча илимий изилдөө иштерин жүргүзүү жана монографияларды чыгаруу.

4. Элдик медицина боюнча:

а) ЖК тарабынан Элдик медицинаны калыбына келтирүү боюнча мыйзам кабыл алуу;

б) мыйзамдын негизинде медициналык билимине карабастан айыктыруу натыйжасы боюнча элдик дарыгерлерди аттестациялоодон өткөрүп, практикалоого уруксат берүүчү атайын Комиссияны түзүү;

в) элдик медицинанын дары-дармек, усул-техникаларын калыбына келтирип, практикалык жүзөгө ашыруу үчүн изилдөө Борборун түзүү;

г) Кыргызстанда табылуучу фармакологиялык таасирлүү чийки заттарды сомосунан изилдеп, улуттун ден-соолугуна коркунуч келтирип аткан СПИД, импотенция, жүрөк – кан-тамыр, кургак учук (туберкулез), богок, муун-жүүн, кант, жаңдуу (психикалык), ж.б. ооруларды дарылоого колдонуу; Мисалы, күчала, долоно, уукоргошун, жаңгак, бал, мумия, сасык уулжан ж.б.

д) элдик медицинанын негиздерин медаладемиядан орто окуу жайларына чейин үйрөтүүнү жолго коюу;

ж) балабакча, мектеп, жогорку окуу жайларында атайын мамлекеттик программа менен табигый усулдарга негизделген денсоолук, жансоолук практикаларынын негиздерин үйрөтүп чыгуу.

5. Искусство боюнча:

Сүрөт окуу жайлары, Архитектура институту, Кино, театр, жеке сүрөтчүлөр менен иштешет.

а) Улуттук негизге таянган колдонмо (приклад-дык) өнөрдү өнүктүрүү;

б) «Манас» баш болгон эпикалык чыгармаларга, миф, уламыш, санжыралык материалдарга негизделген сүрөт жанрларын өнүктүрүү;

в) байыркы таш сүрөт жана скиф айбанат стилинин салтында калыптанган символика жанрын заманга шай кайра жаратуу боюнча практикалык иш-чараларды уюштуруу;

г) жогоркуларга негиздеп улуттук жана эларалык көргөзмөлөрдү, тематикалык конкурстарды

уюштуруу, альбомдорду, жеке чыгармачылык буклеттерди чыгаруу, аталган өнөрдүн түрлөрү боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү;

д) китеп көркөмдөө өнөрүн улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алып, жаңы баскычка көтөрүү;

ж) Фонддун алдында сүрөт галереясын жана улуттук этнографиялык музейди уюштуруу;

з) кино, театр өнөрүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү.

6. Музыка жана бий боюнча:

Филармония, Опера жана балет театры, Фольклордук этнографиялык ансамблдер менен кызматташат.

а) Улуттук музыкадагы орошон туундуларды жараткан комуз жана кыл кыяк аспаптарында ойнолуучу медитативдик-экстаздык колоритке ээ болгон кара күүлөрдү, дастан күүлөрдү дүйнө элдерине жайылтуу; көмөкөй күү, кайчылык (горловое пение) өнөрдү жандандыруу;

б) кыргыздын жоокердик салтында өзгөчө мааниге ээ болгон урма (барабан, добул, добулбас ж.б.) жана үйлөмө (керней, сурнай, чоор, сыбызгы ж.б.) аспаптардын кийинки кездерде дээрлик колдонуудан чыгып калганына байланыштуу аларды баштапкы абалына келтирүү;

в) улуттук философиялык жана тарыхый маалыматтардын негизинде кыргыз бийинин сүкүттүк-медитативдик, шамандык, жоокердик жана көңүл ачуучу формаларын калыбына келтирүү;

г) улуттук музыканы өнүктүрүү боюнча ар кандай темадагы жана мазмундагы концерт, конкурс, фестиваль, кечелерди уюштуруу.

7. Манасчылык, төкмөлүк жана чечендик өнөр боюнча:

Филармония, УИАнын «Манастаануу» борбору менен:

а) Азыр иштеп аткан манасчылык, дастанчылык, төкмө ырчылык жана чечендик мектептерин («Манасчы» жана «Айтыш» фонддору ж.б.) ар тараптан колдоо;

б) «Манас» эпосу жана манасчылык өнөр боюнча ушул убакка чейин топтолгон илимий изилдөөлөрдүн жыйнактарын чыгаруу;

в) «Манастын» негизги, чыга элек варианттарын китеп кылып чыгаруу, мурун жарык көргөндөрүн кайра басуу;

г) «Манасты» чет тилдерге которуу жана жайылтуу иштерин колго алуу;

д) балдар үчүн «Манас» эпосу баш болгон дастандардын негизинде көп сериялуу мультфильмдерди жаратуу;

ж) жылына бир жолу манасчылардын, дастанчылардын, төкмө ырчылардын жана чечендердин фестивалын өткөрүп туруу;

з) мектептерде жана жогорку окуу жайларында «Манас» сабагын окутуу боюнча сунуш киргизүү, бардык жерде «Манастаануу» борборлорун түзүү.

8. Кыргыз ишеними боюнча:

Дин боюнча мамлекеттик комиссия, Ислам университети жана Муфтият, Теология институту сыяктуу мекемелер менен иш жүргүзөт.

а) Илимий изилдөө багытында иш жүргүзө турган Теология институтун (же Борбор) ачуу;

б) үй-бүлө, балабакча, мектеп жана ЖОЖдор үчүн илимий-популярдуу басылмаларды чыгаруу.

9. Кыргыз – көчмөн цивилизациянын мураскери

Туризм академиясы, Денетарбия институту, «Көкбөрү» федерациясы, «Кыял» бирикмеси менен иштешет.

а) улуттук спортту жандандырууга жардам берүү;

б) улуттук туризмди өнүктүрүүгө колкабыш кылуу;
в) улуттук архитектураны өнүктүрүүнү пропагандалоо.

10. Басма жана Басма сөз иштери боюнча:

Басма комплексин куруу; Гезит-журнал ачуу; Теле-радио менен иштешүү.

11. «Эр Манас» кыргыз дүйнөтааным академиясы боюнча:

Академиянын имаратынын долбоорун даярдоо жана куруу;

Академиянын билим беруу багытын аныктоо жана ага карата институттарын тактоо;

Академиянын кадрларын тандоо;

Академиянын алдында маданий борборлорду уюштуруу.

Туркеме № 9.

О НЕОБХОДИМОСТИ ДУХОВНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

(Текст выступления на международном симпозиуме “Поиск новых мировых культур на пути к 21-веку”, который состоялся в период с 23 по 27-апреля 1997-г. в Вашингтоне)

Уважаемые дамы и господа!

Нас, литераторов объединяет общая тревога за будущее. Современная карта мира представляет собой сеть больших узлов, связанных противоречиями развития. Пришла пора определиться в сложившейся ситуации. Однобоко-прагматическая и технократическая цивилизация – не имеет потенциала выживания. Это, центральный вопрос в преддверии XXI века. Причиной тому является дефицит духовности самой цивилизации, как деятельности структуры природы.

Самое настораживающее явление современного мирового сообщества - то, что существует блоковое мышление, даже после падения тоталитарных режимов, которые привели к идейному противостоянию запада и всего остального мира. Рыночные отношения, в которые вошли новые суверенные государства, тоже не оказались спасением от отчуждения в индивидуальном и общецивилизованном. Между развитыми и развивающимися странами, Западом и Востоком лежит целая мировоззренческая и культурно-этическая пропасть. Например, мы становимся свидетелями устоявшихся представлений о том, что традиции и национальные религии противостоят прогрессу, всему новому, которое вносится преимущественно западной демократией. Да, оно отчасти верно относительно условий развития, созданных оседлыми нациями за последние 200-250 лет.

Когда же заходит речь о кочевниках, мы часто слышим однобокие оценки, в частности о кочевой культуре и верованиях. Они бывают несправедливы. Бывают предвзятости в оценке. Происходит явная дезориентация мирового сообщества относительно роли и места кочевой культуры и менталитета, как в прошлом, так и в будущем человечества. Об этом моя речь.

Развал СССР позволил нам за сравнительно короткие сроки избавиться от разных идеологических догм и шаблонов мышления, тем самым заявлять о себе другим народам, говорить подлинную правду. Но этого тоже недостаточно. Для определения совместного будущего развития нам всем нужно знать прошлое без прикрас и искажений, выявив его характерные черты. История не терпит иносказаний. В некоторых политических и интеллектуальных кругах Запада, да и Востока, до сих пор бытует мнение, будто жизнь и история кочевых народов состоит из одних сражений, ужасных условий жизни и что они в прошлом были только варварами, дикарями, задержкой развития. И как будто бы не было ничего созидательного, гуманного. Проявления синдромов падения нам еще предстоит изучить вместе. А то, что привнесли кочевники в мировую историю и культуру, надеемся, получит справедливую оценку. Не будем вдаваться в подробности исторических причин отставания номад от мирового научно-технического прогресса, но суть нашего разговора в другом.

Кочевничество - это не только образ жизни и поведения в единстве с природой, сложившийся волей судьбы; оно еще и неповторимое мировоззрение, складывающееся тысячелетиями. Философию кочевых народов невозможно отбросить на задворки прошлого, передать в музей как мертвый экспонат. Я вынужден говорить об этом потому, что искаженные представления западных, и не только западных, читателей формируются в основном по таким книгам как «Постижение истории» Арнольда Тойнби. Он в своем фундаментальном труде оценивает кочевую цивилизацию как «задержанную», умершую по сути. Не нашлось подходящего места для кочевников и в книге американского ученого-футуролога Сэмьюэля Хантингтона, отрыв-

ки которой были напечатаны на страницах периодической печати у нас. Он перечисляет семь живых современных форм цивилизаций, а именно: **западную, православно-славянскую, японскую, конфуцианскую, индийскую, исламскую и африканскую** и забывает **тенгрианскую**. А ведь цивилизация, созданная кочевниками, в своей глубокой сути - это есть общечеловеческое пространство деятельности, о чем забыли уважаемые мной светилы науки. Номады внесли свой вклад в становление письменности, искусства, технологии производства. Имеют свои этические принципы, то есть цельное национальное мировоззрение. Поэтому номады не есть недоразумение истории, а активные создатели истории.

Особый характер данной цивилизации, суть которого можно передать одним словом - **ДУХОВНОСТЬ**, отличает кочевые народы в ряду других. Они оставили нам всем мировую идею **о единстве материального и духовного**, которые, согласно кочевому образу мышления, слито воедино. А духовность - категория вечная и неуничтожимая, где естественным образом воплощены высокие идеалы, например, восточного даосизма или буддизма с прогрессивными западными ценностями. В тенгрианстве органически уравниваются утонченная духовность и здоровый прагматизм. Тенгрианская философия - большая, серьезная наука. Здесь найдена золотая середина борьбы противоположностей: ТЕН – так передается в нашем лексиконе сие понятие, именуемое в даосизме – ДАО, ДАТУН. В буддизме оно имеет эквивалент Нирвана, а в Ведах – Парабраман. Сокровенная суть Тенир-Бога, Единого Абсолюта непостижима для тех, кто не признает мощь духа Дао, Атмана-абсолюта... Все это лежит в глубине памяти эпох. Пришла пора раскрыть эту кладовую.

В то же время в своих изысканиях великой истины кочевник - носитель тенгрианского мировоззрения - не уединяется в островные монастыри, не отшельничает в целях медитирования на лоне природы, не склонен жить в одиночку вне общества, а еще точнее: это ему попросту не дано от природы! Куда бы он ни ринулся

со своей ордой, везде и всюду перед ним открывается та самая ширь – бесконечная и бездонная, забирающая его в свой великий ритм, о котором мечтали риши. Плывущая с ним удаля бесконечного движения увлекает кочевника так, что он обречен жить и купаться в счастье вместе со всеми, или терпеть испытания бок о бок со всеми сородичами, юрта рядом с юртой, шатер с шатром. Кочевая жизнь оттачивала высокую нравственность и тончайшую этику; вес Слова для кочевника - закон бытия. Песни гор и степей – это музыка, вибрирующая с космосом – это номадская музыка. То, в чем преуспели анличане в торговле, французы в любви, арабы в музыке, индусы и китайцы в мудрости, японцы в доблести – все это еще издревле имели кочевники. В образе мышления и поведения номад эти качества сфокусированы в совокупности, определяя их мироощущения. Духовность кочевой предцивилизации синтетизируется именно в таких качествах.

Кочевник никогда не был отчужден от природы, а прирос к ней. Одухотворенность окружающей среды таково для кочевника, что естественным образом он составляет то единство с космосом, о котором мечтали даосские мудрецы и буддийские отшельники, античные греки, суфийские дервиши и западные пантеисты всех времен. Это был гармонизирующий менталитет именуемый нами «единополевое сознание». Ведь не случаен, например, возрастающий интерес за последние годы к так называемому «шаманизму». Это определение можно передать только через всеобъемлющее философское обобщение о тенгризме, поднятое еще в 60-годы французским ученым Ж.П. Ру. Ученый попытался дать одноименное название религии древних тюрок, исходя из культовой специфики духовности народа. А стоило бы продолжить эту линию, углубив тему и переноса исследования, прежде всего, на философскую почву, так как тенгрианство является системой взглядов на человека и космос, как органичное единство. Оно есть философское учение о месте человека, природы, общины и государства в едином поле деятельности. Многого мы лишились с внедрением идеологических давлений империй, несущих технократические идеалы.

Руханият или духовность – вот имманентное свойство кочевой цивилизации. Такой субстрат исторической информации, как человеческая память - передал нам всем, например, такое духовное явление как «Манас», который не имеет равного себе не столько по объему, сколько по глубине: это кладезь мудрости и пророческий сказ о будущем нравственного выбора. И хочется проиллюстрировать свое выступление словами из эпоса «Манас»:

*Слияние Солнца и Луны
Суть составляет Кут Манас;
К единению Неба и Земли
Путь прокладывает Кут Манас.*

Такие эпосы кочевых народов, как «Жангар», «Гэсер», «Алпамыш» и другие, а также уникальные скифские произведения искусства, доведенные до полного совершенства, отточенная семейная этика – не это ли пример внутреннего единства и целостности забытого нами всеми, духовного от мозга до костей, истока современных цивилизаций. Духовность никогда, ни при каких обстоятельствах не стареет, она всегда свежа как весенний цветок. Упомянутый мной руханият есть залог развития человеческого духа и интеллекта. Это есть интегрирующий фактор общечеловеческой культуры.

Уважаемые коллеги, - может быть, все это звучало бы банально или неактуально особенно для тех, которые воспитаны на примере других культурных ценностей, если бы не один интересный момент.

Тенгрианская философия находится в глубинной связи с так называемой теорией Единого Поля. Физической теорией, над решением загадки которой бились все выдающиеся умы XX столетия. Не лишне напомнить некоторых из них. Это Эйнштейн, Гейзенберг, Борн, Юкава, Глэшоу, Абдус Салам и ряд других, которые внесли огромный вклад в науку и культуру мышления человечества. Время расставляет вещи как бы задним числом: носитель идеи единого поля, потомок кочевника внес во многом ясность в проблематику, которая отняла жизнь нескольких поколений теоретиков и практиков. Может быть, это – генетическая предрасположенность к Единому полю, или как говорят, Бог велел. Скромный преподаватель кыргызского пединститута Самат Кадыров, предложив вариант физической теории Единого Поля, сделал важный шаг вперед. Он создал гравитационную теорию Единого Поля, о чем несколько раз докладывал на международных конференциях «Время, Пространство, Тяготение», проходивших в городе Санкт-Петербурге. На последней конференции в сентябре 1996 года оргкомитет принял специальную резолюцию о проведении всемирного семинара по трудам С.Кадырова в Кыргызстане. Конференция приняла специальное Обращение к международному научному сообществу о важности открытия С.Кадырова в области теоретической физики. В настоящее время идет подготовка к данному форуму. Тенгир и Единое Поле, о котором, кстати, знали Веды, - имеют много общего. Познавшие поле становились мудрецом, то есть, обладателями высокой божественной энергии, абсолютно свободными людьми. Потеряв эту священную свободу, люди вошли в полосу нравственного и экономического падения. Теперь многое становится на свои места, правда, через упущенное время и тяжелые потери.

К чему я все это говорю вам, уважаемые коллеги? Не рано ли нам заявлять об этом факте во всеуслышание, и вообще имею ли я моральное право делать подобные заявления? Имеет ли все это какое-нибудь отношение к нашей обсуждаемой теме?

Раз слово сказано, его нужно отстаивать. Я думаю, сказанное имеет прямое отношение к обсуждаемым проблемам на этом высоком форуме. Дело даже не в том, в какое русло будут направляться результаты открытой теории – в созидательную или разрушительную. Это в полной мере зависит, во-первых, от мировоззренческих установок человека. Во-вторых, к новым открытиям человечество, прежде всего, должно быть готово морально. Без нравственных ориентиров знаний нельзя даже мечтать о прогрессе и совершенствовании человека, опять же, как духовного феномена.

Пока цивилизация на Земле идет по разрушительной линии, о чем надо бить тревогу через Слово Истины. Такое кардинальное открытие, как теория единого

поля, способно неимоверно поднять интеллектуальные и духовные способности людей и перевести на совершенно иные плоскости человеко-природную связь. Теперь я вижу роль духовной тенгрианской ментальности, как отражение единопольного целого, которое способно вести прогресс по пути творческого единения сущностных сил ноосферы. Вот о чем нам надо размышлять сегодня.

Теперь можно вернуться к литературе.

Я уже в начале своего выступления обострил внимание на вопросе об обретении самостоятельности и духовной свободы у нас, писателей из Центральной Азии, когда возможности самовыражения неизмеримо возросли. Творчество Чингиза Айтматова и до этого было одной из вершин литературы XX века. Но это - не конечная высота, и мы надеемся, что он не остановится на достигнутом. Созревают условия к тому, что из недр нашей богатой и неповторимой народной культуры, уходящей корнями в глубокую древность, вырастут такие мастера пера, как в свое время Гоголь в России, Ясунари Кавабата – в Японии, Габриэль Маркес – в Колумбии, Уильям Фолкнер – в Америке и др. Потому что у нас, в Центральной Азии начинается новая волна духовного подъема, которая, несомненно, отразится на литературной ниве. Когда устремления отдельного художника и народного духа становятся тождественными, они потекут в одном полноводном русле. Я скажу, что это будет великое явление. Одним из таких факторов явится тенгрианская философия духа, возрождаемая из векового забвения.

Есть в западной литературе явление, именуемое «поток сознания», чем-то схожее на ожидаемое нами в зреющей ситуации плодородия на ниве творчества, или сотворчества с природой. Но это не будет потоком сознания одного отдельного человека, может быть, имеющего свои изъязы и человеческие слабости, но потоком духа народного, мощного и лавинообразного, как эпос «Манас», когда сам глас народа поднимается во всю мощь, где индивидуальное и коллективное, особенное и общее, национальное и общемировое, человеческое и божественное – сольются в единый симфонический поток и унесет нас в первозданную область сущности вещей, где всё и вся гармонизированы меж собой: и душа, и человек, и планета, и галактика, и мириады звезд со всем Единотворцем. Потому что в нем, говоря словами Гегеля, «все действительное - разумно, и все разумное действительно». Так, физическая теория Единого Поля, вкупе с тенгрианской философией кочевников, как мы надеемся, сливаясь в единое русло со всем прогрессивным, поможет человечеству победить силы тьмы и выйти на столбовую дорожку света и знаний. Это есть обозначение новой планки ответственности перед всеми нами. Великий Путь познания тайн Единополя станет гарантией духовного и интеллектуального подъема человеческой расы. В этом видится смысл нашего существования.

Спасибо за внимание.

СОҢКУ СӨЗ кыргыз миссиясы тууралуу тыянак ой

«Адам мезгилди тандабайт, мезгил Адамды тандайт» деген бир кеңири тараган кеп бар. Калетсиз угулат. Ооба, калетсиз, бирок бир караганда... Абай баксак, Адам да мезгилди тандайт экен, т.а. тандашы милдет, зарыл да экен. Бирок бул тууралуу сөз анан. Оболу, мезгилдин адамды тандаары жайында азыраак кеп.

Ооба, биздин өмүр – элибиз миңдеген жылдар бою эңсеген, зарылган-сабылган, бул үчүн канча бир өмүрлөр кыйылган, Ыйык Эркиндиктин нурзаманына туш келди. Эркин кыргыз мамлекетинин элкин уулдары биз болдук. Мезгил - бизди тандады. Буга миң шүгүрлүк!..

Ооба, мезгил бизди тандады.

*Жашыл алоо жагоо тагып желбиреп,
Жаш өмүрдүн жарашыгы биз элек, -*

деп эсил Алыкул ырдамакчы, Совет мамлекети аталган зор державанын курамында дүйнөлүк чоң саясат менен ишибиз жок, биз үчүн тияктагы чоң борбор өзү ойлонуп, өзү пландап, кылымдап түзүлгөн кыраа бир илимдин (марксизм) жетегинде кыңая басып келген баёо таза эл биз элек. Бирибиз аба жарып учкуч, экинчибиз асыл медик, дагы бирибиз шаарчы архитектор, да бирибиз атактуу сүрөтчү, улуу жазуучулукка кам уруп жаңшанып жагалдуу жашап жаткан муун биз элек.

Эгемендик дал ошол учурда асмандан жааган алтын жамгырдай капыс келди (аныгында, миңдеген жылдардын жыйыла келген **зарылдыгы** шарттаган **окустук** эле бул десек, туура). Бирок биз аган даяр эмес чыктык. Ириде теориялык-философиялык өңүттөн! Өлкө саясатын сырткы идеологияга жулдуруп ийдик. «Жок, андай эмес, мамлекет башчысы ошондо бизди укпай койбодубу» кыязында бүгүн түштөн кийин терикчүлөр четтен табылат. Бирок, акыйкат үчүн эстеп көрөлүчү, ошол бизге таптакыр тааныш эмес жаңы «рынок» аталган системге алгач бут малган жылдары Т. Койчиев, А.Орозбаев, Ш. Мусакожоев өңдүү бирин-сегин гана академик-докторлорубуздун заманга шай

актуал айтылган ойлору болбосо, кайда барарыбызды, агаарыбызды билбей маң, «эми феодализмден берки кир капитализмди кайра баштан жашай баштайбызбы, кокуй?» деп тукулжурап, көчмөн тагдырыбызга өчмөн карап турганыбыз да калп беле?! Улуттун тунгуч ойчулдарынын жеке жарым чындыктары жапан куу чөлдөгү жалгыз чыңырыктай зың-зың үн чыгып, тумчугуп турганын да бүгүн ким танат?!

Элде: «билектүү – бирди жыгат, билимдүү миңди жыгат» деген да кеп бар. Дал ушул жерде бир... жо, миң жыгылдык! Алчы-таасын жеген, «бири өлмөйүн экинчиге күн жок» деген шум философияны тутунган карт дүйнөнүн карышкыр мамлекеттеринин таасир талашуу чөйрөсүнө түштүк, тыткынында калдык. Билегинде каруу, жүрөгүндө аруу тунган баёо ишенчээк байыры калк – эмки башыңды жуткандай билимдар амалпараз калктардын «демократияга, укук, сөз, иш, динге эркиндиктерине» жыш ширелген таттуу миф жомокторуна арбалдык, алдандык, соңу ушул абалга жеттик. Ириде идеология жөңилдик!

...Мезгил бизди тандады.

Бирибиз шаарчы, бирибиз данчы, бирибиз жазуучу болгубуз келген эле. Бирок «рыноктуу жолдо бир хаостолмоюн жаңы тартип-ыраатка эзели чыга албайбыз!» (Акаев) деген сыяктуу синергетикалуу жазгырыктарда кыргыз коому бир чакчелекей сапырылдык. Сапырылдык да, медигибиз – базарчы, базарчыбыз – депутат, депутатыбыз – азанчы болуп чыга келдик. Ушундай баш аламан сапырык заманда мамлекетибиздин өнүгөр өз жолун издөө, түпкү максат, багытын чалуу – ойлонгон ар бир кыргыз атуулунун маңдайына суроолуу шам болуп жанып турду. Эгемендик алгандын эртеси таңынан эртеги ишин убактылуу жыйыштырып (айтса, ушу убакка чейин жыйылуу калган!) ушул жолго түшкөндүн бири – ушул саптарды жазып жаткан кулунуңуз болду. Анын аз-көп үзүрү – колунуңуздагы китеп.

Бул китепти жаап жатып (сиз менен кошо) эмнени айтаар элем.

Адатта, бир иштин өтөлүнө чыгып болгон кишиде кылган ишине кандайдыр канаагат, жазмышка ыраазычылык болот. Менде азыр бул жалындай сезимдер жок, же азганакай десем, албетте Кудай алдында калп боломун. Антип эч айта албаймын! Бирок ошол эле учурда, ыйманым эңшериллип, өрөпкүгөн кубанычтан да көбүрөк өктөөлүү санаага жеңдирип отурганымды да жашыра албаймын. Муну айтпасам, мында да ыйман алдында калп боломун. Эмесе, бойду ачалап, ойду азалап эзип турган бул нерсе - не?

Агэр «Афродитанын мурду кыйшык болгондо – тарых таптакыр башкача өнүгүп кетмек экен» - деген бир учкул кеп бар. Эмесе, чынында, эле ошондой экен, Афродитанын мурду кыйшык сыныптыр, тарых туура эмес нукка оонап кетиптир. Жан жаратылыштын өзүндө жок, табийгаттын таза мыйзамынан тыш, турмушта өкүм сүрүүгө укугу да болбогондой, бир жалган-чындыктары аралаш жасалма, атайлап жасалган бир куу дүйнө менен иши чыгыптыр, аны менен тынымсыз алпурушуп жашап калыптыр адамзаты. Ар жагы эки жарым миң жыл, бери жагы – акыркы үч жүз жыл арасы, расса арааны жүргөн!

Акыркы жыйырма жыл арасы биз дагы – Кудай сүйгөн топуктуу кыргыз эл, - «Кудай сүйгөн тандамал эл» деп аталган-жасалган бу куу идеянын орбитасына тартылып арпалышып калыптырбыз, арбалышып келиптырбиз. Ошондогу оттуу отуз курак (бурак!) эми минтип буурул баш болуп карыптырбыз, аттиң – кайталайлы, жан-жаратылыштын өзүндө жок, Көктүн улуу чындыгынан жолуңду кескен, деминди үзгөн, көр жердик гана мүнөзгө ээ, ыбыр-сыбыр, качандыр бир сүйүү ырчысы кайран Фейербах таамай айтмакчы: «кара курсакка камалган гастрономиялуу гана философия» менен чарпылыша отуруп чарчап чаалыгыптырбыз, аттиң. Биздин бир өмүр Көктүн улуу чындыгына арыбастан, Жердин ушул жасалма жалган чындыгына карып кетиптир, аттиң. Бая, «өрөпкүткөн кубанычты соңунан өктөөлүү бир санаа да суутуп турат» деген кептин жөнү ушул.

Эми ушинтип жүрүп, аптабы аккан куу чөлдө айныбас Дон Кихот рыцардай ишенимдүү, эчен бир закымдарды ээрчип алданып, жалган дөө-жел тегиримендер менен сайышып-салышып жүрүп тапкан бир таруудай чындыгыбыздын байымы болор бекен, соңку муунга? Анткени, ошол күндөн ушул күн жаалдуу атакага алынган **«байкуш мамлекет»** идеясы, идеологиясы дале ургаал уланып жатат. «Мамлекет» башка көзгө койгуланып, малданып, маңдалып, шалданып... Кыргыз мамлекети!

Муну сырткы күчкө кошул-ташыл - ичте иштеп жаткан өзүбүз да! Өткөн жыйырма жылдык тажрыйбабыз – **мамлекет гана элди сактаарын**, элдин өз мамлекети өзүнө эч качан монстр эместигин, тескерисинче, ал (мен, сен, ал) баарыбыздын ор-

того ташталган (о, ыйык «Орток! Орток!») 51 жантен пайызыбыз экенин, ошол **ортоңку үлүш** (о, бийик «Тогузак! Тогузак!») бар үчүн гана кечээги тарых болгонун, эртеңки тарых да болмогун көзгө тике сайып көрсөтүп турат! Бирок көзгө көйгөк жабылган бая ар кандай псевдодемократиялуу *“...измдердин”* да иллюзиясы ушунчалык - алар да кашкайган көрүнөө чындыкты көшөкөр көшөгөлөп турганы турган!

Абал ушундай...

Нетесиң, не кейи, не кейибе, бул да бекер эместир, бул жалган-чындыкты да (чиркиниң, алиги “өзгөчө элдин” жылмаң табиятындай бу «жалган-чындык» деген ашкеби сөздүн өзүн караң...) түбүнөн түшүнүп чыгыш үчүн да кимдир бирөөлөрдүн өмүрү баары бир керектелмектир. Биздин бир өмүр ушуга акты. Армян элинин муңзар уулу Григор Нарекацинин: «бул китеп менин жаным деп бил, бул китеп менин дэним деп бил» деп бир айтканы бар. Бул китеп дагы, бая, табиятта жок, Кудайдын мыйзамын бузуп, бузук түзүлгөн “бучук чындыкты” түшүнүүгө жумшалган бир мундун рухий таржымалы...

Баса, Афродитанын мурду да качан кыйшайган? Тарых качан, кай жерден бузулуп башталган?

Мындан эң кеми эки жарым миң жыл мурда Иуда, Израиль хандыктары жер бетинен жексен жоюлуп кеткенде башталган! Ошондон берки дүйнөлүк тарых, төтөн Батышта (уюлу Жакынкы Чыгышта жаткан), мамлекетсиз калган бир элдин калган элдерди да жалаң өзүндөй мамлекетсиздендирүүгө өткөн күрдөөл күрөшүнүн чагылышы экен. Натыйжасы – акыркы капитализм замандары айрыкча айкын көрүнгөн! Бүгүнкү адамзат цивилизациясынын башкы өнүгүү тенденциясын аныктаган жана аны айласыз кризиске алып келип соккон (китептин соңку бабы – бүт ушу тууралуу.)!

Эми ушерден бая сөз башында айтылган “мезгил эле адамды тандабастан, **Адам да мезгилди тандайт**” деген сөзгө өтүүнүн кези келди.

Ооба. Мезгилди адам өзү да тандайт экен! Т.а. тандашы керек да экен! Аны бизге дал ушул “тандамал элдин” тарыхы-тагдыры өзү таасын көрсөтүп турат. Нетесиң, тарыхый-тагдыры чик түшүп (демек бир себеби бар да!), мамлекетсиз калган Иуда эли ошондон соң мезгилди өзүлөрү тандады, аны өзүлөрү каалагандай түзгүсү, нукка бургусу келди. Улуу азап, улуу эрк, улуу күрөш менен, акыры Мезгилди өз табиятына ылайыктап да тынышты. Натыйжасы – ошондон туптуура эки жарым миң жыл өтүп, 1948-жылы өз мамлекетин кайрадан тикелеп алышты. Кайталайлы, бул улуу күрөш, улуу азап, улуу тагдыр жана улуу бакыт – еврей эли үчүн! Башкаларга да улуу сабак! Буга таң бербеске, сыйлабаска да арга жок! Салабат, салабат, жана бир жолу салабат! Мында кеп жок, кеп башкада. **Кеп эми евреизмдин ошол тандалган тагдырлуу жолунун, тарыхый миссиясынын аяктаганында, бүткөнүндө. Еврей эли үчүн**

да, дүйнө үчүн да. Еврей эли үчүн – ыйык мекенинде (обетованный край) эңселүү мамлекетинин кайрадан калыптанышы менен; дүйнө үчүн – еврейлер иштеп чыккан алтындын баскынчыл иритки саясатынын акыры туюкка кептелиши менен дүйнөлүк еврейизмдин доору бүттү! Еговачылдухтун ресурсу түгөнүп болду. “Жок, болбойт, бүтпөйт!” деп көшөкөрлөнө берүү, алдыда адамзатты жаңы туңгуюктарга гана камай берет. Адамзатка эми алдыда жаңы цивилизация жана ага бап жаңы философия зарыл! Алтын менен Күмүштү – жердин кир философиясында чайкай бербей, Ай менен Күндүн акчайыт философиясына тунган аабалкы Көктүк маңызын кайтаруу (башаты байыркы скиф - бизден кеткен байыркы индей салтында алтындын бул философиясы керемет терең сакталган эле!), Манасчыл маңызына келүү. Метафораны жандыра айтканда, адамзатка жаңыча ирилешүү, баарыга бирдей алымдуу гумандуу мамырылашуунун (новая гуманная глобализация) доору жанды. Бул мүмкүнчүлүк-кудуретти эми ким, кайсыл күч, нетип өзүндө түгөл алып жүрөт? Арийне, Манас, Манас, Манас жана бир жолу – Манас гана! Манасты төрөгөн кыргызкүч, кыргызды жөлөгөн манаскүч! Башка жолу жок, болушу да мүмкүн эмес! **Азыркы «дүйнөлүк» аталган диндердин, «дүйнөлүк» аталган илимдердин, «дүйнөлүк» аталган философиялардын тирелип келип түгөнөр төбөсү ушул – Манас. Куюгуп-куюлуп барып сиңээр түбү да ушул – Манас!** Башка - эч нерсе! Анткени Манаста гана Көкүрөк Аалам - Көк Ааламдын тепчилген Нуру катылган, **Ички Кудуретте Сырткы Эркин** өкчөлгөн Сыры жашынган!

Бул деген, эмне деген сөз?

Бул деген - алгы замандын жүзүн эми биз аныкташыбыз керек, идеологиясын биз калыпташыбыз керек, **мезгилди эми биз тандашыбыз керек деген сөз. Кыргыздар!**

Бул чочугандай окус айтылган сөз эмес, башкы баптары 90-жылдардын башынан жазыла келген

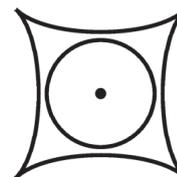
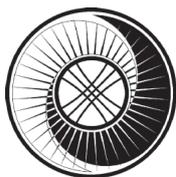
бу китептин бүт тулкусуна чытырап тебилип турган ой. Өзгөрбөй өнүгүп отурган кызылсызык – лейтмотив! Соңу – Баш Мыйзамдын өзү аркылуу жыйынтыкталган. Баарында бир гана өзөк ой: *Киши – Үй-бүлө - Коом Мамлекет – Планета – Космос* бирлиги. Еврейизм, анын туундусу – азыркы адамзат цивилизациясы - Асман-Жердин өзүндө бар, табигый, мына ушул аавалым ыйык биримдикти талкалап бузуп алган. Бул катышты калыптабаса - Жер цивилизациясы кыйрайт! Анын ачкычы, арийне, айттык, Манас Илиминде! Демек, кыргызга тагылган жоопкерчилик, эми – Тагдырдан! Тагдыр эми **Жаңы Элди тандаганын, дүйнөдө Жаңы миссия жаралганын** ириде Манас эли өзү керээтинде туюнуучу кез келди – тереңден, сабырлуу, чалкар жана Айкал!

“Тандаган эл” демекчи, китепте еврей элдин тагдырына, алардын дүйнөлүк тарыхка, эми да, тийгизип жаткан таасирине байланыштуу ар жылдары жазылган ар кыл ой-толгоолор тиркелди. Ушуга карап, алардан “антисемитизм” же “сиончу” духун издеп бекер. Мен дайыма айта келем: биз көчмөндөр, анын ичинде уюлу кыргыздар, дүйнөнүн батыш өңүрү чыккыс чыланган бул ар кандай “изм” оорулардан дамамат алыс келгенбиз, алардын кир күрөштөрүнө тартылган эмеспиз. Андан бийик жана тазабыз! Агэр акыркы жылдары айласыз ишибиз чыкса – бул айлампага бизди тартышканынан гана улам! А демек адамзаттын жаңы цивилизациясынын философия-идеологиясын жарыялоого биздин толук моралдык укугубуз бар жана ал кудурет, айттык, улуу Манаста туру!

Өткөн 20 жыл бою дүйнөлүк оорулуу идеянын жанга зак табиятын өнө боюнан өткөрүп жашаган нар элибиз, эгерде, эми андан арылуунун зарылдыгын сезсе, мындан да зарылы – **мезгилди өзү тандаша турган дүйнөлүк таасирлүү күч экенине ишеними ойгонсо**, анда баятан айтыла келген өктөөлүү санаабызды өрөпкүгөн кубанычтын да жеңээри анык эле.

Ылайым, ошенткей...

Мукаба ичиндеги герб, туу долбоорлоруна ТҮШҮНДҮРМӨ

Боз Үй – кыргыз элинин руханий байлыгын өзүндө чылк уютуп калган материалдык маданиятынын туу чокусу. Инженердик ой жүгүртүүнүн улуу үлгүсү. Мамлекеттик курумунун туруму – Оң, Сол канат, Ичкилик! Кыскасы, кыргыз философиясынын көрүнөө чагылышы. Эсеби, классикалык эң түпкү “баба боз үй” жаача ийилген **төрт керегеден** (отурук элдеги төрт дубал), толгонуп Көккө бойлогон бул жумуру төрт чарчылыктан Көк-Теңирге карай учу учтана узарган **кырк ууктан** жана аларды төбөдө төгөрөктөп бир алкакка уюткан – **Түндүктөн** турат. Ар канатта тогуз уук (Тогузак!) жана төрт эшик уук, баары – 40. Төрт чарчылык – **Жерди**; төгөрөктөлүү – **Асманды**; ал эми ортодогу чок Алкак – **Күндү** билдирген. Бул – он сегиз миң төгөрөк **Ааламдын** баркыраган **Күн** көзү аркылуу төрт танаптуу **Жер** тирлигине кутун-мээрин түбөлүк ийип турган чагы. Диркиреп! Эң жөнөкөй, бирок эң улуу ушул мазмуун байыркы көчмөн дүйнөнүн басып өткөн бар изинде, баардык материалда – таштагы сүрөттөрдө, оймо-чиймелерде, зер буюмдарында, боз үйдө, кыргыз калпагында ж.б. ж.б. “**төгөрөктүн төрт бурчу**” борум-сыпатында андан да жөнөкөй символдонуп калганы канча кызык!

Боз Үй – жалпы эле көчмөн дүйнөнүн (түрк-монгол) энчиси экендиги талашсыз. Ошонтсе да ага кыргыз элинин ээликтиги өзгөчө. Бул:

а. Кыргыз элдин өзүнүн төл аталышында жатат: *кырк уук – кырк ууг – кырк ууз – кырк уз (к-г-з дабыштары өтүшөт) – кыргыз, кыргыз* (табышмак: “Элебай акем өлөм дейт, кырк уулу кырк жагынан жөлөйм дейт”. Жообу: эскилиги жеткен боз үй).

б. Кыргыздын өзүнө гана энчилүү Ак Калпагында жатат: төрт талаа этеги (Жер) улам жогору карай жумурулана барып (Асман), төбөсүндө чачылуу чоктукта (Күндө) бүтүшү.

в. Үч кылдуу комузунда;

г. Манас символунда – Асман (Оң) Жерди (Сол) түркүк (Борбор-Ичкилик) кошкон!

Жогоруда учкай санатталган элибиздин материалдык маданиятында чөгөрүлгөн бай мазмуундун улуттук башкы белгилеринде заманбап мөөрлөнүп калышы – рухий азаттыктын күбөсү, элдик кунун сактоого түбөлүк көрүнөө чакырык болуп турмак. Андыктан Герб жана Туунун баардык долбоорлорунун негизине “**Боз Үй**”, “**Манас**”, “**Теңир**” белгилери алынды.

Р.С. Сунушталган долбоорлор – бир автордун гана позициясын чагылдырат жана ал башка сүрөтчү-чеберлерди кошо ой жүгүртүшүүгө чакырат. Ошондой эле китептин ичиндеги (IV бөлүм) **туу, герб, гимн** тууралуу ой толгоолор да өз мезгилинин (90-жж. башы) тарыхый фактыларына байлана жазылганын эсиңизге сала өтөбүз.

ТУУ БАЯН

I. Кыргыз символу **Боз Үй** Ааламдын кыл жүлүнүндөй борборго уюган. Туу четинде кыргыз дүйнөсүн түбөлүк бакып турган “**МАНАС**” Тамга.

II. **Түндүк** – Аалам жиреп, Манас идеалына умтулган.

Экөөндө тең түс – **Ак, Көк.**

III. Кыргыз философиясынын уңгусу уюган – **Оң, Сол, Борбор** (Ичкилик). Бул мазмуун универсалдуу: Ак Уул, Куу Уул, Кызыл Уул; Эр, Эпчи, Коломто; Ата, Эне, Бала; Ысык, Суук, Мээлүүн; Өткөн, Учур, Келечек; Асман, Жер, Киши ж.б. – ажырагыс биримдиги.

Түсү эки варианттуу:

1. “Эр, Эпчи” – **Ак, Көк.**

Түндүк ортосу жана байрак – **чок кызыл. а)** Борбор – адатта чок түстө белгиленет (Күн!); **б)** Аалам негизи – От, маани; **в)** Ногойдун туусу кызыл.

2. “Эр, Эпчи” – **Ак, Кызыл.**

Түндүк ортосу жана мата – **чым көк.** Түндүктөн шаңкая ачылган, агылган Көк Аалам.

IV. МАНАС Тамга. Төбөсү ачык Көк түбүнөн калкыган – Күн. Астында көмкөрүлүп балкыган – Жер. Ортосунда – Түркүк Киши. Окулушу: “**Манас**”. “Асман менен Жериңдин тирөөчүңдөй” түр элес.

Түсү: **Ак, көк:** Чексиздиктин фонунда закымдаган сыр Манас...

V. Теңири Белги. “Үстүдө Көк Теңир аңырган-да, Астыда Буурул Жер жарылганда, Ортодо Киши Уулу кылынмыш” (Күлтегин ташынан).

Түсү: **Чок кызыл, Ак.**

VI. Төбөдө жаркыраган **Күн.** Нур саны – 40 (кырыз). Төмөндө нур тайыган **Тогуз Ак** Баба. (Тогузак!)

Кыргыз Жолу – мазар тайуу, ата-баба арбагына сыйынуу, Көккө табынуу, Күн – Айга жалынуу, Бир ТЕҢИРГЕ багынуу!

Түсү: Матасы – **чок кызыл, Оюулары – ак.**

ГЕРБ БАЯН

I, II, III. Таң жарылган, Күн чарасына алынган **Ак Өргөө.** Төбөдө – бакыган **МАНАС** Тамга. Алды, Ортодо – көөнө кыргыз (рун) жана кирилл тамгаларында жазылган “**МАНАС**” – “**КЭЛ**” (“Кыргыз Эл”) аталышы (Кел, Манас) скиф-оюу стилиндеги кабылан жана бейпилдик символу – дан, пахта сүрөтү менен короолонгон.

Боз Үйдүн мамлекеттик гербде расмий мөөрлөнүшү – кыргыз элинин ага түбөлүк ээликтигинин күбөсү.

IV-V. МАНАС Тамга – Күн чайыган, Жер-Суу тайыган... Ортоңку алкактагы оюм саны – 40.

Манастын 40 чоросу, жаки, кыргыздын 40 уруусунун элеси.

VI-VII. Борбордо – **боз үйдүн** символу.

ТҮНДҮК – Абсолют Ок, Манас Жүл. Жан-жа-

гында мүлдө Оң Сол (Ак-Кара, Ысык-Суук ж.б.) дүйнөнү оодарылтпай-чайпалтпай теңдээл уютуп кармап турат.

Түндүктөн шаңкайып **Көк Аалам** ачылган.

Асты төгөрөктө – МАНАС деген көөнө кыргыз жазуусу. Тамга араларында – ташка чегилген байыркы сырдуу белгилер, сүрөттөр. Бул петроглиф-сүрөттөрдөн кийин, символдоно – **рун жазуусу**; жана баарын кийин жалпылай – керемет **кыргыз оюу** дүйнөсү (үстүңкү алкак) келип чыккан. Демек, Гербде кыргыздын улаңгайыр улуу бай тарыхка ээлиги нускалган.

Төбөдө – Жер алды дүйнө, Жер үстү дүйнө, КөкТеңир дүйнө, биригип **Бир ТЕҢИРГЕ** (№7 – **МАНАСКА**) ишаарат Белги.

Тегинде – аталган көңкү тарыхка, чексиз мейкинге, Бир ТЕҢИРГЕ канаты жайыла, алаканы суула Көккө умтулган жазуу – ак “**КЫРГЫЗСТАН!**”

АВТОР ТУУРАЛУУ

Чоюн ӨМҮРАЛИЕВ – 1952-ж. Фрунзе ш. туулган. 1968-ж. Тянь-Шань районундагы Куланак орто мектебин, 1973-ж.

КМУнун Филология факультетин бүтүргөн. Узак жылдары кабарчы болуп иштеген. «Эне» (1977), «Чабарман» (1986) аттуу аңгеме, «Теңирчилик» (I, II к., 1994-95), «Бурт тамга - Төрөн тил» (2003) философиялык ой толгоо китептеринин автору. «Огуз намэ», «Кыргыз, Шабдан та-

рыхы» (Осмонаалы), «Түрк санжырасы» (Абулгазы), «Түрк, кыргыз, казак жана хандар санжырасы» (Шаакерим) жана Яссавинин хикметтерин, Салават Юлаевдин ырларын ж.б. көптөгөн чыгармаларды көөнө чагатай, таттар тилдеринен түз кыргызчалаган.

Кыргызтан Мамлекеттик Жаштар сыйлыгынын, «Манас-1000» юбилейлик медалынын ээси. Эл Аралык коомдук Ч.Айтматов жана Манас академияларынын академиги. КР жазуучулар союзунун мүчөсү.

КИТЕПКЕ КАТЫШКАНДАР

Асейин ӨМҮРАЛИЕВ – 1948-ж. Тянь-Шань районундагы Куланак айылында туулган. Айылдан орто мектепти 1964-ж

аяктаган, Фрунзе политехникалык институтунун инженер-курулуш факультетин 1969-ж. бүтүргөн. Нарын областык курулуш мекемелеринде узак жылдары жетекчилик кызматтарда иштеп өз долбоору боюнча областтык маанидеги бир нече чебер курулуш объектилерин салдырган. Алардын ичинде – «Арчалуу» (Бейше Булак), «Салкын Төр» маданий эс алуу комплекси, Ийри Суу айылындагы көркөм мечит ж.б. бар. Улуттук колориттүү чечилиши боюнча айырмаланган Борбор Азиядагы эң оригиналдуу асем курулуш-эстелик – Нарын ша-

арындагы борбордук «Азиретаалы» мечитинин долбоор автору жана куруучусу.

Китепти көркөмдөөгө баштан-аяк А. Өмүралиевдин ар жылдары тартылган сүрөттөрү, улуттук символ белгилери, мамлекеттик атрибутика жана теңирчил сыйынт ордо долбоору пайдаланылды. Ошондой эле байыркы кыргыз эстелиги - петроглифтер, сак айбанат жана айрым кытай искусство үлгүлөрү колдонулду.

«**КЭЛ**» Конституция долбоору – **А. Аракеев, К.Байбосунов, Ж. Касаболотов, Э. Сарыбаев, Ж. Чоңайу, А. Эстебесовдор менен кеңештеш;**

«**Улуттук өнүгүү программасы**» – **Б. Турал, К. Бакиев, М. Болот, Т. Кунаш менен биргеликте иштелди.**

БИБЛИОГРАФИЯ

- I Белүм. «ЧЫЙЫР АЗАБЫ»
«Теңирчилик» 2-китеп. Сорос, Б;1995. Китеби алынды.
«Бүгүн Дэн, эртең Мао». «Нуска», IV, 1996.
«Ата Журт коркунучта», «Асаба» г., 25. 09. 1998 жарыяланган.
- II Белүм. «БУЙУККАН КӨЧ»
«Теңрикүт» Бийиктик. Б: 2010. Китеби алынды.
«Иудаизм жана Теңиризм-Манас». «Нуска» г. 21. 09. 1995.
- III Белүм. КЫРГЫЗ ЖОЛ
«Майдан» г. №16, 17, 2011-ж. жарык көргөн материалдар алынды.
- IV Белүм. ЭЛ БЕЛГИ
«Туудан тутанган сөз» «Асаба» г. III 1992;
«Гимнге кириш сөз» «Асаба» г. №45 1992;
«Мөөргө дээр сөз» «Асаба» г. 16. 12., 1993;
«Манас Тамга». «Бурут тамга - Төрөн тил» - «Кыргыз Жер» ж. Б; 2003 материалдары алынды.
- V Белүм. МАНАС ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ
«Жаңы цивилизациянын зарылдыгы», «Ата Журт» г. 12., 1996-ж., 1., 1997-жж. жарык көргөн.
«Манас цивилизациясынын манифестине тезис» «Майдан» г. 12. 2006-ж.
«О необходимости духовной цивилизации». 23-27. 06. 1997. АКШ, Вашингтондо өткөн «Поиск новых мировых культур на пути к 21 веку» аталган эл аралык симпозиумда жасалган доклад.

Колдонулган жана шилтеме негизги адабият

- Алдаш Молдо. «Кор Заман», (Кыргыздар 3-т.Б: 1995)
- Арстанбек. Ырлар. Б.1994
- Акаев А. «Туюк жолдон коомдук өнүгүүнүн келечектүү жолуна». К Т.г. 22, II-1994
- Акаев А. «Не народ для Конституции, а Конституция для народа» г. «СК» 7.12.1994
- Алексеев Н.А. Алтайский шаманизм. М: 1991
- Антология мировой философии . М.Т. 1 М: 1960
- Антология мировой философии Т.1 М: 1969
- Бартольд В. Кыргыздар. Ф: 1927
- Баханурский Г.Л. Иудаизм и современность. М:1978
- Бердяев Н. Смысл истории. М: 1990
- Бичурин. Сведения о народах обитавших в Центральной Азии в древние времена. М: 1951-53
- Блаватская Е.П. Тайная доктрина, т.1. Л: 1991
- Богуславский М.М. Международное частное право. М. 1992
- Брахман Чаттерджи. Откровенная религиозная философия Индии. Б.,1993
- Вайнштейн А. Мир Кочевников Центральной Азии. М: 1991
- Гегель Г. Политические произведения. М: 1987
- Гегель Г. Философия права. М: 1987
- Гегель Г. Энциклопедия философских наук. т.1. М: 1975
- Гердер Г. Идеи к философии истории человечества. М: 1977.
- Гоббс Т. Сочинения в 2-х т. М: 1991
- Древнекитайская философия в 2-х т. М 1972-1973.
- Древнекитайская философия. Эпоха Хань. М: 1990
- Жеңижок. Ырлар Ф: 1982
- Зомбарт. Евреи и хозяйственная жизнь. СП. 1912.
- История древнего мира. М: 1963
- История государства и права зарубежных стран. М: 1972
- Калыгул. Казалдар. Б: 1992
- Казыбек. Казалдар. Б: 1992
- Кыргыз Республикасынын Конституциясы.1993
- Кыргыздар. 3 т.Б: 1995
- Кызласов Л.Р. Древнейшая Хакасия. М: 1986
- Ленин В.И. ПСС т.26
- Ленин В.И. ПСС т.29
- Ленин В.И. ПСС т.41
- Ленин В.И. ПСС т.42
- Ленин В.И. Философские тетради. т-5, М: 1986
- Локальные и синкретические культы, Сб. М.,1991
- Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х т.1985
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.1
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.3
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.13
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.18
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.28
- Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинения т.29
- Материалы по истории Казахской ССР, 1785-1828 гг. т.4, М-Л: 1940
- Мурас (жыйнак). Ф: 1990
- Мушинский В.О. Основы правоведения. М: 1994
- Новгородова Э. Древняя Монголия. М: 1992.
- Огуз намэ. Ала Тоо ж. № 10,1989
- Орхон Енисей тексттери. Ф.1992
- Өмүралиев Ч. Осуят Ала Тоо ж.№10,1989
- Өмүралиев Ч. Теңирчилик.Б: 1994
- Платон О государстве. Т. 3, М: 1972
- Румянцев А. Истоки и эволюция идей Мао Цзе дуна. М: 1972
- Сыма Цянь.Избранное. М: 1955
- Талгарбеков Б. «Дыйкан өз тагдырын өзү чечсин» «КТ» г.14.12.1993
- Тойнби А. Постижение истории. М: 1988
- Шелике В.Ф. Исходные основания материалистического понимания истории. Б: 1991
- Шеллинг. Сочинения в 2-х т. М: 1987
- Шпенглер О. Закат Европы М: 1991
- Энгельс Ф. Письма об историческом материализме. 1890-1894 гг. М: 1987
- Фейербах Л. Сущность христианства. М: 1995.

МАЗМУНУ

Редактордон	3
Мир Чоюна Омуралиева	4

КООМ – МАМЛЕКЕТ

АЛГЫ СӨЗ	12
1-бөлүм. ЧЫЙЫР АЗАБЫ	15
ТИЗГИНЖАЯР	16
I бап. ДҮЙНӨЗӨК	19
Туркеме № 1. «КОР ЗАМАН»	34
Туркеме № 2. «ТАР ЗАМАН»	36
II бап. «АБСОЛЮТ ДУХ» ЖАНА КӨЧМӨНДУХ	38
Туркеме № 3. БҮГҮН – ДЭН, ЭРТЕҢ... МАО!	55
III бап. КАГАНАТ	58
Туркеме № 4. БАБА НАКЫЛ	99
Туркеме № 5. АТА ЖУРТ КОРКУНУЧТА!	100
2-бөлүм. БУЮККАН КӨЧ	115
IV бап. МЕЗГИЛГЕ БААМ	116
V бап. БИЗ КАНДАЙ КОНСТИТУЦИЯЛАР МЕНЕН ЖАШАДЫК?	130
Туркеме № 6. ИУДАИЗМ ЖАНА ТЕҢИРИЗМ - МАНАС	143
VI бап. МАМЛЕКЕТ ТЕГИ	150
VII бап. ТЕҢЧИЛ СИСТЕМ-МАМЛЕКЕТ	168
3-бөлүм. КЫРГЫЗ ЖОЛ	185
VIII бап. БИЗГЕ КАНДАЙ КОНСТИТУЦИЯ КЕРЕК?	186
Туркеме № 7. ЭЛ МАМЛЕКЕТИ – ЭЛДИК КУРУЛТАЙ	225
4-бөлүм. ЭЛ БЕЛГИ	233
IX бап. УЛУТТУК УҢГУ СИМВОЛ	234
Туркеме № 8. МАНАС ТАМГА	250
5-бөлүм. МАНАС ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ	253
X бап. ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН ЗАРЫЛДЫГЫ	254
XI бап. МАНАС ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН МАНИФЕСТИНЕ ТЕЗИС	283
Туркеме № 9. О НЕОБХОДИМОСТИ ДУХОВНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	295
СОҢКУ СӨЗ	298
Түшүндүрмө	301
Китепке катышкандар	302
Библиография	303
Колдонулган жана шилтеме негизги адабият	303

Илимий басылма

Өмүралиев Чоюн ТЕҢИРЧИЛИК. КООМ-МАМЛЕКЕТ

Баш редактор: Э. Сарыбаев
 Редакторлор: Т. Абдылдабеков, Э. Өмүралиева
 Сүрөтчүлөр: Р. Исаков, М. Кадыров
 Компьютердик калыпка салган: М. Матраимов
 Компьютерге терген: Р. Калбаева, Ф. Өмүралиев

Басууга 31.01.2012 берилди. Форматы 60x84¹/₁₆.
 Көлөмү 19,0 б.т. Нускасы 1000.

«Кыргыз Жер» илимий агартуу коомунда басылды.
 Бишкек ш., Панфилов көч., 58. Тел.: 0555 33-10-20.